

MUSA ADİLOV
ZEMFİRA VERDİYEVA
FİRƏNGİZ AĞAYEVA

İZAHLI DİLÇİLİK
TERMİNLƏRİ
L Ü Ğ Ə T İ

“Elm və təhsil”
Bakı – 2020

*Kitab görkəmli dilçi-alim, professor Musa Adilovun
90 illiyi münasibətilə yenidən çap olunur.*

Elmi redaktorlar:

Məmməd Şamxal oğlu Qasimov
filologiya elmləri doktoru, professor

Tofiq Müzəffər oğlu Hacıyev
filologiya elmləri doktoru, professor

Latın qrafikasına çevirən: Nərgiz Musa qızı Hacıyeva
filologiya elmləri doktoru, dosent

**M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva. İzahlı dilçilik terminləri
lüğəti. Bakı, "Elm və təhsil", 2020, 656 səh.**

Kitab elmi ictimaiyyət, tələbə və müəllim heyəti üçün nəzərdə tutulmuşdur. Oxucuların nəzərinə çatdırırıq ki, kitab heç bir əlavə dəyişiklik edilmədən orijinalda (1989) olduğu kimi təkrar, latın qrafikalı əlifba ilə nəşr olunur.

4602000000

N-98-2020 qrifli nəşr

© "Elm və təhsil", 2020

İZAHLI DİLÇİLİK TERMINLƏRİ

ÖN SÖZ

Azərbaycan dilçiliyi sürətlə inkişaf etməkdədir. Dilçiliyimizin müxtəlif sahələri – müasir dil, dil tarixi, dialektologiya, lüğətçilik, müqayisəli və tətbiqi dilçilik, üslubiyyat, nitq mədəniyyəti, onomasiologiya, tərcümə məsələləri və s. kimi sahələri ilə məşğul olan çoxlu kadrlar yetişmiş, sanballı tədqiqat əsərləri, dərslilər, dərslər vəsaitləri, dissertasiyalar yazılmışdır. Orta və ali məktəblər üçün metodik vəsaitlərin, dərslər proqramlarının, praktikumların nəşr işi getdikcə genişlənilir.

Dilçilərimiz içərisində indi Azərbaycan EA-nın həqiqi üzvü, müxbir üzvləri, elmlər doktorları, yüzlərcə elmlər namizədi vardır. Çoxlu gənc kadrlar dilçilik məsələləri ilə dərinlən maraqlanırlar, gələcək tədqiqatlarını elmin bu sahəsi ilə bağlamağa çalışırlar.

“Türkologiya məsələləri” jurnalının Bakıda nəşr olunması son illərdə Azərbaycan dilçiliyinin inkişafına çox böyük təkən vermişdir.

Müstəqillik dövründə digər elm sahələri kimi, dilçiliyin də özünəməxsus terminoloji sistemi formalaşmış və təkmləlmişdir. Lakin dilçilik terminologiyası indiyədək xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır. Odur ki, dilçilik terminlərinin toplanması, sistemə salınması, dilçiliyin müasir tələbləri baxımından şərh olunması aktuallığa malikdir. Belə bir cəhəti nəzərə alaraq müəlliflər kollektivi “İzahlı dilçilik terminləri” adlı sorğu lüğəti hazırlamışdır. Doğrudur, indiyədək respublikamızda bir neçə dilçilik terminləri lüğəti nəşr olunmuş-

dur. D.Quliyevin 1039-cu ildə SSRİ EA Azərbaycan filialının Ensiklopediya və Lüğətlər İnstitutu tərəfindən nəşr edilmiş "Rusca-Azərbaycanca dil və qrammatika terminləri lüğət"ini, Ə.Fərəcovun 1960-cı ildə Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı Nəşriyyatı tərəfindən çapdan buraxılmış "Müxtəsər dilçilik lüğət"ini buna misal göstərmək olar.

Lakin həmin lüğətlər dilçilik elminin müasir inkişaf səviyyəsindən xeyli aşağı olub, məhdud miqdarda terminləri ehtiva edir.

Oxuculara təqdim edilən bu lüğət orta məktəblərin dil və ədəbiyyat müəllimləri, ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri, aspirantlar, habelə dilçiliklə az-çox maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Lüğətin sözlüyü hazırlanarkən ilk növbədə, ali və orta məktəb dərslərlərində, dərslər vəsaitlərində işlənərək sabitləşmiş terminlərin bütünlükdə əhatə olunması məsələsinə fikir verilmişdir. Bu baxımdan da lüğətdə normativlik prinsipi əsas götürülmüşdür. Həmçinin ümumi dilçilikdə ən çox yayılmış, kütləviləşmiş terminlərə də lüğətdə yer verilmişdir.

Son zamanlar dünyada müxtəlif dilçilik məktəbləri, dilçilik cərəyanları yaranmışdır. Həmin məktəblərin, cərəyanların nümayəndələri, hətta ən geniş yayılmış terminləri belə bəzən bir-birindən fərqli mənada işlədirlər. Odur ki, bu lüğətdə başlıca istifadə mənbəyi rus sovet dilçiliyi ədəbiyyatıdır.

Sözlüyə düşmüş terminlər hamının və ya əksəriyyətin qəbul etdiyi, məqbul bildiyi formada və mənada götürülüb şərh edilmişdir. Lakin təbiidir ki, belə bir prinsipə ardıcıl əməl etmək mümkün olmur, işdə qarşıya müxtəlif çətinliklər çıxır. Burada sadəcə hesablama üsulu kifayət deyildir. Bir neçə dilçinin işlətdiyi termini başqa bir tədqiqatçı elmi əsaslarla

rədd edə bilir. Elm tarixindən məlumdur ki, uzun müddət məqbul sayılan terminlər bəzən elmin inkişafı ilə əlaqədar sıradan çıxır, köhnəlir. “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” ndə 50-ci illərdən bəri dilçiliyimizdə özünə yer tutan terminlər verilmişdir. Arxaikləşmiş, dublet terminlər isə lüğətin sonunda – “Əlavə” hissəsində verilmişdir.

Artıq Azərbaycanda möhkəm dilçilik ənənəsi yaranmışdır və lüğətin tərtibçisi də mövcud ənənəyə istinad etmişdir. Bununla belə, tərtibçilər bir sıra mübahisəli məsələlərin həllində fərdi təcrübələrinə də əsaslanmışlar. Deməli, lüğətin sözlüyünün mübahisə doğura biləcəyi qabaqcadan nəzərə alınmışdır.

Lüğətdə terminlər latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası sırası ilə düzülmüş, əsas terminlər baş söz kimi verilmişdir. Əsas maddədə mövzu ilə əlaqədar terminlər yenə də daxili əlifba sırası ilə qruplaşdırılmışdır.

Lüğətin əsas istiqaməti, məqsədi nəzərə alınaraq tədris işində tez-tez rast gəlinən terminlərin şərhinə daha geniş yer verilir. Bütün digər terminlər isə nisbətən müxtəsər şəkildə şərh olunur. Güman edirik ki, bir sorğu vasitəsi olmaq etibarilə tələbələrə və orta məktəb müəllimlərinə kömək kimi nəzərdə tutulmuş lüğətdə belə bir prinsipin əsas götürülməsi etiraz doğurmayacaqdır. Şübhəsiz, gələcəkdə dilçilik terminlərinin geniş şərhini verən akademik lüğətin yaradılmasında bu vəsaitin də az-çox köməyi olacaqdır.

Lüğətdə terminlərin izah olunması üçün gətirilən misalların əksəriyyəti Azərbaycan dilindən alınmışdır. Bəzən də ən geniş yayılmış Avropa dillərindən misallar verilmişdir. Məlumdur ki, ümumi dilçilikdə işlənən terminlərin çoxu Hind-Avropa dilçiliyində, həmin dillərin materialları əsasında meydana çıxıb yayılmışdır. Bununla belə, Azərbaycan dili

ilə az-çox əlaqəsi olmayan anlayışları bildirən ümumi dilçilik terminləri lüğətə daxil edilməmişdir.

Məlum olduğu üzrə, bəzi tədqiqatçılar öz əsərlərində əsaslandırılmamış terminlərdən istifadə edirlər. Belə fərdi terminlər də lüğətdə verilməmişdir. Lüğətin sonunda sinonim və ya dublet terminlərin siyahısı verilmiş, onlardan işlədilməsi daha zəruri olanları fərqləndirilmişdir.

Nəzərə alınmalıdır ki, dilçilik elminin ümumi inkişafı ilə əlaqədar yeni-yeni anlayışlar meydana çıxır. Müvafiq terminlər olmadan bunları ifadə etmək mümkün deyildir. Dekartın dediyi kimi, “elmi təkmilləşdirmədən dili təkmilləşdirmək, dili təkmilləşdirmədən elmi təkmilləşdirmək mümkün deyildir”. Əlbəttə, burada elmi dil – metadil terminlər nəzərə alınır. Terminlər elmi dilin ən əsas vahidləridir. Deməli, dilçilik elminin təkmilləşdirilməsi üçün hər şeydən əvvəl, onun dili, terminləri təkmilləşdirilməli, anlayışları dəqiqləşdirilməlidir.

Müəlliflər lüğət çapa hazırlanarkən dəyərli məsləhətlər vermiş Azərbaycan SSSR EA akademiki M.Ş.Şirəliyevə, Azərbaycan SSR EA Terminologiya Komitəsinin əməkdaşlarına, həmçinin onomasologiya üzrə terminlərin böyük bir qisminin toplanıb, sistemə salınmasında yaxından iştirak etmiş filologiya elmləri namizədi A.Paşayevə təşəkkürlərini bildirirlər.

A

ABLAUT – Daxili fleksiya şəklində təzahür edən morfonoloji səciyyəli səs əvəzlənməsi. Daxili fleksiyanın bu ən qədim növü daha çox german dillərinin güclü feillərində özünü göstərir. “Ablaut” terminini dilçiliyə Yakob Qrimm gətirmişdir. İngilis dilində ablaut saf, təmiz şəkildə təzahür edir, *sing, sang, sung, song*. Alman dilində ablaut həm prefiks (ge-prefiksi), həm də affikslə birlikdə çıxış edir: *ge sang, gesung-en*. Ablaut rus dili üçün də səciyyəvidir: *сбор-собрать-собрёу*.

AB(B)REVIATUR – Mürəkkəb ixtisarlara deyilir. Dili-mizdə əsasən XIX əsrdən işlədilməyə başlayan mürəkkəb ixtisarlar, xüsusilə Sovet hakimiyyəti illərində geniş yayılmışdır. Sabit söz birləşmələrinin (idarə və müəssisə adları, müxtəlif markalar və s.) ixtisar şəklində işlədilməsi dildə qənaət prinsipi ilə əlaqədardır. Çünki ixtisarlar daha yığcam olub, yazıda az yer tutur, tələffüzü asanlaşdırır. Ab(b)reviatur üç şəkildə özünü göstərir:

1. Mürəkkəb ixtisar sözlər şəklində: söz birləşmələrini təşkil edən sözlərin ilk ünsürləri alınıb yeni bir söz düzəldilir. Məsələn: raykom-rayon komitəsi, icrakom-icraiyyə komitəsi.

2. Mürəkkəb ixtisar sözlərin inisalları (akronim) şəklində söz birləşmələrini təşkil edən ayrı-ayrı sözlərin ilk hərfləri və ya səsləri götürülüb, yeni bir söz düzəldilir. Məsələn: Sİ-TA, ÜİLKĞİ, İOMHİ MK.

İnisallardan ibarət ab(b)reviutaların özlərinin də müxtəlif növləri vardır: a) **hərfi inisallar** – mürəkkəb ixtisarı təşkil edən ayrı-ayrı hərflər öz adları ilə (əlifbada qəbul olun-

muş adları ilə) oxunur. Məsələn: SSRİ (se-se-se-ri) – Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı, BMT (be-em-te) – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı; b) **səs inisalları** – mürəkkəb ixtisarı təşkil edən səslər birlikdə adi sözlər kimi tələffüz olunur; məsələn, RİK (rik) – Rayon İcraiyyə Komitəsi, SES (ses) – Su elektrik stansiyası.

3. Mürəkkəb ixtisar sözlərin qarışıq növü şəklində. Burada ixtisarlardan bir qismi sözün ilk ünsürlərinin (əsasən ilk hecalarının), digər qismi isə ilk səslərinin qalması ilə düzəlir. Məsələn: Sov.İKP (Sov-i-ka-pe) – Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası.

ABSORBSİYA – Sonor samitin yanında saitin itməsi, iki sait arasında kipləşən samitin itməsi, habelə hecanın düşməsi kimi fonetik hadisələrin ümumi adı.

ABZAS – Yazıda ardıcıl gələn iki sətirbaşı arasında yer tutan və məntiqi cəhətdən tam, bitmiş bir fikir bildirən mürəkkəb sintaktik vahid. Əslində poliqrifiya termini olan *abzas* ya bir cümlədən, ya da bir neçə müstəqil cümlənin birləşməsindən ibarət olur. Abzası təşkil edən cümlələr məntiqi cəhətdən bir-birilə möhkəm əlaqələnməlidir. Müəyyən mətnin abzaslara ayrılması onun oxucu tərəfindən düzgün anlaşılmasına, müəllif fikrinin daha dəqiq və aydın ifadə edilməsinə səbəb olur.

AÇIQ HECA – Sait səslə bitən heca: *ha-ra, he-ca, be-lə, e-lə, o-xu-cu*.

AÇIQ SAİT – Dilin ön hissəsi yuxarı qalxmadan, alt çənə aşağı düşmüş olduğu şəkildə tələffüz edilən saitlər: (ə), (ö), (o), (a). Bunlar həm də geniş sait hesab edilir.

AÇIQ SÖZLƏR SIRASI – Ya bağlayıcısız şəkildə, ya da birləşdirmə-bitəşdirmə, bölüşdürmə bağlayıcıları vasitəsilə sözlərin birləşməsindən ibarət sıra: *Kəndimizdə asfalt küçələr*,

uşaq bağçası, orta məktəb, park, oyun meydançası vardır (Qəzetlərdən). *Nə Təhminə xanım, nə də onun qızları mənim sözlərimdən razı qalmadılar* (M.S.Ordubadi).

AD I – 1. Ümumi qrammatik xüsusiyyətə – substantivləşmə xüsusiyyətinə malik olub, bununla da feil və zərflərdən fərqləndirilən isim, sifət və ya say. **Feilin ad forması** – Şəxs ifadə etməyən feil forması (feili sifət, feili bağlama, məsdər). Bax: təsriflənməyən feil. 2. Nitqdə adlandırma funksiyasında işlənmiş söz və ya birləşmə. Coğrafi ad. Xalq adı. İnsan adı. Apelyativ ad – Formasını dəyişmədən ümumi ad yerinə keçib işlənən xüsusi ad; məsələn, təlxək, loğman, firon. Etnik ad – Ayrı-ayrı xalqların adı; məsələn, rus, özbək, gürcü. Yer adı – Ölkə, şəhər, qitə və s.-ni bildirən xüsusi ad; məsələn, Gəncə, Kuba, Asiya, Qafqaz.

AD II – 1. Onomasiologiyanın obyekt kimi öyrəndiyi ad kateqoriyası. Fərdi və ümumi əşya və hadisənin sözlə ifadəsi: satin (parça adı), mis (metal adı), Bakı (şəhər adı), “Dəlğə” (kitab mağazasının adı), “Sülh haqqında dekret” (sənəd adı). 2. Onimin bəzi kateqoriyalarını bildirən təsviri terminin komponenti. Buraya aşağıdakılar daxildir: coğrafi ad (termin), şəhər adı (astionim), müəyyən vaxt adı (xrononim), planet adı (astronim).

ADIN MOTİVLƏŞMƏSİ – Müəyyən obyekt üçün hər hansı xüsusi adın seçilməsinin və ya yaradılmasının ekstralinqvistik səbəbi. İlk adlanmadan uzaqlaşma, ikinci addan istifadə olunma zamanı ilkin adın motivləşməsi pozulur və başqa ilə əvəz olunur.

ADIN TƏRCÜMƏSİ – Bəzi xüsusi adların başqa dillərdən Azərbaycan dilinə gətirilməsi forması (bəzən adın bir hissəsi, bəzən də ad bütövlükdə çevrilir). Adətən, xüsusi adların çoxu bir dildən başqa bir dilə tərcümə olunmur. Onlar

dilə gətirilərkən orfoqrafiya qaydalarına uyğunlaşdırılsa da, öz ilkin formasını və ifadə etdiyi mənanı saxlayır. Antroponimlər tərcümə olunmasa da, onun bəzi ünsürlərinin tərcüməsinə rast gəlinir. Xüsusi adların ən çox tərcümə olunan sahəsi idarə və təşkilat adlarıdır: СССР (Союз Советских Социалистических Республик) – SSRİ (Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı), США (Соединенные Штаты Америки) – ABŞ (Amerika Birləşmiş Ştatları), Уральский машиностроительный завод – Ural maşınqayırma zavodu. Tərcümə ən qədim adalma formasıdır. Bəzən bu beynəlxalq xarakter daşıyır. Azərbaycan onomastikasına gətirilən xüsusi adlar bilavasitə morfoloji yolla tərcümə edilir. Adların tərcüməsi onların formasına müxtəlif şəkilçilərin əlavəsi ilə mümkündür. Çox hallarda isə adlar kalka edilir. Məsələn: Средиземное море – Aralıq dənizi, Черное море – Qara dəniz, Новая земля –Yeni torpaq, Красное море – Qırmızı dəniz.

ADLANDIRMA – 1. Sözü müəyyən (konkret) nitq şəraitində və ya mətndə meydana çıxıb işlənmə xüsusiyyəti (sözün siqnikasiyasına qarşı qoyulur). 2. Sözü müəyyən referent ilə əlaqələndirilməsi, advermə prosesi. **Sözün adlandırma funksiyası** – Əşyanı əksətdirmə məqsədini izləmə funksiyası, nominativ funksiya.

ADLANDIRMA PRİNSİPİ – Adlanan obyektlə adın əlaqələndirilməsi üçün səbəb, əsas. Məsələn, şəxsin real keyfiyyətlərinə əsaslanaraq ona ləqəb verilir; məşhur şəxslərin yaşadıkları küçələrə onların adları verilir və s.

ADLIQ CÜMLƏ – Xəbəri ismin adlıq halında təzahür edən təktərkipli cümlə. Məsələn: Bakı. Gecə. Dəniz sahilı. **Adlandırma adlıq cümləsi** – Lövhələrdə yazılan idarə adları, küçə adları, şəkillərin altında yazılan adlar və s. Məsələn,

“Kommunist küçəsi” lövhədə o deməkdir ki, “Bu küçə “Kommunist küçəsi” adlanır və s. **Adlıq nəqli cümlə** – Nəqli cümlə məzmunlu adlıq cümlə: Bayıl. Bibiheybət. Kiçik bir bina. **Adlıq nida cümləsi** – Xüsusi emosional məzmununa malik adlıq cümlə: Qız nə qız! Sultanlara layıqdır! (H.Cavid). Bağ nə bağ! İki göz gərəkdir baxa! (“Nağıllar”). **İşarəedici adlıq cümlə** – Mövcud predmetə işarəetmə məzmununa malik adlıq cümlə: Bu da mən. Bu da bu, bu da bu, bu da bu! (C.Cabbarlı). **Geniş adlıq cümlə** – Əşya və hadisə adlarının öz izahedici, aydınlaşdırıcı üzvləri ilə birlikdə işlənməsindən ibarət adlıq cümlə: Soyuq qar. Acı ruzgar...(S.Vurğun). **Mövcudluq bildirən adlıq cümlə** – Adı çəkilən əşyanın, hadisənin mövcudluğunu təsdiqetmə məzmununa malik adlıq cümlə: Hər dərədə yeddi təpə; hər tərədə yeddi yuva, hər yuvada yeddi bala...Sarı-sarı sandıqlar, içi dolu fındıqlar. **Müxtəsər adlıq cümlə** – Əşya və hadisələrin yalnız adlarının çəkilməsindən ibarət adlıq cümlə: Bakı. Səhər. Soyuq. Nəm...

ADLIQ HAL – Əşyaya müstəqim (bilavasitə) istiqamətlənməsi və müstəqil şəkildə (yalnız) əşyavilik bildirməsi ilə başqa hallara qarşı duran, iş görəni və ya subyektii bildirən hal. Adlıq hal formasındaki isim cümlədə müxtəlif sintaktik funksiyalarda (mübtədə, xəbər, əlavə, zərflük, təyin, xitab, vokativ və s.) işlədilər bilər.

ADSTRAT – Müxtəlif dillərdə danışan xalqların uzun müddət eyni ərazidə və ya qonşuluqda yaşaması nəticəsində meydana gələn ikidillilik (bilingvizm) növü (adətən yerli dillərə təsir göstərən gəlmə dillər də bu terminlə ifadə olunur). SSRİ xalqlarının dillərinin qarşılıqlı təsirini buna misal göstərmək mümkündür. “Adstrat” terminini ilk dəfə 1939-cu ildə M.Bartoli işlətməmişdir. Lakin bu problemin əsaslandırılmasında Valkhofun daha böyük xidmətləri olmuşdur. Deməli,

“adstrat” dedikdə, yanaşı şəkildə mövcud olan, bir-biri ilə əlaqədar, qarşılıqlı şəkildə bir-birinə təsir göstərən, lakin heç biri digərinə üstün gəlməyən dillər nəzərdə tutulmalıdır. Məsələn, rumın dilində slavyan adstratı kimi.

ADYEKTİVLƏŞMƏ – Başqa nitq hissələrinə məxsus sözlərin sifətə çevrilməsindən ibarət sözdüzəltmə üsulu. Əsasən feili sifətlər və feilin müxtəlif zaman formalarına məxsus şəkilçili sözlər adyektivləşir. Adyektivləşmənin əlaməti sözdə vurğunun əvvəlki yerini dəyişməsidir. Müqayisə et: Zaman gələcək – Gələcək zaman. Bu gün Əhməd onu görəcək – Görəcək günlərimiz var.

AFAZIYA – Dil vahidlərinin məzmunu ilə ifadəsi arasında əlaqənin qırılmasından ibarət nitq pozğunluğu.

AFEMİYA – Müvafiq əqli təsəvvürə malik olsa da, şəxsin səsləri tələffüz edə bilməməsindən ibarət nitq pozğunluğu.

AFEREZİS – Saitlə bitən sözdən sonra saitlə başlanan dil vahidi gəldikdə sonrakı vahidin ilk saitinin düşməsi; eliziyanın əksi.

AFFİKS – Bax: Şəkilçi. Ümumi dilçilikdə həm də *formant*, *formal morphem* adlandırılan affikslərin üç şəkli vardır: infiks (iç şəkilçi), prefiks (ön şəkilçi), suffiks (son şəkilçi).

“Affiks” terminini ilk dəfə qədim yəhudi dilinin qrammatikasını yazmış Reyxlin 1506-cı ildə öz əsərində işlətməmişdir. XVI-XVII əsrlərdən etibarən bu termin geniş miqyasda işlənməyə başlamışdır.

AFORİZM – Müəyyən orijinal və hikmətli bir fikrin çox yığcam və təsirli bir şəkildə ifadəsi. S.Vurğunun ümumən yaradıcılığı, xüsusən də “Vaqif” pyesi aforizmlərlə zəngindir. Məsələn:

Günəş də batanda rəngi saralar...
Qızılı udsa da qara torpaqlar,
Yenə qiymətini özündə saxlar...
Əyilməz vicdanın böyük heykəli...
Günəşdən gizlənən varasaldır...

AGİONİM – Ən əziz, ən sevimli, ən gözəl, ən yüksək, ən möhtərəm, ən ülvi ad.

Yaşasın **Məhəbbət** dediyin pəri!
Yaşasın **Səadət!** – O yaz səhəri!
Yaşasın anamız müqəddəs **Vətən!**
Oyansın səhərlər **Zəfər** səmindən!
(Səməd Vurğun).

AHƏNG QANUNU – Sözüün tərkibindəki səslərin, xüsusən saitlərin həmahəngləşməsi. Əsasən türk dilləri üçün səciyyəvidir. Ahəng qanununa görədir ki, şəkilçi morfemlər adətən iki və ya dörd variantdan (morfdan) ibarət olur. Damaq ahəngi. Dodaq ahəngi. Ahəng qanunu distaktlı assimilyasiyanın bir növüdür; şəkilçidəki sait kökün saitinə uyğunlaşır: *kitab-lar-ımız-a, dəftər-lər-imiz-ə...*

AXRONİYA – Dil tədqiqatını “zamandanxaric” aparma, yəni real insan dilini tədqiq edərkən zaman anlayışına məhəl qoymama. Belə tədqiqatlar nəticəsində müəyyənləşdirilən xüsusiyyətlər əslində heç bir zaman dəyişmir və dilin bütün inkişaf mərhələlərində özünü göstərir. Başqa sözlə, dilin müvafiq qaydaları heç bir zamanla məhdudlaşmır, bütün zamanlarda təzahür edir və ona görə də zamandanxaric hesab olunur.

AİLƏ ADI – Ailə başçısının familiyası, ata adı və ya ləqəbindən cəm şəkildə əmələ gələn, bütün ailəni və ya onun bir neçə üzvünü bildirən ad: *Atayevlər* (Atayevlər ailəsi), *Məmmədovlar* (Məmmədovlar ailəsi), *Təndirəgirənlər*, *Ətyeməzlər*.

AKATAFAZİYA – Söyləmin məzmununu o dilin qrammatik qaydaları əsasında qura bilməməkdən ibarət nitq pozğunluğu.

AKKODOMASİYA – Yanaşı gələn sait səslərin məxrəci ilə samit səslərin məxrəcinin qarşılıqlı surətdə bir-birinə qismən uyğunlaşması. **İrəli (proqressiv akkodomasiya)** – Sonrakı səsin ekskursiyasının əvvəlki səsin rekursiyasına uyğunlaşması: ряд-«рад» kimi, лук –«люк» kimi tələffüz olunur. **Geri (reqressiv akkodomasiya)** – Əvvəlki səsin rekursiyasının sonrakı səsin ekskursiyasına uyğunlaşması. Rus dilində incə samitdən qabaq gələn saitlər nisbətən qapalı tələffüz olunur: *цел-цель, бут-бутъ*. Uyğunlaşmanın (akkodomasiyanın) ən çox hansı səslərdə baş verdiyini söyləmək – saitlərinmi samitlərə, yoxsa samitlərinmi saitlərə uyğunlaşdığını demək mümkün deyildir. Çünki bu hadisə müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə təzahür edir.

Müasir rus dilində adətən saitlər samitlərə uyğunlaşır. Belə ki, incə samitlərdən sonra gələn qalın saitlər (a, o, u) incələşir: мал (мял), вол (вел), тук (тюк).

AKKUMULYASİYA – Struktur üslubiyyatın irəli sürdüyü prinsiplərdəndir. Bu prinsipə görə eyni bir motiv, eyni bir əhvali-ruhiyyə, hiss, duyğu, adətən, eyni məzmunu malik bir neçə müvazi vasitələrlə ifadə edilir. Belə artıqlıq təəssüratı şiddətləndirir və diqqəti bir nöqtədə cəmləşdirir. Məsələn, Aşıq Ələsgərin “Salamatdı” şeirində eyni bir motiv, eyni əhval-ruhiyyə, eyni hiss bir neçə müvazi vasitələrlə ifadə edilmişdir:

Çox obadan, ağır eldən keçibdi,
Pələng, əjdahalı koldan keçibdi,
Coşğun dərya, daşqın seldən keçibdi,
Öldürməyib boran-qar, salamatdı.

Hiperbolik tərzdə deyilmiş bu bənd bütövlükdə təxmi-nən belə bir fikri bildirir:“(yar) çox əziyyət çəkib”. Şeirdə bundan sonrakı misra belə də başlayır: “Çox əziyyət verib yağmur, bərfü bad”. Sadə fikri bildirmək üçün bu qədər “ar-tıq” dil vahidləri işlədilməsindən məqsəd təsiri qüvvətlən-dirmək və diqqəti bir nöqtəyə istiqamətləndirməkdir.

Struktur üslubiyat ünsürlərin özündən daha artıq bu ünsürlərin əlaqələrini öyrənməyi zəruri hesab edir. Ün-sürlərdən sərf-nəzər etmək tələb olunur. Elə buna görədir ki, şeirdə bəzi vahidlər məntiqi baxımdan “səhv” görünsə də, ona diqqət və əhəmiyyət verilmir. Doğrudan da, “əjdahalı kol” nə deməkdir? Obadan keçmək olar, bəs “eldən keçib-dir” nədir? Şeir bütövlükdə dərk olunur.

AKRONİM – Bax: “Ab(b)reviatur” (2-ci mənada).

AKROSTİX – Misralarının və ya beytlərinin ilk hərfləri-nin ardıcıl düzümündən müəyyən sözlər və ya söz birləşmə-ləri əmələ gələn şeir.

Maşallah, bu gözəl kimdi ki, Şirvanə gəlib,
Ləbini mürdəyə-sədsalə görüb canə gəlib.
Həmdlər xaliqi-bimislə ki, Şirvanı genə
Salmağa tazədən ol müğbəcə samənə gəlib.
Meydə yox ləli-ləbində olan əsari-səfa,
Sanma kim, gərmişə hərgiz belə peymanə gəlib.
Deyəsən arizi-alın görüb ol lalə rüxün,
Bağ ara bülbülü-şeyda genə əfğanə gəlib.
Demərəm adını mən, bax səri-hər beytə bu gün,
Bilisən Seyyid özü kimdi ki, Şirvanə gəlib.

Son beytdə müəllif özü izah edir ki, bu qəzəlin beytləri-nin hər birinin ilk hərflərini bir-birinin yanında yazdıqda (M, H, M, D) Şirvana gələn şəxsin adını tapmaq olar. Bu ad *Mah-mud* imiş. Vaxtilə Şirvanda (Şamaxıda) yaşayıb. Seyid Əzim-

lə dostluq edən Mahmud ağa əliaçıq, musiqini çox sevən bir şəxs olmuşdur.

AKROTEZA –Antonimiyanın elə bir növüdür ki, bir (və ya bir neçə) əlamətin qəsdən inkarı ilə təsdiq olunan anlayış qabaqlaşdırılır: *Sabah yox, birisi gün. Dünən yox, srağa gün. Dərd bir deyil, beş deyil, lap çoxdur. İnci deyil, yaqut deyil, mərcandır* (“Aşıqlar”).

AKSENT – 1. Vurğu. 2. Əcnəbi şəxsin tələffüzündəki xüsusiyyət. Aksentin mahiyyəti belədir ki, müəyyən dilin səsləri başqa dilə məxsus səslərlə əvəz olunur. Şəxs yad və tamamilə mənimsəmədiyi dildə danışarkən öz ana dilinin xüsusiyyətlərini saxlayır. Məsələn, bəziləri rusca danışarkən vurğunu həmişə sözün son hecasında (çünki Azərbaycan dilində də bu, məqbul hesab olunur) tələffüz edirlər və ya “idi də” və s. kimi tərkiblər işlədirlər. Deməli, aksent bir dildə (yad dildə) danışarkən başqa dilin (ana dilinin) fonetik normalarından qeyri-ixtiyari istifadə nəticəsində yaranır: *Aksentlə danışma. Yad aksent.*

AKSENTOLOGİYA – Dilçilikdə vurğunun mahiyyətini, xüsusiyyətini və təzahür formalarını öyrənən bölmə.

AKTİV LÜĞƏT – Müvafiq dildə danışanların anladıqları, həm də öz nitqlərində aktiv şəkildə işlətdikləri sözlər. Danışanların ümumi mədəni inkişafından, dünyagörüşündən asılı olaraq aktiv lüğətdə sözlərin miqdarı da müxtəlif olur. Əsas lüğət fondundakı sözlər hamının aktiv lüğətinə daxildir. Bundan əlavə, peşə, məşğuliyyət, həyat tərzini və s. amillərlə əlaqədar hər kəsin aktiv lüğəti səciyyəvi cəhətləri ilə fərqlənə bilər.

AKTUAL – Müəyyən tərkibdə real məna və vəzifəsi olan; nitqdə öz təbii funksiyasını, rolunu yerinə yetirən. **Cümlənin aktual üzvlənməsi** – Konkret məna ilə, mətnlə

əlaqədar olaraq cümlə üzvlərinin müəyyənləşdirilməsi. Məsələn, “bu kitab”, “yaxşı kitabdır” ifadələrinin hər biri təyin və təyin olunandan ibarətdir. Lakin həmin ifadələrdən hər biri “Bu kitab yaxşı kitabdır” cümləsinin bir üzvü sayılır.

AKTUALİZATOR – Dil vahidinin müəyyən vəzifə kəsb etməsinə səbəb olan ifadə vasitəsi, işarənin (bu dil vahidinin) konkret mətndəki mənasını ifadə edən vasitə; virtual işarənin aktuallaşması üsulu, dilin nitqə çevrilməsi: *Morfoloji aktualizator. Sintaktik aktualizator. Eksplisit (açıq, ifadə olunmuş) aktualizator* – Dil işarəsinin elə aktuallaşdırma vasitəsidir ki, formal şəkildə ifadə edilir. Məsələn, müəyyən təsirlik halında və ya müəyyən yiyəlik halında hal şəkilçiləri real olaraq işlədilir. **İmplit (gizli, ifadə olunmamış) aktualizator** – Elə aktuallaşdırma vasitəsidir ki, burada dil işarəsi real şəkildə ifadə edilmir. Məsələn, qeyri-müəyyən təsirlik halda hal şəkilçisi implit şəkildə olur.

AKTUALLAŞDIRMA – Dilin gizli virtual işarələrinin nitq işarələrinə çevrilməsi, nitqdə bu işarələrdən istifadə; aktualizator vasitəsilə (köməyi ilə) virtual işarələrdən konkret olaraq istifadə etmə. **Dil vasitələrini aktuallaşdırma** – Hər hansı dil vasitəsindən fərdi və ya şərti, habelə metabolik tərzdə istifadə. Məsələn, *Nə var, dovşanı?* (C.Cabbarlı) cümləsində *dovşan* sözünün həmin mənası fərdi olaraq aktuallaşdırılmışdır. Çünki “ceyran”, “maral”, “tərlan”, “laçın” və s. adlar əzizləmə mənasında vokativ söz kimi işlənsələr də, *dovşan* sözündə bu cəhət yoxdur. **Eksplisit aktuallaşdırma** – Eksplisit aktualizator vasitəsilə virtual dil ünsürlərinin real məna və funksiyasını müəyyənləşdirmə. **İmplit aktuallaşdırma** – İmplit aktualizator vasitəsilə virtual dil ünsürlərinin real məna və funksiyasını müəyyənləşdirmə. **Modal aktuallaşdırma** – Dildə söz və ya söz birləşməsi olan vahidin

nitqdə cümlə kimi işlədilməsi. Məsələn, “Gəl-gəl, get-get” ifadəsi belə də işlənə bilər: *Sənə nə zaman dedim gəl, sən də onda gəl, desəm get, sən də get.*

AKUSTİK – Səs qavrayışına aid olan, səs qavrayışı ilə əlaqədar; nitq səslərini fiziki səs kimi təsəvvür edən. Nitq səslərinin akustik cəhəti. Saitlərin akustik təsnifi. Akustik təhlil. Akustik fonetika. **Akustik obraz** – 1. Bir invariant kimi alınmış eşitmə obrazı (təsəvvürü). Yəni təkrarlanmasından (başqaları tərəfindən də işlədilməsindən) asılı olmayaraq təsəvvür edilən fonoloji vahid. 2. Psixoloji dilçilikdə fonoloji təsəvvürlərin məcmuyu hesab olunan sözün fonematik tərkibinə deyilir. **Akustik təsnifat** – Saitlərin səciyyəvi tonunun yüksəkliyi əsasında aparılan bölgüsü.

AQQLÜTİNASIYA –Yalnız bir mənası olan standart sözdəyişdirici şəkilçilərin sabit söz kökünə (və ya əsasına) qoşulması. Bu kimi qrammatik xüsusiyyətə malik dillərə aqqlütinativ (iltisafı) dillər deyilir. Məsələn, *türk dilləri, fin-uqor dilləri* və s. Aqqlütinasiya odur ki, hər bir şəkilçi yalnız bir qrammatik məna daşıyır, eləcə də hər bir qrammatik məna həmişə eyni bir şəkilçi vasitəsilə ifadə edilir. 2. Adətən yanaşı gələn iki sözün bir-birinə qovuşaraq bir söz şəklinə düşməsi. Məsələn, bildir (bir ildir), bilərzik (bilək üzük).

AQQLÜTİNATİV DİLLƏR – Söz formaları aqqlütinasiya yolu ilə düzələn dillər.

AQORONİM – Urbanoimin bir növü, meydan və bazar adları: Qızıl Meydan. V.İ.Lenin adına meydan. Gənclər meydanı. Sabunçu kolxoz bazarı. Mərkəzi kolxoz bazarı.

AQRAFIYA – Yazılı və şifahi nitq arasında əlaqənin qırılmasından ibarət nitq pozğunluğudur ki, bunun nəticəsində yazma qabiliyyəti itir.

AQRAMMATİZM – 1. Dilin qrammatik qaydalarından istifadə (danışma və qavrama prosesində) qabiliyyətinin itməsindən ibarət dil pozğunluğu; 2. Bəzi dil növlərinə (teleqraf dili, hibrid dillər – biçlamar, peti, neqr və s.) məxsus üslubi və ya məhəlli xüsusiyyətlər.

AQRONİM – Toponimin bir növü, tarla, düzənlik, müəyyən əkin yeri və s. bildirən adlar: Muğan düzü. Mil düzü. Şirvan düzü. Çəltiklik. Acqobu. Tütünlük. Meşə qırağı.

ALEKSİYA – Psixi-fizioloji proseslərin pozulması ilə əlaqədar hərfləri seçə bilməmək, onları birləşdirib oxuya bilməməkdən ibarət dil pozğunluğu.

ALINMA – 1. Başqa dillərin lüğət tərkibindən sözlərin alınıb işlədilməsi. Sözlənmədən məqsəd: a) yeni anlayışları ifadə etmək və b.) mövcud anlayışları bir-birindən fərqləndirməkdir. Yeni məfhumlar əlaqə və ünsiyyət nəticəsində başqa xalqlardan alındığı kimi, həmin məfhumları ifadə edən müvafiq sözlər də alınmış olur. 2. Alınma(lar) (1-ci mənada) yolu ilə dilə daxil olan sözlər, şəkilçilər, konstruksiyalar. **Alınma mənbəyi** – Sözlənmə mənbəyi olan dil. **Alınma sözlər** – Başqa dillərdən alınıb ana dilində işlədilən sözlər. Azərbaycan dilində ərəb, fars, rus, gürcü, erməni, ləzgi, tat, osmanlı, monqol, çin, yunan, latın, sanskrit, alman, ingilis, fransız, holland, ispan, italyan və s. dillərdən alınmış bir sıra sözlər vardır.

Vasitəli alınma(lar) – Bir dildən digərinə dolaylı yollarla keçən sözlər. Məsələn, Avropa dillərinə məxsus sözlərin çoxu Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə keçir. **Vasitəsiz alınma(lar)** – Bilavasitə bir dildən başqasına (üçüncü dilin iştirakı olmadan) daxil olan alınmalar. Azərbaycan ədəbi dilindəki rus sözləri vasitəsiz alınmalardır. **Qayıdış alınmaları** – Başqa dillərə keçib, orada müəyyən dəyişikliyə uğradıqdan

sonra yenidən ana dilinə qayıdan dil vahidləri. Məsələn, qədim dövrlərdə Azərbaycan dilindən *yataq, ummut, tuşar, qoca, xatun, bələd, tənaxah* sözləri fars dilinə keçmişdi. Həmin sözlər fars dili daxilində forma və mənaca dəyişdikdən sonra yenidən Azərbaycan dilinə qayıtmış, *yedək, ümid, düçar, xoca, xatın, bələd, tanqah* şəklində işlənməyə başlamışdır. **İkili alınma(lar)** – Bax: **doublet** (1-ci mənada). **Yazılı alınma(lar)**. – Bax: kitab dili ilə gələn alınmalar. **Kitab dili (nitqi) ilə gələn alınma(lar)** – Yazılı ədəbi dil vasitəsilə dilə daxil olan alınmalar. Kitab dili üslubi çalarına malik alınmalar. **Semantik alınma(lar)** – Bax: kalka. **Şifahi alınma(lar)** – Bax: şifahi nitq ilə gələn alınmalar. Şifahi nitq ilə gələn alınmalar. **Şifahi nitq vasitəsilə dilə daxil olan alınmalar**. Bu kimi alınma sözlər daha çox deformasiyaya məruz qalır, söz alan dilin qanunlarına uyğunlaşmış olur.

ALINMA XÜSUSİ AD – Azərbaycan dilinə başqa dillərdən keçmiş xüsusi adlar. Adətən, bu adlar əslində olduğu kimi yox, dilimizin leksik, fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılaraq işlədilir. *Səlam* (ərəbcə) – *Salam* (azərbaycanca), *Zinət* (ərəbcə) – *Zinyət* (azərbaycanca), *Simüzər* (farsca) – *Simuzər* (azərbaycanca), *Mehr* (farsca) – *Mehri* (azərbaycanca), *Şəhriyar* (farsca) – *Şəhriyar* (azərbaycanca), *Şəhsüvar* (farsca) – *Şahsuvar* (azərbaycanca).

ALLEQORİYA – Mücərrəd məfhumların konkret, həyati obrazlarla əks etdirilməsindən ibarət məcaz növü. Məsələn, nağıllarda və təmsillərdə *qurd acgözlüyü, dovşan qorxaqlığı* və s. bildirir ki, bütün bunlar alleqoriya hesab olunur. *C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” və “Dəlilər” dünyasına nifrəti sonsuzdur* cümləsində *ölülər* və *dəlilər* sözləri alleqorik mənada işlədilmişdir.

ALLİTERASIYA – İfadəni təşkil edən sözlərin əvvəlindəki, yaxud ortasındakı samit səslərin ya da səs qruplarının eyni və ya yaxın olması. İfadəyə musiqilik, ahəng verən alliterasiya sabit söz birləşmələrinin və ya poetik mətnin təşkilində mühüm rol oynayır. Məsələn, bacarana baş qurban misalında b(ba) səsinin, Əldən qalan əlli il qalar misalında l səsinin alliterasiyası mövcuddur. Alliterasiya klassik poeziyamızda (Nəsimi, Xətai, Füzuli və Qövsinin əsərlərində) və şifahi xalq ədəbiyyatında çox geniş yayılmışdır. Alliterasiyanın müxtəlif növləri vardır. **Misralararası (sətirarası) və ya bənd, bənd alliterasiyası (xarici alliterasiya);** Əsasən qonşu misraların ilk sözləri eyni səslə başlanır. Məsələn: a) *Qaz vur, qazan doldur* b) *Çayın daşı, çölün quşu* (daxili alliterasiya): **Sözarası və ya misra alliterasiyası (daxili alliterasiya):** Ardıcıl gələn sözlərdə eyni səslərin təkrarı şəklində olur. Məsələn: *Su sənəyi suda sınar. Danışiq dananı qurda verər.* Azərbaycan dilində alliterasiya üslubi və poetik vasitə olmaqdan əlavə, həm də leksik-morfoloji vasitədir. Külli miqdarda qoşa sözlərin komponentləri, adətən, alliterasiya prinsipi üzrə düzülür. Məsələn: *boy-buxun, qaş-qabaq, dil-dodaq, səs-səmir* və s.

Paralelizm və söz təkrarı ilə birlikdə təzahür etdikdə alliterasiya daha yüksək təsir gücünə malik olur:

Bu bəlaya saldı məni qədin ki, yaşırdı yer yüzünü yaşım,

Bu yerə yetirdi məni qəmin ki, fələk eşitdi fəğanımı.

(M.Füzuli).

ALLO – Emanın, yəni fonemin, morfemin, sememin, qrafemin və s. nitqdə konkret şəkildə təzahürü, meydana çıxması, variantı mənasına gələn ön şəkilçi. Ümumiyyətlə, “-üzv” və “-tip” terminləri (söz-üzv və söz-tip) qarşılaşdırılan zaman “-üzv” məfhumunu əks etdirir.

ALLO-EMİK – Linqvistik invariant (və ya ema) məfhumuna və onun real nitqdəki növlərinə, təzahür xüsusiyyətlərinə (alloforma) əsaslanan. Allo-emik terminologiya – Dilin bütün yaruslarında və ya mərhələlərində təsvir edərkən istifadə olunan terminlərdə emalar (fonem, morfem, leksem, semem və s.) müntəzəm müqayisəli qarşılaşdırılması.

ALLOFON – Fonemin konkret şəkildə təzahürü, fonem variantı. Məsələn: *əl, əla, müəyyən, nə üçün* vahidlərində qara yığılmış saıtlər Ə foneminin allofonlarıdır. Habelə *əl-lər, göz-zər, qaz-dar, nar-rar, adam-nar* sözlərindəki *l, z, d, r, n* səsləri əsas (invariant) hesab olunan L foneminin allofonlarıdır.

ALLOFRAZA – Söz birləşməsinin, frazeoloji birləşmənin variantları, növləri, tipləri: *Həyat vəsiqəsi – həyata vəsiqə; Ürəyi ağzına gəlmək – ödü ağzına gəlmək; Ürəyi getmək – ürəyi keçmək.*

ALLOQRAF – Qrafik variant, qrafemin və s. nitqdə konkret şəkildə təzahürü, növü. Məsələn, vaxtilə əlifbamızda ümumi N foneminin alloqrafları olaraq N və N (sağır nun) işlədilirdi. Yəni N qrafemi alloqraflara malik idi.

ALLOLEKS – Konkret (yazılı və ya şifahi) nitq aktında götürülmüş leksemin müəyyən bir variantı, növü; qlossa, üzv olan söz.

ALLOLOQ – 1. Sözüün variantı. 2. Elliptik birləşmələrdə sözüün sıfır variantı, atılmış sözlər. Məsələn, Salam! (salam-əleykim əvəzinə).

ALLOMORF – Morfemin konkret şəkildə təzahürü, variantı.

ALLONİM – 1. Müəyyən şəxsin, coğrafi obyektin və s. bir neçə variantda adlandırılması. Məsələ: *Volqa – Ədil* (İtil) çayı, *Tyan-şan – Tanrı dağı, Ararat – Ağrı dağı, Polşa – Lehistan, Mamed – Məhəmməd.* 2. Xüsusi mənada “yad, özgə ad” de-

məkdir. Özünün deyil, başqasının ad və familiyası ilə əsər çap edənləri bildirmək üçün də işlədilir.

ALLOSEM – Sememin konkret şəkildə təzahürü, variantı, növü. Məsələn, “alma ağacı” birləşməsindəki *ağac* və “çörək ağacı” birləşməsindəki *ağac* sözləri *ağac* sememinin allosemləridir.

ALLUZİYA – Nitqdə və ya yazıda istifadə edilən tarixi, ədəbi, əsatiri və s. faktlarla əlaqədar ifadələr. Bu ifadələr öz mənbəyi ilə əlaqədar yada düşür. Hələ bu mənbədən tam uzaqlaşmır. Məsələn, “meymunu yada salmaq” və ya “Məşədi İbad kimi özündən çıxmaq” ifadələrini işlətdikdə M.F.Axundovun və Ü.Hacıbəyovun məşhur əsərləri yada düşür. Yaxud “Şamaxı batan kimi batmaq”, “Tülküdən qorxan Əhməd”, “Kim yatıb, kim oyaq” və s.

ALOGİZM – 1. Ümumiyyətlə, tarixi faktlara, məntiqə zidd olan ifadə, söz. Məsələn, Ə.Nicatin XV –XVI əsrlərdəki Azərbaycanlı bəhs edən “Qızılbaşlar” romanında deyilir: “Ev yiyəsi nəşə içində cavab verdi – Ay oğul, sənə demədim bizim də küçədə toy olacaq?!” Yalnız XX əsrdə dilimizdə rus dilindən kalka yolu ilə “Bizim də küçədə bayram olacaq” ifadəsi işlənməyə başlamışdır. 2. Komizm, gülüş məqsədi ilə nitqdə məntiqi əlaqələrin pozulması, mənacə uyuşmayan, əlaqələnməyən sözlərin həmcinsləşdirilməsi. Məsələn: *Səbəb nədir ki, baş yaranlarımız hamısı ibarətdir məhz gədə-güdələrdən, baqqallardan və çaqqallardan...* (C.Məmmədquluzadə).

ALTAY NƏZƏRİYYƏSİ – Türk, monqol və tunqus-mancur dillərinin bir əsas dildən törədiyini göstərən nəzəriyyə.

XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində həmin dillərin bir dil ailəsi təşkil etdiyi fikri irəli sürülmüşdür. Başlıca dəlillər belədir: Ahəng qanunu bu dillərin hamısına xasdır, habelə söz əvvəlində bir neçə samit yanaşı işlənmə bilmir. Hə-

min dillərdə cins kateqoriyası yoxdur, aqqlütinativ quruluşu malikdirlər. Cümlədə sözlərin sırası da eynidir: təyin təyino-lunandan əvvəl, ikinci dərəcəli üzvlər baş üzvlərdən əvvəl gəlir.

Bu nəzəriyyənin tərəfdarları: A.Kastren, V.Kotviç, Y.D.Polivanov, R.İ.Ramstedt, R.Rask və başqalarıdır. A.M.Şerbak və C.Klousonun tədqiqatlarından isə məlum olur ki, türk, monqol və tunqus-mancur dilləri mənşəcə heç də qohum deyillər. Bu dillərdəki müştərək xüsusiyyətlər adları çəkilən xalqların uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqələri nəticəsində bir-birinə təsir göstərmələri ilə meydana gəlmişdir.

AMBİVALENT – Öz məzmunu daxilində bir-birinə əks mənaları ifadə edən (əks etdirən) dil faktı (söz, forma, cümlə və s.). Məsələn, həm borc alan, həm də borc verən *borclu* sözü ilə ifadə olunur: *Borclu borclunun sağlığını istər*. Başqa misallar: *Yarın yara sovqatı, bir dəstə bulaq otu*. Müqayisə et:

“keçinmək”, “yaşamaq”, “dolanmaq” və “ölmək”. *Ölsəm deyəcəklər: “qadın öldürdü”; Öldürsəm deyərlər: “qadın öldürdü”* (M.S.Ordubadi).

AMFİBOLİYA – Eyni sintaktik vahidin iki şəkildə anlaşıla bilməsi hadisəsi. Məsələn, “Ordu hücumu hazırlaşır” ifadəsini iki cür anlamaq olar: a) Ordu hücum etməyə hazırlaşır b) Ordu hücumun qarşısını almağa hazırlaşır.

AMFİTEZA – Antonimyanın elə bir növüdür ki, burada qarşılaşdırılan zidd mənaların hər ikisi təsdiq edilir: *Sağa da, sola da diqqət yetirirdi. Yay-əkinçi, qış-dilənçi*.

Antonimyanın digər növü – oksimorondan fərqli olaraq amfitezada bir-birini rədd, inkar edən əksliklər yoxdur: *Böyük də, kiçik də, gecə də, gündüz də çalışır*.

AMORF – Formasız, kök və şəkilçiyə ayrılmayan. **Amorf sözlər** – Müəyyən nitq hissəsinə aid edilmək üçün

morfoloji əlamətləri olmayan sözlər: bəli, yox, var. **Amorf cümlələr** – Ənənəvi cümlə üzvlərinə ayrılıb təhlil oluna bilməyən cümlələr (Bax: **üzlənməyən**). **Amorf dillər** – Bax: **dil**.

AMPLİFİKASİYA – 1. Təsiri qüvvətləndirmək məqsədilə eyni və ya yaxın mənalı sözlərin yanaşı işlədilməsi. Məsələn: Bizə *tema* və *mövzu* lazımdır (C.Məmmədquluzadə). *Yığcam, qısa, lakonik bir dildə yazmaq*. 2. Bir dilə məxsus bir söz və ya ifadənin başqa dilə tərcümə edilərkən daha çox yer tutması. Məsələn, Azərbaycan dilindəki “yallamaq” feili (əsasən danışıq dilində) ruscaya tərcümə olunarkən “Кормить собаку балтушкой, месивом” şəklində, rus dilindəki “перехоронить” feili azərbaycancaya tərcümə olunarkən “Bir qəbirdən çıxardıb başqa yerdə basdırmaq” şəklində (bir neçə sözlə) verilir.

AMREDİTA – Eyni sözün təkrarından düzəlmiş mürəkkəb söz. Məsələn, Xorxor (pişik), Qamqam, Cəmcəm (yer adları).

ANADİPLOSİS – **ANADİPLOZİS** – Elə bir kompozisiya üsuludur ki, əvvəlki ifadə və ya cümlənin son sözü sonrakı ifadə və ya cümlənin ilk sözü kimi təkrar edilir (bax: tərsinə təkrar). Məsələn: Xosrov deyiləm ki, mənə dilbər, Şirin ola gah, gah Şəkkər (M.Füzuli)...Ləyaqətli bir yoldaş unudulanda kütlələr görür. Görür və deyirlər...(Mir Cəlal). Klassik poeziyamızda anadiplosis hadisəsi rədd-ül əcüz ələssədr (bax) növlərindən biri kimi geniş yayılmışdır (bəzən bu termin əvəzinə, “epanalepsis” də işlədilir).

ANAFORA – Müvazi nitq parçalarında (söz, söz birləşməsi, cümlə) ilk ünsürlərin (səs, səs birləşməsi, söz, söz birləşməsi, cümlə) təkrarı. Məsələn:...Mən düşmənəm sizin qan içində üzən təxtü-tacınıza! Mən düşmənəm sizin insan əti ye-

yən ikibaşlı qartalınıza! Mən düşmənəm sizin süngü və pulemyot üstündə duran hökmranlığınıza! Mən düşmənəm sizin ikiüzlü qanlı məhkəmələrinizə!(C.Cabbarlı). Anaforanın müxtəlif növləri vardır: **Leksik anafora** – Bir və ya bir neçə sözün təkrarı. Məsələn: Mən olaydım carcısı bu sevimli günlərin, Mən olaydım carçısı bu ellik düyünlərin...(Ə.Cavad). **Morfem anaforası** – Eyni morfemlərin təkrarı. Məsələn: Mən kiməm? Bir bikəsü biçarəvü bixaniman...sərkəşü sərəfrazü sərdarəm (M.Füzuli).

ANAXRONİZM – Müəyyən dövrün dil normalarına müvafiq olmayan söz və ifadələrin bədii əsərlərdə işlədilməsi. Məsələn, tutaq ki, XVI əsr Azərbaycan həyatından bəhs edən bir əsərdə “kartof”, “yaşayış uğrunda mübarizə”, “samovar” və s. tipli söz və ifadələrin işlədilməsi anaxronizmdir. Çünki həmin vahidlərin Azərbaycan dilində işlədilmə tarixi XIX əsrdən hesab olunur.

Anaxronizmə adətən Şekspirin “Yuli Sezar” faciəsini misal göstəririlər. Bu əsərdə “top”, “qüllə saati” kimi sözlər işlənir. Halbuki bu sözlər qədim Romada olmamışdır. Ə.Yusifovun “Babək” dramında Babək deyir: “Xoşlanırıq rübaidən, qəzəldən”. Halbuki rübai janrı Şərqi şeirində Babəkdən çox-çox sonra XII əsrdə meydana çıxmışdır. İnqilabdan əvvəlki Azərbaycan həyatından bəhs edən bəzi əsərlərdə “komissiya”, “son saat səhifəsi”, “qadağan olunmuş meyvə” və s. işlədilməsi də anaxronizmdir.

ANAQRAM – Söz və ya söz birləşməsində səslərin yerini dəyişdirməklə alınan yeni tipli dil vahidi (bax: məqlub). Məsələn: *ələm-əməl, kərəm-kəmə, katib-kitab*. Anaqramın digər növündə isə sözü təşkil edən səsləri (hərfləri) tərsinə oxumaqla başqa söz alınır: Adil-Lida, ətək-kətə, kələf-fələk, namaz-zaman və s. Eyni prinsip cümlələri təşkil edən səslərə

də aiddir. Buratinonun tərsinə oxuduğu məşhur ifadə belədir: A roza upala na lapu Azora.

Səslərin yerini dəyişməklə Əbu-Əli ibn Sina rəməzan ayını mərəzan (xəstəliklər) ayı adlandırmışdı. Şərqdə qafiyələri anaqram üzrə düzələn şeirlər çoxdur:

Mur kimi əmrinə qılmışdır itaət xəlqi-Rum...

Ram olubdur nitəkim Musayə, ey şəh, sehri-mar...

(Süruri)

Həqiqi ad və familiyada hərflərin yerini dəyişməklə düzəlmiş ad, familiya da anaqram hesab olunur. Ad və familiyanı sağdan sola oxumaqla düzələn anaqramlar daha çox yayılmışdır. Məsələn, məşhur Remark həmin bu təxəllüsü özünün əsil familiyasından – Kramer sözündən anaqram üsulu ilə düzəltmişdir. Öz Kramer familiyasının anaqramı ilə bütün qitələrdə məşhur olan, gözəl romançı, barışmaz antifaşist Remarkı görə bildik (İ.Qasımov). İvan Krılov bəzi əsərlərini “Navi Volırk”, K.A.Fedin isə “Nidefak” imzası ilə nəşr etdirmişdir.

ANALİTİK – Mürəkkəb; bir deyil, bir neçə sözdən ibarət olan. Sözünl analitik forması. **Dilin analitik quruluşu (analitik quruluşu olan dil)** – Morfoloji kateqoriyaları analitik yolla ifadə edən dil. Dilimizdə bir sıra kateqoriyalar (kəmiyyət, inkar, feili bağlama, tərz və s.) həm də analitik yolla ifadə olunur.

ANALİTİK DİLLƏR – Müxtəlif qrammatik əlaqələri ifadə etmək üçün söz sırasından, köməkçi sözlərdən, intonasiya vasitələrindən, əvəzliliklərdən və s. istifadə edən dillər. Məsələn, fransız dili, ingilis dili (Azərbaycan dilində analitizm ünsürləri olsa da, bu dil tam analitik dillərdən deyildir) belə dillərdəndir.

ANALİTİK FORMA – 1. Tam mənalı sözlə köməkçi sözün birləşməsindən ibarət frazeoloji birləşmə: *Qulaq asmaq. Göz qoymaq. Dil açmaq. Özündən çıxmaq.* 2. Əsas nitq hissələrinə məxsus sözlə köməkçi sözün birləşməsindən ibarət qrammatik forma: *Ən gözəl. Daha gözəl. Gərək gedəm.*

ANALİTİK QURULUŞLU DİLLƏR – Qrammatik sistemində analitik morfolojiya üstün yer tutan dillər. Adətən sintetik quruluşlu dillərlə qarşılaşdırılır.

ANALİTİK-SİNTEYİK – Həm analitik, həm də sintetik quruluşa malik olan. Mürəkkəb cümlənin analitik-sintetik forması.

ANALİTİZM – Analitik quruluşun inkişafı. Vaxtilə hal şəkilçiləri ilə ifadə olunan bir sıra anlayışlar (səbəb, məqsəd, istiqamət, zaman və s. anlayışları) müasir dilimizdə daha çox qoşmaların köməyi ilə ifadə edilir. Beləliklə, həmin anlayışların ifadəsində analitizm müşahidə olunur.

ANALOGİYA – Müxtəlif cəhətlərdən bir-biri ilə əlaqədar olan dil ünsürlərinin bir-birinə təsirindən meydana gələn bənzəyiş. Bir sıra dil hadisələri (sözdüzəltmə, sözdəyişmə və s.) bənzərlik, analogiya qanunu əsasında izah oluna bilər. Analogiya qanunu dilin mühüm daxili inkişaf qanunlarından biridir. Məsələn, Azərbaycan dilində işlənən “göz kirəsi”, “qulaq kirəsi” ifadələri (*Gördüyündən göz kirəsi istəyir, Eşitdiyindən qulaq kirəsi* – Atalar sözü) “diş kirəsi” ifadəsinə analogiya yolu ilə meydana gəlmişdir. Əvvəlki ifadələrin denotatları yoxdur. “Diş kirəsi” isə vaxtilə doğrudan da olmuşdur. Orta əsrlər Azərbaycan feodal həyat tərzilə əlaqədar belə bir adət mövcud idi ki, bir şəxsə hörmət edərək onun evində yemək yeyən nüfuz sahiblərinə diş kirəsi olaraq müəyyən bəxşiş verilirdi. Deməli, “diş kirəsi” real tarixi-həyatı

faktı əks etdirir, “göz kirəsi”, “qulaq kirəsi” heç bir faktla bağlı olmayıb, yalnız analogiya əsasında düzəlmişdir.

ANALOGİYADA NÜMUNƏ – Bənzər söz düzəltmək üçün nümunə olan söz. Məsələn, *bəlli* sözü *əməlli* sözünün düzəldilməsinə nümunə olmuşdur. Odur ki, sonuncu söz kök və şəkilçiyə ayrılı bilmir.

ANALOJİ – Bənzərlik (analogiya) üzrə baş verən (olan), bənzər.

ANAPTİKSİS – Tələffüzü asanlaşdırmaq məqsədilə iki samit arasına sait əlavəsi. Şekspir - Şekispir, Marks – Markıs.

ANARTRİYA – Səsləri tələffüz edə bilmək qabiliyyətini itirməkdən ibarət nitq pozğunluğu.

ANASTROFA – Sintaktik birləşməni təşkil edən sözlərin əks sıra ilə düzümü. Məsələn, “Altdan geyinib üstdən qıfıllandı, üstdən geyinib altdan qıfıllandı” – tərkibində alt və üst sözləri ikinci hissədə üst və alt tərzində əks sıra ilə düzülmüşdür. Anastrofa folklor dilində və klassik şeirimizdə geniş yayılmışdır: Qırıldıqca yorulduq və yorulduqca qırıldıq (M.Ə.Sabir); Müxənət zamana, bimürvət fələk, Şamı sübhə, sübhü şama çəkirsən (Aşıq Ələsgər).

ANATOMİK LEKSİKA – İnsanın və digər canlıların bədən üzvlərinin adları ilə ifadə olunmuş coğrafi terminlərə və oradan da toponimikaya keçən adlar. Alagözməzrə, Qoşa Dizə (Naxçıvan rayonu), Daşüz (Şəki rayonu), Gözbaraq (Zaqatala rayonu), Suiti burnu, Şah dili (Abşeron yarımadasında).

ANEMONİM – Təbii fəlakətlə bağlı hadisələrin xüsusi adları. Rus onomastikasında təbii fəlakətlərin xüsusi adları (Betsi, Alisa, Flora, Ava) olduğu halda, Azərbaycan onomastikasında bunlar xüsusi ad kimi hələ formalaşmamışdır.

ANDRONİM – Antroponimin bir növü; Qadının ərin ad və ləqəbi ilə adlandırılması: *Usta Piri öz işinin ustası kimi*

elə hörmət qazanmışdı ki, onun arvadı Fatma xanıma "Usta arvadı" – deyə müiraciət edərdilər (S.Vəliyev). Vasifin Nargiləsi, Hətəmin xanıma, Ümmi-xaqan – İran şahı Müzəfərəddinin arvadlarından biri.

ANNOMİNASIYA – 1. Bax: yanılımac. 2. "Parexeza", "paronimaziya" və "poliptot" məfhumlarını birləşdirən ümumi ad. 3. Eyni kökdən düzələn sözlərin cümlə daxilində daha çox üslubi məqsədlərlə qarşılaşdırılması: *Yollar yolçuların yol yoldaşdır (C.Novruz). Zəməzəm zümzüməli göllərin, dağlar (Aşıq Ələsgər). Hər kəsin vardır kəsi, Mən kəsin yox bir kəsi; Mən kəsin sənsən kəsi; Ey kimsəsizlər kimsəsi.*

ANOMALIYA – Ümumi sxemdən, qaydalardan kənar ifadə tərzii. Məsələn, "Mənimki (bizimki) mənə (bizə) dəydi" ifadəsi ümumi sxemə daxil edilmir. Anomaliya dildə səhv, nöqsan deyil, sadəcə fərdi, müntəzəm işlənməyən ifadə tərzidir: *Olmaya məndən qorxursunuz?(C.Məmmədquluzadə). Qaçaraq getdi.*

ANTEDESEDENT – Söz, söz birləşməsi və cümlə tərkibində nizamla, sıra ilə gələn komponentlərdən (üzvlərdən) əvvəlincisidir ki, buna müvafiq olaraq sonrakı üzvlərin həmin yerində onun əlaqədar olduğu üzv, vahid işlənilir: **Çəm-xəm. Xoş gördük, beş gördük. Harada dedilər, orada otur.**

ANTİFRAZİS – 1. Bax: evfemizm. 2. İntonasiya ilə əlaqədar sözün əks mənada işlədilməsi. Məsələn: *Ay zalım! Gözəl danışıq!* (Əslində danışıqın gözəl olmadığını bildirmək üçün). *Hə, vur görüm! Batır özünü toza-torpağa!* 3. Sözün öz mənasına əks mənada işlədilməsindən ibarət məcaz növü: *Gözəlçə* ("çirkin" mənasında).

"Həsən Qara"nın nağılından alınmış aşağıdakı parçada antifrazis sözişlətmə diqqəti cəlb edir: "Hüseyn Kürd on beş yaşına təzəcə çatmışdı. Amma çox "zərif, kəmxörək" bir

adam idi. Hər yeyəndə bir batman düyünün xörəyini, başında da bir quzu, on yeddi lavaş ilə içəri ötürüb, üstündən də bir sərnici ayran içib ayağa dururdu”.

ANTİKLİMAKS – 1. Tərkibdəki sözlərin və ya söz birləşmələrinin semantik cəhətdən zəifləyən, azalan istiqamətdə düzülüşündən ibarət bədii fiqur. Məsələn, 9 ay, 9 gün, 9 saat, 9 dəqiqə, 9 saniyə keçəndən sonra...2. Yüksək üsluba məxsus ifadə tərzindən birdən-birə aşağı üsluba keçməkdən ibarət bədii fiqur: *Sonyə! Ey dilbəri-pakizə ada; Sənə bu Nağdı bəyjin canı fəda!* (M.Ə.Sabir).

ANTİMENTALİZM – Bilavasitə nitqdə ifadə olunmuş dil vahidlərini dilçilik obyektinə hesab edən cərəyan. Bu cərəyan L.Blumfildin “materialist” (daha doğrusu, “mexaniki”) nəzəriyyəsi ilə əlaqədardır. Burada insan təfəkkürü ilə heyvan psixikası arasında keyfiyyətə fərq qoyulmur.

ANTİMETABOLA – Eyni sözlərin simmetrik şəkildə, lakin müxtəlif sintaktik vəzifələrdə təkrarı. Məsələn, *Yemək üçün yaşamaq deyil, yaşamaq üçün yemək lazımdır.*

Belə adam haqqında deyilən “zərif, kəmxörək” antifrasisdir.

ANTİTEZA – Nitqdə əlaqələnen, cəmləşən sözlərin bir-birinə antonimiya münasibətində olmasından ibarət üslubi fiqur. Antitezanın xüsusiyyəti belədir ki, bir-birinin əksini təşkil edən əlamətlər müxtəlif əşyalara aid olur, yəni müqayisə müvazi, paralel şəkildə aparılır, zidd, əks əlamətlər birlik yaratmır, bir-birinə qovuşmur: Mən aşağı qulpa əl atıram – sən yuxarı qulpa.

ANTONİM – Mənəca bir-birinə zidd sözlər; əks mənalı sözlər. Məsələn: *yaxşı-pis, yuxarı-aşağı, almaq-vermək, az-çox və s.* Sözlər arasında antonim əlaqələr nominativ səciyyə daşıyır, bəlkə sırf semasioloji əlaqələr olub məfhumların qarşı-

laşdırılmasına əsaslanır. Odur ki, ən “bəsit antonimlər” inkar məzmunlu şəkilçilərin köməyi ilə düzələnlərdir: *getdi-getmədi, bilmək-bilməmək, dilli-dilsiz, başlı-başsız, nəcib-nanəcib*. Bunlara eyni köklü antonimlər də deyilir. Müxtəlif köklü antonimlər isə sözün mənasında keyfiyyət anlayışının dərəcələnməsi ilə əlaqədardır. Sifət, zərf, isim və feillərdə bu kimi antonimlər çoxdur: *sülh-hərb, yuxarı-aşağı, yaşa-öl, tez-gec, gənclik-qocalıq, gəl-get...*

Antonimlərin bəziləri mənanın polyarlaşdırılması nəticəsində meydana gəlir. Belə ki, əvvəlki neytral məna iki zidd mənaya parçalanır: *Qonaq qonağı istəməz...*(hər söz başqa, zidd mənadadır).

ANTONİMİKA – Leksikologiyanın antonimlərdən bəhs edən bölməsi.

ANTONİMİYA – Semantik əkslik, mənaca zidd olma; antonimlik.

ANTONOMAZIYA – Metonimiya növlərindən biridir və müxtəlif mənalarda işlədilir: 1. Müəyyən adı bildirən söz əvəzinə onun əlamətini bildirən söz və ifadələrin işlədilməsi (bax: evfemizm). 2. Müəyyən şəxsin adının təsviri şəkildə ifadə edilməsi. 3. Tarixdən, bədii ədəbiyyatdan və s. hamıya məlum olan xüsusi adların ümumi ad yerində işlədilməsi. Məsələn, *xəsis* əvəzinə *Hacı Qara*, *fırıldaqçı* əvəzinə *Şeyx Nəsrullah* və s.

ANTROPOFONİK TƏSNİFAT – Saitlərin fizioloji xüsusiyyətlər əsasında aparılan bölgüsü.

ANTROPOFONİKA – 1. Nitq səslərinin fiziologiyası. 2. Nitq səslərini onların əmələ gəlmə üsulları baxımından öyrənən fonetika bölməsi.

ANTROPOGEN TOPONİMLƏR – İnsan əli ilə, süni yolla yaradılmış coğrafi obyektlərin ümumi adı. Məsələn,

Mingəçevir dənizi, Ceyranbatan gölü, Samur-Dəvəçi kanalı, Sumqayıt şəhəri.

ANTROPOMORF AD – Şəxs adı digər canlılara, əşyalara və hadisələrə verildikdən sonra həmin əşya və hadisələrin xüsusiləşmiş adları. Inək adları: *Alağöz, Qaragöz, Bənövşə, Qaragilə, Maral*; it adları: *Qorxmaz, Gümüş*; alma adları: *“Firuz”, “Xatirə”, “Azad”, “Zümrüd”, “Rövşən”*; gəmi adları: *“Həzi Aslanov”, “Koroğlu”, “Çingiz İldırım”, “Qafur Məmmədov”* və s.; kafe və restoran adları: *“Rövşən”* restoranı, *“Fərhad”* restoranı (kafesi), *“Nərgiz”* kafesi.

ANTROPONİM – Müxtəlif şəxs adlarının məcmuyunu bildirən termin olub, şəxsin öz adını, atasının adını, familiyasını, ləqəb və təxəllüsləri, ayamaları və s. əhatə edir. **Dialektal-məhəlli antroponim** – Dialektal-məhəlli leksikadan (hər şeydən əvvəl, ləqəblərdən) yaranmış antroponim. *Çırtapırt Hacı İbrahim, Hap-hapı Zeynəb, Cur-curu Abbas* (C.Cabbarlı); *Tərək Bəhman, Həpək Gülqız, Hındı Məmmədəli, Əzvay Hilal, Bəsdı Süleyman, Taytax Mehdi*. **Fərdi antroponim** – Hər hansı bir şəxsin xüsusi adı. **Ədəbi antroponim** – Ədəbi dildəki normaya müvafiq olaraq dəyişdirilən antroponim forması. Məsələn: **Qurban** – *Qubuş* (Ə.Haqverdiyev), **Rubabə** – *Ruba* (C.Əmirov), **Nisə** – *Nusya*, **Züleyxa** – *Zulya* (N.Vəzirov), **Toğrul** – *Tokay* (C.Cabbarlı). **Poetik antroponim** – Bədii əsərlərdə işlənən antroponimlər. Bunlar adlandırma funksiyasından əlavə müəyyən üslubi xüsusiyyətləri (qəhrəmanın əsas xarakterini, dünyagörüşünü, ictimai həyatdakı mövqeyini) də özündə əks etdirə bilir: *Rüstəm Zalov, Katibə, Qaloşlu* (S.Rəhimov), *Məlik Məmmədov, Molla Mikayıl, Seyid Kurbanoviç, Dərinzəka, Səftər Sinədəftər* (S.Qədirzadə), *Tərgəldi, Mərd Mazarov, Əli Əyrişadə* (Anar) və s. Poetik antroponimlər, bəlkə də uydurma adlar kateqoriyasına daxildir. Yazıçılar real antropo-

nimlərlə yanaşı, tez-tez bunlardan da istifadə edirlər. Bəzən də “poetik antroponim” termini yerinə, təsviri şəkildə “bədi əsərlərin antroponimləri (şəxs adları)”, “filan əsərdə şəxs adları”, “şəxs adlarının üslubi imkanları” və s. tərkibləri də işlədilir. Lakin bunlar “dialektal-məhəlli antroponim” və “real antroponim”lərlə qarşı-qarşıya dura bilər. **Real antroponim** – Həyatda mövcud olan antroponim. Poetik antroponimlərə qarşı qoyula bilər. **Reprezentativ antroponim** – Müəyyən qrup məfhumların tipik nümayəndəsi haqqında ümumiləşməni ifadə edən ad. Belə adlar ümumi mənada işləndikdə konkret şəxslərlə əlaqəni qırmış olur. Bunlarda nominativ mənə zəifləyir, ümumi mənə isə əsas götürülür. Məsələn, “İvan” adı rus, “Əhməd” adı Azərbaycan, “Con Bul” adı ingilis xalqlarının ümumiləşmiş nümayəndəsi kimi çıxış edir. Belə ümumiləşmiş şəxs adları sabit birləşmələrdə də özünü göstərir: *Əlinin papağını Vəlinin başına qoyur, Vəlinin papağını Əlininbaşına. Əlisi dəli, Vəlisi dəli, qırılmışın hamısı dəli.* **Topo-antroponim** – Hər hansı toponimdən əmələ gəlmiş antroponim. Buraya daxildir: şəxs adları: *Araz, Təbriz, Muğan, Şirvan, Buxaraxanım, Tiflisxanım, Bakı; ləqəblər – Qətran Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Nəsimi Şirvani, Arif Ərdəbili, Füzuli Bağdadi, Seyid Əzim Şirvani; təxəllüslər – Novruz Gəncəli, Əliağa Kürçaylı, Əlyar Qarabağlı.*

ANTROPONİMİK – Antroponimika ilə əlaqədar (olan).

ANTROPONİMİK ANKET – Şəhər və kəndlərdə, yaxud arxivlərdə antroponimikaya aid materialların toplanması üçün tərtib olunmuş şifahi və yazılı suallar.

ANTROPONİMİK AREAL – Bu və ya digər antroponimik elementin meydana gəlmə və yayılma sahəsi. İlk baxışda elə görünür ki, *İsmayıl, İbrahim, Süleyman, Fatimə, Züleyxa, İsgəndər* və s. adlar ərəb mənşəlidir. Bu adların arealına fikir

versək, başqa bir vəziyyətin şahidi olarıq. İsgəndər (Aleksandr) adının arealı yunan antroponimi mənşəli olub, ərəb dilinə uyğunlaşdırılmışdır. İsmayıl, İbrahim (Avram), Musa (Moisey), Məryəm (Mariya), Süleyman (Solomon) və s. adlar isə qədim yəhudi dilinə məxsus olub, sonradan yayılmışdır.

ANTROPONİMİK ATLAS – Hər hansı ərazidə ümumi və təsadüfi şəkildə müxtəlif antroponimik vahidlərin yayılma xüsusiyyətlərini əks etdirən atlas və xəritə.

ANTROPONİMİK ƏSAS – Antroponimdə şəkilçini və şəkilçi rolunu oynayan hissəcikləri atandan sonra yerdə qalan hissə. *Arif(ə), Qərib(can), Məmməd(-ov), Ağa(-zadə).*

ANTROPONİMİK FORMANT (ANTROPOFORMANT, ANTROPONİMİN FORMANTI) – Antroponimlərdə işlənən sözdüzəldici və sözdəyişdirici (daha doğrusu, addüzəldici və addəyişdirici) şəkilçilər. Məsələn: *Gülver-di, El-çi-n, Gül-üş-can, Aydın-ciy-im* (C.Cabbarlı), *Gülnar-ə, Ad-ı-şirin* və s.

ANTROPONİMİK FORMUL – Müəyyən dövrdə şəxsin rəsmən adlandırılmasında təbəqə, məzhəb və s. kimi müxtəlif formalı antroponim və nomenlərin müəyyən qaydada izlənilməsi: *Ayna Mələk, Qamğan oğlu xan Bayandır, xanlar xanı xan Bayandır, Elin Qoca oğlu Sarı Qulmaş, Şöklü Məlik, Qaragünə oğlu Qarabudaq* (“Dədə Qorqud”), *Şeyx Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif ibn Müəyyən Nizami, molla Məhəmməd Bağdadi* “Füzuli”, *İbrahim ibn Əliyyəin – Nəccar Xaqani, Molla Pənah* “*Vaqif*”, *Mirzə Məhəmməd Qaib oğlu* “*Fədai*”, *Abbasqulu ağa Bakıxanov* “*Qüdsi*”, *Məhəmməd bəy Cavanşir, M.Fətəli Axundov, Əhmədov Tofiq Kamal oğlu, Əmirova Qönçə Arif qızı*. Nümunələrdən göründüyü kimi, keçmişdə müxtəlif formula malik (iki, üç, dörd, beş, altı və s.) adlardan istifadə olunurdu. Sovet hakimiyyəti illərində üç tərkibli ad formulundan istifadə olunması ciddi şəkildə rəsmiləşdirilmişdir. Hal-hazırda pasport

və digər rəsmi sənədlərdə “fəmiyliya – ad – ata adı” formulundan istifadə olunur. Lakin Azərbaycan SSR Ali Sovetinin, Nazirlər Sovetinin fərmanlarında və dövrü mətbuatda “ad-ata adı-fəmiyliya” formulundan da geniş istifadə olunur. İkinci formulu işlətmək daha məqsəduyğundur.

ANTROPONİMİK LEKSEM (ANTROPOLEKSEM) – Antroponim kimi işlənən söz, dil vahidi. İkitərkiibli və çox-tərkiibli adları təşkil edən sözlərin hər biri. Aşağıdakı antroponimik leksemlərin hər biri iki və ya üç addan ibarətdir. Hüseyinli – *Hüseyn, Əli*; Məmmədhəsən – *Məmməd, Həsən*; İlyas Yusif oğlu Nizami – *İlyas, Yusif oğlu, Nizami*; Məmmədov Elçin Afiq oğlu – *Məmmədov, Elçin, Afiq oğlu*; Səməd Vurğun Vəkilov – *Səməd, Vurğun, Vəkilov* və s.

ANTROPONİMİK SİSTEM – Antroponimlərin meydana gəlməsi hər bir dövrdə xalqın məişəti, adət-ənənəsi, mədəniyyəti, dünyagörüşü və s. ilə bağlı olmuşdur. Buna görə də antroponimlər və antroponimik sistemlər tez-tez dəyişir. Hər dövrün antroponimik sistemində müəyyən aparıcı elementlər də olur. Məsələn, ərəb istilasından sonra bir çox Şərq xalqlarının antroponimikasında olduğu kimi, Azərbaycan antroponimikasında da ərəb dilinə məxsus elementlər işlənməyə başlamışdır. Ərəb antroponimikasında künyə (uşaqların adı ilə adlanma: Əbu Məhəmməd – *Məhəmmədin atası*), nəsəb (ataya görə adlanma: İbn Süleyman – *Süleyman oğlu*), nisbə (mənsəyə görə adlanma: *Xətib Təbrizi, Nizami Gəncəvi*) və s. adlar Azərbaycan antroponimikasında da geniş yayılmış və bunlar “aparıcı” elementə çevrilmişdir. XVIII əsrin axırlarından başlayaraq rus antroponimikasının təsiri ilə bu sistem parçalanmış və Azərbaycan antroponimik sistemi rus antroponimik sisteminin təsiri ilə formalaşmağa başlamışdır.

ANTROPONİMİK TERMİN – Antroponimikanın müxtəlif kateqoriyalarını, onun elementlərini, antroponimik proseslərin yaranmasını, tədqiqatın növünü, onomastikanın şöbəsinə, tədqiqat materiallarını və s. bildirən termin: antroponimika, antroponimiya, antroponimçi, şəxs adı, фамиliya, ləqəb, təxəllüs, ədəbi antroponim, antroponimləşmə, antroponim əsas, antroponimik sistem və s.

ANTROPONİMİK ŞƏKİLÇİ – Antroponimin tərkibindəki adın antroponim olmasını və onun spesifik xüsusiyyətini, xarakterini bildirən şəkilçi: *Gəncə-vi, Təbriz-i, Xan-lar, Sevil, Gül-üş, Qorx-maz, Sev-inc, Əli-zadə, Kərim-ov, Sultan-ova, Tahir-li, Sarab-ski*.

ANTROPONİMİKA – Antroponimlərin əmələ gəlməsi qanunauyğunluqlarını, ad sistemində onların yerini, inkişafını, digər adlarla əlaqələrini öyrənən onomastika şöbəsi. **Poetik antroponimika** – Bədii ədəbiyyatda istifadə olunan poetik antroponimləri öyrənən antroponimika. Bu terminlə yanaşı çox vaxt “bədi antroponimika”, “üslubi antroponimika” terminləri də işlədilir.

ANTROPONİMİKON – 1. Antroponimlərdən düzəldilmiş lüğət və siyahı. Adətən bu lüğətlərdə şəxs adları (onlardan düzəlmiş ata adları); фамиliya, ləqəb, təxəllüs, arxaik şəxs adları ayrı-ayrı bölmələrdə öz əksini tapır. Hər hansı xalqa məxsus şəxs adlarının məcmuyu, yaxud müəyyən dövrdə istifadə olunan şəxs adları. Eyni zamanda adlar. Məsələn: Zeynalabdin Mərağayinin “Səyahətnamə”sində 200-ə qədər şəxs adının ləqəblərlə birgə siyahısı verilmişdir. C.Cabbarlının isə “tarixi adlar” adlı məqaləsində “Köhnə ləqəblər” başlığı altında 150-ə qədər ləqəb və ləqəblə birlikdə şəxs adı toplanmışdır. Azərbaycan onomastikası tarixində şəxs adlarının ilk lüğətinə, “Məktəblinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (Ə.Abbasov,

Ə.Əfəndizadə) rast gəlirik. “Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən adların şərh” (tərtib edəni A.M.Babayevdir) kitabı xüsusilə maraqlıdır. Qulam Məmmədlinin “İmzalar” (Bakı, 1977) kitabı isə təxəllüslər haqqında mükəmməl lüğət kimi böyük əhəmiyyətə malikdir.

ANTROPONİMİYA – Antroponimlərin məcmuyü. Müasir Azərbaycan antroponimiyası. “Dədə Qorqud” dastanlarının antroponimiyası.

ANTROPONİMLƏŞMƏ – Antroponim olmayan ümumi və xüsusi adların antroponim səciyyəsi daşması:

Məşhəd → Məşədi, Bayram → Bayram → Bayramov, seyid → Seyid → Seyidzadə, Ağdam (şəhər) → Ağdamski, Zöhrə → Zöhrə, Səyyarə → Səyyarə, ulduz → Ulduz.

ANTROPOTOPONİM – Hər hansı antroponimdən düzələn toponim: *Leninqrad şəh.*, *Voroşilovqrad şəh.*, *Əli Bayramlı şəh.*, *Sabirabad şəh.*, *Puşkin r.*, *Nərimanabad k.*, *Füzuli şəh.*, *Cəlilabad r.*, *Əzizbəyov r.*, *Nəsimi r. və s.*

APELYATİV – Ümumi söz, ümumi ad (adətən xüsusi adlarla qarşılaşdırılarkən işlədilir). **Apelyativ leksika** – Ümumi sözlərin məcmuyü.

APELYATİVLƏŞMƏ – Xüsusi adın ümumi sözə çevrilməsi.

АПОКOПA – 1. Müəyyən fonetik qanunlar əsasında sözün son səsinin və ya səslərinin düşməsi ilə meydana çıxan qısaltma. Məsələn, müasir dilimizdəki (dialektlərdə) baxadır, yazadır formaları tarixən baxa durur, yaza durur şəklində işlənmişdir. Habelə ə > ədə > ə> gedə > ay gedə, az > ağız > ağəz > a qız, əşi > əyişi > ə kişi > a kişi > ay kişi. 2. İxtisar yolu ilə yeni sözlərin düzəlməsi. Məsələn: taksi > taksomotor; aero > aeroplan; film > kinofilm; kilo > kiloqram; foto > fotoqrafiya.

APOSTROF – Yazıda işlədilən sətirüstü (vergül) işarə. Dilimizdə apostrofdan bəzi ərəb sözlərinin (*cüz'i; e'lan*) bəzi Avropa dillərindəki xüsusi adların (*d' Artanyan*) yazılışında istifadə olunur. Azərbaycan yazısında apostrofun iki xüsusiyyəti vardır: 1. Apostrof saitedən sonra, samitdən əvvəl qoyulmaqla həmin saitin uzadılaraq tələffüz olunmasını göstərir: *Arzusu və məqsədi olmayan insanın həyatı mənasız keçər*. 2. Apostrof samitdən sonra və saitedən əvvəl qoyulmaqla samiti saitedən ayırır və saitin aydın tələffüz edilməsinə xidmət edir; *Sosializm gəmişi çətinlik dalğalarını yarıb, durmadan və sürətlə irəli gedir* ("Azərbaycan qadını" jurnalı).

APPLİKASIYA – Məşhur ifadə, atalar sözü, zərbi-məsəl, hikmətli söz və s.-nin tam şəkildə və ya qismən bədii əsər daxilində işlədilməsi: Yıxıldı ağalar-qullar dünyası; Dəyişdi zamanın, ömrün mənası (S.Vurğun). Hələ ağ kürkü bürün, yazda yaşıl don da geyərsən. Qoradan halva yeyərsən (Şəhriyarın Səhəndə məktubu).

APPOZİTİV AD – Müstəqil komponentlərə malik olan iki xüsusi adın birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb ad: *Balaxanı-Sabunçu* r-nu (1920-1925-ci illər); kanallar: *Samur-Dəvəçi, Samur-Abşeron*; iqtisadi rayonlar: *Quba-Xaçmaz, Kirovabad-Qazax, Kür-Araz, Lənkəran-Astara, Zaqatala-Şəki* və s.; *Cavanşir-Məmmədquluzadə* (C.Məmmədquluzadənin həyat yoldaşı Həmidə xanımın familiyası. O, Cavanşirlər nəslindəndir) *Şlemova-Axundova* (görməli partiya və dövlət xadimi R.Axundovun həyat yoldaşı Fridanın familiyası).

ARA CÜMLƏ – Başqa bir cümlənin tərkibində işlənən, lakin onun heç bir üzvü ilə qrammatik cəhətdən əlaqəsi olmayan cümlə. Əsas cümləyə nisbətən ara cümlə fasilə ilə ayrılır, daha alçaq tonla və iti sürətlə tələffüz edilir. Ara cümlələr quruluşca təktərkibli, cüttərkibli və şəxssiz ola bilər.

ARA SÖZLƏR VƏ ARA SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ – Cümlə üzvü funksiyası daşımayan, cümlə üzvləri ilə qrammatik əlaqəsi olmayan, məna cəhətdən isə danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirən söz və birləşmələr. Azərbaycan dilində ara sözləri və ara söz birləşmələrini mənaca belə qruplaşdırmaq mümkündür: 1. Şübhə, fərziyyə, ehtimal bildirənlər: *bəlkə, güman (ki), yaqın, olmayan, deyəsən, görəsən...* 2. Fikrin reallığını, doğruluğunu təsdiqləmə anlayışı bildirənlər: *həqiqətən, doğrudan (da), sözsüz (ki), əlbəttə (ki), neynək qoy olsun...* 3. Müqayisə bildirənlər: *elə bil (ki), sanki, guya (ki), deyərsən (ki)...* 4. İfadənin mənbəyini və subyektiv münasibəti bildirənlər: *fikrimcə, mənəcə, bir fikrə (rəvayətə) görə, mən bilən, mənə elə gəlir...* 5. Ardıcılıq, sıra, nəticə, əlaqə. Dəqiqlik, seçmə kimi məntiqi əlaqələri əks etdirənlər: *əvvəla; birincisi, deməli, qaraz, vəssəlam, tutalım, xüsusilə, üstəlik...* 6. Arzu, təəssüb, sevinc, təəccüb, maraq kimi emosional hissləri bildirənlər: *nə ola(ydı), qulaqlara qurğuşun, heyf (ki), tərslikdən, qərribədir, xeyir olsun, üstünə sağlıq...* 7. Müsahibin diqqətini cəlb edənlər: *bilirsən(mi), bağışlayın, üzür istəyirəm, buyurun...* 8. Fikrin ifadə formasını nəzərə çarpdırənlər: *qısa desək, zarafatsız, söziün açığı, öz aramızda, icazənizlə...*

Ara sözlər və ara söz birləşmələri cümlə üzvləri ilə tabelilik və tabesizlik əlaqəsinə girməsələr də, hər halda daxil olduqları cümlə ilə əlaqədar olurlar. Bu əlaqə, hər şeydən əvvəl, məna əlaqəsidir ki, öz əksini intonasiyada və söz sırasında tapır. Digər tərəfdən, ara sözlərin müəyyən qismi ifadənin ümumi modallığını yaratmağa xidmət edir. Nəhayət, bir sıra ara sözlər və söz birləşmələri cümlədə konstruktiv funksiya daşıyır, nitq vahidinin kommunikativ formalaşmasında struktur rol oynayır.

AREAL – Müəyyən fonetik, qrammatik, leksik hadisələrin yayıldığı sahə. **Konservativ areal** – Dilin arxaik ünsürlərinin mühafizə olunduğu areal. **Lateral areal** – İzoqlaşların az və zəif olduğu areal.

AREAL DİLÇİLİK – Dilin tarixi inkişafında və tədqiqində ərazinin, coğrafi şəraitin, arealların (areal fransız sözü olan aire sözüdür və “sahə, ərazi, çöl” deməkdir) xüsusi rolu olduğunu qəbul edən dilçilik cərəyanı. Bu cərəyanı adətən J.Jilyeronun, M.Bartolinin, C.Bonfantenin adı ilə bağlayırlar. Onların fikrincə, dildə hər cür yeniliyin meydana çıxması dillərin qarşılaşması nəticəsidir. M.Bartoli belə hesab edir ki, iki dilə məxsus faktların yayılma areallarını müqayisə yolu ilə həmin ərazidə əvvəl və sonra hansı dilin olduğunu dəqiq müəyyənləşdirmək mümkündür: böyük arealda yayılan dil faktları kiçik arealda yayılan dil faktlarından daha qədimdir, ətraf arealda yayılan faktlar mərkəzdə yayılan faktlardan daha qədimdir. Bir ərazidə iki dilin qarşılaşması dillərin qarışmasına, ikidilliyə gətirib çıxarır. Bu problemlər öyrənilərkən substrat, superstrat, adstrat anlayışları fərqləndirilir.

ARXA DAMAQQ SƏSLƏRİ (samitləri) – Dil arxasının arxa və ya yumşaq damağa, yaxud bərk damaq arxasına yaxınlaşması ilə əmələ gələn səslər: (k), (q), (x)...

ARXA SIRA SAİTLƏRİ – Tələffüz zamanı geri çəkilmiş dilin arxa hissəsinin yumşaq damağa tərəf qalxması ilə əmələ gələn saitlər (ı), (u), (o), (a).

ARXAİK – Köhnə, köhnəlmiş.

ARXAİZM – 1. Müasir dövrdə ünsiyyət prosesində işlədilməyən köhnəlmiş söz, ifadə, şəkilçi. Məsələn: *tanıq* (şahid), *görklü* (mübarək, gözəl), *damu* (cəhənnəm), *görmən* (görməmə). 2. Müxtəlif məqsədlərlə köhnə (arxaik) söz və ifadələri işlətməkdən ibarət məcaz növü. Məsələn: *mən* əvəzinə

“bəndəniz”, *buyur(un)* əvəzinə “buyursunlar” və s. **Leksik arxaizm** – Müasir dildə sinonimi olan arxaik söz. *Danladanla* (sabab), *əbsəm* (susqun, sakit); *yazı* (səhra, çöl). **Semantik arxaizm** – Müasir dildə yaşayan, lakin həm də köhnə mənada işlənən sözlər. M.Füzulinin dilində *inqilab*, *siyasət* sözlərinin arxaik mənaları kimi: *Neylərsən əgər atan eşitsə*, *Qəhr ilə sənə siyasət etsə*. *Yeridir ahim ilə verəm inqilab sana...Leksik-fonetik arxaizm* – Əvvəlki mənası qalıb, səs tərkibi dəyişən sözlər: *xansı* (hansı), *yalqüz* (yalqız), *bərlü* (bəri), *yanaq* (yavaq), *kömlək* (köynək), *biki* (kibi). **Etnoqrafik arxaizm** – Adət-ənənə, məişət tərzilə əlaqədar olan arxaizm; *baş pulu*, *gəcəkəsdi*, *şarsaldı*, *üzgörümcəyi*, *gəlinatlandı*, *alışdım-yandım* (parça).

ARXEOQRAFİYA – Qədim yazılı abidələrin təsviri və nəşri.

ARXETİP – Sonrakı dil vahidlərinin əmələ gəlməsi üçün bir əsas təşkil edən ilkin, ən qədim forma, adətən yazılı mənbələrdə işlədilməyən forma. Bu termin əvəzinə bəzən “prototip” və ya “praforma” terminləri işlədilir. XIX əsrdə Fridrix Dits başda olmaqla bir qrup tədqiqatçı roman-latın arxetipini nəzəri şəkildə bərpa etmişlər. Lakin ən qədim yazılı abidələrin yoxluğu bu bərpanın düzgünlüyünə şübhələr də oyatmışdır. Həmin dillərin əsasını təşkil edən vulqar latın xalq dili faktlarının nəşrindən sonra Ditsin (ümumiyyətlə tarixi-müqayisəli dilçiliyin) arxetipi bərpa metodu elmdə məqbul görülmüşdür. Sonralar arxetipləri bərpa işində F.F.Fortunatov və F.de Sössür də böyük xidmət göstərmişlər.

ARQO – Müəyyən təbəqənin və ya ictimai zümrənin jarqonu. “Jarqon”dan fərqli olaraq “arqo” terminində mənficilər yoxdur. Aşıq arqosu. Falçı arqosu. Məktəb arqosu.

ARQOTİZM – Müxtəlif arqolardan ədəbi dilə keçmiş söz və ya ifadə. Məsələn, ədəbi dilə “şparqalka” sözü tələbə

arqosundan daxil olmuşdur. Bədii dildə arqotizmlərdən üslubi məqsədlə istifadə olunur.

ARTIQLIQ – Xətti nitq axınında hər bir sonrakı ünsürün təzahüretmə ehtimalını qabaqcadan müəyyənləşdirmə imkanı. “Mənim dəftərim” birləşməsində mən sözünə qoşulan -im sonra gələn sözün də bu şəkilçini (*im,-im,-um,-üm*) qəbul edəcəyini qabaqcadan müəyyənləşdirməyə imkan verir və deməli, onun artıqlığını da nümayiş etdirir. Artıqlıq dilin – kodun “qənaətlilik ölçüsüdür”. Hər hansı bir təbii dildə bu cür artıqlıq vardır. Müəyyən bir dildə istənilən hərf birləşmələri məna versə, belə dil maksimum qənaətə malik dil hesab oluna bilər. Əslində isə bütün dillərdə çoxlu, hədsiz-hesabsız artıqlıq halları müşahidə edilir.

Bəs artıqlığı olmayan dil yaratmaq olmazmı? Elə bil ki, orada hər cür hərf birləşməsi mənalı söz olsun. Prinsip etibarilə belə dil yaratmaq mümkündür. Nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdır ki, artıqlığı olmayan dildə çox böyük qənaət əldə edilir.

İnformasiya nəzəriyyəsi üzrə məşhur rus mütəxəssisi A.A.Xarkeviç belə bir hesablama aparmışdır: Əgər otuz hərfimiz olsa və hər bir söz bir hərfdən düzəlsə, onda cəmi 30 müxtəlif sözə malik olarıq. Hər söz iki hərfdən düzəlsə, onda 900 ($30^2 = 900$) sözüümüz olar. Hər söz üç hərfdən düzəlsə ($30^3 = 2700$) 27 min söz əldə edərik. Hesablanmışdır ki, rus dili sözlərində hərflərin orta miqdarı yeddiyə bərabərdir. Halbuki bu dildə çox yayılmış, ümumişlək sözlərin miqdarı 50 minə qədərdir. Deməli, əslində rus dilində sözdüzəltmə imkanından – hərfləri yanaşdırma imkanından çox cüzi (cəmi 0,0002 %) istifadə olunur. Bununla belə, dildə artıqlıq heç də israfçılıq demək deyildir. Artıqlıq olmayan yerdə tək bir-cə hərfin də səhv düşməsi mütləq və əsaslı dolaşlıqlıq yarada

bilər. Belə bir faydalı cəhət müxtəlif dillərdə çox-çox qədimlərdə mövcud olmuşdursa da, yalnız indi – məhz informasiya nəzəriyyəsi sayəsində başa düşülür, dərk edilir. Artıqlıq dilin bir növ sabitlik, möhkəmlik, mühafizə ehtiyatıdır. Dünyanın bütün dillərində artıqlıq müəyyən edilmişdir və həm də bu artıqlıq faizinin də bütün dillərdə eyni miqdarda (70-80%) olduğunu göstərirlər.

2. Eyni məlumatı müvafiq mətnə müxtəlif dil vasitələri ilə ifadə etmə, təkrarlama; təkrar: *Qapqara idi, qapqaradan da qapqara, qapqaradan da min qat artıq qapqara idi* (S.Rəhimov).

ARTİKL – Bəzi dillərdə (ərəb dili, roman və german dilləri) isimlərlə birlikdə işlənilib həmin isimlərin mənacə müəyyən və ya qeyri-müəyyən olduğunu bildirən köməkçi söz. **Müəyyən artıqlıq** – Əlaqədar olduğu ismin konkret, tanış əşyanı, haqqında əvvəllər bəhs edilmiş əşyanı ifadə etdiyini bildirən artıqlıq. Bu artıqlıq həm sözdən əvvəl, həm də sonra gələ bilər. **Qeyri-müəyyən artıqlıq** – Əlaqədar olduğu ismin yad, naməlum əşyanı, haqqında ilk dəfə danışılan əşyanı ifadə etdiyini bildirən artıqlıq. Azərbaycan dilində “bir” sözü həmin funksiyada çıxış edə bilər: bir nəfər. **Ön artıqlıq** – İsmə əvvəldə gələn artıqlıq (ingilis, alman, roman dillərində). **Son artıqlıq** – İsmədən sonra gələn artıqlıq (alman, bolqar, rumın dillərində). Digər köməkçi nitq hissələrindən fərqli olaraq artıqlıq cümlə üzvləri arasında əlaqə bildirməyə, dilin sintaktik formalarını yaratmağa xidmət etmir. Bunlar əsas nitq hissələrinin ən tipik “qrammatik müşayiətçiləri”dir. Artıqlıqların aşağıdakı qrammatik funksiyaları vardır: 1. Artıqlıq qoşulduğu, “müşayiət etdiyi” hər hansı bir sözü ismə çevirir. Bununla əlaqədar dildə konversiya yaranır – bir nitq hissəsinə məxsus söz (sifət, feil) başqa nitq hissəsinə məxsus sözə (ismə) çevrilir. 2. Qoşa artıqlıqlı olan dillərdə bu artıqlıqlar qarşılaşdırılmaqla

müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik qrammatik kateqoriyası ifadə edilir: ingilis (the-a(an), alman (der, ein, die, eine, das ein), fransız (le-un, la-une) dillərində olduğu kimi. 3. Artıkl cinsi fərqləndirməyə kömək edir. Alman dilində artıkl üç, fransız dilində iki cinsi (kişi cinsi, qadın cinsi) fərqləndirir. 4. Artıkl kəmiyyət fərqlərini göstərməyə xidmət edir: das Fenster “pəncərə” – die Fenster “pəncərələr” kimi. Bəzən belə halda sözün (ismin) forması da dəyişir: das Buch “kitab”, die Bucher “kitablər”. 5. Cümlə üzvləri arasında əlaqə sözlərin (isimlərin) hallanması ilə deyil, məhz artıqların hallanması yolu ilə yaradılır. Belə olduqda, isim hal şəkilçisindən məhrum olub dəyişmir. Yalnız artıkl dəyişir. Alman dilində olduğu kimi.

ARTİKULYASIYA – Müəyyən səsi tələffüz etmək üçün danışıq üzvlərinin aldığı vəziyyət və ya bunların hərəkəti; səsin məxrəci. Artikulyasiya adətən üç mərhələdən (ekskursiya, fasilə, rekursiya) ibarət olur. **Artikulyasiya bazası** – Müəyyən bir dildəki səslərin tələffüzü üçün danışıq üzvlərinin vəziyyəti. **Artikulyasiya mərhələsi** – Artikulyasiyanın üç hissəsindən, mərhələsindən hər hansı biri: ekskursiya (başlangıç), fasilə, rekursiya (sonluq). Məsələn, əksər dillərdə dilucu samitlər tələffüz edilərkən dilin ucu azca aşağı enmiş olur, ingilis və bir sıra başqa dillərdə isə belə samitlər tələffüz edilərkən dilin ucu azca yuxarıya qalxmış olur. Tələffüz alətlərinin məcmuyu olan artikulyasiya bazası insanlara irsi olaraq keçmir; uşaqlar onu nitqlə birlikdə mənimsəyirlər. Müxtəlif dillərin artikulyasiya bazaları bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Yeni dil öyrənilərkən, əvvəlcə o dilin səsləri ana dilinin artikulyasiya bazası vasitəsilə mənimsənilir. Dil öyrənildikdən sonra isə tədricən yeni artikulyasiya bazası mənimsənilir.

ASILI – Tabe olan, tabe (üzv, söz, vahid). Asılı cümlə – (budaq cümlə). **Söz birləşməsinin asılı üzvü (komponenti)** – Tabeli söz birləşmələrində sintaktik cəhətdən müstəqil komponenti izah edən üzv (komponent).

ASILI SÖZ BİRLƏŞMƏSİ – Daha iri (mürəkkəb) söz birləşməsinin tərkibində işlənib, onun bir üzvünə tabe olan söz birləşməsi. Məsələn, “onun kitabının cildi” birləşməsindeki “onun kitabı” söz birləşməsi kimi.

ASILI SÖZLƏR – 1. Müəyyən sintaktik tərkib daxilində tabe edən üzvlə birlikdə işlənən, adətən müvafiq sintaktik əlaqəni əks etdirən sözlər və söz formaları. Azərbaycan dilində ismin (adlıq halından başqa) halları, sifətlər, zərflər adətən sintaktik cəhətdən asılı sözlər kimi çıxış edir. 2. Köməkçi sözlər.

ASILILIQ – Asılı, tabeolma. **Birtərəfli asılılıq**. Bax: determinasiya (2-ci mənada). **Qarşılıqlı asılılıq** – Qlossematikada iki funktiv arasında müəyyən edilən funksional asılılıq; interpendensiya. **Sərbəst asılılıq** – Bir-birini nəzərdə tutmayan, yəni biri digərini cəzb və ya rədd etməyən iki funktiv arasındakı asılılıq.

ASİNDETİK TƏKRAR – Birləşdirici ünsürü olmayan təkrar: *aşırı-aşırı, göz-göz, tez-tez, gedə-gedə, bəh-bəh, yarıb-yarıb (tökülmək), azim-azim əzmək*.

ASİNDETİZM – Nitqdə bağlayıcısız əlaqələr.

ASİNDETON – Bağlayıcısız əlaqələr. Məsələn: *Əl mənim, atək sənin*.

ASSİMİLYASIYA – Bir səsin başqa bir səsə elə uyğunlaşmasıdır ki, bir səsin rekursiyası digərinin ekskursiyasına tabe olub ona uyğunlaşır. Öz nəticəsinə görə assimilyasiya iki cürdür: **Tam assimilyasiya** – İki müxtəlif səsin qarşılıqlı təsir nəticəsində tamamilə bir-birinə uyğunlaşması (*isti-issi, narlar-narrar*). **Qismən (natamam, yarımçıq assimilyasiya)** –

Nitqdə qarşılıqlı şəkildə bir-birinə təsir göstərən səslərin qismən uyğunlaşması (*qızlar - qızdar, başlamaq - başdamaq*). Öz istiqamətinə görə assimilyasiya iki cürdür –: **İrəli (proqressiv assimilyasiya)** – Sonrakı səsin əvvəlki səs tərəfindən assimilyasiyası (tutdan-tuttan). **Geri (reqressiv assimilyasiya)** – Əvvəlki səsin sonrakı səs tərəfindən assimilyasiyası. Uyğunlaşan səslərin yanaşı gəlib-gəlməməsinə görə də assimilyasiyanın iki növü vardır: **Kontaktlı (yanaşı) assimilyasiya** – Yanaşı gələn səslərin assimilyasiyası. **Distaktlı (uzaq) assimilyasiya** – Müxtəlif hecalardakı səslərin assimilyasiyası (mənin əvəzinə mənim). Funksiyasına görə də assimilyasiyanın iki növü var: **Sabit (daimi) assimilyasiya və müvəqqəti assimilyasiya**. Bunlardan birincisi dilə (bax: Ahəng qanunu), ikincisi isə nitqə məxsus assimilyasiya hadisəsi hesab olunur.

ASSİMİLYASIYA OLUNMUŞ AD – Alınma adların Azərbaycan dilinin fonetik və onomastik sistemində uyğunlaşdırılması: *Mikail – Mikayıl, Sabet – Sabit, Mohərrəm – Məhərrəm, Cəbbar – Cabbar, Mohəmməd – Məhəmməd, Məmməd və s.*

ASSONANS – Sabit birləşmələri təşkil edən və ardıcıl sıralanan sözlərin tərkibində eyni və ya yaxın saitlərin bir-birini izləməsi, təkrarı: *Açıq ağız ac qalmaz. Yüyrək at arpasını artırar. Ala qarğada alacağın olsun.* Sabit birləşmələrdə müşahidə edilməsi bu hadisənin dil faktı olduğunu göstərir. **Yarımqıç assonans** – Keyfiyyətə müxtəlif olan yaxın səslərdən təşkil edilmiş assonans. *İgid ölər ünü qalar, öküz ölər gönü qalar.* **Tam assonans** – İfadəni təşkil edən sözlərdə eyni saitin təkrarından ibarət assonans: *Azacıq aşım, ağrımaz başım. Ucu-nu tutub ucuzluğa gedir.*

ASTİONİM – Oykonimin bir növü, şəhərlərin xüsusi adları: Moskva, Bakı, Sumqayıt, Lənkəran, Kirovabad, Şamaxı, Şuşa, Naxçıvan, Qazax, Zaqatala, Şəki və s.

ASTRONİM I – Onimin bir növü. Fəza cisimlərinin, o cümlədən planet, kiçik planet, ulduz, bürc, quyruqlu ulduz və s.-nin xüsusi adları: Günəş, Ay, Yer, Venera, Mars, Qütb ulduzu, Kiçik Ayı bürcü və s.

ASTRONİM II – Müəllifin adının hər hansı tipografik işarə ilə (məsələn, ulduzla) ifadə olunması; ləqəbin bir növü. Məsələn, M.Ə.Sabir müxtəlif miqdarda nöqtələri (3, 5, 10, 11) astronom kimi işlədirdi.

ASTROPONİMİYA – Göy cisimlərinin və onların müxtəlif hissələrinin (ərazi obyektlərinin) adlarının öyrənilməsi ilə məşğul olan elm sahəsi.

Kosmonim və astronomlar da astroponimiyaya daxildir. Kosmonimlər uzaq kosmik fəzadakı göy cisimlərinə, dumanlıqlara, ulduz sistemlərinə, astronomlar nisbətən yerə yaxın göy cisimlərinə – Günəş sistemindəki planetlərə verilən adlardır.

ATA ADI – Şəxsin atasının adı, ata adı ilə adlandırılma; ata adından düzəlmiş ad. Azərbaycan antroponimikasında da digər türkdili xalqlardakı kimi ata adının ifadəsi üçün atanın adına əlavə olunan “oğlu”, “qızı” sözlərindən istifadə edilir. Həm də bu sözlər ata adından ayrı yazılır. Azərbaycan antroponimikasında ata adından istifadə qədim tarixə malikdir. İlk ədəbi abidələrimizdən olan “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanlarında ata adlarından istifadə geniş yer tutur.

Qeyd: rus antroponimikasında ata adının şəxs adı ilə yanaşı işlədilməsi xarakterikdir: *Nikolay Sergeyeviç, Yevgeniy Mixayloviç, Aleksandra Vasilyevna*. Ərəb antroponimikasında ata adını bildirmək üçün “ibn” sözündən istifadə olunur: *Əli ibn Fədlan, Əbu Əli ibn Sina* və s.

ATALAR SÖZÜ – İbrətamiz məzmununa malik obrazlı, bitkin kəlam, hökm. Xarici cəhətinə görə atalar sözü adətən

ritmik-intonasion və paralel quruluşlu sintaktik vahidlərdən təşkil olunur, bu sintaktik vahidlər müəyyən vəznə və qafiyəyə malik olur, ən müxtəlif səs təkrarları (alliterasiya, assonans), söz təkrarları özünü göstərir: *El gücü, sel gücü. Haynan gələn vaynan gedər. Yaman yeyənin olsun, yaman deyənin olmasın. Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına.*

ATRİBUTİV – Təyin, təyin yerində işlənən. Atributiv sözlər. Atributiv isim. Atributiv sintaqma. Feilin atributiv forması – cümlədə əsasən təyin və zərflik kimi çıxış edən forma; feilin təsriflənməyən forması – feili sifət və feili bağlama forması.

ATRİBUTİVLƏŞMƏ – Əşyalıq bildirən sözün (ismin) əlamət anlayışı bildirən sözə (sifətə) çevrilməsi prosesi.

AVTOMATİK – Nitqə hazır şəkildə daxil olan, nitq prosesində yaradılmayan, frazeoloji, avtomatik ifadə. Məsələn, dialoqlarda: – Necəsən! – Canına dua edirəm və ya: – Nə var, nə yox? – Sağlığın.

AVTOMATİZM – Dilin daxili qanunauyğunluqları əsasında əvvəlki sözdən (və ya sözlərdən) sonrakı sözlərin məlum olması, sərbəst şəkildə söz işlətməyin mümkün olması. Məsələn: “diş qıcamaq”, “göz bəreəltmək”, “göz ağartmaq”, “dişinin dibindən çıxanı demək” və s. ifadələrdə sözlərdən biri işləndikdə də, digərləri məlum olur. Avtomatizmin müxtəlif növləri vardır: **leksik avtomatizm** (yuxarıdakı misallara bax); **sintaktik avtomatizm** (bir sıra budaq cümlələrin quruluşu baş cümlənin quruluşundan asılı olur, bəzi feillərin tələbi ilə isimlər yalnız müəyyən hallarda işlənir); **psixoloji avtomatizm** – Müəyyən şərait və əhval-ruhiyyə ilə əlaqədar müəyyən söz və ifadələrin işlədilməsidir. Məsələn: – Kimsən? – Kilimçi! (Ü.Hacıbəyov); – Nə var, nə yox, Ocaqqulu? – Sağlığın, Vəliyullah! – Uşaqlar necədir? – Hamısı ömrü-

nə dua eləyir (S.Rəhimov). Lakin əsərin gedişindən məlum olur ki, Ocaqqulunun uşaqları Vəliyullahın ömrünə qətiyyəən dua eləmirlər. Nəinki dua eləmirlər, bu qarınqulu Vəliyullahı heç görmək də istəmirlər. Deməli, “sağlığın”, “ömrünə dua eləyir” kimi ifadələr müəyyən psixoloji vəziyyət və an ilə əlaqədar deyilən ifadələrdir ki, bunların daxili mənasına o qədər də fikir verilmir. “Nə xəbər var, məşədi? –Sağlığın” (M.Ə.Sabir). Bədii dildə (xüsusilə şeirdə) avtomatizm müəllifin yaradıcılıq qabiliyyəti ilə bağlı deyildir. Çox asan yol tutan bəzi şairlər bədii dildə avtomatizmə meyl edirlər. Məsələn, dilimizdə sinonim və ya antonimlərin birləşməsindən əmələ gələn çoxlu qoşa sözlər vardır: gül-çiçək, yer-göy, duman-çən, dağ-dərə, şəhər-kənd, sevinmək-gülmək və s. Bəzən eyni feilin qoşa sözləri təşkil edən tərəflərdən hər birinin yanında təkrarlanması ilə şeir misraları düzəlir ki, bu hal da əslində avtomatizmdən irəli gəlir. Məsələn, çiçəklər gülüm-səyir, gül gülümsəyir. Çiçəklər görürəm, güllər görürəm. Çiçəkdən zövq alır, güldən zövq alır. Çiçəyə baxıram, gülə baxıram və s. Burada həqiqi yaradıcılıq yoxdur, avtomatizmdir.

AVTONİM – Müəllifin həqiqi familiyası və adı: Mirzə İbrahimov, Süleyman Rəhimov, Əli Vəliyev, İsa Hüseynov, Süleyman Vəliyev, Xalidə Hasilova, Bəxtiyar Vahabzadə, Əzizə Cəfərzadə.

AVTONOMÇULAR – Süni beynəlxalq dil yaratmaq tərəfdarları. Onlar bu süni dili təbii dillərə əsaslanmadan yaratmağa çalışırlar.

AVTOSEMANTİK – Müstəqil, asılı olmayan, əsas, ayrılıqda müstəqil məna daşıyan. Avtosemantik nitq hissələri. Avtosemantik sözlər.

Avtosemantik cümlə – Kommunikativ cəhətdən bitkin, grammatik baxımdan başqa cümlələrdən asılı olmayan cümlə: Günəş də batanda rəngi saralar (S.Vurğun). İnqilab tarixin lokomotividir (K.Marks).

AYAMA – Müəyyən şəxsə, kollektivə (bir kənddə, bir məhəllədə, bir şəhərdə, bir rayonda və s. yaşayan əhaliyə, hətta müəyyən nəslə, tayfaya) verilən əlavə ad. Bunu ləqəb ilə qarışdırmamalı. Ayama bir qayda olaraq, başqaları tərəfindən verilən və əsasən mənfi cəhətləri nəzərə çarpdıran addır. Ayamalar mədəniyyətin çox da inkişaf etməməsi, ölkədə feodal dağınıqlığının hökm sürməsi, birliyin olmaması ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. Məsələn: Lağlağı Sadıq. Erkək Tükəzban. Altıbarmaq uşağı. Pişiyi bağlayıb çörək yeyənlər.

AYDINLAŞDIRICI CÜMLƏ – Mürəkkəb cümlənin əsas hissəsindən sonra gələn predikativ hissəsidir ki, əsas hissəyə *belə ki, yəni, məhz* bağlayıcıları ilə bağlanır və onun məzmununu aydınlaşdırmağa, izah etməyə xidmət göstərir: *Az eyləmə inayətini əhli-dərddən*; yəni ki, çox bəlalara qıl mübtəla məni (M.Füzuli). Aydınlaşdırma bağlayıcıları ilə işlənən aydınlaşdırıcı cümlə mürəkkəb cümlənin tabesiz növünə daxildir.

AYRICA FORMALAŞMA – Sintaktik vahidlərə xas quruluş xüsusiyyəti olub, həmin vahidləri təşkil edən ünsürlərin ayrı-ayrı sözlər olduğunu göstərir. Məsələn, frazeoloji vahidlər ayrıca formalaşmış vahidlərdir.

AYRICA SÖZ – Əvvəlcədən dildə mövcud olub, nitqdə bütöv və sərbəst şəkildə təkrarlana bilən leksik-grammatik mənalı ən kiçik müstəqil dil vahidi.

B

BAĞLAMA – Tərkibi xəbərin qrammatik əlamət (predikatlıq) bildirən və mübtədə ilə uzlaşan hissəsindən ibarət köməkçi feil (və ya leksik mənası zəifləmiş hər hansı feil). Dilimizdə hipotetik “imək” feilinin “idi”, “imiş” formaları bağlama hesab edilir. Tərkibi xəbərdə bağlama sadə xəbərdə şəkilçilərlə müvafiq // uyğun gəlir. Məsələn, “xəstə idi // imiş” keçmiş zamanla əlaqədar tərkibi xəbər isə, “xəstədir” indiki zamanla bağlı sadə xəbərdir. Azərbaycan dilində “etmək”, “olmaq” feilləri bağlamaya misal ola bilər. **Əşyavi bağlama** – Tərkibi xəbərdə bağlama funksiyası daşıyan tam mənalı feil. Belə feillər ayrılıqda köməkçi söz deyil, müstəqil söz hesab olunur. Məsələn, “başlamaq” və “bilmək” feilləri. **Mücərrəd bağlama** – Mücərrəd feillə ifadə edilən bağlama. “İdi”, “imiş” bağlamaları buna misal ola bilər. **Predikativ bağlama** – Bağlama vəzifəsində işlənən və bunun üçün sabit forma alan əvəzlik. Məsələn, *Bu mənim kağızlarım. Bu da mən. Budur məsəl.*

BAĞLAYICI – Əsas nitq hissələrinə məxsus sözlərin və ya sintaktik vahidlərin qrammatik cəhətdən bir-birilə əlaqələnməsinə xidmət edən köməkçi söz. **Bağlayıcı birləşməsi** müxtəlif formalarda çıxış edən *bu, o* işarə əvəzlilikləri, *görə, üçün, ötrü* qoşmaları, vaxt, gün, zaman, habelə səbəb və məqsəd bildirən sözlərin bağlayıcılarla bir yerdə işlənməsindən ibarət birləşmələr: *bundan ötrü, onun üçün, ona görədir ki və buna görə də, o səbəbdən ki.* **Qoşa bağlayıcı** – Bir-birindən uzaqda duran (distakt) sözlərin bağlayıcı funksiyasında sabit birləşməsi: *Nə qədər...o qədər; necə (ki)...eləcə də; harada...orada. Sadə*

bağlayıcı – Sinxronik baxımdan kök morfemdən ibarət bağlayıcı: *və, ki, da/də, həm, lakin, amma*. **Tabeli bağlayıcı** – Sözlərin və sintaktik vahidlərin tabelilik əlaqəsi üzrə birləşməsinə xidmət edən bağlayıcı. Tabeli bağlayıcıların aşağıdakı növləri vardır; aydınlaşdırma (*ki, yəni, yəni ki, belə ki*), zaman (*elə ki, nə vaxt ki, onda ki*), güzəşt (*hərçənd, indi ki, madam ki*), müqayisə (*guya, sanki, elə bil, habelə*), səbəb (*çünki, zira, ona görə, odur ki*), şərt (*əgər, hərgah*) bağlayıcıları. **Tabesiz bağlayıcı** – Sözlərin və sintaktik vahidlərin tabesizlik əlaqəsi üzrə birləşməsinə xidmət edən bağlayıcı. Tabesiz bağlayıcıların aşağıdakı növləri vardır: birləşdirmə (*və, həm, həm də, nə...nə də*), bölgü (*ya, ya...ya, ya da, və ya, yəinki, da/də,..da/də, gah...gah*), qarşılıq (*amma, ancaq, lakin*) bağlayıcıları. **Tək işlənən bağlayıcı** – Bir dəfə işlədilməsi zəruri olan bağlayıcı (adətən təkrar və qoşa// cüt bağlayıcılara qarşı qoyulur): *ki, lakin, amma, ancaq, guya*. **Təkrar bağlayıcı** – Eyni sözün təkrarından ibarət olub, komponentləri distakt işlənən bağlayıcı: *nə - nə (də), həm-həm (də), gah-gah (də), istər-istərsə (də)*. **Tərkibi bağlayıcı** – İki və ya daha artıq bağlayıcının və ya bağlayıcı ilə əvəzliyin yanasmasından ibarət bağlayıcı: *nə də, ya da, eləcə də, və yaxud da, və nə də ki, və həm də ki, lakin bununla belə, və həmçinin də*. **Törəmə bağlayıcı** – Əsas nitq hissələrinə məxsus (avtosemantik) sözlərin desemantikləşməsi nəticəsində müəyyən söz - formadan törənmiş bağlayıcı: *İstər öldür, istər qoy, hökm hökmün, rəy, rəyindir* (M.Füzuli). *Çənlibel ola, Qırat ola, dəlilər ola. Koroğlunun kefi kökəlməzmi?* ("Koroğlu"). *Ara gedir, ara gəlir*.

BAĞLAYICILARIN ƏVƏZLƏYİCİLƏRİ – Adətən bağlayıcıların sintaktik vəzifələrini yerinə yetirən fasilə, sadalama və qarşılaşdırma intonasiyası.

BAĞLAYICILAŞMA – Başqa nitq hissələrinə məxsus sözlərin bağlayıcı funksiyası kəsb etməsi, bağlayıcıya çevril-

məsi hadisəsi. Əvəzlilərin, zərflərin, feil formalarının bağlayıcılaşması: *Nə dadı var, nə duzu. İstəyirsən qal, istəyirsən get. Ara gəlir, ara gəlmir.*

BAĞLAYICILI – Bağlayıcı ilə birləşən, bağlayıcı vasitəsi ilə düzələn. **Bağlayıcı birləşmə.** Bağlayıcı mürəkkəb cümlə.

BAĞLAYICISIZ – Tərkib hissələrinin bir mürəkkəb vahiddə birləşməsində bağlayıcı iştirak etməyən, yalnız intonasiyanın rolu olan. *Bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlə. Bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlə.*

BAĞLI SÖZ BİRLƏŞMƏSİ – 1. Sintaktik cəhətdən üzvlərə bölünməyən, cümlədə bir üzv kimi çıxış edən söz birləşməsi: *kolxoz sədri, uşaq bağçası, kitabın cildi, çörəyin ətri, dağlardan uca, gözəldən gözəl.* İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri, habelə sifətin analitik yolla düzələn çoxaltma dərəcəsi bağlı söz birləşməsi əmələ gətirir. Müq.ət: sərbəst söz birləşməsi. 2. Ayrı-ayrı komponentlərin mənalarının məcmuyü, bütöv birləşmənin mənasına müvafiq olmayan söz birləşməsi, frazeoloji birləşmə.

BAHUVRİHİ – Sahiblik mənalı mürəkkəb söz: göygöz, acıdil, xoşsifət, qarasaç. Termin qədim hind qrammatiklərindən götürülmüşdür. Bəzən bunlara possessiv mürəkkəb sözlər deyilir.

BAŞ – Sintaktik cəhətdən asılı olmayan, başqa sintaktik vahidləri özünə tabe edən. **Söz birləşməsinin baş sözü** – Söz birləşməsinin tərkibində müstəqil olmaqla digər sözləri özünə tabe edən söz. **Təktərkibli cümlənin baş üzvü** – Təktərkibli cümlə kimi çıxış edən söz və ya söz birləşməsi; mənaca subyektlə predikatın birləşməsinə müvafiq cümlə üzvü: *Alma, nə alma!* **Cümlənin baş üzvləri** – Predikativ əlaqə əsasın-

da birləşən və cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərinə qarşı qoyulan mübtəda və xəbər.

BAŞ CÜMLƏ – Tabeli mürəkkəb cümlənin müstəqil (asılı olmayan) predikativ hissəsi. Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibindəki digər hissə(lər) baş cümlədən sintaktik cəhətdən asılı olur. Məsələn: *Görmürsən ki, neyləyir?* Habelə baş cümlədəki nisbi sözləri (işarə əvəzlilikləri) budaq cümlədə konkretləşdirmək zəruri olan hallarda da baş cümlə tam müstəqil ola bilmir.

BAŞ (BÖYÜK) HƏRF – Sətirdəki hündürlüyünə, həmçinin təsvirinə görə kiçik hərfdən fərqlənən, müəyyən dildə qəbul olunmuş orfoqrafiya və punktuasiya sisteminə müvafiq surətdə işlədilən hərf. Baş (böyük) hərfdən şəxs adlarını, coğrafi və astronomik adları, tarixi dövrlərin və hadisələrin adlarını, idarə, təşkilat və müəssisə adlarını, qədim abidələrin adlarını, mətbuat orqanlarının, sənət abidələrinin, ədəbi əsərlərin adlarını yazarkən istifadə olunur.

BAŞ SÖZ – Lüğət maddəsində izah olunan, xüsusi fərqləndirici şriflə yığılan və hər bir lüğətin prinsiplərinə müvafiq şəkildə (əlifba sırası üzrə, mövzular üzrə və s.) qurulan sözlüyün ünsürü.

BEYNƏLXALQ FONETİK TRANSKRİPSİYA – **BEYNƏLXALQ FONETİKA BİRLİYİ (BFB)** tərəfindən qəbul edilmiş və ilk dəfə 1908-ci ildə nəşr olunmuş transkripsiya sistemidir ki, sonralar da təkmilləşdirilməkdə və dəqiqləşdirilməkdə davam etmişdir.

BƏXYƏ (sait) – Qədim hind-Avropa dilində mövcud olduğu fərz edilən qeyri-müəyyən bir sait. Qədim hind-Avropa dilində o qədər də aydın təsəvvür edilməyən bəxyə sait (ə) haqqında təlimi “gənc qrammatiklər” irəli sürmüşdülər. “Gənc qrammatiklər” deyirdilər ki, əgər Hind və İran dillə-

rində (i) saiti, latın və digər hind-Avropa dillərində ona müvafiq (a) saiti varsa, qədim hind-Avropa dilində bu səslərin əvəzində (ə) səsinin olduğu ehtimal edilir. Məsələn, “ata” anlayışı sanskrit dilində pitar, latın dilində pater kimidir. Deməli, ulu dildə *pəter şəklində olmalı idi.

BƏLAĞƏT – Gözəl və aydın danışiq, natiqlik haqda klassik Şərq elmi.

BİBLEİZM – Bibliyada işlənib oradan dünyanın bir sıra dillərinə yayılmış məşhur söz və ifadələr, qanadlı sözlər.

BİÇLAMAR – Sakit okeanın qərbində yerləşən bəzi adalarda yayılmış hibrid dildir ki, bu dildə ingilis sözləri maly dilinin qrammatik sisteminə uyğunlaşdırılır.

BİHEYVİOREMA – Struktur cəhətdən nizamlanmış, tənzimlənmiş davranış vahidi; bu elə bir davranış vahididir ki, həmin davranış müəyyən sistemə daxil olur və cəmiyyətdə qəbul olunmuş normalar, davranış qaydaları haqqında informasiya verə bilir. Bu termini biheyviorist dilçiliyin banisi L.Blumfildin tələbəsi K.L.Payk elmə daxil etmişdir. Onun fikrincə, biheyviorema insanın məqsədəuyğun fəaliyyətinin bir parçasıdır ki, sözlü və ya sözsüz insan davranışından ibarətdir.

BİHEYVİORİST DİLÇİLİK – Biheyviorizm ilk dəfə Veys tərəfindən irəli sürülmüş və insan davranışını öyrənən fəlsəfi cərəyandır. Veysin əsərlərinin təsiri altında 1926-cı ildən Leonard Blumfild (Çikaqo universitetinin professoru) biheyviorizmi dilə tətbiq etməyə başlamış və nəticədə dili təfəkkürdən və o dildə danışan xalqın tarixindən ayırmışdır. Blumfild dili şəraitlə əlaqədar olan mexaniki fəaliyyət hesab edir.

BİNAR – 1. İki hissədən ibarət, iki tərkib hissəsi olan. 2. Hər hansı dilçilik obyektini tədqiq edərkən, onun ən zəruri əlaməti kimi, ikicəhətlilikdən, ikitərəflilikdən çıxış etmə. Mə-

sələn: uzun və qısa saitlər. Kar və cingilti samitlər. Təsdiq və inkar feillər. Tək və cəm isimlər. Təsirli və təsirsiz feillər və s. Binar prinsipə görə əksər hallarda dil hadisələri ikili (binar) qarşılaşdırma əsasında müəyyənləşdirilir, yəni eyni əlamətin mövcud olub-olmadığına, onun maksimal və ya minimal dərəcədə təzahürünə əsasən müəyyənləşdirilir. Qarşılaşdırılan elementlərin miqdarı çox olduqda onlar minimal cütlərə bölünə bilər... Məsələn, ismin altı halı iki yerə – adlıq hal və vasitəli hallara bölünür.

BİOLİNGVİSTİKA – Dil ünsiyyətini neyrofizioloji və genetik amillərə əsaslanan bir bioloji fəaliyyət kimi öyrənən dilçilik sahəsi.

BİRDİLLİLİK – Bir dil ilə məhdudlaşma, bir dil bilməklə kifayətlənmə, başqa dil bilməmə.

BİRDİLLİ LÜĞƏT – Sözlər haqqında bütün məlumat yalnız bir dildə verilən lüğət. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” habelə ensiklopediyalar, izahlı terminoloji lüğətlər, frazeoloji lüğətlər və s. birdilli hesab olunur.

BİREMA – İki hissədən ibarət ifadə, cüttərkiibli kəlmə.

BİRƏSASLI XÜSUSİ AD – Ancaq bir əsası, bir kök morfemi olan ad: Sona, Həmid, Vaqif, Zəhra, Səyyarə, Afiq, Kür (çay), Araz (çay), Laçın (şəh.), Lerik (şəh.).

BİRQAT İNKAR – Sadə, adi inkar. “İkiqat inkar” anlayışının əksidir.

BİRLƏŞDİRİCİ ELEMENT – Təkrarların və bəzi mürəkkəb sözlərin komponentləri arasında işlənən, sözdüzəldici səciyyə daşıyan köməkçi morfem: Üzbəüz, üzbəsurət, qarmaqarış, bashabas, yehaye, qaçaqaç, ağappaq.

BİRLƏŞDİRMƏ BAĞLAYICI – Əsas vəzifəsi bərabər-hüquqlu sintaktik vahidləri birləşdirməkdən ibarət olan bağlayıcı.

BİRLƏŞMƏ – İki və daha artıq nitq vahidinin xətti ardıcılıqla yeni bir vahid əmələ gətirməsi. Səs birləşməsi. Hərflər birləşməsi. Heca birləşməsi. Söz birləşməsi. Təyini birləşmə. Frazoloji birləşmə. Sabit birləşmə. Sintaktik birləşmə. Morfoloji birləşmə. Leksik birləşmə. Sadə və mürəkkəb birləşmələr – Söz birləşməsi dedikdə, adətən iki müstəqil sözün birləşməsi nəzərdə tutulur. İkisözlü birləşmələr sadə birləşmələr hesab olunur: Bilsin ana torpaq, eşitsin Vətən; müsəlləh əsgərəm, mən də bu gündən (S.Vurğun). İkidən artıq müstəqil sözdən əmələ gəlmiş birləşmələr mürəkkəb birləşmələr hesab olunur. Mürəkkəb birləşmələr söz çoxluğu və məzmun genişliyi ilə sadə birləşmələrdən fərqlənir. Mürəkkəb birləşmələrin bir neçə sözdən ibarət olması onlarda maraqlı quruluş xüsusiyyətləri əmələ gətirir. Bu cəhətdən mürəkkəb birləşmələrin aşağıdakı formalarını göstərmək olar:

1. Bir tabeədici və bir neçə tabe sözdən ibarət mürəkkəb birləşmələr. Belə birləşmələrdə tabe sözlər bir-birilə qrammatik əlaqədə olmur. Bu tipli mürəkkəb birləşmələrin özləri də 2 yerə ayrılır: a) tabeədici sözü substantiv səciyyə daşıyan və adətən isimdən ibarət olan birləşmələr: *Evlərini xatırladıqca o, həmişə onu yatmağa həsrət qoyan həmin möhkəm daş hasarı düşünərdi* (G.Fəzli); b) tabeədici sözü feildən ibarət olan birləşmələr: *səhər mağazadan kitab almaq; çiçəkləri evə göndərmək. O, səhər tezdən qızının ad günü üçün aldığı çiçəkləri evə göndərmək üçün cəld xidmətçini çağırırdı* (Ə.Qasımov).

2. Birləşmədəki sözlərin yalnız bir qismi birləşmənin əsas tabeədici sözü ilə qrammatik əlaqədə olur: *Bu dəqiqə onun üçün adamlara baxmadan sakitcə getmək ən gözəl sakitlik idi* (İ.Şıxlı).

3. Ardıcıl surətdə bir digəri ilə qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan sözlərin silsiləsindən ibarət mürəkkəb birləşmələr.

Bu cür birləşmələr ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinə əsaslanır: *Moskva universitetinin kimya fakültəsi də başqa fakültələr kimi Vətənimiz üçün ixtisaslı kadrlar hazırlayır* ("Kommunist" qəzeti). Belə birləşmələrdə bu və digər tərəfi izah edən, yaxud birləşmənin özü vasitəsilə izah olunan, lakin bağlı sözlə qarşılıqlı deyil, birtərəfli tabelilik əlaqəsi saxlamasına görə birləşmədəki başqa sözlərdən fərqlənən sözlər də iştirak edir. *Dünən fizioloji fakültəsi dekanının birinci müavini də iclasda iştirak edirdi* ("Azərbaycan" jurnalı).

BİRSÖZLÜ XÜSUSİ AD – Bir sadə, düzəltmə və ya mürəkkəb sözdən ibarət olan ad: Füzuli (r-n), Lənkəran (şəh.), Kirovabad (şəh.), Nadir, Güllü, Hacağa, Toplan, Məstan, Qırat, Alapaça, Alabaş və s. Birsözlü xüsusi ad tərkib hissələrinə görə ayrılmış, cəmlənmiş, ixtisar olunmuş formada da ola bilər; birəsaslı və çoxəsaslı, şəkilçili və şəkilsiz, apelyativ ilə eyni də ola bilər, ondan az və ya çox fərqli də ola bilər.

BİTMƏMİŞ KEÇMİŞ (zaman) – Keçmişdə müəyyən vaxtda icra olunan və bitməsi söz söylənən zaman məlum olmayan iş, hal və hərəkəti bildirən zaman forması. Bitməmiş keçmiş zamanın şəkli əlaməti feil əsasına *-ır,-ir,-ur,-ür* şəkilçisi və *idi* və ya *imiş* bağlamasının qoşulmasından ibarətdir: *yazır idi // yazırdı, gəlir imişsən // gəlirmişsən, oxuyur idik // oxuyurduq, görür imişəm // görürmüşəm.*

BOĞAZ SAMİTİ – Boğazda əmələ gələn samit. Məsələn, Azərbaycan dilində boğaz samiti hesab olunan h samiti xirdəyin arxa hissəsinin divarları ilə dil dibinin yaxınlaşması nəticəsində əmələ gəlir.

BOĞAZ SƏSLƏRİ – 1. Bax: Fərinqal. 2. Səs tellərinin zəif iştirakı nəticəsində qüvvətli küylə tələffüz edilən səslər. bəzi dialektlərdə boğazda deyilən q, h (Quba dialekti) səslə-

ri. Belə səslər ərəb əlifbasında “həmzə” işarəsi ilə qeyd olunurdu.

BÖLÜŞDÜRMƏ – Eyni sintaktik vahidin tərkibində təsdiq və ya inkardan, habelə antonim anlayışlardan birinin seçilməsi: *Nə lazım ki, naqabilə söz deyəm. Ürəyinə ya dəyməyə, ya dəyə!* (“Aşıqlar” kitabı). *Həsən gəl, ay Həsən, gəl; Nə mən gəlmişim, nə sən gəl!* (“Bayatılar”). **Bölüşdürmə bağlayıcısı** – Birləşmə təşkil edən vahidlər içərisindən birini seçməyə imkan verən bağlayıcı: *Atlar, öküzlər kotana güc verir; gah yeriyir, gah dayanır, gah durur* (A.Səhhət). *Ya Əli gəlir, ya Əhməd, ya da Məmməd*. Bölüşdürmə bağlayıcılarının sadə (*ya, gah, istər*) və mürəkkəb (*ya da, və ya da, ya da ki, və ya ki, və ya da ki, yaxud, yaxud da ki, gah da, gah da ki, istərsə də, və istərsədə, və yainki*) formalarda özünü göstərir. **Bölüşdürmə sayı** – Şəxslər qrupunun və ya şeylər dəstinin hər birinə aid olan mənada say forması: *birər-birər, əkiz, üçəm, üç-üç, qoşa-qoşa, cüt-cüt, beş-beş, on-on*. **Bölüşdürmə söz birləşməsi** – Komponentləri bölüşdürmə bağlayıcıları vasitəsilə əlaqələnen tabesiz söz birləşməsi: *istər böyük, istər kiçik; ya bu gün, ya sabah*. Bölüşmə sualı – iki cavabdan birini seçməyi tələb edən sual: *Ağa, irəli qaçım, ya geri?* (M.F.Axundov). *Yazım, yazmayım?* **Bölüşdürmə cümləsi** – Tərkibində bölüşdürmə bağlayıcıları olan cümlə. *Ya mənə verən allah, ya sənə* (Ə.Sadiq).

BUDAQ CÜMLƏ – Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibində baş cümləyə semantik və qrammatik cəhətdən tabe olan, ondan asılı olan hissə. Budaq cümlələr müxtəlif cəhətdən təsnif edilir: a) Funksiyasına görə: zərflik budaq cümləsi: *Rüstəm kişi sevinirdi, çünki bunların hamısını özü tikdirmişdi* (M.İbrahimov); mübtədə budaq cümləsi: *Maraqlıdır ki, Kazım dayının nə intizarı var* (Mir Cəlal); tamamlıq budaq cümləsi: *Bilmək olmur ki, kim belə bir igidə qayıbdır* (S.Rəhimov); təyin

budaq cümləsi: *Fəhlə sinfi elə bir bahadırdır ki, ömründə dizini yerə qoymayıb* (H.Mehdi); xəbər budaq cümləsi: *İgid odur ki, dərdli gündə özünü itirməsin* (M.İbrahimov) b) Semantikasına görə; qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi: *Mənim dişlərimi qurd yemiş olsa da bir yağlı kabab yeməyə hazırım* (S.Rəhimov); qoşulma budaq cümləsi: *Başqa bir yol milli ədavət və zülüm yoludur ki, o da bizim yolumuz deyil* (M.İbrahimov); dərəcə budaq cümləsi: *Zeynal bu sözləri o qədər ciddi dedi ki, Dursunun gözlərində ümid şöləsi parladı* (A.Şaiq); zaman budaq cümləsi: *Üzünə ki, baxıram, dil-dodağı dolaşır* (C.Cabbarlı); yer budaq cümləsi: *Məşədi bəy haraya getsə idi, orada xalqın diqqətini özünə cəlb edirdi* (H.Mehdi); kəmiyyət budaq cümləsi: *Yaxşı ad çıxartmaq nə qədər çətindirə, bu adı itirmək o qədər asandır* (H.Mehdi); məqsəd budaq cümləsi: *Bunları sizə ona görə deyirəm ki, mənim Südəbəmdən muğayət olasınız* (M.İbrahimov); müqayisə budaq cümləsi: *Məni elə bağına basdı ki, elə bil doğma bacısından ayrılırdı* (M.İbrahimov); nəticə budaq cümləsi: *Bilmədi nə desin ki, ürəyi soyusun* (Mir Cəlal); səbəb budaq cümləsi: *Yəni mən bu sözləri ondan ötrü demirəm ki, düşməndən qorxuram* (C.Məmmədquluzadə); tərz-i-hərəkət budaq cümləsi: *Rasim özünü elə aparırdı ki, Yavərdə bir zərrə qədər də şübhə oymırdı* (M.İbrahimov); şərt budaq cümləsi: *Mən Rafael olsaydım, Madonna əvəzinə sizin gözlərinizi çəkərdim* (C.Cabbarlı). **Antetsedensiz budaq cümlə** – Baş cümlə tərkibində antetsedenti olmayan budaq cümlə – *O gün ki, fəsl-i-yaz olur; Gecə-gündüz taraz olur* (M.Ə.Sabir).

BURUN SAİTLƏRİ – Tələffüzü zamanı yumşaq damaq aşağı enmiş vəziyyətdə olur, burun boşluğunun yolu isə açıq qalır. Musiqili tona malik səs həm ağız, həm də burun boşluğundan keçir. Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərində burun saitləri özünü göstərir. Belə saitlər fransız dilinə xasdır.

BURUN SAMİTLƏRİ – Tələffüzü zamanı yumşaq damaq aşağı enmiş vəziyyətdə olur, hava axınının bir hissəsi burun boşluğundan keçir (m), (n). Adətən ağız samitləri ilə qarşılaşdırılır.

BURUN SƏSLƏRİ – Tələffüzündə hava axını burundan çıxan sonor səslər. Azərbaycan dilində (m), (n) və “sağır nun”.

BUSTROFEDON – İlk sətri soldan sağa və sağdan sola şəklində davam edən yazı üsulu. Qədim yunanlar bu yazı üsulunu tətbiq edərkən şum sürəndə öküzün zəmidəki hərəkət istiqamətini əsas götürmüşlər. “Bustrofedon” sözünün tərcüməsi – “öküz cüt sürən kimi” deməkdir. Bustrofedon yazısı ilə qədim Solon qanunları yazılmışdır. E.ə. IV əsrdən bəri bu yazı tədriclə sıradan çıxır və yerini digər yazı növlərinə verir. Əvvəllər samilər kimi qədim yunanlar da sağdan sola yazırdılar. Lakin sonralar bustrofedon yazısını qəbul etmiş və nəhayət, ondan da əl çəkərək soldan sağa yazmağa başlamışdılar.

BÜTÖV CÜMLƏ – Mətnədən və nitq şəraitindən asılı olmadan anlaşılması üçün zəruri olan bütün üzvlərin iştirak etdiyi cümlə. Adətən yarımçıq cümlə ilə qarşılaşdırılır. **Bütöv geniş cümlə** – Tərkibində baş üzvlərdən əlavə ikinci dərəcəli üzvlərdən də biri, bir neçəsi və ya hamısı iştirak edən bütöv cümlə: *Unutmaz bu oba, bu mahal məni* (S.Vurğun). *Sovet gənci gələcəyə inamla baxan, mübariz ruhlu, yüksək kommunizm ideyaları ilə yaşayan insan olmalıdır* (“Bakı” qəzeti). **Bütöv müxtəsər cümlə** – Yalnız baş üzvlərdən ibarət bütöv cümlə: *Güllə səsi eşidildi. Danışır Bakı.*

C

CAVAB REPLİKA – Sual-cavab replikalarından ibarət mürəkkəb sintaktik vahid tərkibində asılı (müstəqil olmayan) hissə. *Sən də dərsi hazırlamısan? – Əlbəttə!*

CƏM – Kəmiyyət kateqoriyası formalarından biri olub, isimlərdə ayrı-ayrı əşyaların çoxluğunu, feillərdə iş və hərəkətin çoxlu subyektə məxsusluğunu bildirir. **Distributiv cəm** – Başqa əşyalarla ayrı-ayrılıqda əlaqədar olan çoxlu əşyaları bildirmək üçün; hər əşyanın özü ilə əlaqədar əşyaları ayırmaq üçün işlənən cəmlilik. *Oturanlar ağızlarını açıb qulaq asır, razılıqla başlarını tərpətdirdilər* (Ə.Sadıq). **Mübaligə cəmi** – Nitqə xüsusi əhəmiyyət vermək üçün, danışanın müəyyən qüvvə ilə, kollektivlə əlaqədar olduğunu bildirmək üçün birinci şəxs tək yerinə cəm əvəzliyinin və müvafiq feil formalarının işlədilməsi. *Bizim bu dünyada nə malımız var... (M.P.Vaqif). Tarix proletar ad verdi bizə* (S.Vurğun). **Müəllif cəmi** – Birinci şəxsin tək əvəzinə (daha çox yazılı dildə) təvazökarlıq əlaməti olaraq birinci şəxsin cəminin işlənməsi. *Yuxarıda göstərdik ki...İndi siz deyın görüm... Nəzakət cəmi* – Bir şəxsə müraciət edərkən ikinci şəxs cəm şəxs əvəzliyinin işlənməsi. *İndi siz deyın görüm...Təmtəraqılıq cəmi* – Keçmiş həyat təzi ilə əlaqədar hökmdarların işlətdiyi “biz” (“mən” mənasında) və onlara müraciətlə deyilən “siz” əvəzliləri və müvafiq feil formaları. *Buyruq sizinkidir, adil hökmdar* (S.Vurğun). **Təxmini cəm** – Təxmini şəkildə və qeyri-dəqiq surətdə sıra saylarını işlətməklə müəyyən zaman anlayışını bildirmə. *Əsrimizin əllinci illərində. 1920-1930-cu illərdə.*

CƏM ADLAR – Cəm şəkilçili bəzi xüsusi adların əsas və vahid formaları. Toponimlər: *Amerika Birləşmiş Ştatları; Qafqaz sıra dağları, Zəngəzur dağları, Talış dağları; Bağlar (st), Neft daşları; nəsil və qəbilə adları: Ağqoyunlular, Atabəylər, Qaraqoyunlular, Bəxtiyarilər, Əfşarlar, Qacarlar, Səfəvilər, Romanovlar, Burbonlar; ailə adları: Paşalılar, Rzalılar, Vəkilovlar, Xəlilovlar, Təndirəgicilər, Ətyeməzlər; ittifaq və müəssisə adları: “Üçlər” (ittifaq), Yollar idarəsi, Saxsı qablar z-du; Xrononimlər: Orta əsrlər; əsər adları: “Mürəfiə vəkilləri”, “Atalar və oğullar”, “Düyünlər”, “Alpinistlər”, “26-lar”, “Günlər və görüşlər”, “Közərən ocaqlar”, “Adamlar və talelər”, “Atılmışlar”, “Zirvələr” və s.*

CİNGİLTİLƏŞMƏ – Müəyyən şəraitlə əlaqədar və ya samitlərin məxrəc etibarı ilə zəifləmə meylinə müvafiq tərzdə kar samitlərin öz cingiltili qarşılıqları ilə əvəz olunması.

CİNGİLTİLİ SAMİTLƏR – Səs tellərinin qismən gərginliyi və titrəməsi ilə yaranan və buna görə də səda qarışıq küy vasitəsilə tələffüz edilən samitlər: (b), (v), (q), (ğ), (d), (t), (y), (g), (c).

Orta məktəblərdə adətən sonor samitlər də cingiltili samitlər sırasında təlim edilir. Halbuki sonor səsləri sırf sədalı səslərdir, cingiltili (habelə kar) samitlər isə küylü səslərdir.

CİNS KATEQORİYASI – Təbii və ya bioloji cins anlayışı dünya dillərində ən müxtəlif vasitələrlə ifadə edilir. Adətən, şəxs bildirən isimlər, habelə bəzi heyvan, quş, həşərat adı olan isimlər təbii cinsi ilə fərqlənir. Son tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, əsasən ov heyvanları və təsərrüfat əhəmiyyətli ev heyvanları təbii cins baxımından fərqləndirilir.

Sözlərin ifadə etdiyi varlıqların cinsi o sözlərin leksik mənasına əsasən müəyyən edilir və suppletiv yolla ifadə olunur. *Ata-ana, baba-nənə, qardaş-bacı, oğul-qız, əmi-bibi, dayı-xala, xoruz-toyuq, qoç-qoyun, təkə-keçi.*

Sözün qadın və kişi cinsinə mənsubluğu morfoloji yolla, xüsusi şəkilçilər vasitəsilə bildirilir: *Ağayev – Ağayeva, Məmmədov – Məmmədova, учитель – учительница, Lehrer – Lehrerin*.

Cinsi mənsubiyyəti bildirmək üçün xüsusi leksik vahidlərdən də istifadə edilir. Məsələn, türk dillərində bu məqsədlə *erkək-dişi, kişi-qadın* (arvad) sözləri işlədilir. Türk dillərində belə xüsusi leksik vahidlər prepozitiv mövqedədirsə, İndoneziya dilində postpozitiv mövqedədir. Xindi dilində kişi cinsini bildirmək üçün sözlərin əvvəlinə “nar” (“kişi” və ya “erkək” deməkdir), qadın cinsini bildirmək üçün yenə də söz əvvəlinə “mada” (“dişi” deməkdir) sözləri artırılır. (“Nar” və “mada” Azərbaycan dilindəki *nər* və *maya* sözlərinə oxşayır).

Cins kateqoriyası xüsusi qrammatik kateqoriyadır. Bu kateqoriya müvafiq dilin bütün isimlərini əhatə edir və o isimlərin uzlaşdıqları sözlərlə birləşmə şəklində təzahür edir. Məsələn, *стол* və *рука* sözlərinin qrammatik cinsi onların sifətlərlə və ya əvəzliliklərlə birləşməsində (bu birləşmə zamanı) aşkara çıxır: *богатый стол, белая рука, этот стол, эта рука*.

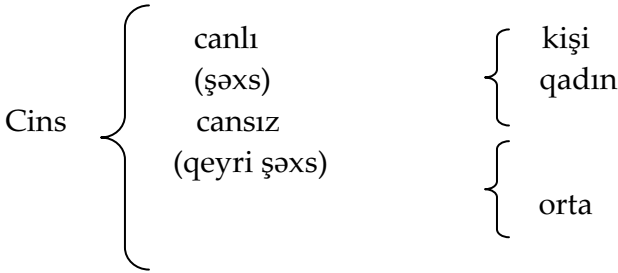
Qrammatik cins kateqoriyası heç də bütün dillər üçün səciyyəvi deyildir. Məsələn, türk dillərində, fin-uqor dillərində, Çin-Tibet dillərində cins kateqoriyası yoxdur. Bu qrammatik kateqoriya Hind-Avropa dilləri, sami dilləri, dravi dilləri üçün səciyyəvidir. Əsrimizin əvvəllərində dilçilər göstərirdilər ki, isimlərin kişi və ya qadın cinsinə mənsubluğunda bir qanunauyğunluq yoxdur və bu mənsubiyyət ixtiyari olub motivləşməmişdir. Məsələn, A.Meye qrammatik cins kateqoriyasında məntiq olmadığını söyləyirdi. Lakin o dövrdə, əsasən Hind-Avropa və Sami dilləri öyrənilmişdi. Həmin dillərin materiallarına əsaslanmaqda A.Meye haqlı idi. Lakin sonralar dilçilər Hind-Avropa və Sami dillərində fərqli dil ailələrinə daxil olan dilləri öyrənməyə başladılar, yəni, Şimali

Amerika hindularının dilləri, Afrikada bantu dilləri. Bir sıra Şərqi dilləri materialları əsasında cins kateqoriyası ətraflı tədqiq olundu. Bundan əlavə əvvəllər öyrənilən Hind-Avropa və Sami dillərinin faktları da daha dərinə və ətraflı nəzərdən keçirildi. Nəticədə, tədqiqatçılar belə bir rəyə gəldilər ki, qrammatik cins kateqoriyası, cinslərin kişi, qadın və orta cins şəklində fərqləndirilən ənənəvi çərçivəsindən kənara çıxır, bu kateqoriya daha genişdir, bir sıra mənalar məcmuyundan ibarətdir. Afrika Bantu dillərində (məsələn, Suahili dili) isimlərə məxsus elə adlar qrupu var ki, onlar yalnız uzlaşma vasitəsilə fərqlənir və deməli, qrammatik cinsə oxşayır. Uzaq Şərqi bir sıra dillərində qrammatik cins kateqoriyası yoxdur. Burada isimlər “canlı”- “cansız” və ya “şəxs”- “qeyri-şəxs” qarşılaşdırılması əsasında oppozisiya təşkil edirlər. Məsələn, yapon dilində canlı-cansızlıq anlayışını ifadə etmək üçün isim cəmdə olmalı və bu isimlə birlikdə əşyanın yerini (yerləşməsini) göstərən feillər işlədilməlidir. Çin dilinin qrammatik quruluşunda cins kateqoriyası yoxdur. Lakin burada şəxs və qeyri-şəxs əsasında olan qarşılaşdırma mühüm rol oynayır.

Uzaq Şərqi dillərində olan bu canlı-cansız, şəxs-qeyri-şəxs kateqoriyaları həmin dillər üçün isimlərin xüsusi qrammatik kateqoriyasıdır.

Beləliklə, bir sıra dillərdə cins qrammatik kateqoriyasının iki sistemi müəyyən edilmiş olur: a) canlı-cansız, şəxs-qeyri-şəxs qrammamlarının qarşılaşdırılması sistemi və b) kişi cinsi – qadın cinsi – orta cins qrammamlarının qarşılaşdırılması sistemi.

Hind-Avropa dilləri materialları əsasında qrammatik cins

nəzəriyyəsinə tədqiq edən A.Meye göstərilən hər iki sistemi birləşdirməyin mümkün olduğunu sübut etmişdir.

Canlı-cansız, habelə şəxs – qeyri-şəxs qarşılaşdırması müvafiq sözlərin ifadə etdiyi əşyalarla əlaqədardır və semantikaca motivləşmişdir.

Bəs şəxs bildirməyən isimlərin qadın və ya kişi cinsinə aid edilməsi nəyə əsaslanır?

Əlbəttə, qrammatik cins kateqoriyasının formalaşması və inkişafının müəyyən ekstralingvistik əsası vardır. Sözlərin cinslər üzrə qruplaşması insanların dünya haqqında təsəvvürlərinin dəyişilməsi ilə bağlıdır (insanın qədim totemist təsəvvürü animistik, antropomorfik təsəvvürlərlə əvəz olunur) insan təfəkkürünün inkişafı ilə, təfəkkürün ümumiləşdirmə və abstraktlaşdırma qabiliyyəti ilə bağlıdır. İnsan cəmiyyətində ictimai münasibətlər səciyyəsi ilə əlaqədardır. Məsələn, antropomorfizmlə əlaqədar insanlar təbiət hadisələrini şəxsləndirirlər.

Bəzən belə mülahizə yürüdürlər ki, guya şəxs bildirməyən isimlərin kişi və qadın cinslərinə bölünməsi ibtidai insanlarda əmək bölgüsünün cinslərə və yaşa görə fərqlənməsi

ilə əlaqədar olmuşdur. İbtidai dövrlərdə bəzi işləri yalnız kişilər, bəzi işləri isə yalnız qadınlar görürdülər (İndi də “kişi işi”, “qadın işi” ifadələri işləkdir). Kişilərin əməyi ilə əlaqədar olan bütün əşyalar bir cür dil əlaməti ilə işarə və ifadə olunurdu (habelə kişilərin öz adları da bu əlamətlə fərqləndirilirdi). Qadın əməyi ilə əlaqədar olanlar, habelə qadın adları başqa dil əlaməti ilə qeyd olunub fərqləndirilirdi. Tədricən, birincilər kişi cinsinə, ikincilər isə qadın cinsinə məxsus isimlər kimi dərk olunmağa başlanmışdır. Təsərrüfat həyatı ilə bilavasitə əlaqədar olmayan əşyalar heç bir dil əlaməti ilə qeyd edilmirdi, neytral qalırdı, orta cins kimi dərk edilirdi. Bu orta cinsə təsərrüfatda fəallıq göstərə bilməyən canlılar, hətta şəxslər də aid edilirdi. Tədricən kişi və qadın əməyi arasında fərqlər silinmiş və bununla əlaqədar əşyaların (və deməli adlarının da) kişi cinsinə və ya qadın cinsinə mənsubluğuna görə göstərilməsi ehtiyacı aradan qalxmışdır. Dil isə ənənəni davam etdirmiş, keçmişdə cinslərə görə aparılan bölgünü yaşatmışdır. Qrammatik cins kateqoriyasına malik olan dillərdə bu kateqoriyanın həcmi heç də eyni deyildir. Belə ki, qrammatik cins kateqoriyası bəzi dillərdə “kişi cinsi”, “qadın cinsi” qrammemlərinin qarşılaşdırılması əsasında meydana gəlsə (xindi, urdu dilləri), bəzilərinə “kişi cinsi” – “qadın cinsi” – “orta cins” qrammemlərinin qarşılaşdırılması ilə yaranır (rus dili, alman dili və s.).

Qrammatik cins kateqoriyası tarixən müəyyən dəyişikliklərə uğramışdır. Məsələn, qədim ingilis, qədim hind və qədim İran dillərində üç qrammemin (kişi cinsi, qadın cinsi, orta cins) qarşılaşdırılmasına əsaslanan qrammatik cins kateqoriyası olmuşdur. Müasir ingilis dilində cins daha qrammatik kateqoriya deyildir, isimlərin cinsi mənsubiyyəti isə semantik prinsipə əsaslanır. Yəni şəxs bildirən isimlər əks et-

dirdiyi şəxsin cinsindən asılı olaraq kişi və ya qadın cinsi kimi işlənir və bunlar he («он») və she («она») əvəzlərinə uyğun gəlir, nitqdə həmin sözlərlə əvəzlənir. Qalan (şəxs bildirməyən) isimlər, o cümlədən heyvan adları da orta cinsə aid edilir. Nitqdə it («оно») əvəzliyi ilə əvəzlənir. İngilis dilində sözlər deyil, əşyalar cinsə görə təsnif edilir.

Rus dilində isə isimlər məhz morfoloji əlamətlərinə görə üç cinsə bölünür və bu bölgədə sözlərin semantikasına nəzərə alınmışdır. Əgər ingilis dilində cinslər semantik əsasda fərqlənirsə, rus dilində cinslərin fərqlənməsi morfoloji prinsip əsaslanır.

Əsası qalın samitlə bitən və adlıq halın təkində sıfır sonluğu olan sözlər kişi cinsinə (нос, вход, труд, глагол, хлеб, дом və s.) , sonluğu -а, -я olan isimlər qadın cinsinə (книга, страница, земля, голова, вода və s.), (море, поле, ведро, зеркала və s.) daxil edilir.

Rus dilinə xas olan bu morfoloji prinsip vaxtilə Hind və İran dillərində də əsas rol oynamışdır. Məsələn, Sanskrit dilində əsası -а ilə bitən sözlər kişi cinsi və ya orta cinsi, əsası -ә ilə bitənlər yalnız qadın cinsini bildirirdi. Qrammatik cins kateqoriyasının bütün inkişafı tarixində ekstralinqvisitik cəhətlər öz təsirini göstərmişdir.

COĞRAFİ TARAZLAŞDIRILMA – Bir dildən başqasına tədricən keçidi bu dillərin coğrafi vəziyyəti ilə (ərazi yaxınlığı) əlaqədar izah edən nəzəriyyə.

Belə bir nəzəriyyə Hüqo Şuxardt (1842 -1927) tərəfindən 1869-cu ildə irəli sürülmüş və 1870-ci ildə onun universitet mühazirələrində əsaslandırılmışdır. Şuxardtın nəzəriyyəsi onun müəllimi A.Şleyxerə, xüsusən onun “geneoloji ağac” nəzəriyyəsinə qarşı yönəldilmişdir.

CÜMLƏ – 1. Bir və ya bir neçə sözün qrammatik cəhətdən birləşməsindən ibarət, ifadə etdiyi məzmun və intonasiyasına görə bitkin olan ən böyük nitq vahidi. Cümlə ünsiyət vahidi olmaqla yanaşı, həm də fikrin ifadə və formalaşması vahididir ki, dil ilə təfəkkürün vəhdəti də burada təzahür edir. Cümlə məntiqi hökmlə qarşılıqlı əlaqədədir, lakin onun eyni deyildir: hər bir hökm cümlə formasında ifadə olunur, lakin hər cür cümlə hökm hesab edilmir. Belə ki, cümlə sual, əmr, nida və s. ifadə etdiyi halda, müvafiq cümlələr hökm deyildir. Hər bir hökm, hələ Aristotelin göstərdiyi kimi, nəyi isə ya iqrar edir, ya da inkar. Digər tərəfdən, cümlə həm də insan hissləri ilə, insan iradəsi ilə əlaqədar olub, onların ifadəsinə xidmət edir. Cümlənin qrammatik əsasını predikativlik təşkil edir. Predikativlik anlayışına zaman kateqoriyası, şəxs kateqoriyası, modallıq kateqoriyası, kommunikativ intonasiya daxildir. Dilçilikdə cümlənin ümumi-məqbul tərifı yoxdur. Cümləyə iki yüz əllidən artıq tərif verilmiş və bunların heç biri hamı tərəfindən qəbul edilməmişdir. Cümləni məntiqi əsasda şərh etmişlər. Bu baxımdan cümlə “sözlərdə ifadə olunan hökm” hesab edilmişdir. Məntiqi tərifə görə, guya məntiqi kateqoriya və anlayışlar dildə eynilə əks olunur. Cümləni psixoloji əsasda da şərh etmişlər. Bu baxımdan cümlə psixoloji hökmün sözlərdə ifadəsi hesab edilmişdir. Psixoloji tərifı irəli sürən A.A.Potebnya göstərirdi ki, cümlənin əsas əlaməti feilin şəxs formasında işlədilməsindən ibarətdir. Cümləni formal-qrammatik əsasda şərh edənlər də olmuşdur. Məsələn, F.F.Fortunatov cümləni söz birləşməsinin bir növü hesab etmişdir. Həmin cərəyanın nümayəndələri cümlə üzvlərini morfoloji cəhətdən şərh edir. Onları nitq hissələri kimi səciyyələndirirlər. Akademik V.V.Vinoqradov cümləni struktur-semantik əsasda şərh edərək

yazmışdır: "Cümlə fikri formalaşdırma, fikri ifadə etmə və məlumat vermə işində başlıca vasitə olub, müvafiq dilin qrammatikası əsasında formalaşan bitkin nitq vahididir".

Cümlələrin təsnifində də vahid, ümumi bir fikir yoxdur. Ən məşhur təsnif aşağıdakı prinsiplər əsasında aparılan təsnifdir: 1) Obyektiv aləmə münasibətə görə: *təsdiiq cümlə, inkar(i) cümlə*; 2) Danışanın məqsədinə görə: *nəqli cümlə, sual-cümləsi, əmr cümləsi*; 3) Tərkibinə görə: *sadə cümlə, mürəkkəb cümlə*; 4) Təşkiledici mərkəzlərinin miqdarına görə: *təktərkibli cümlə, cüttərkibli cümlə*; 5) İkinci dərəcəli üzvlərin iştirak edib-etməməsinə görə: *geniş cümlə, müxtəsər cümlə*; 6) Müvafiq cümlənin strukturu baxımından bütün zəruri üzvlərin və ya üzvlərdən bir qisminin iştirak edib-etməməsinə görə *tam cümlə, yarımçıq cümlə*.

CÜMLƏDƏ SÖZLƏRİN SIRASI – Sintaktik, üslubi və mənaca əhəmiyyətinə görə cümlə üzvlərinin qarşılıqlı şəkildə yerləşdirilməsi, sıralanması. Sintaktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, cümlə üzvünün yerindən asılı olaraq onun sintaktik funksiyası da dəyişir. "Yaxşı tələbə yaxşı oxuyur" – cümləsində eyni "yaxşı" sözü ismin əvvəlində təyin, feilin əvvəlində zərflik vəzifəsində çıxış etmişdir. İsmi adlıq halı ilə qeyri-müəyyən təsirlik halı omonim formalar olduğundan bunların işləndikləri cümlələrdə əvvəl gələni mübtədə, sonra gələni isə vasitəsiz tamamlıq funksiyasında işlənir. *Ovçu ayı öldürüb – Ayı ovçu öldürüb*. Üslubi cəhətdən əhəmiyyəti budur ki, sözlərin adı (müstəqim) sırası müəyyən bədiiliklə və ya psixoloji məqsədlə əlaqədar dəyişdirilə bilər. Bu hal inversiya adlanır. **Sözlərin adı (müstəqim) sırası** – Hər hansı (nəqli, sual, əmr) cümlədə əlaqədar cümlə üzvlərinin ən çox vərdisi olunmuş sırası. Müxtəsər cümlədə adı sıra belədir ki, əvvəl mübtədə, sonra xəbər gəlir. Geniş cümlədə xəbər son-

da, mübtədə cümlənin ya əvvəlində, ya ortasında gəlir. Tamamlıqlar mübtədadan sonra, xəbərdən əvvəl, təyinlər təyinlənəndən əvvəl, zərflilər xəbərin əvvəlində işlənir. **Cümlədə zərflilərin yeri** – Tərzi-hərəkət və kəmiyyət zərfliləri adətən feili xəbərə (və ya digər feili üzvə) aid olub, ondan əvvəl gəlir. Zaman zərflilərinin yeri (bəziləri istisna olmaqla) əsasən sərbəstdir. Yer, səbəb və məqsəd zərfliləri mübtədadan sonra, xəbərdən əvvəl gəlir. Şərt və qarşılıq-güzəşt zərfliləri, adətən xüsusiləşmiş tərkiblərlə ifadə olunduğundan mübtədadan sonra, xəbərdən və ikinci dərəcəli üzvlərdən əvvəl, ya da bütün üzvlərdən, hətta mübtədadan da əvvəl gəlir. **Cümlədə mübtədə və xəbərin yeri** – Cümlənin baş üzvləri arasında uzlaşma əlaqəsi vardır və uzlaşma əlaqəsinə görə tabe tərəf həmişə tabeəddi tərəfdən sonra gəldiyinə görə mübtədə bir qayda olaraq xəbərdən əvvəl gəlir. Emosional nitqdə və şeir dilində bu sıra pozula bilər. **Cümlədə tamamlığın yeri** – İdarə əlaqəsinə görə tamamlıq tabe üzvdür və həmişə idarəəddi üzvdən əvvəl gəlir. Vasitəli və müəyyən vasitəsiz tamamlıqların cümlədə yeri nisbətən sərbəst olduğu halda, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq həmişə idarəəddi üzvün yanında olur. Emosional nitqdə və şeirdə tamamlıq idarəəddi üzvdən sonraya da keçirilə bilər. **Cümlədə təyinlərin yeri** – Təyin həmişə təyin etdiyi üzvün əvvəlində yerləşir. Bir neçə həmcins olmayan (qeyri-həmcins) təyinlərin sırası müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənlik bildirən təyinlər təyinlənənə daha yaxın yerləşir. Həmcins olmayan təyinlərdən isimlər təyinlənənə daha yaxın yerləşir. Həmcins olmayan təyinlərdən isimlər təyinlənənə daha yaxın olur. Sifətlər qismən aralı (isimlərin əvvəlində), saylar bir az da aralı (sifətlərin əvvəlində) yerləşir; *tələbə qız – sarısaç tələbə qız – üç sarısaç tələbə qız*.

CÜMLƏLƏRİN NİSBİ TABELİLİYİ – Cümlələrin nisbi sözlərin köməyi ilə əlaqələnmə, birləşmə üsulu.

CÜMLƏLƏRİN TABELİLİYİ – Tabeli bağlayıcılar və bağlayıcı (funksiyasında işlənən) sözlərin köməyi ilə cümlələrin bir-biri ilə əlaqələnməsi. O yaşca qoca olsa da, fikri, düşüncəsi cavandır, elə bil ki, mənim yaşımdadır (M.İbrahimov). Qarının qulağına çalmışdı ki, qızı Şahmara almaq istəyirlər (B.Bayramov). **Ardıcıl tabelilik** – Birinci budaq cümləsi baş cümləyə, ikinci budaq cümləsi birinci budaq cümləyə, üçüncüsü ikinciyə, və s. aid olan tabelilik. Komponentləri ardıcıl birləşən tabeli mürəkkəb cümlələr ardıcıl tabelilik üzrə birləşir. **Qarşılıqlı tabelilik** – Tabeli mürəkkəb cümlənin hər iki komponentinin bir-birindən ikitərəfli asılılığı. Belə sintaktik vahidlərdə hissələr arasında əlaqə vasitələri leksik-sintaktik səciyyəlidir. *Elə danışır-san ki, elə bil heç nədən xəbərin yoxdur. Bir gözəldir, bir gözəldir ki, ta nə deyim* (“Nağıllar”). **Nisbi tabelilik** – Budaq cümlənin baş cümləyə bağlanması nisbi (nisbi sual əvəzliləri) əvəzlik, habelə nisbi əvəzlik funksiyasında çıxış edən digər sözlər (işarə, qeyri-müəyyən, təyin əvəzliləri, bəzi zərflər) iştirak edən tabelilik. *İndiki zamanda hər kəs oxumadı, nəüzən billah heyvan kimi bir şeydir* (C.Cabbarlı). *Ona kim ixtiyar verib, qapımızı kəsib bizi söysün* (B.Bayramov).

CÜMLƏLƏRİN TƏSNİFİ – Nəzərdə tutulan prinsipdən asılı olaraq cümlələrin müxtəlif tiplər üzrə qruplaşdırılması.

Xarici aləmə münasibətinə görə təsdiq və inkar cümlələri, ifadə məqsədinə görə nəqli, sual və əmr cümlələri fərqləndirilir. Bu cümlələrdən hər biri müvafiq emosional çalar kəsb edib, xüsusi intonasiya ilə tələffüz edildikdə nida cümləsi səciyyəsinə çıxış edir. Cümlənin əsasını təşkil edən baş üzvlərdən birinin və ya hər ikisinin iştirak edib-etməməsindən asılı olaraq təkterkibli və cümləterkibli cümlələr fərqlənir. İkinci dərəcəli üzv-

lərin iştirak edib-etməməsindən asılı olaraq *təktərkibli və cütlər-kibli* cümlələr fərqlənir. İkinci dərəcəli üzvlərin iştirak edib-etməməsindən asılı olaraq *geniş və müxtəsər* cümlələr fərqlənir. Fikri ifadə etmək üçün zəruri olan bütün üzvlərin iştirak etdiyi cümlələr *bütöv*, bu üzvlərdən biri və ya bir neçəsi iştirak etmədiyi cümlələr *yarımçıq* hesab olunur. Sintaktik cəhətdən üzvlənmə prinsipinə görə cümlələr *üzvlənən* (üzvlərinə ayrılı bilən) və üzvlənməyən kimi təsnif edilir.

CÜMLƏNİN AKTUAL ÜZVLƏNMƏSİ – Dilçilikdə “cümlənin aktual üzvlənməsi” termini ilə yanaşı, “kommunikativ üzvlənmə”, “kontekstual üzvlənmə”, “tema və rema üzrə üzvlənmə”, “cümlənin funksional perspektivi”, “cümlənin aktual perspektivi” terminləri də eyni anlayışı bildirmək üçün işlədilir. Kommunikativ qrammatika (sintaksis) baxımından irəli sürülən cümlənin aktual üzvlənməsi anlayışı cümlənin ənənəvi-formal üzvlənməsinə (formal qrammatikaya) qarşı qoyulur. Rus sovet dilçisi K.Q.Kruşelnitskaya aktual üzvlənmənin (və ya “söyləm” üzvlənməsinin) komponentlərini “məlum olan” və “yeni” terminləri ilə ifadə etmişdir. Bu dil hadisəsinin mahiyyəti belədir ki, eyni “formal-qrammatik” cümlə söz sırası, vurğu və intonasiyadan asılı olaraq çox müxtəlif anlamların ifadəsi üçün işlənə bilər. Hər bir kommunikativ dil vahidi (cümlə) iki hissədən – tema və remadan təşkil olunur. Tema danışan və dinləyənə məlum olan şeydir, söhbətin, verilən məlumatın predmetidir, başqa sözlə, cümlədə nə haqqında söhbət gedirsə, o, temadır. Cümlədən məqsəd heç də tema deyil, tema məlum olandır, onsuz da məlumdur. Cümlədən məqsəd bu məlum olan tema haqqında yeni məlumat verməkdir. Cümlənin bu ikinci, əsas hissəsi, verilənə yeni məlumat rema adlanır (“rema” “predikat” deməkdir). Beləliklə, məlumatın əsas məzmunu remadır. Rema cümlənin kommunikativ mərkəzidir. Hər bir

kommunikativ vahidin bu iki hissəsi daha bir sıra terminlərlə ifadə edilir: məntiqi subyekt və məntiqi predikat, psixoloji subyekt və psixoloji predikat, anlam subyektı və anlam predikatı, əsas (çıxış nöqtəsi) və nüvə, tematik hissi və yeni, məlum olan və s. Deməli, tema və rema üzrə üzvlənməyə aktual üzvlənmə deyilir, çünki həmin mətndə və məhz həmin anda danışan (və ya yazan) üçün bu üzvlənmə zəruri və əhəmiyyətlidir, aktualdır. Çünki danışan şəxs konkret şəraitlə əlaqədar müxtəlif kommunikativ məqsəd güdə bilər. Buna görə də eyni sintaktik tərkibə malik cümlələrin aktual üzvlənməsi müxtəlif ola bilər. Aktual üzvlənmə məntiqi-qrammatik baxımdan üzvlənmədir. Sintaksisin başlıca vahidi olan cümləni iki səviyyədə: konstruktiv-sintaktik (formal qrammatikada olduğu kimi) və kommunikativ-sintaktik (aktual üzvlənmə) götürüb öyrənmək mümkündür. Həmin anlayışları İ.F.Vardul “potensial sintaktik” və “aktual sintaktik” (səviyyə) terminləri ilə əks etdirmişdir ki, indi dilçilikdə bu terminlər daha çox işlənir. Dildə iki sintaktik səviyyənin olmasını İ.F.Vardul onunla əsaslandırır ki, ifadə edilən fikirdən və danışanın məqsədindən asılı olaraq mətn müxtəlif şəkildə üzvlənməli olur. Potensial sintaktik səviyyəli vahidlər nominativ səciyyəyə malikdir, yalnız adlandırır, nəyi isə bildirir, ifadə edir. Aktual sintaktik vahidlər kommunikativ səciyyəlidir, müəyyən informasiya (məlumat) verir, həm də bu informasiyanın məqsədini nəzərə almış olur. Hər bir real mətn əslində aktual sintaktik vahidlər axınından ibarətdir və bu mətnin intonasiasından sərf-nəzər edildikdə potensial sintaktik səviyyədə vahidlər alın bilər. Deməli, özlüyündə potensial – sintaktik vahidlər intonasiasız sintaktik vahidlər olub, intonasialı (suprasintaktik) aktual sintaktik vahidlərə qarşı qoyulur. İntonasiyanın başlıca funksiyalarından biri mətni aktual üzvlərə bölməsidir. İntonasialı vahidlərdə aktual üzvlənmə təbiidir.

Lakin intonasiyadan sərf-nəzər etdikdə - deyək ki, mətni tələf-füz etməyib yazdıqda eyni mətn müxtəlif şəkildə üzvlənə bildiyi üçün aktual üzvlənməsini müəyyənləşdirmək çətinləşir. Yazılmış parçanın necə üzvləndiyini bilmək üçün ümumi kontekst, bütöv mətnin intonasiyası nəzərdə tutulmalıdır. Formal (və ya formal-qrammatik) üzvlənmə intonasiya ilə əlaqədar deyildir. İntonasiya sintaktik yox, suprasintaktik hadisədir. Ona görə də heç də bütün sintaktik vahidlər (sintaksemlər, cümlə üzvləri, təyini söz birləşmələri və s.) intonasiya ilə əlaqədar deyildir. İntonasiya sayəsində nəinki sözlər toplusu və ya söz birləşmələri, hətta ayrı-ayrı sözlər də cümlə funksiyası kəsb edə bilər. Cümlədə məntiqi vurğunun yeri hər dəfə dəyişdikdə yeni şəkildə üzvlənmə (tema və remaya bölünmə) baş verir. Həmin vurğu ilə fərqlənən hissə mətnin ən mühüm hissəsi olur, məntiqi və ya psixoloji predikat hesab edilir, qalan hissə bu predikatın subyektidir. İntonasiya ilə yanaşı, cümlənin aktual üzvlənməsində söz sırası da mühüm rol oynayır.

CÜMLƏNİN BAŞ ÜZVLƏRİ – Cümləyə bənzər cümlənin əsasını təşkil edən və bir-birilə predikativ əlaqədə olan cümlə üzvləri: mübtəda və xəbər.

CÜMLƏNİN DƏRİNDƏKİ VƏ ÜZDƏKİ STRUKTURLARI – Hər bir cümlənin dərinədəki – məna vahidini bildirən və üzdəki formal strukturu vardır ki, bunlar da bir-birindən fərqlənir. Üzdəki strukturun müxtəlif transformasiya vahidləri dərinədəki strukturu ifadə etmiş olur. Deskriptiv dilçilikdə işlədilərən dərinədəki struktur termini cümlənin bildirdiyi mənanı, “üzdəki struktur” termini isə cümlənin xarici, formal xüsusiyyətlərini bildirir. Dərinədəki struktur cümlənin ümumi abstrakt mənasıdır və fiziki siqnallar (səslər) vasitəsilə ifadə olunmur. Üzdəki strukturda isə məna müəyyən fiziki siqnallar vasitəsilə ifadə olunur. Dərinədəki struktur üzdəki struktur və onun trans-

farmasion variantları vasitəsilə reallaşır, təzahür edir. Transformasiya variantlarının struktura təsiri iki şəkildə baş verir: a) üzdəki strukturda özünü göstərən transformasiya dərindəki strukturu əks etdirir. Nəqli cümlələrin sual cümlələrinə, şəxslili cümlələrin şəxssiz cümlələrə transformasiyası buna misal ola bilər; b) üzdəki strukturda təzahür edən vahid əslində dərindəki strukturu da özündə ehtiva edir. Məsələn, təsdiq və ya inkar feilləri olan tərkiblərin dərindən strukturu yalnız bir şəkildə olduğu halda, üzdəki struktur iki şəkildə təzahür edir: *Əli yazır – Yazı Əli tərəfindən yazılır.*

CÜMLƏNİN ƏSAS HİSSƏSİ – Cümlədə olan xüsusiləşmiş tərkibləri, ara söz və ara cümlələri, əlavə konstruksiyaları, xitabları atandan sonra yerdə qalan hissə.

CÜMLƏNİN HƏMCİNS ÜZVLƏRİ – Eyni sintaktik vəziyyəti olan, eyni üzvə aid olan və bir-birinə tabesizlik əlaqəsi əsasında bağlanan cümlə üzvləri. Həmcins üzvlər arasında qarşılaşdırma, birləşdirmə və sadalayıcı intonasiya özünü göstərir. Cümlənin bütün üzvləri həmcinsləşə bilər. Həmcins zərflilik: *Sadıq çörək yeyəndə də, yol gedəndə də, yatağına uzananda da onun haqqında düşüniürdü* (K.Məmmədov). Həmcins mübtəda: *Bayram olcaq şövkətlilər, şanlılar; Dövlətlilər, pullular, milyonlular; Qurban kəsir Xəlilullah eşqinə* (M.Ə.Sabir). Həmcins tamamlıq: *Bu ilki məhsulu – almanı, armudu, narı, heyvanı yığmaqla qurtaran deyil* (Ə.Qasimov). Həmcins təyin: *Dadaşlının qara, daim hərəkətdə olan gözləri xoşuna gəlməmişdi* (H.Mehdi). Həmcins xəbər: *Keçdi, getdi, itdi, batdı, dağıldı; İndi bunlar sanki hamu nağıldı* (M.Şəhriyar).

CÜMLƏNİN İKİNCİ DƏRƏCƏLİ ÜZVLƏRİ – Cümlənin baş üzvləri olmayan, cümlənin tərkibinə daxil edilmə üsulu ilə bir-birindən fərqlənən üzvlər. Bu üzvlər baş üzvlərə, habelə bir-birinə tabe olub, tabeəddi üzvlərin mənacə aydınlaşmasına, də-

qiqləşməsinə, dolğunlaşmasına xidmət edir. İkinci dərəcəli cümlə üzvləri üçdür: təyin, tamamlıq, zərflik.

CÜMLƏNİN PARADİQMLƏRİ – Sadə cümlənin struktur sxeminin formalar sistemi, bütün formalarının məcmusu. Əli gəldi – Əli gəlmişdi – Əli gələrdi – Əli gələcəkdi – Əli gəlməli idi – Əli gələsi idi – Əli gəlsə idi – Əli gələn deyil – Əli gəlməz – Əli gəlməməlidir – Əli gəlsin – Qoyun Əli gəlsin – kaş Əli gələydi – Əli gələsindir və s.

CÜMLƏNİN PREDİKATİV ƏSASI – Təktərkibli cümlələrin əksəriyyətində feildən ibarət söz – forma, cüttərkibli cümlələrdə isə mübtəda ilə xəbərin birləşməsi.

CÜMLƏNİN SEMANTİKASI – Cümlənin semantikasi mənalar toplusundan ibarətdir. Cümlənin semantikasında üç mənə qrupu müəyyənləşdirilə bilər. Bunları müvafiq şəkildə leksik, qrammatik və intonasiya mənaları adlandırırlar. İfadənin leksik mənası onu təşkil edən sözlərin ayrı-ayrı əşyavi mənalarının məcmuyundan ibarətdir. Məsələn, Bütün xalqlar, qəbilələr od içindən çıxacaqdır (S.Vurğun) – cümləsində leksik mənalar bütün, xalq, qəbilə, od, iç, çıx vahidlərində ifadə olunur. Qrammatik (morfoloji və sintaktik) mənalar məhz qrammatik vasitələrin köməyi ilə ifadə olunur. Məsələn, sözdəyişdirici (hal, zaman, şəxs və s. şəkilçilər) şəkilçilər, bəzi köməkçi sözlər, söz sırası və s. qrammatik mənaların ifadəsinə xidmət edir. İntonasiyanın semantikasını təhlil edərkən əsasən sintaktik mənalar məsələsi ilə qarşılaşmalı oluruq. Sintaktik mənalar özlüyündə iki mühüm qrupa ayrılır: sintaktik modal mənalar və struktur mənalar. Sintaktik-modal mənalara aşağıdakılar daxildir: nəqli mənə, sual mənası, əmr mənası, arzu mənası, nida mənası. Struktur mənalar bunlardır: tabesizlik mənası (habelə bununla əlaqədar olan aydınlaşdırma, ziddiyyət, eynizamanlıq, qarşılaşdırma, səbəb və nəticə mənaları), tabelilik mənası

(habelə bununla əlaqədar olan qarşılaşdırma, şərt, güzəşt, müqayisə mənaları), subyekt mənası, obyekt mənası, əlamət mənası və s. Cümlənin semantikasını təşkil edən mənaların üçüncü qrupu intonasiya mənalarıdır. Bu mənalar dildə sabitləşmiş intonasiya formaları vasitəsilə ifadə olunur. Göstərilən hər üç mənə qrupu (leksik, qrammatik və intonasiya mənaları) nisbətən müstəqildir, bir- biri ilə o qədər də əlaqədar deyildir.

CÜMLƏNİN STRUKTUR SXEMİ – Müstəqil şəkildə müəyyən məlumat bildirən ən kiçik struktura nümunəsi. Cüttərkiibli cümlə sxemi. Təktərkiibli cümlə sxemi.

CÜMLƏ TİPİ – *Cümlənin struktur-semantik növü. Təktərkiibli cümlə tipi. Erqativ cümlə tipi. Nominativ cümlə tipi.*

CÜMLƏ ÜZVLƏRİ İLƏ ƏLAQƏDAR OLMAYAN SÖZLƏR – Cümlədə suala cavab olmayan, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlanmayan vahidlər (söz, söz birləşməsi, tərkib, cümlə). Belə vahidlər xitablardan, ara söz və ara cümlələrdən, nidalardan, *bəli, yox, xeyr* sözlərindən ibarətdir.

CÜMLƏ ÜZVÜ – Cümlənin tərkibinə daxil olan və hər hansı bir suala cavab verən söz və ya söz birləşməsi.

CÜTKEÇİDLİ NOVLU SAMİTLƏR – Tələffüzü zamanı fəal danışmaq üzvü qeyri-fəal danışmaq üzvlərindən ikisində yarıncıq maneə əmələ gətirən novlu samitlər: *ş, j*. Bu samitlərin tələffüzündə dilin arxa hissəsi yumşaq damağa, ön hissəsi isə yuvaqlara doğru qalxmış olur.

CÜT KƏMİYYƏT – Həm tək-tək əşyalara, həm də əşyalar çoxluğuna qarşı cüt (qoşa) əşyaları fərqləndirən kəmiyyət forması. Azərbaycan dilində cüt kəmiyyət yoxdur. Rus dilində də cüt kəmiyyət yoxdur. Lakin cüt kəmiyyət sanskrit dilində olmuşdur və sanskritin bu qalıqları rus dilində özünü göstərir. Məsələn, rus dilində *очу, ущу, рукы, ногу* sözləri cütlüklə bağlıdır. Buradan bir sıra nəticələr çıxır.

Cəmlik kateqoriyası Azərbaycan, rus və sanskrit dillərində mənaca eynidir, lakin mahiyyətinə görə müxtəlifdir. Sanskritdə cəmlikdən başqa cüt kəmiyyət də mövcud idi və deməli, bu dildə cəmlik həm tək, həm də cüt kəmiyyətə qarşı qoyulurdu. Azərbaycan dilində cəmlik yalnız təkliyə qarşı qoyulur. Deməli, cəmlik kateqoriyası Azərbaycan və sanskrit dillərində müxtəlif səciyyəlidir.

CÜTQAFİYƏ(Lİ) – Ardıcıl gələn misralarda bir sözün deyil, iki (və daha artıq) sözün qafiyələnməsi prinsipinə əsaslanan (şeir): Müştəqi-cəməldir mələklər; Möhtaci-visaldır fələklər (Füzuli).

Burada cəmal və vüsal, habelə mələk və fələk qafiyələri (cüt qafiyə) nəzərə çarpır.

Əslində tikan çəkər əzabın

Fəslində həkim alar hülabın...

Çəkmişdi məhəbbətin cəfasın

Görmüşdü mələmətin bəlasın...

Üz vurdu üzünə oldu əfqan

Göz vurdu gözünə oldu giryan (Füzuli).

CÜTTƏRKİBLİ CÜMLƏ – Mübtəda və xəbərin hər biri ayrı-ayrı sözlər və söz birləşmələri ilə ifadə olunan cümlə: *Ağ paltarlı gənc bir şəfqət bacası qatar dayanan kimi vaqonun qapısını açır* (Ə.Məmmədخانlı).

Ç

ÇAĞIRIŞ HALI – Müraciət olunan şəxsi və ya əşyanı göstərən hal forması. Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olmasa da ərəb dilinin təsiri ilə klassik poeziyada bu hal forması geniş miqyasda işlədilirdi. Hətta XIX əsrdə yazılan qrammatika kitablarından bəzilərinə ismin belə bir halı verilmişdir: dilbərə, zahida, driğa, heyfa, yara, Sabira, Müşfiqa, Vaqifa, Seyyida.

ÇALARLIQ – Sözüün əsas, əşyavi-məntiqi mənasına daxil edilən, dil vahidlərinə təntənəlilik, kobudluq, nəzakətlilik, məhrəmlik və s. keyfiyyətlər əlavə edən, emosional-ekspressiv və ya qiymətləndirici funksiya daşıyan rəng, ton, çalar; konnotasiya. *Emosional-ekspressiv çalarlıq. Funksional-üslubi çalarlıq.*

ÇARPAZLAŞMA – Dillər arasında qarşılıqlı əlaqə növüdür. Bu əlaqə zamanı dillərdən biri qalib gəlir, digəri məğlub olur. Lakin məğlub olan dil birdəfəlik sıradan çıxmır, bəlkə qalib dilin fonetik quruluşunda, sözdüzəltmə qaydalarında, lüğət tərkibində, sintaktik konstruksiyalarında müəyyən iz buraxmış olur. Çarpazlaşmanın ən bariz nümunəsi kimi, adətən, ingilis dili göstərilir. Öz əsası ilə german dillərinə daxil olsa da, onun tərkibində roman dillərinə məxsus substrat ünsürlər də çoxdur.

ÇEVİRİCİLİK – Tabeli mürəkkəb cümlədə budaq cümlənin müvafiq tərkibə və ya tərkibin budaq cümləyə çevrilə bilməsi xassəsi: *Mən bir az getmişdim ki, Həsən qarşıma çıxdı – Mən bir az gedəndən sonra Həsən qarşıma çıxdı.* Bu termini prof. Ə.Dəmirçizadə irəli sürmüşdür.

ÇEVRİLMƏZLİK – İki ünsür (söz, birləşmə, cümlə) arasında bərabərlik bildirən sintaktik əlaqə. Bu əlaqədə üzvlərdən hər biri başqası ilə eyni hüquqlu olur və buna görə də yerlərini

asanlıqla dəyişə bilər: *kitab və dəftər – dəftər və kitab (almaq); həmçinin sınırsız – məsuliyyət, iqtisadi-siyasi – siyasi-iqtisadi, nə deyir qoy desin – qoy desin nə deyir. Çevrilməklik, adətən tabesizlik əlaqəsi hesab edilir.*

ÇİĞİRTİ – Üzvlənməyən, üzvlərinə ayrılmayan şərti siqnaldir ki, onun üzvlənən vahidlərdən əvvəl gəldiyi ehtimal edilir. Belə vahidlər (çığırtilar) daha çox heyvanlarla əlaqədar işləməyən vokativ sözlərə yaxındır. Lakin bu sonunculardan fərqli olaraq çığırtiları yazıda əks etdirmək mümkün deyildir (Atı saxlamaq üçün işlədilən çığırtila və s.).

ÇOXBUDAQLI TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ – Ən azı iki budaq cümləsi olan tabeli mürəkkəb cümlə. Bir budaq cümlə baş cümləyə hansı vasitə və üsulla bağlanırsa, iki, üç və daha artıq budaq cümlə də eyni vasitə və üsulla bağlıdır. Çoxbudaqlı tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərinin bir-birilə əlaqəsi aşağıdakı şəkildə özünü göstərir: a) komponentləri paralel birləşən çoxbudaqlı tabeli mürəkkəb cümlə: *Nə qədər ki, bu dünyada mən varam, xotkar var, mən ona düşmənam ("Koroğlu");* b) Komponentləri ardıcıl birləşən çoxbudaqlı tabeli mürəkkəb cümlə: *Hərgah mənim ah çəkməyim sizi şəkkə salır, təvəqqe edirəm ki, bu bərədə özgə fikirlərə düşməyəsiz, çünki ah çəkmək mənim həmişə adətimdir* (N.Nərimanov); c) Komponentləri qarışıq tipdə bağlanan çoxbudaqlı tabeli mürəkkəb cümlə: *Qız bir neçə qədəm irəliləmişdi ki, birdən dönüb mənə dedi ki, süd beş givrənkə idi, xanıma deyər-sən... (T.Şahbazi).*

ÇOXMƏNALILIQ – Eyni sözdə və ifadədə ilkin mənə əsasında meydana çıxan və bir-biri ilə əlaqədar olan müxtəlif mənalar. Bu mənalar belə qruplaşdırılır: əşyavi-məntiqi mənə, emosional mənə, adlandırma mənəsi. Çoxmənalılıq müxtəlif yollarla meydana gəlir. Bunlardan ən çox yayılanları mənə genişlənməsi, mənə daralması və mənə köçürülməsidir. Habelə

evfemizm, jarqonizm, semantik sıxılma, xalq etimologiyası və s. dil hadisələri də çoxmənalılığın yaranmasına təsir göstərir.

ÇOX NÖQTƏ – Aşağıdakı hallarda işlədilən durğu işarəsi: – a) Danışanın şiddətli hiss-həyəcan keçirməsi ilə əlaqədar ifadənin yarımçıqlığını, qırıqlığını göstərmək üçün. Turac. *O, öz atasının qucağından düşməzdi. İndi isə...*(C.Cabbarlı); b) Mətnə ayrı-ayrı vahidlərin təsirini qüvvətləndirmək üçün. Fatmansa. *Çarpayı üstündə də şərab, çaxır...içhaiçdir...Qızlar da lüt ətcəbala* (C.Cabbarlı). Sədr. *Qorxma, qızım, danış... hamısını...*(C.Cabbarlı); c) Bir fikirdən başqasına gözlənilmədən keçid edildikdə. Sədr. *Lazımı idarələr bunu nəzərdən qaçırmışlar....Siz isə, yoldaş Yaşar, bu gündən azadsınız...*(C.Cabbarlı) ç) Mətnə daxil edilən sitatda bu və ya digər sözün, ifadənin, cümlənin, mətn parçasının buraxıldığını bildirmək üçün.

ÇOXÜZVLÜ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ – Bir baş və bir neçə budaq cümlədən, bir budaq və bir neçə baş cümlədən, bir neçə baş və bir neçə budaq cümlədən ibarət tabeli mürəkkəb cümlə və ya üç və ya daha artıq komponenti olan tabesiz mürəkkəb cümlə.

D

DAXİLİ – 1. Sözün daxilində baş verən dəyişmə əsasında düzələn nitq ünsürləri; xətti qaydada, yəni ardıcıl sıra ilə düzülməyən, daxili sözdəyişmə, daxili şəkilçi. 2. Dil faktlarının məzmununa, mənasına, semantikasına məxsus. Sözün daxili cəhəti, daxili məzmun. 3. Sözün daxili əlaqələri ilə məhdudlanan və xarici sintaksislə məşğul olmayan; mürəkkəb semantik xüsusiyyətləri ilə nəzərə çarpan. Daxili qrammatika. Daxili obyekt. Daxili sintaksis. Sözün daxili forması // Sözün məna strukturu // İşarənin dəyərliyi – Sözün semantik strukturu, yəni müəyyən səs tərkibinin, sözün səslənməsinin müəyyən məna ilə əlaqəsi; 4. Dilə, onun struktura aid olan. Daxili dilçilik. Dilin daxili inkişaf qanunları. Daxili dil forması – bax: forma. 5. Səslənməyən, tələffüz olunmayan, konkret nitqdə ifadə olunmamış. Daxili dialoq. Daxili monoloq. Daxili nitq.

DAXİLİ FLEKSIYA – Qrammatik mənaları fərqləndirmək məqsədilə kökün tərkibində səslərin dəyişməsi. Flektiv dillərə xasdır.

DAXİLİ NİTQ – Tələffüz olunmayan, səslənməyən nitq, “ürəyində danışma”, öz-özünə götür-qoy etmə. Xarici nitqdən fərqli olaraq daxili nitq lakonikliyi, qırıq-kəsikliyi, rəhbərsizliyi, qrammatik konstruksiyaların elliptikliyi ilə seçilir.

DAXİLİ ÜZV – Üzvlənməyən sintaktik vahidlərin daxilində tabe olan tərəf (komponent). Üzvlənməyən vahidlərdə tabe olan və tabe edən tərəf (komponent). Üzvlənməyən vahidlərdə tabe olan və tabe edən tərəflər birlikdə bir cümlə üzvü kimi çıxış edir. Məsələn, ikinci və üçüncü növ təyini

söz birləşmələrinin birinci tərəfləri “daxili təyin”lərdir. Bunlar birləşmədən kənarında ayrıca cümlə üzvü hesab olunmur. Belə daxili üzvlər digər birləşmələrdə də müşahidə edilir. *Bu kitab maraqlı kitabdır* cümləsində *bu kitab* mübtədə, *maraqlı kitabdır* xəbərdir. Həmin cümlə üzvlərinin öz daxilində və sintaktik (daxili) üzvlənmə vardır. Hər birləşmənin birinci tərəfi daxili təyin funksiyasında çıxış etmişdir. *Daxili mübtədə. Daxili tamamlıq. Daxili zərflik. Daxili xəbər. Daxili üzölü feili təkrar. Daxili zərflik* – Üzvlənməyən sintaktik vahid daxilində zərflik kimi çıxış edən söz: *Olanda olur. Verməyəndə vermir. Adam çaşanda çaşır. Günü bu gün, gecəsi bu gecə; Aydın olar nəticə (R.Rza). O qaçandır (ki), qaçıb. O gedəndi gedib. Daxili mübtədə* – Üzvlənməyən cümlələrdə mübtədə funksiyasında işlənən vahid: *Gün o gün olsun ki, qurtarsın dava (S.Rüstəm). Gün günorta oldu. Gözü göz yerində, qaşı qaş yerində idi. Yağış yağmaq. Qar qaralamaq. Vurğun vurmaq. Ölü ölmək. Daxili tamamlıq* – Üzvlənməyən sintaktik vahid daxilində tamamlıq funksiyasında çıxış edən söz: *Ov ovlamaq. Ütü ütüləmək. İş işləmək. Kəsim kəsmək. Söyüş söymək. Dilək diləmək. Hörgü hörmək. Yazı yazmaq. Əymə əymək. Gülmək güllür. Dediysin demək. Geyilsini geymək. Alacağına almaq. Daxili təyin* – Üzvlənməyən sintaktik vahid daxilində təyin funksiyasında işlənən söz: *Qışın qış çilləsində...Bugünkü gündə razı olma ki...*

DALĞALAR NƏZƏRİYYƏSİ – Ayrı-ayrı Hind-Avropa dillərinin ümumi bir kökdən ayrılma yolu ilə, tədrici diferensiasiya nəticəsində yarandığı fikrini irəli sürən nəzəriyyə. Bu nəzəriyyə İohann Şmidt (1843-1901) tərəfindən 1872-ci ildə irəli sürülmüşdür və əslində A.Şleyxerin genealoji “ağac” nəzəriyyəsinə qarşı yönəlmişdi. Şleyxer “ulu” dilin parçalanması nəticəsində bir sıra dillərin yaranmasını ağacın kökü və budaqları şəklində təsəvvür edirdisə, Şmidt bu prosesi dal-

ğaların yayılması şəklində, eyni mərkəzdən müxtəlif tərəflərə yayılan dalğalar şəklində təsəvvür edirdi. Şmidt coğrafi amillərə əsasən göstərirdi ki, Hind dilləri İran dillərinə yaxındır. İran dilləri Hind dilləri ilə slavyan dilləri arasında, slavyan dilləri baltik dilləri ilə İran dilləri arasında orta mövqə tutur və s. Şmidtin “dalğalar” nəzəriyyəsi XX əsrdə dilçiliyin (xüsusilə dialektografiya və yeni dilçilik sahələrinin) inkişafında mühüm rol oynamışdır.

DANIŞIQ CİHAZI – İnsanın danışiq üzvlərinin məcmuyü. Danışıq cihazı aşağıdakı üzvlərdən ibarətdir: *ağ ciyərlər, bronxlar, nəfəs borusu, qırtlaq, səs telləri, ağız boşluğu, burun boşluğu, yuvaqlar, sərt damaq, damaq pərdəsi (yumşaq damaq), dil, dişlər, dodaqlar, alt çənə, udlaq boşluğu.*

DANIŞIQ DİLİ – Xüsusi üslubi səciyyəli funksional sistem olmaq etibarilə ədəbi dilin qeyri-rəsmi bir forması kimi rəsmi formaya – kitab dilinə qarşı qoyulur. Danışıq dili aşağıdakı cəhətlərinə görə rəsmi ədəbi dildən fərqlənir: a) danışıq aktı hazırlıqsız baş verir; b) danışıq aktı qeyri-rəsmi şəkildə baş verir; c) danışanlar söhbətdə bilavasitə iştirak edirlər. danışıq dili özündə intellektual və emosional nitqi birləşdirir və adətən dialoq formasında təzahür edir. Çox zaman “danışıq dili” və “dialoq nitqi” terminləri sinonim kimi işlədilir. Dilin bütün səviyyələrində (fonetika, leksika, morfolojiya, sintaksis) danışıq dilinin özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır.

DANIŞIQ SÖZLƏRİ – Qeyri-rəsmi şəraitdə ünsiyyət zamanı işlənən sözlər. Adətən bunlar kitab sözlərinə qarşı qoyulur.

DANIŞIQ ÜZVLƏRİ – Nitq səslərinin əmələ gəlməsi və tələffüzü prosesində iştirak edən bədən üzvləri; insanın bioloji və fizioloji orqanizminin ən mühüm hissələri; dodaqlar,

dil, dişlər, damaqlar, ağız, boğaz və s. **Qeyri-fəal danışıq üzvləri** – Nitq səslərinin yaranmasında fəal iştirakı olan üzvlərə yardımçı xidmət göstərən danışıq üzvləri: *dişlər, yuvaqlar, sərt damaq, xirtdək, burun boşluğu, udlaq*. **Fəal danışıq üzvləri** – Səsin yaranması üçün zəruri olan, əsas işi görən, fəallıq göstərən danışıq üzvləri: *dil, dodaqlar, yumşaq damaq, dilçək*. Səsin əmələ gəlməsində hava axını da mühüm rol oynayır. Hava axını isə diafraqma, ağ ciyərlər, bronxlar, nəfəs borusu vasitəsilə hərəkət edir.

DAR SAİTLƏR – Dil lap yuxarıya qalxmış vəziyyətdə olarkən tələffüz edilən saitlər: (i), (ü), (ı), (u).

DAVAMLI İNDİKİ ZAMAN – İş, hal və ya hərəkətin söylənən vaxtdan əvvəl başlanıb, davam etdiyini göstərən zaman. Bu zaman feil əsasına *-maqda/-məkdə* və şəxs şəkilçilərinin qoşulması ilə düzəlir: *yazmaqdayam, gəlməkdədir, oxumaqdasınız*.

DAVAMLI KEÇMİŞ ZAMAN – İş, hal və ya hərəkətin keçmişdə davamlı şəkildə icra olunduğunu bildirən zaman forması. Davamlı keçmiş zamanın şəkli əlaməti feil əsasına *-maqda/-məkdə* şəkilçisi və idi, imiş bağlamasının qoşulmasından ibarətdir: *yazmaqda idi, gəzməkdə isdim, almaqda imişsən*.

DEANTROPONİMLƏŞMƏ – Antroponimin apelyativə və ya onimin digər sahəsinə keçməsi. Xüsusi adların ümumiləşməsi və ya digər xüsusi ada çevrilməsi. *Hacı Qara* → *Hacı-qaralıq* (xəsislik). *Otello* → *Otelloluq* (qısqanlıq). *Yusif* → *Yusif gözəlliyi* → gözəllik. *Makintoş* → *makintoş*. *Mehman* (şəxs adı) → “*Mehman*” (əsər adı). *Qaqarin* (şəxs adı) → *selenonim Qaqarin*. *Füzuli* (təx.) → *toponim Füzuli*.

DEFİS – Horizontal (üfq) xətt şəklində qısa işarədir ki, əsasən tabesizlik əlaqəsi üzrə düzələn mürəkkəb sözlərin və təkrarların komponentləri arasında işlənir; habelə sətirdən-

sətrə keçirmə (köçürmə) vəzifəsi daşıyır. 1. Eyni sözün tam və bəzi yarımçıq təkrarları arasında: *yavaş-yavaş, üz-üzə, birdən-birə, kol-kos. Adda-budda, quru-muru, mitil-şitil, kağız-kuğuz, gələ-gəlməz, yazar-yazmaz*. 2. Sinonim, antonim və korelyativ mənəli qoşa sözlərin komponentləri arasında: *səs-səmir, səs-sadə, gec-tez, gir-çix, əl-ayaq, göz-qulaq*. 3. Əlavəli qoşa sözlərin komponentləri arasında: *tarixi-ictimai fəhlə-kəndli* (ittifaqı), *cənub-şərq, dil-ədəbiyyat* (fakültəsi). 4. Müxtəlif toponimik və antroponimik adların yazılışında: *Alma-Ata, Qalkina-Fedoruk, Nyu-York*.

DEQRADASİYA – Dildə baş verən dəyişmələri o dilin əsl xüsusiyyətlərinin pozulması kimi, dilin korlanması, xarab olması kimi qəbul etmə.

DENOTASİYA – Dil vahidinin yalnız məzmununu, əsas mənasını ifadə etmə: konnotasiyanın əksi.

DENOTAT – Müvafiq dil vahidinin əks etdirdiyi xarici aləmin əşya və hadisələri.

DENOTATİV MÜNASİBƏT – Sözün mənasının (və bu mənə vasitəsilə bütövlükdə “sözün”) ifadə olunan məfhuma münasibəti. Denotativ münasibətin mahiyyəti belədir: sözün mənası əşyanı əks etdirir, sözün səs cildi isə əşyanın işarəsi olur. Beləliklə, təbii və ya hər hansı fərqləndirici xüsusiyyət göstərilmədən yalnız əşyanın özü qeyd olunur. Məsələn, xüsusi isimlər denotativ adlardır.

DEONİMİK ADYEKTİV – Şəkilçilərin köməyi ilə hər hansı xüsusi addan düzəldilən sifət. *Marks* → *marksist. Lenin* → *leninçi. Bakı* → *bakılı. Azərbaycan* → *azərbaycanlı*.

Qeyd: Azərbaycan toponimikasında elə adlar vardır ki, onlar *-lı, -li, -lu, -lü* sözdüzəldici şəkilçi ilə və eyni formalı sonluqlarla qurtarır. Ona görə də həmin adlara sifətdüzəldən digər şəkilçilər artırmaq olmur: *Masallı, Yardımlı, İsmayılı*,

Çardaqlı, Salahlı, Əlimərdanlı, Həsənli, Şıxlı, Xıllı, Əli Bayramlı, Saatlı, İmişli, Boyəhmədli, Qubadlı, Poylu, Sığırlı. Bu kimi adlar sifət şəklində işləndikdə onların formasında heç bir dəyişiklik aparılmır, lakin kiçik hərfə yazılır: *Çardaqlı sərkərdələr, imişli tələbələr, salahlı şair, saatlı Eldar.*

DEONİMİK SUBSTANTİV – Şəkilçilərin köməyi ilə hər hansı xüsusi addan yaradılan ümumi adlar. *Dinamoçu* → “*Dinamo*”, *bakılılar* → *Bakı*, *şinçilər* → *Şin zavodu*.

DEONİMLƏŞMƏ – Heç bir şəkilçi olmadan xüsusi adın apelyativə keçməsi, ümumiləşməsi. *Amper* → *amper*. *Kəşmir* (şəhər) → *kəşmir* (parça). *Yer* → *yer* (müxtəlif mənələrdə). *Şollar* (toponim) → *şollar* (su). *Badamlı* (toponim) → *badamlı* (su) və s. Xüsusi adların apelyativə keçməsinin aşağıdakı formaları müəyyən edilmişdir: a) şəxs adı şəxs; b) şəxs adı əşya; c) yer adı əşya; d) şəxs adı fəaliyyət; e) yer adı fəaliyyət; e) şəxs adı ölçü vahidi və s.

DEPROPRIATİV – Hər hansı xüsusi addan yaradılan başqa xüsusi ad. *Kür çayı* → *Kürçaylı*, *Aran* → *Aranlı*, *Gəncə* → *Gəncəvi*, *Vahid* → *Vahidov*, *Təbriz* → *Təbrizli*, *Şamaxı* → “*Şamaxı*” *çaxırı*, *Həzi Aslanov* → *Həzi Aslanov küçəsi*.

DERİVASİON – Derivasiya üsulu ilə düzələn. *Derivasiyon məna*. *Derivasion morfem*.

DERİVASİYA – Dilə məxsus modellər əsasında şəkilçilər vasitəsilə yeni söz düzəltmə. **İlkin (birinci) derivasiya** – Söz kökündən (kök sözdən) yeni söz düzəltmə. **Sonrakı (ikinci) derivasiya** – Düzəltmə sözdən şəkilçi vasitəsilə yeni söz düzəltmə.

DERİVAT – Düzəltmə söz, düzəldilmiş söz.

DESEMANTİKLƏŞMƏ – Öz mənasından məhrum olma, leksik mənadan uzaqlaşma, yalnız qrammatik mənənin

ifadəçisinə çevrilmə. Köməkçi feillər desemantikləşmiş və hidlərdir.

DESKRIPTİV DİLÇİLİK MƏKTƏBİ – Bu məktəbə “Amerika strukturalizmi “ də deyilir. Lakin Amerika strukturalizminə deskriptiv dilçilikdən əlavə transformasion təhlil məktəbi də daxildir. Bütün Amerika struktur məktəbləri üçün ümumi səciyyəvi cəhət dilçilik tədqiqatının əməli, tətbiqi istiqamətdə aparılmasıdır, ən müxtəlif həyatı, əməli problemin həllinə xidmət etməsidir. Dilçilikdə tədqiqat metodikasının hazırlanmasına, ayrı-ayrı metod və üsulların tətbiqi hədudlarına və s. xüsusi diqqət yetirilir. Həmin məktəbin banisi Leonard Blumfeld sayılır. F.de Sössür hər bir dil işarəsində iki cəhəti – işarələyəni (ifadə planı) və işarələnəni (məzmun planı) fərqləndirirdi. Bu bölgüyə münasibətlərinə görə L.Blumfeldin tələbələri iki qrupa-mentalistlərə və mexanistlərə ayrılırlar. Mentalistlərin (L.Blumfeldin özü, habelə Ç.Friz, K.Payk, Q.Qlison və s.) fikrincə dil tədqiqatlarında mənadan sərf-nəzər etmək olmaz. Mexanistlər (Z.Xarris, C.Treyser, B.Blok və s.) isə belə hesab edirlər ki, mənanı nəzərə almadan da dili əsaslı şəkildə təsvir etmək mümkündür.

DESKRIPTİV (və ya təsviri) QRAMMATİKA – Sözün quruluşunu, qrammatik formalarının və sözlərin birləşməsi üsullarını deskriptiv metod üzrə öyrənən qrammatika. “Deskriptiv” termini tərcümədə təsviri sözünə ekvivalent olduğundan ilk baxışda belə görünə bilər ki, bu qrammatikanın tarixi (və ya müqayisəli-tarixi) qrammatika ilə qarşılaşdırılması və bu mənada normativ qrammatikaya sinonim hesab edilməsi mümkündür. “Deskriptiv” termini Amerika dilçiliyində fərqli mənə daşıyır. Deskriptiv qrammatika dil sistemini təşkil edən üsürləri çox mükəmməl, əlverişli və istisnalarsız qruplaşdırmaqla məşğuldur. Burada dilin qramma-

tik quruluşu konkret metod və modellər üzrə təsvir edilir. Çox ümumi və bitkin olan bu metod və modellərin istənilən dil sisteminə tətbiqi mümkündür. Deskriptiv qrammatika aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə ənənəvi qrammatikadan fərqlənir: a) ümumi və universaldır, hər hansı dilin öyrənilməsində tətbiq edilə bilər; b) yığcam və konkret sistemə malikdir; c) dilin qrammatik quruluşunu formalaşdırmağa bilir. Deskriptiv qrammatika dilçilikdə geniş yayılmış fonem, allo-morf, söz, leksem, cümlə, fraza və s. terminlərini fərqli mənada işlədir. Burada dilin qrammatik quruluşunun təsviri zamanı “element modeli”, “subseleksiya modeli”, “paradiqma modeli” və s. səciyyəvi terminlərdən geniş istifadə olunur. Dilin morfoloji modellərini tərtib etmək üçün deskriptiv qrammatika morfeimika bəhsini yaratmışdır. “Morfeimika” bəhsi morfeimlər və onların növlərini, morfeimlərin distribusiyası, morfeimlərin identifikasiyası kimi məsələləri öyrənir.

DETERMİNANT – Adətən cümlənin əvvəlində gəlib, onun bütün qalan hissəsinə aid olan sərbəst söz-forma, söz birləşməsi. *Səhər-səhər yaz çağı; Köçür oba yaylağa; Gəlinlərin balağı; batmış lila, batlağa* (A.Səhhət) – cümləsində zaman determinantı vardır. *Vətəni sən də mənim qədər sevməlisən* – cümləsində tamamlıq determinantı vardır. *Çərşənbə günündə, çeşmə başında; Gözüm bir alağöz xanıma düşdü* (Aşıq Ələsgər) – cümləsində həm zaman, həm də məkan determinantı vardır.

DETERMİNASIYA – 1. Bax: Təyin. 2.(Birtərəfli asılılıq). Qlossematikada iki funktiv arasında mövcud olan asılılıqdır ki, burada funktivlərin biri digərini (əksinə yox) sintaqmatik cəhətdən təyin edir; üzvlərdən biri digərini (əksinə yox) təyin edən sintaktik asılılıqdır.

DƏFTƏRXANA ÜSLUBU – Quru, bədiilikdən və emosionallıqdan məhrum, şablon ifadələrdən geniş istifadə edən üslub.

DƏRƏCƏ BUDAQ CÜMLƏSİ – Baş cümlədəki hal-vəziyyətin və ya əlamətin dərəcəsini bildirən budaq cümlə. Baş cümlədən sonra işlənən dərəcə budaq cümləsi nə dərəcədə? nə dərəcəyə? suallarına cavab olur. Budaq cümlənin korrelatyatı (“qəlib”) kimi baş cümlədə *o dərəcəyə, o dərəcədə, elə bir dərəcəyə, nə məqama, nə yerə, o qədər, elə* sözləri işlənir. *İş o dərəcəyə çatdı ki, Adilə çıxıb getməyə məcbur oldu* (Ə.Qasimov), *Əvvəllər qara, kifir olan qızcığaz bir neçə ilə elə gözəl qız oldu ki, bütün qonşu qız-gəlinlər ona həsəd aparırdılar* (Dilbazi).

DƏRƏCƏLƏNMƏ – Üslubi fiqurlardan biri. Mahiyyəti belədir: söyləmin (sözlərin, cümlənin hissələrinin) hissələri elə düzülür ki, hər bir sonrakı hissə əvvəlkinin emosional-ekspressiv və ya anlam mənasını daha da qüvvətləndirir (bəzən də azaldır, zəiflədir). Bunun nəticəsində təəssürat güclənir və ya zəifləyir; retardasiya.

DƏYƏRLİLİK – Bu termini dilçiliyə F.de Sössür daxil etmişdir. Onun fikrincə, dil işarəsinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun dəyərliliyə malik olmasıdır. Dəyərlilik sistemin funksiyasıdır. Hər bir dil vahidinin dil sistemindəki mövqeyi, funksiyası onun dəyərliliyidir. Məsələn, “a” foneminin rus və Azərbaycan dillərindəki dəyərliliyi qəti şəkildə fərqlənir. **Potensial dəyərlilik** – Dil sistemindən asılı olaraq dil işarəsinin xüsusiyyətidir ki, bu xüsusiyyət nitqdə aktuallaşa bilər. **Sözdüzəltmə dəyərliliyi** – Dil vahidinin (sözün) söz yaradıcılığında iştirakı, sözdüzəltmə qabiliyyəti.

DƏYİŞƏN NİTQ HİSSƏLƏRİ – Sözdəyişmə formalarına malik nitq hissələri: isim, sifət, say, əvəzlik, feil, təqlidi sözlər.

DƏYİŞƏN SÖZLƏR – Nitq prosesində müxtəlif morfoloji dəyişmələrə (hallanma, təsrif və s.) uğrayaraq şəklini dəyişə bilən sözlər. Məsələn, isimlər, feillər, sifətlər və s. dəyişən sözlərdir.

DƏYİŞMƏ – 1. Dil vahidlərində struktur və məna cəhətdən köhnə xüsusiyyətlərin tərk olunması və ya başqa şəkllə düşməsindən, yeni xüsusiyyətlərin yaranmasından ibarət müxtəlif proseslər. **Qeyri-fonetik dəyişmə** – Sözüün mənasında müxtəlif mədəni-tarixi amillərlə əlaqədar baş verən dəyişikliklər. Məsələn, aşağıdakı misallarda qara hərflərlə verilmiş sözlər müasir dövrdə daha çox ictimai məna daşıyır: *Yeridir ahım ilə verəm inqilab sana! Neylərsən əgər atan eşitsə, Qəhr ilə sənə siyasət etsə* (Füzuli); 2. Məna intiqalı, məna daralması, məna genişlənməsi təsiri ilə sözüün semantika və morfologiyasının yenidən qurulması, yeni keyfiyyət kəsb etməsi. Məsələn, müasir dövrdə yeni məna kəsb etmiş *gümrah* sözü aşağıdakı şəkildə işlənmə bilməz: *Gümrahları təriqə saldın* (Füzuli). **Qəfil dəyişmə** – Müvafiq ünsürlərin tədrici kəmiyyət toplanması nəticəsində deyil, yerdəyişmə (metateza), səs-düzümü, analogiya (bənzərlik) üzrə dəyişmə və s. kimi qısamüddətli proseslər nəticəsində baş verən dəyişmələr; mutasiya. **Qrammatik dəyişmə** – Müəyyən nitq hissəsinə aid olan bu və ya digər sözüün dəyişmə formalarının məcmuyü. *Zamana görə dəyişmə. Şəxsə görə dəyişmə. Cinsə görə dəyişmə* və s. **Divergent dəyişmə** – Müəyyən cəhətdən əlaqədar sözlər arasında assosiasiyaların və ya digər münasibətlərin itməsinə, bənzərliyin azalmasına səbəb olan dəyişikliklər. Məsələn, zərf kimi dərk olunan qaçaraq sözüünün feili bağlama forması ilə əlaqəsinin zəifləməsi. **Keyfiyyət dəyişməsi** – Səsin tembrinə, məxrəcinə və akustik səviyyəsinə təsir göstərən dəyişmə. **Kəmiyyət dəyişməsi** – Səsin uzunluğu-qısalığı ilə əlaqə-

dar dəyişmə; keyfiyyət dəyişməsi əmələ gətirmir. **Mövqeli dəyişmə** – Müəyyən dil vahidinin mövqeyi ilə əlaqədar və bu mövqedən asılı olan, xüsusi fonetik şərait (başqa, qonşu səslərin təsiri, sözün əvvəldə, yaxud sonda gəlməsi və s.) nəticəsində meydana çıxan dil dəyişmələri. Məsələn, proteza, reduksiya hadisələri. **Morfoloji dəyişmə** – Dilin inkişafı prosesində ayrı-ayrı sözlərin formasında baş verən dəyişiklik. Məsələn, vaxtilə dilimizdə işlənən oxumaqlıq, ölməklilik, öhdəçilik tipli sözlərdə *-lıq, -lik, -luq, -lük, -çi* şəkilçilərinin atılmasından ibarət dəyişmə. **Spontan dəyişmə** – Dil vahidinin mövqeyindən asılı olmayaraq onun tərkibindəki müəyyən səsin heç bir kənar fonetik qanunlar ilə əlaqədar olmayan dəyişməsi. Donquz-donuz. Qıssa-qısa. Çox-çox. Dəyil-deyil. **Sporadik dəyişmə** – Xüsusi fonetik qanunların təsiri ilə deyil, assimilyasiya, dissimilyasiya, metateza və s. proseslər nəticəsində meydana çıxan səs dəyişmələri. **Tədrici dəyişmə** – Özünü tipik şəkildə göstərən səs dəyişmələri, məxrəclərində ardıcıl surətdə davam edən dəyişmələr nəticəsində meydana çıxan səs dəyişmələri. **Fonetik dəyişmə** – a) dilin səs vahidinin uğradığı hər hansı bir dəyişiklik; b) dilin səslərinin kombinator dəyişmələrə (assimilyasiya, dissimilyasiya və s.) məruz qalması. **Fonoloji dəyişmə** – Dilin fonoloji sistemində təsir göstərən səs dəyişmələri; fonoloji mutasiya. **Funksional dəyişmə** – Fonemlərin funksiyasının dəyişməsi nəticəsində fonoloji sistemin dəyişməsi.

DƏYİŞMƏYƏN NİTQ HİSSƏLƏRİ – Sözdəyişmə formaları olmayan sözlərdən ibarət nitq hissələri: zərf, qoşma, bağlayıcı, ədat, nida.

DIRNAQLAR – Mətnə vasitəsiz nitqi, sitatları, əsər adlarını, qəzet və jurnal adlarını, sözlərin məcazi mənalarını fərqləndirmək üçün işlədilən qoşa durğu işarəsi (" ") və ya (« »).

DİAKRİTİK FUNKSİYA – Nitqə məxsus olmayan şəraitə tamamlama funksiyası. Bir sıra vahidlər yalnız ekstralingvistik şərait fonunda anlaşıla bilər. Diakritik funksiya əmək fəaliyyətində mühüm rol oynayır.

DİAXRONİK – Diaxroniya ilə əlaqədar, bağlı; tarixi. *Diaxronik qrammatika* (bax: Tarixi qrammatika). *Diaxronik dilçilik* (bax: Tarixi dilçilik).

DİAXRONİYA – Hər hansı dül ünsürünün (bütöv sistemin ünsürü kimi) müəyyən zaman ərzində keçdiyi yol; dil sisteminin tarixi inkişafı.

DİAKRİTİK İŞARƏ – Hərfdən ayrılıqda (hərfin yanında, altında, üstündə qoyulan) işlənən əlavə işarədir ki, hərfin əvvəlkindən fərqli şəkildə oxunmalı olduğunu göstərir. Məsələn, rus dilində *e, ѣ* hərfləri üzərindəki işarələr (həmin işarələrsiz *e, и* hərfləri başqa cür oxunmalıdır). Alman əlifbasında umlaut, ərəb əlifbasında nöqtələr (hərəkələr yox, hərəkələr saitləri əks etdirir) diakritik işarələrdir.

DİALEKT – 1. Müəyyən bir dilin sıx ərazi birliliyinə malik, daima və bilavasitə ünsiyyətdə olan məhdud miqdarda adamlar tərəfindən işlədilən variantı. 2. Bir-birinə yaxın olan bir neçə şivənin məcmuyunu. 3. Ləhcə. **Qəbilə dialekti** – Böyük etnik birlik tərkibində etnik cəhətdən fərqlənən bir qrup adama məxsus dialekt. **Etnik dialekt** – Müəyyən etnik qrupa məxsus dil variantı. **Ədəbi dialekt** – Dilin dialektləri içərisində milli ədəbi dilin əsasını təşkil etməsi ilə fərqlənən dialekt. **Peşə dialekti** – Müəyyən peşə, sənət və məşğuliyyət əsasında əlaqədar adamlara məxsus dialekt. **Sinfi dialekt** – Müəyyən ictimai zümrəyə məxsus adamları birləşdirən dialekt, jarqon. **Yerli dialekt** – Müəyyən ərazidə yayılmış dialekt. Yerli dialektlər qəbilə quruluşu dövrünə, habelə feodalizm dövrünə məxsus dil fərqlərini əks etdirir, müəyyən ərazidə

də əhalinin bir yerdən başqa yerə köçdüyünü göstərir. Dialektlər ümumi milli dilin əsasını təşkil edə bilər. Müasir dövrdə dialektlərin ədəbi dillə yaxınlığı qüvvətlənmişdir. Dialektlə şivənin fərqi onların əhatə etdiyi ərazi ilə əlaqədardır. Şivə ərazicə məhdud olub, hətta bir kənddə belə formalaşa bilər. Dialekt isə eyni cinsli şivələrin məcmuyudur.

DİALEKT SÖZÜ – 1. Ədəbi dildə işlənməyən, lakin bir və ya bir neçə dialektə işlənən söz. 2. Sözüün fonetik, morfoloji və semantik cəhətdən ədəbi dildəkindən fərqlənən və müəyyən ərazi ilə məhdudlaşan variantı.

DİALEKTİZMLƏR – 1. Bədii əsərdə üslubi məqsədlə işlənən dialekt sözləri. Məsələn: Yedici Xansənəm arvadın əri (M.Ə.Sabir). Dialektizmlər yerli kolorit yaratmağa, surətin dilini səciyyələndirməyə və ya fərdiləşdirməyə xidmət edir. 2. Əsasən ədəbi dil normalarına müvafiq nitqdə özünü göstərən bu və ya digər dialektə məxsus fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlər. *Fonetik dialektizmlər. Leksik dialektizmlər. Semantik dialektizmlər. Morfoloji dialektizmlər.* **Etnoqrafik dialektizmlər** – Milli adət-ənənələri, həyat tərzini ilə əlaqədar anlayışları ifadə edən dialekt sözləri: *nənəqurşağı, üzgörümçəyi, qızgördü, sözkəsdi, gecəkəsdi, gəlinatlandı, dinəviç, kəviz.* **Leksik dialektizmlər** – Ədəbi dildə müvafiq qarşılığı olan dialekt sözləri: *gülbəsər//yelpənək* (xiyar), *qəlbi* (uca), *yeralması* (kartof), *məkə // məkəbuğdası* (qarğıdalı), *birəlli // tayqulp* (suqabı), *ləco* (baməzə). **Leksik-fonetik dialektizmlər** – Ədəbi dildəkindən fərqli səs tərkibinə malik dialekt sözləri: *qarğundey//qarğıdalı* (qarğıdalı). *Durma, yıxıl yat hələ Fəhrat kişi* (M.Ə.Sabir). Ədəbi dildə: *Fərhad.* **Morfoloji dialektizmlər** – Müəyyən dialektə məxsus səciyyəvi sözdəyişmə üsulu. Məsələn, Quba dialektində: *gedibəni//gedibənnəri.* **Semantik dialektizmlər** – Ümumxalq dilindəkindən fərqli mənada işlənən dialekt söz-

ləri: *ərik* (Quba dialektində: *yabanı alça*), *gecdən* (Şəki dialektində: *tezdən*). **Frazeoloji dialektizmlər** – Ədəbi dilə xas olmayıb, yalnız bu və ya digər dialektə işlənən frazeoloji birləşmə: “*özlərini rəngə sahiblər*” (C.Cabbarlı); “*mənim də başımı dəmirə salmayıblar*” (M.S.Ordubadi).

DİALEKTOQRAFIYA – Dialektologiyanın bir sahəsi olub, bu və ya digər dil hadisəsinin müxtəlif dialektlərdə yayılma dərəcəsi və hüdudlarını öyrənir. Bu məqsədlə də dialektoloji atlaslardan geniş istifadə olunur.

XIX əsrin son rübündə meydana çıxmış dialektografiya (və ya dilçilik coğrafiyası) XX əsrin əvvəllərində çox böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmişdir. Müasir dövrdə dialektografiya öz tədqiqat obyektinə həm sinxronik, həm də diaxronik aspektdə yanaşa bilməsi ilə səciyyəlidir. Dialektografiya atlaslar vasitəsilə sübut edir ki, bütöv dialekt kütləsi yoxdur, bəlkə ayrı-ayrı izoqloslar – müəyyən dialekt xüsusiyyətlərinin yayıldığı ərazilər var və bu ərazilər səslərin, sözlərin, formaların hərəkət, təsir hüdudlarını əks etdirir. Dialektografiya dilin keçib gəldiyi inkişaf yolunu əsaslı şəkildə öyrənməyə imkan verir, konkret dil faktlarını daha dərinləndirən araşdırır.

DİALEKTOLOJİ – Dialektologiyaya aid olan. **Dialektoloji atlas** – Müəyyən bir dilin mövcud olduğu ərazidə müxtəlif dialekt hadisələrinin yayıldığını göstərən dialektoloji xəritələrin məcmuyü. **Dialektoloji xəritə** – Bir dilin dialekt və şivələrinin, yaxud ayrı-ayrı dialekt hadisələrinin yayıldığı ərazini əks etdirən xəritə. Hazırda dialektoloji atlas və xəritələrin tərtibi ilə Avropanın və SSRİ-nin bütün şəhərlərində məşğul olurlar. SSRİ-də rus dilinin, habelə belorus dilinin dialektoloji atlası nəşr olunmuşdur. Azərb. SSR EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda da 1975-ci ildə akademik M.Ş.Şi-

rəliyəvin rəhbərliyi ilə “Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası” hazırlanmışdır.

DİALEKTOLOGİYA – Müəyyən bir dilin dialekt, şivə və ləhcələrini tədqiq etməklə məşğul olan dilçilik şöbəsi. Dialektologiya bir elm sahəsi olaraq XIX əsrin 20-ci illərində Yakov Qrimm dilə tarixi cəhətdən yanaşmanın zəruriliyini əsaslandırdıqdan sonra inkişaf etməyə başlamışdır. Həmin dövrdə məşhur dialektoloq İohan Andreas Şmeller (1785-1852-ci illər) bir sıra dialektoloji əsərlər nəşr etdirmişdi. Maks Müller, Şere, Askoli, Boduen de Kurtene, Georq Venker dialektologiya sahəsində (XIX əsr) məşhur tədqiqatçılar hesab olunur. Dialektologiya elminin ilk inkişaf dövründə ayrı-ayrı dialektlər (çox zaman bir-birindən əlaqəsiz şəkildə) götürülür və ümumi dilin tarixən meydana çıxmış bir qolu kimi tədqiq edilirdi. Bu elmin inkişafı dialektografiyanın meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. **Sosial dialektologiya** – Dialektologiyanın sinfi dialektləri tədqiq etməklə məşğul olan bölməsi.

DİALEKT SÖZÜ – 1. Müəyyən dilin bir və ya bir neçə dialektində işlənən, ədəbi dildə olmayan söz: *qüddə* (lovğa), *dazay* (key), *dönəlgə* (bəxt, tale), *dümbül* (bel), *ərincək* (tənbəl). 2. Sözüün ədəbi dildəkindən fonetik, morfoloji və semantik cəhətdən fərqlənən ərazi variantı.

DİALOGİZM – Dialoq üçün səciyyəvi olan söz, tərkib-, sintaktik ifadə tərzii. Məsələn, eyni bir sözüün replikada təkrarı. – *Məktəbə gedirsən?* – *Nə məktəbə?*

DİALOQ – Nitq formalarından biri. Hər bir ifadəsi bir-başə müsahibə müraciətlə deyilir və bilavasitə danışığın mövzusu ilə məhdudlaşır. Dialoq ifadələrin nisbi qısalığı, yığcamlığı və onların sintaktik quruluşunun nisbi sadəliyi ilə səciyyələnir. Dialoq nitqinin əsas xüsusiyyətləri qısa sözləmə

lərdən (xüsusilə sual-cavab formalı dialoqlarda) nitqzarici (“dilzarici”) vasitələrdən mimika və jestlərdən geniş istifadədən ibarətdir. Dialoqda intonasianın çox mühüm rolu vardır. Burada yarımçıq cümlələrdən daha geniş istifadə olunur. Dialoq nitqi ədəbi dil nümayəndələrinin hazırlıqsız və ünsiyət prosesində istifadə etdikləri danışiq dilidir.

DİALOQ VAHİDİ – Struktur və ya məna rəbitəsi ilə əlaqələnən replikalar məcmuyü. Dialoq vahidini təşkil edən replikalardan birincisi adətən müstəqil olur, stimül kimi səciyyələnir, sonrakı replikaların isə hər biri özündən əvvəlki replika ilə müəyyənleşir, digər tərəfdən də özündən sonrakını müəyyənleşdirir. **İkiüzvlü dialoq vahidi** – İki replikadan ibarət dialoq vahidi: – *Şahim! Vicdanınız sonra ağrıyar... – Vicdan! O nə məndə, nə də səndə var! (S.Vurğun).* Çoxüzvlü dialoq vahidi – Eyni mövzu ilə əlaqədar olan bir neçə replikanın məcmuyü. *Gülsabah. Yoldaş müdir, bizim boş danışiq üçün vaxtımız yoxdur. Biz işləyirik. – Əmrulla. Siz, yəni kim? – Xurşid. Öz qruppaları. – Zaman. Burada qruppa yoxdur. Burada teatrın yüksəlişinə çalışan bir qüvvət var (C.Cabbarlı).*

DİAPAZON – Müəyyən dil hadisəsinin yayılma dərəcəsi; funksiyasının genişliyi. **Artikulyasiya diapazonu** – Müəyyən məxrəc sisteminə xas olan bütün məxrəclərin məcmuyü. **Səs diapazonu** – Məxrəcə malik bütün səslərin məcmuyü. **Semantik diapazon** – Dil vahidinin mənalarnının genişliyi, müəyyən əşya, proses, keyfiyyət və s.-nin müxtəlif çalarları və növlərini dil vahidinin ifadə edə bilməsi qabiliyyəti. Azərbaycanca “göz” sözü rus dilinin “глаза” sözünə nisbətən daha geniş semantik diapazona malikdir. **Sıxlıq diapazonu** – Hər dildə mürəkkəb söz, söz birləşməsi və s. tərkibində yanaşı işlənən morfemlərin, sözlərin və s. miqdarı (xüsusilə tipoloji planda daha aydın üzə çıxır). Məsələn, Azərbaycan

dilindəki *əl-üz-yu-yan* sözü rus dilinin *умывальник* sözü ilə nisbətən daha böyük sıxlıq diapazonuna malikdir. Azərbaycanca *qatıq* sözünün sıxlıq diapazonu rus dilindəki *кислосе молоко* ilə müqayisədə kiçikdir.

DİATEZA – Elə bir antonimiya növüdür ki, burada bir-birinə zidd əlamətlər inkar edilməklə, orta səviyyəli əlamət təsdiq edilmiş olur. *Nə böyükdür, nə kiçik, ortababdır. Nə şirindir, nə acı, miyanədir. Nə istidir, nə soyuq, eləcə xoşagələndir.*

DİEREZA – Morfemin, sözün, söz birləşməsinin tərkibindən assimilyasiya və ya dissimilyasiya nəticəsində səs və ya hecanın düşməsi. Tanrıverdi – Tarverdi. Bilməməzlik – bilməzlik.

DİFERENSİAL ƏLAMƏT – Fonoloji funksiyanın əsaslandığı nitq səsi elementi, yaxud elementləri; fonemin ən kiçik ünsürü. Fonem məhz diferensial əlamətlər toplusu kimi təsəvvür edilir və bu əlamətlərin bir sıra binar qarşılaşdırmaları əsasında müəyyənləşdirilir. Diferensial əlamətlər adətən irrelevant əlamətlərə qarşı qoyulur.

DİFERENSİASİYA – 1. Bax: Dissimilyasiya. 2. Lüğət tərkibinin, yaxud ayrı-ayrı sözlərin mənasının semantik və üslubi cəhətdən təbəqələşməsi. 3. Dil təkamülünün elə bir əlamətidir ki, bunun təsiri ilə dialektlərdən biri digərindən fərqlənməyə, xüsusiləşməyə və müstəqil dil kimi formalaşmağa başlayır. Əslində qohum dillər də diferensiasiya nəticəsində meydana gəlir. **Qrammatik diferensiasiya** – Dilin inkişafını təmin edən əsas daxili amillərdən biri kimi formaların ayrılıb fərqlənməsi. Məsələn, vaxtilə eyni məna daşıyan *-ır, -ir, -ur, -ür* və *-ar, -ər* şəkilçiləri müasir dövrdə diferensiasiya olunmuşdur.

DİFFUZ SÖZLƏR – Tələffüz zamanı səs tərkibinə görə o qədər də diferensiasiya olunmayan sözlər: *bırr* (atı saxla-

yanda); *brr* (soyuc olanda), *həh* (eləmək), *humm* (elədi) və s. Bu termini dilçiliyə N.Y.Marr gətirmişdir. Ona qədər isə həmin anlayışı bildirmək üçün “üzlənməyən nitq” termini işlədilirdi. Məşhur sovet antropoloqu Mixail Fyodoroviç Nesturx göstərir ki, ilk üzlənməyən insan dili insana ən yaxın hesab edilən canlıların – meymunların çıxardıqları səslərlə əlaqədar olmuşdur.

DİFTONQ – Bir hecada iki saitın – hecayi (heca düzəldən) və qeyri-hecayi saıtlərin birləşməsi. Tələffüzdə danışıq üzləri bir vəziyyətdən başqa vəziyyətə keçərkən alınan sait, mürəkkəb məxrəcli saıtlərin xüsusi növüdür. **Enən diftonq** – Sait səslərdən əvvəlincisinin hecadüzəldən sait olmasından ibarət diftonq. **Yüksələn diftonq** – Sait səslərdən ikincisinin hecadüzəldən sait olmasından ibarət diftonq.

DİQRAF – İki hərfdən ibarət olub, eyni fonemi və onun əsas variantlarını əks etdirən yazı işarəsi. Məsələn, səkkiz, doqquz, eşşək (tatarca ikki) sözlərindəki kk, qq, şş, kk işarələri diqraflardır.

DİL – 1. Müəyyən insan kollektivinin üzləri arasında əsas və ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan semioloji sistemlərdən biri. Dil habelə təfəkkürün inkişaf vasitəsidir, mədəni-tarixi ənənələri nəsillərdən-nəsillərə çatdıran vasitədir. Dil ictimai hadisədir. Dil cəmiyyətdə mövcud olur. Dil təfəkkürlə əlaqədardır. **Aqqlütinativ dillər** – Qrammatikasında sözlərin dəyişilməsi aqqlütinasiya (I mənada) yolu ilə baş verən dillər. Məsələn, türk dilləri. **Amorf dillər** – Sözdəyişdirici şəkilçiləri olmayan dillərdir ki, belə dillərdə qrammatik mənalar ya yanaşma əlaqəsi üzrə, ya da köməkçi sözlər vasitəsilə yaradılır. Məsələn, Çin dili. Ana dili – İnsanın hələ uşaqılıqda yaşlıların nitqini təqlid etmək yolu ilə mənimsədiyi dil. **Anallitik dillər** – Daxili qrammatik əlaqələri köməkçi sözlər, söz

sırası, intonasiya və s. vasitəsilə ifadə olunan dillər. Məsələn, fransız dili. **Analoji dillər** – Möhkəm, sabit söz sırasına malik dillər. Bu dillərə bəzən “məntiqi” dillər də deyilir. Çünki belə dillərdə sintaktik quruluş fikrin məntiqi quruluşuna müvafiqdir. **Qədim yazılı dil** – Qədim (sabit) yazı ənənəsinə (ədəbiyyata) malik olan dil. **Qohum dillər** – Mənşəyi ümumi hesab edilən oxşarlıq əlamətlərinə malik dillər. **Dil yarusu** – Dilin həmcins vahidlərinin və kateqoriyalarının məcmuyuna deyilir. **Dilin başlıca yarusları** – fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik yaruslardır. Həm kateqoriyaların daxilindəki dil vahidləri, həm də yarusların daxilindəki dil kateqoriyaları bir-birilə müəyyən dil əlaqələrində olur. **Dil kateqoriyaları** – Dilin həmcins vahidlərindən ibarət qruplarına deyilir. Kateqoriyalar ümumi, kateqorial əlamətlər, əsasən semantik əlamətlər əsasında meydana çıxmış olur. Məsələn, feillərdə *növ-kateqoriyası, zaman kateqoriyası, isimlərdə cəmlilik kateqoriyası, hal kateqoriyası*. **Ədəbi dil** – Nümunəvi və normallaşdırılmış dildir ki, bu normalara hamının əməl etməsi zəruridir. Adətən ədəbi dil dialektlərə və loru dilə qarşı qoyulur. **Əl-hərəkət dili** – Ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunan ifadəli hərəkətlərin, bədən hərəkətlərinin məcmuyü. **Əslindən uzaqlaşmış dil** – Lap qədim zamanlardan öz dil qrupundan uzaqlaşması və yad dillərlə kontaktda olması nəticəsində yad dil qrupuna (ailəsinə, budağına) məxsus xüsusiyyətlərə malik olan dil. **İnversion dillər** – Sabit söz sırasına malik olan dillərdir ki, analoji dillərə qarşı (müqayisə məqsədilə) qoyulur. **İnkorporlaşan dillər** – İnkorporasiya üsulu ilə sözdüzəltmədən geniş istifadə edən dillər. **İsmi dil** – Əsas cümlə tipi ismi cümlələrdən ibarət olan dil. **Yazılı dil** – 1. Yazı ənənəsinə malik dil, yazısı olan dil; 2. Yazılı nitq üçün səciyyəvi söz və ifadələri işlətməklə fərqlənən dil. **Yeni yazılı dil** – Nisbətən

yaxın zamanlardan yazısı meydana gəlmiş dil. **Kontakt(lı) dil** – müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin yaşadığı ərazidə ümumi anlaşma ehtiyacı nəticəsində özbaşına meydana gələn qatışıq dil, “qatış-bulaş” dil. Məsələn, *pidjin inqliş*. **Köməkçi dil** – Bu və ya digər səciyyəvi ünsiyyət növü üçün işlənən süni dil. Təbii insan dili ünsiyyətin əsas vasitəsi olub insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir. **Kreol dil** – Avropalıların yerli əhali ilə (əsasən Hind okeanındakı adalarda) ünsiyyət ehtiyacı nəticəsində meydana gələn Avropa dillərindən biri ilə yerli dilin qatışığından ibarət dil. **Mədəni dil** – Mədəni inkişafın yüksək mərhələsinə çatmış xalqın dili, dövlət dili əhəmiyyəti kəsb edən dil. Mədəni dil məktəblərdə tədrisin əsasını təşkil edir, nisbi sabitliyi ilə, müəyyən ərazidə bütünlükdə yayılması və dialektləri öz içərisində əritmə qabiliyyəti ilə səciyyələnir. **Milli dil** – Bütün millətin ümumi dili. **Ölü dil** – canlı ünsiyyətdən çıxmış, yalnız yazılı abidələrdə qalan dil. Məsələn, *latin dili*. **Polisintetik dillər** – 1. Bax: İnkorporlaşan dillər; 2. Sözüün forması müxtəlif əvəzlik göstəricilərinə malik olan dillər. *Sən müəllimsən. Siz gedirsiz*. Burada söz sonundakı əvəzlilər qoşulduqları sözlərlə inkorporasiya yaratmışdır. **Saf dil** – Başqa dillərlə qarışmayan, öz ilk vəziyyətinin təbii inkişafı kimi mövcud olan dil; təmiz dil. **Səs dili** – Səslərdə eşidilən dil; səsli dil. **Sintetik dillər** – Daxili qrammatik əlaqələri yalnız söz formaları vasitəsilə, yəni köməkçi sözlərin. Söz sırasının və supersegment vahidlərin köməyi olmadan ifadə edilən dillər. Məsələn, *rus, alman* dilləri. **Söz əsası təcrid edilmiş dillər** – Sözdəyişmə qaydaları olmayan, lakin sözdüzəltmə qaydalarına malik olması ilə fərqlənən amorf dillər. Məsələn, *Vyetnam dili*. **Söz kökü təcrid edilmiş dillər** – 1. Bax: Amorf dillər; 2. Həm sözdəyişmə, həm də sözdüzəltmə qaydaları olmayan amorf dillər. Məsəl-

lən, qədim Çin dili. **Süni dil** – Əsl, təbii dildən fərqli olan hər hansı köməkçi dil. Məsələn, *esperanto, ido*. **Təbii dil** – Əsl mənada dil, ünsiyyət və fikri ifadə vasitəsi olan təbii insan dili (Süni yolla yaradılan hər cür dildən fərqlənir). **Türk olunmuş dil** – Yavaş-yavaş işlənməkdən qalan, adamların unutmamaq üzrə olduqları və ya unutulduqları dil. **Uşaq dili** – Kiçik yaşlı uşaqların dili olub, aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir: fonemlər sistemi bəsitdir, qrammatik vasitələri məhddudur, primitivdir, sintaktik quruluşu sadədir, primitivdir, lüğəti də “uşaq sözləri” ilə məhdudlaşır. **Ümumi dil** – Adətən poetik dilə qarşı qoyulan və əsasən ünsiyyət vasitəsi kimi nəzərdə tutulan dil. Bəzən buna “praktik dil” (terminin müəllifi Yakubinskidir) deyilir. **Feili dil** – Əsas cümlə tipi feili cümlələrdən (xəbəri təsriflənmiş feillə ifadə olunan cümlələrdən) ibarət dil. **Fərdi dil** – Müəyyən şəxsin nitqini səciyyələndirən fərdi (sənət, ictimai vəziyyət, əhvali-ruhiyyə. Yaşadığı ərazi və s. ilə əlaqədar) xüsusiyyətlərin məcmuyü. **Flektiv dillər** – Flektiv sözdəyişmə ilə səciyyələnən dillər. **Formasız dillər** – 1. Bax: İnkorporlaşan dillər; 2. Bax: Amorf dillər. **Hibrid dil** – Öz leksik tərkibi, morfoloji və sintaktik qaydalarını müxtəlif mənşədən götürməsi ilə səciyyələnən dil. **Hind-Avropa dilləri** – Hind-Avropa dili ailəsinə daxil olan dillər. **Canlı dil** – Hər hansı xalqın danışmada istifadə etdiyi və buna görə daima dəyişməkdə olan dil. **Şəkilçili dillər** – Sözüün forması sözdəyişdirici şəkilçilər vasitəsilə düzələn dillər. Sözüün forması kökün daxilən dəyişməsi ilə düzələn flektiv dillərə qarşı (müqayisə məqsədi ilə) qoyulur. **Şifahi dil** – a) yalnız şifahi nitq şəklində təzahür edən, yazısız dil; b) dilin şifahi nitq üçün səciyyəvi olan üslubi qolu; c) canlıların bir-birilə ünsiyyət saxlamaq üçün istifadə etdikləri səslərin, hərəkətlərin, davranışların məcmuyü; c) təbii dili bütövlükdə əvəz edə bi-

lən və ya onun müəyyən funksiyasını yerinə yetirə bilən hər hansı semasioloji sistem. **Beynəlxalq dil** – (ümumdünya dili, hamıya aid dil, dünya dili, universal dil) – Millətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi tövsiyə edilən süni, köməkçi (yardımcı) dil. Məsələn, volapük, esperanto, ido, interlingva. 350-dən artıq beynəlxalq dil layihəsi təqdim edilmişdir. Bu layihələrin bəzilərinin tərtibində F.de Sössür, O.Yespersen, İ.A.Boduen de Kurtene kimi məşhur dilçilər də iştirak etmişlər, lakin bir neçə layihə (xüsusilə esperanto və interlingva) nisbətən geniş miqyasda yayıla bilməmişdir. İndiyə kimi təqdim olunan layihələrdə əsasən Avropa dillərinin qrammatik quruluşuna istinad edilmişdir. **Jest dili** – Ünsiyyət məqsədi güdən müxtəlif bədən hərəkətlərinin, ifadəli jestlərin məcmuyü. **İnformasiya dili** – Müəyyən məzmunun əlverişli formada mexanizmlərə verilməsi. **Köməkçi dil** – Ünsiyyətin bu və ya digər xüsusi, səciyyəvi mövünə xidmət edən hər hansı süni dil. İnsan fəaliyyətinin bütün sahələrinə xidmət edən əsas ünsiyyət vasitəsindən fərqlənir. Bu və ya digər üslubi əlamətləri ilə səciyyələnən nitq növü. **Qəzet dili** – *İşgüzar dil. Kitab dili. Mətbuat dili. Danışiq dili. Əsərin dili. Şeir dili. Ezop dili.* – Kinayəli, rəmzi, üstüörtülü, pərdəli üslub.

Dil və nitq anlayışlarının qarşılıqlı əlaqəsini və qarşılıqlı təsirini ilk dəfə nəzərə çarpdıran F.de Sössür yazmışdı: "Şübhəsiz ki, bu hər iki predmet öz aralarında sıxı şəkildə əlaqədardırlar və qarşılıqlı surətdə bir-birini nəzərdə tuturlar: nitqin aydın olması və işlədilməsi üçün dilin varlığı zəruridir; öz növbəsində nitq də dilin meydana çıxması üçün lazımdır; tarixən nitq faktı dildən əvvəl olmuşdur". F.de Sössürdən sonra müxtəlif tədqiqatçılar dil və nitqə müxtəlif mövqedən yanaşmış və müxtəlif münasibətlər bəsləmişlər. Dil və nitq müxtəlif əsaslarla qarşılaşdırılır: ünsiyyət vasitə-

ləri sistemi – bu sistemin realizə edilməsi, dil vahidləri sistemi – bu vahidlərin ünsiyyət zamanı sıralanması, statik hadisə – dinamik hadisə, ünsürlərin paradiqmatik planda məcmuyu – ünsürlərin sintaqmatik planda məcmuyu, mahiyyət-hadisə, ümumi-ayrıca (xüsusi), mücərrəd-konkret, zəruri olan-zəruri olmayan, zəruri-təsadüfi, sistemlilik-sistemsizlik. Sabit-dəyişkən, invariant-variant, uzual-okkazional, normativ-normadan kənar, ictimai-fərdi, nitqə hazır daxil edilən – nitq prosesində düzəldilən, kod - məlumatlar (ünsiyyət), vasitə-məqsəd, imkan-gerçəklik və s. Çox zaman müxtəlif səviyyələrdə alınmış dil və nitq vahidlərinin korrelyativ qarşılaşdırılmasından istifadə edilir (bütün gətirilən nümunələrdə birincilər dil, ikincilər nitq ilə bağlı terminlərdir): fonem – konkret səs, morfem – heca, leksem – söz, söz birləşməsi – sintaqm(a), cümlə – fraza, mürəkkəb sintaktik vahid – frazadan böyük vahid.

DİL AİLƏSİ – Mənşə ümumiliyi ilə birləşən və bu cəhətdən də fərqləndirilən dillər qrupu. Türk dilləri ailəsi. Hind-Avropa dilləri ailəsi.

DİLARXASI SAMİTLƏR – Dilin arxa hissəsinin fəal iştirakı ilə yaranan samitlər. Bu samitlər dilin arxa hissəsinin arxa damağa yaxınlaşması və ya toxunması nəticəsində əmələ gəlir: (k), (q), (ğ), (x).

DİL BUDAĞI – Dil ailələri daxilində mənşəcə bir-birinə yaxın olan dillər qrupu. Məsələn, qədim türk dilləri ailəsi iki budağa (qərbi hun budağı və şərqə hun budağı) bölünür.

DİLÇƏK SAMİTLƏRİ – Dilçəyin fəal iştirakı ilə əmələ gələn samitlər. Bəzi dillərdə məsələn, fransız dilində səciyyəvi tələffüz olunan “R” samiti.

DİLÇİLİK – Dil haqqında elm olub, dilçilikqabağı, mikrodilçilik və metadilçilik kimi hissələrə bölünür. **Antro-**

poloji dilçilik – Dilçiliyin yazısız dilləri öyrənən bölməsi. **Areal dilçilik** – a) dilçilik areallarını tədqiq etməklə məşğul olan dilçilik bölməsi; b) dilçilik areallarının tədqiqinə xüsusi əhəmiyyət verən dilçilik cərəyanı (bax: Dilçilik coğrafiyası). **Atomistik dilçilik** – Dilçilikdə ayrı-ayrı dil vahidlərinin inkişafını (hər birini ayrılıqda) öyrənməklə məşğul olan cərəyan. **Biheviorist dilçilik** – Dili yalnız insan davranışının formalarından biri kimi nəzərdən keçirən cərəyan. **Daxili dilçilik** – Xarici amillərə müraciət etmədən dil vahidlərinin sistem münasibətlərini öyrənən dilçilik sahəsi. **Deskriptiv dilçilik** – Ayrı-ayrı dillərin ifadə sistemlərinə aid faktları hərtətəfli və bitkin tərzdə müəyyənləşdirməyin əsası olaraq ümumi dil ifadəsi nəzəriyyəsi yaratmağı dilçiliyin başlıca məqsədi hesab edən dilçilik cərəyanı. **Dinamik dilçilik** – 1. Bax: Tarixi dilçilik; 2. Dili real varlıq kimi öyrənən, onun bütün vəzifələrini və təzahür formalarını tədqiq edən dilçilik bölməsi. **Ənənəvi dilçilik** – Strukturalizm nümayəndələrinin işlətdikləri bu termin dilçilikdə belə bir istiqaməti nəzərdə tutur ki, ənənəyə əsasən dillərin mikrodilçilik təsviri ilə kifayətlənməyib dəqiq metodlarının olmamasına baxmayaraq, metadilçilikdən də istifadə edilir. **Komparativ dilçilik** – Qohum dillərin müqayisəli-tarixi tədqiqi ilə məşğul olan dilçilik sahəsi. **Kontrastiv dilçilik** – Tipologiya və mənşə cəhətdən müxtəlif dillərin fərqli xüsusiyyətlərini öyrənən dilçilik sahəsi. **Məkani dilçilik** – Dili yayıldığı ərazi ilə əlaqədar və bu əraziyə qonşu olan ərazilərdəki dillərlə müqayisə aspektində tədqiq edən dilçilik sahəsi. **Riyazi dilçilik** – Dillərin təsvir və tədqiqində riyazi metodlardan istifadə imkanlarını müəyyənləşdirməklə məşğul olan dilçilik sahəsi. **Sosioloji dilçilik** – 1. Dilçiliyin dil ilə ictimai həyat faktları arasındakı səbəbiyyət əlaqələrini öyrənən bölməsi 2. Dilçilikdə dillərin sosial dife-

rensiyasını, yəni onların müxtəlif sosial dialektlərini tədqiq edən bölmə. **Statik dilçilik** – Dilin dəyişmə və inkişafından sərf-nəzər edərək onu yalnız sinxron planda öyrənən bölmə. **Struktur dilçilik** – Dilçilikdə yalnız dil sisteminin daxilindəki əlaqə və münasibətləri tədqiq etməklə kifayətlənən bölmə. Tarixi **dilçilik** – Dili yalnız onun konkret tarixi inkişafı ilə əlaqədar öyrənməyi tələb edən dilçilik cərəyanı. **Təsviri dilçilik** – Dili yalnız sinxron vəziyyətdə təsvir və tədqiq etməklə məşğul olan sahə. **Tətbiqi dilçilik** – 1. Maşınla tərcümə. Avtomatik informasiya axtarışları kimi müasir praktik məsələlərin öyrənilməsi əsasında dilçilik nəzəriyyəsini işləyib hazırlayan ümumi dilçilik sahəsi. Tətbiqi dilçiliyin məşğul olduğu ənənəvi sahələr bunlardır: yazı yaratmaq və onu təkmilləşdirmək, şifahi nitqin transkripsiyası (dəqiq yazısı) sistemini, stenoqrafiya sistemii, korlar üçün yazı sistemini yaratmaq, müvafiq dilin xüsusiyyətləri əsasında mətbəədə şriftiyyə işini sürətləndirmək, elmi-texniki terminologiyayı vahid şəklə salmaq, süni dillərin inkişafını izləmək, süni dil yaratmaq və s. Tətbiqi dilçilik bütün bu problemlərin həllində nəinki adamlar üçün, həm də avtomatlar (elektron-hesablama maşınları) üçün metodlar işləyib hazırlayır. Məhz bunun nəticəsidir ki, elmdə “hesablama dilçiliyi”, “mühəndis dilçiliyi”, “avtomatika dilçiliyi” və s. kimi terminlər də meydana gəlmişdir. Son zamanlar inkişaf etməkdə olan bu elm sahəsi digər elm sahələrində, hətta texnika sahəsində qarşıya çıxan müxtəlif problemləri öyrənir. Avtomatik tərcümədə, maşınların, informasiya maşınlarının yaradılması, telefon, teleqraf və başqa rabitə sistemləri vasitəsilə informasiya verilməsinin ən əlverişli üsullarının müəyyənləşdirilməsi, süni intellekt probleminin öyrənilməsi, nitq pozğunluqlarının müalicəsi və s. işlərdə tətbiqi dilçiliyin çox böyük rolu var.

Həm ümumi, həm də xüsusi dilçiliklə qarşılaşdırılır. 2. Dilçiliyin mikrodilçiliyə daxil olmayan bölmələri. **Ümumi dilçilik** – Dil haqqında ümumi nəzəri elm. Ümumi dilçilik konkret dillərin tədqiqi sahəsində xüsusi dilçiliyin nailiyyətlərini ümumiləşdirmək yolu ilə və onlara əsaslanaraq dilin mahiyyəti və mənşəyini, inkişafının əsas qanunauyğunluqlarını, dilin başqa hadisələrlə əlaqələrini, quruluş xüsusiyyətlərini araşdırır, tədqiqat metodlarını hazırlayır. **Xarici dilçilik (ekstralinqvistika)** – Etnik, ictimai-tarixi, sosial, coğrafi və s. amilləri dilin inkişafı və işlənməsi ilə sıx əlaqədar amillər kimi öyrənən dilçilik sahəsi. **Xüsusi dilçilik** – Ayrı-ayrı dilləri və ya qohum dil qruplarını öyrənməklə məşğul olan dilçilik sahəsi. Dilçiliyin digər (ümumi dilçilik, tətbiqi dilçilik) sahələri ilə müqayisədə çox geniş əhatə dairəsinə malik olan xüsusi dilçilik dünyadakı mövcud bütün dilləri tədqiq edir. Özü də bu tədqiqatlar təsviri (sinxronik), tarixi (diaxronik), müqayisəli-təsviri, təsviri qarşılaşdırma səciyyəlidir.

DİLÇİLİK FƏLSƏFƏSİ – Dilin və nitqin ümumi fəlsəfəsi əsaslarını tədqiq etməklə məşğul olan dilçilik sahəsi.

DİLÇİLİK KATEQORİYALARI – Dil vahidlərinin müxtəlif növ və dərəcələrinin ümumi əlamətləri olub, bu növləri əks etdirir və müxtəlif məzmunlu qrammatik, leksik, üslubi dil vahidləri müvafiq vasitələrlə (morfoloji, sintaqmatik, prosodik və s.) əks etdirilir.

DİLÇİLİK QƏNAƏTİ – Danışanın nitqdən istifadə zamanı mümkün qədər az qüvvə sərf etməyə çalışması. Xüsusi fonetik dəyişikliklərin bir səbəbi elə budur.

DİLÇİLİK NİSBİYYƏTİ – Dillərin semantik quruluşundan asılı olaraq, xarici aləmin hər dildə fərqli şəkildə qavranıldığını irəli sürən dilçilik cərəyanı.

DİLÇİLİK PALEONTOLOGİYASI – Bu və ya digər dilin lüğət tərkibinə və başqa xüsusiyyətlərinə əsasən həmin dilin ən qədim nümayəndələrinin təfəkkür və həyat tərzini, yaşadıqları ərazini müəyyənləşdirmək məqsədi güdən dilçilik bölməsi.

Dilçiliyin XIX əsrin ortalarında yaranmış bu sahəsi tarix, arxeologiya, folklor, etnoqrafiya, antropologiya ilə sıx əlaqədə inkişaf etmişdir.

DİLÇİLİK STATİSTİKASI – Qədim xalqların yaxınlıq və münasibətlərini, həyat tərzini öyrənməkdə dilçilik paleontologiyasının rolu çox böyükdür.

Bu sahədə geniş tədqiqat aparmış dilçi alimlərdən Pikteni, Adalbert Kunu, Otto Şraderi, A.S.Budiloviçi, H.Hirti göstərmək olar. Müasir dövrdə isə italyan C.Devotonun fəaliyyəti xüsusi qeyd edilməlidir.

DİLÇİLİK ÜSLUBİYYATI – Dil hadisələrini onların müxtəlif emosional-ekspressiv çalarları ifadə edə bilməsi baxımından tədqiq edən bölmə.

DİLÇİLİK VAHİDİ – Dil vahidindən fərqli olaraq elminə nəzəri mühakimə elementi, dilçilik modelləri elementi.

DİLÇİLİKDƏ ESTETİZM CƏRƏYANI – XX əsrin əvvəllərində yaranmış dilçilik cərəyanı. Bu cərəyanın ən görkəmli nümayəndəsi alman alimi K.Fossler olmuşdur. Karl Fossler bir tərəfdən V.Humboldtun, digər tərəfdən isə mürəbbə italyan filosof-estetiki Benedetto Kroçenin təsiri altında gənc qrammatiklərin pozitivizmini tənqid etməklə meydana atılmışdı. Belə ki, o, faktlara pozitivcəsinə aludəçiliyin, dili donuq, sükunətdə olan bir hadisə kimi qəbul etməyin əleyhinə çıxır, dilin yaradıcılıq imkanlarının, bədii cəhətlərinin unudulmasını yolverilməz hal hesab edirdi. O, əsas diqqəti dil quruculuğu prosesinin estetik cəhətlərinə yönəldirdi.

Fosslerin fikrincə, dilçiliyin başlıca məqsədi dilin bədiü xüsusyyətlərini, üslubları öyrənməkdən ibarətdir və dilçiliyin başlıca, əsas bölməsi “üslubiyyat”dır.

“DİLDƏNKƏNAR QALIQ” – Bu şərti termin A.İ.Smirnitski tərəfindən irəli sürülmüşdür. F.de Sössürün dil-nitq antinomiyasını tam fərqli şəkildə izah edən A.İ.Smirnitski göstərir ki, dil nitqin tərkib ünsürü olub, yalnız nitqdə mövcuddur, nitq faktları hesabına zənginləşir. Nitqdən dili çıxandan sonra nitqin tərkibində “dildənkənar qalıq” qalır ki, bu “qalıq” tələffüzdəki təsadüfi qüsurlardan, danışanın səs xüsusyyətlərindən, səs (tələffüz) üslubiyyatından ibarətdir. Sössür nitqi fərdi hadisə sayırdı. Smirnitskiyə görə nitqdəki “dildənkənar qalıq” həm fərdi, həm də sosial əlamətlərə məlikdir. C.Məmmədquluzadənin aşağıdakı cümləsindəki təkrarı buna misal göstərmək olar: “Xülasə, camaat cəm olur, gözləyir, gözləyir, gözləyir, gözləyir, ağa gəlmir”.

DİL ƏLAQƏLƏRİ – Dil vahidləri və onların hissələri arasında, dil kateqoriyaları, dil yarusları arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqələr. *Assosiativ əlaqələr. Paradiqmatik əlaqələr. Sintaqmatik əlaqələr.* **Assosiativ əlaqə** – Dil vahidinin eyni zamanda bir neçə obrazlı təsəvvür oyada bilməsi imkanına assosiasiya deyilir. Burada eyni dil vahidi bir neçə assosiativ əlaqənin yaranmasına səbəb olur. Sözlərin məcazi mənalarının, metafora və epitetlərin işlənməsi adətən assosiativ əlaqələrə əsaslanmış olur. **Paradiqmatik dil əlaqələri** – Dil vahidlərini qruplar, dərəcələr və kateqoriyalar şəklində birləşdirən əlaqələr. Məsələn, dildə saitlər sistemi, feilin təsərif sistemi, ismin hal sistemi, antonimik və ya sinonimik sıra paradiqmatik əlaqələrə əsaslanır. Paradiqmatik əlaqələr nitq prosesində lazımi dil vahidlərini seçməyə, habelə analogiya üzrə sözlər və formalar düzəltməyə imkan verir. Paradiqmatik əla-

qə (paradiqmatika) söz formalarının paradiqmatik vəhdətidir. Paradiqma sözün morfoloji formalarının məcmuunu, morfem variantları sistemidir. Paradiqmatik əlaqə paradiqma təşkil edən söz-formaları əsasında təzahür edir. Söz-formaların modelləşdirmə texnikası məhz paradiqmalar vasitəsilə icra olunur. Sözlərin kateqorial formaları paradiqmatik modellər əsasında müəyyənləşdirilir. Hər bir nitq hissəsinin (isim, sifət, feil) səciyyəvi paradiqmaları vardır. Hər paradiqma isə özünəməxsus sistemi ilə başqalarından fərqlənir. İsmın paradiqması feilin paradiqmasından fərqlidir. Isimlərdə cəmlilik, mənsubiyyət, hal (və xəbərlilik) kateqoriyaları özünü göstərdiyindən onun paradiqmaları daha genişdir. Sait və samitlə bitməsindən, habelə son hecasında qalın və incə (habelə dodadqlanan və dodadqlanmayan) saitlərin işlənməsindən asılı olaraq isimlərin paradiqmatik sırası genişlənə bilər. Nümunə üçün yalnız bir variantı götürək: *kitab – kitablar; kitabım – kitablarım; kitabın – kitabların; kitabı – kitabları; kitabımız – kitablarımız; kitabınız – kitablarınız; kitabı – kitab (lar)ları*.

Bu formaların da hər biri hallanır: *kitab – kitablar; kitabın – kitabların; kitaba – kitablara; kitabı – kitabları; kitabda – kitablarda; kitabdan – kitablardan* və s.

Paradiqma söz-formaları üzrə qarşılaşdırmaları (oppozisiya) öyrəndiyindən morfologiyanın obyektini hesab olunur.

Sintaqmatik əlaqə (sintaqmatika) nitq axınının sintaqmalara bölünməsi və ya dil vahidlərinin xətti əlaqəsidir. Sintaqmatikada söz-formaları müəyyən zaman ərzində bir-birinin ardınca gəlir. Sintaqmatika sintaksisdə öyrənilir.

Paradiqmatikada söz-formaları eyni vaxtla bağlı olub, şaquli xətt təşkil edərsə, sintaqmatikada bunlar ardıcılıqla gəlib üfüqi xətt təşkil edir.

Mən kitab-lar-a bax-ır-dı-m.

Sən kitab-lar-a bax-ır-dı-n.

O kitab-lar-a bax-ır-dı.

Paradiqmatika oxu

Biz kitab-lar-a bax-ır-dı-q.

Siz kitab-lar-a bax-ır-dı-nız.

Onlar kitab-lar-a bax-ır-dı-lar.

Sintaqmatik dil əlaqələri – Zaman ardıcılığı ilə gələn dil vahidlərini birləşdirən dil əlaqələri. Məsələn, morfem və hecaların toplusundan ibarət olan sözlər, söz birləşmələri və analitik adlar, cümlələr və mürəkkəb cümlələr sintaqmatik əlaqələrə əsaslanır. Sintaqmatik əlaqələr nitq prosesində iki və daha çox dil vahidindən eyni zamanda istifadə etməyə imkan verir. *Mən kitablara baxırdım* cümləsində sintaqmatika ilə paradiqmatikanın fərqi aydın şəkildə görünməkdədir. *Kitab* və *baxmaq* sözlərinin *kitablara* (yönlük hal, cəm) və *baxırdım* (birinci şəxs, indiki zamanın hekayə forması) formaları

şüurumuzda həmin sözlərin başqa formalarını da yada salır. Göstərilən formalar hal və kəmiyyət anlayışı, habelə şəxs, zaman və forma (şəkil) anlayışı bildirən formalardır; burada *kitab* ismi hal və kəmiyyət paradiqmasına, *baxmaq* feili isə şəxs, zaman və forma paradiqmasına daxil edilmişdir. Yuxarıdakı misalda *mən* sözü leksik-qrammatik paradiqmaya daxil edilmişdir. Bu misalda *Mən baxırdım* və *Kitablara baxırdım* şəklində forma və mənacə sözlərin birləşməsi isə sintaqmatik əlaqələrə misal göstərilə bilər.

DİL HAQQINDA “YENİ TƏLİM” – Bəzən də “yafəsi nəzəriyyə” adlandırılan bu təlim N.Y.Marr tərəfindən yaradılmışdır. Dilçilikdə ənənəvi müqayisəli-tarixi tədqiqat metodunu “burjua” metodu hesab edən N.Y.Marr bunun əvəzinə özünün dil haqqında “yeni təlim”ini irəli sürmüşdü. Bu orijinal təlimin əsas müddəaları bunlardır: dil bazis üzərində üstqurumdur və deməli, ümumxalq dili yoxdur. Yalnız sinfi dillər vardır. Səs dilinə qədər əl-hərəkət dili olmuşdur. Səs dili çox sonralar – sinfi cəmiyyətdə meydana çıxmışdır. Bütün dünya dilləri ümumi bir dil yaradıcılığı (qlottoqonik) prosesi keçirir və dillərin hamısının əsasında dörd ünsür (sal, ber, yon, roş) durur. Dillərin inkişaf səviyyəsi müəyyən mərhələlərə bölünür və dilin bir mərhələdən digərinə keçməsi qəfil sıçrayışlar əsasında baş verir. Bütün dil dəyişmələri çarpazlaşma ilə bağlıdır. İki dilin çarpazlaşmasından onların heç birinə bənzəməyən üçüncü bir dil (yeni keyfiyyətli). Odur ki, elm üçün dillərin genetik təsnifinin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Müasir sovet dilçiliyi bu fikirlərin heç birini qəbul etmir.

DİLXARİCİ – Müəyyən dilin varlığı və inkişafını şərtləndirən realilərə, real aləmə məxsus; ictimai, psixoloji, et-

noqrafik və s. hadisələrlə əlaqədar və bu hadisələrin dildə əks olunması ilə əlaqədar olan.

DİLXARİCİ ÜNSİYYƏT VASİTƏLƏRİ – Səslə nitqə əlavə olunub onu müşayiət edən və fikirlərin, hisslərin, iradi cəhətlərin ifadəsi vasitəsi kimi çıxış edən vasitələr (mimikalar, jestlər, situasiyalar).

DİL İTTİFAQI – Sintaktik, morfoloji və fonoloji strukturundakı yaxınlıq, oxşarlığın sonradan yaranması əsasında, bu oxşarlığın müxtəlif coğrafi və tarixi amillərin təsiri nəticəsində yaranması əsasında birləşdirilən dil qrupları. Dil ittifaqı əsas lüğət fondu ümumilik təşkil edən dil ailəsindən fərqləndirilir və ona qarşı qoyulur. Bu termini irəli sürən N.S.Trubetskoy “dil ittifaqı” dedikdə qonşu xalqların dillərinin tədriclə yaxınlaşması və birləşməsinə başa düşür. M.Bar-toli və A.Trombetti bir az da irəli gedərək dünya miqyasında bütün dillərin əlaqələrini müəyyənləşdirməyə çalışırlar. Bu məsələlərə çox diqqət verən yeni dilçilik cərəyanının nümayəndələri qohum olmayan dillərdən alınma məsələsindən çox bəhs edirlər və ümumiyyətlə dillərin bir-birinə qarışmasına çox əhəmiyyət verirlər.

DİL SAMİTLƏRİ – Daha çox dilin fəallığı şəraitində yaranan samitlər. Dilönü, dilortası və dilarxası samitlər dil samitlərini təşkil edir.

DİL SİSTEMİ – Dilin daxilən bir-birilə əlaqədar olan elementlərinin məcmuyü. Hər bir dil vahidi və onun təzahürü sistemin daxilində mütləq eynitipli vahidlərlə müəyyən zəruri əlaqələrə girir. Hər dilin özünəməxsus fonetik, leksik, qrammatik sistemi vardır. Bu sistemlərin məcmuyü müvafiq dilin strukturunu təşkil edir. *Dilin qrammatik sistemi. Dilin səssistemi.*

DİL TİPİ – Dillərin tipoloji təsnifatında ayrı-ayrı dillərin struktur xüsusiyyətləri haqqında ümumiləşmiş təsəvvür.

DİL UNİVERSALİYALARI – Bütün dillərdə özünü göstərən, bütün dillərə xas dil hadisələri (əlamətləri, xüsusiyyətləri). Bütün dillərdə adlar və feillər fərqləndirilir. Bütün dillərdə sait və samitlər ayrılır. **Tam (mütləq) universalialar** – Bütün dünya dillərində mövcud olan dil hadisələri. Məsələn, sait, samit tam universalialardır. **Natamam (statistik) universalialar** – Yalnız müəyən qrup dillərə məxsus dil hadisələri. Məsələn, bütün dillərdə saitlər varsa da, “Ə” saiti yalnız bəzi dillərdədir.

DİL VAHİDLƏRİ – Vəzifəsinə, quruluşuna və sistem daxilində tutduğu yerə görə bir-birindən fərqlənən sabit ünsürlər. Vəzifəsinə görə *nominativ, kommunikativ* (predikativ), quruluşuna görə isə üç növ dil vahidi fərqləndirilir. Əsas nominativ dil vahidi kimi söz (leksem), əsas kommunikativ vahid kimi cümlə, onun sintaktik modeli alınıb öyrənilir. *Dilin quruluş vahidləri* digər dil vahidlərinin – nominativ və kommunikativ vahidlərin düzəldilməsi və formalaşması vasitəsidir. Fonemlər, morfemlər, söz formaları, söz birləşməsi formaları dilin quruluş vahidləridir. Deməli, əsas nitq hissələrinə daxil olan sözlər və ad bildirən söz birləşmələri və frazeoloji birləşmələr nominativ vahidlər hesab edilir. Dil vahidlərini müstəqil (cümlə, söz) və qeyri-müstəqil (morfem, fonem) olmaqla yenə də iki yerə bölmək mümkündür. Dünya dillərində fonemlərin miqdarı o qədər də çox deyil, adətən 30-50 (bəzən də 12-80) hesab edilir. 80 fonem yalnız abxaz dilinin bir şivəsində qeydə alınmışdır. Morfemlərin miqdarı bir neçə mindir. Sözlər isə daha çoxdur. İnkişaf etmiş dillərdə (xüsusi terminləri və dialektizmləri nəzərə almasaq) yüz minə yaxın söz mövcuddur. Cümlələrin miqdarını konkret surətdə gös-

tərmək çətindir. Təkcə sadə cümlələri götürsək, onların miqdarı milyonlardadır.

DİL VƏ İRQ – Dillə irqi qarışdırmaq olmaz. Say etibarı ilə irqlər az, dillər isə çoxdur. Habelə sırf təmiz irq yoxdur. Irqlərin bir hissəsi qarışıq, digər qismi isə keçici (bir irqdən başqasına keçici) səciyyəlidir. Bu qarışıq irq formaları xalqların böyük hicrəti dövründə, böyük coğrafi kəşflər dövründə, müstəmləkəçiliyin qüvvətləndiyi dövrdə meydana çıxmışdır. Məsələn, eramızın I əsrində xalqların böyük hicrəti ilə əlaqədar Turan (cənubi Sibir) tipi yaranmışdır. Sonrakı dövrlərdə müstəmləkəçilik inkişaf edib yayıldıqca bir sıra ərazilərdə yerli əhali (avstraliyalılar, hindular və b.) ya tamamilə qırılıb qurtarmış, ya da əvvəlki əlverişli məskənlərindən didərgin salınmışdır. Tədricən müxtəlif irqlərin nümayəndələri arasında evlənmə prosesi genişlənməyə başlamışdır. Məsələn, Amerikada metislər və mulatlar meydana gəlmişdir. Bunlara ümumi şəkildə kreollar deyilir. Antropologiya və etnoqrafiyada müxtəlif irq nümayəndələrinin evlənməsi ilə qurulan ailələrin uşaqları **kreol** adlanırlar. Latın Amerikasında müasir əhalinin əksəriyyəti metislərdir – yəni avropalı ilə hindunun, avropalı ilə zəncinin ailəsindən meydana gələn nəsildir. Mulatlar isə avropalılarla zəncilərin qarışıq nikahından törənən nəsildir. Bunlar ABŞ-nin cənub ştatlarında, Braziliya, Haiti, Yamaykada əhalinin əksəriyyətini təşkil edirlər.

Dilçilikdə dil ilə irqin fərqiindən dəfələrlə bəhs olunmuşdur. Hələ 1911-ci ildə A.Meye yazırdı: "Dil tarixi şəraitdən asılıdır, heç də irqdən asılı deyildir".

DİLİN DAXİLİ İNKİŞAF QANUNLARI – Xüsusi ictimai hadisə olan dilə aid, onun inkişaf prosesini əks etdirən qanunlar. Bütün dillərə məxsus daxili inkişaf qanunları əsasən aşağıdakılardır: a) yeni keyfiyyətli ünsürlərin tədricən

meydana gəlməsi, köhnə keyfiyyətli ünsürlərin tədricən aradan çıxması qanunu; b) dilin struktur hissələrinin qeyri-bərabər inkişaf etməsi qanunu. Məsələn, qrammatik quruluşun çox yavaş, lüğət tərkibinin isə nisbətən sürətlə dəyişməsi; c) dilin struktur ünsürlərinin mücərrədləşməsi qanunu. Adətən, daha çox konkretlik bildirən ünsürləri daha az konkretliyi olan ünsürlər əvəz edir. Tam mənalı leksik ünsürlərdən – əsas nitq hissələrinə daxil olan sözlərdən qrammatik ünsürlər (morfemlər, köməkçi sözlər) əmələ gəlir. Nisbətən zəif mücərrədliyə malik kateqoriyalar daha yüksək mücərrədliyi ilə fərqlənən kateqoriyalara keçir. Mücərrəd semantikalı sözlər çoxalır; c) dilin struktur ünsürlərinin diferensiasiyası, üzvlərinə parçalanması, üzvlənməsi qanunu. Dillərin ilkin mərhələsində səs-söz-cümlə bir-birindən ayrılmamışdı, sinkretizm təşkil edirdi. Tədricən fonemlər sözlərə, sözlər cümlələrə, cümlə üzvləri nitq hissələrinə qarşı qoyulub, onlardan fərqlənir; e) dilin struktur ünsürlərinin inkişafında mühüm rolunu oynayan bənzərlik (analogiya) qanunu. Məsələn, assimilyasiya hadisəsi.

DİLİN FUNKSİYALARI – Bütün nitq şəraitlərində özünü göstərən nitq fəaliyyəti. Ünsiyyətdə dilin əsas funksiyası kommunikativ funksiyadır. Dilin digər mühüm funksiyası ümumiləşdirmə vasitəsi olmasıdır. Bu baxımdan dilin fərdi və sosioloji funksiyaları fərqləndirilir. Fərdi aspektdə dil insanların intellektual (təfəkkür, yaddaş, qavrayış və s.) silahıdır. Sosioloji aspektdə dilin funksiyaları daha rəngarəngdir: a) dil ictimai təcrübənin varlıq formasıdır; b) dil milli mədəniyyətin səciyyəvi ünsürlərini əks etdirir (milli-mədəni funksiya); c) dil xarici aləm haqqında hazır biliklər verir (dərketmə funksiyası; dil dərketmə silahıdır). Bütün bu funksiyalar dildəki bütün ifadələr üçün eyni olub, hamısına aiddir.

Apelyativ funksiya – Dilin dinləyənə müraciətdən və onu söhbətə tutmaqdan ibarət olan əsas funksiyalarından biri. **Emotiv funksiya** – Danışan (yazan) şəxsin hiss və emosiyalarını, onu nitq predmetinə (müsahibə, situasiyaya, söhbətin mövzusunə və s.) münasibətini bildirmə funksiyası. Emotiv funksiya danışan (yazan) ilə əlaqədardır. **Konativ funksiya** – Dinləyən (oxuyan) şəxsi müəyyən iş görməyə təhrik etmə funksiyası; əmr funksiyası. Konativ funksiya dinləyənə (oxuyanla) əlaqədardır. **Metalingvis(ik) funksiya** – Dilin özünü təsvir etmək üçün dildən istifadə funksiyası. Metalingvist(ik) funksiya obyektin təsvirinin adekvatlığı ilə əlaqədardır. **Poetik funksiya** – Müəllifin ifadə tərzini bildirən funksiya, dildən müəyyən məqsədlə istifadə funksiyası. Poetik funksiya söyləmin forması ilə əlaqədardır. **Referent funksiya** – Obyektiv aləm haqqında informasiya, məlumat vermə, müəyyən “məntiqi” məzmun ifadə etmə funksiyası. Referent funksiya söyləmin mahiyyəti ilə əlaqədardır. Buna kommunikativ və ya informativ funksiya da deyilir. **Fatik funksiya** – Dinləyici (oxucu, auditoriya) ilə əlaqə, təmas yaratmaq üçün nitqdən istifadə funksiyası, nitq aktının başlanma və bitmə funksiyası. Fatik funksiya ünsiyyət prosesi ilə əlaqədar olub, bu prosesin davam etməsini təmin edir.

Fatik funksiya aşağıdakı hallarda təzahür edir: danışan dinləyənə hər hansı informasiya vermir, yeni məlumat bildirmir, bəlkə dinləyicinin diqqətini özünə cəlb etmək istəyir, onunla dostluq qatmaq istəyir. Bu isə nitq fəaliyyətinin köməyi olmadan mümkün deyildir. Dilin bu funksiyasına ilk dəfə V.Malinovski diqqət yetirmiş və onu təsvir etmişdir. Fatik funksiya onunla səciyyələnir ki, burada informasiya verməyin o qədər də əhəmiyyəti olmur. Çünki məqsəd informasiya deyil, danışmaq prosesinin özüdür, yalnız əlaqə yaratmaq

dır. Nə haqqında deyilməsi yox, necə deyilməsi əsas götürülür.

R.Yakobsonun fikrincə nitq fəaliyyəti modeli aşağıdakılardan ibarətdir: 1) göndərən, 2) qəbul edən, 3) mətn (kontekst), 4) kod, 5) əlaqə, 6) məlumat.

Bunlara müvafiq dilin altı funksiyası (emotiv, konativ, referent, metadil, fatik, poetik) göstərilir. Həmin funksiyalar arasında müəyyən fərqlər var. Belə ki, funksiyalardan bəziləri zəruri olaraq bütün nitq fəaliyyətində təzahür edir və ona görə də həqiqətən dilin funksiyaları adlandırılabilir. Bəziləri isə fakültativ olduğundan nitqin funksiyaları hesab edilir. Deməli, dilin funksiyaları bütün nitq fəaliyyətlərində özünü göstərməlidir. Ünsiyyətdə ilk funksiya kommunikativ funksiyaadır. Əslində, bu, insan davranışının tənzimləmə funksiyasıdır. Digər funksiya insanın ictimai-tarixi təcrübəsinə sahiblənmə funksiyasıdır. Habelə dilin milli-mədəni və dərkətmə funksiyası vardır.

DİLİN İFADƏ PLANI – Dilin maddi cəhəti (səslənməsi, yazılışı).

DİLİN İNKİŞAFI – XIX əsrin əvvəllərində tarixi-müqayisəli dilçilik meydana çıxdı. İlk dövrlərdə buna hind-Avropa dilçiliyi də deyilirdi. Çünki tarixi-müqayisəli dilçilik hind-Avropa dilləri nəzəriyyəsi əsasında yaranmışdı. Tarixi-müqayisəli dilçilik belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, hind-Avropa dillərində qədimlərdə çox müxtəlif fleksiya növləri olub, ona görə də həmin dillər daha sürətlə inkişaf edib. Sonralar, yeni dövrdə isə hind-Avropa dilləri bir sıra fleksiyaları tərk etmiş, nəticədə onların inkişaf sürəti də zəifləmiş, ən yeni dövrdə isə tamamilə inkişafdan qalmışlar.

Hind-Avropa dilçiliyinin ilk zamanlar (XIX əsrin əvvəllərində) irəli sürdüyü bu nəzəriyyəə sonralar “Dilin inkişaf

fının iki mərhələsi nəzəriyyəsi” şəklində təzahür etmişdir. İnkişafın iki mərhələsi nəzəriyyəsinə görə, ən qədimdə dillərdə inkişaf daha güclü və sürətli olmuş, sonralar, yeni dövrə yaxınlaşdıqca bu inkişafın gücü və sürəti zəifləməyə başlamışdır.

Avqust Şleyxerin “Tarix dilin düşmənidir” məşhur aforizmi bu dövrdə dilin tarixən inkişaf edib-etməməsi məsələsində dilçilərin mövqeyini çox dəqiq səciyyələndirir. Məsələ burasındadır ki, həmin dövrdə dilin zənginliyi qrammatik quruluş əsasında müəyyən edilir, flektiv dillər ən zəngin dillər, ən yüksək səviyyədə inkişaf etmiş dillər hesab olunurdu. Halbuki tarixi inkişaf prosesində bir sıra hind-Avropa dilləri fleksiyadan məhrum olmuşdur. Ona görə də dilçilər belə güman edirdilər ki, dilin tarixən inkişafı o dilin dağılmasına, məhv olmasına aparıb çıxarır.

Dillərin inkişafının iki mərhələsi haqqında təlim çox geniş yayılmış və uzun müddət – lap son zamanlara qədər yaşamaqda davam etmişdir. Tarixən ayrı-ayrı dillərin tərkibində dəyişiklik eyni səviyyədə və eyni səciyyədə olmamışdır. Orta əsrlərdə bu dəyişiklik daha çox fonetika, morfolojiya və leksika üzrə deyil, sintaksis, üslubiyyat və leksika üzrə daha artıq dərəcədə təzahür etməyə başlamışdır. Deməli, yalnız leksika dilin inkişafının bütün dövrlərində yüksələn xətlə inkişaf etməkdədir. Dilin digər sahələri isə müxtəlif dövrlərdə müxtəlif keyfiyyət dəyişmələrinə məruz qalır. Nəzərə alınmalıdır ki, fonetika və morfolojiyada baş verən dəyişmələri adi gözlə, asanlıqla seçib müəyyənləşdirmək mümkünsə də, sintaksis və üslubiyyatdakı dəyişmələri bu cür asanlıqla müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Məhz ona görə də dilin qədim dövrlərdəki inkişafını görənlər və qeydə alan dilçilər yeni dövrdə bu inkişafı görə bilmədiklərindən

inkişafın olmadığını israr edirdilər. Beləliklə, “inkişafın iki mərhələsi” anlayışı öz sabitliyini, təsirini saxlayır. İtalyan filologiyası mütəxəssisləri belə bir mülahizə yürüdürlər ki, Dante (1265-1321) dövrünə qədər italyan dili çox sürətlə inkişaf etmişdir. Dantedən sonra isə bu dil müasir italyan dili olmuş, onda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verməmişdir. Əlbəttə, bu, düzgün mülahizə deyil. Heç bir dil (lap ədəbi dilin özü də) təkcə bir şəxs tərəfindən yaradılmır. Dantedən sonra italyan ədəbi dilində mühüm dəyişikliklər fonetika və morfologiyada deyil, sintaksis, üslubiyat, leksika, frazeologiya sahəsində baş vermişdir. Xüsusi filoloji təhsili olmayan müasir italyan Dante dilini təxmini şəkildə başa düşə bilər. Odur ki, dilin inkişafının iki dövrü haqqında mülahizənin nə elmi, nə də ki, tarixi-faktik əsası var. Rus ədəbi dilinin inkişaf tarixini öyrənən tədqiqatçılar da “inkişafın iki dövrü” haqqında nəzəriyyənin təsiri ilə bu dilin də Lomonosov, Karamzin və Puşkinə qədər “intensiv şəkildə” inkişaf etdiyini, Puşkindən sonra isə “müasir dil” mərhələsinin başladığını göstərirlər. Guya “müasir dil” dövründə ciddi dəyişiklik olmamış, yalnız dəqiqləşmə və normaların sabitləşməsi prosesi getmişdir. Bütün bu dolaşılığın səbəbi odur ki, “müasir dil”in dəyişmələri üzə çıxmur, onları müəyyənləşdirmək nisbətən çətin-dir. Həm də “müasir dil” anlayışı qeyri-müəyyəndir, dəqiqləşdirilməmişdir.

Bəziləri belə güman edirlər ki, dilin lüğət tərkibinin təkmilləşməsi sözlərin miqdarı ilə əlaqədardır. Qədimdə ədəbi dillərdə sözlər az olmuş, yeni dövrdə bunların sayı artmış və deməli, dilin lüğəti zənginləşmişdir. Məsələnin belə bir şəkildə qoyuluşu qənaətbəxş deyil. Dildə sözlər az və ya çox ola bilər. Gərək bu sözlər səliqə-sahmana düşsün, mənaca yaxın sözlər fərqləndirilsin və hamı tərəfindən dəqiq anla-

şılınsın. Çoxmənalı sözlər, müəyyən məna mərkəzinə malik ol-
sun, sözlərin çoxluğu funksional zənginliklə əlaqələndirilsin
və bu funksional bölgü danışıqlar tərəfindən düzgün başa
düşülsün. Dildə keyfiyyət anlayışı kəmiyyət anlayışından
mühümdür.

Əlbəttə, dildə sözlərin miqdarı da mühüm əhəmiyyət-
tə malikdir. Yeni anlayışlar və əşyalarla əlaqədar dildə daim
yeni-yeni sözlər meydana gəlir, köhnə sözlər yeniləri ilə ya-
naşı yaşamaqda davam edir, çox cüzi miqdarda sözlər iş-
ləklidən qalır. Məsələn, tədqiqatçılar göstərir ki, 20-ci
əsrə də fransız dilinin lüğət tərkibində hər on ildən bir 25% ye-
niləşmə baş vermişdir.

Lakin dilin lüğət tərkibində keyfiyyət dəyişmələri
əsasdır və müvafiq dilin təkmilləşməsində mühüm rol oyna-
yır.

Leksik səviyyədə çoxmənalılıq müxtəlif dillərdə və
onların müxtəlif inkişaf mərhələlərində fərqli şəkildə təzahür
edir. Leksik çoxmənalılıq bütün dillərdə və onların bütün in-
kişaf mərhələlərində özünü göstərir. Lakin dilin ümumi inki-
şaf səviyyəsindən, onun yazı ənənəsinin qədim və ya yeni ol-
masından, xalqın ümumi mədəniyyət və tərəqqisindən asılı
olaraq, adətən, çoxmənalılıq keyfiyyəti də müxtəlif olur. Be-
ləliklə, çoxmənalılığın səciyyəsinə əsasən bu və ya digər dilin
inkişaf səviyyəsi haqqında, onun ifadəlilik imkanları haqqın-
da mühakimə yürütmək mümkündür. Məsələn, dillərin çox
qədim dövrlərində olan çoxmənalılıq müasir ədəbi dillərdə-
kindən fərqlənir. Müasir inkişaf mərhələsində nə qədər müx-
təlif və rəngarəng olsalar da, sözün bütün mənaları bir ümu-
mi və əsas məna ətrafında qruplaşa bilər. Bütün digər mənalar
bu əsas məna ilə əlaqələnir. İnkişaf etmiş müasir dillərdə
(rus, ərəb, ispan, alman və s.) çoxmənalı sözün mənalarının

miqdarı hər halda məhdud olur. Bu cəhətdən qədim dillərdə olan çoxmənalılıq müasir dildəkindən fərqlənir. Qədim dövrlərdə çoxmənalılıq bəzən heç həddə tanınmır, bir mərkəzə toplanıb bilmir. Bu cəhətdən qədim və çoxmənalı “söz” sözünü qeyd etmək olar. Bu söz həm “söz”, həm “etiraz”, həm “fikir”, həm “şeyr” mənalarında işlənir. “Söz” sözünün “nitq”, “məruzə”, “çıxış”, “icazə” mənasında işləndiyi də müşahidə edilir.

Burjua dilçiliyində dilin inkişaf səviyyəsi qrammatik quruluşa, morfoloji sistemə əsasən müəyyənləşdirilir və buna görə flektiv dillər ən çox inkişaf etmiş dillər sayılır. Sovet dilçiliyi belə bir səhv müddəanı qətiyyətlə rədd edir, dilin inkişaf səviyyəsini leksik zənginliklə, sözlərin miqdarı ilə, sözlərin daxili keyfiyyətləri, sistem təşkil etmələri ilə ölçür.

DİLİN İŞARƏVİLİYİ NƏZƏRİYYƏSİ – Dilin sözlərdən ibarət motivləşməmiş işarələr sistemi təşkil etdiyini irəli sürən linqvistik nəzəriyyə. Burada söz real aləmin əşya və hadisələrinin yalnız formal işarəsi hesab olunur. Bəzən bu nəzəriyyə nümayəndələri ifrata vararaq öz mülahizələrində idealist işarəvi idrak nəzəriyyəsinə, “heroqliflər” nəzəriyyəsinə əsaslanır və göstərir ki, bizim hisslərimiz, qavrayış və təsəvvürlərimiz varlığın, obyektiv aləmin əşya və hadisələrinin surəti, obrazı deyil, bəlkə şərti işarələri, rəmzləri, heroqlifləridir. Xarici aləmin dərk edilməsinə belə yanaşma nəticəsində şüurun varlığı əlaqəsi inkar olunur, beləliklə, şüurumuzun xarici aləmi dərk etmə iqtidarından məhrumluğu təsdiq edilir. Materialist fəlsəfəyə görə bizim duyğu, qavrayış və təsəvvürlərimiz heç də rəmz, şərti işarə deyil, bəlkə xarici aləmin surəti, əksidir və ona görə də bu əksolunanın real şəkildə varlığı zəruridir ki, əks oluna bilsin. Deməli, sözün mənası obyektiv aləmin əşya və hadisələrinin sadəcə işarəsi de-

yıl, bu əşya və hadisələrin beyində ümumiləşmiş inikasından ibarət məfhumdur. Sözün məzmunu varlığı əks etməsidir, xarici aləm əşya və hadisələri haqqında məfhumları formalaşdırması və ifadə etməsidir. Sözün səs tərkibi isə onun maddi cildi olub, işarə hesab edilir. Sözün səs cildi əşyaların təbiəti ilə bağlı deyil, bu, əşyaların surəti də deyil. Səs cildi şüurda müvafiq cisim, əşya, hərəkət, vəziyyət və s. ilə əlaqələndirilmiş işarədir. Elə buna görədir ki, dil ümumi semiotika sisteminə, işarələr sisteminə daxil olur.

DİLİN KREOLLAŞDIRILMASI – Müasir Avropa dillərindən (ingilis, fransız, ispan, holland, portəgiz) birinin yerli əhali tərəfindən uzun müddət ünsiyyət vasitəsi kimi işlədilməsi nəticəsində spesifik dəyişməsi.

DİLİN MƏNA BİLDİRMƏYƏN VAHİDLƏRİ – Ayrılıqda işləndikdə məna ifadə etməyən dil vahidləri. Məsələn, səslər (o, r, x, t) və hecalar (ki-ta-ba). Bu vahidlər dil strukturunun ilk mərhələsini təşkil edir.

DİLİN MƏNALI VAHİDLƏRİ – Ayrılıqda işləndikdə müəyyən məna ifadə edən vahidlər. Məsələn, morfemlər, sintaqmlar, cümlələr. Bunlar dil strukturunun yuxarı mərhələsini təşkil edir.

DİLİN MƏNŞƏYİ HAQQINDA BİOLOJİ NƏZƏRİYYƏ – Nitq fəaliyyətini insan orqanizminin sırf bioloji təzahürü hesab edən nəzəriyyə. Müəyyən yaşda uşaq ayaq açıb, gəzməyə başlayır. Eləcə də müəyyən yaşda müxtəlif səslər çıxarır, qığıldayır. Bu qığılıtlardan tədricən uşaq sözləri alınır ki, onlar eyni hecanın təkrarından (baba, mama, nənə, bibi) ibarətdir. Əgər bütün xalqlarda eyni formalı sözlər eyni mənada işlənmiş olsaydı, bioloji nəzəriyyəyə haqq qazandırmaq mümkün idi. Əslində isə belə deyildir. Məsələn, rus və Çin dillərində “mama” anaya, Azərbaycan dilində bibiyə, gürcü di-

lində ataya deyilir. Rus dilində “baba” nənəyə, Azərbaycan dilində atanın atasına deyilir. Beləliklə, uşağın tələffüz etdiyi səsələr yalnız ictimai mühitin təsiri ilə məzmun alır, yəni sözlər çevrilir. Deməli, dil bioloji yox, ictimai hadisədir.

DİLİN MƏZMUN PLANI – Dilin ifadə etdiyi bütün mənaların məcmuyu, ifadə olunan hər şey.

Dildə ifadə və məzmun planı bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Hər hansı bir mənə yalnız ifadə planı vahidləri şəklində, maddi tərzdə əks etdirildikdə məzmun planı səciyyəsi kəsb edə bilər. Eləcə də dil vahidlərinin mənaları fərqləndirilən yerdə ifadə planından danışmaq olar.

DİLİN ÖZ SÖZLƏRİ – Hər hansı bir dilin ilkin lüğət tərkibində işlənmiş ən qədim sözlər; alınma sözlərə qarşı qoyulur.

DİLİN PSIXOLOGİYASI – Dilin işlənməsi və inkişafı prosesinin daxili cəhətlərini öyrənən psixoloji dilçilik sahəsi.

DİLİN RUHU – Dilin idiomatik xüsusiyyətləridir ki, elmə qədərki dilçilikdə səmərəli izahı qeyri-mümkün olan ideal başlanğıc kimi aydınlaşdırılmışdır.

DİLİN SABİTLİYİ – Dilin aramsız dəyişməsinə baxmayaraq, onun uzun əsrlər boyu eyni bir dil olaraq qalmasını (dilin eyniyyətini) təmin edən ünsürlərin mühafizəsi, mövcudluğu.

DİLİN STRUKTURU – Dilin səs, fonoloji, morfoloji, morfonoloji tərkibinin invariant əlamətlərinin bir-birilə əlaqəsi, bir-birinə nisbəti planında ümumiləşmiş ifadəsi. Struktura dilin gizli şəkildə mövcud olan əsasıdır. Dilin strukturu təsvir olunarkən, adətən, real məzmundan, informasiyadan sərf-nəzər edilir. Lakin mənanın belə nəzərə alınmaması qətiyyəən düzgün və məqsədəuyğun deyildir. Ümumiyyətlə, elmdə, habelə dilçilikdə struktur dedikdə müxtəlif ünsürlə-

rin birləşməsi nəzərdə tutulur ki, burada hər bir ünsür bütün başqa ünsürlərlə müxtəlif cəhətdən əlaqədar olur. Nüvə strukturu – Müəyyən bir dildə nitq fəaliyyətinin əsasını təşkil edən ən bəsit sintaktik modellər. Həmin dildən istifadə edənlər kontekstin tələbindən asılı olaraq həmin modelləri müxtəlif transformasiyalara uğradırlar.

DİLİN TARİXƏ QƏDƏRKİ İNKİŞAFI – Dilin yazılı abidələrdə əks olunana qədərki inkişaf dövrü.

Hegelin idealist nəzəriyyəsinə istinad edən Şleyxer göstərdi ki, dillərin həyatında iki dövr var: “tarixəqədərki dövr” (bu dövr dillərin inkişaf etməsi ilə səciyyələnir), “tarixi dövr” (dillərin dağılması, məhv olması dövrü). Hələ XIX əsrdə bir sıra görkəmli dilçilər (Yakov Qrimm, A.A.Potebnya, İ.A.Boduen de Kurtene və başqaları) A.Şleyxerin bu fikrinin yanlış olduğunu aşkara çıxarmış və sübut etmişlər ki, dilin inkişafı heç də onun korlanması demək deyildir.

“Tarixəqədərki dövr” və “tarixi dövr” anlayışlarını irəli sürən Hegel “Fəlsəfənin tarixi” (1840) əsərində yazmışdı: “Abidələr belə bir faktı sübut edir ki, inkişaf etməmiş vəziyyətdə olan xalqların dili çox yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı...Sonralar cəmiyyətdə mədəniyyətin və dövlətin inkişafı ilə əlaqədar dillər getdikcə daha artıq yoxsullaşmışdır”.

DİLİN TƏKAMÜLÜ – Daxili qanuna uyğunluqların və ekstralingvistik amillərin təsiri ilə dilin dəyişməsi, inkişafı.

DİLİN UNİFİKASIYASI – Ədəbi, mədəni, rəsmi ünsiyyət vasitəsi olmaq etibarilə vahid və nümunəvi bir dilin müəyyənləşdirilməsi; vahid, ümumi bir dil bərqərar edilməsi.

DİLLƏRİN ÇARPAZLAŞMASI – Təbiətşünaslıq elminə məxsus “çarpazlaşma” termininin dillərə də aid edilməsi tarixi XIX əsrdən başlanır. Dilçilikdə bu termini ilk dəfə natu-

ralizm məktəbinin banisi A.Şleyxer işlətmişdir. İlk dövrlərdə belə bir mülahizə irəli sürülmüşdü ki, dillər öz tədrici inkişafında üç mərhələ (köksözlü, iltisacı, flektiv) keçir və sırf köksözlü (amorf), sırf iltisacı və sırf flektiv dil yoxdur. Dilin inkişafının hər bir mərhələsində başqa mərhələlərin də ünsürləri özünü göstərir, bu hal isə dillərin çarpazlaşması nəticəsidir. XX əsrdə sovet dilçisi N.Y.Marr bu nəzəriyyəni genişləndirmiş və “burjua metodu” saydığı tarixi-müqayisəli metoda qarşı qoymuşdur. N.Y.Marr belə bir fikir irəli sürürdü ki, guya iki (və daha çox) dilin çarpazlaşmasından onların heç birinə bənzəməyən üçüncü bir dil yaranır. Göründüyü kimi, çarpazlaşma yalnız dillərin inteqrasiyasını nəzərdə tutur, buna əks olan diferensiya prosesini isə nəzərə almır.

DİLLƏRİN GENEALOJİ TƏSNİFİ – Dillərin qohumluğuna əsaslanan təsnif, bölgü. Bu baxımdan dillər maddi ümumiliyə görə qruplara ayrılır. Əvvəlcə dillərin leksik və fonetik, sonra isə qrammatik oxşarlığı nəzərə alınır.

DİLLƏRİN GENETİK ƏLAQƏSİ – Mənşə ümumiliyinə görə birləşən dillərin oxşarlığı, yaxınlığı, qohum dillərin analogi (bənzər) əlamətləri və inkişaf meyli, qohum dillərin qarşılıqlı əlaqəsi.

DİLLƏRİN QOHUMLUĞU – Bir ümumi dildən törəmiş müxtəlif dillərdə onları birləşdirən fonetik, qrammatik, leksik uyğunluqların olması.

DİLLƏRİN MÜQAYİSƏSİ – Tarixi, tipoloji və qarşılaşdırma – analitik baxımdan tədqiq etmək məqsədi ilə iki və daha çox dili sistemli şəkildə tutuşdurma, müqayisə etmə.

DİLLƏRİN TƏSNİFİ – Dünyada nə qədər dil vardır? –sualına hələ də heç kim dəqiq cavab verə bilmir. Asiya, Afrika və Okeaniya xalqlarının müstəmləkə zülmündən xilas olması və yeni dövlətlərin yaranması ilə əlaqədar dünyanın

müxtəlif xalqlarının dillərini öyrənmə məsələsi getdikcə daha artıq dərəcədə aktualıq kəsb edir. ADR-də nəşr olunan “Dilçilik və dil ünsiyyəti vasitələri haqqında sorğu kitabı”nda göstərilədiyinə görə hazırda dünyada 5651 dil vardır. Əvvəllər isə belə güman edirdilər ki, dillərin miqdarı iki, ya üç mindir. 1400 dil hələ də ya müstəqil dil hesab olunmur və ya ölü dillər sırasına daxil edilir. Bunlardan 250-si Avstraliya xalqlarının dilləridir ki, bu 250 dildə cəmi 40 min adam danışır. Məlum olduğu üzrə, hazırda Avstraliya aborijenləri əsasən ingilis dilindən istifadə edirlər. İndi ABŞ-da da çoxlu ölməkdə olan dillər vardır: hazırda şimali Amerika hinduları 150 müxtəlif dildə danışır. Özü də hər dildə çox az adam ünsiyyət saxlayır ki, bunlar da əsasən yaşı altmışı keçənlərdir. Müstəqil hesab olunan 4200 dildən yalnız 500-ü yaxşı öyrənilmişdir. 1500 dil əsla öyrənilməmişdir. Bütün bu dilləri tədqiq etməyi qarşısına məqsəd qoyan dilçilik elmi üçün həmin dillərin müəyyən prinsiplər əsasında qruplaşdırılması, təsnif edilməsi zəruridir. Müxtəlif təsnifat sistemləri içərisində dillərin genealoji (mənşəcə) və tipoloji (morfoloji) təsnifi daha çox populyardır.

DİLLƏRİN TİPOLOJİ TƏSNİFİ – Dillərin morfoloji xüsusiyyətlərinin əsasında aparılan bölgü. Bu bölgünün əsasını məşhur Şlegel qardaşları qoysalar da, ideya daha çox A.Şleyxerin adı ilə bağlıdır. A.Şleyxer dünya dillərini üç qrupa bölmüşdür. 1. Köksözlü dillər (Çin, Vyetnam, Tibet dilləri). Bu dillərdə sözlər birhecalı köklərdən ibarət olub nitq prosesində heç bir dəyişikliyə uğramır. Həmin dillərdə ənənəvi mənada nitq hissələri yoxdur. Sözdüzəltmə yalnız intonasiya vasitəsilə olur. Sözü mənası cümlədəki yerinə görə dəyişir. Belə dillərə bəzən “amorflı” və ya “formasız” dillər deyilir ki, bu da səhvdir. Çünki həmin dillər heç də formadan məhrum

deyildir. 2. İltisacı (aqqlütinativ dillər) (Türk dilləri, fin-uqor dilləri və s.). Köksözlü dillərdən fərqli olaraq bu dillərdə şəkilçilər vardır. Sözdəyişdirici şəkilçilər təkmənalıdır, hər bir şəkilçi yalnız bir qrammatik mənaya malikdir. Şəkilçi qoşulduğu söz kökünü daxili formaca dəyişdirə bilmir. 3. Flektiv (insirafi) dillər (hind-Avropa dilləri, Sami dilləri və s.). Bu dillərdə sözün dəyişilməsində fleksiya əsas rol oynayır. Hər bir fleksiya çoxmənalı olub, bir neçə qrammatik mənə daşıyır. Söz formasını yaradan şəkilçini atdıqda qalan hissə heç bir mənə ifadə etmir. A.Şleyxerin fikrincə, bu üç dil qrupu inkişafın üç mərhələsidir. İbtidai mərhələdə köksözlü dillər, ən yüksək mərhələdə flektiv dillər durur. Sonralar bu dil qruplarına “polisintetik” (V.Humboldt) və ya “inkorporlaşan” (İ.İ.Meşaninov) dillər qrupu da əlavə edilmişdir. Belə dillərdə sözlə cümlə fərqləndirilmir (Aleut, eskimos, çukot dilləri).

DİLLƏRİN YAXINLAŞMASI – İki və daha artıq dildə onların genetik ümumiliyi, yəni qohumluğu ilə şərtlənməyən yaxın əlamətlərin meydana gəlməsi.

DİLOGİYA – Tərkib daxilində sözün eyni zamanda iki müxtəlif mənada işlədilməsindən ibarət bədii üsul.

DİLORTASI SAMİT – Dilin orta hissəsinin fəallığı ilə tələffüz edilən cingiltili novlu samit: (k), (g), (y).

DİLÖNÜ – Dilin ön hissəsi vasitəsilə yaranan (səs). Belə səslərin əmələ gəlməsində dilin ön hissəsi ya aşağı enir, ya da yuxarıya qalxır ki, nəticədə müvafiq şəkildə dorsal və apikal səslər yaranır. Dilönü samitlər. Dış və dış-damaq səsləri dilönü səslər hesab olunur. Dilönü titrək sonant (r). Dilönü samitlər – (d), (t), (s), (z), (n), (l), (ş), (j), (ç), (c), (r).

DİNAMİKA – Müəyyən bir dilə məxsus hadisələrin onun qədim xüsusiyyətləri ilə, həmçinin qohum olduğu dillərin xüsusiyyətləri ilə əlaqəli surətdə araşdırılması.

DİNAMİKLİK – İfadənin informasiyaca dolğunluğu.

DİNAMİK VURĞU – Vurğusuz hecaya nisbətən vurğulu hecanın çox böyük məxrəc gərginliyi ilə tələffüz olunması (sırf dinamik vurğu bir çox Avropa dilləri, habelə türk dilləri üçün səciyyəvidir).

DİSEMİYA – Söz və ya ifadədə iki mənanın mövcudluğu; ikimənalılıq.

DİSFEMİZM – Müəyyən mətnə bu və ya digər məfhumun təbii adı əvəzinə vulqar, kobud sözlərin işlədilməsindən ibarət məcaz. Məsələn, “onun başı” əvəzinə *onun kalləsi* (təpəsi) ifadəsinin işlədilməsi.

DİSSİMİLYASIYA – Nitqdə eyni və ya bənzər səslərdən birinin əvvəlki məxrəcdən uzaqlaşib başqa səs keyfiyyəti alması. Dissimilyasiya hadisəsi assimilyasiyanın əksinədir və onun kimi tam və yarımçıq; irəli və geri, kontaktlı və distaktlı olmaqla, bir neçə növə ayrılır.

DİSTAKSİYA – Dil işarələrində məzmunla ifadə arasındakı qeyri-müvafiqlik, qarşılıqlı - birmənalı uyğunluğun olmaması. Buradan da çoxmənalılıq yaranır, eyni məfhum müxtəlif ifadə vasitəsi ilə verilir.

DİSTANT – Müəyyən sintaktik əlaqəsi olan vahidlərin qanunauyğun surətdə bir-birindən aralı yerləşməsi. Azərbaycan dilində isimlər miqdar sayları ilə distant vəziyyətdə olur. Məsələn, bir stəkan çay, bir qəlib sabun. Yaxud üçüncü növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri (ikinci növ ilə müqayisə et!) distant yerləşə bilər.

DİSTRİBUSİYA – Müəyyən dil vahidinin rast gəlinə biləcəyi bütün kontekstlərin məcmusu olub, adətən, bu vahid

din işlənmədiyi bütün kontekstlərə qarşı qoyulur; dil vahidinin ayrı-ayrı hissələrinin bir-birinə nisbətən yerləşib işlədilməsində müəyyən edilən sıralanma, yerləşmə, ünsürlərin birləşmə qaydaları və s. kimi xüsusiyyətlər. Distribusiya dil vahidləri ilə nitq vahidlərinin fərqləndirilməsinə çox kömək edir. Məsələn, eyni qrammatik anlayışı bildirən *kitabımız// bizim kitab//bizim kitabımız* vahidlərindən hansı dilə məxsusdur? “Bizim kitab” digər müvafiq əhatədə (mənim kitab?) işlənmir, deməli, ümumi dilə yox, nitqə aid vahiddir. Habelə “kitabımız” tipli vahidlər “bizim kitabımız” tipli vahidlərlə hər yerdə (əksinə yox) əvəz edilə bildiyindən yalnız bu, sonuncu dil vahidi kimi götürülür. Digərləri də bu əsas vahidlə əlaqədar izah oluna bilər.

Distribusiya dil vahidlərinin nitq axını prosesində sintaqmatik yerləşmə üsulu, işlənmə qaydası, bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsidir. Nitqdə fonemlər, morfemlər və sözlər müxtəlif qaydalar əsasında bir-birilə bağlanır. Burada dil vahidlərinin böyük-küçüklüyü nəzərə alınmır, yəni distribusiya dil iyerarxiyasının bütün mərhələləri (yarusları) ilə əlaqədardır. Morfoloji və ya sintaktik distribusiya dilin ən kiçik vahidlərinin yerləşmə qaydalarını, fonoloji distribusiya isə mətn daxilində morfem və sözlərin yerləşmə qaydalarını öyrənir.

“Distribusiya” termini dilçiliyə riyaziyyatdan gətirilmişdir. Dilçilikdə qrammatik distirbusiyaya nisbətən fonoloji distribusiya daha mükəmməl və ətraflı öyrənilmişdir. Hələ ki, heç bir dil qrammatik (morfoloji, sintaktik) distirbusiya baxımından tam tədqiq olunmamışdır. Morfoloji distirbusiyada dil sistemi morfoloji seqmentlərə bölünür. Ümumiyyətlə, distributiv metodda ən mühüm cəhət dil sistemini inventarlaşdırmaq və ya təhlil etməkdən ibarətdir. Mətndəki hər bir morfoloi elementin digər morfoloji elementlərdən fər-

qini müəyyənləşdirməyin əhəmiyyəti böyükdür. **Variasiya distribusiyasında** müxtəlif variantlarda işlənən dil vahidləri mənanın dəyişməsinə səbəb olur: *qorxaq – qorxacaq (adam), sabahdan – sabahdannan, gül ətri – gülün ətri, Axundov – Axundzadə, mən yazı yazdım – yazı mənim tərəfindən yazıldı*. Variasiya distribusiyası söz, morfem və sintaqmemlərin sinonimikasını öyrənməklə məşğul olur. **Əlavə distribusiya** – Eyni struktur vahidin ayrı-ayrı şəkillərdə (variantlarda) işlədilərkən meydana çıxan vahidlərin bir-birini qarşılıqlı surətdə rədd etməsindən ibarət olan distribusiya; bu ümumi struktur vahidin hər bir allovariantı elə mətnlər (əhatələr) məcmuyunda işlədilir ki, burada qalan digər allovariantların heç birisi işlədilə bilmir. Məsələn, “içki içmək” mənasına gələn “vurmaq” feili yalnız məlum növdə bu mənada işlədilir. Digər növlərdə isə başqa məna daşıyır. İki dil vahidinin (fonem, morfem və s.) eyni mövqedə (mətndə, şəraitdə) işlədilə bilməsi **əlavə distribusiya** adlanır. Yəni struktur vahidin hər bir allovariantı (fonologiyada allofon, morfolojiyada allomorf və s.) işlənən mövqedə digər allovariantların heç biri işlənə bilmir. Məsələn, şühudi keçmiş zaman şəkilsinin allomorfları olan *-dı,-di, du,-dii* vahidlərinin heç biri digərinin əvəzində işlənə bilməz (aldü, gəldü və s.). Habelə kolxoz və kələm sözlərində *k* və *k* fonemləri bir-biri ilə əlavə distibusiya münasibətindədir. **Kontrast və ya təzadlı distirbusiya** – İki və daha çox dil vahidinin bir mövqedə işlənilib müxtəlif məzmun bildirməsi. Kontrast (təzadlı) distirbusiyanı fərqləndirərkən əvvəlcə fonoloji və morfoloji vahidləri müəyyənləşdirmək, sonra onların distirbusiyasını öyrənmək zəruridir. Məsələn, məktəbə getmək və məktəbdən getmək tərkiblərində *-ə* və *-dən* morfemləri kontrast distirbusiyaya misal ola bilər. Habelə *oxudu, oxu-yur, oxu-muş, oxu-yar, oxu-yacaq* və s. söz formalarının

da şəkilçi morfemlər haqqında da bunları demək olar. Beləliklə, təzadlı (kontrast) distribusiyaya müxtəlif vahidlərin bənzər mətnlərdə (əhatədə) işlədilməsidir ki, bu yolla dilin struktur vahidi (ema) olur, yəni həmin vahidin diferensiallandığı, semioloji xarakter kəsb etdiyi sübut olunur (həlbuki əlavə distribusiyada mətnlər – əhatələr müxtəlif olur və bununla da funksional cəhətdən bənzər ünsürlərin “fiziki” və ya etik diferensiasiyası sübut edilir). Məsələn, aşağıdakı bənzər mətnlərdə müxtəlif vahidlər işlənir ki, bu cəhət də həmin ifadə üsulunun dilə məxsus olduğunu sübut edir: *gözü ilə görmək, ali ilə vermək, ayağı ilə getmək* və s. 2. Dilə məxsus olan iki və daha çox vahidin elə qarşılıqlı münasibətidir ki, bu vahidlərin hər biri başqalarının da işləndiyi mətnlərdə (əhatədə) işlənə bilər. Bu qarşılıqlı münasibət həmin vahidləri dilin struktur vahidləri inventarına (emalara) daxil etməyə, yəni onların semioloji cəhətdən fərqləndirici (diferensiallaşdırıcı) xüsusiyyət kəsb etdiyini göstərməyə imkan verir.

DİSTRİBUTİV METOD – Deskriptiv dilçilikdə dil ünsürlərinin (fonem, morfem, söz) həmin dilin qanunları əsasında bölüşdürülməsi. Dil strukturuna məxsus formal ünsürlərin təsviri həmin yolla mümkün olur ki, deskriptiv dilçiliyin də məqsədi budur.

DİSTRİBUTİV MƏNA – Bir qrup adamların ayrılıqda hər birinə aid olan, hər biri ilə əlaqədar olan məna. Məsələn, yönlük halın distributiv mənası: *Adama beş manat düşdü*. Distributiv mənalı sözlər: *hərə, hər kəs, hər kim*.

DİŞARASI SAMİTLƏR – Dil ucunun yuxarı dişlərə toxunması ilə əmələ gələn partlayan samitlər. İngilis dilində *th* hərf birləşməsi ilə ifadə olunan *öə* samitləri buna misal göstərilə bilər.

DİŞ-DAMAQ SAMİTLƏRİ – Tələffüzü zaman hava axını iki yarıqdan keçməklə fıçıltılı küy əmələ gətirən dilönü samitləri: bu yarıqlardan biri dil ucunun diş yuvaqlarına tərəf çıxması ilə, digəri isə dil arxasının yumşaq damağa toxunması ilə əmələ gəlir. Novlu samitlər (j), (ş); affrikat (ç), habelə sonor (r) samiti.

DİŞ-DODAQ SAMİTLƏRİ – Üst çənədəki ön dişlərin alt dodağa yaxınlaşması nəticəsində yaranan samitlər: (f), (v).

DİŞ SAMİTLƏRİ – Dil ucunun yuxarı ön dişlərin arxasına sıxılması ilə əmələ gələn samitlər: (t), (d), (s), (z), (l), (n). Diş samitləri dilönü səslərdən hesab olunur. Buraya daxildir: partlayan diş samitləri (t, d), novlu diş samitləri (z, s), burun-diş samiti (n), yan diş samiti (l).

DİTTOLOGİYA – Müəyyən hecanın və ya sözün təsadüfi təkrarı.

DİVERGENSİYA – Səslərin mövqeli dəyişmələri: bir fonem daxilində özünü göstərən allofonik fərqlənmə. **Relikt divergensiya** – 1. Etimoloji baxımdan eyni morfezlərdə, dilin inkişafının qədim dövrlərində divergensiya nəticəsi olaraq, fonetik səs oxşarlığının itməsi. Məsələn, *yel* sözü ilə *külək* sözünün kökü *kül* qədimdə eyni səs oxşarlığına malik olmuş, sonralar bu bənzəyiş silinmişdir. 2. Dilin parçalanması, dilin inkişafı prosesində bir dialektin başqalarından ayrılıb müstəqil dilə çevrilməsi. **Dil divergensiyası** – “Konvergensiya”nın əksi.

DODAQLANAN SAİTLƏR – Dodaqların bilavasitə iştirakı ilə tələffüz edilən saitlər: (o), (ö), (u), (ü).

DODAQLANMA – Bir sıra səslərin tələffüzü zamanı dodaqların qabağa uzanıb dairəvi şəkil alması.

DODAQLANMAYAN SAİTLƏR – Dodaqların yan tərəfə çəkilməsi ilə tələffüz edilən saitlər: (a), (ı), (e), (ə), (i).

DODAQ SAMİTLƏRİ – Alt dodağın üst dodağa və ya üst dişlərə az, ya çox yaxınlaşması və ya toxunması ilə tələffüz edilən samitlər: (p), (b), (f), (v), (m).

DOKUMENTONİM – Ayrı-ayrı sənədlərin (bir xalq və ya bir sıra xalqlar üçün böyük əhəmiyyəti olan sənədlərin) xüsusi adı: “*Gülüstan müqaviləsi*”. “*Türkmənçay müqaviləsi*”. “*Sülh haqqında dekret*”. “*Torpaq haqqında dekret*”. “*Varşava müqaviləsi*” və s.

DOMİNANT ÜZV – Sinonimlər sırasında əsas neytral mənanı bildirən və bütün qalan sözlərin əlavə mənalarını özünə tabe edən söz (üzv). Məsələn, *ölmək – gəbərmək – canı çıxmaq – vəfat etmək – rəhmətə getmək*; *üz – sifət – bət – bəniz – sima – rüxsar – liqa*; *gözlük – çeşmək* kimi sinonim sıralarda birinci sözlər dominant üzvlərdir. Adətən sinonimlər lüğəti “dominant üzv” prinsipi əsasında qurulur.

DRİMONİM – Meşə sahələrinin və meşə hissələrinin xüsusi adı. *Lənkəran meşəsi. Laçın meşəsi. Zaqatala meşəsi. Palıdlıq. Qovaaqlıq. Alçalıq* və s.

DROMONİM – Hər hansı nəqliyyat (yerüstü, yeraltı, su, hava nəqliyyatı) yolunun xüsusi adı. *Azərbaycan dəmir yolu. Baykal-Amur magistralı. Volqa-Don kanalı. Bakı-Alma-Ata hava xətti*.

DUBLET – 1. Məna və səs tərkibi etibarilə az və ya çox dərəcədə yaxın olan. Ümumi mənşəli alınma sözlərdən (iki və daha artıq) biri. Buna etimoloji dublet, yaxud ikili alınma da deyilir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *köşk* farscadan, *ki-orsk* isə ruscadan alınmadır. 2. Eyni dil vahidinin fonetik, morfoloji, sintaktik, üslubi variant forması. Buna dublet formalar da deyilir: *gümbəz – günboz – günbəd – günbəz – gümbəd*. 3. Eyni elmi obyektin adı olan, eyni anlayışı bildirən iki ter-

mindən biri. Məsələn, *dilçilik* – *dilşünaslıq*; *termin* – *istilah*; *stil* – *üslub*.

DURĞU İŞARƏLƏRİ – Hər hansı dilin ümumi qrafik sistemində xüsusi yer tutan işarələrdir ki, bunlar hərflər və digər yazı vasitələri ilə (rəqəmlər, bərabərlik işarəsi, bənzərlik işarəsi və s.) ifadə etmək mümkün olmayan cəhətləri bildirmək üçün işlədilir.

Durğu işarələrinin vəzifəsi nitqin mənaca üzvlənməsini (mənalı hissələrini) göstərməkdən, habelə bu nitqin sintaktik quruluşu və ritmik-melodik xüsusiyyətlərini əks etdirməkdən ibarətdir. Nöqtə, sual işarəsi, vergül, nöqtəli vergül, iki nöqtə, tire, çox nöqtə durğu işarəsi adlanır.

DÜŞMƏ – Dilin tarixi inkişafı prosesində bir və ya bir neçə səsin düşməsi, tərک olunması, itməsi. Məsələn, *ulduz* (yıldız), *ıldırım* (yıldırım), *ilxı* (yılık) və s. sözlərin əvvəlində “y” səsi düşmüşdür.

DÜZƏLTMƏ SÖZ – Sözdüzəldici şəkilçi vasitəsilə yaradılan söz: *əmək-çi*, *pambıq-çı*, *sərin-lik*, *göz-lük*, *əl-cək*... Müasir vəziyyətdə kök və şəkilçiyə ayrılmağa qadir vahidlər düzəltmə söz hesab edilir. Yəni belə sözlərdə kök və şəkilçi arasındakı əlaqə canlı, hərəkəti olur, bu əlaqə donuq, daşlaşmış vəziyyətdə deyildir. Düzəltmə sözlər obyektiv aləmin əşya və hadisələrinə dolayısı ilə (kök və şəkilçi vasitəsi ilə) istiqamətlənir, motivlənmiş olur.

DÜZGÜNLÜK – Dilin qanunlarına uyğunluq, bu və ya digər dildə danışanların ünsiyyətini təmin etmək işindəki əlverişlilik. Nitqin düzgünlüyü onun məntiqiliyi, normativ qrammatika, leksikologiya, orfoepiya tələblərinə cavab verməsi ilə müəyyən edilir. Nitqin düzgünlüyü bu dörd komponentdən təşkil olunur: Ədəbi tələffüz, sözlərin məqsədəuyğun seçilməsi, qrammatik dəqiqlik və məntiqi uyarlıq. Nəzə-

rə almaq lazımdır ki, yaxşı danışıq qabiliyyəti üçün nitqin düzgünlüyü kifayət deyildir. Düzgünlük yaxşı nitqin yalnız bir cəhətidir. Digər cəhət isə nitqin obrazlılığı, emosionallığı, ahəngdarlığıdır.

DÜZGÜN NİTQ – Normativ qrammatika, leksikologiya, orfoepiya və məntiqin tələblərinə müvafiq şəkildə qurulmuş nitq. Deməli, düzgün nitq bu tələblərə cavab verən nitqdır: Ədəbi tələffüz, sözlərin məharətlə seçilməsi, qrammatik dəqiqlik, məntiqilik. Əslində, düzgün nitq dil normalarına uyğun nitqdır. Düzgün nitq heç də yaxşı nitq demək deyildir. Bunlar iki müxtəlif anlayışlardır. Yaxşı nitq daha geniş anlayış olub, həm də düzgün nitq anlayışını əhatə edir. Düzgünlük yaxşı nitqin ancaq bir cəhəti ola bilər. Düzgünlük başqa sözlə, ədəbi norma deməkdir. Düzgünlük – nitqdə təzahür edən normadır.

DVANDVA – Tabesizlik əlaqəsi üzrə birləşmiş komponentlərdən təşkil olunan mürəkkəb sözlər; kopulyativ mürəkkəb sözlər. Məsələn, *hop-hop, diğ-diğ, xaşxaş*.

E

EHTİMALİ – 1. **Ehtimali cümlə** – Ehtimal, güman məzmununa malik şərt budaq cümləsi.

Gər mən mən isəm, nəşən sən ey yar,
Gər sən sən isən, nəyəm məni-zar?

(M.Füzuli).

2. Ehtimal olunan. **Ehtimali forma** – Mövcud yazılı abidələrdə təsadüf olunmayan, yalnız müqayisəli-tarixi bərpə (rekonstruksiya) yolu ilə müəyyənləşdirilən forma. Adətən, bu formalar ulduz işarəsi ilə qeyd olunur. Real formanın əksi. Konyuktur forma; 3. Ehtimal, şərt, güman mənasını ifadə edən. Ehtimali bağlayıcılar – (*əgər, hərəgah, gərçi, əgərçi, ayər...*). **Ehtimali gələcək zaman** – Şərt budaq cümləsinin xəbər şəklinin gələcək zaman formasında işlənən xəbəri. *Əgər o gələcəksə, mən çıxım gedim.* **Ehtimali modallıq** – İfadənin məzmununun ehtimal ediməsi, ehtimali şəkildə təsəvvür edilməsi.

EKKLEZİONİM – Mərəsimlərin, adət və ənənələrin həyata keçirildiyi yerlərin xüsusi adı, həmçinin kilsə, məscid, vaxtilə müqəddəs asılan daş, bulaq, ağac adları. Məsələn, Novqorodda *Sofiya kilsəsi*, Moskva Kremlində *Uspenski kilsəsi*, Bakıda *Göy məscid*, *Atəşgah*, *Təzəpir məscidi* və s.

EKSKURSİYA – Nitq orqanlarının müəyyən səsin məxrəci üçün tələb olunan vəziyyətə düşməsi; məxrəcin ilkin mərhələsi; başlanğıc.

EKSPİRASIYA – Nitq səslərinin əmələ gəlməsi üçün hava axınının ağ ciyərdən səs kanalı vasitəsilə hərəkəti.

EKSPİRATOR – Ekspirasiya ilə əlaqədar, akspirasiya nəticəsində əmələ gələn. *Ekspirator səslər. Ekspirator vurğu.*

Bax: Dinamik vurğu. **Ekspirator heca nəzəriyyəsi** – Tələffüz zamanı güclü hava axınının təsiri nəticəsində heca düzəldən elementin fərqləndiyini göstərən nəzəriyyə.

EKSPLİSİT – Açıq şəkildə (səslənən nitqdə) ifadə edilən; öz ifadəsini real tərzdə tapmış olan. Adətən, “implicit” termini ilə qarşılaşdırılır. Eksplisit aktualizator. Eksplisit aktualaşdırma.

EKSPLOZİYA – Partlayan samitlərin məxrəcinin üçüncü, son mərhələsi; rekursiya.

EKSPRESSİV – İfadəli, təsirli, ekspressiyaya malik olan. Ekspressiv nitq. Ekspressiv ifadə. Dilin ekspressiv funksiyası. Ekspressiv leksika – Nəvaziş, zarafat, istehza, rişxənd, bəyənməmə, xoşlamama, laqeydlik, etinasızlıq və s. ifadə edən sözlər. *Buyur, ağa! Əzizim! Laylay, beşiyim, laylay! Çərənçi. Boş-boğaz. Acıdil. Gözüdar. Əliaçıq. Gombul. Gopçu.*

EKSPRESSİV AD – Hər hansı xüsusi obyektin emosional məna daşıyan adı. Toponim: *İtqapan kəndi, Qapazlı kəndi, Danabaş kəndi, Dəcəlalabad və s.*; antroponim: *Nağdalı, Kəmfürsətov, Səbzəli buğa bəy; Əli Əyri zadə; Klyonka Yədulla, Həyasız Səkinə; Mir Mişa, Komik Namik*; zoonim: *Təkə bəy, Tıq-tıq xanım, Xoruz baba, Tülkü lələ* və s.

EKSPRESSİYA – Nitqin obrazlılıq, emosionallıq keyfiyyəti. Xüsusi nəvaziş-əzizləmə, kiçiltmə bildirən şəkilçilər, məcazlar, ritorik fiqurlar ekspressiya vasitələri hesab olunur.

EKSTENSİONAL – Dil vahidinin nominativ (adlandırma) cəhəti; kontekstdə *fərdi əşyalara müvafiq* gəlib-gəlməməsi baxımından nəzərdən keçirilə dil vahidi. Adətən, “intensional” termini ilə qarşılaşdırılır. Ekstensional məna.

EKVİVALENT – Başqa bir nitq vahidinin funksiyasını yerinə yetirən nitq vahidi. **Mütləq sintaktik ekvivalentlər** – Öz quruluşuna, sintaktik tərkibinə görə bir-birinə tam uyğun

olan sintaktik vahidlər, tam paralelizm. **Sintaktik ekvivalentlər** – Məna və funksiyaca uyğun gəlib, strukturunda cüzi fərqlər olan sintaktik vahidlər: Nə deyirsən de görüm –De görüm nə deyirsən? Deyirəm gedək – Gedək deyirəm. **Sözün ekvivalenti**. Funksiyaca sözə məxsus sintaktik vəzifədə işlə-nən söz birləşməsi. Adətən, sabit birləşmələrin əksəriyyəti-nin bir sözdən ibarət ibarət ekvivalenti olur: *başa düşmək-an-lamaq*. Cümlənin ekvivalenti – Söz cümlələr, qiymətləndirici cümlələr, vokativlər və s. cümlə deyil, cümlənin ekvivalenti hesab olunur.

EKZONİM – Müəyyən bir dilin yayıldığı ərazidə olma-yan fonemlərinin tərkibinə, ifadə şəklinə və yazılışına görə müasir forması yazılı mənbələrdəki ilkin formasına uyğun gəlməyən, lakin toponim ənənsində qalan xüsusi ad. Məs.: ital. Roma – rus, Rim – azərb. Roma; fr. Paris – rus. Parij – azərb. Paris; Wien – Vena – Vyana; Napoli – Неаполь – Nea-pol və s.

EKZOTİK LEKSİKA – Nitqə xüsusi kolorit vermək məqsədi ilə başqa dillərdən (adətən geniş yayılmamış) alınıb işlədilən söz və ya ifadələr. Bir sıra bədii əsərlərdə işlə-nən erməni dilinə məxsus – *asma, qamas-qmas, hing-hing-hing, dasni hing* kimi vahidlər ekzotik leksikaya misal ola bilər.

ELİZİYA – Saitlə bitən dil vahidindən sonra saitlə baş-lanan söz gəldikdə əvvəlki vahidin son saitinin düşməsi, ixti-sarı; səsdüşümü. Əli+ Əsgər – Ələsgər, Əli+ Ağ – Əlağa.

ELLİPSİS – İfadənin hər hansı bir elementinin buraxıl-ması (atılması, ixtisarı). Həmin element mətndən və situasi-yadan asılı olaraq asanlıqla bərpa edilə bilər. Məsələn: a) şə-kilçilər atılır: Lakin illər ağırdı; Günlər yaman uğursuz (-du); b) sözlər atılır: Analar sülh istəyir; Ağalar dava (istəyir). Üz-lərdə bir intizar (var), Baxışlarda bir marağ (var) (R.Rza).

ELLİPTİK – Ellipsis hadisəsinə məruz qalmış, ellipsis ilə əlaqədar, bağlı olan. Elliptik cümlə. Elliptik ifadə. Elliptik xüsusi ad – İki və daha artıq sözlü, iki və daha artıq adlar qrupuna daxil olan adlarda bir və ya bir neçə sözün, bir və ya bir neçə əsasın buraxılması nəticəsində yaranan xüsusi ad forması: *Bakı şəhəri* → *Bakı*. *Cey ranbatan qəsəbəsi* → *Ceyranbatan*, *Xəzər dənizi* → *Xəzər*. *Kür çayı* → *Kür*. *Dənizkənarı bulvar* → *Bulvar*. *Səməd Vurğun Vəkilov* → *Səməd Vurğun*. *İlyas Yusif oğlu Nizami Gəncəvi* → *Nizami Gəncəvi*.

Elliptik adlardan daha çox şifahi nitqdə, bədii ədəbiyyatda istifadə olunur.

EMA – Dilin struktur vahidi, struktur ünsür mənasına gələn şəkilçi olub, *fonem, morfem, semem, semantem* və s. kimi terminlərin tərkibində işlənir. *Allo* – ünsürü ilə qarşılaşdırılır və ondan fərqləndirilir. Çünki *allo* – ünsürü də şəkilçi olub, dilin yox, nitqin struktur vahidi mənası (*aloloq, allomorf, allosem* və s.) daşıyır.

EMFATİK – Emfaza səciyyəli, emfaza yaratmaq məqsədi ilə işlənən. Emfatik təkrar. Emfatik intonasiya. Emfatik nitq. Emfatik vurğu – cümlədə ifadəliliyi, təsirliliyi qüvvətləndirmək üçün bu və ya digər sözün tələffüzçə fərqləndirilməsi, nəzərə çarpdırılması. Aşağıdakı beytdə ikinci “sözdür” söz-forma emfatik vurğu ilə tələffüz edilir. *Can sözdür, əgər bilirsən insan; Sözdür ki, deyirlər özgədir can* (M.Füzuli).

EMFAZA – İntonasiya, təkrar, söz sırası və s. vasitəsilə nitqin emosionallığını şiddətləndirmək, sözləm daxilində bu və ya digər ünsürü fərqləndirib nəzərə çatdırmaq. *Ey çərç! Bu əqd olanda möhkəm; Bəlkə yox idin orada sən həm* (M.Füzuli). *Könlümün sevgili məhbubu mənim; Vətənimdir, vətənimdir, vətənim* (A.Səhhət).

EMOSİONAL LEKSİKA – Sabit emosional rəngarəngliyə malik söz və ifadələr. Məsələn, kiçiltmə və ya əzizləmə anlayışı bildirən şəkilçiləri qəbul etmiş vahidlər (*anacığaz, sevdiciyim, anaşım*), nida mənalı (*ilahi! aman allah!*) sözlər emosional leksikaya daxildir. Həmçinin insanın keçirdiyi hiss-həyəcanla bağlı ifadələr də buraya aid edilə bilər: *qəm, kədər, sevinc, heyrat, həyəcan, qorxu*.

EMOTİV FUNKSIYA – Danışanın nitqində öz hisslərini və iradi xüsusiyyətlərini ifadə etmə funksiyası. Emotiv funksiya da səciyyəvi ifadə vasitələri ilə bağlıdır. Burada əzizləmə-kiçiltmə bildirən sözdüzəldici vasitələr xüsusi yer tutur.

ENALLAQA – Nitqdə söz-formalar arasında məna əlaqəsi, məna uyğunluğu olduğu halda, formal-qrammatik uyğunluğun, uzlaşmanın pozulması: *Sizdən ayrılanda, dağlar, cavandım; İndi hüzuruna qoca gəlmişəm* (Q.Qasımzadə). Burada *sizdən* və *dağlar* kimi cəmlük bildirən söz-formalar mənaca əlaqədar olduğu halda, *hüzuruna* təkdə işlədilmişdir. Başqa misal: *Axan çaylar, sən kiminsən? Mənə körpü salanın* (C.Cabbarlı).

ENANTİOSEMİYA – 1. Sözü, ifadənin, şəkilçinin antonim mənalı bildirmə xüsusiyyəti. Məsələn, *“Borclu borclunun sağlığını istər”* ifadəsindəki eyni *borclu* sözlərindən biri “borc alan”, ikincisi “borc verən” mənasındadır. 2. Bax: antifrazis.

ENERGEYYA – Nitq ilə qırılmaz şəkildə əlaqədar olan dil; yalnız nitqdə və nitq vasitəsi ilə mövcud olan, hərəkət və dəyişmə prosesində götürülmüş dil. Bu termini irəli sürən V.Humboldt bunu “dil fəaliyyətdir (fəaliyyət prosesidir)” kimi səciyələndirmişdir. Adətən, erqo termini ilə qarşılaşdırılır. V.Humboldtun *energeyya* – erqon binar qarşılaşdırması təsiri ilə F.de Sössür dil-nitq qarşılaşdırmasını irəli atmışdır.

ENƏN – 1. Fasilənin (pauzanın) sonuna yaxın danışıq orqanlarının gərginliyinin zəifləməsi ilə səciyyələnən; öndə (əvvəldə) ən çox intensivliyə malik olan. *Enən səslər. Enən ritm.* **Enən diftonq** – 1. Tərkibindəki saitlərdən yalnız birincisi heca düzəldən sait kimi işlənən diftonq. 2. Melodik əyrinin enmə istiqamətindəki dəyişiklik. Enən ton. **Enən vurğu** – Tonun daima enməsi və hecanın sonuna yaxın qüvvənin azalması ilə səciyyələnən heca vurğusu. **Enən intonasiya** – Söyləmin bitdiyini bildirmək üçün zəifləyən, alçalan intonasiya. 3. Ekspressiv-emosional keyfiyyətin tədricən zəifləməsi ilə səciyyələnən.

ENKLİTİKA – Vurğulu sözdən sonra gəlib tələffüzçə ondan asılı olan vurğusuz söz. *Kimdən ötrü. Sənə sarı.*

ENKLİZA – Birləşmənin sonundakı vurğusuz sözün əvvəldə gələn vurğulu sözdən tələffüzçə asılılığı. *Mənim üçün. Sənin ilə...*

EPENTEZA – Müəyyən morfoloji və fonetik qanunların təsiri ilə sözün tərkibinə sonradan səslərin əlavə edilməsi: *Şəhr-şəhər. Heyf-heyif. Nəsl-nəsil. Muşt(u)-muştuluq.*

EPİFORA – Paralel vahidlərin (misra, beyt, bənd, cümlə, ifadə və s.) sonunda eyni ünsürlərin təkrarlanmasından ibarət ritorik fiqur. Adətən anafora ilə qarşılaşdırılır. Epiforadan məqsəd bədii dilin ifadəliliyini təmin etməkdir. *İrəli, yoldaşlar, yənə irəli!* (M.Hüseyn).

*Körpələr böyüdü, gənclər qocaldı,
Zaman yaşa doldu, insan ağıla.*

*Torpağın şöhrəti göyə ucaldı,
Nə şeirə sığışdı, nə də nağıla.*

Zaman yaşa doldu, insan ağıla (S.Vurğun).

EPİQRAFİKA – Qədimdə daş, metal, ağac və qaya üzərində yazılmış yazıları öyrənən elm.

EPİMONA – Söz və ya söz birləşməsinin qismən dəyişilmiş şəkildə təkrarlanmasından ibarət ritorik fiqur. *Məndə dəxi necə mənlik olsun. Məndən məni istəyən nə bulsun?* (M.Füzuli). *Qiyamətlər qiyamında qiyam etmiş qiyamətdir* (Qövsi).

EPİSEMƏM – Sintaktik mənalı ən kiçik struktur vahid, taqməmin mənası, məzmun cəhəti.

EPİSTOLYAR – Məktub, nəsihətnamə, öyüdnamə, müraciətnamə, xatirə tərzində yazılan bədii ədəbiyyata məxsus. *Epistolyar ədəbiyyat. Epistolyar üslub.*

EPİTET – Obrazlı, bədii təyin; adi (qrammatik) təyindən fərqli olaraq məcaz növü hesab edilir, çünki adətən məcazi mənada olur. Şıtaq ləpələr, qoca dünya, ölü şəhər, qara niyyət, istiqanlı adam. Müqəyyəd epitet – Dildə sabit şəkil almış, sabit birləşmələr tərkibində işlənən epitet. **Şirin** söz, **acı** dil, **şəhla** göz, **ay** qabaq, **lalə** yanaq, **bəyaz** buxaq, **ana** vətən, **doğma** yurd.

EPOXONİM – Bəşər tarixində xüsusi əhəmiyyətə malik dövrlərin adı. *İntibah dövrü. Kommünizm dövrü* və s.

EPONİM – Hər hansı başqa onimin yaranmasına xidmət edən şəxs adı: *xalq qəhrəmanı Babək* → *Babək r-nu, İnqilabçı M.Əzizbəyov* → *Əzizbəyov r-nu, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Sevil Qazıyeva* → *Sevil Qazıyeva adına priz*; şəxs adı: *Mirzə* → *fam. Mirzəyev* və s.

ERQATİV CÜMLƏ QURULUŞU – Xəbəri təsirli və ya təsirsiz feillərdən ibarət olduqda mübtədanın müxtəlif hallarda işləndiyini əks etdirən cümlə quruluşu. Qafqazda, İranda, Ön Asiyada, Amerikada bir sıra dillərdə erqativ quruluşu malik cümlələrdən istifadə edilir. Belə dillərdə ismin təsirlik halı yoxdur. Cümlədə vasitəli tamamlıq adlıq halda işlənən

isimlə ifadə olunur. Erqativ hal Azərbaycan dilində hər hansı bir hala uyğun gələ bilər.

ERQON – Düzəldilib tamamlanmış bitkin bir vahid kimi alınmış dil, nitq prosesindən asılı olmayan, fəaliyyətin donuq nəticəsi olan dil. “Dil erqondur” o deməkdir ki, dil fəaliyyət deyil, fəaliyyətin donuq nəticəsidir.

ERQONİM – 1. İnsanların işgüzar biliklərinin xüsusi adları, həmçinin ittifaq, təşkilat, idarə və müəssisə, korporasiya, cəmiyyət, dərnək adları: Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT). SSRİ Elmlər Akademiyası. Azərbaycan Dövlət Universiteti (ADU). Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı. “Neftçi” idman cəmiyyəti. 2. İncəsənət əsərlərinin və ədəbi əsərlərin ümumi adı. “Füzuli” kantatası. “Vaqif” operası. “Lenin” poeması. “Lalə” qızlar ansamblı.

ESPERANTO – Ən geniş miqyasda yayılmış süni beynəlxalq dil. “Esperanto” “inanan, əmin olan, arxayın olan” mənasındadır. Bu ad əslində 1887-ci ildə “Esperanto” layihəsini irəli sürmüş varşavalı göz həkimi Lüdovik Lazar Zamenqofun özünə seçdiyi təxəllüslə bağlıdır. Esperanto dilinin lüğət tərkibi əsasən Qərbi Avropa dillərinin sözlərindən ibarət idi. Qrammatik quruluşu sadə olub, cəmi 16 qaydanı əhatə edirdi. Hər nitq hissəsinin bir şəkli vardı. Esperanto tezliklə bütün dünyaya yayılmağa başladı. 1905-ci ildən etibarən demək olar ki, hər il esperanto tərəfdarlarının çox tən-tənəli keçən konqresləri çağırılır. Hazırda Ümumdünya Esperanto Cəmiyyəti 14 beynəlxalq, 34 milli təşkilatı və 1100 təşkilatı əhatə edir. Bu dildə yüzlərcə qəzet və jurnal nəşr olunur. Ən böyük Esperanto kitabxanasında (Londonda) bu dildə nəşr edilmiş 30 min adda əsər saxlanılır. Külli miqdarda esperanto – milli dil lüğətlərindən əlavə, bu dildə 112 terminoloji lüğət hazırlanmışdır. Bir çox ölkələrdə esperanto di-

lində radio verilişləri aparılır. 32 ölkənin 600 məktəbində 16 minə qədər uşaq esperantonu öyrənməkdədir. Dünyanın 20-dən artıq universitetində xüsusi “esperanto” kursu keçilir.

ETİK – “Emik” olmayan, semioloji cəhətdən relevant olmayan, dil materialının yalnız fiziki cəhətlərinə xas (olan).

ETİKON – Həm yaşayış yerinin, ərazinin, həm də orada yaşayan xalqın (etnosun) eyni adla adlanması (həm qədim və orta əsr, həm də müasir tarixçilərin tədqiqatına əsasən). *Azərbaycan (SSR) – Azərbaycan (xalqı), Ukrayna (SSR) – Ukrayna(xalqı).*

ETİMOLOGİYA – 1. Ayrı-ayrı sözlərin, morfemlərin mənşəyini və tarixini öyrənməklə məşğul olan dilçilik şöbəsi. 2. Söz və morfemlərin mənşəyi və tarixi. **Yalan(çı) etimologiya** – Başqa dillərdən alınma sözlərin və ya ana dilinə məxsus sözün etimoloji tərkibi haqqında səhv, yanlış mülahizə. Məsələn, *qarpız* sözünün mənşəcə fars dilinə məxsus “xərbuzə” sözündən, *göyərçin* sözünün “göy rəng” sözündən olduğunu göstərmək və s. **Xalq etimologiyası** – Sözlərin mənşəyini elmi şəkildə tədqiq etmək əvəzinə, onların daxili formasını tam sərbəst, ixtiyari şəkildə şərh etmə; paronimik attraksiya. 1929-u ildə yazdığı «Культура языка» kitabında məşhur rus dilçisi Q.Vinokur savadsız kəndlilərin Sovnarkom, USSR, s-x. abreviaturlarını daxili formanı bilmədiklərindən müvafiq olaraq, «советский народный комитет», «управление ССР» və «социалистическое хозяйство» şəklində başa düşdüklerini göstərirdi.

Tarixən “etimologiya” termini “morfologiya” mənasında işlədilmiş, dil vahidlərinin quruluşu haqqında təlim kimi başa düşülmüşdür. Etimologiyanın tarixi çox qədimdir. Hələ eramızdan əvvəl VI əsrdə yunan filosofları sözlərin etimologiyası ilə məşğul olmuşlar. Bu elmin banisi Əflatun sa-

yılır. XIII əsrdə R.Bekon, XVIII əsrdə Leybnis (habelə Rask, Pott, Kursius, Fiki) bu elmin inkişafı üçün çox iş görmüşlər. Lakin etimologiyanın elmi əsasları yalnız müqayisəli-tarixi dilçilik meydana gələndən sonra müəyyənləşdirilmişdir. Çünki yalnız bu dilçilik (xüsusilə gənc qrammatiklər) səs dəyişmələrinin qanunauyğunluqlarını, analogiyaları, söz almanın elmi əsaslarını işləyə bilmişdir. Etimoloji tədqiqatlarda səs dəyişmələrindən mexaniki sürətdə istifadə etməklə kifayətlənmək olmaz. Qrammatik analogiya, metateza və kontaminasiya məsələləri nəzəri cəhətdən əsaslandırılmalıdır. Öyrənilən sözün assosiativ əlaqələri nəzərdən qaçırılmamalıdır. Elmi əsasa malik semasioloji qanunlara istinad etmək zəruridir. Dil hadisələri ana dilinin materialı əsasında, bu da kifayət etmədikdə, qohum dillərin materialı əsasında şərh edilə bilər.

Etimologiya sözlərin tarixi və mənşəyi haqqında elm olub, tarixi dilçiliyin maraqlı bölmələrindəndir. Etimologiya elmi xalqın tarixi ilə dərinədən məşğul olur və buna görə də mühüm tarixi problemlərin həllində bu elmin birinci dərəcəli əhəmiyyəti vardır. Etimologiya tarixən qədim elmlərdəndir. Antik dövrün filosofları və filoloqları sözlərin mənşəyi, onların ilkin mənası məsələsinə çox böyük diqqət yetirirdilər. Qədim yunanların fikrincə, ilkin məna əsl mənadır və ya əsl məna ilkin mənadır. Onlar “əslilik” və “ilkinlik” anlayışlarını sinonim kimi başa düşürdülər.

Hər kəs iki qrup söz eşidir və ya oxuyur: bunların bir qisminin mənası o saat aydın olur, çünki onların modeli aydındır, digər qisim sözlər isə yalnız ənənəvi mənasını bilənlərə aydın olur. Birinci qrup sözlər ona görə aydın olur ki, bunların bildirdiyi anlayışlar digər anlayışlarla əlaqə fonunda anlaşılır və buna görə də bu anlayışın təsvirindən və ya

qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Bu sözlərə təsviri sözlər deyilir. İkinci qrup sözlərin anlaşılması başqa sözlərlə əlaqədar deyil və bunlara nominativ sözlər deyilir. Nominativ sözlərə o sözlər daxil olur ki, onlar müxtəlif səbəblər dolayısı ilə (məsələn, fonetik dəyişmələr, onların əslində əlaqədar olduqları sözlərin mənaca dəyişməsi və ya heç işlənməməsi və s.) birinci tip sözlərdən düzəlmişlər. Bura həm də alınma sözlər (məsələn, müəyyən kəşf edən şəxslərin adından ibarət elmi terminlər) daxildir. Çox zaman təsviri sözlərin əmələ gəlmə üsullarını tədqiq etmə qaydalarını nominativ sözlərə də tətbiq edirlər ki, nəticədə çoxlu səhv mülahizələr meydana çıxır. Etimologiya elminin predmeti hər iki söz tipindən istifadə etməkdə kollektivin tarixi fəaliyyətini tədqiq etməkdən ibarətdir. Bu fəaliyyət antik dövrlərdən özünü göstərir. Əflatuna görə, dilin “təbiətənmi” yarandığını və ya “razılaşma” ilə meydana gəldiyini həll etməkdə etimologiya əsas, başlıca vasitədir.

Stoiklərin fikrincə, etimologiya nəinki söz ilə məfhumun eyniyyətini sübut etməlidir, habelə sözü ilkin yaradamların o sözə verdikləri əsl mənanı açmalıdır. Etimologiya elmini qrammatiklər filosoflardan əxz etmişdilər və həmin əxz etmə zamanı etimologiyanın təcrübə və metodları ilə yanaşı, prinsiplərini də mənimsəmişdilər. Məqsəd isə unudulmuşdu. “Etimologiyanın məqsədi sözü öz ilkin formasına aparıb çatdırmaqdan ibarətdir”. Varron belə hesab edirdi ki, etimologiya qrammatika elminin bir hissəsidir və sözlər nə üçün, necə düzəlir sualına cavab verir. Etimoloji tədqiqatları çətinləşdirən əsas məsələlər bunlardır: ən qədim dövrlərdə yaranmış bir sıra sözlər itib getmişdir; bir sıra sözlər səhv üsullarla düzəlmişdir; bir sıra sözlərin səs tərkibi dəyişilmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə, “sözlərin necə dəyişdiyinə diq-

qət yetirənlər o sözlərin mənşəyini də asanlıqla müəyyənləşdirə bilərlər". Müasir dilçilərin nəzərində "sözün əsil və ilkin mənası" anlayışı nisbidir. Sözün ilkin mənası bu sözün dildəki tarixi ilə əlaqədar, bu sözü başqa eyniköklü sözlərlə, dialekt vahidləri ilə müqayisə əsasında müəyyənləşdirilir. Odur ki, etimologiya həm də söz köklərini öyrənən elm kimi anlaşılır.

"Etimologiya" termini dilçilikdə nisbətən daha dar mənada ayrı-ayrı sözlərin mənşəyi mənasında da işlədilir. Etimologiya həm fonetika, həm də semantika elmləri ilə əlaqədardır. Fonetik dəyişiklik ya ayrı-ayrı sözlərin səslərində özünü göstərir, ya da səslər özlüyündə (sözlərlə əlaqədar olmadan) dəyişilir. Birinci növ dəyişmələrə metateza (yerdəyişmə), dissimilyasiya, qaplologiya, assimilyasiya daxildir. İkinci halda fonetik dəyişmələr müxtəlif səbəblərlə (ərazi, ictimai şərait, mühit və s. ilə) əlaqədar olur. Burada requlyar (müntəzəm) qanunauyğunluq müəyyən etmək mümkün deyildir. Buna baxmayaraq sözün həmin fonetik dəyişmə, yəni forması dəyişmədən sözdə baş verən məna dəyişməsi geniş mənada metaforik dəyişmədir. Mənşəyinə görə qədim tarixə malik olsa da, etimologiya elminin başlıca prinsipləri yalnız son zamanlar dəqiqləşdirilmiş və dürütləşdirilmişdir.

ETİMOLOJİ – Dil vahidlərinin mənşəyi ilə, etimologiyası ilə əlaqədar (olan). *Etimoloji məna. Etimoloji struktur. Orfoqrafiyada etimoloji prinsip.*

ETİMOLOJİ ƏLAQƏNİN İTMƏSİ – Sözün ilkin kökü ilə etimoloji əlaqədən məhrum olması; sadə və mürəkkəb sözlərdə morfemlərin qovuşması nəticəsində məna motivləşməsinin itməsi, sözün sadələşməsi. Etimoloji əlaqənin itməsinin müxtəlif səbəbləri ola bilər: sözlər arasında əlaqələri pozan səs dəyişmələri, bəzi köhnə şəkilçilərin qeyri-məhsuldar-

lığı, bu və ya digər əşya adının şərti səciyyə daşması və s. Bu hadisə nəticəsində obyektiv aləmin əşya və hadisələrinin motivlənmiş adları motivlənməmiş adlara çevrilir.

ETİMOLOJİ FİQR – Eyni söz birləşməsi və cümlə tərkibində eyni kökdən düzələn vahidlərin bağlılığı ilə meydana çıxan ritorik fiqur: *gülmək gülmür, ölən öldü (qalan qaldı), aşıq olmağına aşıqdır, say saymaq, yazı yazmaq*.

ETİMOLOJİ OMONİM – Dilin səs sisteminin inkişafı prosesində baş verən səs dəyişmələri nəticəsində meydana çıxan omonim: *düm (düm qara) – düm (dümdüz), kəklik (quş adı) – kəklik* (“kəkliyi azmaq” ifadəsinin tərkibində).

ETİMOLOJİ TƏHLİL – Sözün əvvəllər hansı morfoloji quruluşa malik olduğunu, onun qədim, sözdüzəltmə əlaqələrini, nə zaman və hansı mənbədən təşəkkül edib yayıldığını, hansı vahidlərdən düzəldiyini müəyyənləşdirmək məqsədi güdən təhlil.

ETİMON – Sözün ilkin məna və ya şəkli.

ETNOLİNQVİSTİKA – Dilin ünsiyyət vasitəsi kimi öz vəzifəsini yerinə yetirməsində və inkişafında linqvistik və etnik amillərin qarşılıqlı əlaqəsini, dilin xalqla əlaqəsini öyrənən makrodilçilik şöbəsi. Bu təlim hər bir dili o dildə danışan xalqın tarixi inkişafının və mədəniyyətinin təzahürü hesab edir.

Müasir etnolinqvistikanın iki qolu vardır: a) öz mənbəyini V.Humboldtun ideyalarından götürən alman etnolinqvistikası (H.Kassirer, İ.Trir, L.Vaysqerber...); b) B.Uorf və E.Sepirin tədqiqatlarına əsaslanan və Amerika hindu qəbilələrinin həyat tərzini, mədəniyyətini və dillərini öyrənən Amerikan etnolinqvistikası. Etnolinqvistikaya görə dil xalqın mənəvi və mədəni həyatının mühüm tərkib hissəsi olub, in-

sanların dünyagörüşünə və davranışına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Etnolinqvistika dilin təkcə struktur cəhətdən öyrənilməsini kifayət hesab etmir. Lakin V.Humboldt və Sepir-Uorf təlimindən təsirlənən, bir növ dilin fəlsəfəsinə əsaslanan etnolinqvistikanın dolaşığı və səhv cəhətləri də çoxdur. Məsələn, bu fəlsəfə dili ünsiyyət vasitəsi hesab etməkdən daha çox insanla xarici aləm arasındakı “orta bir dünya”, aralıq hadisə hesab edir. Həmin fəlsəfi cərəyanın nümayəndələrinin fikrincə dil “ictimai varlığı qavramaq üçün bir rəhbərlikdir” və insanların dünyagörüşü, davranışı ondan (dildən) asılıdır. Buradan belə çıxır ki, təbiət və cəmiyyət qanunlarını insanın dərk etməsi heç də xarici aləmin xüsusiyyətlərində deyil, bəlkə də insanın hansı dilə malik olmasından asılıdır.

Benjamen Uorfun fikrincə, hər dilin “öz metafizikası” vardır ki, o da insanların baxışlarını və davranışlarını istiqamətləndirir, qabaqcadan müəyyənləşdirir. Bütün bu idealist cəhətlər həmin elmin inkişafına mənfi təsir göstərir. Lakin etnolinqvistika dil və psixologiya, dil və mədəniyyət, dil və tarix problemlərinin tədqiqi ilə də məşğul olur ki, bütün bunlar sovet dilçiliyi tərəfindən də aktual hesab olunur.

ETNONİM – Hər hansı etnos (etnik qrup, qəbilə, tayfa, xalq, millət və s.) mənanı ifadə edən ad: *azərbaycanlı, gürcü, erməni, rus, ukraynalı, belarus, özbək, ingilis, qırçaq, qaqauz*. Azərbaycan dilinin ənənəsinə görə etnonim tək və cəm formada ola bilər.

ETNONİMİKA – Antroponimikanın xalqların adlarını öyrənən sahəsi.

ETNONİMLƏŞMƏ – Xüsusi və ümumi adların etnonimə çevrilməsi: bakılılar → Bakıda yaşayanlar, salyanlılar → Salyanda yaşayanlar və s.

EVFEMİZM – Kollektiv ünsiyyətdə ədəb qaydalarını gözləmək məqsədi ilə kobud, təhqiramiz sözlər əvəzinə onların sinonimləri kimi işlədilən incələşdirilmiş, yüngülləşdirilmiş sözlər, məcazlar. Məsələn, *dilişirin* (“pəltək” əvəzinə), *istisu* (“hamam” əvəzinə) və s.

Ə.Cəfərzadə “Yad et məni” romanında yazır: *Adı batmışın (zəlzələni uzun müddət şamaxılılar belə adlandırırlar) ili tamam oldu, qara torpağın udduqlarının da ili çıxdı.*

“Söyüş” anlayışını bildirmək üçün işlənən evfemizmlərə misal: *Niyə bikefsən? Olmuya eltin yenə gül ətri verən sözlərdən deyib qanını qaraldıb?* (Ə.Vəliyev). *Dayanıb biza gül kimi sözlər tullayırdı* (İ.Əfəndiyev). *Açılmadı gül ağzı* (danışıqdan).

Övlad, oğul-uşaq anlayışı evfemistik yola “şirin pay” şəklində ifadə edilir: – *Görüm allah sizə şirin pay versin. Şirin payları yox idi, amma neçə-neçə ana-balanı dardan qurtarmışdılar* (B.Bayramov). **Evfemistik xüsusi ad** – Müəyyən şəxsin, xüsusi obyektin ilkin kobud, təhqiramiz adının əvəzində işlədilən yeni ad. Məsələn, belə hallar toponimlərlə əlaqədar tez-tez baş verir: *Donuz Alvadı – Köhnə Alvadı, Çirkli Təklə – Bala Təklə* toponimlərində olduğu kimi.

EVFUİZM – Həddən artıq dəbdəbəli, təmtəraqlı üslub. Ə.Cəfərzadənin “Yad et məni” romanında M.Hadinin Abbas Səhhətə yazdığı məktub verilmişdir. Bu məktubun dili evfuzmə misal ola bilər: *Nuri-didəm Mirzə Abbasqulu cənablarının hüzüri alisinə arz olsun ki, bir müddətdir Kürdəmirin havası məni sıxırdı...Üzrümü qəbul edərsiniz zənnindəyəm. Əlbəttə, İstambuldən hüzüri şəriflərinizə məktubat irsal olunacaqdır. Cavabından bəndəni naümid qoymazsınız zənnindəyəm”.*

EYDONİM – Xüsusi ad; bütün onomastik vahidləri birləşdirən termin.

EYDONİMİKA – Dilçilikdə lüğət tərkibindəki xüsusi adlardan bəhs edən bölmə; leksikologiyanın xüsusi şöbəsi.

EYDONİMİYA – Dilin lüğət tərkibində xüsusi adlardan ibarət sözlər qrupu, xüsusi adlardan ibarət leksik lay, təbəqə.

EYHAM – Sabit birləşmələrin, məşhur ifadələrin tərkibindəki bütün vahidlərin deyil, yalnız bir neçəsinin tələffüz edilməsindən ibarət üslubi qayda: Bu da olacaq *lələ-şələ məsələsi* (S.Rəhimov). İfadənin tam şəkli: *Ya lələ şələni basacaq, ya şələ lələni. Hələ ağ kürükü büürün, yazda yaşıl don da geyərsən. Qoradan halva yeyərsən* (Şəhriyar). İfadənin tam şəkli belədir: *Səbr elə halva bişər, ey qora səndən; Bəsləsən atlas olar tut yarpağından.*

EYİNİ HAL DÜZÜMÜ – Eyni hal formasındakı bir neçə sözün yanaşı gəlməsindən ibarət üslubi nöqsan. Məsələn, *Dünəndən evdən çıxandan soruşdu. Əlinin qardaşının kitabının vərəqi.*

EYNIKÖKLÜ SÖZLƏR – Eyni kökdən düzələn sözlər: *başla, başlıq, başçı, başsız, başlı, başlı-başına, baş-başa, başa-baş.* Bütün bunlar *baş* sözündən düzəldilmişdir.

EYİNİYYƏT – Funksional ümumilik, eyni invarianta məxsusluq, invariantın müxtəlif təzahürlərinin birliyi. *Morfemlər eyniyyəti. Sözlər eyniyyəti. Fonemlər eyniyyəti. Cümlənin eyniyyəti* – Formal cəhətdən mübtəda ilə xəbərin yerinin dəyişilməsinin mümkünlüyü. *Ataların yolu – oğulların yoludur / Oğulların yolu – ataların yoludur. Keçəl Həsən // Həsən keçəl. Nə deyirsən de görüm // De görüm nə deyirsən.*

Ə

ƏDAT – Müstəqil mənası olmayan, dil vahidlərinə (söz, söz birləşməsi, cümlə) əlavə edilməklə onlara müxtəlif məna çalarları verən və ya onların mənasını gücləndirən, bəzən də predikativliyini təmin edən leksik-qrammatik kateqoriya. Funksiyasına görə ədatlar belə qruplaşdırıla bilər: a) həm predikativlik, həm də əlavə məna çaları bildirən ədatlar: *idi* (-*dı*, -*di*, -*du*, -*dü*) – şahidlik bildirir, *imiş* (-*muş*, -*miş*, -*muş*, -*müş*) – başqasına əsaslanmaqla xəbər vermə bildirir; b) Modallıq bildirən ədatlar: *qoy*, *qoyun*, *qoysunlar*; *gör*, *görsün(lər)*, *görün*, *görüm*, *görək*; *gəl*, *gəlin*; *bax*; -*sanall* -*sənə*, -*sanız*// -*səniz* (əmr ədatları); -*call*// -*cə* (dəqiqləşdirici ədat), *isə*// -*sa*// -*sə* (şərt ədatı); c) emosionallıq və əlavə məna çalarları bildirən ədatlar: *di*, *ha*, *hə*, *kaş(ki)*, *təki*, *barı*, *budur*, (əmr ədatları); *hə*, *bəli*, *aha*, *yox*, *heç*, *xeyir*, *yaxşı*, *niyə* (təsdiq və inkar ədatları); *ki*, *ha*, *lap*, *ən*, *zil*, *hətta*, *belə*, *artıq*, *nə*, *daha*; -*call*// -*cə*, *heç*, *hey*, *daha da* (mənanı gücləndirici// şiddətləndirici ədatlar); *ancaq*, *yalnız*, *bir*, *bircə*, *tək*, *təkcə* (məhdudlaşdırıcı ədatlar); *elə*, *məhz*, *əsl*, *düz* (dəqiqləşdirici ədatlar); *bəs*, *məgər ki*, *bəyəm*, *hə*, *yəni* (sual ədatları).

ƏDƏBİ DİL – Xalqın öz mədəni ehtiyaclarını ödəmək üçün işlətdiyi normalaşdırılmış dil. Ədəbi dil elmi və bədii əsərlərdə, mətbuatda və idarə aparatında, televiziya və radioda, məktəblərdə işlədilən dildir. M.Qorki yazmışdır: "Dilin ədəbi dil və xalq dili şəklində bölünməsi o deməkdir ki, bir yetişməmiş, alaçıy dil var, bir də sənətkarların təkmilləşdirdiyi dil". Ədəbi dilin normalaşdırılması o deməkdir ki, onun lüğət tərkibi ümumxalq dilinin zəngin söz xəzinəsinə

dən seçilir, ayrılır, sözlərin mənası və işlənmə məqamları, tələffüz tərzı və yazılış qaydası müəyyən prinsipə tabe edilir, sözdüzəltmə ümumi ənənəvi qaydada aparılır. Ədəbi dil dialektlərə, loru dilə, janrlara qarşı qoyulur. Ünsiyyətin məqsəd və şəraitindən asılı olaraq ədəbi dildə üslubi cəhətdən fərqlənmə gedir. Ədəbi dilin iki qolu (şifahi və yazılı) vardır. Ədəbi dil – “sənətkarlar tərəfindən işlənilmiş” dildir. Danışiq dilindən çox-çox sonralar meydana gələn ədəbi dildə məhdud qaydalar, normalar hakimdir. Ədəbi dil daha sabitdir, daim dəyişilsə də bu dildə ənənə sabit olub dəyişilmir. Ədəbi dil cəmiyyətin bütün üzvləri üçün işlənilməsi zəruri olan dildir. Ədəbi dil milli dilin müxtəlif təzahür formaları içərisində aparıcı rol oynayır. Ona görə ki, ədəbi dil universaldır və cəmiyyət həyatının bütün sahələri üçün yararlıdır. Ədəbi dil üçün səciyyəvi bir cəhət də zəngin üslublar sisteminə malik olmasıdır. Bu üslublar bir-birilə əlaqədar olub biri digərinə keçir.

ƏHATƏ – Sintaqmatik sırada müəyyən dil vahidinin mövqeyini əks etdirən ünsürlər. “Pioner kitab oxuyur” – ardıcılığında “pioner” və “oxuyur” ünsürləri “kitab” isminin əhatəsi hesab olunur. Habelə “söz” ardıcılığında (s) kar samiti ilə (z) cingiltili samiti (ö) dodaqlanan incə saitın əhatəsini təşkil edir. Frazəoloji əhatə – Birləşməni təşkil edən ünsürlərin leksik-frazəoloji əlaqələri baxımından nəzərdə tutulan əhatə.

ƏLAQƏ – Birləşən sözlərin leksik mənalari, birləşmə qaydaları ilə şərtlənən vahidlərin qarşılıqlı münasibətləri. *Qrammatik əlaqə. Nitqdə sözlərin əlaqəsi. Məna əlaqəsi. Qoşulma əlaqəsi* – Əsasən danışiq dili üçün səciyyəvi olan sintaktik əlaqə növü. Bu əlaqənin mahiyyəti belədir ki, cümlənin bir hissəsi (bir və ya bir neçə üzvü, tərkibdən ibarət hissə və s.)

məna və intonasiyaca öz yerindən ayrılıb başqa, əsas cümlədən sonraya keçirilir, əsas cümləyə əlavə səciyyəsi daşıyır: *Yetmiş yaşına dolan, əpriyəni qocadan fərzənd ola bilməz!..Nə ünas, nə zükür!* (S.Rəhimov). **Sintaktik əlaqə** – Söz birləşmələrinin və cümlələrin daxilindəki ünsürlərin qarşılıqlı münasibətlərini əks etdirən əlaqə.

ƏLAQƏDAR OLAN – Asılılığı, əlaqəsi dildə açıq şəkildə öz əksini tapan; korrelyasiya əlamətinə malik olan. Məsələn, frazeoloji vahidlər nitqə hazır şəkildə daxil olur. Deməli nitqə hazır şəkildə daxil olma xüsusiyyəti ifadənin frazeoloji vahid təşkil etməsi ilə əlaqədardır.

ƏLAQƏDAR OLMAYAN – Korrelyasiya əlaməti olmaması ilə səciyyələnən. Məsələn, qeyri-frazeoloji vahidlər həm nitqə hazır şəkildə daxil edilə (müxtəlif mürəkkəb xüsusi adlar, əsər adları, sitatlar və s.), həm də nitq prosesində düzəldilə (sərbəst birləşmələri) bilər. Deməli, hər cür qeyri-frazeoloji birləşmənin nitqə hazır şəkildə daxil olub-olmaması xüsusiyyəti heç nə ilə əlaqədar deyildir; burada qarşılıqlı asılılıq yoxdur.

ƏLAQƏLƏNDİRİCİ – Sintaktik əlaqə yaranmasına xidmət edən, səbəb olan. **Əlaqələndirici söz birləşmələri** – Qoşmaların və bağlayıcıların frazeoloji ekvivalentləri: *buna görə, onun üçün* (də), *ondan ötrü* (ki), *bunun üçündür* (ki), *və,ona görə də, və bundan ötrü də, o məqsədlə də, bu səbəbə görə də, fərqli olaraq, asılı olaraq, cavab olaraq*. **Əlaqələndirici sözlər** – Köməkçi nitq hissələrinin digər növlərindən fərqləndirmək üçün qoşma və bağlayıcıların birlikdə ümumi adı.

ƏLAMƏT – Müəyyən kateqoriyaya məxsusluğun təzahürü, aydın şəkildə ifadəsi. *Şəxs əlaməti. Cins əlaməti. Üslubi əlamət*. **Qrammatik əlamət** – Qrammatik məna və münasibətlərin formal tərzdə ifadəsi, təzahürü. **Morfoloji əlamət** – Mü-

əyyən söz qruplarını əhatə edən qrammatik kateqoriyanın morfoloji ifadəsi, təzahürü. **Cümlənin əlamətləri** – Cümləni nitqdə işləmə digər dil vahidlərindən fərqləndirən intonasiya, pauza, predikativlik, təsriflənən feil və digər dil vasitələri.

ƏLAVƏ – Cümlədə özündən əvvəlki üzvü konkretləşdirməyə və izah etməyə xidmət göstərən söz və ya söz birləşməsi. Əlavə aid olduğu cümlə üzvünün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. **Paralel əlavə** – İki və daha artıq əlavə tərkibin yanaşı işlənməsi: Qoy var olsun Azərbaycan – **odlar yurdu, ana vətən! Xüsusiləşən əlavə** – İzah etdiyi cümlə üzvündən sonra gəlib ondan xüsusi vasitə ilə ayrılan əlavə. Cümlənin bütün üzvlərinin xüsusiləşən əlavəsi olur: 1. Mübtədanın əlavəsi: *Yamaqdakı arvadlardan biri – Sənəm qışqırdı* (S.Azəri). 2. Xəbərin əlavəsi: *Onların kəndi rayonun ucqarında – dağ ətəyində idi* (S.Azəri). 3. Tamamlığın əlavəsi: *Hər tərəf indi öz libasını – zümrüd donunu geymişdi* (M.S.Ordubadi). 4. Təyinin əlavəsi: *Bağdad bülbülü, yəni Məhəmməd Füzuli XVI əsrdə yaşamışdır*. 5. Zərfliyin əlavəsi. *Cəmil bəy uzaqlara – başında buludlar oynaşan dağlara baxırdı* (S.Azəri). Müasir Azərbaycan dilində xüsusiləşən əlavələr daha çox işlənir. Bunlar aid olduqları, izah etdikləri cümlə üzvlərinin vəzifəsini daşıyır. **Xüsusiləşməyən əlavə** – Əsasən ümumi isimləri və adlıq halda olan şəxs əvəzliliklərini konkretləşdirən, izah etdiyi sözdən çox da uzun fasilə ilə ayrılmayan əlavə. *Komsomolçu-gənclər* (mağazası). *Maşın-traktor* (stansiyası): *Həsən müəllim səsə evdən bayıra çıxdı* (S.Azəri). *Bədii ədəbiyyatda bədii kəlmələr işlətmək lazım olduğunu sən – gənc şair hamıdan əvvəl təyən etmişən* (M.S.Ordubadi).

ƏLAVƏLİ (MÜRƏKKƏB) SÖZLƏR – Sözün öz əlavəsi ilə birləşib əmələ gətirdiyi yeni mürəkkəb söz: *elmi-tarixi, ictimai-siyasi, mədəni-maarif, komsomolçu-gənclər* (briqadası).

ƏL-HƏRƏKƏT DİLİ (KİNETİK DİL) – Bir ünsiyyət vasitəsi olaraq istifadə edilən əl və digər bədən üzvləri hərəkətlərinin məcmuyu. Uzun müddət səs dilinin əl-hərəkət dilindən törədiyi qənaətində olmuşlar. XIX əsrdə V.Vundt, XX əsrdə N.Y.Marr bu fikirdə idilər. Lakin onların fikirləri real faktlara uyğun gəlmir və buna görə də rədd edilmişdir. Əl və bədən hərəkətləri hələ söz deyildir və bunlar məfhumlarla əlaqələnmə bilmir. Əl-hərəkət dili müstəqil möbcud ola bilmir və yalnız səs dilini müşayiət edən köməkçi vasitədir.

ƏLİFBA – Hər hansı dili yazıda qeyd və təsbit etmək üçün istifadə olunan və müəyyən sistem üzrə düzülən qrafik işarələrin məcmusu. *Ərəb əlifbası. Latın əlifbası.* **Fonoqrafik əlifba** – Müəyyən dilin səs sisteminə müvafiq tərtib olunmuş əlifba. Məsələn, rus qrafikası əsasında tərtib olunmuş yeni Azərbaycan əlifbası. **Fonetik əlifba** – Fonetik transkripsiyada istifadə olunan işarələr sistemi. Burada fonem (səs) ilə onun qrafik işarəsi tamamilə bir-birinə uyğun gəlməlidir. Deməli, ideal fonoqrafik əlifbanın tələbi belədir ki, dildə nə qədər fonem varsa, o qədər də hərflər olmalıdır. Lakin yazı tarixən təşəkkül tapdığından hər əlifbada köhnəlmiş ənənə ilə əlaqədar xüsusiyyətlər özünü göstərir. Odur ki, ideal əlifba yoxdur. Tədqiqatçıların fikrincə, hazırda dünyada mövcud olan əlifbalardan ikisi – latın və rus əlifbası ən geniş yayılan və qrafik cəhətdən əlverişli əlifbalardır.

ƏLİFBA ÜSULU – Lüğətdə sözlərin əlifba sırası əsasında düzülməsi. Lüğət tərkibində bu üsul yuva üsuluna qarşı qoyulur.

ƏL-QOL HƏRƏKƏTİ – Kinesikanın tədqiqat predmeti və kommunikativ aktın bir hissəsi hesab olunan müxtəlif bədən hərəkətləri, xüsusilə əl hərəkətləri, jestlər sistemi.

ƏMƏK ÇIĞIRTI LARI NƏZƏRİYYƏSİ – XIX əsrdə alman alimi Lüdviq Nuare tərəfindən irəli sürülən nəzəriyyə. Bu nəzəriyyəyə görə ibtidai insanlar əmək prosesində reflektiv (qeyri-iradi, qeyri-ixtiyari) çığırtılardan istifadə etmişlər ki, bu çığırtıların bəziləri iş zamanı adamların fiziki gərginliyi nəticəsində (odun doğrayanda çıxarılan “hıqqıltı” kimi), bəziləri də işdə ritmik yaratmaq məqsədilə (xırmanda, cüt sürəndə çıxarılan “ho, ho, ho”, “hololo” və s. kimi çıxarılmışdır.

Dilin mənşəyinin əməklə və cəmiyyətlə bağlanmasına baxmayaraq, bu nəzəriyyə də səhvdir və vulqar-materialist səciyyə daşıyır. Dili insanlar müəyyən məqsədlə – ünsiyyət məqsədilə yaratmışlar, dil təsadüfən yaranmamışdır.

ƏMR CÜMLƏSİ – Danışanın iradi xüsusiyyətlərini (istək, arzu, xahiş, rica, əmr, xəbərdarlıq, etiraz, hədə, çağırış, göstəriş və s.) ifadə edən cümlə. Əmr cümlələri aşağıdakı qrammatik vasitələrin köməyi ilə formalaşır: 1. Əmr intonasiyası ilə: *Əllər yuxarı! İrəli, yoldaşlar, yalnız irəli!* (S.Vurğun). Addımla arş! 2. Xəbəri feilin məsdər, əmr və vacib şəkillərində çıxış etməklə: *Oxumaq, oxumaq, yənə də oxumaq* (V.İ.Lenin). *Dayan, bu evə getmə!* (İ.Hüseynov). 3. Bir sıra ədatların (*ha, hi, da, də*) və ədat funksiyasında çıxış edən sözlərin (*gəl, görüm, görək, qoy, qoyun(uz), gəl, gəlin(iz), bax, baxın(ız)*) köməyi ilə: *Qoy şeirimi oxusun şən pioner dəstəsi* (S.Rüstəm). *Gəl çıx da! Bax, danışma ha!*

ƏMRETMƏ – Kommunikativ ifadə üsullarından biridir ki, burada dinləyici müvafiq iş və hərəkətin icrasına təhrik edilir.

ƏMR ƏDATLARI – Cümlədə əmr, habeə arzu, məsləhət, təkidlilik, diqqətlilik mənalarının yaranmasına səbəb olan ədatlar: *bax, gəl, gələsən, gəlin, gələsiniz, gəliniz, qoy, qo-*

yun, qoysunlar, qoyunuz, qoyum, gör, görüm, görün, görək, gör-sün, görsünlər, a, ha, da, də, di.

ƏNƏNƏVİ DİLÇİLİK – Strukturalizmə qarşı qoyulan dilçilik cərəyanıdır. Strukturalizm cərəyanı dilin komponentləri arasındakı daxili əlaqələri və onların bir-birindən asılılığını, dilin strukturunu öyrənersə, ənənəvi dilçilik bunları öyrənməklə yanaşı, daha bir sıra zəruri, mühüm sayılan (və strukturalizmin öyrənmədiyi) məsələləri də tədqiq edir: dil ilə təfəkkürün əlaqəsi, dil və cəmiyyət problemi, dil ilə o dil-də danışanların qarşılıqlı əlaqəsi və s. “Ənənəvi” dedikdə heç də yalnız “ənənə ilə bağlı olan, donuq, dəyişməz bir şey” anlaşılmamalıdır. Əksinə, ənənəvi dilçilik aramsız olaraq, çox sürətlə dəyişir və inkişaf edir. Bu dilçilikdə daim yeni-yeni ideyalar, nəzəriyyələr, məktəblər, təlimlər (məsələn, sosioloji dilçilik, psixoloji dilçilik, etnoqrafik dilçilik və s.) meydana çıxır.

ƏSAS – Söz-formadan sonluqları və formadüzəldici şəkilçiləri atdıqdan sonra yerdə qalan və sözün leksik (real, əşyavi) mənasını bildirən hissə. **Birinci əsas** – Kökə yalnız bir sözdüzəldici şəkilçi artırmaqla düzələn əsas: “daşlıq” vahidində “daş” – kökdür, “daşlıq” isə birinci əsasdır. **İkinci əsas** – Kökə iki sözdüzəldici şəkilçi artırmaqla düzələn əsas: “Yaz-ıçı” vahidində “yaz” kök, “yazı” – birinci əsas, “yazıçı” – ikinci əsasdır. **Sadə əsas** – Tərkibində canlı şəkilçilər ayrılı bilməyən əsas. Məsələn, *çəyirtkə, damcı, sərçə, bildirçin* sözləri müasir dil üçün sadə əsas hesab olunur. **Törəmə əsas** – Başqa əsasdan düzəldilmiş əsas, dilin müasir vəziyyətində canlı şəkilçiləri ayrılı bilən əsas. Üçüncü əsas – kökə üç sözdüzəldici şəkilçi qoşmaqla düzələn əsas: *yaz-ı-çı-lıq*.

ƏSAS LÜĞƏT FONDU – Lüğət tərkibinin ən çox sabit və ümumxalq səciyyəli hissəsi. Dilin əsas lüğət fonduna real

aləmə məxsus əşya, hərəkət və proseslərin ümumişlək adları daxildir. Əsas lüğət fondu aşağıdakı sahələrə aid sözləri əhatə edir: təbiətlə bağlı əşya və hadisələrin adları – *dağ, su, çay, yel, çöl, qar, yağış, ildırım, düz, dəniz, dərə, təpə, qaya* və s.; canlılar aləminə məxsus sözlər – *kişi, arvad, oğlan, qız, at, pişik, qoyun, keçi, inək, öküz, toyuq, xoruz, sərçə, qarğa, balıq, arı, ayı, durna* və s.; bitkilər aləminə məxsus sözlər – *palıd, küknar, ot, çičək, dari, buğda, zoğal, armud* və s.; əmək alətlərinin adlarını bildirən sözlər – *xış, kotan, oraq, çəkic, balta, bıçaq* və s.; əmək prosesi ilə bağlı sözlər – *əkin* (əkmək), *biçin* (biçmək), *ot* (çalmaq), *taya* (vurmaq), *dərz* (bağlamaq), *odun* (yarmaq) və s.; ev-məişətlə əlaqədar sözlər – *qapı, bağça, ocaq, taxça, dam, tüstü, odun* və s.; qida və yeyinti məhsullarının adları – *su, çörək,ət, yağ, süd, duz, bal, şor, aş* və s.; sənət-peşə bildirən sözlər – *çoban, naxırçı, dəmirçi, əkinçi, toxucu, odunçu* və s.; əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət bildirən sözlər – *ağ, qara, böyük, kiçik, kar, kor, qəmgin, şad, ağıllı* və s.; hal və hərəkət bildirən sözlər – *gəl, get, ye, iç, yat, dur, vur, qır, qaç* və s. Buraya habelə əvəzlilər, saylar, qoşmalar, bəzi bağlayıcılar da daxil edilə bilər. Əsas lüğət fonduna daxil olan vahidlərin başlıca əlaməti onların sabitliyi, uzun əsrlər boyu yaşamasıdır. Bununla belə, zaman keçdikcə cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar həmin sözlərdə də dəyişikliklər baş verir, onların bir qismi işləklik dərəcəsini itirir, dilin əsas lüğət fondundan çıxır (lüğət tərkibindən çıxmır), əvəzində lüğət fonduna daha çox söz əlavə olunur. Əsas lüğət fondunda təbiət hadisələri, heyvanat və bitki aləmi ilə bağlı sözlər ən sabit qat hesab edilir. İstehsalla, ailə və məişətlə bağlı sözlərdə dəyişmə halları nisbətən çoxdur. Əsas lüğət fondunun zənginləşməsi daha çox dilin daxili imkanları hesabına mümkün olur.

ƏSAS SÖZ – Frazoloji vahidin semantik mərkəzini təşkil edən söz.

ƏSLİ – Düzəltmə olmayan, heç bir şəkilçi vasitəsilə düzəlməyən ilkin. *Əsli sifət. Əsli nida.*

ƏŞYAVİ – Əşyaları, şeyləri qrammatik cəhətdən deyil, ümumi mənada əks etdirən. **Əşyavi mənə** – Sözün formal, qrammatik hissəsindən (şəkilçilərdən) fərqli olaraq əsas (əşyavi) hissəsinin mənası. **Əşyavi-kəmiyyət sözləri** – Saylardan düzələn və məzmununda say anlayışı olan sözlər: *qoşa, cüt, beşlik, doqquzluq* (gəlmək). **Əşyavi söz** – Bilavasitə, müstəqim və müstəqil tərzdə əşyanı göstərən, əşyaya doğru istiqamətlənmiş olan. dinləyicidə müvafiq anlayış yarada bilən söz: *kitab, çörək, qapı, daş.*

ƏVƏZETMƏ – 1. Bir dil vahidinin əvəzinə başqasının işlədilməsi. Məsələn, feilin keçmiş zamanı əvəzində ndiki zaman şəkilçisinin işlədilməsi: *Dünən bir də görürəm ki...* 2. Dil vahidləri üzərində aparılan tədqiqat üsullarından biri. Eyni tərkib (mətn) daxilində müxtəlif vahidləri əvəz etməklə onların bir-birinə nisbətini, əlaqəsini müəyyənləşdirmək mümkündür: *Üzü gəlməmək – sifəti gəlməmək – bənizi gəlməmək...* Bu qayda ilə əvəzətmə əsasında müxtəlif vahidlər arasındakı (misaldakı: *üz-sifət-bəniz...*) semantik-üslubi bənzəyiş və fərqlərin dərəcəsi aydınlaşdırılır. 3. Bax. Kommutasiya (2-ci mənada). **Zaman və şəkil formalarında əvəzətmə** – Həmin qrammatik formaların öz mənalarında deyil, fərqli mənada, yalnız mətndə kəsb etdikləri mənada işlənməsi: *Keçən il o öz evlərinə gəlir* (gəlmiş// gəldi əvəzinə; *Sabah gedirik* (gedəcəyik// gedərik əvəzinə). **Leksik əvəzətmə** – Sözün yeni mənə kəsb edərək digər söz əvəzində işlənməsi: *Baxım* (nöqtəyi-nəzər əvəzinə). *Uğur* (müvəffəqiyyət əvəzinə). *Yüzdillik* (əsr əvəzinə).

ƏVƏZLƏMƏ – 1. Bax. Kommutasiya. 2. Bax. Substitusiyaya. 3. Bax. Suppletivizm.

ƏVƏZLƏYİCİ – Yalnız konkret bir misalda müvəqqəti (şərti) olaraq müəyyən sintaktik vəzifə daşıyan söz, söz-forma, intonasiya. Təyinin əvəzləyicisi: *Tarap-turup atlılar...* Mürəkkəb cümlənin əvəzləyicisi: *Məsələ belədir: ya, ya.*

ƏVƏZLİK – Əşyanın adını, əlamətlərini, miqdarını və ya sırasını bildirməyib, yalnız onlara işarə edən sözlərdən ibarət nitq hissəsi. Əvəzliyin kateqorial mənası, situasiya, nitq şəraiti ilə əlaqədar olaraq əşyanı, əlaməti, miqdar və sıranı göstərməkdən ibarətdir. "Mən" nitq aktının subyektidir. "O" nitq aktında iştirak etməyən şəxsdir. "Bu" danışanın yaxınlığında mövcud olandır. "O" danışandan uzaqda mövcud olandır. Əvəzlilər cümlədə müxtəlif nitq hissələrinin sintaktik funksiyasında çıxış edir; isim – *mən, sən, o, biz, siz, onlar, kim, nə, kimsə, özüm, bəzisi, bəziləri, birisi* və s.; sifət – *bu, o, elə, belə, həmin, haman, öz, hansı, necə, bütün* və s.; say – *neçə, nə qədər, bir qədər, bir az, bir çox* və s.; zərf – *bəzən, bura, ora, necə, nəyə, niyə, nəyə, nə üçün, nədən ötrü, hara, necə, nə vaxt, haradan, bir vaxt* (zaman), *belə, elə* və s. **Bağlayıcı əvəzliyi** – Bağlayıcı və ya bağlayıcı söz yerində işlənən əvəzlik: *hansı, necə, kim, nə.* **Qayıdış (şəxs) əvəzliyi** – İş görənlərin şəxsiyyəti əks etdirən əvəzlik; *özüm, özün, özü, özümü, özünü, özləri.* **Qarşılıq əvəzliyi** – Öz sözünün müxtəlif formalarda təkrarından ibarət olub, qarşılıq anlayışı bildirən əvəzlik. *Öz-özümə dedim...Öz-özümə deyirdim. Biz özümüz özümüzdən hürkmüşük* (S.Rəhimov). *Özləri özlərini saxlasınlar, mən heç şey istəmirəm* (M.İbrahimov). *Öz-özündən sordu* (B.Talıblı). *Özün özünə etdin, külü gözünə.* **Qeyri-müəyyən əvəzlik** – Müəyyən olmayan, naməlum şəxsi, əşyanı və onların əlamətlərini göstərən əvəzlik: *biri(si), kimi(si), bəzisi, bəziləri, kim isə, bir ne-*

çəsi. İşarə əvəzliyi – Əşyaya, onun əlamətinə və miqdarına ümumi şəkildə işarə edilməsini bildirən əvəzlik: *o, bu, elə, belə, həmin, haman, ora, bura. Yiyəlik şəxs əvəzliyi* – Üç şəxsdən hər hansı birinə aidlik, məxsusluq bildirən əvəzlik; *mənim, sənin, onun, bizim, sizin, onların. Korrelyativ əvəzlilər* – Öz antedenti ilə birlikdə alınmış (nəzərdə tutulmuş) nisbi əvəzlilər. *Necə – elə, neçə – o qədər, nə qədər – o qədər, hər nə qədər – bir o qədər. Nida əvəzliyi* – Nida cümləsi tərkibində işlənilən xüsusi sintaktik funksiya kəsb edən sual əvəzliyi: *kim, nə, hansı, necə, neçə. Nə gözəl təsadüf! Kim bilir neçədir tarixin yaşı!* (S.Vurğun). *Nisbi əvəzlik* – Bağlayıcı söz kimi tabeli mürəkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlayan əvəzlik. Adətən sual, qeyri-müəyyən və işarə əvəzliləri bu funksiyada işlənmiş olur: *kim, nə, hər kim, hər nə, hara, hər kəs, neçə, nə qədər, necə. Sual əvəzliyi* – İlkin mənasında şəxs və ya əşya haqqında, onun əlaməti, miqdarı haqqında sual bildirən əvəzlik: *kim, nə, hansı, neçə, necə, hara, nə qədər, nə vaxt*. Bu əvəzlilər sintaktik funksiyaca baş və budaq cümlələrin əlaqələnmə vasitəsi kimi işləndikdə sual əvəzliyi deyil, nisbi əvəzlik (və ya nisbi-sual əvəzliyi) hesab olunur. **Təyini əvəzlik** – Əşyanın ümumiləşmiş əlamətini göstərən əvəzlik : *bütün, hər, öz, filan, eyni və s. Ümumi əvəzlik* – Müvafiq əşyaların hamısını birlikdə göstərən əvəzlik: *bütün, bütöv, hamı, hər yerdə, həmişə, hamılıqca, daima. Fərqləndirici əvəzlik* – Nəzərə çarpdırma, qarşılaşdırma və ya şiddətləndirmə mənasına malik əvəzlik: *ən, başqa, ayrı, özgə. Belə işlər başqa təhərdir ey* (C.Cabbarlı). *Ayrı aləmdir*. Ən yaxşısı budur. **Şəxs əvəzliyi** – Danışan və ya müraciət olunan şəxsi, müsahibi göstərən əvəzlik: *mən, sən, biz, siz. Şəxs-işarə əvəzliyi* – Haqqında söhbət gedən əşya və ya şəxsi bildirən əvəzlik. Şəxs əvəzliyindən fərqli olaraq isimlərin yerində işlənə bilər. *O, bu əvəzlik-*

ləri. *Görürəm bu dayanıb belə, bu da dayanıb belə* (C.Cabbarlı).
O, kürsüyə sinə gərdi, danışmadı, susdu bir dəm (S.Vurğun).

ƏVƏZLİKLƏŞMƏ – Başqa nitq hissələrinə məxsus sözlərin leksik mənalərini itirməklə və mücərrəd məna, habelə işarə funksiyası kəsb etməklə əvəzliyə çevrilməsi. İsimlərdən *şey, zad, iş, qardaş, bacı* və s.; sifətlərdən *müəyyən, sonuncu, digər, axırncı* və s.; saylardan bir kimi sözlərdə əvəzlikləşmə müşahidə edilir: *Elə bir zaddır* (M.F.Axundov). *Görək o qardaş nə deyəcək?* (S.Rəhimov). *Yüz gün yaraq, bir gün gərək*.

F

FALERONİM – Hər hansı orden, medal, fərqlənmə nişanlarının xüsusi adları: Lenin ordeni, “Qızıl Ulduz ordeni”, “Xalqlar dostluğu ordeni”, “Qələbə” ordeni və s.

FAMILİYA – Şəxsin müəyyən ailəyə mənsubiyyətini göstərən və ona irsən keçən rəsmi adlanma. Latın sözü olan familiya (familia) – ev, ailə, ev adamları (ailə üzvləri kimi başqasının evində yaşayan adamlar); bir familiya daşıyan ad; qəbilənin hissəsi və s. mənaları ifadə edir. Azərbaycan antroponimikasında familiyalar rus antroponimikasının təsiri ilə XVIII əsrin sonlarından formalaşmağa başlamış, Sovet hakimiyyəti illərində isə başa çatmışdır. Əliyev, Sahibova, Məmmədzadə, Sultanlı və s. familiya adlandırılan adamın şəxsiyyətini dəqiqləşdirmək üçün onun adına əlavə olunur; tarixi baxımdan şəxs adı əsasdır, familiya isə ikinci; şəxs adı ilə familiya arasında funksional, ictimai və qismən də struktur fərqlər vardır: Azərbaycan dilində familiya ailə, nəsil adını bildirir. **Qızlıq familiyası** – Qızın ərə gedənə qədərki familiyası, Abdullayeva – ərə getdikdən sonrakı familiya Həmidova. **Qoşa familiya** – Qoşa xüsusi ad növü. *Musin-Puşkin, Mamin-Sibiryak, Bestujev-Marlinski. Həmidə Cavanşir - Məmmədquluzadə*. Qoşa familiya bir şəxsə iki familiyanın, ata və ananın, ər və arvadın familiyası, həqiqi familiya ilə təxəllüsün birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

FARINQAL – Boğazda havanın kipləşməsi, sıxılması nəticəsində əmələ gələn səslər. Məsələn, Azərbaycan dilindəki (h) səsi.

FASİLƏ – Səsin məxrəcinin ekskursiya və rekursiya arasındakı vəziyyəti: məxrəcin orta mərhələsi, ikinci fazası, pauza.

FATİK FUNKSİYA – Nitqdən yalnız əlaqə yaratmaq məqsədi ilə istifadə etmə. Nitqdə vokativ sözlərin işlənməsi bu funksiya ilə əlaqədardır. Adətən, nitqin başqa funksiyalarında işlənməyən alo// allo və cavab kimi deyilən aha tipli vahidlər bura daxildir. Burada çox zaman danışan elə o saat, tezliklə dinləyənin müəyyən məlumatı xəbər vermir, bəlkə bir yerdə olmaq üçün dinləyicini məlumatı eşidib qavramağa hazırlamaq üçün, onun diqqətini özünə cəlb etmək üçün danışır. Bu funksiya dialoqlarda özünü daha çox göstərir.

FEİL – Mənaca iş və hərəkət bildirən, formaca zaman, növ, tərz və s. qrammatik kateqoriyaları ifadə edən, funksiyasına görə əsasən xəbər olan, xüsusi söz və formadüzəltmə vasitələrinə malik nitq hissəsi. Feilin semantik əlaməti onun iş, hərəkət proseslərini əks etdirməsidir. Proses dedikdə, müxtəlif anlayışlar, mənalar başa düşülür: konkret hərəkət (yazmaq, döğramaq), yerdəyişmə, bir yerdən başqa yerə keçid (gəzmək, irəliləmək, yortmaq), fiziki və ruhi vəziyyət (yatmaq, sakitləşmək), hiss üzvlərinin fəaliyyəti (qoxulamaq, toxunmaq, duymaq), vəziyyətin dəyişməsi (küzərmək, bozarmaq) və s. Feilin morfoloji əlaməti tərz, növ, zaman, şəxs, forma kateqoriyalarına malik olmasıdır. Bu kateqoriyalar zaman ərzində hadisənin baş verməsinin səciyyəsinə, hərəkətin iş görənə (subyektə) və görülən işə (obyektə) münasibətini, nitqin icra edildiyi (söyləndiyi vaxtla) qarşılıqlı əlaqəsini göstərir, nitqin obyektiv varlıqla əlaqəsini (bu varlığın real, arzu olunan, nəzərdə tutulan, təsdiq və ya inkar edilən olduğunu) əks etdirir və s. Tərz və növ kateqoriyası feilin bütün qrammatik formalarına xasdır, zaman kateqoriyası məsdər və feili

bağlama üçün səciyyəvi deyildir. Şəxs və forma kateqoriyası məsdər, feili sifət və feili bağlamada özünü göstərə bilmir. Feilin sintaktik əlaməti cümlədə əsasən xəbər funksiyasında işlənməsidir. Bundan əlavə, feil xəbərin mübtədə ilə (şəxsə və kəmiyyət görə) uzlaşması, idarə edilən üzvü tələb etməsi, zərflik tərəfindən təyinlənməsi də feilin sintaktik əlamətləridir. Feilin təsriflənən və təsriflənməyən formaları vardır: şəxs, kəmiyyət, zaman və forma kateqoriyaları təsriflənən; məsdər, feili sifət və feili bağlama təsriflənməyən formalar hesab olunur. **Deklarativ feil** – Danışığı bildirən feil: *demək, danışmaq, söyləmək, dillənmək, küyləmək*. **İterativ feil** – Bir neçə dəfə baş verən, təkrarlanan hərəkəti bildirən feil: **gedib-gedib** qayıdır. **Gülüb-gülüb** susdu. **İsmi feil** – Adlardan düzələn feil. **Təqlidi feil** – Səs təqlidi sözlərdən düzələn feil. **Yarımçıq feil** – Tam paradigma malik olmayan feil. **Təsriflənən feil** – Analitik (təsviri, mürəkkəb, perifrastik) formanın daxilində əsas leksik mənanı bildirən feil. Məsələn, *oxuya bilmək* tərkibi *oxumaq* feilinin təsriflənməsi ilə düzəlmişdir. **Təsirli feil** – a) Adətən ismin təsirlik halı ilə işlənən feil; b) İsm bu və ya digər halını idarə edən feil. **Təsirsiz feil** – Yalnız hərəkəti göstərən, bu hərəkətin yönəldiyi obyektə nəzərdə tutmayan feil: *yanmaq, yatmaq, yaşamaq* və s. **Şəxslə feil** – İş görəni şəxsi də əks etdirən feil: *Şagird şəkil çəkir*. **Şəxssiz feil** – Üçüncü şəxsin təkində işlənən, lakin öz mənasında çıxış etmədiyi üçün həmin işi görəni göstərə bilməyən feil: *Olur ki...Olsun ki...* **Hal feilləri** – Cisimlərin və insanların nisbi sükunət vəziyyətini bildirən feillər: *durmaq, dayanmaq, qalmaq, donmaq*. **Hərəkət feilləri** – Müəyyən zaman ərzində cisimlərin və insanların yerdəyişmədən ibarət olan hərəkətini bildirən feillər: *getmək, gəlmək, keçmək, gəzmək, çatmaq, çıxmaq, keçmək, girmək, azmaq, soxulmaq, dürtülmək*. **Proses feilləri** – Pro-

ses və hadisələri bildirən, habelə kəmiyyət və keyfiyyətin gizli dəyişmələrini götürən feillər: *sığmaq, qurumaq, partlamaq, əsmək, titrəmək, yanmaq, cızıldamaq*. **İş feilləri** – Xarici aləm əşya və hadisələrinin, insanların vəziyyətinin dəyişməsinə səbəb olan işi, hərəkəti bildirən feillər: *düzəltmək, dolandırmaq, deşmək, basmaq, təpmək, dürtmək, vurmaq, kəsmək, yemək*.

FEİL ŞƏKİLLƏRİ – Hal və ya hərəkətin obyektiv varlığa münasibətini bildirən feil kateqoriyaları. Bu münasibət danışan tərəfindən müəyən edilir və deməli, modallığı ilə səciyyələnir. Danışanın ifadə olunan fikrinin gerçəkliyə münasibətini bildirən feil kateqoriyası feilin şəkli adlanır. **Arzu şəkli** – İşin icrasının gərəkli olduğunu, arzu edildiyini göstərən feil şəkli. Bu şəklin qrammatik əlaməti *-a,-ə (-ya, -yə)* şəkilçisidir. Feil kökünə (əsasına) birləşən bu şəkilçilərdən sonra şəxs şəkilçiləri işlənir. Çox zaman bu şəkildə çıxış edən feildən əvvəl *gərək* sözü də işlənir. *Gedəm – gərək gedəm, yazaq – gərək yazaq. Yay ola, sərin sular buz ilə* (S.Vurğun). *Gərək günəş dağları aşib sönməyəydi* (C.Cabbarlı). **Bacarıq şəkli** – İşin icrasını bacarıb-bacarmadığını əks etdirən feil şəkli. Bacarıq şəkli feilin mürəkkəb (analitik) şəklidir. Əsas feil əsas işi bildirir və kökü *-a,-ə (-ya,-yə)* şəkilçisi qəbul etmiş olur. Təsriflənən köməkçi feil *bilmək* sözündən ibarətdir ki, məzmunca əsas feilə *bacarma* anlayışı daxil edir və “bacarıq şəkli” termini də buradan törəmişdir. **Başlama şəkli** – İş-hərəkətin icrasının başlanıb-başlanmadığını əks etdirən ümumi feil şəkli. Başlama şəkli feilin mürəkkəb ümumi şəkillərindəndir. Əsas işi bildirən feilin məsdər şəklinə *-a,-ə* şəkilçisi qoşulur, təsriflənən *başlamaq* köməkçi feili isə əsas komponentə başlama əlavə etmiş olur. *Oxumağa başladı, gəzməyə başlasınlar, danışmağa başlayacağam*. Əsas feil öz daxili obyekt ilə işlənə bilər. *Dərs oxumağa başladı, qulaq asmağa başlasın, söz söyləməyə başladıq*.

Semantik sıxılma qanununun təsiri ilə daxili obyekt qalmaq-la, əsas feil düşə bilər. Bu zaman əsas feilin şəkilçisi *-a,-ə* daxili obyektə qoşulur. *Dərsə başlamaq – Dərs oxumağa başlamaq. İşə başlamaq – İş işləməyə (görməyə) başlamaq. Sözə başlamaq – Söz söyləməyə başlamaq.* **Vacib şəkli** – İş və hərəkətin icrasının vacibliyini göstərən feil şəkli. Vacib şəkli feil kökünə (əsasına) - *malı, -məli* şəkilçisinin əlavəsi ilə düzəlik. Şəxs şəkilçiləri vacib şəkilçisindən sonra gəlir. **Davam şəkli** – Əvvəlcə başlanmış iş və hərəkətin icrası haqqında xəbər verildiyi zamanda da davam etdiyini bildirən feil şəkli. Davam şəklinin morfoloji əlaməti feil kökünə (əsasına) qoşulan *-maqda,-məkdə* şəkilçisi hesab olunur. **Əmr şəkli** – Zaman şəkilçisi və xüsusi şəkli əlaməti olmayan, yalnız şəxs şəkilçisi qəbul edən feil şəkli. Mənaca əmr şəkli danışanın əmrini, istəyini, xahişini bildirir, habelə bir işə başqasını sövq etmək məqsədi güdür. Aşağıdakı şəxs şəkilçiləri əmr şəklinin ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Birinci şəxs təkdə: *-im, -im, -um, -üm* (*-yım, -yim, -yum, -yüm*), cəmdə: *-aq,-ək* (*-yaq, -yək*); ikinci şəxs cəmdə: *-in* (*-iz*), *-in* (*-iz*), *-un* (*-uz*), *-ün* (*-üz*), *-yın* (*-iz*), *-yin* (*-iz*), *-yun* (*-uz*), *-yün* (*-üz*); üçüncü şəxs təkdə: *-sın, -sin, -sun, -sün*; cəmdə: *-sınlar, -sınlar, -sunlar, -sünlər*. **İntensiv şəkil** – İş və hərəkətin intensivliyini əks etdirən mürəkkəb feil şəkli. Digər analitik feillərdən fərqli olaraq burada əsas feil təsriflənir. Köməkçi ünsür isə əsas feilin kökünə (əsasına) *-im, -im, -um, -üm* və *-ır, -ir, -ur, -ür* şəkilçisi qoşmaqla təkrarlanır. *Əsim-əsim əsirdi, oyum-oyum oymuşduq, əzim-əzim əzəcəklər, düzüm-düzüm düzül-müşsünüz, oyur-oyur oynayır, qayır-qayır qaynayır*. Təqlidi feillərin intensiv şəkli daha rəngarəng olub, daha geniş yayılmışdır. *Zar-zar zarımaq, parıl-parıl parıldamaq, xor-xor xoruldammaq, zarın-zarın zarımaq, xıncım-xıncım xıncımlamaq.* **Lazım şəkli** – İş və hərəkətin icrasının gələcəkdə lazım olduğunu

göstərən feil şəkli. Bu şəklin qrammatik (morfoloji) əlaməti -*ası,-əsi (-yası,-yəsi)*şəkilçisidir. Bu şəkilçi feil kökündən (əsa-
sından) sonra, şəxs şəkilçilərindən əvvəl işlənir. Bu şəklin məzmununda gələcək zaman çaları özünü göstərir. **Feilin ümumi şəkli** – Feilin bütün növləri, zamanları, şəxsləri, şəkilçiləri ilə işlənən əlamətə malik şəkil. Bacarıq, intensiv və başlama şəkilləri feilin ümumi şəkilləridir. **Feilin xüsusi şəkli** – Ayrıca, xüsusi bir şəkilçi vasitəsilə formalaşan feil şəkli. Əmr, xəbər, lazım, arzu, vacib, şərt, davam, məsdər, feili bağlama, feili sifət, inkar şəkilləri xüsusi şəkillərdir. **Xəbər şəkli** – Hərəkətin müəyyən zaman ərzində (keçmiş, indiki, gələcək zamanda) baş verdiyini bildirən feil şəkli. Xəbər şəklinin formalaşmasında xüsusi şəkli əlamət iştirak etmir. Əsas rolu zaman və şəxs şəkilçiləri oynayır. Müxtəlif zamanlarda aşağıdakı şəxs şəkilçiləri işlənir: Şühudi keçmişdə birinci şəxsin təki: *-m*, cəmi: *-q,-k*; ikinci şəxsin təki *-n*, cəmi: *-nız, -niz,-nuz,-nüz*; üçüncü şəxsin cəmi: *-lar, -lər*. Nəqli keçmiş və indiki zamanlarda – birinci şəxsin təki: *-am, -əm*, cəmi: *-ıq, -ik, -uq, -ük*; ikinci şəxsin təki: *-san, -sən*; cəmi: *-sınız, -sınız, -sunuz, -sünüz*; üçüncü şəxsin təki: *-dır, -dir, -dur, -dür*, cəmi: *-lar, -lər*. Qəti gələcək və qeyri qəti gələcək (müzare) zamanlarda – birinci şəxsin təki: *-san, -sən*, cəmi: *-sınız, -sınız*, üçüncü şəxsin təki: (yalnız qəti gələcək zamanda): *-dır, -dir, -dur, -dür*, cəmi: *:-lar, -lər*. **Şərt şəkli** – Bir işin icra olunub-olunmamasının başqa bir işin icrasından asılılığını bildirən feil şəkli. Bu şəklin qrammatik əlaməti *-sa, -sə* şəkilçisidir. Şərt şəklində xüsusi şəkli əlamətin işlənmə yeri digər şəkillərə (arzu, vacib, lazım) nisbətən sərbəstdir. Yəni bunlar zaman və şəxs şəkilçilərindən əvvəl də, sonra da gələ bilər: *gedərəmsə – gedərsəm, gəliriksə – gələrsək*.

FEİLDƏN DÜZƏLƏN SİFƏT – Feilə sözdüzəldici şəkilçi qoşmaqla əmələ gələn düzəltmə sifət. Adətən feili sifətlə qarşılaşdırılır.

FEİLİ – 1. Feillərlə əlaqədar olan, feilə aid olan. *Feili söz birləşmələri. Feili idiomlar. Feili kateqoriyalar.* 2. Feildən düzəlmiş olan. *Feili isim. Feili sifət.* **Feili qoşma** – Feili bağlamanın əvvəlki əşyavi-həqiqi mənasını itirməsi nəticəsində meydana gələn qoşma: *görə, qarşı, ola-ola, baxmayaraq. Meymun özü ola-ola mənə deyir* (Ü.Hacıbəyov). *Təbiətinin sərtliyinə baxmayaraq, çox incə bir qəlbi vardı* (H.Mehdi). **Feili zərflər** – Tərz, zaman və növ mənalardan məhrum olmuş, bu mənalara itirmiş olan feili bağlama formasından düzələn zərf: *getdikcə, olduqca, dedikcə, qaçaraq, sevincək, düşəndə, olmaya-olmaya. Hava-lar getdikcə soyuyurdu* (Ə.Sadıq): **Feili isim** – Feildən düzələn isim, feil kökünə müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla düzələn isim. Ən çox aşağıdakı şəkilçilərdən istifadə olunur: **-iş,-iş,-uş,-üş:** *yağış, gəliş, vuruş, döyüş;* **-ma, -mə:** *burma, bölmə, bozartma, büzmə;* **-aq,-ək,-q:** *sancaq, öskürək, daraq;* **-ıq, -ik, -uq, -ük:** *danışiq, əmzik, buruq, bölük;* **-anaq,-ənək:** *boğanaq, döyənək;* **-qı, -ğı, -gə, -ki, -ğü, -gü:** *asqı, içki, çalğı, vergi, qurğu, hörgü;* **-ıçı, -ici, -ucu, -ücü:** *satıcı, kəsici, vurucu, düzücü;* **-ı, -i, -u, -ü:** *sancı, çəki, qorxu, ölçü;* **-a, -ə:** *yara, çevrə;* **-tı,-ti,-tu,-tü:** *çığırtı, göyərti, qurultu, böyürtü;* **-ıntı, -inti, -untu, -üntü:** *axıntı, gəzinti, ovuntu, çürüntü;* **-ım, -im, -um, -üm:** *baxım, biçim, udum, görüm;* **-maq, -mək:** *yemək, çaxmaq;* **-ın, -in, -un, -ün:** *axın, səpin, burun, düyün;* **-ar, -ər:** *açar, kəsər(ti);-acaq, -əcək:* *qorxacaq, vərəcək;* **-miş,-miş, -muş,-müš:** *yemiş, bişmiş* və s. **Feili nida** – Feillərdən düzəlmiş nida: *yaşasın, rədd olsun, sağ olsun, xoş gördük.* Bu sözlər nidalaşanda feili paradıqmadan məhrum olur və yalnız göstərilən formada işlədilir. **Feili xüsusi ad** – Bütövlükdə və ya bir hissəsi feildən əmələ gələn hər hansı

xüsusi ad. Toponim: Daşkəsən, Ceyranbatan, Ceyrankeçməz, Gələsən-Görəsən qalası; antroponim: Gülüş, Sevil, Qorxmaz, Gülər, Bəsti, Tanrıtanımaz, Halaypozan, Elsevər; zoonim: Qurdbasar (it), Qonaqötürən (it adları); əsər adları: “Gəlməli, görməli, gülməli”, “Yeraltı çaylar dənizə axır”, “Dönüş”, “Dünya qopur”.

FEİLİ BAĞLAMA – Növ, tərz kateqoriyalarına və isimləri idarə edə bilmə xüsusiyyətinə malik olması ilə digər feil formalarından fərqlənməyən, lakin şəxs və zamana görə təsriflənməyən və əsas hərəkətə qoşularaq əlavə hərəkəti bildirməyə xidmət edən feil forması. Feili bağlama aşağıdakı cəhətlərinə görə feilə yaxındır: 1) hər ikisi leksik mənasına görə iş və hərəkət anlayışı bildirir: *gəldi-gəlib* (çatdı); 2) hər ikisi növ şəkilçisi qəbul edir: *yazıldı – yazılanda, sözləşir – sözləşərkən*; 3) hər ikisi tərz anlayışı bildirir: *gəlib çıxdı – gəlib çıxaraq*; 4) hər ikisi idarə əlaqəsində eyni dərəcədə iştirak edir: *evdən çıxdı – evdən çıxanda*; 5) hər ikisi zərfə yanaşır: *yaxşı danışır – yaxşı danışanda*.

Feili bağlama bir sıra cəhətlərinə görə zərfə yaxındır: 1) hər ikisi sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmir; 2) hər ikisi yanaşma əlaqəsində tabe olan tərəf kimi çıxış edir; 3) hər ikisi zaman, tərz-i-hərəkət kimi anlayışları bildirməyə xidmət edir. **Müstəqil feili bağlama** – Ara söz funksiyası kəsb etmiş feili bağlama: *buna baxmayaraq, sadəcə olaraq*.

FEİLİ BAĞLAMA TƏRKİBİ – Feili bağlamadan qabaq işlənib onunla qrammatik əlaqədə olan sözlərin həmin feili bağlama ilə birlikdə əmələ gətirdiyi konstruksiya. *Gözlərim yumulduqca sanki ipək kələğayı qalaqlarına bürünərək yavaş-yavaş aşağı enirəm* (İ.Əfəndiyev). Bütün feili bağlama növləri tərkibin təşkilində iştirak edə bilər.

FEİLİ XƏBƏR – Feilin təsriflənmiş formasından çıxış edən xəbər. **Mürəkkəb feili xəbər** – Əsas feillə köməkçi feilin birləşməsindən ibarət feili xəbər. Adətən əsas feil dəyişmir, leksik mənası qismən zəifləmiş köməkçi feil isə zaman, şəxs və şəkildə təsriflənir. Mürəkkəb feili xəbər əsasən aşağıdakı formalarda çıxış edir: 1. Feilin analitik formasında – buraya bacarıq forması (*yaza bilmək, deyər bilmək*) və başlanğıc forması (*yazmağa başlamaq, işləməyə başlamaq*) daxildir; 2. Feilin təkrar formalarında – buraya feilin asindetik (*yazmadı ki, yazmadı; vur ki, vurasan; ötsəm ha ötsəm...*) və kopulyativ (*danışdı, danışdı, susdu; yandı, yandı, töküldü; qorxmağına qorxmuram*) formaları daxildir; 3. Feilin tərz formalarında – *gəlib çıxmaq, oxuyub qurtarmaq, ölüb getmək, axıb getmək, çıxıb getmək*. 4. Feilin perifrastik formalarında – *gedər oldu, gedəsi oldum, yazmaqda olacaq. Gəldim geri getməz oldu* (M.Füzuli).

FEİLİ SİFƏT – Mənaca hərəkət anlayışı (feil kimi) bildirən, funksiyaca təyin olan (sifət kimi), formaca feil şəkilçiləri ilə işlənən (zaman, növ, inkarlıq, tərz bildirir) feil forması. Feili sifət feilin digər formalarından – həm təsriflənən, həm də təsriflənməyən formalarından (feili bağlama, məsdər) fərqlənir.

Feili sifət feillərə xüsusi şəkilçilərin əlavəsi ilə düzəldir, adların əvvəlində işlənib onları təyin edir. Feili sifət şəkilçiləri növ, təsirlilik və inkarlıq şəkilçilərindən sonra gəlir. Bu şəkilçilər feilin leksik mənasını dəyişə bilmədiyindən sözdəyişdirici şəkilçilərdən hesab olunur. Azərbaycan dilində feili sifət şəkilçiləri aşağıdakılardır: **-an,-ən:** *yazan, gələn;* **-miş,-miş,-muş,-mü:** *çaşmış, bilmiş, yonulmuş, görmüş;* **-dıq,-dik,-duq,-dük:** *inandığın (şəxs), bildiyin (dərs), vurduğu (yara), gördükləri (iş);* **-acaq,-əcək:** *oxunulacaq (kitab), deyiləcək (söz);* **-malı,-məli:** *yazmalı əhvalat, yeməli (meyvə);* **-ası,-əsi :** *yazılması*

(söhbət), *gediləsi* (yer); **-ar,-ər,-maz,-məz:** *uçar* (quş), *sevər* (yer), *yarıtmaz* (uşaq), *sönməz* (alov). Feili sifət həm feilə, həm də sifətə xas olan əlamətlərə malik feil formasıdır. Feili sifət və feil üçün müştərək cəhətlər bunlardır: a) məzmununda hərəkət anlayışı vardır; b) zaman anlayışı bildirir; c) təsirlilik və təsirsizlik kimi leksik-qrammatik mənaya malik olur; c) növ bildirir; d) inkarlıq bildirir; e) ismin hallarını idarə edir; ə) tərz bildirir; f) şəxs bildirir. Feili sifət və sifət üçün müştərək cəhətlər bunlardır: a) əlamət və keyfiyyət məzmunludur; b) təyin funksiyasına malikdir; c) substantivləşə bilir. **İndiki zaman feili sifətləri** – Haqqında danışılan vaxtda baş verməkdə olan iş və hərəkət bildirən feili sifət: *uçan* (quş), *görən* (göz), *eşidən* (qulaq). **Keçmiş zaman feili sifətləri** – Haqqında danışılan vaxta qədər baş vermiş iş və hərəkəti bildirən feili sifət: *oxumuş* (adam), *biçilmiş* (zəmi), *yanmış* (torpaq). **Substantivləşmiş feili sifət** – Bilavasitə əşyaya yönəlməlik səciyyəsi kəsb etmiş feili sifət. *Oxuyan bülbüldür, dinləyən qazdır* (S.Vurğun).

FEİLİ SİFƏT TƏRKİBİ – Feili sifətə aid olub ondan əvvəl gələn sözlərlə bu feili sifətin birləşməsindən ibarət konstruksiya. *Məktubun nəticəsini, tank barədə alacağımız cavabı bilməmiş rahat olmayacağam* (Mir Cəlal).

FEİLİN ATRİBUTİV FORMALARI – Cümlədə əsasən təyin və zərflik vəzifəsində çıxış edən feil formaları: feili sifət və feili bağlama formaları.

FEİLİN İCBAR NÖVÜ – İş və hərəkəti hər hansı bir şəxs təsir və ya göstərişi ilə ikinci bir şəxsin gördüyünü bildirən feil növü. Bu növdə əsas məsələ feillə cümlədəki subyektlərin münasibəti məsələsidir. İşin icraçısı cümlədə yalnız məntiqi subyekt olur, qrammatik cəhətdən isə tamamlıq vəzifəsində çıxış edir. İcbar növ feil əsasına *-dır, -dir, -dur, -dür*

və ya *-t* şəkilçisi qoşmaqla düzəlidir: *yandırmaq, bildirmək, tutdurmaq, döydürmək, anlatmaq.*

FEİLİN QARŞILIQ NÖVÜ – Feildə ifadə olunan iş-hərəkətlə onun icraçıları arasındakı münasibəti göstərən feil növü. Feilin bu növü mənaca birgəlik, qarşılıq, təkrarlılıq, çoxdəfəlilik, subyektlərin bir-birinə köməyi, yarışmaq və s. anlayışları bildirməyə xidmət edir. Qarşılıq növün şəkli əlaməti feil əsasına *-iş, -iş, -uş, -üş, -ş* və ya *-laş, -ləş* şəkilçisinin qoşulmasından ibarətdir: *qatışmaq, gəzişmək, vuruşmaq, görüşmək, oynamaq, şərtləşmək.*

FEİLİN QAYIDIŞ NÖVÜ – İş görünə (subyektlə) üzərində iş icra olunan əşyanın (obyektin) arasındakı münasibəti bildirən feil növü. Burada subyekt eyni zamanda obyekt də əvəz edir. Azərbaycan dilində təsirli feil kökünə *-in, -in, -un, -ün, -n, -il, -il, -ul, -ül; -lan, -lən; -laş, -ləş; -x, -ik, -ux, -ük* şəkilçilərindən birini əlavə etməklə qayıdış növü əmələ gətirilir: *açılmaq, çəkilmək, yorulmaq, üzülmək, geyinmək, qızınmaq, soyunmaq, görünmək, söykənmək, maraqlanmaq, evlənmək, yaxınlaşmaq, keyləşmək, darıxmaq, doluxmaq, gecikmək, döyülmək.* Şəkilcə məchul növə oxşasa da, feilin qayıdış növü mənaca ondan fərqlənir.

FEİLİN QEYRİ-PREDİKATİV KATEQORİYALARI – Feilin növ, tərz və təsirlilik kateqoriyaları.

FEİLİN MƏCHUL NÖVÜ – Hərəkətlə obyekt və subyekt arasında münasibəti göstərən feil növü. Bu növdə subyekt ilə obyekt öz yerlərini dəyişmiş olur. Cümlədə iş və hərəkətin həqiqi icraçısı qrammatik obyekt (tamamlıq), həqiqi obyekt isə qrammatik subyekt (mübtəda) kimi işlənir. Məchul növün formal əlaməti feil əsasına *-il, -il, -ul, -ül, -l* və ya *-in, -in, -un, -ün, -n* şəkilçisinin qoşulmasından ibarətdir:

yazılmaq, əzilmək, vurulmaq, döyülmək, alınmaq, silinmək, qorunmaq, yolunmaq, bölünmək.

FEİLİN MƏLUM NÖVÜ – Hərəkətlə subyekt və obyekt arasındakı münasibəti əks etdirən və heç bir şəkilçi qəbul etmədən yalnız leksik-semantik baxımdan müəyyənləşdirilən məna növü. Məlum növ feillərdə iş görünənə məlum olur və adətən cümlənin mübtədası vəzifəsində işlənir. Məlum növ feillər həm təsirli, həm də təsirsiz ola bilər.

FEİLİN MƏNACA NÖVLƏRİ – Hərəkətin subyektə və obyektə arasında müxtəlif əlaqələri əks etdirən feil kateqoriyası. Hər dildə feilin mənaca növlərinin miqdarı müxtəlif olur. Azərbaycan dilində adətən feilin beş növü (bu miqdarı başqa şəkildə göstərənələr də vardır) qeyd olunur: *məlum növ, məchul növ, qayıdış növ, qarşılıqlı növ, icbar növ*. Feilin mənaca növləri ya sırf semantik (məlum növ), ya da qrammatik-semantik (qalan növlər) prinsip əsasında fərqlənir.

FEİLİN PREDİKATİV KATEQORİYALARI – Predikativlik əmələ gətirən feil kateqoriyaları: şəxs kateqoriyası, zaman kateqoriyası, forma kateqoriyası.

FEİLİN TƏSRİFLƏNƏN FORMALARI – feilə məxsus başlıca sözdəyişdirici şəkilçilərlə (şəxs, zaman və feil şəkillərinə məxsus şəkilçilər) işlənən formalar: əmr, xəbər, lazım, arzu, vacib, şərt və davam şəkilləri.

FEİLİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARI – Feilə məxsus olan başlıca qrammatik formalardan məhrum olan, yəni şəxsə, zamana və feil şəkillərinə görə təsriflənməyən forma: məsdər, feili bağlama və feili sifət.

FEİLİN ŞƏXS FORMASI – Şəxslə cümlələrin xəbəri vəzifəsində işlənən təsriflənməmiş (şəxsə, kəmiyyətə, zamana və şəkllə görə dəyişmiş) feil forması.

FEİLİN ŞƏXS SONLUĞU – Hal-hərəkətin və iş görənin (subyektin) danışan şəxsə münasibətini ifadə edən qrammatik kateqoriya. Hərəkətin subyekti danışan özü (birinci şəxs), onun müsaibibi (ikinci şəxs) və ya söhbətdə iştirak etməyən şəxs, ya da əşya (üçüncü şəxs) ola bilər. Bu fərqlər həm feilin şəxs sonluqları ilə, həm də şəxs əvəzlilikləri ilə əks etdirilir. Birinci və ikinci şəxslərin formaları üçüncü şəxsdən fərqli olaraq hərəkətin müəyyən subyektini bildirir, üçüncü şəxs isə bunu bildirmir. Odur ki, hər hansı isim üçüncü şəxsdə hərəkətin subyekti ola bilər. Feilin şəxs formaları adətən dialog nitqində öz ilkin mənalarda işlədilir. Bundan əlavə həmin formalar digər mənalarda da çıxış edə bilər ki, nəticədə sinonim əvəzlənmələr üçün əlverişli imkanlar yaranmış olur. Məsələn: 1. İkinci şəxs təkin forması ümumiləşdirilmiş məna kəsb edir: *Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına. Aciz olsan əzilərsən.* 2. Birinci şəxs təkin əvəzinə ikinci şəxs təkin forması işlənir: *Elə ki, dağın zirvəsinə qalxırsan, quş kimi yüngülləşirsən.* 3. İkinci şəxs təkin əvəzinə üçüncü şəxsin təki işlənir: *Gör nə gözlərini zilləyib baxır mənə!* 4. Birinci şəxsin cəmi ümumiləşmiş şəxsi bildirir: *Əkiblər, yemişik, əkirik, yesinlər. Qurtarıb hər yarağımız, qalib saqqal darağımız.* 5. Üçüncü şəxsin cəmi birinci şəxsin təkini bildirir: *Yaxşı, yaxşı, bildilər, bildilər.* Şəxs kateqoriyası zaman kateqoriyası, habelə feilin şəkil kateqoriyası ilə birlikdə sintaktik predikativlik əmələ gətirir.

FEİLLƏŞMƏ – Başqa nitq hissələrinin feilə çevrilməsindən ibarət sözdüzəltmə üsulu. (Bu üsul Azərbaycan dilinə xas deyildir). *Bəsdir* predikatının *bəsdirin* şəklinə düşməsi feilləşmə ilə əlaqədardır.

FEİLSİZ – Tərkibində feil olmayan, feil iştirak etməyən;ismi. **Feilsiz cümlə** – İsmi xəbəri olan cümlə. **Feilsiz xəbər** – Bax: İsmi xəbər.

FENOTİPLƏR – 1. Real nitq faktlarına əsaslanan empirik ümumiləşdirmələr. 2. Açıq şəkildə nitqdə öz ifadəsini tapan dil kateqoriyaları.

FƏLSƏFİ QRAMMATİKA – Fəlsəfə, məntiq və psixologiya ilə əlaqədar olub, dil və təfəkkür qanunlarının qarşılıqlı əlaqələrini, fəlsəfə və dilçilik kateqoriyalarının ümumi və fərqli cəhətlərini öyrənməklə məşğul olur. Bu qrammatikaya misal olaraq O.Yespersenin “Филолософия грамматики” əsərini göstərmək mümkündür. Fəlsəfi qrammatikanın əsas vəzifəsi təfəkkür kateqoriyalarının dilçilik kateqoriyaları vasitəsilə ifadə edilib-edilməməsini və ya bu kateqoriyalar arasındakı qanunları öyrənməkdir.

FƏRQLƏNDİRİCİ – 1. Linqvistik (semiotik) cəhətdən relevant olan fərqləndirici əlamət. 2. Fərqləndirmə işinə xidmət edən, fərqləndirməyə səbəb olan. **Fərqləndirici işarə** – Diakritik işarə.

FƏRQLƏNDİRMƏ – İfadənin müəyyən hissəsinə (ün-sürünə) diqqəti cəlb etmək üçün müxtəlif sintaktik, qrafik və fonetik vasitələrdən istifadə etmə. Məsələn, S.Vurğun “Dörd söz” şeirində ümumi isimləri fərqləndirmək üçün qrafik vasitədən istifadə edib onları baş hərflə yazmışdır. Aşağıdakı nümunələrdə “mən” sözü belə fərqləndirilir: *Mən gördüm – Mən də gördüm – Hətta mən də gördüm – Hətta mən özüm də gördüm.*

FİŞİLTİLİ SAMİTLƏR – Dilönü diş-damaq samitləri (z) və (s) samitləri əmələ gələrkən dilin ön hissəsi ilə qalın damaq arasında dar bir novcuq yaranır ki, bu novcuqdan keçən hava axını fişiltılı səsi çıxarmış olur.

FİKTONİM – Şəxsin, obyektin həqiqi, real adını gizlətmək məqsədi ilə düşünülmüş şəkildə yaradılan və istifadə olunan xüsusi ad. Yaşayış məntəqəsi və ya hərbi hissə N

(Belqrad şəhəri və ya orada yerləşən hərbi hissə əvəzinə); *Baş konstruktor, Kosmonavt -5* (həqiqi familiyanın yerinə) və s.

FİNAL – Hecanın son səsi.

FİN-UQOR DİLLƏRİ – Aşağıdakı iki qrupu əhatə edən dil ailəsi: uqor qrupu (macar dili, mansı və xantı dilləri); fin qrupu (fin // suomi dili, eston dili, karel dili, saam dili, komi, mari, mordva, udmurt dilləri).

FİT DİLİ – Fit vasitəsilə baş verən ünsiyyət. Fransa pri-neylərindəki 40 evdən ibarət balaca Las kəndi Pik-de-Jer dağının sıldırımlı döşündə salınmışdır. Bütün Qərbi Avropada bu kənd yeganə yerdir ki, fit dili mühafizə olunub saxlanılır. Bu dili çobanlar icad etmişlər. Onlar üç kilometrədən artıq məsafədə belə bir-birlərini görmədən, bu dillə ünsiyyət saxlayırlar.

Başqa qitələrdə isə fit dilləri geniş yayılmışdır. Afrikada onlarla “fit dialektləri” vardır ki, bu dialektlərdə Anqolada, Konqoda, Keniyada, Tanzaniyada, Botsvanada da danışılır. Meksikada masatek və sapotek hinduları fit dili vasitəsilə ünsiyyətdə olurlar. Türkiyədə 200 min, Kanar adaları qrupundan Homer adasında üç min adam fit dili ilə söhbət edə bilər” (“Pravda”, 29.9.80).

FİTONİM – Hər hansı bitkinin xüsusi adı. *Kasıb ağac* (Yasnaya Polyanada). *Ölü ağac* (Müqəddəs Yelena adasında). *Qoca palıd. Qoşa çinar. Gözətçi. Yadigar palıd* (Talış meşəsində).

FİZİONİM – Təbii yolla meydana çıxmış coğrafi obyektlərin ümumi adı: Məsələn: *Kür çayı. Göy göl. Xəzər dənizi. Şabran çölü. Balıq dağı. Təngə boğazı.*

FLEKSİYA – Söz sonuna əlavə olunan və morfoloji-sintaktik mənaların ifadəsinə xidmət edən morfem. **Daxili fleksiya** – Söz kökünün səs tərkibində baş verən dəyişiklikdir ki, müxtəlif qrammatik mənaları fərqləndirir. Məsələn, rus di-

lində *ybirantb* – *ybrantb*, *nosylantb* – *noslantb* feillərində kökdəki saitin sıfır səslə əvəzlənməsi ilə bitməmiş və bitmiş tərzlər fərqləndirilir.

FLEKTİV DİL – Fleksiya üsulu üzrə sözdəyişmədən istifadə edən dil. Bu dillərdə hər fleksiya bir neçə qrammatik mənanın ifadəçisi ola bilər. Hind-Avropa dilləri flektiv dillərdir.

FONEM – Dilin mənalı ünsürlərinin (morfem, söz, söz birləşməsi) əmələ gəlməsində və onların fərqləndirilməsində əsas rol oynayan ən kiçik dil vahidi. Dilin ən kiçik (qısa) fonoloji vahidi. Fonemi parçalamaq mümkün deyil. Lakin hər bir söz ardıcıl gələn fonemlərin birləşməsidir. Sözü belə təsviri dilin strukturunu öyrənmək üçün çox zəruridir. Bununla belə, demək lazımdır ki, belə təsvir dilin real şəkildə mövcud olub-olmamasından asılı deyil və abstrakt səciyyə daşıyır. Fonemin başlıca xüsusiyyəti ən kiçik dil vahidi olmasıdır. Dünya dillərində fonemlər eyni miqdarda deyildir. Nitqin ən kiçik vahidi, yəni seqmenti kimi çıxış edən fonemlərə seqment fonem deyilir və bunlar supraseqment fonemlərə qarşı qoyulur.

Fonem anlayışını – nitq səslərinin ictimai (funksional) əhəmiyyətini dilçilik elmi tarixində ilk dəfə İ.A.Boduen de Kurtene müəyyənləşdirmişdir. O, 1870-ci ildə Peterburq universitetində oxuduğu bir mühazirəsində səslərin fiziki təbiəti ilə dildə oynadığı rol arasında uyğunsuzluq olduğunu göstərmişdir.

“Fonem” terminini ilk dəfə 1874-cü ildə fransız dilçisi L.Ave (Havet) işlətməmişdir. F.de Sössür 1879-cu ildə ulu dildə mövcudluğu təsəvvür edilən və tələffüz tərzini tam dəqiq müəyyən edilməyən səsləri bildirmək üçün “fonem” terminindən istifadə etmişdir. Sonralar isə Sössür və onun məktə-

bi nitqdə realizə olunan və ya səslər şəklində təsəvvür edilən əlaqələr (münasibətlər) ünsürünə fonem adı vermişlər. 1881-ci ildən etibarən İ.A.Boduen de Kurtene və onun tələbəsi N.V.Kruşevski məna dəyişməyə xidmət edən səsləri “fonem” adlandırmışlar. Strukturalistlər və müasir kibernetiklər fərqləndirici (diferensial, relevant) səs əlamətlərinin toplusuna, məcmuyuna “fonem” deyirlər. Sovet dilçiliyində fonem dilin mənalı ünsürlərini (morfem və sözləri) əmələ gətirməyə və fərqləndirməyə xidmət edən səs kimi, habelə morfemin səs cildinin ən kiçik vahidi kimi başa düşülür və işlədilir. Beləliklə, fonem sözləri, söz formalarını və morfemləri fərqləndirməyə xidmət edən ən kiçik dil vahididir.

Fonem anlayışı haqqında sovet dilçiliyində iki cərəyan – Leninqrad və Moskva fonoloji məktəbləri vardır. Leninqrad məktəbinin nümayəndələri (L.V.Şerba, L.R.Zinder, M.İ.Matuseviç, A.N.Qvozdev) fonem anlayışını izah edərkən tərkibində fizioloji-akustik cəhətdən ən kiçik səs vahidləri fərqlənən söz-formalara əsaslanırlar. Moskva fonoloji məktəbi (R.İ.Avanesov, A.A.Reformatski, P.S.Kuznetsov, M.V.Panov, V.N.Sidorov, N.F.Yakovlev) isə fonemi müəyyənləşdirmək üçün morfemdən çıxış etməyi tələb edirlər. Morfemin eyniyyəti (eyni olması) fonem anlayışının həddlərini və həcmi müəyyənləşdirir. Məsələn, -lar,-lər cəmlik bildirən eyni morfemdir və ona görə də buradakı (a), (ə) səsləri eyni fonem hesab olunur. Zəif mövqedəki səslər akustik eyniyyətə görə deyil, morfem tərkibində eyni funksiya daşdığına görə eyni fonem hesab edilir. Hesablanmışdır ki, bir dildə 20 fonem olarsa, o dildə bir, iki, üç, dörd, beş hecadan ibarət 3368420 söz düzəltmək mümkündür. **Aktuallaşdırılmış fonem** – Nitqdə hər hansı bir variantda təzahür edən fonem. **Virtual fonem** – Dil sistemində invariant vahid kimi möv-

cud olan fonem. **Qarışıq fonem** – 1. İki və daha artıq korrel-yat və fonemlərdə fərqli cəhətlərlə yanaşı mövcud olan ümumiliklər. 2. Qarışıq sait, başqa sözlə, orta sıra saiti. **Zəif fonem** – Zəif mövqedəki, yəni söz-forma tərkibində ən az, zəif fərqləndirilə bilən fonem. **Korrelyativ fonem** – Korrelyativ, qoşa qarşılaşdırmada iştirak edən fonem. Yalnız bir əlamətlə bir-birindən seçilən, qalan əlamətlərlə uyğun gələn fonemlər. **Güclü fonem** – Güclü mövqedə olan, yəni s-z-forma tərkibində ən yüksək fərqlənmə xüsusiyyətinə malik fonem. **Seqment fonem** – Nitq axını prosesində bir-birinin ardınca gələn fonemlərdən hər hansı biri. Bu anlayış “supersegment fonem” anlayışına qarşı qoyulur. **Sıfır fonem** – Fonoloji qarşılaşdırmada aktual şəkildə iştirak etməyən virtual fonem. Təcrid edilmiş fonem – Korrelyativ qarşılaşdırmaya daxil olmayan (diferensial əlamətlərin heç biri qarşılaşdırmada iştirak etməyən) fonem. Azərbaycan dilində (h), rus dilində (н), (й), (ч) fonemləri. Korrelyativ fonemin əksi.

FONEM VARIASİYALARI – Ümumi əsas fonemdən fərqləndirmək məqsədi ilə işarə olunan köməkçi fonem variasiyalarıdır ki, bunlar müxtəlif mövqələrdə müxtəlif şəkil alır. (Əsas fonem hər yerdə sabit qalır). Perseptiv funksiyada fonemin güclü mövqeyi elədir ki, o, heç bir mövqedən asılı olmadan təzahür edir. Zəif mövqedə isə mövqedən asılı olaraq fonemin səslənməsi dəyişir, fonem çaları və ya variasiyaları şəklində təzahür edir. Ümumi xüsusi vasitəsilə təzahür etdiyi kimi, variasiyalar da fonem vasitəsilə təzahür edir: $a_1, a_2, a_3 \dots a_n$. A formulunda A işarəsi fonemi, a-lar isə müxtəlif variasiyaları əks etdirir.

FONEMATİK – 1. Bax: Fonoloji. *Fonematik qarşılaşdırma. Fonematik təhlil. Fonematik transkripsiya. Fonematik fərq. Fonematik (yazı) orfoqrafiya prinsipi* – real şəkildə tələffüz olu-

nan səsləri deyil, fonemləri əlifbada əksətdirmə prinsipi. Buna orfoqrafiyanın fonoloji prinsipi də deyilir. Nə qədər oxşar olsa da, fonematik orfoqrafiya prinsipi morfoloji prinsipdən fərqlənir. Morfoloji prinsip səslərin mövqe ilə və ya ənənə ilə əlaqədar bir-birinə keçməsinə nəzərə alır. Hər bir prinsip yazı üçün tələffüzün əhəmiyyətini bir şəkildə qiymətləndirir. Morfoloji prinsip üçün təhlil obyektı hərflərdir, çox zaman tələffüz heç nəzərə də alınmır (məsələn, “pah atanla” yazılır, “pa(h) atonnan” deyilir). Fonematik prinsip üçün isə fonemlərin əks etdirilməsi başlıca cəhətdir. 2. Bax: Fonem. *Sözün fonematik tərkibi.*

FONEMATİKA – Fonetika və ya fonologiya ilə yanaşı, nitqin fiziki, fizioloji və psixoloji cəhətlərini də tədqiq edən sahə.

FONEMİKA – Fonları və seqment (xətti) sırada onların birləşmə qaydalarını öyrənən fonologiya bölməsi.

FONEMİN DİFERENSİAL ƏLAMƏTLƏRİ – Hər hansı bir fonemi dilin digər fonemlərindən fərqləndirən əlamətlər; fonemin məna fərqləndirici əlamətləri. Həmin əlamətlər əsasında bir fonem digər fonem (lər)ə qarşı qoyulur. Məsələn, dodaqlanan - dodaqlanmayan, kar-cingilti, sait-samit, partlayan-sürtünən, sədalı-sədasız, küylü-küysüz və s.

FONEMİN ƏSAS VARIANTI – Fonemin ən çox müstəqil olan, mövqedən (pozisiyadan) ən az asılı olan variantı. Hər bir fonem əslində bu əsas variantla əlaqədar adlanır.

FONEMİN KONSTITUTİV ƏLAMƏTİ – Fonemin sabit, dəyişməz əlaməti, yəni sözdəki mövqeyindən asılı olmayan əlaməti. Məsələn, saitlərin söz kökündə dodaqlanan və dodaqlanmayan olması rus dili üçün konstitutiv əlamətdir. Azərbaycan dili üçün isə konstitutiv əlamət deyil, çünki son-

ra qoşulan şəkilçilər kökün saitinə müvafiq olaraq dodaqlanan saıtlərlə işlənə bilər.

FONETİK – 1. Dilin səs sisteminə məxsus. Fonetik qanunlar. Fonetik quruluş. Fonetik xüsusiyyətlər. Fonetik abstraksiya – Səsin nitqdə konkret təzahür xüsusiyyətlərindən sərf-nəzər etməklə fonoloji cəhətdən ümumiləşdirmə. 2. Fonetika söz, sif. (1-ci mənada). Fonetik akustika – danışıq səslərinin əmələ gəlməsində iştirak edən danışıq üzvlərinin məxrəci zamanı ton və küyün fiziki quruluşunu öyrənən akustika bölməsi. Nitqin fonetik vahidləri – Nitq axınının ritmik-intonasion baxımdan bölündüyü vahidlər. Nitqin fonetik vahidləri bunlardır: fraza, nitq təqtisi, fonetik söz, heca, səs.

FONETİKA – 1. Nitq səslərini, onların əmələgəlmə üsullarını, onların birləşməsi və bir-biri ilə əvəz olunması qaydalarını, bu birləşmədə mühüm rolun olan vurğu və intonasiyanı, səslərin akustikasını öyrənən dilçilik şöbəsi. **Akustik fonetika** – Nitqə məxsus səslərin əmələ gəlməsini bu prosesdə iştirak edən səs dalğalarına əsasən tədqiq edən təcürbi fonetika şöbəsi. **Rəmzi (simvolik) fonetika** – Nitq səslərindən təqlid etmə yolu ilə istifadəni tədqiq edən fonetika bölməsi. Sintaktik fonetika – a) Nitqdəki sözün müxtəlif variantlarının əmələ gəlməsinə səbəb olan fonetik hadisələri tədqiq edən dilçilik bölməsi; b) müxtəlif sintaktik funksiyaya malik supersegment fonetik hadisələri öyrənən dilçilik bölməsi. **Tarixi fonetika** – Dilin səs sisteminin inkişafını və müasir şəkllə düşmə səbəblərini tədqiq edən fonetika bölməsi. **Təcürbi fonetika** – Dilə məxsus səsləri xüsusi cihazlar vasitəsilə tədqiq edən fonetika bölməsi. **Təsviri fonetika** – Dilin səslərinin müasir mərhələdəki vəziyyətini tədqiq edən fonetika bölməsi. **Ümumi fonetika** – Nitq aparatının ümumi səs im-

kanlarını öyrənən və bu imkanlardan müxtəlif dillərdə istifadə xüsusiyyətlərini tədqiq edən dilçilik şöbəsi. 2. Müəyyən dilə məxsus səslərin akustik və fizioloji xüsusiyyətlərini öyrənən fonetika bölməsi.

FONETİK QANUN – Müntəzəm şəkildə və qarşılıqlı surətdə səslərin bir-birinə təsiri nəticəsində meydana çıxan qanun. Söz sonunda cingiltili samitlərin karlaşması qanunu. *Ahəng qanunu.*

FONETİK SÖZ – Bir vurğuda tələffüz edilən nitq vahidi. Fonetik söz həm vurğulu bir sözdən, həm də vurğulu və vurğusuz sözlərin birləşməsindən ibarət ola bilər. *Kitab. Kitab üçün. Mənim kimi. Sənin ilə.*

FONETİK TƏHLİL – Nitq vahidlərinin səs tərkibini müəyyənləşdirməkdən ibarət əməliyyat növü. Bu təhlil zamanı nitq parçasındakı müvafiq səslər, hecalar, vurğular və s., habelə səsli hərfin qarşılıqlı əlaqələri müəyyənləşdirilir.

FONETİK TRANSKRİPSİYA – Nitqin səs tərkibini yazıda tam şəkildə əks etdirmək üçün elmi məqsədlərlə tətbiq olunan xüsusi yazı üsulu.

FONETİK ÜSLUBİYYAT – Söz və birləşmələrin tələffüz variantlarının ekspressiv xüsusiyyətlərini öyrənən üslubiyyat sahəsi.

FONETİK VASİTƏLƏR – Fərqləndirici funksiyaya malik fonetik vahidlər: danışiq səsləri (*kal – ol, gəl – əl*); söz vurğusu (*akade'mik – akademi'k, müəllim-müəllim*), fraza vurğusu (*Əhməd gedəcəkdir – Əhməd **gedəcəkdir***); intonasiya (*Kitabı aldı – Kitabı aldı?*).

FONİKA – Nitqin səs quruluşunun təşkili (alliterasiya, assonans, səs təqlidi və s.).

FONOQRAFİYA – Fonoqrafik əlifba və ya dilin hərf-səs sistemini əks etdirən əlifba.

FONOQRAM – Sözlərin və morfemlərin səs cildini fərqləndirmək üçün işlənən qrafik işarə olub, məzmun vahidini əks etdirən “ideoqram” adlı qrafik işarələrə qarşı qoyulur.

FONOLOGİYA – Nitq səslərini, söz və morfemlərin səs cildini (ifadə planını) fərqləndirmə vasitəsi kimi öyrənən dilçilik elmi. Fonologiya səslərin, səs birləşmələrinin və prosodik vasitələrin mənaca relevantlığını və funksional xüsusiyyətlərini tədqiq edir. *Müqayisəli fonologiya. Tarixi fonologiya.*

Fonetika dili bir fiziki hadisə kimi öyrənilsə, fonologiya onu bir ictimai hadisə kimi tədqiq edir. Fonologiya nitqdə funksional, yəni kollektiv cəhətdən mühüm olanları fərqləndirir və onların bütöv səs sitemində yerini müəyyənləşdirir. Ünsiyyət zamanı nitq zəncirini təşkil edən seqmentlərin bəziləri bir-birindən tələffüzçə fərqlənsə də, eyniyyət təşkil edirsə, digərləri eyniyyət təşkil etmədikləri halda, tələffüzçə (səslənməsinə görə) müəyyən qədər bir-birinə bənzəyir. Fonetika ilə fonologiyanın fərqləndirilməsi F.de Sössür tərəfindən irəli sürülən nitq-dil fərqlənməsinə əsaslanır. Müstəqil bir elm olan fonologiya müxtəlif dilçilik məktəbləri tərəfindən müxtəlif cür qiymətləndirilib izah olunur. Bu da dilin səs tərkibini hansı prinsiplə öyrənmək istəyi ilə əlaqədardır. Bəziləri dili sırf fiziki, bəziləri sırf relyasion cəhətdən, üçüncüləri reprezentativ (predmetə əsaslanmaqla) və ya ekspresiv və apelyativ cəhətdən tədqiq edir, habelə dilin səs tərkibi distinktiv // diferensial (mənalı dil vahidlərini fərqləndirmə), kulminativ (sözləri və söz birləşmələrini nitq axınında fərqləndirmə), delimitativ//hüdudlandırma (ardıcıl gələn vahidlərin hüdudunu əks edən funksiya) funksiya baxımından da öyrənilə bilər. Bütün bunlar fonologiyanın başlıca tədqiqata

obyekti olan fonemin mürəkkəb təbiətə malik dil vahidi olduğunu nümayiş etdirir. **Segment fonologiya** – Supersegment vahidləri deyil, xətti ardıcılıqla bir-birini izləyən segment vahidləri öyrənməklə məşğul olan fonologiya.

FONOTAKTİKA – Söz və morfem tərkibində müxtəlif mövqələrdə fonemlərin birləşmə qabiliyyətini məhdudlaşdıran qaydalar.

FORMA – Dildə müəyyən məzmunu (məzmun planı) müəyyən ifadə (ifadə planı) tərzilə əlaqələndirən səciyyəvi daxili quruluş xüsusiyyəti. *Nəzakət forması. Variant forması. Tam forma. Yarımçıq forma.*

FORMADÜZƏLDİCİ ŞƏKİLÇİ – Eyni sözün və ya morfoloji kateqoriyalar əmələ gətirən sözlərin formalarını düzəldən şəkilçi. Sözdəyişdirici şəkilçilərdən fərqli olaraq formadüzəldici şəkilçilər sintaktik kateqoriyaların ifadəsində iştirak etmir. Buraya feilin inkar və şəkil kateqoriyalarını əmələ gətirən şəkilçilər, habelə feili sifət və feili bağlama şəkilçiləri daxil edilə bilər. Sifət dərəcələri, sıra sayları, feilin növ şəkilçiləri sözdüzəldici şəkilçilərdir və onların düzəltdiyi sözlər lüğətlərə baş sözlər kimi daxil edilir.

FORMAL – Dil vahidlərinin formasına əsaslanan, bu formadan çıxış edən.

Formal üzvlənmə. Formal qrammatika. Formal təhlil. Formal mənə (qrammatik mənə). **Formal sözlər** – Müstəqil cümlə üzvü ola bilməyən sözlər; köməkçi nitq hissələrini təşkil edən sözlər. **Sözün formal hissəsi** – Sözdə qrammatik mənənin ifadəsinə xidmət edən hissə.

FORMALAŞMIŞ – 1. Bax: Markalanmış. 2. Müvafiq sintaktik tərkib formasına düşmüş olan. Cümlə nitqin qrammatik baxımdan formalaşmış vahididir.

FORMAL-QRAMMATİK – Qrammatik əlaqələrin formal ifadəsinə əsaslanan; tərkib ünsürlərinin qrammatik xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olan. **Formal-qrammatik cümlə** – Formal-qrammatik vahid kimi götürülən cümlə. *Formal-qrammatik cümlə üzvü.*

FORMANT – Sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin ümumi adı.

FORMASIZ – Kök və şəkilçiyə ayrılı bilməyən; amorf. **Formasız sözlər** – 1. Amorf sözlər; 2. Köməkçi sözlər: *və, ki, -dək, -can//-cən.*

FORMUL – Sabit ifadələri, quruluş modellərini, basmaqalib tərkibləri bildirmək üçün işlənən ümumi ad.

FRANSA SOSİOLOJİ MƏKTƏBİ – Dilin tarixini və dilin cəmiyyətlə əlaqəsini öyrənməklə məşğul olan və XX əsrdə Fransada meydana gəlmiş dilçilik məktəbi. Ən görkəmli nümayəndələri Antuan Meye və Jozef Vandriyesdir. A.Meye göstərirdi ki, “bir dildə danışan xalqın yaşayış şəraiti haqqında təsəvvür olmadan o dili anlamaq olmaz və əlbəttə, adamların dilini bilmədən onların nə dinini, nə də ictimai həyat tərzini tam anlamaq mümkün deyildir”. Guya buna görə də insanı və onun mədəniyyətinin müxtəlif cəhətlərini öyrənən alimlər bir-biri ilə sıx əlaqədə tədqiqat aparmalıdırlar. A.Meye göstərirdi ki, müəyyən etnik qrupun ümumi dili onların ümumi mədəniyyət sahibi olduğunu göstərir. Dilləri müqayisəli-tarixi metodla öyrənən A.Meye dil dəyişmələrinin inkişafının o dildə danışan xalqın ictimai inkişafı (məsələn, abstrakt təfəkkürün inkişafı) ilə əlaqədar olduğunu göstərir. O, səslərin, vurğunun, sözün forma və mənalılarının dəyişməsinin sosioloji səbəblərini araşdırır. A.Meyenin fikrincə, hər bir qrammatik kateqoriya müəyyən qrup adamların düşüncə tərzilə əlaqədar yaranmışdır. A.Meyenin dilçilik elmi

qarşısına irəli sürdüyü başlıca problemlər bunlardır: dilin sabitliyini təmin edən amilləri və dilin dəyişməsinə səbəb olan amilləri öyrənmək; ikidillilik şəraitində bir dilin digərinə necə təsir etdiyini və bundan nə kimi nəticələr alındığını öyrənmək və s. O, cəmiyyətin inkişaf qanunlarını, habelə dillərin diferensiasiya və çarpazlaşma qanunlarını səhv başa düşürdü.

A.Meyenin sosioloji dilçilik görüşləri digər fransız dilçiləri J.Vandriyes, Marsel Koen, Moris Qramon, J.Maruzo və E.Benvenist tətəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir.

FRAZA – 1. Ən kiçik müstəqil nitq vahidi, aktuallaşmış ünsiyyət vahidi. Bu mənada “faza” termini “cümlə” termininə uyğundur. 2. Ən böyük intonasiya vahidi, bir-birinin ardınca gələn iki pauza arasındakı nitq parçası. Fonetik üzvlənmə baxımından nitq frazalar, frazalar təqtilərə, təqtilər hecalara və hecalar da səslərə bölünür.

FRAZA-AD – Feillərin iştirakı ilə düzələn və qısa mətn təsiri bağışlayan hər hansı xüsusi ad: “Palantökən qaya” (“Qaçaq Nəbi”). “Ərimgəldi dikdiri” (B.Bayramov). Milçək-qapan Xalıqverdi (B.Bayramov). Əlimyandı Murtuz (Cəlilabad r-nu). Bədii əsərlər və filmlər: “Qızıl gül olmayaydı” (R.Rza). “Yeraltı çaylar dənizə axır” (M.Hüseyn). “O olmasın, bu olsun” (Ü.Hacıbəyov). “Mən ki, gözəl deyildim”. “İnsan məskən salır”.

FRAZEOLÖGİYA – 1. Dildəki sözlərin leksik-semantik cəhətdən birləşmə imkanlarını öyrənən dilçilik şöbəsi. 2. Dilin frazeoloji vahidlərinin məcmuyunu, onların növləri, tipləri. **Substantiv frazeologiya** – Cümlədə isim funksiyasında işlənən frazeoloji vahidlər: məsələn, “küp qarısı”, “göz dağı”, “kor tale”. **Feili predikativ frazeologiya** – Cümlədə feil (xə-

bər) funksiyasında işlənən frazeoloji vahidlər: Məsələn, “baş-başa vermək”, “dişinin dibindən çıxanı demək”...

İlk dəfə fransız dilçisi Ş.Balli “dilə möhkəm şəkildə daxil olmuş birləşmələri” öyrənmək üçün xüsusi üsullardan istifadə edilməsi zəruriyyətini irəli sürmüşdür. Ş.Balli frazeoloji birləşmələrin nitqə hazır şəkildə daxil olduğunu (söz kimi), hər dəfə nitq prosesində yenidən düzəldilmədiyini göstərmişdir. Lakin frazeologiyanın müstəqil bir dilçilik elminə çevrilməsi sovet dilçisi akademik V.V.Vinoqradovun adı ilə bağlıdır. O, nitqə hazır şəkildə daxil edilən bütün birləşmələri frazeoloji birləşmələrə aid etmişdi. Elə bu xüsusiyyətinə görə də o, həmin birləşmələri sözlərlə müqayisə edir və sözlərə bərabər tuturdu. Frazeoloji tədqiqatlarda struktur faktorlara sonralar diqqət yetirilməyə başlamışdır. Əsrimizin ortalarından B.A.Larin, A.İ.Smirnitski, S.İ.Ojeqov kimi tədqiqatçılar frazeologiyanın həcmi, hüdudları ilə məşğul olur, bu anlayışı (dar), (məhdud) mənada işlədirlər. Bir ad bildirən sabit birləşmələr frazeologiyaya daxil edilir. Geniş mənada isə atalar sözləri, məsəllər, qanadlı sözlər və s. də frazeologiyanın predmeti hesab olunur.

Frazeoloji təsnifatların çox müxtəlif növləri vardır: mənşəyinə görə, komponentlərin “daşlaşmış” qrammatik əlaqələrinə görə, strukturuna görə, əlaqələrin xarakterinə görə və s. frazeoloji birləşmələri öyrənmək mümkündür.

FRAZEOLOJİ – Frazeologiya ilə əlaqədar, frazeologiyaya aid. Frazeoloji ifadə. Frazeoloji novatorluq. Frazeoloji ştamp. Frazeoloji yaradıcılıq. **Frazeoloji birləşmə** – Frazeoloji vahidin elə növüdür ki, frazeoloji birlikdən fərqli olaraq onun komponentləri semantik cəhətdən sıx vəhdət təşkil etmir, lakin sərbəst birləşmələrdən fərqli olaraq tərkibindəki komponentlərdən biri sintaktik cəhətdən bağlı olur, heç bir

başqa sözlə işlənmişdir. Məsələn, “diş qıcamaq”, “göz bərəltmək”, “qaş-qabağını sallamaq”. Bunların komponentlərini sinonimləri ilə əvəz etmək mümkündür. **Frazeoloji birlik** – Frazeoloji qovuşmadakından fərqli olaraq, tərkibindəki komponentlər arasında əlaqə nisbətən zəif olan frazeoloji vahid. **Frazeoloji vahid** – Tərkib ünsürlərinin struktur cəhətdən birləşmədiyinə baxmayaraq, semantik cəhətdən monolit bir vahid təşkil edən söz birləşməsidir ki, bu birləşmədə məqsəd əşyanın əlamətini göstərmək, nəzərə çatdırmaq deyil, onun bütövlükdə adını bildirməkdir; məsələn, “tənbəki oyunu”, “quyruq doğan ay”, “yeddi qardaş ilan “ və s. **Frazeoloji qovuşma** – Komponentləri bir-biri ilə sıx əlaqədar və qovuşmuş olan, semantik cəhətdən qətiyyənlə bölünməyən frazeoloji vahid növü; məsələn, “Mənim gözüm səndən su işmir”. “Əlimin içini iyləməmişəm ki”... **Frazeoloji variantlar** – Frazeoloji variasiya əsasında meydana çıxan sabit birləşmələr; frazeoloji vahidin tərkibində müxtəlif transformlar nəticəsində yaranan variantlar: ağına gəlmək – xəyalına gəlmək, başına oyun açmaq – başına oyun gətirmək, başından eləmək – başından rədd eləmək. **Frazeoloji variasiya** – Tərkibində leksik, leksik-qrammatik və qrammatik cəhətdən dəyişiklik baş versə də sabit birləşmənin eyni mənanı mühafizə etməsi.

FUNKSIONAL DİLÇİLİK (MƏKTƏBİ) – Bu məktəbə “Praqa dilçilik məktəbi” də deyilir. Həmin məktəb dili bir funksional sistem hesab edir, hər hansı dil hadisəsini yerinə yetirdiyi funksiya baxımından qiymətləndirir. Digər struktur məktəblərdən (Amerika strukturalizm məktəbi) fərqli olaraq dilin məna cəhətinə də diqqət və əhəmiyyət verir. Funksional dilçilik məktəbi sinxronik tədqiqata üstünlük versə də, dilin diaxronik öyrənilməsini inkar etmir. Digər struktur məktəblərdən fərqli olaraq dil hadisələrində tədrici inkişafı

da nəzərdə tutur. Daha bir fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, Praqa dilçilik məktəbi ekstalinqvistik amillərin rolunu nəzərə alır, dili xalqın ümumi tarixi və mədəniyyəti ilə əlaqədar öyrənir. Funksional dilçiliyin başlıca nümayəndələri V.Matezius, B.Qavranek, B.Trika, U.Vaxek, Vl.Skaliçka, habelə N.S.Trubetskoy, R.O.Yakobson, S.O.Karsevskidir.

Funksional dilçiliyin əsas müddəaları belədir: dilçilik müstəqil bir elmdir. Ona görə də psixologiya, məntiq, fiziologiya və s. elmlərə tabe olmamalıdır. Dil faktlarını biri-birindən təcrid olunmuş tərzdə ayrı-ayrılıqda deyil, əlaqəli şəkildə öyrənmək zəruridir. Çünki dil sistemdir. Dilin ifadə vasitələri müvafiq bir sistem təşkil edir. Dil funksional sistemdir. “Funksiya” termini “asililiq” kimi deyil, məqsədəuyğunluq, vəzifə mənasında başa düşülməlidir.

Ünsiyyət dili ilə poetik dil fərqləndirilməlidir. Ünsiyyət dilində bütün ifadə vasitələri avtomatikləşməyə, poetik dildə isə aktuallaşmağa yönəlir. Ümumi ədəbi dil sabit, lüğət baxımından, habelə üslubi müxtəliflik baxımından zəngin, mənaca dəqiq, orijinal olmalı, ədəbi dil gündəlik məişət dilindən o qədər də uzaqlaşmamalıdır. Dilin zənginliyi və ifadəliliyi onun “təmiz”liyindən əfzəldir. Hər cür (məntiqi, tarixi, xəlqi) purizm dil mədəniyyətinə maneədir. Funksional dilçilik nəzəri fonologiyayı yaratmışdır. Fonemin söz və morfemləri fərqləndirməsi cəhətinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. R.Yakobson diaxroniyanın da sistem səciyyəli olması ideyasını irəli sürmüşdür. Praqa dilçiliyi tarixi fonologiya prinsiplərini də işləyib hazırlamışdır. N.S.Trubetskoy “dil ittifaqı” anlayışını müəyyənləşdirmişdir. “Cümlənin aktual üzlənməsi” nəzəriyyəsi həmin məktəbin nümayəndəsi V.Mateziusun adı ilə bağlıdır.

FUNKSIONAL SÖZLƏR – Köməkçi nitq hissələri ilə modal sözlərin birlikdə ümumi adı.

FUNKSIYA – 1. Nitqdə işlədilərkən dil vahidlərinin (elementlərinin) yerinə yetirdikləri vəzifə, onların rolu. *Sifətin təyin funksiyası*. Adlıq halın mübtədə funksiyası. **Morfoloji funksiya** – Qrammatik formanın ifadə etdiyi məzmun (anlam). **Fərqləndirici funksiya** – İfadə (səs cəhəti, forma) cəhətdən fonemin əsas funksiyası. Mahiyyəti budur ki, semantik səviyyəli müəyyən vahidi (morfemi, sözü və s.) eyni səviyyəli başqa vahiddən fərqləndirir; göz-köz, ot-od və s.

2. Dil vahidinin nitqdə işlədilməsinin məqsədi və xüsusiyyəti. *Təyin funksiyası*. *Zərf funksiyası*. *Feili bağlama funksiyası*. **Deyktik funksiya** – İşarətmə, göstərmə funksiyası. **İkinci funksiya** – Sintaktik vasitələrin nitqdə fərdi işlədilməsi; sintaktik vahidin müəyyən şəraitdə (müəyyən nitq mübadiləsi şəraitində və müəyyən dil elementləri ilə əlaqələndirməklə) kəsb etdiyi sintaktik xüsusiyyət. İnkonqruent funksiya – Söz formasının ümumxalq dilindən fərqli okkazional işlənməsidir ki, bununla da həmin formanın uzuzla işlənməsi pozulur. *Hamınız bir ağızdan desəydi, Vahidov bu işləri görərdimi?* (M.İbrahimov). **Konqruent funksiya** – Söz formasının əsas morfoloji xüsusiyyətlərinə müvafiq işlənməsidir ki, bununla da inkonqruent funksiyadan fərqlənir və ona qarşı qoyulur. **Kulminativ funksiya** – Nitq axınında sözləri və onların birləşmələrini ayırmağa xidmət edən (fonetik) səs xüsusiyyətləri. **Nominativ funksiya** – Söz və ya söz birləşməsinin əşyanın adı olma funksiyası; sözün adlandırma funksiyası. **Perseptiv funksiya** – Nitq səslərinin dərkətmə obyektinə olma funksiyası; səsə maddilik funksiyası. **Siqnifikativ funksiya** – 1. Dilin müəyyən mənaya malik ünsürlərinin (morfem, söz, sintaqma və s.) fərqləndirilməsində fonemlərin funksiyası,

məsələn, od-ot, ad-at, göz-köz, birdən (birdən dedi) birdən (iki birdən böyükdür). 2. Bax: Sıqnikasiya. **Sintaktik funksiya** – Söz birləşməsi və cümlə tərkibində işlədilmə funksiyası, müəyyən vahidin daha böyük mürəkkəb sintaktik təməlin bir hissəsi olmaq etibarilə rolunu və xüsusiyyətləri. **Sintaktik işarənin ilkin funksiyası** – Dilin sintaktik sisteminin bir hissəsi kimi götürülən sintaktik işarəyə xas funksiya. (Bu zaman həmin sintaktik işarənin konkret işlədilməsinin bu və ya başqa xüsusiyyətlərinin hamısından sərf-nəzər edilir). **Hüddüdləşdirici funksiya** – Ardıcıl vahidlər (sintaktik səviyyədə) arasında hüddudu göstərmək funksiyası. 3. Vəzifə, işlədilmə, istifadə baxımından dilin və onun elementlərinin müxtəlif cəhətdən (aspektlərdə) işarə edilməsi, göstərilməsi, qeyd olunması. **Dilin akkumulyativ funksiyası** – Bəşəriyyətin ictimai-tarixi təcrübəsini toplamaq, ona yiyələnmək funksiyası. Dil sayəsində hər yeni insan nəslinə əvvəlcədən qazanılmış bütün nailiyyətlərə, təcrübələrin nəticələrinə hazır şəkildə sahib olur. **Dilin appelyativ funksiyası** – Dilin əsas funksiyalarından biri olub, dinləyiciyə müraciət, dinləyicini nitqi anlamağa təhrik etmək məqsədi güdür. **Dilin əqli-kommunikativ funksiyası** – Dilin əsas ünsiyyət funksiyası; məlumat vermə funksiyası. Ünsiyyət nədir? Ünsiyyət hər hansı bir məqsədlə bir şəxsə başqasına müəyyən məlumat verməsinə deyilir. Ünsiyyət iki və ya daha çox şəxsə kommunikativ fəaliyyəti nəticəsində baş verir.

FUNKTİV – Qlossematikada formal-məntiqi funksiya düzəldən iki üzvdən biri. a) sözün mənası – ifadə, b) səs cildi – forma.

FÜSEY NƏZƏRİYYƏSİ – Dilin mənşəyi haqqında antik yunan nəzəriyyələrindən biri olub, təsəvvür nəzəriyyəsinə bir etiraz kimi yaranmışdır. Bu nəzəriyyəyə görə dil “təbii yol-

la", heç bir şərtləşmə olmadan yaranmışdır. Əşyanın adı onun mahiyyəti ilə əlaqədardır, onun təbiətini əks etdirir. Bu nəzəriyyənin n görkəmli nümayəndəsi Efesli Heraklit belə hesab edirdi ki, hər bir ad müvafiq əşya ilə qırılmaz surətdə bağlıdır, ad əşyanın mahiyyətini əks etdirir. İnsan güzgüdə, əşya kölgədə əks olduğu kimi, şeyin mahiyyəti də onun adında əks olunur.

G

GEMİNAT SAMİTLƏR – Uzun kəmiyyətdə tələffüz olunan samitlər; uzun samitlər.

GENEALOJİ – Mənşə ümumiliyi ilə müəyyən edilən, dil qohumluğuna əsaslanan. **Genealoji təsnifat. Genealoji nəzəriyyə. Genealoji ağac** – Dil ailələri qrupları və budaqları arasında təsəvvür edilən əlaqə və rəbitələrin əyani təsviri 1866-cı ildə Şleyxerin irəli sürdüyü nəzəriyyəyə görə canlı varlıqlar kimi hər bir dil də özündən əvvəlki dildən törənmişdir. Bu nəzəriyyənin əvəzinə 1872-ci ildə Y.Şmidt dalğalar nəzəriyyəsini irəli atmışdır. **Genealoji nəzəriyyə** – Hər bir dilin əvvəlcə mövcud olan dillərdən müəyyən dəyişmələr, dialektlərə parçalanma və s. nəticəsində yarandığını iddia edən nəzəriyyə. **Genealoji təsnifat** – Dilləri qohumluq baxımından qruplaşdırma, təsnif etmə.

GENETİK TƏSNİFAT – 1. Bax: Antropofonik təsnifat.
2. Bax: Genealoji təsnifat.

GENİŞ CÜMLƏ – Tərkibində baş üzvlərdən başqa ikinci dərəcəli üzvlərin də (biri və ya bir neçəsi) iştirak edən cümlə. *Sığındım sənə mən on üç yaşımdan* (S.Vurğun).

GENİŞ SAİTLƏR – Dilin lap aşağı vəziyyətdə olması ilə tələffüz edilən saitlər: (ə), (ö), (o), (a).

GENİŞ TƏKTƏRKİBLİ CÜMLƏ – Baş üzvlərdən yalnız birinin (ya mübtədə, ya da xəbər) əsasında formalaşan və tərkibində həm də ikinci dərəcəli üzvlərdən biri və ya bir neçəsi işlənən təktərkibli cümlə. *Gözəl bir bahar günü idi* (M.Hüseyn). *Bütün bu işlərdən necə baş çıxarmalı?* (S.Rəhimov).

GENİŞLƏNDİRİLMƏMİŞ CÜMLƏ ÜZVÜ – İzahedici, aydınlaşdırıcı (uzlaşma, idarə, yanaşma əlaqələri ilə əlaqədar olan) sözlərlə işlənməyən cümlə üzvü. Cümlə üzvü nəinki əsas nitq hissələrinə məxsus bir sözdən ibarət olur, habelə sabit söz birləşmələri, frazeoloji ifadələrlə də ifadə edilə bilər. *Yoldan kənara çıxdı* (müq.et: Dəmir yolundan kənara çıxdı). *Mənim gözüüm səndən su işmir* (Müq.et: Mənim bu ala gözlərim sənənin bu bəd əməllərindən bircə zərrə də su içmir).

GENİŞLƏNMƏ – Əsas cümləyə sağdan və soldan yeni-yeni üzvlər əlavə etməklə nisbətən mürəkkəb quruluşlu sintaktik vahid alma. Məsələn, *gələr, gələr, gəlməz, gəlməz* cümləsi genişlənmə prinsipi əsasında müxtəlif transformlara malik ola bilər: *Gələr gözüümüz üstə yeri var, gəlməz, gəlməz // Gələr hörmət edərik, gəlməz öz bəxtindən küssün // Keyfi istəyər gələr, istəyər gəlməz// Görsə ki, ona hörmət olunur həmişə gələr, amma keyfinə dəysən, gəlməz// Əgər görsə ki, ürəkdən dəvət edirsiniz, əlbəttə, gələr, xala xətrin qalmasın çağırırsınız, heç o tərəfə üz çevirməz.*

GENİŞLƏNMƏ PRİNSİPI – Sintaktik tədqiq və təsvir işində istifadə olunan metodlardan biridir. Bu metodun mahiyyəti belədir: nüvə strukturlu müxtəsər cümlə elə cümlələrlə qarşılaşdırılır ki, müxtəsər cümlənin hər bir üzvü bu genişlənməmiş cümlədə söz birləşməsinə qarşı qoyulur. *Sadə cümlənin genişlənməsi. Sadə cümlənin feili tərkiblər hesabına genişlənməsi. Sadə cümlənin feili bağlama tərkibləri hesabına genişlənməsi. Sadə cümlənin həmcins üzvlər hesabına genişlənməsi.*

GEONİM (GEOTOPONİM) – 1. Yerdəki bütün təbii-fiziki obyektlərin xüsusi adları. Avropa qitəsi. Atlantik okeanı. Xəzər dənizi. Qafqaz dağları. Kür-Araz ovalığı. Göygöl, Şirvan düzü, İstisu, Kür çayı. 2. Geoloji çöküntülərin, təbəqələrin, səthlərin, layların, yataqların və s. xüsusi adları. Daşkə-

sən dəmir yataqları. Xəzər dənizi neft təbəqəsi. Naxçıvan duz yataqları.

GERMAN DİLLƏRİ – Hind-Avropa dil ailəsinə daxil olub, onun tərkibində ayrıca bir budaq təşkil edən dillər qrupudur ki, aşağıdakı yarımqruplara bölünür: a) Şimali german dilləri yarımqrupu (buraya İsveç, Danimarka, İsland dilləri daxildir). b) Qərbi german dilləri yarımqrupu (buraya ingilis, alman, holland dilləri daxildir).

GƏLƏCƏK ZAMAN – İş və hərəkətin, haqqında danışılan andan sonra baş verib-verməyəcəyini göstərən zaman forması; gələcəkdə icra olunması bir işlə haqqında indi xəbər verilən iş arasındakı zaman. **Qeyri-qəti gələcək zaman** – Bir işin gələcəkdə icrasını indi qeyri-qəti bir şəkildə xəbər verən zaman. Azərbaycan dilində bu zaman forması *-ar,-ər (-yar,-yər)* şəkilçisi ilə düzəlir: *alar, gələr...* **Qəti gələcək zaman** – Bir işin gələcəkdə icrası haqqında indi qətiyyətlə xəbər verən zaman. Şəkli əlaməti: *-acaq,-əcək (-yacaq,-yəcək)* morfemidir: *alacaq, gələcək...*

GƏNC QRAMMATİKLƏR – XIX əsrin son rübündə (1870-1900-cü illərdə) yaranıb inkişaf etmiş dilçilik cərəyanı. Ən məşhur nümayəndələri Avqust Leskin (1840-1916), Herman Otshof (1847-1909), Karl Bruqman (1849-1919), Herman Pauldur (1846-1921).

Onların fikrincə, fonetik qanunlarda istisna olmaz (hər bir istisna özü də bir qanunauyğunluğun nəticəsidir); dilin inkişafının iki dövrü haqqında, habelə dilin təbii orqanizm olduğu haqda Şleyxer naturalizmi səhvdir və elmə ziddir. Gənc qrammatiklər çox diqqətlə faktik material toplayır, nəzəri mülahizələr yürütməkdə ehtiyat edirlər. Öz tədqiqatlarında onlar fərdi nitq fəaliyyətini əsas götürür, dilçilikdə fərdi psixologizmi təbliğ edirdilər. Guya dilin dəyişmə sə-

bəbləri və qanunları cəmiyyətin dəyişməsi ilə deyil, fərdlərin psixikasında əmələ gələn dəyişmələrlə əlaqədar izah edilməlidir. Gənc qrammatiklər bütün dilçiliyin yalnız “tarixi dilçilik” olduğu fikrini irəli sürür, tarixi olmayan hər hansı tədqiqatı elmilikdən kənar hesab edirdilər. Onlar ayrı-ayrı dillər arasında kəskin, mütləq hədudlar olduğunu göstərirdilər. Gənc qrammatiklər öz tədqiqatlarında dil sisteminə əhəmiyyət vermir, yalnız ayrı-ayrı faktları bir-birindən əlaqəsiz şəkildə izah edirdilər ki, bu cür tədqiqata “atomizm” deyilir. Onlar ulu dili bərpa etməyə çalışarkən faktların zaman ardıcılığına diqqət yetirmirdilər.

H

HAL – 1. İsmə məxsus qrammatik kateqoriyalardan biri olub, əks etdirdiyi əşyanın başqa əşyalar, hərəkətlər, əlamətlərlə əlaqəsini bildirir. Müasir roman dilərində qədim latın dili üçün səciyyəvi olan hal kateqoriyası sıradan çıxmaqdadır. Analitik dillərdə hal kateqoriyası ölüb getmək üzrədir. İngilis dilində də vəziyyət belədir. 2. İsmın formalarından biri olub, həmin ismin söz birləşməsi və cümlə daxilindəki digər sözlərlə əlaqəsini əks etdirir. Bu sintaktik əlaqə ya müstəqil şəkildə hal forması ilə ifadə olunur, ya da digər leksik və ya qrammatik vasitələr (qoşma, intonasiya, söz sırası) ilə birlikdə ifadə edilir. Hal formaları ilə onların ifadə etdikləri mənalər eyni miqdarda deyildir. Çünki eyni bir hal forması bir sıra mənalara ifadəsinə xidmət edir. **Vasitəli hal** – Əşyavilik anlayışını müstəqil tərzdə deyil, asılı şəkildə bildirən (nitqdə başqa vahidlərlə əlaqələnmək yolu ilə bildirən), bununla da adlıq hala qarşı qoyulan bütün digər halların ümumi adı. Adlıq haldan başqa hər hansı bir hal. Bu hallar ona görə adlıq hala qarşı qoyulub ondan fərqləndirilir ki, cümlədə adlıq hal sintaktik cəhətdən digər sözlərdən asılı deyildir, halbuki yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq halları cümlə və ya söz birləşməsi tərkibində digər sözlərdən sintaktik asılılığı ilə seçilir. Deməli, bunlar cümlədə vasitəsiz şəkildə iştirak edə bilmir, başqa sözlərin vasitəsilə, vasitəli şəkildə çıxış edirlər. **Qoşmalı hal** – Slavyan dilləri üçün səciyyəvi olub, yalnız qoşma ilə işlənən hal forması. *Книга на столе. Забота о матери.* Azərbaycan dilində yönlük, yiyəlik və çıxışlıq halları həm qoşma ilə, həm də qoşmasız işləyə bilər. Onların

qoşma ilə işlənməsi “qoşmalı halı” təşkil etmir, çünki qoşmanın olması qrammatik zəruriyyət deyildir. **Qoşmasız hal** – Qoşma ilə birlikdə çıxış etməyən hal forması. Azərbaycan dilində adlıq və yerlik hallarından sonra qoşma işlənmədiyi üçün bunlar “qoşmasız hallar” hesab oluna bilər. **Qrammatik hallar** – Mübtədanın və vasitəsiz tamamlığın başqa sözlərlə əlaqəsini əks etdirən hal. Azərbaycan dilində adlıq və təsirlik hallar qrammatik hallardır. **Məkani hallar** – Müəyyən məkanla əlaqədar vəziyyət və ya hərəkət semantikasını mühafizə edən hallar. Azərbaycan dilində yönlük, yerlik və çıxışlıq halları. **Təkrar(lanan) hal şəkilçisi** – Danışıq dilinin təsiri ilə eyni hal şəkilçisinin iki dəfə işlənməsi: *sonra-sonradan-sonradannan. Obaşdannan durub*. Tarixən “geriyə”, “içəriyə” və s. formalarda da təkrarlanan hal şəkilçiləri vardır.

HALLANMA – İdarə edən sözün tələbinə görə tabe olan sözün müxtəlif hal şəkilçiləri qəbul etməsi. İdarə (təbe) edən söz kimi aşağıdakılar çıxış edə bilər: feillər – (kitaba) *baxmaq*, (kitabı) *oxumaq*, (kitabda) *görmək*, (kitabdan) *öyrənmək*; qoşmalar – (kitaba) *kimi, sarı, tərəf...*(mənim, sənin...) *qədər, tək...*(kitabdan) *ötrü, sonra*; nisbət şəkilçili isim – (kitabın) *cildi*, (mənim) *kitabım*; sifətlər – (dəvədən) *böyük*, (ucadan) *uca*.

HAMİ DİLLƏRİ – Aşağıdakı dil qruplarını əhatə edən dil ailəsi: bərbər dilləri qrupu (liviya, numidiya, tuareq dilləri), kuşit dilləri (Somali dil və s.) qrupu, Misir dilləri qrupu (ən qədim və ölü *Misir dili, qibtı dili*).

HAPLOLOGİYA – Ardıcıl gələn iki eyni tərkibə malik hecadan birinin dissimilyasiya nəticəsində düşməsi: *tabelilik-tabelik, obrazlılıq – obrazlıq, samballılıq – samballıq, minerallogiya – mineralogiya*. *Əhali bu xəbəri çox soyuqqanlılıqla qarşıladı*

(M.S.Ordubadi). *Sənə də məsləhət görürəm ki, bu işə soyuqqanlıqla yanaş* (Ə.Vəliyev).

HECA – Nitq prosesində hər dəfə nəfəsalma zərbəsi ilə tələffüz edilən, ya bir saيتدən, ya da bir sait və bir (və ya bir neçə) samitdən ibarət nitq vahidi; bir sait əsasında formalaşmış nitq parçası. Hecanın bu tərifı Boduen de Kurtene tələffüzdən irəli sürülmüş hecanın “artikulyator tərifı” hesab olunan fikrə uyğundur. Boduen göstərirdi ki, heca əzələ gərginliyinin bir zərbəsidir. Bunun belə olduğunu daha uzun sözləri tamamilə təsadüfi şəkildə, qeyri-ixtiyari şəkildə tələffüz edəndə, intuitiv olaraq hiss etmək mümkündür. Hecaya məxrəc əsasında tərif verməyin düzgünlüyünü, bir də şeirin vəznı məsələsi sübut edir. Şeirdə heca ritmik nitqin aksentfonik vahidi kimi çıxış edir. Strukturalistlərə görə, heca səslərin birləşməsinin ən kiçik modelidir ki, onu təkrarladıqda dildə mümkün olan bütün səs birləşmələri əldə edilə bilər. Hecaya akustik baxımdan belə tərif verilir: heca müxtəlif dərəcəli sədalı səslərin əvəzlənməsidir, ən az sədalı səslər arasında ən çox sədalı səslərin fərqləndirilməsidir. **Açıq heca** – Saitlə bitən heca: *da-yı, di-ri, gə-lə-si*. **Vurğulu heca** – Üzərinə vurğu (əsas söz vurğusu) düşən heca. **Vurğusuz heca** – Sözüün tərkibində üzərinə vurğu düşməyən heca. **Qalın heca** – Heca düzəldən səsi qalın saيتدən ibarət heca. **Qapalı heca** – Samitlə bitən heca: *az-ğın, don-luq, ə-lək*. **Qısa heca** – Qısa saitelərdən təşkil olunmuş heca. **Qovuşuq heca** – Saitlə bir və ya bir neçə samitin birləşməsindən ibarət heca: *ba-cı, qar-daş, öl-kə, al-maq*.

Qovuşuq hecanın örtüsüz heca, açıq heca, örtülü heca, qapalı heca kimi növləri vardır. **İncə heca** – Heca düzəldən səsi incə saيتدən ibarət heca. **Yarımqapalı heca** – Sonor samitlə bitən heca: *al, al-ma-yar, əl-dən*. **Yüksələn heca** – Üzə-

rinə yüksələn vurğu düşən heca. **Küylü heca** – Tərkibində ancaq küylü samitlər olan qovuşuq heca: *baş, ot, duz, ya, yağlı*. **Küylü sonorlu heca** – Tərkibində həm küylü, həm də sonor samit(lər) olan qovuşuq heca: *bal, var, ilk, çirk*. **Oksiton heca** – Sözdə üzərinə kəskin vurğu düşən son heca. **Örtülü heca** – Samitlə başlanan heca: *ger-çək, güz-gü, do-dağ*. **Örtüsüz heca** – Saitlə başlanan heca: *əl-cək, ör-tü, il-ğım*. **Saf heca** – Bir saitdən ibarət heca; *a-ta, a-yaq, u-şaq, o-ğul, i-lik*. Bu sözlərin birinci hecaları saf hecalardır. Azərbaycan ədəbi dilində saf heca əsasən söz əvvəlində özünü göstərir. **Sonorlu heca** – Tərkibində ancaq sonor samit(lər) olan qovuşuq heca: *mən, al, nar, maral*. **Uzun heca** – Uzun saitlərin və ya diftonqların iştirakı ilə düzəlmiş heca.

HECADÜZƏLDƏN SƏS – Hecanın tərkibində bu hecanı təşkil edən, formalaşdıran ən güclü səs. Hecanın tərkibində (varsə) digər səslər bu hecadüzəldən səsdən ya əvvəl, ya sonra gəlir. Hecadüzəldən səsdən əvvəl gələn səslər tədricən güclənərək, sonra gələnlər isə tədricən zəifləyərək hecadüzəldən səsə qovuşur. Adətən sait səslər hecadüzəldən səs hesab olunur. Lakin bəzi dillərdə (serb, çex və s.) sonorlar da heca düzəldə bilir.

HELONİM – Hidronimin bir növü; bataqlıq və bataqlaşmış yerlərin xüsusi adları. Dünya xəritəsində minlərlə bataqlıqlara və onların xüsusi adlarına rast gəlmək mümkündür. Azərbaycanın ərazisində, xüsusən Kür-Araz və Lənkəran ovalıqlarında çoxlu bataqlıqlar və otluq bataqlıqlar olsa da, onlara hələ xüsusi adlar verilməmişdir.

HENDİADİZ//HENDİADİON – İki həmcins üzvdən ibarət olub bir mürəkkəb söz düzəldən tərkibdir ki, bu tərkibin üzvləri şəraitin tələbi ilə bir-birindən ayrılıb, hər biri müstəqil işlənə bilər: *boy-buxun, ata-ana, böyük-küçük* və s.

HERALDİKA ADI – Heraldika emblemi ilə əlaqədar olaraq obyektə verilmiş xüsusi ad. Gerbdə əks olunan təsvirlə həmin ad arasında müəyyən əlaqə olur. Qaraqoyunlu dövlətinin (1406-1468) bayrağı üzərində qara qoyun, Ağqoyunlular dövlətinin (1467-1502) bayrağı üzərində ağ qoyun şəklindən ibarət emblem olduğu üçün o dövlətlər *Qaraqoyunlu* və *Ağqoyunlu* adlanmışdır.

HEROQLİF – İlkən şəkilləri ilə əsasən əlaqəsi qırılmış ideoqramdır ki, bu yazı işarəsi bir sıra hallarda fonetik əlifba işarələri ilə birləşir. Heroqliflər də ideoqrafik işarələrdir ki, bu işarələr habelə rəmzi şəkildə olsa da əks etdirdikləri əşyaların şəkilləri ilə müəyyən qədər əlaqədar olurlar. Məsələn, Misir yazısında “getmək” məfhumunu ifadə etmək üçün ayağın şərti sxemini çəkirdilər. Habelə, “günəş” məfhumunu bir dairə çəkib, içərisinə bir nöqtə qoymaqla ifadə edirdilər. Heroqlif yazının müasir dövrdə də qalmasına səbəb onun müəyyən üstünlüyü olmuşdur. Çünki müxtəlif dillərdə danışan adamlar heroqlif yazıdan istifadə edərək bir-birlərini çox gözəl başa düşə bilirlər. Bu cəhətdən heroqliflər riyazi işarələrə, rəqəmlərə bənzəyir. Müxtəlif dillərdə danışan şəxslərin hamısı rəqəmləri eyni şəkildə yazır və eyni mənada başa düşür. Heroqlifin bir üstünlüyü də yığcamlığı ilə əlaqədardır. Belə ki, bir işarə bütöv bir sözü əks etdirir. Lakin bütün bunlar fonoqrafik yazı qarşısında çox sönük görünür.

HEROQLİFİKA – İdeoqrafik yazının bir növü olub, qədim Misirdə və digər Şərqi ölkələrində, habelə müasir Çində yayılmışdır.

HETEROFEMİYA – Bir söz əvəzinə formaca (səs tərkibinə görə) bənzər, lakin tamamilə başqa mənəli digər sözün səhv olaraq işlədilməsi. Məsələn, “məzac” yerinə “məcaz”.

HETEROQRAFIYA – Müxtəlif sözlərdə müxtəlif səsləri göstərmək üçün eyni bir işarədən istifadə edən yazı (müq. et: Azərbaycan dilində eyni k işarəsi müxtəlif səsləri göstərir. *Kitab* və *kolxoz* sözlərində olduğu kimi).

HƏRF – Ayrı-ayrı fonemləri, onların əsas variantlarını və fonem qruplarını yazıda müəyyən dil üçün ənənəvi olaraq əks etdirən qrafik işarə. **Baş hərf** – Dilin orfoqrafiya qaydalarına müvafiq işlədilən, şəklinə görə iri, böyük yazılması ilə fərqlənən hərf. **Kiçik hərf** – Mövcud orfoqrafiya qaydalarına əsasən baş hərlə yazılmayan bütün səslərin yazılışı üçün qəbul edilmiş hərf. Hərflə səs arasında çox mürəkkəb əlaqələr mövcuddur. Eyni bir hərf müxtəlif səsləri əks etdirə bilər. Məsələn, **k** hərfi *kitab* və *kolxoz* sözlərində müxtəlif səsləri əks etdirir. Digər tərəfdən eyni səs müxtəlif hərflərlə əks etdirilir: dörd-dört, meyid-meyit, nərgiz-nərgis və s. Bir hərf bir neçə səs birləşməsinə əks etdirir. Rus əlifbasında я, е,е, ю hərfləri bəzən də müvafiq şəkildə y+a, y+e, y+o, y+u səs birləşmələrini ifadə edir. Bir neçə hərf birləşməsi bir səsi əks etdirir. Alman əlifbasından sch, sc hərf birləşmələri ş səsinə bildirir: Schreiben, Scön. Bəzi hərflər heç də səsi əks etdirmir. Rus əlifbasında ъ,ь hərfləri səs bildirmir. Habelə bir sıra hərf birləşmələrində (вств, здн, стн...,) samitlərdən biri tələffüz edilmir: грустный (t tələffüz olunmur), праздник (d tələffüz olunmur), солнце (l tələffüz olunmur).

HƏRFİ – Hərflərlə bağlı olan. *Hərfi inisal. Hərfi yazı. Hərfi məna.* Bax: həqiqi məna.

HİBRİD – 1. Çarpazlaşmış, qarışmış. **Hibrid dil** – Lüğət tərkibi, sintaktik və morfoloji qanunları mənşəcə müxtəlif dillərdən düzəlmiş dil. 2. Mənşəcə müxtəlif dillərin ünsürlərindən düzəlmiş olan. **Hibrid sözlər** – İki müxtəlif dilin ünsürlərindən düzələn sözlər. Məsələn, uzundraz, çöl-biyaban,

yığcam, qıyqac...**Hibrid bağlayıcı** – Bağlayıcı funksiyasından əlavə, başqa mənalara da ifadə edən söz. *Gərək öldür, gərək qoy, hökm hökmün, rəy rəyindir* (Füzuli). *İstəyir gəlsin, istəyir getsin*.

HİBRİD AD – İki dilin leksik-morfoloji vahidlərindən düzələn xüsusi adlar. Familiya: *İsmayılov, Zəkizadə, Muğanlinski*; ata adı: *Qurbanoviç, Qəhrəmanoviç, Kərimoviç*; şəxs adı: *Zərhanım, Kəmalə, Ağamir*; toponim: *Cəfərabad, "Nizami"sovxozu, Volqa çayı, Moskva şəhəri, Ukrayna xalqı*.

HİDROLOJİ TERMİN – 1. Su obyektləri ilə əlaqədar olan coğrafi termin: *okean, dəniz, körfəz, göl, çay, süni göl, kiçik çay, kanal*. 2. Su obyektlərinin müxtəlif görünüşü ilə əlaqədar olan coğrafi termin: *gölməçə, burulğan, çala, şalalə, hovuz, su anbarı, daşqın, sel, su ayırıcı, su basımı*.

HİDRONİM – Hər hansı süni şəkildə yaradılmış və ya təbii su obyektlərinin xüsusi adı. Okeanonim, pelaqonim, limnonim, potamonim, hidrologiya, hidroqrafiya, mikrohidronim, helonimlər də buraya daxildir: Hind okeanı. Ağ dəniz. Xəzər dənizi. Göy göl. Kür çayı. Mingəçevir dənizi.

HİDRONİMİKA – Toponimikanın hidronimləri, onların meydana gəlməsi, inkişafı və funksiyasını öyrənən sahəsi.

HİDRONİMİK LEKSEM (HİDROLEKSEM) – Hidronim vədi; söz. *Xəzər dənizi, Göy göl, Lənkəran çayı, Ceyranbatan su anbarı. İsa bulağı*.

HİDRONİMİYA – Hidronimlərin məcmuyü. Azərbaycanın hidronimiyası. Kür-Araz ovalığının hidronimiyası. Nizami Gəncəvi yaradıcılığının hidronimiyası.

HİDRONİMLƏŞDİRMƏ – Apelyativin və ya onun hidronimə keçməsi və onun eyni formada toponimə çevrilməsi: *ceyran batan → Ceyranbatan su anbarı → Ceyranbatan*

qəsəbəsi, ceyran keçməz → Ceyrankeçməz çayı, Ağsu → Ağsuçay, sarı su → Sarısu gölləri, qozlu çay → Qozluçay.

HİND-AVROPA DİLÇİLİYİ – Avropada və Cənub-Şərqi Asiyada yaşayan (və ya yaşamış) xalqların dillərini, mədəniyyətlərini müqayisəli-tarixi yolla öyrənən, onların bir ümumi kökdən, ulu duldən törədiyini sübut edən dilçilik sahəsi. Hind-Avropa dilçiliyi XIX əsrdə meydana çıxmışdır.

HİND-AVROPA DİLLƏRİ AİLƏSİ – Hind-Avropa ulu dilindən törəmiş dil ailəsi. “Hind-Avropa dilləri” terminini dilçiliyə F.Bopp gətirmişdir. Sonralar A.Şleyxer bu termin əvəzinə “hind-german dilləri” termini işlətmişdirsə də, dilçilikdə məqbul görülməmişdir. Hind-Avropa dilləri ailəsi aşağıdakı dil budaqlarına bölünür. 1) Hind dilləri budağı (benqal, pəncab, urdu, hindu, ölü dillərdən sanskrit və prakrit dilləri); 2) İran dilləri budağı (fars, əfqan, tacik, osetin, kürd, tat, ölü dillərdən – skif dili); 3) slavyan dilləri budağı (şərqi slavyan – rus, ukrayna, belorus; qərbi slavyan – polyak, çex, slovak, kaşub, lujits; cənubi slavyan – bolqar, sloven, serb-xorvat, makedon, qədim slavyan dilləri); 4) Baltik dilləri budağı (litva, latış, latqal, ölü dillərdən – pruss dili); 5) German dilləri budağı (şərqi german – isveç, norveç, Danimarka, island; qərbi german – ingilis, alman, holland); 6) roman dilləri budağı (fransız, italyan, ispan, portəgiz, rumin, moldav, ölü dillərdən – latın dili); 7) kelt (gəldani) dilləri budağı (irland, şotland, breton, ölü dillərdən – qədim yunan və vizantiya dili); 9) alban dili; 10) erməni dili; 11) ölü dillərdən – xett, toxar və s. dillər.

HİPERBATON – Normal sintaktik sıranın qarışdırılmasından ibarət bədii üsul: *Sevirəm zahidi kim, guşeyi-mehrabi sevər; Xəmi-əbrunə rəqibim olub olmaz mail* (Füzuli). Burada “rə-

qibim olub” ifadəsini ara söz kimi götürmək lazım gəlir. Əks halda məna alınmaz.

HİPERKORREKT FORMA – Hər hansı xüsusi adın (xüsusən təxəllüslərin) saxta forması, məlum orfoqrafik qaydalardan düzgün istifadə edilmədən düzəldilmiş, etimoloji cəhətdən səhv düzəldilmiş ad. Abdulla Tokay yerinə A.Toqayev, Rza Hüseyinov (Darablinski) yerinə Darablı, Manafly yerinə Mənaflı, Manafzadə yerinə Manafov, Məmmədkərim yerinə Məhəmməd Kərim, Məmməd Səid yerinə Məhəmməd Səid, Übeydulla Xusayinov yerinə Ü.Hüseyinov, Hənəfi Zeynallı yerinə Hənifə Zeynallı və s. (Bax: Qulam Məmmədli, İmzalar).

HİPERSEMA – Ümumiləşdirmə, topluluq bildirmək üçün nitqdə iki (xüsusi) adın yanaşı gəlib bir sintaqm təşkil etməsi hadisəsi. Daha çox bədii dildə Çin-Maçın, Bakı-Şəki, Şəki-Şirvan, Mil-Muğan, Əli-Vəli, Həsən-Hüseyn, Fatma-Tükəzban və s. adlar hipersema təşkil edir. “Kitabi - Dədə Qorqud” da deyilir: “Mənim ərliyim, bəhadirliyim, cilasunliyim, yigitliyim Ruma, Şama gedə cövlana derdi”.

HİPERSƏCİYYƏ – Dilin ifadə vasitələrinin artıq işlədilməsi; məsələn: *ölü ölmək, yağış yağmaq, ütü ütüləmək*.

HİPERURBANİZM – Ədəbi dilin qayda-qanunlarından səhv istifadə; dəbdəbəli nitqə cəhd etmə, təmtəraq xatirinə arxaik söz və formalar işlətmək. Məsələn, *Ana, bir çay təşkil et*. Yaxud: *kamali-səliqə, kamali-təmkin, nəzəri-diqqət, müşərrəf olum*.

HİPOKORİSTİK – 1. Bax: Əzizləyici. 2. Ən müxtəlif ekspressiv-əvfemistik nitq hadisələri ilə əlaqədar olan. Məsələn, uşaq sözlərinin zarafatyana işlədilməsi, şəxs adlarının kiçiltmə formasında işlədilməsi və s.

HİPOTAKSİS – Sintaktik vahidlərin bir-birindən asılılığını əks etdirən qrammatik ünsürlərin ekplisit tərzdə işlənməsi. Hipotaksis cümlələrin birinin digərinə tabeliliyi və bu tabeliliyin müəyyən ünsürlər vasitəsilə əks etdirilməsidir. Adətən parataksislə qarşılaşdırılır. *Bilirəm ki, bilirsən // Mən bilirəm ki, sən bilirsən* (parataksis isə belə ola bilər: *Bilirəm bilirsən*).

HİPOTETİK FORMA – Mövcud yazılı abidələrdə təsadüf edilməyən, yalnız müqayisəli-tarixi üsulla bərpa edilən forma. (Bu forma, adətən ulduz işarəsi ilə göstərilir).

HİPOZEVQMA – Ümumi müştərək üzvü son cümlədə yerləşən zevqma: *Kar eşitdiyini, kor tutduğunu buraxmaz*.

HİSTERELOGİYA – Təsvir edilən hadisələrin məntiqi ardıcılığını pozmaqdan ibarət bədii üsul. Məsələn, C.Məmmədquluzadənin felyetonlarında bu üsuldən çox istifadə olunur. “...Baş yaranlarımız hamısı ibarətdir məhz gədə-güdədən, baqqallardan və çaqqallardan”.

HODONİM – Şəhərdə xətti obyektlərin xüsusi adları, o cümlədən prospekt, küçə, yol, döngə, bulvar, sahil adları. *Moskva prospekti. Kirov prospekti. Nərimanov prospekti. S.Vurğun küçəsi. Nizami küçəsi. Xaqani küçəsi. M.F.Axundov küçəsi. Dənizkənarı bulvar. Şamaxı yolu. Dəyirmançılar döngəsi*.

HÜDUD – Nitq axınında morfem tərkibində iki əlaqədar ünsürün (səsin), söz tərkibində iki əlaqədar morfemin, iki əlaqədar sözün və s. sərhədi, yanaşma (qovuşma) nöqtəsi (yeri). **Morfem hüdudu** – Sözün tərkibində və ya söz birləşməsində iki əlaqədar morfemin sərhədi. **Söz hüdudu** – Nitqdə sözün hüdudu, nitq axınında sözlərin birləşmə yeri.

X

XALQ ETİMOLOGİYASI – Alınma və bəzən də ana dili sözlərinin (və ifadələrinin) səs tərkibinin təsadüfi oxşarlıq əsasında başqa şəkllə salınaraq işlədilməsi. *Əsli pırqıran elə sən deyəndir. O da dağıldı getdi kişi kol-kosunun yanına. Səmənd hələ bərkiməmişdir* (C.Cabbarlının savadsız tipləri *proqram, kolxoz, sement* sözlərini belə işlədirlər). “Atalar sözü” kitabında “*Qəllaclıqda Hatəmin tayıdır*” ifadəsi getmiş, əslində “...Hatəmi-taidir” şəklində olmalıdır. *Qaranquş* sözü “qırqlanğıc”dan, *bayquş* sözü “biqu//piqu”dan xalq etimologiyası əsasında törəmişdir. Lüğət tərkibinin inkişafında xalq etimologiyası adlanan hadisənin müəyyən rolu vardır. “Əcəl-mayallaq olmaq” ifadəsi danışıq dilinə xasdır. Buradakı “mayallaq” vahidi müəlləq sözünün təhrifi nəticəsidir.

XARİCİ – 1. Nitq ünsürləri ardıcıl, sıra ilə düzülən, ayrıca ifadə olunan. 2. Dil faktlarının ifadə vasitlərinə, səs cildinə aid olan. Sözü xarici forması. 3. Sintaktik vasitələrlə ifadə olunan, sintaktik vəzifə ilə əlaqədar olan və sözü daxili xüsusiyyətlərindən sərf-nəzər edən. *Xarici qrammatika. Xarici obyekt. Xarici sintaksis.* 4. Bax: *Dilxarici. Xarici dilçilik. Dilin inkişafında xarici amillərin rolu.* 5. Nitqdə söylənen, tələffüz edilən; xarici nitq (daxili nitqin əksi).

XARİCİ SÖZ – Dildə müəyyən qədər şərti olaraq işlədilər; başqa dilə məxsus söz.

XƏBƏR – Cümlənin baş üzvü; digər baş üzv – mübtədaya tabe olan və mübtədanın əks etdirdiyi əşyanın aktiv və ya passiv əlamətini bildirən baş üzv. *Psixoloji xəbər. Məntiqi xəbər. Adyektiv xəbər* – Sifətlə ifadə olunmuş xəbər.

Bala bal kimi şirindir. Gözəldir yaşamaq, gözəldir həyat. Bölünmüş xəbər – Ad və feildən ibarət olub, feili sinonim kimi işlənən xəbər: *təccüb etmək-təccüblənmək, arzu etmək-arzulamaq, kasad olmaq-kasadlaşmaq, tab etmək-tablamaq, qardaş olmaq-qardaşlaşmaq.* **Qrammatik xəbər** – Əsl xəbər; məntiqi xəbərdən, psixoloji xəbərdən fərqləndirilmək üçün işlədilən linqvistik xəbər. **Daxili obyektli xəbər** – Birinci komponentindəki mücərrəd *-lıq,-lik,-luq,-lük* şəkilçisinə (adlarda) və ya mücərrəd məsdər şəkilçisinə (feillərdə) yönlük hal şəkilçisi qoşmaqla düzələn daxili üzvlü təkrardan ibarət xəbər: *aşırıq olmağına aşırıqdır* – *aşırıqlığına aşırıqdır.* **İsmi xəbər** – İsim, sifət, say, əvəzlik, ismi sifət, təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunan xəbər. *Yaxşı dost sal qayadır* (S.Rəhimov). *Gözəldir yaşamaq, gülmək həvəsi* (S.Vurğun). *Bütün qiymətləri beşdir* (Ə.Sadıq). *Anamın gözünüün ağı-qarası bir mənəm* (M.F.Axundov). *Ay quşucuğazlar, nə yaraşlıqsız* (A.Səhhət). **Mürəkkəb ismi xəbər** – Bir anlayış bildirən mürəkkəb adlarla və təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunan ismi xəbər. *Ən çox sevdiyim sənətkar MəhəmmədFüzulidir. Dramaturgiyamızın banisi M.F.Axundovdur. Qulu qaradiməz adamdır* (M.İbrahimov). *Başqasına əl tutmaq çox yaxşı xasiyyətdir* (Ə.Sadıq). *Mən Həsənağanın qohumuyam* (Ə.Haqverdiyev). **Mürəkkəb tərkibi xəbər** – Həm mürəkkəb xəbərə, həm də tərkibi xəbərə xas əlamətləri özündə birləşdirmiş olan sintaktik konstruksiya. *Məktubunuz qorxulu məktub idi* (M.S.Ordubadi). *Bu kağız da guya qardaşlıq kağızı imiş* (Mir Cəlal). **Mürəkkəb feili xəbər** – Feilin mürəkkəb formaları, analitik formaları, frazeoloji formaları və intensiv formaları ilə ifadə olunan xəbər. *Sədr kollektivə təşəkkür elədi* (Ə.Sadıq). *Gəlməyinizə gələr, bəs sonra?*(H.Mehdi). *Ayaz qorxuya düşdü, gözlərini bərəltədi* (Ə.Vəliyev). *O yenə də əsim-əsim əsir, titim-titim titrəyirdi* (S.Rəhimov). **Mürəkkəb xəbər** – Söz birləşməsi, analitik for-

ma və mürəkkəb feil formaları ilə ifadə olunmuş xəbər. Mürəkkəb feil sadə xəbər hesab olunmalıdır. Hər bir mürəkkəb söz məhz bir söz hesab olunur. Mürəkkəb cümlə üzvü (xəbər) isə bir neçə sözdən ibarət olmalıdır. *Oxumağa başladı* – feilin mürəkkəb başlanğıc formasıdır. *Yaza bildi* – feilin mürəkkəb (bacarıq) formasıdır. *Yola vermək, başa düşmək, vərdis elmək* – analitik formalardır. *Kolxozun sədridir, həmin kitabdır, dediyimiz adamdır* – söz birləşmələridir. **Sadə xəbər** – Sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə ifadə olunmuş xəbər. Mürəkkəb feil hesab olunan vahidlər mürəkkəb yox, sadə xəbərdir. **Tərkibi ismi xəbər** – Adlara, habelə zərflərə və *yox, var* sözlərinə *idi, imiş* bağlamalarından biri və ya *deyil* (inkarda) ədatını qoşmaqla düzəlmiş konstruksiya. *Ah, nə gözəl daqiqələr idi* (Y.V.Çəmənəzəminli). *Oyunçular həyəcanlı idilər* (İ.Əfəndiyev). *Onun da bu işdən xəbəri yox deyil* (Ə.Sadiq). **Tərkibi feili xəbər** – Əsas feildən və ona qoşulmuş olan *idi* və *imiş* bağlamasından (və ya *vacib, lazım, xəbər şəkillərindən* birinə *olmaq* köməkçi feilini qoşmaqdan) ibarət konstruksiya. *İki aya qədər şimal tərəfdəki ölkələri gəzib dönməli idim* (Y.V.Çəmənəzəminli). *Ay qız, qoy badyanı, əvvəldən gərək bunu gətirə idin* (M.F.Axundov). **Tərkibi xəbər** – Əsasən *idi, imiş* bağlaması (bəzən də *deyil* ədatı və müəyyən formalarda çıxış edən *olmaq* feili) ilə müstəqil mənalı sözlərin birləşməsindən ibarət xəbər. **Feili xəbər** – Feilin xəbər, əmr, vacib, məsdər şəkillərindən, feili sifətlərdən ibarət xəbər. *Qapının qabağında dayanmayın* (M.S.Ordubadi). *Dumanı çəkilib, çənmi, bilmirəm* (N.Xəzri). *Günü bu gün şəhərə getməlisən* (Ə.Sadiq).

XƏBƏR BUDAQ CÜMLƏSİ – Baş cümlədə əvəzliklə (işarə əvəzliyi və təyin əvəzliyi) ifadə olunmuş xəbərləri izah edən və xəbərin suallarına cavab olan budaq cümlə.

Xəbər budaq cümləsinin iki tipi vardır:1) Budaq cümlə baş cümlədən qabaq işlənir və tərkibində bağlayıcı söz iştirak edir. Baş cümlədə isə işarə və təyin əvəzliyi xəbər kimi işlənir, budaq cümlədəki bağlayıcı sözə qarşı qoyulur. Budaq cümlədə işlənən bağlayıcı sözlər bunlardır: *kim, hər kim, hər kəs, nə, hər nə, necə, nə cür*. Bağlayıcı sözlər ismin müxtəlif hallarında çıxış edə bilir. *Aşına hər nə tökmüştənsə, qaşığına da çıxan odur* (S.Rəhimov).

XƏBƏR QRUPU – Xəbərdən və ondan asılı olan ikinci dərəcəli üzvlərdən ibarət sintaktik vahid.

XƏBƏRLİK – Mübtədaya məxsus əlaməti, xəbərin ifadə etmə, əks etdirmə, bildirmə xüsusiyyəti. Geniş mənada bu termin (“xəbərlik”) predikativlik termininə sinonim hesab olunur, dar mənada isə “feillik” anlayışına sinonim kimi işlənir. Halbuki predikativlik bütün cümlələrdə – həm cümlə bütönlüyü, həm də təktərkibli cümlələrdə özünü göstərir, xəbərlik yalnız o zaman ifadə oluna bilər ki, bu əlamətin daşıyıcısı da cümlədə iştirak etsin. “Xəbərlik” və “feillik” anlayışlarını da eyniləşdirmək düzgün deyildir. Çünki cümlədə feil olmasa da xəbər iştirak edə bilər. Məsələn: “*Dust bəpərva, fələk bərahm, dövrən bə-sükun; Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale zəbun*” (M.Füzuli).

XƏBƏRSİZ CÜMLƏ – a) Cümlə bütönlüyü mübtədası şəklində təzahür edən təktərkibli cümlə: *Qarayazı, Kür qırağı, göy çəmən...*(S.Vurğun).

b) Sıfır xəbəri olan elliptik cümlə: *Sarı-sarı sanduqlar; İçi dolu fındıqlar* (Tapmaca).

XƏBƏRVERMƏ – Müəyyən məlumatı dinləyicinin nəzərinə çatdırmaq məqsədi izləyən kommunikativ ifadə üsullarından biri.

XƏTTATLIQ – Aydın və gözəl xətlə yazı yazma sənəti, qabiliyyəti.

XƏTTİLİK – Nitqi təşkil edən ünsürlərin düzülmə, sıralanma ardıcılığı, dil vahidlərinin qlobal (birlikdə, eyni anda) yox, zaman etibarı ilə bir-birindən sonra sıra ilə gəlməsi prinsipi. **İşarənin xəttiliyi** (işarələyən xətti, işarələnen qlobal səciyyəlidir). **Xətti yazı**. **Xətti fonem** (seqment fonemlər; superseqment // supraseqment vahidlərə qarşı qoyulur). **Nitqin xəttiliyi** – Dil sistemində eyni zamanda mövcud olsalar da nitqin ünsürlərinin realizə edilərkən zamanca bir-birini izləməsi. Adətən nitqin xəttiliyi dilin qloballığına qarşı qoyulur.

XİAZM – Sintaktik vahidləri (söz birləşməsi, cümlə) təşkil edən komponentlərin bir-birinə əks sıra ilə düzülməsi əsasında meydana gələn paralelizm; əksinə (tərsinə) paralelizm. *Başdan geyinib ayaqdan qıfıllandı, ayaqdan geyinib başdan-qıfıllandı* (“Dastanlar”). *Qoşunu sağdan-sola, soldan-sağa qırıb çatırdı* (“Nağıllar”). *Ol dəm gəldi ki, gəldi Adəm* (M.Füzuli). *Dəryalar olurdu cümlə səhra, Səhralar olurdu cümlə dərya* (M.Füzuli).

XİTAB – Kimə (bəzən də nəyə) müraciət edildiyini bildirən söz və ya söz birləşməsi. Xüsusi şəxs adı olan sözlər, qohumluq bildirən sözlər, şəxsin cəmiyyətdəki mövqeyini, peşəsini, sənətini, məşğuliyyətini, vəzifəsini, dərəcəsini bildirən sözlər və s. xitab kimi işlənə bilər. Bundan əlavə, müxtəlif heyvan adları və ləqəbləri, cansız əşyaların adları, coğrafi adlar və s. nitqdə xitab funksiyası kəsb edə bilər.

Adətən adlıq halda işlənən isimlər və substantivləşmiş digər sözlər xitab kimi işlədilir. Xitablar üçün aşağıdakı intonasiya növləri səciyyəvidir: a) çağırış intonasiyası (xitab çox güclü vurğu və daha yüksək tonla tələffüz olunur, bun-

dan sonra fasilə edilir, yazıda nida qoyulur). *Camaat! Diqqətlə qulaq asın!* (Ə.Sadiq); b) nida intonasiyası (məsələn, ritorik xitablarda). *Ah, yazıq babalar, yazıq babalar* (S.Vurğun); ç) ara söz və ya söz birləşməsi intonasiyası (səs alçalır, iti sürətlə tələffüz olunur). *Mən bu gün, əzizim, heç yerə gedəsi deyiləm.*

Xitablar qiymətləndirici səciyyə daşıya bilər, ekspressiv çalarlara malik ola bilər, danışanın öz mühasibinə münasibətini əks etdirə bilər. Gözüm, canım, əfəndim, dövlətli sultanım!(M.Füzuli). **Genişləndirilmiş xitab** – İzahedici sözlər hesabına söz birləşmələri və tərkiblər şəklində təzahür edən xitab. **Sadə xitab** – Bir sözdən ibarət (tək və ya təkrarlanan) xitab. **Təkrar xitab** – Eyni vahidin bir neçə dəfə təkrarından ibarət xitab. *Ayrılarını köniül candan? Azərbaycan, Azərbaycan!* (S.Vurğun). **Həmcins xitablar** – Müxtəlif vahidlərdən ibarət xitablar. *Vaqif, ey sərvərim, ey tacidarım!* (S.Vurğun).

XORONİM – Hər hansı ölkə, vilayət, şəhər, rayon, eyni zamanda inzibati və təbii ərazinin xüsusi adı: Moskva vilayəti. Bakı. Azərbaycan SSR. Oktyabr rayonu. Qarayazı meşəsi. **İnzibati xoronim** – Müəyən sərhədi olan, rəsmi sənədlərdə qəbul olunmuş hər hansı inzibati-ərazi vahidinin xüsusi adı; eyni zamanda dövlət, respublika, ölkə, vilayət, rayon adı: SSRİ. ABŞ. ÇSSR. Azərbaycan SSR. Naxçıvan MSSR. Zaqatala rayonu. **Təbii xoronim** – Hər hansı təbii-landşaft ərazinin xüsusi adı: *Qərbi Sibir zonası. Volqaboyu. Krım, Qaraqum səhrası, Şirvan düzü. Talış dağları. Muğan düzü. Şəhər xoronimi* – Şəhər, rayon ərazisinin, eyni zamanda məhəllə, park, qəbiristanın xüsusi adı: *Kreml, Lenin meydanı, Hökumət evi. Fəxri xiyaban, Nizami parkı. İçərişəhər. Qız qalası, Şirvanşahlar sarayı.*

XREMATONİM – Maddi-mədəniyyət əşyalarının xüsusi adı, həmçinin silahların, musiqi alətlərinin, zərgərlik şeylərinin, qiymətli daşların, avadanlığın xüsusi adı. Toplar: "Çar-

top", "Canavar", "Hümayun", "Tiqr"; qızıl külçələri: "Dovşan qulağı", "Dəvə", "Mefistofel"; almazlar: "Qartal", "Cənub ulduzu", "Regent"; zərgərlik şeyləri: "Molla Nəsrəddin və eşşəyi", "Atəşgah", "Babək", "Oyun", "Gözəl", "İdmançı", "Monomaxın papağı", "Abram yorğanı", "Aleksenin atasının şubası", "Səməd Vurğunun qələmi" (S.Vurğun, M.F.Axundov, N.Nərimanov və digər klassiklərin Nizami adına Ədəbiyyat muzeyində saxlanılan əşyalarından ayrılıqda hər birinin adı xrematonimə daxildir). Həddən artıq qiymətlik və ya əşyanın nadirliyi onun ümumi adını getdikcə xüsusiləşdirir.

XRONONİM – Müəyyən tarixi dövrün xüsusi adı: *Rus-Yapon müharibəsi. Orta əsrlər. Böyük Vətən müharibəsi. Qələbə günü. Yeni il. Bahar bayramı.*

XÜSUSİ AD – Tək-tək əşyaları fərqləndirməyə xidmət edən və bu əşyaların əlamətini əks etdirməyən (onları ümumiləşdirməyən) söz və ya birləşmə: *Məstan, Qırat, Əhməd, Aynalı. Xüsusi şəxs adı* – İnsanları bildirən xüsusi ad (doğulanda verilən ad, фамилия, ləqəb, təxəllüs və s.). **Xüsusi aborigen adlar** – Yerli xüsusi adlar. Müəyyən ərazinin yerli əhalisinə məxsus olan hər hansı ad. **Xüsusi qədim adlar** – Müəyyən dildə işlənən ən qədim xüsusi adlar, xalqın "öz" adı: *Bərdə. Gəncə. Naxçıvan. Təbriz; Burla xatun. Buğac. Uruz. Bayandır; Azıx mağarası. Qobustan qayaları. Xüsusi əsətiri adlar* – Əsəti və nağıllarda onomastik aləmin hər hansı sahəsinə aid uydurulmuş obyektin adı: *İlya Muromes. Gözəl Vasilisa. Herkules, Prometey. Ağ div. Zümriüdü quşu. Rüstəm-Zal. Yusif. Şeyx Sənan. Simurqquşu. Səməndər quşu. Xüsusi əcnəbi adlar* – Başqa dilə məxsus olan xüsusi adlar, "özü" ad, yad adlar. Azərbaycan dili üçün toponimlər: *Kalınovka, Prişib, Ulyanovsk, Çeljabinsk*; antroponimlər: *Vladimir, Aleksandr, İvan, Olya, Voroşi-*

lov. Başqa dilə məxsus olan adın alınması məcburi deyildir. Lakin mətbuatda, bədii ədəbiyyatda əcnəbi adların işlədilməsi təbii hal sayılır. Xüsusi memorial adlar – Müəyyən səbəbə görə, hər hansı şəxsin xatirəsinə görə verilmiş ad. Toponimlər: Leninqrad. Ulyanovsk, Qasım İsmayılov, Kirovabad, Füzuli, Babək; Vaşinqton, Amerika, Aleksandriya; urbonimlər: Lenin küçəsi, Nizami küçəsi, Məmmədyarov küçəsi; antroponimlər: Makedoniyalı (İsgəndər), (Kutuzov) – Smolensk (qələbədən yadigar); yeni adlar: Marlen (Marks, Lenin), Maya, Bayraq; müqəddəslərin şərinə verilən dini adlar; selenonimlər və kraterlər: Kurçatov, Lomonosov, Tereşkova; Moskva dənizi, Ay körfəzi; Prometey dənizi. Paralel xüsusi adlar – Öz aralarında bir-biri ilə bağlı olmayan, bir obyektə adlandırılan adlar. Onlar eyni vaxtda və müxtəlif vaxtlarda paralel işləməyə bilər. Paralel adların özləri də müxtəlif olur: a) eyni vaxtda: *Cəlil Məmmədquluzadə – Molla Nəsrəddin, Qılman Musayev – Qılman İlkin, Kirovabad – Gəncə, Şəki – Nuxa, Kaspi dənizi – Xəzər dənizi*; b) müxtəlif vaxtlarda: *Ra-İtil-Volqa, Peterburq – Petroqrad – Leninqrad, Yelizavetpol – Kirovabad, Karyagin – Füzuli.* **Poetik xüsusi ad** – Bədii ədəbiyyatda, bədii əsərin dilində adlandırmadan əlavə, xarakterizə edən üslubi və ideoloji funksiyaya malik olan ad. Poetik adlar uydurma ad kateqoriyasına daxildir, lakin yazıçılar ən çox mövcud olan real adlardan və ya onların formasına uyğunlaşdırılan adlardan istifadə edirlər. Antroponimlər: Süsən, Sünbül, Fağır Bağır, İbiş İbişli, Fənd Fərəc, Nazlı Qəmzəli, At Balaxanım, Əhməd Biqəm, Tərgəldi, Məstan pişik, Tülkü lələ (Anar); Əlibaqi, Absatəli, Sərxəhanım, Şirkərəm, Çarmıxov, Nırmıxov, Gərək xalla, Xəstəxanov, Gəncümov (S.Dağlı); Mindilli, Təmiz Müqəddəsov, Kömək, Bəxtəvərli, Kəramət, Yarıtmazova, Naqdəli, Cüvar Mirabov; toponimlər: Danabaş kəndi, İtqapan kəndi,

Qapazlı kəndi (C.Məmmədquluzadə); Dəccalabad (Ə.Haq-verdiyev); zoonimlər: Mərmər pişik, Dəmir it, Siçan bəy, Tülkü lələ, Qurd xan, Tıq-tıq xanım, Məstan xoruz, ovçu Məstan, Cik-cik xanım, Şələquyruq xoruz (A.Şaiq) və s. **Rəsmi xüsusi adlar** – Rəsmi istifadə üçün qəbul olunmuş ad (və ya onun müəyyən forması); pasportlardakı ad, ata adları və familiyalar, rəsmi siyahı və sənədlərdə qeydə alınan yaşayış məntəqələrinin və inzibati ərazi vahidlərinin adları, xüsusi siyahıya daxil edilmiş zoonimlər, astronomiyada bürc və ulduz adları. Zahir Sənan oğlu Sahibov (qeyri-rəsmi: Sənanoğlu, Sahib nəvəsi, Zahir); Şahlar (qeyri-rəsmi: Şahı). Azərbaycan SSR (qeyri-rəsmi: Odlar diyarı); kənd: Çaxırlı (qeyri-rəsmi: Qala dibi); kənd: Təzə Alvadı (qeyri-rəsmi: Yazqıran); zoonim: inək – Mərcan (qeyri-rəsmi: Qaşqa); at – İldırım (qeyri-rəsmi: Yorğa). **Xüsusi səciyyəlandırıcı adlar** – Müəllif tərəfindən yaradılan, adlandırılan obyektin xarakterini açmaq, keyfiyyətlərini, vəzifələrini nəzərə çarpdırmaq, bəzən də şişirtmək üçün istifadə olunan və semantik cəhətdən daxil forması aydın adlar; “danışan adlar”. Mərd Məzarov, Əli Əyriyədə, Fağır Bağır (Anar); Vergülağa Nöqtələrov, Suallarov, Qonaqquşu, Gülqulu, Astarveş Abış (S.Dağlı); Kəmfürsətoğlu (M.Cəlal).

XÜSUSİ LEKSİKA – İnsanın əmək fəaliyyətinin müxtəlif sahələrindəki əşyaları bildirən ümumxalq səciyyəli sözlər və sabit söz birləşmələri. Xüsusi leksika əsasən terminlərdən və peşə-sənət leksikasından ibarətdir.

XÜSUSİLƏŞMƏ – Cümlədə müəyyən sintaktik müstəqillik kəsb etmələri üçün bəzi ikinci dərəcəli üzvlərin mənə və intonasiyaca başqa üzvlərdən ayrılıb fərqləndirilməsi. Xüsusiləşmənin semantik-üslubi funksiyası: a) ifadə edilən fikri dəqiqləşdirməkdən; b) iş və hərəkətin təsvirini konkretləş-

dirməkdən; ç) cümləyə ekspressiv rəng daxil etməkdən ibarətdir. Xüsusiləşmənin intonasiya baxımından mahiyyəti belədir ki, cümlənin ortasında və sonunda işlənən xüsusiləşən üzvlərdən əvvəl səs yüksəlir və müəyyən fasilə edilir. Xüsusiləşən üzv fraza vurğusuna malik olur, yəni cümlənin sintaqmlara bölünməsi üçün səciyyəvi vurğuya malik olur. yazıda xüsusiləşmiş üzvlər vergül və bəzən də tire ilə fərqləndirilir.

Həm intonasiyasına, həm də məzmununa görə xüsusiləşmiş üzvlər budaq cümləyə yaxındır, daha doğrusu, xüsusiləşməyən üzvlərlə budaq cümlə arasında orta mövqe tutur. Azərbaycan dilində xüsusiləşmə vasitələri və üsulları müxtəlif olub, ən geniş yayılanları aşağıdakılardır:

1. İkinci dərəcəli cümlə üzvləri *xüsusən, xüsusilə, o cümlədən, hətta, özü də* vahidləri ilə birləşib xüsusiləşmə əmələ gətirir. *Belə sənaye suları Xəzər dənizini xeyli çirkləndirir, buradakı canlı orqanizmləri, xüsusən balıqları zəhərləyib tələf edir* ("Elm və həyat").

2. Cümlə üzvləri *savayı, başqa, əvəzinə, halda, baxmayaraq* qoşmaları ilə birlikdə xüsusiləşmə əmələ gətirir. *Nizami xalqların həyatı ilə hamıdan artıq tanış olduğuna baxmayaraq, Püsəran kəndində təsadüf etdiyi həyatı heç bir xalqın tarixində oxumamışdı* (B.Vahabzadə).

XÜSUSİLƏŞMİŞ ƏLAVƏ – Fasilə və intonasiya ilə digər üzvlərdən ayrılan əlavə. 1. Şəxs əvəzlilikləri dəqiqləşdirmə funksiyasında xüsusiləşmiş əlavə kimi işlənir. *Onlar – millis işçiləri səhər ertə "Sahil" restoranı işə başlamamışdan gəldilər* (Ə.Babayeva). 2. Isimlə, habelə ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunan təyinlər təyinolunanla yerlərini dəyişdikdə əlavəyə çevrilir. *Istərəm ki, anamın, o mehriban xilqətin qucağına atılım* (Mir Cəlal). 3. Bir-birini dəqiqləşdirən

üzlərdən ikincisi əlavə vəzifəsini daşdıqda fasilə edilərsə, xüsusiləşmiş olur. *Dünyanın tərəqqipərvər bəşəriyyəti Əfqanıstan xalqını – öz ölkəsini işıqlı bir gələcəyə, xoş səhərə aparan xalqı alqışlayır* (“Kommunist”).

XÜSUSİLƏŞMİŞ TAMAMLIQ – İstisna, əvəzləmə və kənarlaşdırma anlayışları bildirmək üçün intonasiyaca fərqləndirilib ismin müxtəlif (adlıq haldan başqa) hallarında işlənən qoşmalı və ya qoşmasız vahidlər. Azərbaycan dilində tamamlıq aşağıdakı linqvistik vasitələrin köməyi ilə xüsusiləşir: 1. *Başqa, savayı, əlavə, qeyri* qoşmaları: *Ballı arvaddan savayı, o birilər hamısı iş başında idi* (S.Əhmədov). 2. *Əvəzinə // əvəzində* vahidi: *Aşağıdan yenidən başlamaq əvəzinə, ulduzunu gözə soxa-soxa, həqiqət axtarmağa başladı* (İ.Əfəndiyev). 3. *Xüsusən, ələlxüsus, o cümlədən, xüsusilə, özü də, illah da, hətta* sözləri: *Sizi bu küçədən qovacağam, ələlxüsus da ki, bu müftəxor maymaq Fərmanı* (S.Rəhimov).

XÜSUSİLƏŞMİŞ ZƏRFLİK – Məna və intonasiyaca digər cümlə üzlərindən fərqlənərək zərfliyin müxtəlif növləri funksiyasında işlənən cümlə üzvü.

1. **-Dıq, -dik, -duq, -dük** şəkilçili feili sifət tərkibinə halda qoşması əlavə etməklə xüsusiləşmiş tərzi-hərəkət zərfliyi meydana gəlir. *Firudin Kürd Əhmədi tanıdığı halda, küçədə ona yaxınlaşmağa cəsarət etmədi* (M.İbrahimov). 2. *Olmaq* feildən düzələn ola-ola feili bağlama forması feili bağlama əmələ gətirir ki, bu da cümlədə tərzi-hərəkət zərfliyi olub xüsusiləşir. *Meymun özü ola-ola mənə deyir* (Ü.Hacıbəyov). *İntelligent ola-ola savaşırsan* (Ü.Hacıbəyov). 3. **-madan, -mədən** şəkilçili feili bağlama tərkibləri xüsusiləşmiş tərzi-hərəkət zərfliyi əmələ gətirir. *Mən bir adamı görmədən, tanımadan, ona ərə getməram* (Ə.Sadıq). 4. Müqayisə tərkibləri xüsusiləşmiş müqayisə zərfliyi əmələ gətirir. *Bir daha pıntilik eləsaniz, iti məscid-*

dən qovan kimi, sizi bu məsciddən qovacağam (S.Rəhimov). 5. Cümləyə əlavə olaraq daxil edilən üzvlər xüsusiləşmiş tərzihərəkət zərfliyi əmələ gətirir. Belə tərkiblər adətən *yanaşı olaraq, əlaqədar olaraq, asılı olaraq, fərqli olaraq, əksinə olaraq* kimi vahidlərlə bitir. *Sərdar ezamiyyəti ilə əlaqədar olaraq həmin idarədə də olmuşdu* (B.Bədirzadə). 6. Qoşma funksiyasında işlənən baxmayaraq feili bağlama forması aid olduğu feili sifət tərkibi ilə birlikdə xüsusiləşmiş tərzihərəkət zərfliyi əmələ gətirir. *Veysəl kişinin təkidinə baxmayaraq, Pəri atayındakı daşı yerə tökməmişdir* (Q.Musayev). 7. Zaman zərfliyi *xüsusən, ələlxüsus, xüsusilə, hətta* sözləri ilə birlikdə xüsusiləşir. *Toğana dərsinin gözəlliyi Adili valeh etmişdi, ələlxüsus havası* (S.Əhmədov). 8. Yer zərfliyi *xüsusən, ələlxüsus, xüsusilə, hətta, o cümlədən* sözləri ilə birlikdə xüsusiləşir. ...*Axıb gedən suların tərkibində müxtəlif zəhərli maddələr, ələlxüsus xlorlu üzvi birləşmələr vardır* ("Elm və həyat").

İ

İCBAR NÖV – İşin başqa şəxsın tapşırığı, xahişi, əmri ilə digər bir şəxs tərəfindən icra olunduğunu göstərən feil növü. İcbar növ aşağıdakı şəkilçilərin köməyi ilə düzəlir: - *dır*, - *dir*, - *dur*, - *dür*, -*t*: *yazdırmaq, gəzdirmək, qovdurmaq, söndürmək, aldatmaq*.

“İCTİMAİ MÜQAVİLƏ” NƏZƏRİYYƏSİ – Dilin mənşəyi ilə əlaqədar antik dövrdə yaranan və b.e. XVIII əsrində yeniləşən nəzəriyyə. Bu nəzəriyyəyə görə adamların öz aralarında bağladıkları “müqavilə” əsasında dil yaranmışdır. Qədim yunan filosofu Demokritin tələbələrindən biri göstərirdi ki, vaxtilə adamlar ayrı-ayrılıqda yaşayırdı, yeməli otlar və köklər ilə dolanırdılar. Sonralar fikirləşildilər ki, bir yerdə vəhşi heyvanlardan daha yaxşı qoruna bilirlər. Onlar bir yerdə cəmləşdilər, müxtəlif əşyaları və hərəkətləri necə adlandırmaq barədə razılığa gəldilər. Beləliklə, dil yarandı. XVIII əsrdə bu nəzəriyyəni Jan Jak Russo inkişaf etdirmişdir. Həmin nəzəriyyənin müsbət cəhəti ondadır ki, dilin yalnız cəmiyyətdə yarana biləcəyi iqrar edilir, qüsuru isə odur ki, razılığa gəlmək üçün də dilin zəruri olduğu nəzərdən qaçırılır.

İDARƏ – Tabe edən (idarə edən) sözün leksik-semantik (qrammatik yox) xüsusiyyətlərinin tələbi ilə tabe olan (idarə olunan) sözün müəyyən hal şəkilçisi qəbul etməsi. İsmın hallara görə dəyişməsi idarə əlaqəsinin tələbi ilə baş verir, yəni başqa sözlərin tələbi ilə isim hallanır. Azərbaycan dilində feillər, qoşmalar, müqayisə məqsədilə işlənən bəzi sifətlər, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəflə-

ri kimi işlənən bütün sözlər ismin hallarını idarə edə bilir. **Vasitəli idarə** – Qoşmaların iştirakı ilə əldə olunan idarə: *O, evə tərəf gedirdi. Dünəndən bəri səni gözləyirəm.* **Vasitəsiz idarə** – Qoşmaların iştirak etdiyi idarə: *O, evə gedirdi. Dünəndən səni gözləyirəm.* **Zəif idarə** – Tabe olan sözün müxtəlif formalarının tabe edən sözün tələbi ilə işləmə bilməsi. Məsələn, “getmək” “gəlmək” feilləri haraya? haradan? kim ilə? nədə? (nə ilə?) kimi suallara cavab olan söz formaları ilə işənir. **İdarə əlaqəsi üzrə formalaşan mürəkkəb sözlər**: Karvanqıran, maşınqayırma, həlledici. **İkili idarə** – İki idarə olunan sözün eyni zamanda bir idarə edən sözdən asılılığı. Məsələn, “vermək” feili həm yönlük, həm də təsirlik halını idarə edir: *Kitabı Həsənə ver!* **İsmi idarə** – İdarə edən üzvü isimlərdən ibarət olan idarə. Adətən ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfləri ikinci tərəflər tərəfindən idarə olunur ki, bu, ismi idarədir: *kolxozun sədri, məktəb müdiri.* **Güclü idarə** – Yalnız bir hal formasını (və ya qoşmanı) tələb etməsi ilə səciyyələnən idarə. Məsələn, “baxmaq” feili yalnız yönlük halı, “qorxmaq” feili həmişə çıxışlıq halı, “çağırmaq” feili isə təsirlik halı və s. tələb edir. **Təsirli idarə** – Vasitəsiz tamamlığı idarə edən feilin leksik-sintaktik funksiyası. *Kitabı oxumaq. Fikri anlamaq.* **Təsirsiz idarə** – Yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarının işlənməsini tələb etməkdən ibarət idarə: *qaranlıqdan qorxmaq, məktəbə getmək.* **Feili idarə** – İdarə edən üzvü feil olan idarə: *kitab oxumaq.*

İDARƏLƏNƏN – Söz birləşməsi və ya cümlə tərkibində mövcud olan idarə əlaqəsində asılı tərəf, tabe (olan) komponent. *İdarələnən isim. İdarələnən söz.*

İDARƏLƏYƏN – Söz birləşməsi və ya cümlə tərkibində mövcud olan idarə əlaqəsində müstəqil tərəf, başqa, asılı üzvü idarə edən komponent. *İdarələyən feil. İdarələyən üzv.*

İDEOQRAFİK YAZI – Sözlərin qrammatik və ya fonetik şəkillərini deyil, onların yalnız mənasını əks etdirən işarələrdən ibarət yazı növü. Bu yazının işarələri ideoqram və ya loqoqram adlanır. Buna məna və ya söz yazısı da (“fikri yazı” termini səhvdir) deyilə bilər. İdeoqram sözün məzmununu, mənasını əks etdirir. Tarixən piktoqrafik yazıdan sonra və tədriclə onun elementləri əsasında meydana gələn ideoqrafik yazının bir sıra üstün cəhətləri var idi. Piktoqrafik yazı əks etdirdiyi əşyanın şəkildən uzaqlaşma bilmir və buna görə də yalnız konkret varlıqları əks etdirir. İnsan təfəkkürünün inkişafı nəticəsində, habelə mücərrəd anlayışların da yazıda əks olunması ehtiyacı meydana çıxmışdı ki, bu ehtiyacı yalnız qədim piktoqrafik yazıda ödəmək mümkün deyildi. Digər tərəfdən, piktromlar vasitəsilə fikri vermək mümkün olurdusa da, bu fikrin dildəki quruluşunu (sözlərin sırasını, onların tərkibini, formasını və s.) vermək mümkün deyildi. Nəhayət, ideoqramlar (loqoqramlar) daha sabit şəkildə malik idi. Zaman keçdikcə ideoqramlar təkcə bütöv sözləri deyil, habelə sözün hissələrini – morfemləri də əks etdirməyə başlayır (Çin yazısı). İdeoqramların (loqoqramların) bir növü də heroqliflərdir. Heroqliflərdən qədim Misirdə və digər Şərqi ölkələrində istifadə olunurdu. Müasir Çin yazısı heroqlif yazısıdır. İdeoqrafik yazı sonralar inkişaf edən fonoqrafik yazıdan bir çox cəhətdən fərqlənir. Əvvələn, müxtəlif dillərdə danışan adamlar eyni ideoqramlardan istifadə etməklə bir-birlərini başa düşə bilirlər (məsələn, bir çox riyazi işarələr, rəqəmlər, formullar və s. hər yerdə bir cür yazılır və müxtəlif şəkildə oxunur. İdeoqram da sözün yalnız mənasını əks etdirir). Habelə ideoqrafik (loqoqrafik) yazı nisbətən yığcamlığı ilə də fərqlənir. Belə ki, bir işarə bir sözü əks etdirir. Lakin

ideoqrafik yazının savad təlimi, dəqiqlik. Aydınlıq baxımından çox böyük qüsurları var.

İDEOQRAM – İdeoqrafik yazı sistemində işlədilən şərti təsvir və şəkil olub, sözlərin və ya morfemlərin mənasının ifadəsinə xidmət edir.

İDİODİAXRONİYA – 1. Bax: Diaxroniya. 2. Bax: Tarixi qrammatika.

İDİOXRONİYA – İdiodiaxroniya ilə idiosinxroniya üçün ümumi ad.

İDİOLEKT – Müəyyən fərdin nitqini səciyyələndirən (professional, sosial, ərazi, psixofiziki və s.) xüsusiyyətlərin məcmuyu: dilin fərdlərlə əlaqədar xüsusiyyətləri.

İDİOM – 1. Yaranmasına görə müəyyən və konkret şəraitlə bağlı olan, buna görə də hər dildə fərdi və səciyyəvi xüsusiyyətlər kəsb edən, başqa sistemli dillərə adətən hərfən tərcümə edilə bilməyən sabit (leksik) söz birləşmələri. İdiom bir məfhum bildirir və onun bütövlükdə mənası ayrı-ayrı komponentlərin mənalınının riyazi cəminə bərabər olmur. Məsələn, *diş kirəsi, süd gölü, çörək ağacı, yediyi gözündən gəlmək*. Bəzi tədqiqatçılar məcazi mənalı tək-tək sözləri də idiomlara daxil edirlər. 2. Bax: Frazeoloji vahid. **Əsl idiom** – Nitqdə söz oyunu, zarafat, yumor məqsədi ilə işlədilən, üslubi çalarlığı çox aydın və qüvvətli olan frazeoloji vahid. Məsələn, *daban əlli altı eləmək, dabanına tüpürmək, nə yemisən, turşulu aş*. *Örnəkdə ver – yeyim, ört – yatımlara* (İ.Soltan).

İDİOMATİK – İdiomla əlaqədar, idiomdan düzəlmiş. *İdiomatik ifadə*. Bax: İdiom. *İdiomatik söz birləşməsi*. Bax: Frazeoloji vahid. *İdiomatik cümlə*. Bax: Predikativ frazeoloji vahid.

İDİOMATİKA – 1. Müəyyən dilə məxsus idiomların məcmuyu. Azərbaycan dilinin idiomatikasası. 2. Dilin idiomlarını öyrənən, tədqiq edən dilçilik şöbəsi.

İDİOMUN DƏYİŞDİRİLMƏSİ – İdiomun sabit şəkil və mənasının ən müxtəlif tərzlərdə aktualaşdırılması. Bu, müxtəlif yollarla əldə edilir: idiomun üzvlərindən ixtisar olunur, onun bir və ya bir neçə üzvü təyinedici sözlər qəbul etməklə genişləndirilir, idiom konkret nitq şəraiti ilə əlaqələndirilir və s. Məsələn, “*Ac toyuq yuxuda darı görər*” idiomu şəirdə “*Çığırma, yat, ay ac toyuq, yuxunda çoxca darı gör*” şəkli almışdır.

İDİOSİNXRONİYA – 1. Bax: Sinxroniya. 2. Bax: Təsviri qrammatika.

İDO – Esperanto əsasında yaradılmış, lakin ondan daha çox məntiqi şəkildə düşünülmüş, təbii dillərə daha yaxın süni beynəlxalq dil. “İdo” sözü esperanto dilində (ido) – hər-fən “nəsil”, “körpə” mənalarındadır. 1907-ci ildə yaradılmış bu süni beynəlxalq dilin müəllifi fransız filoloqu Markiz Lui de Bofrondur. Esperantonun bir çox görkəmli xadimləri əsrimizə əvvəllərindən idoçular tərəfinə keçməyə başladı. İdo lüğətinə görə 10 min sözü əhatə edir və bu cəhətdən bütün süni dillərdən ən zəngini hesab olunur. 1909-cu ildən Beynəlxalq İdoçular Cəmiyyəti təsis edilmiş, onların müxtəlif konqresləri çağırılmışdır. Avropanın yüzlərlə şəhərində ido dilində əsərlər, qəzet və jurnallar, lüğətlər nəşr olunmuşdur.

İFADƏ – 1. Hər hansı fikir tərzinin nitqdə təzahürü. *Obrazlı ifadə. Kitab ifadəsi. Söyüş ifadəsi.* 2. Nitqin müəyyən bir növü, nitqə xas olan tərkib. *Idiomatik ifadə. Sabit ifadə.* 3. Dil işarəsinin xarici (daxili cəhətdən – məzmunundan, mənadan fərqlənən) cəhəti, səs cildi. 4. Məna tamlığına malik olan və dinləyici tərəfindən tam anlaşılan dil vahidi. **Elliptik ifadə** – Müəyyən səciyyəvi şəraitdə (məsələn, danışıqda) işlənən və yığcamlığı ilə fərqlənən ifadə.

İXTİSAR – Müəyyən ünsiyyət şəraitində (teleqram, reklam yazanda, əmr verəndə və s.) təbii olaraq meydana gələn

elliptik nitq forması. **Tel** (teleqram) vurmaq! **Sol! Sol!** Metro (metropoliten). Taksi (taksomotor). **Qrafik ixtisar** – yalnız yazıda tətbiq olunan və tez-tez işlənən bəzi sözlər, söz birləşmələri ilə əlaqədar olan şərti ixtisar. Adətən bu kimi ixtisarlər oxunduqda bütöv şəkildə tələffüz olunur. Məsələn, *və s., və i.a., və b.k., məs., mis., müq.et.*

İXTİSAR QANUNU – Müəyyən dil vahidinin tələffüzü və onun tezlik dərəcəsi üçün zəruri olan qüvvənin miqdarına əks tənəsüb təşkil edən qanundur ki, bu qanunun təsiri nəticəsində dildə ən çox yayılan, işlək sözlər birhecalı sözlər şəklinə düşür.

İXTİYARİ – Dilin müasir vəziyyətinin və tarixi inkişafının daxili qanunauyğunluqları ilə əlaqədar olan, məntiqi şəkildə izah edilə bilməyən. *İxtiyari işarə.*

İKİDİLLİLİK – İki müxtəlif dili eyni dərəcədə bilmə; müxtəlif ünsiyyət şəraitində zəruri olan iki dili bilmə.

İKİHECALI – İki hecadan ibarət (söz).

İKİQAT İDARƏ – Eyni bir üzv tərəfindən idarə olunan iki müxtəlif sözün ismin müxtəlif hallarında işlənməsi. Məsələn, “göndərmək” (nə? kimə?) “soruşmaq” (nəyi? kimdən?) “göstərmək” (kimə? nəyi?).

İKİQAT İNKAR – Eyni bir söyləmə tərkibində iki dəfə ifadə olunmuş inkar; cümlənin iki üzvündə inkarın təkrar edilməsi. Məsələn, *O, bir söz demədi* – cümləsində inkar (“birqat inkar”) vardırsa, *O, heç bir söz demədi* – cümləsində inkar ikiqatdır.

İKİLİ FORMA – Variantları olan orfoepik, orfoqrafik, morfoloji və s. forma. Məsələn, *günbəd//günbəz, hüzn//hüzn (yeri), Taşkənd//Daşkənd, meyd//meyit.*

İKİMƏNALI – Müxtəlif şəkildə anlaşıla bilən, yozula bilən (sintaktik birləşmələr). Məsələn, “ana məhəbbəti” ifa-

dəsi: 1) ananın övlada məhəbbəti 2) övladın anaya məhəbbəti kimi anlaşıla bilər. “Qafqaz əsiri”: 1) Qafqazlı əsir, 2) Qafqazda tutulmuş əsir şəklində də anlaşılır.

İKİMƏNALILIQ – Sözdə, sabit birləşmədə iki mənanın mövcud olması.

İKİNCİ SİQNAL SİSTEMİ – İ.P.Pavlovun təliminə görə ikinci siqnal sistemi sözlərdən ibarətdir. Çünki sözlər birinci siqnalların siqnallarıdır. Birinci siqnal isə bizi əhatə edən xarici aləmin təsiri ilə meydana çıxan təəssüratlar, duyğular, təsəvvürlərdir. İkinci siqnal sistemi yalnız insana məxsusdur, çünki mücərrəd təfəkkürün inkişafı, sözlərin köməyi ilə formalaşan ümumi məfhumların yaranması ilə əlaqədardır.

İKİ NÖQTƏ – Biri digərindən yuxarıda qoyulan iki nöqtədən ibarət durğu işarəsidir ki, aşağıdakı hallarda işlədilir: 1.Cümlənin həmcins üzvlərindən əvvəl, ümumiləşdirici üzvdən sonra: *Bu bayram günündə hamı: böyükklər də, kiçiklər də, qocalar da, körpələr də sevinirdi* (Ə.Sadıq); 2. Bağlayıcısız təbəsiz mürəkkəb cümlədə sonrakı komponent əvvəlki ilə səbəbiyyət, aydınlaşdırma və s. əlaqələrində olduqda bu komponentlər arasında: *Gülşən hələ iki saat əvvəl zəng eləmişdi: o, bir saata kimi gələcəyini, material gətirəcəyini demişdi* (M.Süleymanov); 3.Vasitəsiz nitqdən əvvəl, müəllifin sözlərindən sonra: Maksim Qorki demişdir: “*Düşməni təslim olmadıqda onu məhv edərlər*”; 4. Adətən, qəzet məqalələrinin başlıqlarında da işlənir. Məqalə başlığı iki hissəyə bölünür. Birinci hissə ümumi problemi, işin icra yerini, iş görən şəxsi bildirir, ikinci hissə isə birinci hissəni konkretləşdirir, dəqiqləşdirir. *Poeziya problemləri: axtarışlar, tapıntılar*.

İKİTƏRƏFLİ QRAMMATİK ƏLAQƏ – Eyni sintaktik birləşmədə qrammatik əlaqə növlərindən (uzlaşma, idarə, yanaşma) birinin yox, ikisinin eyni zamanda mövcud olması.

Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin komponentləri arasında ikitərəfli qrammatik əlaqə vardır: a) uzlaşma əlaqəsi – ikinci tərəf birinci tərəflə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşır, ona tabe olur. Bu hal “daxili uzlaşma”da daha aydın görünür. Məsələn, “kitabların cildi” deyil, “cildləri” olmalıdır; b) idarə əlaqəsi – birinci tərəf tabe olan bir üzv kimi ikinci tərəfin tələbi ilə hal şəkilçisi qəbul edir. Habelə ikinci növ təyini söz birləşməsinin komponentləri arasında da ikitərəfli qrammatik əlaqə (uzlaşma və yanaşma) özünü göstərir.

İKİÜZVLÜ – 1. Sintaktik cəhətdən iki vasitəsiz iştirakçıya bölünə, ayrılı bilən, üzvlənə bilən. **İkiüzvlü sual** – bax: Alternativ sual. **İkiüzvlü cümlə** – a) Aktual üzvlənmə zamanı iki vasitəsiz iştirakçıya bölünən cümlə. b) Cüttərkibli cümlə. İkiüzvlü kommunikasiya nəzəriyyəsi – hər bir cümlədə (hətta təkərkibli cümlədə də) bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan mübtədə və xəbərin ekvivalentlərini müəyyən etməyin mümkün olduğunu irəli sürən sintaktik nəzəriyyə. 2. Budaq cümləsi baş cümlədəki ayrı-ayrı üzvlərə deyil, bütövlükdə baş cümləyə aid olan tabeli mürəkkəb cümlə.

İLLEİZM – Üçüncü şəxs əvəzliyinin nitqdə artıq işlədilməsindən ibarət ifadə üsulu: *Vətən, çoxmu sevir məni o Vətən?* (S.Vurğun).

İLTİSAQİ DİLLƏR – Tipoloji (morfoloji) təsnifatına görə iltisafiləşmə xüsusiyyətinə malik olan dillər. Asiya, Afrika və Okeaniyanın sözdəyişdirici şəkilçilərə malik bir sıra dilləri (türk, uqro-fin, monqol, dravid, bantu, yapon dilləri). Əlbəttə, bu dillərdə iltisafiləşmənin dərəcəsi müxtəlifdir. İltisaqi dillərdə şəkilçilər birmənalıdır, yəni onların hər biri yalnız bir qrammatik mənanı ifadə edir; şəkilçilər standartdır, çünki müəyyən qrammatik mənanı ifadə etmək üçün həmişə eyni formada işlədilir. Köklərə və əsaslara şəkilçilərin bitişdiril-

məsi mexaniki xarakter daşıyır, morfemlərin səddi bir-birindən aydın surətdə ayrılır, morfemlər öz müstəqil mənalarını saxlayır.

İLTİSAQİLƏŞMƏ – 1. Yalnız bir mənaya malik sözdəyişdirici şəkilçilərin həmişə öz əvvəlki şəklini mühafizə edib saxlayan söz kökünə (və ya əsasına) mexaniki tərzdə qoşulması. 2. Adətən yanaşı işlənən iki sözün get-gedə bir-birinə qovuşaraq bir söz şəklinə düşməsi. Məsələn, “bildir” < birildir, “bilərzik” < bilək üzük sözlərindəki kimi.

İMMANENTLİK PRİNSİPİ – Dilin mücərrəd şəkildə təsviri prinsipidir. Bu prinsipə görə dilçiliyin predmeti dil ünsürlərinin daxili əlaqələrini öyrənməkdən ibarətdir. Həmin daxili əlaqələrin fizioloji, sosioloji, psixoloji və s. amillərlə əlaqə və münasibətlərindən sərf-nəzər edilir, bu əlaqə və münasibətlərə əhəmiyyət verilmir.

İMPERATİV – Feilin əmr forması. *İmperativ nida* – Xüsusi əmr – nida mənali feillər qrupu. Məsələn, *Yaşasın komso-mol! Rədd olsun əsarət!* **İnklüziv imperativ forma** – Müraciət olunanı danışıqda eyni işi görməyə dəvət etməni bildirən imperativ: *Gəl, bu kitabı oxuma! Ey insanlar, gəlin əl-ələ verək.*

İMPERATİV SÖZLƏR – Çağırış-müraciət, əmr məqsədi ilə, habelə fatik funksiyada işlənən sözlər. İmperativ sözlər mənə, vəzifə və quruluşca həm təqlidi sözlərdən, həm də nidalardan fərqlənir. Bütün imperativ sözləri iki qrupa bölmək olar: vokativ sözlər və diffuz sözlər.

İMPLİSİT – Yalnız təsəvvür edilən, dil vasitələri ilə açıq tərzdə ifadə edilməyən. *İmplitit aktualizator. İmplitit aktuallaşdırma.* **İmplitit motivləşmə** – Digər dil vahidləri ilə assosiativ münasibətlər əsasında sadə sözlərin motivləşməsi.

İMPLOZİYA – Partlayan samitlərin məxrəclərinin ilkin mərhələsi, ekskursiyası.

İNDİKİ ZAMAN – İş, hal və hərəkətin onun haqqında danışılan vaxtda baş verib-vermədiyini bildirən zaman forması. İndiki zaman forması feil əsasına -ır/ir/ur/ür/; -yır/-yir/yur/yür şəkilçisinin əlavəsi ilə düzəlir. Aforistik indiki zaman – Ümumiləşmiş ifadələrin (atalar sözü, zərbim-məsəl, hikmətli söz, sentensiya və s.) işlənən və hal-hərəkətin danışılan vaxtda baş verməsini inkar etməyən indiki zaman (zamanndanxaric) forması: *Bir balaca fit daşı; Yandırır daşı-daşı* (Tapmaca). **Tarixi indiki zaman** – Keçmişdə baş vermiş hadisəni nağıl edərkən işlənən indiki zaman: *Keçən ilin söhbətidir. Məşədə odun qırırım. Görürəm budur, ayı nərildəyir...*

İNFIKS – Sözün kökünün (və ya əsasının) tərkibinə daxil edilən şəkilçi. Əsasən bəzi hind-Avropa dillərinə məxsus olan infiks Azərbaycan dili üçün səciyyəvi deyildir.

İNFORMANT – Dilçilik materialının əsas mənbəyi kimi (xüsusilə ədəbi dilə malik olmayan dillərdə) müəyyən dilin nümayəndəsi.

İNFORMASİON DİL – Bilavasitə mexanizmlərə (elektron, hesablama-analitik və s.) vermək üçün mümkün olan bir formada müəyyən (məlumatın) məzmununun tam birmənalı və ən yığcam şəkildə yazılmasını təmin edən vasitə.

İNFORMASİYA – Müəyyən nitq parçasında mövcud olan; verilmiş, mühafizə və yenidən hazırlama obyektini kimi nəzərdə tutulan məlumat. Məlumatın informasiya cəhətdən optimallaşdırılması – Ünsiyyətdə semantik və üslubi maneələrin aradan qaldırılması, informasiyanı, müəyyən məzmunu ən adekvat və yığcam tərzdə ifadə etməyə kömək göstərəcək bir formaya salmaq.

İNFORMASİYA NƏZƏRİYYƏSİ – Statistika yaxın olan və rabitə sistemləri üzrə informasiya verilişi proseslərini tədqiq edən riyaziyyat sahəsi. Informasiya nəzəriyyəsi mü-

əyyən məlumat daxilindəki xəbərlərin (yeni verilən biliklərin) miqdarını ölçmə üsullarını həmin məlumatın konkret təbiətindən asılı olmadan işləyib hazırlayır, buna görə də bu nəzəriyyənin əsas nəticələri dilçilikdə də tətbiq edilə bilər.

İNİSIAL – Bir çox Avropa dillərində (ingilis, fransız, ispan dilləri) işlənən bu söz əslində ərəbcənin “nəsl” sözündəndir. Aşağıdakı mənələrdə işlənir:1) Söz birləşmələrini təşkil edən ayrı-ayrı sözlərin ilk səs və ya hərflərindən düzəlmiş mürəkkəb ixtisar sözlər (bax: “abbreviatura” – 2-ci mənada). Bu mənada inisalların aşağıdakı növləri vardır: a) səs inisalı – birləşmədə iştirak edən sözlərin ilk səsləri alınıb, birlikdə adi sözlər kimi tələffüz edilir: *ADU, SİTA, RİK, SES*; b) hərfi inisal – birləşmədə iştirak edən sözlərin ilk hərfləri alınıb, hər hərfin adı tələffüz edilir; *BMT* (be+em+te), *MTS* (em+te+es); c) qarışıq inisal – mürəkkəb ixtisarı təşkil edən hərflər qismən adı ilə, qismən də səslənməsinə görə tələffüz edilir: *ÜİLKĞİ, İOMİHİ*. 2) hecanın ilk səsi (müq.ət: medial, final). 3) Bu termin antroponimikada dar və xüsusi mənada işlənib ad və ata adının, ata adı və familiyanın ilk hərflərini bildirir: *C.C. (Cəfər Cabbarlı), R.R. (Rəsul Rza)*. 4) Sadə, düzəltmə və mürəkkəb adların ixtisarına ən çox təxəllüslərdə rast gəlmək olur: *Ad. Əfəndizadə – Əfəndizadə Adil, Nər. Nəriman – N.Nərimanov, A.Kəmalə – Kəmalə Ağayeva, A-xov – Məmmədsadiq Axundov, Bədri – Bədrəddin Seyidzadə, Qr. – Qurbanəli Şərifzadə*. 5) Azərbaycan ədəbi dilində ad birləşmələrindən əmələ gələn şəxs adlarına da rast gəlmək olur: *KİM (Коммунистический Интернационал Молодежи) – Bakı şəhəri. Kim onun böyük oğlunun adı idi (C.Əlibəyov)*. 6) Azərbaycan danışıq dilində və bədii ədəbiyyatda elə qısaldılmış adlara rast gəlmək olur ki, ad+ ata adı və ya ad+ familiyadan düzəldilir. Bunlar da müəyyən məqsədlə (zarafat, kinayə və s.)

işlədilir. Xeyrəli – Əliyeva Xeyrənsə, Mur-mur – Murad Muradoviç (S.Qədirzadə). 7) Mürəkkəb adların komponentlərindən biri və yaxud bir hissəsi, qalan sözlərin baş hərfləri işlənməklə düzələn adlar. *A.B.Y.-zadə – Ağababa Yusifzadə, A.Şaiq – A.Ş.Talibzadə, Abas G. – Abbas Gülməmmədov, Q.Ə.Tahirov – Qurbanəli Tahirov (Qulam Məmmədli). M.M.M.Mehtərov – Məcnun Mirzə Məlikoviç Mehtərov (S.Qədirzadə).* 8) Bir hissəsi ixtisar olunmuş adların birləşməsi yolu ilə əmələ gətirilən adlar: *Məşəmməd – Məşədi Məhəmməd (Ə.Şərif). Şamrad – Şahmurad, Marlen – Marks, Lenin (Ə.Vəliyev).* **Abbrevitaur inisial** – Söz birləşməsi formasında olan mürəkkəb şəxs adlarının ilk hərflərindən düzələn ad. Mürəkkəb şəxs adlarının qısaldılması da müxtəlif şəkildədir. Bunların bəzilərinin arasında nöqtə qoyulur, bəzilərinə isə qoyulmur. Belə nümunələrə ən çox təxəllüslərdə təsadüf olunur. *A.Ş. – Abdulla Şaiq, A.Y. – Ağababa Yusifzadə, A.S. – Abbas Səhhət, A.B. – Ağababa Həşimzadə. İx – İbrahim Xəlilov, MƏS – Məmmədəli Səfərov (Qulam Məmmədli)* və s.

İNKAR – Cümə üzləri arasındakı əlaqənin real şəkildə mövcud olmadığına leksik, frazeoloji, sintaktik və s. vasitələrlə göstərilməsi, ifadə edilməsi. İnkarlıq anlayışının ifadəsi üçün aşağıdakı vasitələrdən istifadə edilir. 1.-ma, -mə, -m inkarlıq şəkilçisi: *Dərsin əbəs olduğun anlamayırsan, qanmayırsan (M.Ə.Sabir).* **Görmə!** *Baş üstə yumaram gözlərimi (M.Ə.Sabir). Nə dost? Gəlmirsən, getmirsən (Ə.Sadiq).* 2. Nə ədatının təklikdə (klassik ədəbiyyatda) və təkrar şəklində işlənməsi: *Nə kitab, dəftər də yoxdur! Nə deyəcək? Nə dəvənin südü, nə ərəbin üzü.* 3. İnkarlıq bildirən *yox, xeyr, deyil* sözləri: *Yox, yox, ölməmişəm, hələ mən sağam (S.Vurğun). Mənə sərfəli deyildir.* 4. İntonaşyanın köməyi ilə. Burada təsdiq cümlə ekspressiv tərzdə inkarlıq ifadə edir: *Gözlə, gedərəm! (S.Rəhimov). Ay yazdı ha!*

(Mir Cəlal). **İnkər əvəzliyi** – Şəxsin, əşyanın və ya onların əlamətinin varlığını inkar edən əvəzlik: *heç kim, heç kəs, heç hara, kimsə; Kimsəsi yox oyada* (Bayatıdan). *Heç yerə, heç yana mən tələsmirəm* (S.Vurğun). **Məntiqi inkər** – Məntiqi-riyazi baxımdan inkər. Bu inkərin mahiyyəti belədir ki, təkrarlanan iki inkər bir-birini qarşılıqlı surətdə ləğv edir və nəticədə eyni vahiddə işlənən iki inkərliq əlaməti təsdiq anlayışını (dolayı yolla) ifadə edir: *O, bu vəziyyətdən xəbərdar olmaya bilməz. Qanmamaq olmaz. Sadə inkər* – Bir dəfə ifadə edilən inkər: *Onu görmədik. Əli yazmır. Sintaktik inkər* – Prosodik vasitələrlə, məsələn, ritorik sual formasında ifadə edilən inkər: *Bəlkə sənə borcum var? Sözlü inkər* – Leksik vasitələrin (*deyil, nə...nə, heç*) köməyi ilə ifadə edilən inkər: *Qəm mərhələsində qalmışam fərd; Nə yar, nə həmnəşin, nə həmdərd* (M.Füzuli). Bu gördüyün kitab deyil. **Ümumi inkər sözü** – Azərbaycan dilinin *yox* (xeyr) sözü və onun başqa dillərdə ekvivalentləri: *Yox, mən gəlmərəm. Yox, yox! Heç də yox! Əsla (qətiyyəni) yox! Çoxdəfəli inkər* – Söyləmin bir neçə və ya bütün üzvlərində özünü göstərən təkrarlanan inkər: *Heç kəs heç nə eşitməyibmiş.*

İNKAR CÜMLƏ – Elementləri arasında yaradılan əlaqələrin real tərzdə mövcud olmadığını qrammatik və ya leksik yolla əks etdirən cümlə; xəbəri inkər formasında işlədilən cümlə.

İNKAR SÖZLƏR – İnkərliq anlayışı ifadə edən sözlər qrupu: ümumi inkər sözü (*yox*), inkər ədatlar (*heç, heç də*).

İNKORPORASIYA – Köklərin yanaşma əlaqəsi üzrə birləşməsi və bu birləşmənin köməkçi ünsürlər vasitəsilə formalaşdırılmasından ibarət sözdüzəltmə üsulu. Polisintetik dillərə xas söz-cümlə əmələ gətirmənin inkorporasiya üsuluna görə sözlər və köməkçi ünsürlər bir-birinə yanaşdırılır. Buradakı söz-cümlənin ayrı-ayrı hissələri həm də sözlərin

elementləri və cümlə üzvləri vəzifəsində çıxış edir. Bütöv vahidin, yəni söz-cümlənin əvvəli mübtədə, sonu xəbər olur, bunların arasında isə tamamlıq, təyin və zərflik anlayışlarına uyğun elementlər toplanır.

İNKORPORLAŞAN DİLLƏR – İnkorporasiya üsulu ilə sözdüzəltmədən geniş istifadə edən dillər. Bu dillərdə söz müstəqil, ayrıca bir vahid kimi mövcud deyildir, bütün birləşmə, cümlə, formaca bir söz şəklində təzahür edir. Çünki bütün cümlə bir vurğu ilə tələffüz edilir və ahəng qanununa tabe olur. Asiyanın şimal-şərqində yaşayan bir sıra xalqların (eskimoslar, çukotlar, aleutlar və s.) dilləri inkorporlaşan dillər hesab edilir. Şimali Amerika hindularının da dili buraya daxildir.

İNTEQRASIYA – Müxtəlif dillər və ya dialektlər arasında oxşar, bənzər cəhətlərin artması nəticəsində onların bir dil halında birləşməsi, bir dil təşkil etməsi prosesi. İnteqrasiya dillərin yaxınlaşması prosesidir.

İNTELLEKTUAL – Yalnız məlumata, məlumatın obyektiv məzmununa aid olan; emosionallıqdan mərhum. *İntellektual məlumat*. **İntellektual söz** – İnsanın yalnız sırf əqli fəaliyyəti nəticəsində yaranan və intellektual məlumat məqsədi ilə işlədilən söz. Adətən elmi terminlər intellektual söz hesab edilir.

İNTENSİONAL – Sözü (və ya terminin) daxili məzmununu – onun siqnifikasiyasını təşkil edən keyfiyyət və ya əlamət. Adətən “ekstensional” termini ilə qarşılaşdırılır. *İntensional məna*.

İNTENSİV – Kökə nisbətən mənəni şiddətləndirməyə xidmət edən söz forması. Məsələn, şair “şan-şan” yerinə “şanə-şanə” işlətməklə intensiv yaradır: *Bağrım olur şanə-şanə durnalar* (Vaqif). Habelə “görməzə-bilməzə” (“görməz-bil-

məz" yerinə). *Gur-gur guruldamaq* ("guruldamaq" yerinə). *Əzim-əzim əzmək* ("əzmək" yerinə). *Hələ dəyməmiş meyvələr ağaclarıda asım-asım asılmışdı* (B.Bayramov).

İNTENSİVLİK – Səslərin (xüsusilə saitlərin) məxrəcinin güclü və ya zəif tələffüzü; nəfəsalmanın güclənmə və ya zəifləmə dərəcəsi. **Səsin intensivliyi** – Səsin gücü.

İNTERDİALEKT – Müxtəlif dialektlərin nümayəndələrinin bir-biri ilə ünsiyyət saxlamaları üçün istifadə etdikləri dialekt.

İNTERFERENSIYA – Şəxsin (və ya kollektivin) iki və daha çox dildə müntəzəm olaraq ünsiyyət saxlaması nəticəsində dil normalarının pozulması, yeni xüsusiyyətlər kəsb etməsi. Burada bir dilin daxili modelləri başqa dil modelləri üzrə tərtib edilmiş olur. Beləliklə də, hər iki dilin modelləri bir-birinə təsir edib, biri digərinin yerini tuta bilər. Lakin daha çox və daha müntəzəm işlədilən dilin təsir edəcəyi şübhəsizdir. Həmin termini dilçiliyə V.Vaynrayx gətirmişdir.

İNTERLİNQVA – 1. 1903-cü ildə Cüzeppe Peano tərəfindən təklif edilmiş süni beynəlxalq dil. Bu dilin qrammatik quruluşu latın dili əsasında, lüğət tərkibi isə bütün Avropa dillərinə məxsus sözlər əsasında təşkil olunmuşdur. 2. ABŞ-da 1924-cü ildən fəaliyyət göstərən Beynəlxalq Köməkçi Dil Assosiasiyası (JALA) tərəfindən 1951-ci ildə nəşr olunmuş beynəlxalq dil layihəsi. Həmin cəmiyyətə milyonlar Alisa Deyv Morris himayədarlıq edir və yardım göstərir. Əslində İnterlinqva layihəsi Esperantodan daha zəif və bəsit çıxmışdır. Bununla belə son zamanlar rəsmi dil kimi xüsusən beynəlxalq yığıncaqlarda geniş miqyasda işlənməkdədir. 1954-cü ildə kardioloqların (Nyu-York), 1954-cü ildə pediatrların (Sirakuz), 1956-cı ildə hematoloqların (Boston), 1957-ci ildə revmatoloqların (Toronto) beynəlxalq konqresində İnterlinqva

və rəsmi dil kimi işlədilir. Bu dildə ABŞ-da geniş mətbuat nəşr olunur.

İNTERLİŦQVİSTİKA – müxtəlif beynəlxalq süni dillərin (esperanto, ido və s.) yaradılması və tətbiqi ilə əlaqədar müxtəlif məsələləri öyrənən dilçilik bölməsi. İnterlinqvistika həm də maşınla tərcümənin tələbini ödəmək məqsədi ilə riyazi vasitəçi dilləri, köməkçi kodları da öyrənir və bu cəhətdən interlinqvistika mücərrəd dil nəzəriyyəsinə çevrilmiş olur. Bu nəzəriyyə məntiqi riyazi əsasda qurulur. “İnterlinqvistika” termini XX əsrdə yaranmış və sinonimi olan “kosmoqlotika” termininə nisbətən daha məqbul hesab edilir.

İnterlinqvistika daxilində iki cərəyan xüsusilə fərqlənir: 1. **Avtonomistlər** – Təbii dillərə əsaslanmadan, onların materiallarından istifadə etmədən süni beynəlxalq dil yaratmaq ideyasına tərəfdar olanlar. 2. **Naturalistlər** – Köməkçi beynəlxalq dili təbii milli dillər əsasında yaratmaq zərurətini irəli sürən interlinqvistlər.

İNTERNASİONALİZM – Mənşəcə və ya tarixi inkişafına görə yaxın dillərdə işlənilib, etimoloji cəhətdən ümumi fond təşkil edən söz və ifadələr.

İNTERNASİONAL SÖZLƏR– Eyni mənşəli olub bir sıra dillərə yayılan və bu zaman hər dilin fonetik və morfoloji normalarına uyğun şəkildə dəyişdirilə bilən sözlər. İnternasional sözlərin əsas qismi elm və texnika ilə (*mikroskop, teleqraf, kosmologiya*); ictimai-siyasi həyatla, (*kommunizm, respublika, partiya*); ədəbiyyat və incəsənətlə (*opera, roman, teatr*) əlaqədar olur. İnternasional səciyyə kəsb etməyin əsas meyarı belədir ki, söz ən azı üç müxtəlif sistemli dildə işlədilməlidir.

İNTERPOZİSİYA – Köməkçi ünsürün əsas vahidin komponentləri arasına daxil edilməsi. Məsələn, budaq cümlənin baş cümlə tərkibinə daxil edilməsi, təyini söz birləşmə-

lərinin komponentləri arasına təyinedici ünsürlərin daxil edilməsi. Bir sıra təkrarlar interpozision mövqe tutan köməkçi ünsürlərlə birlikdə bir vahid təşkil edir: yanbayan, üzbüüz, vurhavur, çataçat, çatsam ha çatsam, de ki, deyəsən. Təyinlə təyin olunan arasına gələn numerativlər və kvantitativlər də interpozisiyada yer tutmuş olur.

İNTONASIYA – Nitqin ahəngi (səsin yüksəlməsi və ya alçalması), ritmi (uzun və qısa, vurğulu və vurğusuz hecaların növbəti əlaqəsi), nitqin tempi və ya sürəti (müəyyən zaman ərzində sürətlə və ya yavaş tələffüzü), intensivliyi (nəfəsalmanın güclənməsi və ya zəifləməsi), məntiqi vurğusu, tembri kimi hadisələrin məcmuyundan ibarət mürəkkəb dil hadisəsi. İntonasiya modallıq bildirir, cümlə üzvlərinin düzgün qruplaşdırılmasını təmin edir, sadə və mürəkkəb cümlələrin, habelə tabelilik və tabesizlik əlaqələrinin fərqləndirilməsinə xidmət edir, cümlənin məntiqi vurğusunun və ara sözlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır. *Qarşılaşdırma intonasiyası. Aydınlaşdırma intonasiyası. Sadalama intonasiyası.* Nitqin ritmik-melodik komponenti olan intonasiya cümlədə sintaktik mənalara ifadəsinə xidmət edir, habelə nitqin emosional-ekspressiv gücünü artırır. İntonasiya cümlənin başlıca əlamətlərindən olub, onun qrammatik cəhətdən formalaşmasını əks etdirən vasitələrdən biridir (bitkin intonasiya, yarımçıq intonasiya). İntonasiya danışanın məqsədi, istək və arzuları ilə əlaqədar olduğundan modallıq bildirir. Modallığa görə məlumat vermə, sual və əmr intonasiyaları fərqləndirilir. İntonasiya cümlənin hissələri arasında müxtəlif sintaktik münasibətləri əks etdirir və bununla əlaqədar sadalama, qarşılaşdırma, aydınlaşdırma və s. bildirən intonasiyalar fərqləndirilir. Habelə çağırış intonasiyası, ara söz və ara cümlə intonasiyası da fərqlənir. Nida intonasiyası əsasən emosional

çalarlığı ilə səciyyələnir. İntonasiyanın başlıca komponentləri aşağıdakılardır: **Nitqin melodikası** – Səsin yüksəlməsi və alçalması yolu ilə ifadədə yaranan ahəng (nəqli və sual cümlələrinin) tələffüzündə bu ahəngin fərqlərini görmək mümkündür). **Nitqin ritmi** – Vurğulu və vurğusuz, uzun və qısa hecaların bir-birini izləməsidir ki, bu ritm əsasında nəsr dili ilə nəzm dili bir-birindən fərqlənir. **Nitqin intensivliyi** – Nəfəsalmanın güclənməsi və zəifləməsi ilə əlaqədar tələffüzün güclülüyü və ya zəifliyi. Evdə və küçədə söhbətdə nitq intensivliyi ilə fərqlənir. **Nitqin tempi** – Zaman ərzində nitqin sürətli və ya yavaş baş verməsi, habelə nitq parçaları arasında fasilələr (ağır-ağır və iti danışmaq bununla əlaqədar fərqlənir). **Nitqin tembri** – Nitqə bu və ya digər emosional-ekspressiv çalar daxil edən səs tonu (“kədərli”, “məhzun”, “şad” və s.). Məntiqi vurğu// fraza vurğusu – ifadə tərkibində hər hansı nitq parçasının və ya ayrıca sözün fərqləndirilməsinə xidmət edən vurğu. Bitkin intonasiya – cümləni fərqləndirən və formalaşdıran intonasiya. **Enən intonasiya** – İfadənin bitdiyini göstərən və tədriclə tonun zəiflədiyini göstərən intonasiya. **Əmr intonasiyası** – Əmr cümləsinə məxsus bitkin intonasiya. **İntonasiya forması** – Cümlənin formalaşdırılmasında rol alan supraseqment vasitələrin məcmuyunu. **Yarımqıq intonasiya** – İfadənin bitmədiyini, fikrin yarımqıq qaldığını əks etdirən yüksələn intonasiya. **Yüksələn intonasiya** – Tonun (müxtəlif məqsədlərlə əlaqədar) yüksəlməsindən ibarət intonasiya. **Kommunikativ intonasiya** – Nəqli cümləyə məxsus intonasiya. **Məntiqi intonasiya** – İfadənin əqli-məntiqi (emosional yox) xüsusiyyətlərini əks etdirən supraseqment vasitələrin məcmuyunu. Məsələn: 1. *Mən kitab gördüm* (– başqası yox, *mən*); 2. *Mən kitab gördüm* (başqa şey yox, *kitab*); 3. *Mən kitab gördüm* (– *oxudum yox, gördüm*). **Modal çalarlıqlı intonasiya**

– Dinləyiciyə iradi-emosional cəhətdən təsir göstərmək məqsədi güdən intonasiya. **Sadalama intonasiyası** – Sadalama məqamında özünü göstərən yarımçıq intonasiya növü. **Sual intonasiyası** – Tonun yüksəlməsi ilə səciyyələnən intonasiya (yüksələn intonasiyanın bir növü). Azərbaycan dilində suala aidliyi olan söz daha yüksək tonla tələffüz edilir.

İNTONASIYANIN FUNKSIYALARI – **İntonasiyanın apelyativ funksiyası** – Adresat ilə əlaqədar olan funksiyadır. Məsələn: böyüyə və ya uşağa müraciətlə danışanda intonasiya fərqi, habelə diktorun nitqi ilə məişət nitqi arasında intonasiya fərqi və s. Bu intonasiya fərqləri üslubi baxımdan da əhəmiyyətlidir. **İntonasiyanın delimitativ (hüdüdləndirici) funksiyası** – Nitq axınında cümlələrin, sintaqmların, sözlərin, ifadədən böyük vahidlərin fərqləndiyini, bir-birindən ayrıldığını göstərən funksiyadır. Nitq axınıni təşkil edən həmin üsürləri fərqləndirməkdə başlıca vasitələr pauza və melodikadır. Pauza və melodika nitqin müxtəlif məna çalarlıqlarını bildirməyə, habelə onun sintaktik üzvlənməsini göstərməyə xidmət edir. **İntonasiyanın emosional-ekspressiv funksiyası** – intonasiyadan danışanın emosional vəziyyətini əks etdirmək, habelə danışanın nitqin məzmununa və adre-sata münasibətini (təhsin, sərzəniş və s.) bildirmək üçün də istifadə olunur. İntonasiyanın bu funksiyasının ifadə vasitələri tembr və melodikadır, bəzən də emfatik vurğu, məna vurğusu və tempdir. Burada tembrin rolu daha böyükdür. Tembrdən asılı olaraq eyni dil vahidi müxtəlif çalarlar (qəm, fərəh, razılıq, etiraz və s.) alır. **İntonasiyanın estetik funksiyası** – Daha çox bədii qiraətdə, natiqlik sənətində təzahür edir. **İntonasiyanın kommunikativ funksiyası** – İntonasiyanın ümumi funksiyasıdır və əslində bütün digər (xüsusi) funksiyalar da bu kommunikativ funksiyadan asılıdır. İnto-

nasıyanın kommunikativ funksiyasının mahiyyəti belədir ki, o, cümləni sözdən və söz birləşməsindən fərqləndirir, onu müstəqil kommunikativ vahid kimi, ən kiçik ünsiyyət vahidi kimi formalaşdırır. İntonasiya ünsiyyət iştirakçıları arasında əlaqə yaranmasına (imperativ vahidlər, vokativ sözlər işlətməklə), bu əlaqənin davam etdirilməsinə (cümlənin və ya dialoqun bitmədiyini, davam etdirildiyini göstərməklə), söyləmin sona yetdiyini göstərməyə, əsas fikri nəzərə çarpdırmağa və s. xidmət edir. **İntonasiyanın kulmunativ (ayırıcı) funksiyası** – Nitq axınında ən mühüm, zəruri sözlərin ayrılıb nəzərə çarpdırılmasıdır ki, bu da məntiqi vurğu sayəsində əldə edilir. Məntiqi vurğulu sözlərin ayrılıb nəzərə çarpdırılması üsulları da müxtəlifdir. Nəqli cümlədə sonuncu hecalar çox az intensivliyə malikdir və buna görə də sonda fərqləndirilən sözün uzunluğu böyük, tempi yavaş olur. Ümumiyyətlə, cümlədə daha mühüm hesab edilən sözlər yavaş tempə tələffüz edilir. **İntonasiyanın fonoloji (məna-fərqləndirici) funksiyası** – Onun ən mühüm funksiyasıdır. İntonasiya anlamın mənasını və ya məna çalarlarını fərqləndirməyə xidmət edir. Azərbaycan dilində əsas məna-fərqləndirici vasitələr söz vurğusu və melodiyadır. Söyləmin mənası söz vurğusundan və melodiyadan asılı olaraq dəyişilir. Məsələn, M.Füzulinin *Düşmənimdir dustlər bilməzəm netmişəm dövrən ilə...* misrəsini intonasiya ilə əlaqədar müxtəlif tərzdə söyləmək və anlamaq mümkündür.

İNTONEM – Müəyyən mənaya malik intonasiya vahidi. Bu vahidlər həm akustikasına, həm də mənasına görə birbirindən fərqlənir. Bunlar əsrimizin 20-30-cu illərindən başlayaraq müəyyənləşdirilmiş və öyrənilmişdir. Fonologiya bir dilçilik bəhsi kimi meydana çıxanda həm də intonem anlayışı meydana çıxmışdır. Dilin səslərini öyrənməyə tətbiq edi-

lən fonoloji prinsiplər superseqment hadisələrin öyrənilməsində də tətbiq edilməyə başlamışdır. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, intonem fonemdən fərqli hadisədir. Fonem asemantik (mənası olmayan) dil vahididirsə, intonem ifadə planına malik mənalı dil vahididir və buna görə də daha çox morfemə və ya sözə bənzəyir. Lakin fonem kimi intonem də mənalı vahidlərin fərqləndirilməsinə xidmət edir.

İNTONEMLƏRİN SEMANTİK TƏSNİFİ – Nitqin məzmunu, dinləyiciyə təsir göstərmə və s. kimi psixi prosesləri (təfəkkür, qavrayış, iradə, duyğu) əks etmə baxımından intonemlərin təsnifi belədir: əqli-məntiqi, iradi, emosional, təsviri intonemlər. **Emosional (emotiv) intonemlər** – Emotiv intonemləri öyrənərkən həll olunmalı başlıca məsələ belədir: bir-birindən fərqlənən intonasiya strukturlarında hansı emosiyalar və emosional vəziyyətlər ifadə olunur?

Bu suala cavab verərkən iki məsələ fərqləndirilməlidir: a) emosiyaların müəyyənləşdirilməsi; b) onları ifadə edən intonasiyaların müəyyənləşdirilməsi və müqayisəsi. Bu məsələnin həllini bir də belə bir fakt çətinləşdirir ki, əslində emosiyalar (hisslər) özləri hələ də tam öyrənilməmiş psixi proses kimi qalmaqdadır. Hisslərin öyrənilməsinə həsr olunan əsərlərdən dilçilik üçün P.M.Yakobsonun tədqiqatları xüsusilə maraqlıdır (Психология чувств. М, 1958). Emosional vəziyyətlərin dil vasitəsi ilə ifadəsi məsələsinə aid səhnə nitqi, psixologiya və dilçilik əsərlərində çoxlu material toplanmışdır. Lakin dildə emosiyaların ifadəsinə həsr olunan semantik nəzəriyyə hələ də yaranmadığından toplanan zəngin material sistemə salınmamışdır.

İntonasiyanın emotiv mənaları haqqında N.V.Vitt tərəfindən yürüdülmən fikirlər öz elmiliyi və tamlığı ilə diqqəti cəlb edir. N.V.Vitt intonasiyanın fiziki və auditiv təhlilinə

əsaslanaraq yazmışdır: "Əslində müxtəlif, lakin mənacə yaxın olan emosional vəziyyətləri onların intonasiya ilə ifadə üsuluna əsasən müəyyən qruplarda ayırmaq olar" (H.B. Витт. Выражение эмоциональных состояний в речевой интонации. АКД, М., 1965, səh.10). Müəllif emosiya adlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırır: 1) qəm, kədər, üzgünlük, zavallılıq; 2) incəlik, zəriflik, hörmət, istək; 3) etinasızlıq və s. O göstərir ki, 142 emosional vəziyyəti əslində 10 intonemdə birləşdirmək mümkündür. 1. Qəzəb intonemi. Qəzəb zamanı əzələlər gərginləşir, ağız yumulur, dişlər qıcanır, dodaqlar kipləşir. Bu vaxt intonasiyanın intensivliyi yüksəlir. Danışan dediyi sözlərə, fikirlərinə xüsusi sanbal verir. 2. Qorxu intonemi. Bu zaman bədən əsir, ağız açıq qalır, ürək döyünür, tənəffüs ritmi dəyişir. Vurğulu hecalar yüksək tonda tələffüz edilir. 3. Zəriflik intonemi. Bu intonem adətən uşaq nitqinə məxsus intonemə bənzədilir. Səs uzadılır və incələşdirilir. 4. Inciklik intonemi. Burada əsas ton alçalan xətt üzrə və bərabər səviyyədə gedir. 5. Kədər intonemi. Burada səsin tembri obertonların zəifliyi ilə səciyyələnir, habelə melodiya yüksəkdən başlanır və intensivlik azaldıqca zəifləyir. Nitq monoton tərzdə davam edir. 6. Nifrət intonemi. Ağız və burunətrafı əzələlər hərəkət edir, ağızın bir tərəfində dişlər qıcanır. Nitqdə küy artır, səsin amplitudu azalır, uzunluğu artır. 7. Laqeydlik intonemi. Burada səs quru, soyuq və küt çıxır. Laqeydlik intonemi kədər intoneminə bənzəsə də, hər halda amplitud tədricən azalır, intensivlik zəifləyir. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, laqeydlik yalnız intonasiya ilə deyil, ümumiyyətlə danışanın rəftarı ilə daha çox səciyyələnir. 8. Şadlıq intonemi. Burada yanaqlar, üst dodaq yuxarıya dartılır. Baş yuxarı qaldırılır. Şadlığın əsas əlaməti gülməkdir: ton yüksəlir, vurğulu saitlər uzadılır. 9. Həyə intonemi. Burada ampli-

tud sabit qalmır, melodiya yüksələn-alçalan xətlə davam edir, intensivlik azalır, tembr incəlir. 10. Təəccüb intonemi. Dodaqlar qabağa uzanır, melodiya mütəhərrikləşir. Əqli-məntiqi intonemlər – əsasən fikrin ifadə prosesi, təfəkkür fəaliyyəti ilə bağlı intonemlər. Əqli-məntiqi intonasiyanın üç başlıca vəzifəsi vardır: a) təsdiqi suala qarşı qoyur. Təsdiq mənasını sual mənası ilə qarşılaşdırır; b) ifadənin sonunu, bitdiyini əks etdirir; c) ifadənin daxili üzvlənməsi zamanı vahidlərin fərqləndirilməsinə xidmət edir. Mənalарına görə əqli-məntiqi intonemlər üç yerə bölünür: a) aktual üzvlənmə intonemləri; b) münasibət bildirmə intonemləri; c) əsl cümlə formaları intonemləri (sual intonemi, təsdiq intonemi). **İradi intonemlər** – İnsan nitqinin təsirini, iradi anlarını əks etdirən intonemlərdir. Təsiretmə funksiyası ümumiyyətlə nitqin ilkin, ən əsas funksiyalarından biridir. İnsan ona görə danışıq ki, başqasının davranışına təsir göstərsin, bu da olmasa, şüuruna, duyğularına təsir etsin. İradi intonemlərin çox müxtəlif növlərini üç qrupda birləşdirmək olar: a) əmr (tələb, göstəriş, təhrik, xahiş) intonemi; b) qadağan (hədə, qorxutma, tənə) intonemi; c) inandırma (məsləhət, dəvət, xəbərdarlıq, çağırış) intonemi. K.S.Stanislavski yazırdı ki, yaradıcılıqda başlıca məsələ olan aktiv, həqiqi, məqsədəuyğun və məhsuldar hərəkət məhz nitqdə təzahür edir. Danışmaq elə hərəkət eləməkdir. Bu aktiv fəaliyyət sayəsində biz öz görüşlərimizi başqalarına təlqin edə bilirik. Dilçilik elmində dilin iradi cəhəti adətən çox məhdud dairədə, yəni açıq, müstəqim təsir kimi anlaşılmışdır. Burada hər şeydən əvvəl, əmr cümləsinin struktur ünsürlərini müəyyənləşdirmək məsələsi diqqət mərkəzinə qoyulmuşdur. Odur ki, əsasən feilin əmr formasına, bəzi leksik vahidlərə nəzər yetirməklə kifayətlənmişlər. Beləliklə, iradi intonemlərə aid fikirlər də yalnız əmr cümlələri

tədqiqatçıları tərəfindən irəli sürülmüşdür. Halbuki səhnə nitqi və nitqin psixoloji aspektdə öyrənilməsinə həsr olunan əsərlərdə intonasiya haqqında materiallar olduqca azdır. Təsviri intonemlər – bu intonemlərin həm fiziki xüsusiyyətləri, həm də mənası çox az öyrənilmişdir. Təsviri intonemlər hadisələrin, əşyaların və s. fiziki xüsusiyyətlərinin intonasiya vasitəsilə ifadə edilməsinə xidmət göstərir. Bunların semantikasını qavrayış, duyğu, təxəyyül kimi psixi proseslərlə əlaqədardır. Məsələn, böyük (habelə güclü, nəhəng, ağır və s.) mənasını ifadə etmək üçün səsin emfatik uzunluğu, tempin yavaşması səciyyəvidir. Kiçik (habelə zəif, gücsüz, yüngül və s.) mənasının ifadəsi üçün emfatik uzunluq əsas olur. Beləliklə, intonasiya semantik və funksional cəhətdən fərqlənir. Semasioloji cəhətdən intonem də digər dil işarələri (məsələn, morfem, söz) ilə bir sırada durur, yəni dil işarəsi hesab olunur. Funksional baxımdan isə həmin işarələrin işlənməsi, onlardan istifadə məsələsi ön plana keçir. Odur ki, intonasiyanın funksional təhlili bu məsələnin həlli ilə əlaqədardır.

İNVARİANT – Konkret tərzdə realizə edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq mücərrəd dil sisteminin bir ünsürü kimi alınmış emə; emalar səviyyəsində (fonem, morfem, leksəm və s.) alınmış struktur dil vahidi. Sözü əsas (müjərrəd və ya struktur) mənası. Bu məna ən kiçik mətdə və ya mətdən kənarında (ayrılıqda) mövcuddur.

İNVERSİYA – İfadəlilik əldə etmək məqsədi ilə nitqdə sözlərin adi, ümumişlək sırasının pozulması, cümlə üzvlərinin yerlərinin dəyişilməsi. Adətən inversiyadan psixoloji və üslubi effekt üçün istifadə olunur:

Sevirəm zahidi kim guşeyi-mehrabi sevər,

Xəmi-əbrunə, rəqibim olub, olmaz mail (M.Füzuli).

İkinci misrada “rəqibim olub” ifadəsinin “adi” yeri misranın əvvəlidir. Lakin xüsusi bədii məqsədlə digər ifadənin (“xəmi-əbrunə...olmaz mail”) tərkibinə daxil edilmişdir.

Sızlar, yada düşəndə, ürəyimin telləri,

O mehriban, o əziz tələbəklik illəri (C.Novruz).

Bu beytdə çox mürəkkəb, bir neçə pilləli inversiya özünü göstərir: “O mehriban, o əziz tələbəklik illəri yada düşəndə ürəyimin telləri sızlar”.

Cümlədə sözlərin və söz birləşmələrinin adi sırasının dəyişdirilməsi ilə onlar xüsusi qeyd olunur və nəzərə çarpdırılır, beləliklə də psixoloji və ya üslubi əhəmiyyət kəsb etmiş olur: *Ver kitabı, deyirəm sənə!* (Müq.et: *Sənə deyirəm, kitabı – ver*).

İNZİBATİ ÜSLUB – Bax: Dəftərxana üslubu.

İRÖNİYA – Gizli istehza, dolamaq məqsədi ilə sözü əks mənada işlətmə üsulundan ibarət üslubi xüsusiyyət.

İRRADASIYA – Bədii dil haqqında struktur üslubiyyətin irəli sürdüyü prinsiplərdəndir. Bu prinsipə görə müəyyən mətn parçasında neytral leksika fonunda işlənən sözlərdən bir-ikisi ali üsluba məxsus olsa, bütöv mətn də ali üslubi səciyyə daşıyır, bir-ikisi vulqar üsluba məxsus olsa, bütöv mətn vulqar səciyyə kəsb edir. Məsələn, Aşiq Ələsgərin şeirindən alınmış aşağıdakı bənddə “ulaq” sözünün işlənməsi bütövlükdə mətnin vulqar səciyyə kəsb etməsinə səbəb olmuşdur.

Arvadlar ki əlin vurur qalağa,
Yuyarlar, gün vurur, çıxardar sağa.
Xub yaraşır sənin kimi ulağa
Noxta, torba, palan, biz, şair Nağı!

İRRELEVANT – Semiooloji dəyərlikdən məhrum, işarə funksiyasını yerinə yetirməyə qabil olmayan. *Irrelevant əlamətlər.*

İSİM – Semantikasına görə əşyavilik bildirən, morfoloji cəhətdən hal, mənsubiyyət, kəmiyyət şəkilçilərini qəbul edən, sintaktik funksiyaca əsasən mübtəda, tamamlıq və tərkibi ismi xəbərin ad hissəsi kimi işlənən nitq hissəsi. **Əşyavi isim** – Tərkibi yekcins kütlədən, eyni maddədən ibarət (yemək məhsulları, kənd təsərrüfatı bitkiləri, minerallar, metallar, kimyəvi elementlər və s.) əşyaların adı olan isim: *buğda, darı, qızıl, su, ətir*. **Konkret isim** – Ayrılıqda götürülə və buna görə də sadalana bilən əşya və hadisələrin adı olan isim: *daş, ev, al, dəniz, alma*. **Mücərrəd isim** – İş görəni və əlamətin daşıyıcısını nəzərə almadan, yalnız işin və əlamətin özünü adlandıran isim: *sevgi, ədalət, azadlıq, xalq, elm*. Mücərrəd isim yalnız konkret mənada işləndikdə cəm şəkilçisi qəbul edə bilər. **Tək-tək olan isim** – Bütöv kütlənin tərkibindən və ya yekcins əşyalar içərisindən ayrılıb fərqləndirilən tək-tək əşya və şəxs adlarından ibarət isim: *qum, saman, ağac, Əhməd, Leyla, quş, balıq*. **Toplu isim** – Tək halda olsa da, yekcins şəxs və ya əşyaların hamısını bir bütöv vahid şəkildə bildirən isim. Toplu isimlər miqdar sayları ilə işlənməz: *gənclik, daşlıq, heyvanat*. **Ümumi isim** – Yekcins əşyaların ümumiləşmiş adı olan isim: *kitab, don, su, məhəbbət, həyat*. **Feili isim** – Feillərə müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilər qoşmaqla düzələn və ya feillərin substantivləşməsindən əmələ gələn isim. *Yemə-içmə oldu* (“Dədə Qorqud”). *Yeməyə meyli yox idi*. **Xüsusi isim** – yekcins əşyalar sırasından ayrılmış tək-tək əşyaların adları olan isim: *Əhməd, Qulu, Kür, Araz, Quba, Bakı*. Xüsusi isimlər yalnız aşağıdakı hallarda cəm şəkilçisi qəbul edir: eynitipli adamları ümumi şəkildə bildirmək üçün (*Hacı Qaralar, Əflatunlar*); fa-

mildaşları və ya qohumluq münasibətində olanları bildirmək üçün (Əhmədovlar, Ağalılar, Məmmədgillər). **Canlı isim** – Canlı varlıqların (insan, heyvan, quş, həşərat və s.) adları olan isim: *müəllim, quş, inək, ayı, pişik*. **Cansız isim** – Real aləmin əşya və hadisələrinin (canlılardan başqa) adı olan isim: *ev, daş, ağac, su, hava, ədalət, yaşayış*.

İSMİ – İsimlə əlaqədar olan, isimdən düzələn. **İsmi feil** – Adlara (ad bildirən sözlərə) sözdüzəldici şəkilçilərin əlavəsi ilə düzələn feil: *gözləmək, dinləmək, kədərlənmək, ağıllanmaq, yaxşılatmaq, boşalmaq, kökəlmək*. **İsmi qoşma** – Mənşəyinə görə adlardan təşəkkül tapmış qoşma, adlardan təcrid olunmuş qoşma: başqa, qeyri, özgə, sarı, doğru. **İsmi sifət** – Ad bildirən sözlərə sözdüzəldici şəkilçilərin əlavəsi ilə düzələn sifət: *ağıllı, duzlu, başsız, binasız, əvvəlki* (hadisə), *ölümcül* (yara), *gülmüşü* (rəng), *geniş* (yer), *sağlam* (adam). **İsmi sözlər** – Öz sintaktik funksiyasına görə isimlərə ekvivalent olan sözlər, tərkiblər, birləşmələr. **İsmi söz birləşməsi** – Yalnız ismi (ad) sözlərin iştirak etdiyi söz birləşməsi; tabeəddici komponenti ismi sözlərdən ibarət söz birləşməsi.

İSMİ CÜMLƏ – 1. Bax: Nominativ cümlə. 2. Xəbəri isim olan cümlə: *Ay sarışın kəndli qızı; Yaşıl sular – yelləncək* (R.Rza); *Sən ağa, mən ağa*. 3. Baş üzvü isimlə və ya ismi söz birləşməsi ilə ifadə olunmuş təktərkibli cümlə.

İSMİ XƏBƏR – Əsas əşyavi məna ad hissədə, qrammatik (zaman, şəxs, kəmiyyət anlayışı) məna isə feil və ya bağlama (idi, imiş, dir...) hissəsində ifadə olunan xəbər. **Sadə ismi xəbər** – Yalnız ad hissədən (addan) ibarət ismi xəbər: *Sən səhərli, mən kəndli. Sən kim, mən kim?*

İSTİSNA – Ümumi dil normasından kənara çıxma. Leksik qanunauyğunluğa, hal və təsərif paradigmalarına, sintak-

tik modellərə, orfoqrafiya və durğu işarələri qaydalarına və s. uyğun gəlməmə.

İŞARƏ – Dildə müəyyən mənanın ifadəçisi, göstəricisi, əlaməti. Aktual işarə – Nitqin ünsürü olub, dilin ünsürü “virtual işarə”yə qarşı qoyulur. **Aktuallaş(dırıl)mış işarə** – Nitqdə konkret şəkildə təzahür edən kommunikativ dil vahidi. **Virtual işarə** – Nitqin işarəsi olan aktual işarədən fərqli dil işarəsi, konkret şəkildə nitqdə təzahür edib-etməməsindən asılı olmayaraq dil sisteminin bir hissəsini təşkil edən kommunikativ vahid. **Qrafik işarə** – Dilin səs cəhətinin fonem əvəzləyicisi, substitutu. **Demarkasiya işarəsi** – Nitq axınında morfemlər, sözlər və söz birləşmələri arasında hüdudu göstərmək üçün morfoloji əlamətlərin olub-olmadığına işarə edən ritmomelodik xüsusiyyətlər və müxtəlif fonoloji vasitələr (nitq parçasının müəyyən nöqtəsində müəyyən fonemin və ya müəyyən diferensiallaşdırıcı əlamətin özünü göstərməsi). **Diakritik işarə** – Hərfin başqa şəkildə oxunulduğunu göstərən işarə. **Durğu işarəsi** – Yazılı nitqdə işlənən, nitqin əsasən sintaktik-semantik cəhətdən düzgün üzvlənməsinə xidmət edən qrafik işarə. Durğu işarələri bunlardır: sual işarəsi, nida işarəsi, iki nöqtə, nöqtəli vergül, vergül, çox nöqtə, tire, nöqtə. **Yazıyaqədərki işarə** – Yazının yaranmasından əvvəlki dövrlərdə müxtəlif rəmzi mənalarda işlənən, şifahi nitqi əvəz edən müxtəlif əşyalar. **Keçirmə (köçürmə) işarəsi** – Sözü bir hissəsini başqa sətərə keçirərkən onun hissələrini ayırmaq üçün işlədilən işarə (defis). **Nida işarəsi** – Nida cümləsinin sonunda qoyulan durğu işarəsi. **Sait işarəsi** – Sami dillərində saitləri əks etdirmək məqsədi ilə əlifba işarələrinə (hərflərə) əlavə edilən diakritik işarə. **Sual işarəsi** – Sual cümləsinin sonunda qoyulan durğu işarəsi.

İŞARƏLƏNƏN – Dil vahidinin daxili (semantik) cəhəti. Nitqdə işarələnən xarici aləmin hər hansı əşya, proses və hadisələri haqqında məlumatı deyilir. Cümlədə işarələnən sözlərin məzmununu deməkdir. Dildə ən kiçik işarələnən vahid fonemdir. İşarələnən dilin məzmun vahidi hesab olunur.

İŞARƏLƏYƏN – Dil vahidinin xarici (maddi) cəhəti. İşarələnəni ifadə etməyə xidmət göstərən fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik vasitələrə işarələyən deyilir. Nitqdə işarələyən konkret səs axınından ibarətdir. Cümlədə isə işarələyən dedikdə cümlələrin struktur sxemlərinin və modellərinin konkret təzahürü nəzərdə tutulur. Sözdə işarələyən və ya sözün işarələyəni onun səs cildidir. Nitqin ən kiçik işarələyən vahidi səsidir.

İŞARƏNİN QANUNU – Müəyyən səslənmənin (formanın) müvafiq məzmun (məna) ilə zəruri və ya ayrılmaz əlaqəsi; səslənmə ilə məzmunun bir-birinə tam uyğun gəlməsi. "Mən öz gözlərimlə gördüm" cümləsində işarənin qanunu pozulmuşdur. Burada yalnız "gördüm" söz-formasında səslənmə ilə məzmun müvafiqdir. Qalan ünsürlər (burada) işarə (informasiya) səciyyəsi daşmır.

İŞGÜZAR LEKSİKA – Rəsmi idarə sənədlərində, kargüzarlıqda istifadə olunan söz və ifadələr: *qəbz, məlumat, xəbərdarlıq, görüş, təraflar, etibarnamə*.

İŞGÜZAR ÜSLUB – Rəsmi ədəbi dilin elə bir qoludur ki, burada emosionallıq olmur və ya çox az olur, habelə dəftərxana üslubuna xas ştamplar işlədilmir.

İŞTİRAKÇILAR – Daha böyük ölçülü dil vahidlərini təşkil edən elementlər. **Axırıncı (sonuncu) iştirakçılar** – Müəyyən təhlil səviyyəsində fərqlənən, artıq bölünə bilməyən, son həddə duran ən kiçik vahidlər. Məsələn, cümlə səviyyəsində axırıncı iştirakçılar sözlərdir. Çünki sözün sonrakı böl-

güsü (morfem, fonem) təhlili morfematik və ya fonematik səviyyədə keçir. Vasitəsiz iştirakçılar – Bilavasitə daha yüksək səviyyəli (və ölçülü) vahidi əmələ gətirən, təşkil edən iki element. Vasitəsiz iştirakçılar üzrə təhlildə həmişə bu iki element müəyyən edilir. Məsələn, *Xumar-xumar baxmaq* göz *qaydasıdır* (Vaqif) – cümləsində vasitəsiz iştirakçılar bunlardır. a) *Xumar-xumar baxmaq* və b) *göz qaydasıdır*. “*Xumar-xumar baxmaq*”da vasitəsiz iştirakçılar: a) *xumar-xumar* və b) *baxmaq*. “*Baxmaq*”da vasitəsiz iştirakçılar: a) *bax* və b) *maq* və s. **Tələffüzçə iştirakçılar** – Nitqin prosodik üzvlənməsinin vahidləri. **Fərdi iştirakçılar** – Morfoloji elementi (iştirakçı hissəsinin biri) atıldıqdan sonra qalan əsas hissə.

İTERATİV – Dəfələrlə baş verən, təkrarlanan. **İterativ mürəkkəb söz** – Eyni sözün təkrarı ilə düzələn mürəkkəb söz (tez-tez, aşıq-aşıq, xala-xala). **İterativ say** – Ümumi mənası komponentlərin məcmuyundan deyil, yekunundan alınan mürəkkəb say. Məsələn, “üç yüz” tərkibi 3×100 deməkdir, halbuki “iyirmi üç” $20+3$ deməkdir.

İZAFƏT – Ərəb və fars dillərinin qrammatikalarında təyinlə təyin olunanın birləşib söz birləşməsi əmələ gətirdiyini göstərən qrammatik əlamət.

İZOFON – Müəyyən bir səsin (və ya səslərin) yayılma ərazisini göstərən izoqlos.

İZOQLOS – Dilçilik xəritəsində bu və ya digər dil hadisəsinin yayıldığı sahələri (arealları) bir-birilə əlaqələndirmək üçün çəkilən xətt. Izoqlosdan istifadə etməyin müsbət və mənfi cəhətləri vardır. Müsbət cəhət dialektografiyanın inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır. Mənfi cəhəti isə odur ki, xəritədə şəkilən xətlər diqqəti yalnız ayrı-ayrı dil faktlarına cəlb etdiyindən bütövlükdə dialektin öyrənilməsi məsələsi arxa plana keçir. Ona görə də müasir dialektologiya elmi iki istiqamətdə

inkişaf etdirilir: həm tək-tək faktlar izoqloslara birləşdirilərək xəritələr tərtib edilir, həm də ayrı-ayrı dialektlər üzərində sistemli monoqrafik tədqiqatlar aparılır.

İZOSEMİYA – İki və daha artıq dildə mövcud olan iki sözün bütün mənalарının bir-birinə qismən uyğunluğu.

İZOSİNTAQM – Sintaktik hadisələrin izoqlosu.

J

JANR – Dilin müəyyən üslubi xüsusiyyətlərini əks etdirən bilməsi ilə səciyyələnən bədii əsər növü. 2. Şərait və məqsəddən asılı olaraq müəyyənləşən nitq növü. *Nitq janrı. Janr üslubu.*

JARQON – Müəyyən məqsədlə öz fikirlərini geniş kütlədən gizlətmək üçün bəzi adamların yaratdıqları uydurma, süni dil. *Oğru jarqonu. Burjua jarqonu. Jarqon sözlər. Jarqon ifadə.*

JARQONİZM – Dilin müəyyən jarqonuna məxsus olan söz və ya ifadə. Bədii dildə jarqonizmlər üslubi keyfiyyət daşıyır. Məsələn, Y.Əzimzadənin “Anacan” pyesində “Xosunvay elədim”, “qəmün kəm”, “qanı getmişdi” kimi söz və ifadələr işlədən tiplər özlərini səciyyələndirirlər.

JEST DİLİ – Əl-hərəkət dili və mimika dilinin ümumi adı. Hazırda inkişaflarına görə daş dövrü səviyyəsində yaşayan və ya ölüb getmiş olan bir sıra qəbilələr (avstraliyalılar, buşmenlər, papuaslar və s.) başqa qəbilələ ünsiyyətdə vasitəçi dil kimi jest dilindən istifadə edirlər. Jest dili Şimali Amerika hindu qəbilələri arasında (siu, kadd, alqonkin və s.) xüsusilə geniş yayılmışdır. Bu qəbilələrin hamısı bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən dillərdə danışır. Müxtəlif qəbilələr arasında ünsiyyət isə jest dili vasitəsilə baş verir.

K

KAKOFONİYA – Səslərin qulağa xoş gəlməyən birləşməsi, ahəngsizlik. Çox zaman nitqdə eyni səslərin üslubi məqsəd güdməyən təkrarı ilə kakofoniya yaranır.

KAKOQRAFIYA – Orfoqrafiya təlimi üsullarından biri. Şagirdə qəsdən səhvlər buraxılmış mətn verilir və buradakı səhvləri təhsis etmək tapşırılır. Çox vaxt bu üsul pedaqoji baxımdan qüsurlu, əsaslandırılmamış hesab edilir.

KALAMBUR – Nitqdə müəyyən məqsədlə eyni sözlün müxtəlif mənalarının qarşılaşdırılmasından və ya səs tərkibinə görə yaxın sözlərin sıralanmasından ibarət “söz oyunu”.

*Dinəndə yandı dilim, dinməyəndə dil yandı
Nə sirri gizlədə bildim, nə aşkar etdim*

(Laədri).

*Hər kəsin var bir kəsi, mən bikəsin yox bir kəsi,
Mən kəsin sənəsin kəsi, ey kimsəsizlər kimsəsi* (Laədri).

*Dəstimi kəssən qalır dəməni-lütfində əlim;
Dəmənin kəssən, qalır dəstimdə lütfün dəməni*

(Laədri).

Kalamburun ən çox yayılmış növləri bunlardır: a) sözün çoxmənalılığı əsasında. C.Cabbarlının “Yaşar” pyesində aşağıdakı səhnə “duzu əritmək”, “udmaq” sözlərinin çoxmənalılığına əsaslanmışdır:

Yaşar – Belə duzu əritmişəm hey, başa düşürsən?

Toğrul – Eh, çox böyük şücaət göstərmişsən! Mən də deyirəm nə olub? Duzu əritməyə nə var ki! Tök üstünə suyu ərisin də.

Yaşar – Əritmək hansıdır? Bütün duzu udmuşam.

Toğrul – Ud da! Duz udmağa nə var ki, mən burada bütün qurbağanı udmuşam, heç danışmıram.

Yaşar – Adə, udmamışam hey, belə duzun təbiətini dəyişmişəm.

b) Omonimiya və ya omomorflar əsasında C.Cabbarlının “Dönüş” pyesində Gülsabah deyir: “*Düşün, Qüdrət. Sən indi əvvəlki Qüdrət deyilsən. Atıl həyat, əsləri sarsıdan bu axında doğrudan da bir qüdrət ol*”.

ç) sözlərin səs tərkibinin uyğunluğu, bənzərliyi əsasında:

Hər ərsədə hər əsər ki, gördüm,

Sənsən deyib ol əsər yügürdüm (M.Füzuli).

– *Vəziyyət necədir? – “Vəziyyət”dən “v” düşmüş şəkildə.*

KALKA – Başqa dilə məxsus söz və ya ifadələrin hissələrini bir-bir hərfi tərcümə etmək yolu ilə düzəldilən nitq vahidləri. *Semantik kalka* (əlyazması – рукопись, üstqurum – надстройка): *frazoloji kalka* (kim kimi – кто кого, yaşayış uğrunda mübarizə – борьба за существование). *Sintaktik kalka* – Başqa dilin bilavasitə təsiri ilə meydana çıxan sintaktik model, ifadə üsulu: *Danışır Bakı. Söz verilir Əhmədov yoldaşa. Çıxış edir pioner dəstəsi. Kalka ad* – Bütövlükdə və ya bir hissəsi hərfi tərcümə olunmuş hər hansı alınma xüsusi ad. *Новая Земля – Yeni torpaq; Малая земля – Kiçik torpaq, Черное море – Qara dəniz, Страна огней – Odlar diyarı.*

KARLAŞMA – Müəyyən mövqələrdə (söz ortasında cingiltili samitdən əvvəl və s.) cingiltili samitin müvafiq qarşılığı kar samitə çevrilməsi: *meyit-meyid, süt-süd.*

KAR SAMİTLƏR – Yalnız küy vasitəsilə əmələ gələn samitlər. Buraya *p, f, t, s, ş, k, ç, x, h* samitləri daxildir. Həmin samitlərin tələffüzündə səs telləri iştirak etmir. Ona görə də hava axını xirtdəkdə heç nəyə sərf olunmadan ağız boşluğuna daxil olur, orada yaranmış tam və ya yarımçıq maneənin aradan qaldırılmasında iştirak edir. Odur ki, kar samitlər həm də güclü samitlər hesab olunur.

KATAXREZA – Əvvəlki mənadan uzaqlaşmış sözün yeni birləşmə tərkibində işlənməsi – zidd anlayışları bildirən sözlərin birləşməsi. Adətən belə birləşmə sözün etimoloji mənasına uyğun gəlmir. *Top atmaq* (müq. et. daş atmaq). **Buraxılış saat 14-də gecəsi gündüz başladı. Kağız qovluğu** (“qovluq” əslində “qov qoyulan qab”// “qov qabı” idi).

KATAZTAZİS – Partlayan samitlərin ekskursiyası.

KATEQORİAL MƏNA – Sözün konkret leksik mənası üzərində yüksələn ümumiləşmiş məna. İsmın kateqorial mənası – əşyavilik; sifətinki – əlamət, keyfiyyət; feilinki – iş, hərəkət, proses mənasıdır və s.

KATOYKONİM – Yaşayış yerlərinin adları ilə əhalinin adlandırılması. Burada eyni zamanda xüsusi ad ümumiyyə çevrilir. *Bakı* → *bakılı, bakılılar; Naxçıvan* → *naxçıvanlı, naxçıvanlılar; Qafqaz* → *qafqazlı, qafqazlılar; Şıxlı* → *şıxlılar* (kəndin bütün əhalisi). Azərbaycan katoykonimləri ən çox *-lı, -li, -lu, -lü* şəkilçisi ilə yaranır. Sonu *-lı, -li, -lu, -lü* hissəcikləri ilə qurtaran adlara isə ancaq cəm şəkilçiləri artırmaq olar. *Çaxırlı* → *çaxırlılar, Salahlı* → *salahlılar, Masallı* → *masallılar*.

KEÇİD – Müxtəlif vahidlərə xas olan, onların əlamətlərini əks etdirən, aralıq hadisə. *Keçid nitq hissələri* (həm isim, həm də sifət; həm isim, həm də qoşma və s. kimi işlənən vahidlər). *Keçid şivəsi* – İki və daha artıq şivəyə məxsus keyfiyyətləri əks etdirən şivə.

KEÇMƏ – 1) Səs məxrəcləri bir-birini əvəz edən zaman danışıq üzvlərinin vəziyyətində baş verən dəyişiklik. Məsələn, açıq saitlərin qapalı saitlərə keçməsi.

2) Dilin inkişafı prosesində səslərin, hecaların dəyişilməsi. Məsələn, qapalı hecaların açıq hecalara keçməsi.

3) Bir nitq hissəsinə məxsus sözlərin başqa nitq hissəsinə məxsus keyfiyyətlər kəsb etməsi. Məsələn, sifətin ismə

keçməsi, əsas nitq hissələrinin köməkçi nitq hissələrinə keçməsi.

KEÇMİŞ ZAMAN – İş və hərəkətin danışığ vaxtından əvvəl icra olunub-olunmadığını bildirən zaman forması. Keçmiş zaman formalarını iki yerə bölmək mümkündür: keçmiş zamanın sadə formaları (şühudi və nəqili keçmiş); keçmiş zamanın mürəkkəb formaları (uzaq keçmiş, qəti gələcəkli keçmiş, qeyri-qəti gələcəkli keçmiş, bitməmiş keçmiş, davamlı keçmiş).

KENEMATİKA – Qlossematikanın bir bölməsi olub, ifadə formasının quruluşunu saf, təmiz forma kimi götürür, yəni həmin ifadəni substansiya ilə əlaqəsiz, dilin real səsləri ilə əlaqəsiz şəkildə öyrənir.

KEYFİYYƏT – 1) Keyfiyyətlə bağlı olan, keyfiyyət mənası bildirən. *Keyfiyyət zərflikləri*. 2) Saitlər üçün səciyyəvi tembr, samitlər üçün məxrəc üsulu. *Saitin keyfiyyəti* – saitin tembri.

KƏLMƏ – sözlərin leksik, qrammatik, habelə üslubi cəhətdən birləşməsi (sərbəst və ya sabit söz birləşmələri, cümlə əmələ gətirməsi). Adətən lüğətlərdə sözlərin mənası kəlmə vasitəsilə (kəlmə daxilində işlədilməklə) nümayiş etdirilib, aydınlaşdırılır: *Bir-iki kəlmə de. Kəlmə kəsmək. Danışır kəlmə-kəlmə.*

KƏMİYYƏT – 1. Səsin nisbi uzunluğu və gücü, səsin uzunluq dərəcələri arasındakı fərq, səsin kəmiyyəti. 2. Səsin uzunluğu və gücü ilə, habelə səsin həmin xüsusiyyətlərinin dəyişməsi ilə əlaqədar olan. *Kəmiyyət dəyişmələri*.

KƏMİYYƏT BUDAQ CÜMLƏSİ – baş cümlədəki hərəkət və əlamətin miqdarını bildirən və baş cümlədən hasil olan *nə qədər?* sualına cavab olan cümlə. Kəmiyyət budaq cümləsi baş cümlədən qabaq gəlir, onun daxilində *nə qədər?*

bağlayıcı sözü işlənir, baş cümlədə isə ona qarşı *o qədər, bir o qədər* sözləri iştirak edir. *Bəkir nə qədər sakit idisə, Vahid o qədər həyəcanlı görünürdü* (İ.Hüseynov). *Bu maddələri utopiya adlandırmaq nə qədər yanlışdırsa, real hesab etmək də bir o qədər qorxuludur* (M.Hüseyn).

KİÇİLTMƏ – Hər hansı əşya və hadisənin çəkisini, ölçüsünü, gücünü, dəyərini həddən artıq kiçiltməklə yaranan obrazlı ifadə. *Bir qarış uşaqdır. Dıqqılı bala. Bir tikə ye.*

KİNAYƏ – İstehza məqsədilə sözü və ya ifadəni (cümləni) özünün əks mənasında işlətməkdən ibarət məcaz növü. Burada obyekt sanki tərifiylənir, lakin əslində o, ələ salınır, təhqir edilir. *Sən beləsənmiş, balam, ay bərəkallah sənə* (M.Ə.Sabir).

KİNEMA – 1. Psixoloji fonologiyada səs təsəvvürlərinin məxrəc cəhəti. Səsin əmələ gəlməsində bir danışıq üzvünün tələffüz fəaliyyəti, məxrəc baxımından fərqləndirici əlamət. Məsələn, (p) səsi bir kinemadan (dodaq) ibarətdir. Halbuki (b) səsi iki kinemadan (dodaq və boğaz), (m) səsi üç kinemadan (dodaq, boğaz və burun kineması) ibarətdir. 2. Bir sistem kimi alınmış kinetik hərəkət (*əl-qol hərəkəti*) dilin struktur vahidi.

KİNEMİKA – Kinemaları (2-ci mənada) öyrənən kinesiqa bəhsi; kinetik dilin emik, relevant vahidlərini öyrənən bəhs.

KİNESİKA – İnsanlar arasında ünsiyyətə xidmət edən əl-qol, bədən hərəkətlərinin məcmuyunu (nitq orqanlarının hərəkəti istisna olmaqla) öyrənən elm.

KİNETİK SAMİT – Uzun tələffüz edildikdə öz əvvəlki keyfiyyətindən məhrum olan samit.

KİPLƏŞƏN NOVLU SAMİTLƏR – Tələffüz zamanı yaranmış maneəsi tədricən aradan qaldırılan samitlər. Bu sa-

mitlərin ekskursiya və fasilə mərhələləri kipləşən samitlərinə kimi, rekursiya mərhələsi novlu samitlərinə kimi olur: ç, c (rus dilində и), ç-t-ş, c-d-j, и- t-s.

KİPLƏŞƏN-PARTLAYAN SAMİTLƏR – Tələffüzü zamanı yaranmış maneə ani olaraq birdən aradan qaldırılan samitlər: (q), (b), (t), (d), (k), (g).

KİPLƏŞƏN SAMİTLƏR – Tələffüzü zamanı məxrəcin ikinci mərhələsində (yəni fasilədə) tam maneə əmələ gələn və bu maneəni aradan qaldırmaqla tələffüz olunan samitlər. Maneəni aradan qaldırmadan tələffüz olunan novlu samitlərə qarşı qoyulur. Rekursiya (sonluq) mərhələsindəki vəziyyətinə görə kipləşən samitlərin aşağıdakı növləri vardır: kipləşən-partlayan, kipləşən-novlu, kipləşən-titrək, kipləşən-süzülən.

KİPLƏŞƏN-SÜZÜLƏN SAMİTLƏR – Tələffüzü zamanı rekursiya mərhələsi, yaranmış maneə aradan qaldırılmazdan əvvəl başlayan samitlər: (m), (n), (l).

KİPLƏŞƏN-TİTRƏK SAMİT – Tələffüzü zamanı fəal danışq üzvünün yarandığı maneə, mərhələlər üzrə aradan qaldırılan samit. Bu samitin tələffüzündə maneənin aradan qaldırılması ilə həmin maneənin yenidən yaranması bir olur. R samiti kipləşən – titrək samitdir.

KİRİLLİTSA – Müasir rus əlifbasının əsasını təşkil edən qədim slavyan əlifbalarından biri (digəri “qlaqolitsa” adlanır) olub, hərflərinin nisbətən sadəliyi və dəqiqliyi ilə fərqlənir.

KİTAB DİLİ – Öz dəqiqliyi ilə seçilən, rəsmi kitab sözləri ilə səciyyələnən ədəbi dil. Kitab dilində danışmaq.

KİTAB LEKSİKASI – Yalnız kitablarda, elmi əsərlərdə, mətbuat yazılarında və rəsmi sənədlərdə işlənən söz və ifadələr: *rəsmən, qətiyyən, erudisiya, nəzəri cəhətdən...*

KİTAB SÖZLƏRİ – Əsasən yazıçı və alimlər tərəfindən düzəldilən və işlədilən sözlər. Adətən mücərrəd məfhumları bildirən sözlər kitab sözlərinə daxil edilir.

KLASSİK (DİL) – Yalnız yazılı abidələrdə mövcud olan, buna görə də xüsusi filoloji tədqiqat obyektinə kimi öyrənilən və öyrədilən dil. Klassik latın dili. Klassik fars dili.

KLİMAKS – Tərkibindəki söz və ifadələrdən hər birinin özündən əvvəlkinə nisbətən semantik cəhətdən daha tam və dolğun, daha təsirli olması ilə yüksələn istiqamətdə düzülüşündən ibarət bədii fiqur. *Aylar, illər gəzirəm boş-boşuna bikaərə* (A.Səhhət). *Bir gün belə, beş gün belə, on gün belə, axır ki, yorulacaq* (“Nağıllar”).

KLİŞE – Müvafiq şəraitdə və ya müəyyən ədəbi cərəyan üçün səciyyəvi hesab edilən şablon, stereotip ifadə. Məsələn, folklor üslubu üçün səciyyəvi klişe (*Bir baxan deyər bir də baxım. Gül gülü çağırırdı, bülbül bülbülü...*); qəzet üslubu üçün səciyyəvi klişe (*Müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmişlər. Planı artıqlaması ilə ödəmişlər...*); “*Adamların əksəriyyəti hazır formulların, klişələrin köməyi ilə danışır və yazır*” (V.V.Vinoqradov). Klişenin müsbət cəhətləri çoxdur: hazır nitq formullarından asanlıqla istifadəyə imkan yaradır, ünsiyyət prosesini yüngülləşdirir, həm danışan (yazan), həm də dinləyən (oxuyan) üçün enerjiyə və vaxta qənaət imkanı verir. Bütün bunlara görədir ki, danışmaq dilində, eləcə də mətbuat üslubunda və elmi üslubda əlverişli olan bir avtomatizm yaranmasına gətirib çıxarır.

KOARTİKULYASIYA – Nitqdə adətən əvvəlki səslərin məxrəci sonrakı səsin məxrəcinə təsir göstərir ki, belə qarşılıqlı təsir “koartikulyasiya” adlanır. Koartikulyasiya nəticəsində bir çox fonetik hadisələr (assimilyasiya, dissimilyasiya,

metateza, substitusiya, (diereza, epenteza, qaplologiya) meydana çıxır.

KOD – Hər bir informasiya ilə müəyyən fərqli siqnallar kombinasiyasının əlaqələnməsinə imkan yaradan qayda. *Kod sistemi*. 1948-ci ildə Amerika alimi Klod Şennon “ehtimali informasiya nəzəriyyəsi”nin əsaslarını yaratdıqdan sonra bu nəzəriyyə bioloqların, dilçilərin, filosofların, riyaziyyatçıların, psixoloqların, genetiklərin də diqqətini cəlb etmişdir. İnformasiya verməyə xidmət göstərən hər hansı işarə sistemində “kod” deyilməyə başlanmışdır. Odur ki, həm insan dili, həm sənət əsəri və s. də səciyyəvi kodlar hesab edilir və rəqəmlər vasitəsilə hesablanabilir.

Adətən “kod” deyəndə Morze əlifbası və s. texniki kodlar nəzərdə tutulur. Informasiya nəzəriyyəsində kod daha geniş mənə daşır. Kod informasiyanın hər hansı şəkildə qeydə alınma tərzidir. Amerika dilçisi C.Miller göstərmişdir ki, informasiyanı ötürmək və vermək üçün göndərən və alan arasında razılaşıdırılmış olan hər hansı simvollar sistemində kod deyilir. Bu tərif dili də əhatə edir. Dil ilə digər rabitə vasitələri arasında ümumi cəhətlər vardır və ona görə də texniki kodlarla yanaşı dil də informasiya nəzəriyyəsi baxımından tədqiq olunur. Bəs dilin texniki kodlardan fərqi nədir? Texniki kodların “qrammatikası” çox sadədir. Burada da kodun elementlərinin birləşmə qaydaları vardır. İnsan dili isə çoxcəhətlidir, onu belə sadəcə təsvir etmək mümkün deyildir, yəni dil heç də elementlərin sadəcə birləşməsindən ibarət deyildir. Hər hansı texniki kodun (məsələn, Morze əlifbasının) quruluşunu ən çox iki səhifədə (bəzən də daha qısa) təsvir etmək mümkündür. Hər hansı dilin tam təsviri isə cildlərə sığmır. Texniki kodlar ilkin səciyyəvi deyildir. Sonradan düzəldilmişdir. Onlar dil əsasında və ya hər hansı başqa

işarələr sistemi əsasında qurulmuşdur. Ünsiyyət vasitəsi olan dil isə əzəlidir, o, başqa işarələr sistemi kimi digər kodlar əsasında düzəlməmişdir. Texniki kodlar tez bir zamanda öyrənilir, əcnəbi dili kamil bilməyə isə illər lazım gəlir. Bir fərq də budur ki, dil tək-cə ünsiyyət vasitəsi, informasiyavermə vasitəsi deyil, həm də xarici aləmi dərk etmə vasitəsi, dünyanı “modelləşdirmə” vasitəsidir. Dil nəinki dünya haqqında məlumat verir, həm də bu dünyanı modelləşdirir. Bununla da insan dili həm heyvanların siqnal sistemindən, həm də maşın dilindən fərqlənir.

KODİFİKASIYA – Dilin nümunəvi normalarının təsbiti.

KOLORİT – Bədii əsərdə surətlərin nitqini müəyyən dövrə, dialektə məxsus olan, habelə başqa ölkələr üçün səciyyəvi olan əşya adlarının işlədilmə xüsusiyyəti. *Yerli kolorit. Milli kolorit. Şərq koloriti.*

KOMMUNİKASIYA – Dil vahidləri vasitəsilə müəyyən məlumat bildirmə, xəbər vermə, ünsiyyət. *Kommunikasiya vasitəsi.*

KOMMUNİKATİV VAHİD – Müstəqil şəkildə müəyyən məlumat ifadə edən nitq parçası. Başlıca kommunikativ vahid cümlə hesab olunur.

KOMMUTASIYA – 1. Müəyyən ifadə vahidinin müəyyən məzmun vahidi ilə paradiqmatik cəhətdən əlaqələndirilməsi (korrelyasiya). 2. İfadə planında invariantların qarşılıqlı nisbəti; adlandırmanın (və ya işarələyəninin) iki ünsürü arasındakı əlaqə olub, mahiyyəti belədir ki, bunlardan birinin digəri ilə əvəz edilməsi onların əks etdirdikləri adlandırılanların (işarələyəninin) ünsürlərinin müvafiq surətdə dəyişilməsinə səbəb olur. 3. Dil vahidləri sistemini tədqiq etməyin elə bir metodudur ki, burada bir dil vahidində məna və formaca də-

yişiklik baş verdikdə digər vahiddə də müvafiq dəyişiklik özünü göstərir.

KOMPARATİV – müqayisə bildirən, müqayisə ifadə edən. *Komparativ frazeologiya: quş kimi uçmaq, alimənə davranmaq, şairə bənzəmək...*

KOMPARATİVİSTİKA – Qohum dilləri müqayisəli-tarixi metod əsasında öyrənən dilçilik bölməsi; müqayisəli-tarixi dilçilik; müqayisəli-tarixi metod.

KOMPONENT – Dil vahidini təşkil edən tərkib hissələrindən biri. Məsələn, aşağıdakı söz birləşmələri və mürəkkəb sözlər iki komponentdən ibarətdir: *kitab almaq, kitabın cildi, kitabı aludəçilik, maraqlı kitab, günəbaxan, qaragöz, dəvədabanını.*

Artıqlıq olan dillərdə (artıqlıq sayəsində) bütün cümləni də ismə çevirmək mümkündür.

KONNOTASIYA – 1. Sözün (və ya ifadənin) əsas məzmununa daxil edilmiş əlavə məzmun; sözü müşayiət edən semantik və ya üslubi çalarlar. Sözün əsas mənasına daxil olan konnotasiya ifadəyə bir təntənəlilik, qeyri-rəsmilik və s. gətirir. 2. İnvariant olaraq götürülmüş məna. İntensional məna, siqnikasiya; müvafiq referent ilə əlaqə, bağlılıq.

KONNOTATİV – Nəinki əşyanın özünü, həm də onun fərqləndirici əlamətlərini göstərən. Məsələn, ümumi isimlər (xüsusi isimlərdən fərqli olaraq) konnotativ adlardır.

KONSONANT – 1. Funksiyaca heca əmələ gətirməyən səs. 2. Samitlərə aid, samitlər ilə əlaqədar olan. *Konsonant yazı. Konsonant qarşılaşdırma.*

KONSONANTİZM – Müəyyən dilə məxsus samitlər sistemi; bu samitlərin xüsusiyyətləri və bir-birilə qarşılıqlı əlaqələri. Minimal konsonantizm – uşaq dilində minimal samitlər sisteminin ümumi əsası kimi p/t və m/n samitləri arasında iki əsas qarşılaşdırma.

KONSTRUKSİYA – Müəyyən qrammatik əlaqələrinə əsasən dil vahidlərinin nitq prosesində bir-birilə əlaqələnməsi, birləşməsi nəticəsində meydana çıxan sintaktik tam, bütöv (söz birləşməsi, tərkib). **Apokoyni konstruksiya** – Həmcins olmayan iki tamamlığın bir tabeədən söz tərəfindən idarə olunmasından ibarət konstruksiya. *Mən kitabı sənə verdim.* **Attributiv konstruksiya** – Təyin və təyinolunandan ibarət konstruksiya; təyini söz birləşmələri. *Kağız qovluğu* (Müq. et: kağız üçün qovluq). *Həyat vəsiqəsi* (Müq. et: həyata vəsiqə). **Birləşdirici konstruksiya** – Əsas söyləmə əlavə edilən sadə cümlə üzvləri, habelə tam cümlə şəklində təzahür edən konstruksiya. Danışiq dili üçün daha çox səciyyəvi olan birləşdirici konstruksiyalar nitqdə məntiqi və intonasion baxımdan fərqləndirilir, daha artıq ekspressiv olması ilə səciyyələnilir. Birləşdirici konstruksiyalar söyləmin əsas hissəsinə ya bağlayıcıların, ya da yalnız intonasiyanın köməyi ilə bağlanılır. **Bağlayıcı birləşdirici konstruksiya** – Birləşdirici tabesiz və tabeli bağlayıcılar vasitəsilə formalaşır. *Tahir də Qəndəba qurban, Səlbi, sən də, Səlbi, sən də.* (“Azərbaycan dastanları”). *Mən ona çox inanıram. Özüm kimi. Ürəyim kimi.* **Bağlayıcı-siz birləşdirici konstruksiya** – Yalnız intonasiya vasitəsilə əsas hissəyə bağlanan konstruksiya. *Bizdə bir kişi var; Xor-xor yatışı var* (tapmaca). *Mənə müraciət edə bilərsiniz. İstədiyiniz vaxt* (Ə.Sadiq). **Morfoloji konstruksiya** – 1)Düzəltmə və ya mürəkkəb sözü təşkil edən morfemlərin qanunauyğun düzümü. 2)Müəyyən qrup sözlərin hamısının ümumi quruluşu. **Şəxssiz konstruksiya** – İş görən şəxs naməlum qalan, ifadə edilməyən konstruksiya. *İşıqlaşır. Qaranlıqlaşır.* İş görəni göstərməyən söyləm. *Plan yerinə yetirilmişdir. Atanın borcu ödənilmişdir.*

KONSTRUKTLAR – Elmin bilavasitə müşahidə edil-məyən obyektləri haqqında nəzəri anlayışdır ki, müşahidə edilən faktları izah etmək üçün bunlara istinad edilir. **Kons-ruktlar mərhələsi** – Dil hadisələrini mücərrəd semioloji strukturlar sxemi əsasında nəzəri məntiq baxımından şərh etmə. Strukturun mücərrəd təsviri.

KONTAKT – Dil vahidlərinin yanaşı, bir-birinin ardınca gəlməsi ilə müəyyən sintaktik əlaqənin ifadə olunması. Məsələn, ikinci növ təyini söz birləşməsi, habelə daxili obyektli feillər əmələ gətirən vahidlər kontakt yerləşir. Bunların komponentləri arasına başa vahidlər əlavə edilə bilmir.

KONTAMİNASIYA – İki sözün və ya iki ifadənin his-sələrinin birləşməsi, çarpazlaşması nəticəsində alınan yeni söz və ya ifadə. Məsələn, “İnternasional”ın dilimizə tərcümə-sində *Aclar və qullar dünyası*, M.Y.Lermontovun bir şeirində *Ağalar ölkəsi, qullar ölkəsi* nümunələrindən birincisində *dünya*, ikincisində *“ağalar-qullar”* sözlərini götürərək S.Vurğun “Ya-şadı ağalar-qullar dünyası” deyir ki, burada kontaminasiya vardır.

KONTEKST – 1. Mətnin (yazılı nitqin) mənaca elə bir bitkin parçasıdır ki, bu parçanın tərkibindəki ayrıca bir sözün və ya cümlənin mənasını dəqiq şəkildə müəyyənləşdir-məyə imkan verir. Bəzən dil vahidinin mənası “söz konteks-ti” ilə deyil, “real kontekst” ilə müəyyənləşdirilir. Bu real kontekst birdəfəlik situasiyanı əks etdirdikdə (təkrarlanma-dıqda) sözün mənasından deyil, işlənilməsindən (burada bu mənada işlənilib) danışmaq olar. Kontekst müntəzəm şəkildə təkrarlanan situasiyadan ibarət olduqda, sözün mənası özü-nü göstərir. 2. Dil vahidinin linqvistik əhatəsi, nitq element-i-nin işlənmə şəraiti və xüsusiyyətləri; dil vahidinin nitqdə iş-lənmə vahidi; nitq ünsiyyəti situasiyası. *Metaforik kontekst*

– Ardıcıl şəkildə genişləndirilən, inkişaf etdirilən məcazlar toplusudur ki, bədii dildə “ semantik ikiiplanlılığa” əsaslanır. *Quzğun bir də gördün millətin pullarını dimdiyinə alıb uçub getdi* (S.Rəhimov). Burada sözlər metaforik kontekstdə işlədilmişdir. Məcəzi işlənən “quzğun” sözünün dalınca “*dimdiyinə almaq*”, “*uçub getmək*” də metaforik mənə kəsb edir. **Məişət konteksti** – Şifahi nitqdə sözlərin və struktur modellərin seçilməsinə təsir göstərən ünsiyyət şəraiti; nitqdə aydın olduğundan bir çox sözlərin işlənməsinə imkan yaradan şərait. Gündəlik məişətdə işlədilən bu kontekstdə ixtisar üçün geniş imkanlar yaradılır: *salam verib, əleyküm salam alandan sonra* → *salam verib salam alandan sonra* → *salam* → *kalamdan sonra ...*

KONTEKSTUAL – Kontekst ilə bağlı və ya əlaqədar olan, kontekstdən asılı olan. Sözüün kontekstual mənası. **Kontekstual yarımçıq cümlə** – “Çatmayan” üzvləri situasiya ilə əlaqədar “bərpa oluna bilən” yarımçıq cümlə. **Kontekstual sinonimlər** – Yalnız kontekstdə mənaca bir-birinə yaxınlaşan vahidlər. *Der idim qamətinə sərv, vəli özgə imiş; hərəkəti rəvişü şivəvü rəftar sana* (M.Füzuli).

KONVERGENSİYA – 1. Dilin müxtəlif səsləri arasında oxşarlığın, bənzəyişin artmasına, hətta bu səslərin bir-birinə tam uyğunlaşmasına səbəb olan dəyişmələr. 2. Mənşə ümumiliyindən asılı olmayaraq və adətən ərazi yaxınlığı və ya sıx mədəni əlaqələr nəticəsində iki və daha artıq dildə bənzər, oxşar elementlərin inkişafı; müxtəlif dillərdə ümumi cəhətlərin artması.

KONVERSİYA – Sözüün öz morfoloji və fonetik tərkibini saxlamaqla, bir nitq hissəsindən başqasına keçməsi. Xüsusilə ingilis dilində çoxlu isimlərin sifətə keçib, sifət kimi işlənməsi hadisəsi geniş yayılmışdır. Məsələn, dəmir qapı, qı-

zıl saat birləşmələrində isim olan birinci tərəflərin sifət funksiyasında işlənməsi kimi. Ərəb dilində artikllər hər hansı sözə qoşulduqda onun ismə çevrilməsinə səbəb olur. Eləcə də alman dilindəki (Schreiben – the play “oyun”), fransız dilindəki (ohiner “yemək” – te ohiner “yemə”) sözləri buna misal ola bilər.

KOPULYATİV TƏKRAR – Birləşdirici ünsürü olan təkrar: üzbəüz; yanbayan; gəlhagəl; bashabas; qız nə qız; gəldi nə gəldi; qalmaqal; dedi ki, dedi; gəldim ha gəldim; yandım necə yandım.

KORRELYASIYA – 1. İki və daha çox dil vahidinin qarşılıqlı asılılığı, semioloji asılılıq. **Tərz korrelyasiyası** – Müəyyən feildə bitmiş-bitməmiş feil tərzləri kimi iki kateqorial formanın qarşılaşdırılması. Məsələn, rus dilində. Fonoloji korrelyasiya – Bir-birilə bir əlamət əsasında qarşılaşdırılan və bütün qalan əlamətləri ümumi fərqləndirici əlamət olması ilə səciyyələndirilən iki fonem sırası. Saitlərin qalınlıq-incəlik korrelyasiyası: *kəl-kal*. Samitlərin cingiltilik-karlıq korrelyasiyası: *meyit-meyid* (t, d). **Növ korrelyasiyası** – Feilin müxtəlif növlərdə işlənməsindən ibarət qarşılaşdırma: *gül-güldür-gül-lüş; yaz-yazıl-yazış-yazdır*. 2. Tabelilik və tabesizlik arasında orta bir mövqe tutan sintaktik əlaqə növü. Elementlərin qarşılıqlı əlaqəsi mənasında “korrelyasiya” termini dilçiliyə təbiətşünaslıqdan gətirilmişdir. Bu terminin müəllifi fransız təbiətşünası J.Küvyə hesab olunur. Onun irəli sürdüyü qanuna görə orqanizm qapalı bir sistem təşkil edir və bu orqanizmin hər bir hissəsi öz quruluşuna və funksiyasına görə orqanizmin başqa hissələri ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqədardır. Bu qarşılıqlı asılılıq (korrelyasiya) anlayışı sonralar dilin də öyrənilməsinə tətbiq edilmişdir.

KORRELYASIYA İYERARXİYASI – Elementlərin sistem daxilindəki qarşılıqlı asılılığı, paradiqmatik asılılıq.

KORRELYATİV ƏLAMƏT – Fonoloji korrelyasiya üçün bir əsas təşkil edən diferensial əlamət.

KORRELYATİV QOŞALIQ – Eyni səviyyənin semioloji cəhətdən qarşılaşdırılan iki sonuncu (axırıncı) iştirakçısı. Bax: **Vasitəsiz iştirakçı.**

KORRELYATİV SÖZ – Başqa sözlə hər hansı bir cəhətdən – ya sinonimlik, ya antonimlik baxımından, ya eyni sözdüzəltmə nodelinə malik olması, ya da eyni semantik sahəyə aid olması cəhətindən əlaqədar olan söz; korrelyat.

KOSMONİM – Kosmik fəza, qalaktika, ulduzlar sisteminin (bürclərin) xüsusi adı: *Böyük Ayı bürcü, Kiçik Ayı bürcü. Venera. Yupiter. Saturn...*

KOYNE – Ölkədə əhalinin müxtəlif dillərdə danışan qrupları arasında ümumi ünsiyyət vahidi kimi işlənən, əslində isə bir və ya bir neçə dialekt əsasında meydana gələn dil; dialektlərarası ünsiyyət vasitəsi. Qədim Yunanıstanda eramızdan əvvəl III-I əsrlərdə Attika dialekti əsasında yarənib ölkənin digər dialektlərini sıxışdırmış və sıradan çıxmış ümumxalq dili “koyne” adlandırılmışdır. Koyne orta və yeni yunan dillərinin inkişafı üçün bir özü, əsas təşkil etmişdir. “Koyne” termini də buradan ümumiləşib yayılmışdır.

KÖK – Sözüün şəkilçiləri atıldıqdan sonra qalan və sözüün əşyavi mənasını bildirən hissəsi. Dilin ümumi morfoloji quruluşundan (köksözlü, İltisaqi, flektiv) asılı olaraq kök müxtəlif səciyyə daşıyır. Hələ eramızdan əvvəl V-IV əsrlərdə hindlilər sözüün kökünü fərqləndirə bildirdilər. Avropada isə yalnız XI əsrdə yəhudi dilçisi İona ibn Qannax, XVI əsrdə isə fransız Anri Etyen söz kökünü fərqləndirmə prinsipini irəli sürmüşlər. Hind dilçiliyi ilə tanışlıqdan əvvəl sözüün kökü

anlayışının Avropada meydana çıxması ərəb dilçiliyinin təsiri ilə əlaqədar olmuşdur. **Etimoloji kök** – Dilin inkişafının əvvəlki dövrləri baxımından müəyyənləşdirilən kök. Məsələn, *gətir, apar, barış* feilləri bu baxımdan hələ kök hesab olunmur. Bunların etimoloji kökləri *gəl(tir), a(lıb), bar, bar(maq)* şəklindədir. **Morfoloji kök** – Dilin müasir inkişaf vəziyyəti baxımından müəyyən edilən kök. Məsələn, *İldırım, paxlava, çayırtka* və s. sözlər morfoloji köklərdir. **Üçsamitli kök** – Sami dillərdə mövcud olan əsas söz kökləri. Məsələn, *k, t, b* samitlərindən ibarət kök: *katib, kitab, kütüb* kimi sözlər üçün əsas verir.

KÖMƏKÇİ – 1) İkinci dərəcəli rolu olan, tabe olan, əsas olmayan. 2) Müəyyən sözün mürəkkəb (təsviri, perifrastik, analitik) formasını əmələ gətirmək üçün ona qoşulan (söz). Adətən bu qoşulan köməkçi söz az-çox öz leksik (əşyavi) mənasından məhrum olur. *Köməkçi feil*. **Köməkçi söz** – Qoşulduğu sözün mürəkkəb formasını əmələ gətirən və leksik mənadan məhrum olan söz.

KÖMƏKÇİ FEİL – 1) Adətən feillərlə işlənilib onların analitik formalarını meydana gətirən (yaradan) feil. Məsələn, *başlamaq, bilmək* feilləri: *oxumağa başlamaq, yazmağa başlamaq, işləyə bilmək, yata bilmək*. 2) Əsasən isimlərə qoşulub analitik konstruksiyalar əmələ gətirən feil. Məsələn, *olmaq, etmək/eləmək* və arxaik *qıl, ol* feilləri: *söz etmək, göz olmaq, əl eləmək, nəzər qılmaq, zərər etmək, xəbər eləmək*.

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ – Qoşma, bağlayıcı, ədat.

KÖMƏKÇİ SÖZLƏR – (Qrammatik sözlər, asılı sözlər, müstəqil olmayan sözlər, boş sözlər, leksik mənadan məhrum sözlər, yardımçı sözlər, sinsemantik sözlər) – Müstəqil cümlə üzvü vəzifəsində işlənə bilməyən, əsas nitq hissələrinə

məxsus sözlər arasında semantik-sintaktik əlaqə yaradan sözlər.

KRİPTOQRAFİK – Kriptoqrafiya səciyyəli, kriptoqrafiya səciyyəsinə malik olan.

KRİPTOQRAFİYA – Şifrələrdən istifadə edən yazı növü.

KRİPTOQRAM – Kriptoqrafik üsulla yazılmış yazı, xüsusi işarələrlə yazılmış, şərti, gizli yazı.

KRİPTOLAMİYA – Müvafiq ictimai təbəqəyə mənsub olmayan cəmiyyət üzvlərinin başa düşmədiyi gizli dil. Məsələn, *oğru jarqonu, aşıqlar jarqonu, qurd dili* və s.

KRİPTOLOGİYA – Gizli dillər və onların quruluşu haqqında, belə dillərin “şifrələrinin” açılması qaydaları haqqında elm.

KRİPTONİM – Pseudonim vəzifəsində işlədilən inisial və ya gizli ad. Vladimir İliç Ulyanovun (Leninin) pseudonimlərindən biri olan *K.Tulin* əvəzinə bir sıra hallarda *K.T.; T.; T-n və s. kriptonimləri işlədilmişdir. İkinci dünya müharibəsi zamanı Moskvanın gizli adı (kriptonimi) Batus, Batusya idi.*

KURSİV – Əl yazısına oxşar mətbəə şriftidir ki, düz (şaquli) tərzdə yığılmış mətnin tərkibində müəyyən hissəni seçmək, fərqləndirmək üçün istifadə olunur.

KÜNYƏ – Qohumluq münasibətini göstərmək üçün xüsusi adlara əlavə edilən ümumi sözlər. *Əbu Yusif* (Yusifin atası), *Ümm xanım* (Xanımın anası), *ƏbülHəsən* (Həsənin atası). Dilimizdə ərəb dilinə məxsus künyələr əsas adlarla birləşib bir vahid ad kimi (daxili formadan məhrum şəkildə) işlədilir. *Əbuyusif, Ümgülsüm, Umxanım, Ümminisə*. Orta əsrlərdə şəxsə künyə adı ilə müraciət etmək hörmət əlaməti hesab edilirdi. Şəxsin sadəcə adını söyləməklə müraciət isə hörmətsizlik, saymazlıq kimi qiymətləndirilirdi. Deməli, künyə şəxsin əsil adının əvvəlinə *Əbu// Əbül* köməkçi ünsürü ilə birlik-

də artırılaraq onun kimin atası olduğu bildirən köməkçi xüsusi addır. Atanı oğluna görə adlandırmadır. *Əbülqasım* (Qasımın atası), *Əbülhəsən* (Həsənin atası).

KÜTLƏVİ KOMMUNİKASIYA – Xalq kütlələrinin həyatının ən müxtəlif sahələrindən bəhs edən, çox geniş dairədə yayılmış dil ünsiyyəti. Kütləvi kommunikasiya vasitələrinə mətbuat, televiziya və radio verilişləri, səsli kino daxildir.

KÜY – Dodaq, dil, dilçək və s. danışıq üzvlərinin qeyri-ritmik titrəyişindən alınan akustik vəziyyət, keyfiyyət.

Q

QANADLI SÖZLƏR – Ədəbi-bədii və tarixi mənbələrdən (ictimai xadimlərin dilindən, bədii və ya elmi əsərlərdən) dilə daxil olub geniş miqyasda işlədilən sözlər və ifadələr. *Hacı Qaralığ etmək* (M.F.Axundovdan). *Məşədi İbad kimi özündən çıxmaq* (Ü.Hacıbəyovdan). *Olum, ya ölüm!* (V.Şekspirdən). *Ölü canlar* (N.V.Qoqoldan). *Nifaq alması* (Homerdən).

QAPALI HECA – Samit səslə bitən heca – əl-cək, başlıq, yaz-dın.

QAPALI SAİT – Dilin üst damağa doğru adi haldakından artıq qalxması ilə əmələ gələn sait. Azərbaycan dilində qapalı saitlər bunlardır : (u), (ü), (ı), (i).

QAPALI SÖZLƏR SIRASI – Qarşılaşdırma və ya ziddiyət bağlayıcıları vasitəsilə sözlərin birləşməsindən ibarət sıra. *Ürəyimiz istəyir, lakin* (amma, ancaq, fəqət) *əlimiz yetmir. Tənbəl deyil, bəlkə lap çox çalışqandır.* Qapalı sözlər sırasının əmələ gəlməsində *lakin, ancaq, fəqət, amma, halbuki, bəlkə, isə* kimi sadə bağlayıcılar; *ancaq, bununla belə, lakin, buna baxmayaraq, lakin bununla belə, amma bununla belə, ancaq buna baxmayaraq, amma buna baxmayaraq* və s. tərkibi bağlayıcılar əsas struktur rol oynayır.

QARIŞIQ TIPLİ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ – Çox zəngin və rəngarəng quruluşa malik olan bu cümlələrin ən çox yayılmış növü iki komponentdən ibarət olanlardır. Üç və daha artıq komponentdən ibarət olanlar isə sadalama anlayışı ilə əlaqədardır. 1. Sadə cümlələrdən qurulmuş tabesiz mürəkkəb cümlə. *Artıq qıçlarım əsir, başım gicəllənir, gözlərim qaralır, dizlərim taqətdən düşür, ürəyim zəifləyirdi* (B.Bayramov)

2. Sadə və tabeli mürəkkəb cümlədən düzələn tabesiz mürəkkəb cümlə: *Konsilium elədik, həkimlər bu qənaətə gəldilər ki, yüz canı olsa da, dirilməz* (B.Bayramov). 3. Sadə və tabesiz mürəkkəb cümlədən düzələn tabesiz mürəkkəb cümlə: *İnəyə deyilib mənə eşitdirilən bu sözdən könlüm açılan kimi oldu, qonşuma işarə elədim, o da gülümsündü, ikimizin də başımız kitabın üstünə əyildi* (B.Bayramov). 4. Tabeli mürəkkəb və sadə cümlələrdən düzəlmiş tabesiz mürəkkəb cümlə: *Qayıqdakılar nə qədər çalışsalar da, istiqaməti düz götürə bilmir, su qayığı əyirdi* (İ.ŞİXLİ). 5. Tabesiz mürəkkəb cümlə və sadə cümlələrdən düzəlmiş tabesiz mürəkkəb cümlə. *Atan soğan, anan sarımsaq, sən hardan oldun gülməşəkər?* (Atalar sözü). 6. Tabeli mürəkkəb cümlələrdən düzəlmiş tabesiz mürəkkəb cümlə: *Ağa, buyurdular ki, təqribən 300 kilometrdir, mən diliqurumuş da davam gətirməyib dedim ki, xeyr, ağa, cəmi üç yüz iyirmi kilometrdir* (M.İbrahimov). 7. Tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrdən düzələn tabesiz mürəkkəb cümlə: *Ay Zeynal, şeirlərini də, şəkli də göndər Bakıya çap eləsinlər, bəlkə məşuqəni tapasan, yoxsa dəli olarsan* (B.Bayramov). 8. Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrdən düzələn tabesiz mürəkkəb cümlə. 9. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdən düzələn tabesiz mürəkkəb cümlə.

QARŞILAŞDIRMA – 1. Aralarındakı fərqi müəyyənləşdirmək məqsədilə iki və daha artıq həmcins dil vahidini tutuşdurma, müqayisə etmə. Qarşılaşdırma anlayışını elmə Trubetskoy gətirmişdir və ilk dövrlərdə fonologiyada (fonem qarşılaşdırması şəklində) işlədilmişdir. **Bilateral qarşılaşdırma** – Elə fonoloji qarşılaşdırmaya deyilir ki, burada iştirak edən üzvlərin hər ikisində mövcud olan ümumi əlamətlər dilin qalan fonemlərinin heç birində yoxdur. **Binar qarşılaşdırma** – Dil vahidlərində eyni elementin və ya eyni keyfiyyətin olub-olmamasına əsaslanan qarşılaşdırma. Burada A-dır – A

deyildir prinsipi əsas götürülür. Məsələn, kar samitlərlə cingiltili samitlər (habelə Azərbaycan dilində incə saitlərlə qalın saitlər və s. arasında binar qarşılaşdırma mümkündür. 2. Onomastikada bir ümumi leksemi və antonim təyinləri olan, bir-birilə əlaqədar obyektlərin fərqləndirilməsinə xidmət edən qarşılaşdırma: *Ağ dəniz* → *Qara dəniz*. *Şimali Azərbaycan* → *Cənubi Azərbaycan*. *Aşağı Salahlı* → *Yuxarı Salahlı*. *Qara şəhər* → *Ağ şəhər*. *Böyük Təklə* → *Kiçik Təklə*. *Yeni şəhər* → *Köhnə şəhər*. *Böyük gədik* → *Kiçik gədik*. *Birinci Nügədi* → *İkinci Nügədi*. *Böyük Ayı bürcü* → *Kiçik Ayı bürcü*. **Çoxtərəfli qarşılaşdırma** – Fonoloji qarşılaşdırmanın elə bir növüdür ki, qarşılaşdırılan üzvlərə məxsus ümumi fonetik xüsusiyyətlər yalnız onlara aid olmayıb, dilin digər fonemlərində də özünü göstərir. **Diferensial qarşılaşdırma** – Sözlərin və morfemlərin səs cildinin fərqləndirilməsinə xidmət edən səs qarşılaşdırılması. **Fonoloji qarşılaşdırma** – Dilin strukturunda əsas anlayışdır. Sözlün heç də bütün elementləri onu başqalarından fərqləndirməyə eyni dərəcədə xidmət etmir. Sözləri fərqləndirə bilən səs elementlərinin qarşılaşdırılması fonoloji qarşılaşdırma adlanır. Sözləri fərqləndirməyən səs elementlərinin qarşılaşdırılması fonoloji cəhətdən əhəmiyyətsiz (qeyri-relevant) qarşılaşdırmaadır. Sözlün fərqləndirici əlaməti müxtəlif dillərdə müxtəlifdir: İngilis dilində saitlərin uzun və qısalığı, fransız dilində (xüsusən söz sonunda) saitlərin açıq-qapalılığı fonoloji cəhətdən əhəmiyyətlidirsə, rus dili üçün bunlar qeyri-relevantdır, yəni bunlar rus dili sözlərini fərqləndirə bilmir. Fonoloji qarşılaşdırmanın hər bir üzvü fonoloji vahid hesab edilir. **Kəmiyyətə qarşılaşdırma** – Səsləri uzunluğuna görə qarşılaşdırma. **Morfoloji qarşılaşdırma** – Sözdəyişmə paradigması üzvlərinin morfoloji tərkibcə fərqlənməsinin semioloji baxımdan relevantlığı. **Kitab-a, kitab-ı,**

kitab-da və s. **Pilləli qarşılaşdırma** – Eyni əlamətə müxtəlif dərəcədə malik olan sıra üzvlərinin qarşılaşdırılması. **Privativ qarşılaşdırma** – Elə fonoloji qarşılaşdırmaya deyilir ki, burada üzvlərdən biri (markalanmış üzv) müəyyən diferensial əlaməti olması ilə, digəri (markalanmamış üzv) isə belə əlaməti olmaması ilə səciyyələndirilir. Məsələn, dodaqlanan samitlər (markalanmış üzv) dodaqlanmayan samitlərə qarşı qoyulur. **Proporsional qarşılaşdırma** – Sistemli fonoloji qarşılaşdırmalardan biri olub, analoji qarşılaşdırmalara uyğun gəlməsi ilə səciyyələnir. Məsələn, t-d qarşılaşdırılması (karcingiltili) fonoloji cəhətdən s-z, p-b ilə proporsionaldır. **Sabit qarşılaşdırma** – Öz diferensial əlamətlərini bütün mövqələrdə saxlayan fonoloji qarşılaşdırma.

QARŞILAŞDIRMA BUDAQ CÜMLƏSİ – Baş cümlədən əvvəl gəlib, məzmunu baş cümlənin məzmunu ilə qarşılaşdırılan budaq cümlə. Qarşılaşdırma budaq cümləsinin üç tipi vardır: I. Budaq cümlənin xəbəri şərt şəkilçisi *-sa,-sə* və *da, də, belə* ədatları ilə işlənir, habelə budaq cümlənin tərkibində nə qədər, hər nə qədər bağlayıcı sözləri işlənə də bilər, işlənməyə də bilər. *Nə qədər dil tökdümsə də, razı sala bilmədim* (İ.Hüseynov).

II. Budaq cümlədə işlənən hərçənd, düzdür, doğrudur kimi bağlayıcı sözlərə müvafiq olaraq baş cümlədə *amma, ancaq, lakin* bağlayıcıları işlənilir: *Zorbadır, hərçənd ki, qəddin sənin; Yox mənə tay olmağa həddin sənin* (M.Ə.Sabir).

III. Budaq cümlənin tərkibində müxtəlif hallara düşən *hara, kim, nə, və, necə, nə vaxt* sözləri işlənir, xəbəri isə feilin təkrar forması ilə ifadə olunur: *Kimin gözüne görünürsən, görün, mənim gözümə görünmə* ("Molla Nəsrəddin" lətifələri). Belə cümlələrdə ümumi qarşılaşdırma semantikasından əlavə konkret olaraq digər məna çalarları da özünü göstərdiyin-

dən qarşılaşdırma budaq cümləsinin bir sıra növləri fərqləndirilir: *güzəştli qarşılaşdırma, fərqləndirici qarşılaşdırma, müqayisəli qarşılaşdırma, şərtli qarşılaşdırma*.

QARŞILIQLI ANLAŞMA – Müxtəlif dialektlərin bir dilə məxsusluğunun meyarı.

QARŞILIQLI (GÜZƏŞT) BUDAQ CÜMLƏSİ – Bir cümlədə ifadə edilən fikrə qarşı qoyulan və ya bu fikrə güzəştə getməkdən ibarət olan bir fikri bildirən budaq cümlə. Qarşılıq (güzəşt) budaq cümləsi baş cümləyə feilin zaman və şəxs şəkilçilərindən sonra gələn - *sa*, - *sə* şəkilçisi və *da*, *də* bağlayıcısının köməyi ilə bağlanır. Budaq cümlənin əvvəlinə *hərçənd*, *hər nə qədər* sözləri, baş cümlənin əvvəlinə *amma*, *ancaq*, *yalnız*, *lakin*, *fəqət*, *hələ* və s. bağlayıcıları əlavə edilə bilər. Adətən budaq cümlə əvvəl, baş cümlə ondan sonra işlənir: *Sən məni yandırdın, amma mən sənənin yanmağını istəməyib, səadətə yetməyini istəyirəm* (C.Cabbarlı).

QARŞILIQLI NÖV – İşin ən azı iki şəxs tərəfindən müştərək və qarşı-qarşıya icra edildiyini göstərən feil növü. Qarşılıqlı növ aşağıdakı şəkilçilərin köməyi ilə düzəlir: *-in,-in,-un,-ün; aş,-əş,-ş; çarpışmaq, sevişmək, döyüşmək, qaynaşmaq, dalaşmaq*.

QATIŞ-BULAŞ DİL – Müxtəlif dillərə məxsus vahidləri bir-birinə qarışdırmaq yolu ilə baş verən ünsiyyət. Ən müxtəlif dillərdə danışan xalqlar arasında müasir dövrdə meydana gələn ünsiyyət ehtiyacı nəticəsində belə dillər artıb çoxalmaqdadır. Avropalılarla yerli xalqların bir-birilə ünsiyyət saxlaması üçün onların dillərindən istifadə ilə yeni tipli, “qatış-bulaş” adlandırdığımız dillər meydana gəlir.

Çinin sahil portlarında işlədilən və “picin-inqliş” adlanan dil ingilis lüğəti və Çin qrammatikası əsasında yaranmışdır. Afrikadakı bir sıra keçmiş fransız müstəmləkələrində

işlənən “pti neqr” (petit neqre) adlı dil avropalıların və yerlilərin sözlərinin qarışığının nəticəsidir. Eyni sözləri Syerro-Leone (Afrikada Qvineya boğazı) ölkəsində işlənən və “pozuc ingilis dili” adlandırılan dil haqqında da demək olar. Polineziya portlarında da biçlamar (biç-la-mar) adlı qatış-bulaş dildən istifadə edildiyi məlumdur. Lakin dilin saflığı, təmizliyi baxımından “qatış-bulaş” dillər müsbət hadisə hesab edilmir və bəzən “xəşil dillər” adlandırılır.

Ə.Qəmküsar “Qatış-bulaş” felyetonunda (1907) yazırdı:

“Molla əmi, özümü tərif etmək omasın, mən tamam üç dilə: türk, fars və ərəb dillərinə aliməm. İndi sənin əqlincə mən bu üç dillərin hansı birində məqalə yazsam mənim üçün fəzilət artıq olar. Mənim bu kəm əqlimə görə bu dillərin heç birində məqalə yazmaq mənə əl verməz. Çünki əgər türk dilində yazaram, deyəllər fars, ərəb dillərini bilmir, əgər fars dilində yazaram, deyəllər türk və ərəb dillərindən xəbəri yoxdur. Və əgər ərəb dilində yazaram, deyəllər türk və fars dillərindən məhrumdur.

Yaxşısı bilirsən nədir? Yaxşısı odur ki, mən məqalədə bu üç dili bir-birinə qatış-bulaş edəm. Bu belə. Bundan əlavə, heç bilirsən qatış-bulaş dillərində yazılan məqalənin bir böyük və ümdə fəziləti də nədədir?”

QAYDA – Dil hadisələrinə məxsus qanunauyğunluqların əks etdirilməsi üsulu. Qrammatik qayda – yazılı və şifahi nitqdə dil vasitələrindən normativ baxımdan istifadə üsulları. *Orfoqrafiya qaydaları. Punktuaasiya qaydaları. Orfoepiya qaydaları.*

QAYIDIŞ – İşin iş görəni üzərində icrası. *Feilin qayıdış növü. Qayıdış əvəzliyi.*

QAYIDIŞ NÖV – İşin icrasında subyekt obyekt rolunu ifa edən feil növü. Burada subyekt həm də obyekt hesab olu-

nur. Subyekt (iş görən) əslində üzərində iş icra olunanın (obyektin) özüdür.

Qayıdış növ aşağıdakı şəkilçilərin köməyi ilə düzəlir: *-ın, -in, -un, -ün; -ıl, -il, -ul, -ül; -yın, -yin, -yun, -yün: soyunmaq, deyinmək, söylənmək, yuyunmaq, yıxılmaq, sürtülmək, qızınmaq.*

QAZAN DİLÇİLİK MƏKTƏBİ – XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində İvan Aleksandroviç Boduen de Kurtenenin rəhbərliyi ilə yaranmış dilçilik məktəbi.

Bu dövrdə ümumiyyətlə dilçilikdə fərdi psixologizm sosioloji psixologizmlə əvəz olunurdu. İ.A.Boduen de Kurtene də dildə danışan şəxsi sosioloji dil formalarını əks etdirən nümayəndə hesab edir və göstərirdi ki, kollektiv normalar fərdi dil aktlarında təzahür edir. O göstərirdi ki, “dil yalnız insan cəmiyyətində ola bilər və deməli, psixi cəhətdən başqa, dildə sosial cəhətlər də nəzərə alınmalıdır”.

Dilin inkişafına münasibətdə Boduen “gənc qrammatiklər”dən fərqlənir. “Gənc qrammatiklər” dilin tədrisi təkamül üzrə dəyişməsində müəyyən qanunauyğunluq görmür, dilin dəyişməsini nizamsız bir proses kimi, dairəvi bir proses kimi təsəvvür edirdilərsə, Boduen de Kurtene burada bir nizam, qanunauyğunluq olduğunu göstərirdi. Onun fikrincə, dildə dəyişmə dinamikası müəyyən istiqamət üzrə, bir dil quruluşunun ardıcıl surətdə tədrisən başqasına çevrilməsi şəklində baş verir. Dilin müasir vəziyyəti ilə onun tarixi dəyişmələri arasında fərq görmədiklərinə görə “gənc qrammatiklər”i tənqid edən Boduen dilin “statik” və “dinamik” öyrənilməsini bir-birindən fərqləndirmək məsələsini qarşıya qoyurdu.

“Gənc qrammatiklər”in “atomizmi”nin əksinə olaraq Boduen de Kurtene də Fortunatov kimi dili sistem hesab edir və sistemliyi daha dərindən öyrənirdi. Məhz dilə sistem-

lilik baxımından yanaşdığı və dilin funksional cəhətinə diqqət yetirdiyi üçün Boduen de Kurtene “fonem nəzəriyyəsi”ni işləyib hazırlamış və müasir fonologiya nəzəriyyəsini bir çox cəhətdən qabaqlamışdır. O, “gənc qrammatiklər”in fonetik qanunlar haqqında fikirlərini, bir dilin inkişafında analogiya hadisəsinin rolunu şişirtmələrini qəbul etmirdi. O, dildə həmişə səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirməyə cəhd edir, dilin “xarici” və “daxili” tarixini nəzərə alırdı.

Psixologizm təsiri altına düşsə də, Boduen de Kurtene obyektiv aləmin insan şüurundan və iradəsindən asılı olmadan mövcudluğunu, tarixi proseslərin materiyadan asılı olduğunu qəbul edirdi. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, Boduenin və onun tələbələrinin sosiologizmi müasiri olduqları Fransa sosioloji dilçiliyinə nisbətən daha ardıcıl idi.

Qazanda şənbə günlərində Boduen dərnəyinin üzvləri dilçilik gecələrinə yığışardılar. Həmin dərnəkdə N.V.Kruşevski, V.A.Boqoroditski, S.K.Kuliç, V.V.Radlov, İ.A.Aleksandrov, N.S.Kukuranov və başqaları fəal iştirak etmişlər.

QEYRİ-ƏDƏBİ LEKSİKA – Ədəbi dilin hüdudlarından kənar qalan leksik vahidlər; ədəbi dilə daxil olmayan söz və ifadələr (dialektizmlər, jarqonizmlər, vulqarizmlər).

QEYRİ-QƏTİ GƏLƏCƏKLİ KEÇMİŞ (zaman) – İş, hal və ya hərəkətin qeyri-müəyyən vaxtda icra edildiyini göstərən zaman forması. Qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zamanın şəkli əlaməti feil əsasına *-ar,-ər* şəkilçisi və *idi* və ya *imış* bağlamasının qoşulmasından ibarətdir: *yazar idi // yazardı, gələr imiş // gələrmiş, yazar idiniz // yazardınız.*

QEYRİ-MƏHSULDAR – Yeni sözlər düzəltməyə xidmət etməyən. *Qeyri-məhsuldar şəkilçi.*

QEYRİ-MÜƏYYƏN ŞƏXSLİ CÜMLƏ – Mübtədası olmayan və yeganə baş üzvü üçüncü şəxsin cəmində işlənən

xəbərdən ibarət cümlə. *Daha bısdır, bildilər, bildilər* (C.Məmmədquluzadə). *Bir neçə yol qaçdım. Tapdılar, döydülər, yenə satdılar* (C.Cabbarlı). Əgər müəyən şəxsi cümlələr birinci və ikinci şəxs formaları ilə ifadə olunursa, qeyri-müəyyən şəxsi cümlələr feilin üçüncü şəxsi ilə ifadə edilir. Bu cümlələrdə şəxs müəyyəndir, dəqiqdir. Üçüncü şəxs isə qeyri-müəyyənliyi ilə fərqlənir.

QEYRİ-PREDİKATİV SÖZ BİRLƏŞMƏSİ – Cümlə təşkil etməyən söz birləşməsi. Adətən predikativ söz birləşməsinə qarşı qoyulur.

QEYRİ-SİNTAKTİK KATEQORİYA – Nitqdə sözlərin işlənmə formalarının başqa sözlərdən asılı olmadığını əks etdirən dilçilik kateqoriyası. Sifətlərdə müqayisə dərəcəsi kateqoriyası, feillərdə növ və tərz kateqoriyaları, bəzi dillərdə isimlərdəki cins və kəmiyyət kateqoriyaları qeyri-sintaktik səciyyə daşıyır.

QƏLƏTİ-MƏŞHUR – Əslində səhvən işlənilsə də, ümumxalq dilində yayılıb, hamı tərəfindən məqbul görünən dil vahidləri: *Saat on ikinin yarısıdır* (halbuki on ikinin yarısı eləyər altı).

QƏNAƏT QANUNU – Dil vahidinin tələffüzü üçün tələb olunan qüvvə, qənaət qanunudur ki, adətən fonetik dəyişmələrin meydana gəlməsinə səbəb olur. Ən az qüvvə sərf etmək prinsipinə əsaslanan qənaət qanunu sözlərin müxtəlif yerlərində səslərin, səs birləşmələrinin, hecaların düşməsi şəklində təzahür edir: *Sora* (sonra), *dəniz* (dənqiz), *çilik-çilik* (çiling-çiling), *tülək* (tüləng), *yazacaqdı* (yazacaqdır), *tabelik* (tabelilik), *Tarverdi* (Tanrıverdi), *Məmməd* (Məhəmməd), *çərçivə* (çəhar çübə). Dilin başqa səviyyələrində də qənaət qanunu özünü göstərir. Sözdüzəltmə səviyyəsində müxtəlif ixtisarlər və abbreviaturlar, söz birləşməsi əsasında düzələn mü-

rəkkəb sözlər (beş mərtəbəli → ev beşmərtəbə), substantivləşmə və s. qənaətlə bağlı vahidlər və hadisələrdir. Morfologiyada şəkilçilərin ixtisarı, sintaksisdə ellipsis hadisəsi də qənaət nəticəsidir. Bütün bu hallarda “qənaət” anlayışı “artıqlıq” anlayışına qarşı qoyulur.

QƏTİ GƏLƏCƏKLİ KEÇMİŞ (zaman) – İş, hal və hərəkətin keçmişdə icra olunmasını nəzərdə tutan zaman forması. Qəti gələcəkli keçmiş zamanın şəkli əlaməti feil əsasına -*acaq, -əcək* şəkilçisi və *idi* və *ya imiş* bağlamasının qoşulmasından ibarətdir: *yazacaq idin // yazacaqdın, yazacaq imiş // yazacaqmış*.

QİYMƏT – Üslubi konnotasiyanın əsas hissələrindən biri olmaq etibarilə danışanın mühakiməsi, fikir obyektinə münasibəti, verdiyi qiymət və s. *Üslubi qiymət. Subyektiv qiymət. Ekspressiv-emosional qiymət. Subyektiv qiymət kateqoriyası* – Müxtəlif nitq hissələrinin sintaktik funksiyası ilə əlaqədar ifadə olunan semantik-sintaktik kateqoriya. Əsasən isim, sifət, əvəzlik və zərlərlə ifadə olunan bu kateqoriya danışanın nitq obyektini əks etdirir. *Uşaqçığaza soyuq olar. Anacığın ağladaram; Bolu, mən sənin, mən sənin (“Koroğlu”). Ucalardan ucasan, kimsə bilməz necəsən (“Kitabi-Dədə Qorqud”). Onacığəza ki, söz deyən yoxdur (C.Cabbarlı).*

QİYMƏTLƏNDİRİCİ CÜMLƏ – Sintaktik cəhətdən üzvlənməyən, məndən kənardə öz mahiyyətini saxlaya bilməyən bir sintaqmadan ibarət emosional səciyyəli kommunikativ vahid. Qiymətləndirici cümlələrdə “tema” və “rema” səciyyəvi şəkildə təzahür edir. “Tema” obyektədən, “rema” isə məzmundan ibarət olur. *Dəhşət! Nadan! Ay yazıq! Nankor övlad!*

QLAQOLİTSA (rus) – İlk iki slavyan əlifbasından biri. Hərflərinin şəkilcə mürəkkəbliyi və təmtəraqlılıqlı ilə kirillit-

sadan fərqlənir. Slavyan dillərinə məxsus “qlaqol” (söz) sözüdür. Bu əlifbalardan (qlaqolitsa və kirillitsa) hansının Kirill tərəfindən icad edildiyi, bunların hansının əvvəl, hansının sonra yarandığı elmdə həll olunmamışdır.

QLOSSA – 1. Söz. 2. Əlyazmalarının mətnində və ya haşiyədə aydın olmayan, qəliz sözlərin şərh, tərcüməsi. 3. Nitqdə sözün hər hansı tərzdə realizə olunmuş forması. 4. Çoxişlənən sözlərin nisbətən azişlənən sözlə əvəz edilməsindən ibarət bədii üsul. Məsələn, “payız” əvəzinə son bahar”, “yaz” əvəzinə “ilk bahar”.

QLOSSARİ – Az işlənən (və ya qədim) sözlərin izahını verən lüğət.

QLOSSEMA – 1. Məzmun cəhətdən əsas struktur vahid; nitqdə təkrarlana və qavranıla bilən ən qısa fikir vahidi. 2. Leksəm.

QLOSSEMATİKA – Bir növ dilin “cəbri” kimi nəzərdə tutulan, nəticə etibarilə dil strukturlarının təsviri üçün sırf formal üsullar axtaran ümumi dilçilik nəzəriyyəsi. Həmin nəzəriyyə dildə həm məzmunu, həm də ifadəni spesifik formalar kimi, daha doğrusu, onların “substansiyalarına” – müvafiq surətdə real məzmununa, real səslənmələrinə fikir vermədən tədqiq etməyi tələb edir. Strukturalizm cərəyanlarından biri olan qlossematika tam deduktiv əsasda qurulmuşdur, o aprior səciyyəli tədqiqat metoduna əsaslanır. Dil yalnız sırf əlaqələr sistemindən ibarət hesab edilir ki, bu sistem (yəni, dil) real mənadan (“məzmun planı”ndan) və real səslənmədən (“ifadə planı”ndan) asılı deyildir. Deməli, dil yalnız abstrakt bir fenomen kimi təsəvvür edilir.

QLOSSEMATİKA DİLÇİLİK MƏKTƏBİ – Bu məktəbə “Kopenhagen və ya Danimarka (dilçilik) məktəbi” də deyilir. əsas nümayəndələri: V.Bryondal, L.Yelmslev, X.Uldall. Qlos-

sematika məktəbi dili maddi substansiyadan təcrid olunmuş şəkildə, saf, təmiz münasibətlər sistemi kimi alıb öyrənir, özü də dil ünsürləri arasında mövcud olub, o dilin sistemini əmələ gətirən asılılıqları (funksiya, funktiv) öyrənir. Bu məktəbin başlıca cəhəti tədqiqatın aprior və deduktiv səciyyəsidir. Dil real mənələrdən (məzmun planında) və real səslənmədən (ifadə planında) asılı olmayan əlaqələr sistemi hesab edilir. Bu məktəbə mücərrəd algebraizm və dili materiyasızlaşdırma meyli xasdır.

Qlossematiklər bütün dilləri ümumi bir insan dilinin variantları hesab edir və beləliklə, dillərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən, orijinallığından sərf-nəzər edirlər. Diaxroniyanı (müxtəlifzamanlılıq, zaman ardıcılığı) rədd edən qlossematiklər dili nəinki sinxronik (eynizamanlılıq), bəlkə də panxronik (bütün zamanlara məxsus) və ya axronik (zamandanxaric) hadisə hesab edirlər. Onların fikrincə, dil boş, materiyasızlaşmış işarələrin, cəmiyyətlə və təfəkkürlə əlaqəsiz işarələrin müstəqil, immanent sistemidir.

QLOTTOXRONOLOGİYA – 1. Tarixi leksikologiyanın bir bölməsi olub, dildə baş verən dəyişikliklərin tempini öyrənir. Bundan da məqsəd ayrı-ayrı leksik sistemlərin meydana gəlməsinin qədimlik dərəcəsini müəyyənləşdirməkdir. 2. İki qohum dilin müstəqil mövcud olması müddətini müəyyənləşdirmə metodu.

QLOTTOQONİYA – Dilin mənşəyi; habelə dilin mənşəyi və inkişafı məsələləri ilə məşğul olan dilçilik şöbəsi.

QOŞA AD – Eyni tipli iki müstəqil addan ibarət ad. Antroponim: *Bestujev-Marlinski, Həmidə Cavanşir -Məmmədquluzadə. Gülarə Qədirbəyova - Göylü qızı* (görkəmli ictimai xadim, publisist), *Frida Şlemova-Axundova. Bəy Baba, Məmməd Əli* (bəy Məxfi) – Qarabağ şairləri. *Məhəmməd Əli* (Tərbiyyət

Mirzə Sadıq oğlu) – Azərbaycanın məşhur mədəniyyət və maarif xadimi; selenonim: *Apollon – Feb, Soyuz-Apollon*; toponim: *Gələsən-Görəsən* (qalası), *Balaxanı-Suraxanı-Sabunçu r-nu* (1925-ci ilə qədər), *Kür-Araz iqtisadi r-nu*.

QOŞA DODAQ SAMİTLƏRİ – Dodaqların bir-birinə toxunması ilə tələffüz edilən samitlər (p), (b), (m).

QOŞA SAMİTLƏR – Müxtəlif əlamətlərinə görə bir-birinə müvafiq samitlər. Məsələn, karlıq-cingiltik əlamətinə görə **b-p, d-t, v-f, ç-c**; qalınlıq-incəliyə görə: **b-b, v-v, d-d**.

QOŞA SÖZLƏR – Cümlənin həmcins üzvləri əsasında sinonim, antonim və korelyativ mənalı vahidlərin birləşib bir ümumiləşmiş məna bildirməsi yolu ilə düzələn sözlər: *can-ciyər, ah-nalə, dava-dərman, var-yox, gətür-qoy, vur-tut*.

QOŞMA – Cümlədə isimlərdən, əvəzlilərdən və hər hansı substantivləşmiş sözlərdən sonra gəlib onları idarə edən, onların başqa sözlərlə sintaktik əlaqəsini göstərən köməkçi nitq hissəsi. Qoşmanın sintaktik vəzifəsi tamamlıq və zərfliliklə xəbər arasındakı əlaqələri ifadə etməkdir. Eyni vəzifəyə malik hal şəkilçilərindən qoşma yalnız ayrılıqda söz kimi işlənməsi ilə fərqlənir. Qoşmalar quruluşca sadə (tərəf, doğru, yan, dal, əvvəl və s.), düzəltmə (görə, ötrü, üzrə və s.) və mürəkkəb (asılı olaraq, fərqli olaraq, cavab olaraq və s.) olur. Qoşmaların mənacə növləri müxtəlifdir: 1. İsmi qeyri-müəyyən və müəyyən yiyəlik, eləcə də yönlük halında işlənən sözlərə qoşulanlar: *Bayatı səsi içəri dolanda Pərşan intizardan qurtarmış kimi köksünü ötürdü* (M.İbrahimov). 2. İsmi qeyri-müəyyən və müəyyən yiyəlik halında işlənən sözlərə qoşulanlar: *1961-ci il bəşəriyyət üçün ən uğurlu illərdən sayıla bilər. Həmin il Yuri Qaqarin ilk dəfə kosmosa yol açmışdır*. 3. İsmi qeyri-müəyyən yiyəlik halında işlənən sözlərə qoşulanlar: *Hər qanda ki aləm içrə qəm var; Qıl könülmü ol qəmə giriftar* (Fü-

zuli). 4. İsmi yönülük halında işlənən sözlərə qoşulan qoşmalar: *İbn Sinaya görə, təbabət insan bədəninin quruluşu, onun sağlamlığının mühafizə edilməsi və pozulmuş səhhətin bərpa edilməsi haqqında elmdir* (“Elm və həyat”). 5. İsmi çıxışlıq halında işlənən sözlərə qoşulan qoşmalar: *Hələ bundan sonra da ürəklərimizi məşəl edib onun işığında qurub-yaratmaq eşqi ilə irəliləyəcəyik* (“Elm və həyat”). **Qeyri-sabit qoşmalar** – Həm qoşma, həm də müstəqil söz (isim, feil, zərf) kimi çıxış edə bilən omonim səciyyəli qoşmalar. Qeyri-sabit qoşmalar aşağıdakı nitq hissələrindən təcrid olunaraq meydana çıxmışdır: a) adlardan təcrid olunanlar: *başqa, qeyri, özgə və s.*; b) zərflərdən təcrid olunanlar: *sonra, əvvəl, qədər və s.*; c) feillərdən təcrid olunanlar: *görə, qarşı və s.* **Qoşma birləşməsi** – Qoşmalarla onların idarə etdikləri söz formanın birləşməsindən ibarət qrammatik vahid: *sənə görə, onun üçün, düşməyə qarşı, kimdən ötrü*. **Qoşmaların mənası** – Qoşma birləşməsinin ifadə etdiyi məna. İdarə etdikləri sözlərlə birlikdə bildirdiyi mənalara görə qoşmalar belə qruplaşdırılır: 1. Məkan münasibətləri bildirənlər: *bəri, doğru, qədər, -dək,-can,-cən və s.* 2. Zaman məzmunu bildirənlər: *əvvəl, sonra, qədər, doğru, kimi, bəri, üçün və s.* 3. Bənzətmə bildirənlər: *kimi, tək, qədər və s.* 4. Məqsəd bildirənlər: *üçün, ötrü*. 5. Səbəb bildirənlər: *görə, üçün*. 6. İstinad bildirənlər: *görə, üzrə*. 7. İstisna bildirənlər: *qeyri, başqa, özgə, savayı*. 8. Ziddiyyət və qarşılıqlı münasibət bildirən: *qarşı*. 9. İştirak bildirən: *ilə*. 10. Kəmiyyət həddi bildirənlər: *qədər, kimi, -dək və s.* **Qoşmalarla idarə** – Tabeedici üzv kimi qoşmaların işləndiyi idarə əlaqəsi: *Axşama qədər* (yönülük hal). *Dünəndən bəri* (çıxışlıq hal). *Sənin üçün* (yiyəlik hal). Adlıq hal tələb edən qoşma (üzrə). Adlıq və yiyəlik halı idarə edən qoşmalar (*üçün, ilə, tək və s.*). Yönülük halı idarə edən qoşmalar (*görə, tərəf, sarı, qarşı, doğru, -dək və s.*) Adlıq,

viyəlik və yönlük halı idarə edən qoşmalar (*kimi, qədər, -can,-cən* və s.) Çıxışlıq halı tələb edən qoşmalar (*bəri,ötrü, başqa, savayı, özgə* və s.) Adlıq və çıxışlıq halı tələb edən qoşmalar (*əvvəl,sonra, qabaq* və s.) **Sabit qoşmalar** – Mənşəyinə görə başqa nitq hissələrindən tamamilə təcrid olunmuş qoşmalar: *kimi, tək, sarı, üçün, ötrü, üzrə* və s. Sabit qoşmaların mənşəcə hansı nitq hissəsinə məxsus olması müasir baxımdan aydın olmayıb, diaxronik planda araşdırmalar tələb edir. Başqa (keçici və şəkilçiləşən) qoşmalardan fərqli olaraq sabit qoşmalar yalnız qoşma vəzifəsində işlənir, ayrı vəzifədə çıxış etmir. **Şəkilçiləşən qoşmalar** – Həm bir söz kimi ayrıca işlənib öz fonetik sabitliyini saxlayan, həm də bir şəkilçi kimi sözlərə bitişib ahəng qanununun təsiri ilə müxtəlif variantlarda işlənən qoşmalar: *ilə (-la,-lə),-can,-cən*.

QOŞMASIZ ƏLAQƏ – Sözlər arasında qoşmaların iştirakı olmadan özünü göstərən əlaqə: *Qızım, sənə yaylıq alım* (Ü.Hacıbəyov). Müq.ət: *Sənin üçün yaylıq alım. Oğlum, yaşatmağa yaranmış insan* (S.Vurğun). Müq.ət: *yaşatmaq üçün. Kağız qovluğu → kağız üçün qovluq. Həyat mübarizəsi → Yaşayış uğrunda mübarizə. Su ərizəsi → Su haqqında ərizə* (Filan) *əsrə rəy →* (Filan) *əsr haqqında rəy. Filankəsdən ərizə → Filankəs tərəfindən ərizə.*

QOŞULMA – Əsas söyləmə əlavə edilən, bu əsas söyləmə deyildəndən sonra şüurda yaranan məlumatı, izahatı ifadə edən köməkçi vahid. *Mariya Moskvadadır. Ata evində! Doğulduğu, böyüdüüyü evdə!* (Ə.Sadiq). *Uşaq böyüt, boya-başa çatdır. Özü də necə uşaq?! Gözəl-göyçək!* (H.Mehdi).

QOŞULMA REPLİKA – Müsahibin sözlərini (əvvəlki replikanı) sintaktik və məna cəhətdən davam etdirən, habelə onunla birlikdə bir vahid (dialog vahidi) əmələ gətirən repli-

ka – *Adamın gərək zətı, nəcabəti olsun. – Keçəl də olmasın* (C.Cabbarlı).

QOVUŞMA – Bir neçə saitın və ya hecanın, ünsürün söz tərkibində və ya ardıcıl gələn iki sözün hüdudunda bir yerə toplanması, yığılması. **Daxili qovuşma** – Sözün daxilində, tərkibində özünü göstərən qovuşma: *radio, bioloji, aerostat, tabelilik, görməməzlik*. **Xarici qovuşma** – Birinci sözün sonunda ikinci sözün əvvəlində gələn ünsürlərin (səs, heca) qovuşması: *əmioğlu, xalaoğlu, əmiuşağı, balaca ağac, əlli il, əli ilə, sizdəki kimi*.

Xüsusi üslubi məqsəd izləmirsə, qovuşma dildə o qədər də müsbət hadisə hesab edilmir. Poetik nitqdə bu hadisədən bir söz oyunu kimi istifadə olunur. “Yaxşı və Aşıq” داستانında Aşığın dilindən belə bir bayatı verilmişdir:

Mən Aşıq qaşiq aşı,
Bişirər qaşiq aşı.
Aşığı yoldan eylər
Yaxşının qaşı, qaşı.

Buradakı sonuncu ifadə iki şəkildə şərh edilir: 1) “Aşıq dedi ki, Yaxşının bişirdiyi ləzzətli qaşiq aşı Aşığı yoldan eləyəcəkdir”; 2) “Aşıq deyirdi ki, Aşığı yoldan eylər Yaxşının qaşı, qaşı”.

QRAF – Qrafemin elə bir variantıdır ki, bu və ya digər konkret qrafemin alloqrafı kimi müəyyən edilməsindən əvvəldir və ondan asılı deyil. Qrafemlər planında “fon”, “morf”, “sema” və s. kimi terminlərə uyğun gəlir.

QRAFEM – Müəyyən dilin yazı sistemində əsas struktur vahid; yazı vahidi. Yazının üslubundan, sözdəki və ya cümlədəki yerindən asılı olaraq qrafem müxtəlif variantlarda təzahür edir. Məsələn, a qrafemi böyük (A) hərfi şəklində, kiçik hərflər (a), kursiv “a” şəklində ola bilər.

QRAFEMİKA – Dilin fonemlərini yazılı nitqdə əks etdirmə üsul və qaydalarını öyrənən dilçilik şöbəsi.

QRAFİK – Qrafika ilə əlaqədar olan. Qrafik işarə. Qrafik variant (Bax; Alloqraf).

QRAFİKA – 1. Müəyyən yazıya məxsus vasitələrin məcmuyü. Rus qrafikası əsasında tərtib edilmiş Azərbaycan əlifbası. 2. Dilin fonetik sistemi ilə yazı işarələri sistemi arasındakı əlaqə, nisbət. Dilin səslərini yazıda əks etdirmək üçün qaydalar sistemi. Fonetik əlifba nitqin səslər üzrə təhlilinə əsaslanır. Hecayi olmayan fonetik əlifbada başlıca prinsip belədir ki, hər səsin səciyyəvi qrafik təsviri (şəkli, surəti, əksi) verilsin. Bu təsvir isə həmin səsin şərti işarəsi, rəmzidir. Lap qədimlərdə ilk əlifbalar düzəldilən zaman vəziyyət belə idi – hər səs fərqli işarə ilə əks etdirilirdi. Lakin məlumdur ki, heç bir dilin səs tərkibi sabit qalmır, zaman keçdikcə (dilin digər ünsürləri kimi) dəyişilir. Odur ki, dildə əvvəllər (əlifba tərtib olunanda) mövcud olmayan və deməli, işarəsi də olmayan səslər meydana çıxmağa bilər. Habelə bir dil başqa dillərdən də səslər ala bilər ki, bunların da yazıda işarə edilməsi işi zəruriləşir. Hər iki halda vəziyyətdən çıxmaq üçün müxtəlif yollar var: ya yeni səslər üçün yeni işarələr düzəldilir, ya da ki, mövcud işarələrdən istifadə olunur.

Bəzən səslərin qrafik təsvir üsulu qrafika və fonetika qanunlarını bilməyənləri çaşdırır ki, nəticədə hərflə səsi qarışdırırlar. Məsələn, rus əlifbasına məxsus я, ю, е hərflərinə münasibət maraqlıdır. Bu hərflər: a) söz əvvəlində, saitlərdən və ъ, ь hərflərindən sonra ya, yu, yo səs birləşmələrini əks etdirir: Яша, елка, юный, объяснение, объявление; b) özlərindən əvvəlki samitin incəliyini bildirir: пять- пәт...

Hər bir dilin qrafikası məhz o diin səs tərkibini öyrənir. Odur ki, sözlərin yazılışında tarixi-etimoloji, morfoloji

qaydaları nəzərə almır. Deməli, bir dildə tam savadlı yazmaq üçün o dilin qrafikasını bilmək kifayətdir.

QRAMMATİK – 1. Qrammatikaya aid olan, qrammatik xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən. *Qrammatik qanun. Qrammatik əlaqə. Qrammatik təhlil. Qrammatik abstarsiya* (mücərrədlik) – Leksik məzmunundan sərf-nəzər edərək, əsil qrammatik əlamətləri və münasibətləri ayırma, fərqləndirmə. **Qrammatik kateqoriya** – Ümumiyyətlə dilçilik vahidlərinin və ya onların bəzi qruplarının dildə öz qrammatik ifadəsini tapan ən ümdə xüsusiyyətlərindən biri. Hər bir qrammatik kateqoriya bir sıra qrammatik mənaları özündə əks etdirir. Məsələn, qrammatik feil kateqoriyasına zaman, şəxs, tərz, növ və s. kimi qrammatik mənalar aiddir. **Qrammatik anlayış** – Müəyyən dildə morfoloji və sintaktik cəhətdən ifadə oluna bilən müşaiyətedici əlavə mənalar. Qrammatik anlayışa qrammatik kateqoriya, qrammatik məna, qrammatik üsul (ifadə vasitəsi), qrammatik forma daxildir. 2. Maddi (əşyavi) mənalarından sərf-nəzər etməklə söz birləşmələrinin və cümlələrin quruluşuna aid olan. Qrammatik vahid. **Qrammatik forma** – Qrammatik məna ilə qrammatik üsulun əlaqəsi, vəhdəti. Sözdə maddi olan hər şey (sözün səs tərkibi, cümlədə yeri, intonasiya) qrammatik formaya daxildir. Qrammatik mənaların maddi ifadəsi (qrammatik ifadə vasitələri) mənaların özü ilə əlaqədardır. Odur ki, qrammatik forma qrammatik məna ilə onun ifadə vasitəsinin vəhdətidir, başqa sözlə, qrammatik mənanın qrammatik ifadə üsulu ilə əlaqələnməsidir. **Qrammatik məna** – 1. Sözün formal elementlərinin (köməkçi vasitələrin) ifadə etdiyi məna. Qrammatik məna sözün əsas (leksik) mənasına sonradan əlavə edilir. Qrammatik məna eynitipli sözlərin müəyyən əlaməti, əşyavi məzmunu əsasında mücərrədləşmiş olur. Məsələn, isimlərə hal, kəmiyyət,

mənsubiyyət və s. kimi qrammatik mənalar xasdır. Birləşmədə iştirak edən sözlərin leksik məzmunu nəzərə alınmadan söz birləşməsi və cümlələrin quruluşunda təzahür edən məna. Leksik məna bu və ya digər sözə, tək-tək sözlərə məxsusdur. Qrammatik məna isə tək-cə bir sözlə əlaqədar olmayıb bir çox sözlər üçün, söz qrupu üçün səciyyəvidir. Eyni söz bir neçə qrammatik mənaya malik ola bilər. Bu mənalar sözün qrammatik formasının dəyişməsində özünü göstərir. Məsələn, kitab sözünün müxtəlif formaları (*kitablar, kitabdan, kitabımız* və s.) kəmiyyət, hal və mənsubiyyət qrammatik mənalarını ifadə edir. Qrammatik məna leksik mənaya əlavə olunan, bu mənayı müşayiət edən mənadır. Əlavə məna (qrammatik məna) müxtəlif qrammatik vasitələrin köməyi ilə ifadə olunur. Qrammatik məna leksik mənaya əlavə olsa da, onu müşayiət etsə də, sözdə zəruri mənadır. Çünki qrammatik məna olmadan söz “söz-forma” kimi işləmə bilməz, söz birləşməsinin komponenti, cümlənin komponenti ola bilməz. Ümumiləşdirmə və abstraktlaşdırma səciyyəsinə görə də qrammatik məna leksik mənadan fərqlənir. Leksik məna obyektiv varlığın əşya və hadisələrinin bu və ya digər xüsusiyyətlərinin ümumiləşdirilməsi, onların adları haqqındakı məfhumların ifadəsi ilə əlaqədardır, qrammatik məna sözlərin xüsusiyyətlərini ümumiləşdirməklə, sözlərin leksik mənasını mücərrədləşdirməklə yaranır. Məsələn, Azərbaycan dilində bir sıra canlıların bioloji cinsini bildirmək üçün ayrı-ayrı leksik vahidlərdən istifadə edilir: *qadın-k kişi, ər-arvad, nənə-baba, xala-dayı, bibi(mama)-əmi, bacı-qardaş, qız-oğlan, toyuq-xoruz, camış-kəl, qoyun-qoç*. Azərbaycan dilində cins anlayışı qrammatik yolla fəadə edilmir. Yalnız rus dilinin təsiri ilə familiyalarda cins anlayışı fərqləndirilir. Deməli, rus dilindən alınma -ov// -ova, -yev// yeva şəkilçiləri vasitəsilə fami-

liya ifadəsində qrammatik cins kateqoriyası meydana çıxmışdır. Qrammatik mənalar sözdüzəltmə və sözdəyişdirmə yolu ilə, habelə sözlərin birləşməsi və və cümlələr vasitəsilə ifadə olunur. Qrammatik mənaların insan təfəkkürünə və obyektiv aləmə, başqa sözlə, bu mənaların təsəvvür və ideyalara, əşya və hadisələrə münasibəti və onlarla əlaqəsi də fərqlidir. Söz dilin nominativ vahididir və konkret tərkib daxilində insan biliyini, bu biliyin səciyyəsinə və dərəcəsinə əks etdirir. Sözlərin formaları birləşməni və cümlələr isə fikri təşkil etmək, onu formalaşdırmaq məqsədi güdür. Leksik və qrammatik mənalar müxtəlif səciyyəli olsalar da, bir-birilə əlaqədardır. Bu əlaqə ən əvvəl sözdə təzahür edir, sözdə özünü göstərir. Belə ki, həm leksik vahid, həm də qrammatik forma bir-birindən ayrılıqda mövcud olmur, bir-birinə təsir göstərir. Məsələn, kəmiyyət şəkilçisi sözləri nəinki qrammatik cəhətdən birləşdirir, həm də leksik mənə ilə əlaqədardır. **Qrammatik üsul (ifadə vasitələri)** – Qrammatik mənaların dildə öz əksini tapmış maddi ifadəsi. Məsələn, *şəkilçilər, təkrarlar, söz sırası, analitik birləşmə, köməkçi söz və s.* Qrammatik üsullarla ifadə olunmayan mənə “qrammatik mənə” deyildir.

QRAMMATİK FORMA – Qrammatik mənaların ifadəsinə xidmət edən dil vahidləri. Məsələn, “gəlir” söz-formasında–ir qrammatik forma olub, üçüncü şəxs təkini və indiki zamanı əks etdirir. Qrammatik mənaların maddi ifadəsi (qrammatik ifadə üsulu) bu mənaların özləri ilə sıx şəkildə əlaqədardır. Deməli, qrammatik forma əslində qrammatik mənə ilə bu mənənin ifadə üsulunun vəhdətidir. Qrammatik mənə ilə qrammatik vasitənin (üsulun) vəhdəti qrammatik formanı təşkil edir.

QRAMMATİK XƏBƏR – Məntiqi və psixoloji xəbərdən fərqli olaraq, əsl mənada xəbər.

QRAMMATİK KATEQORİYA – 1.Yekcins qrammatik mənalının məcmuyunu. Məsələn, ayrı-ayrı halların (ismin hallarının) mənalının məcmuyunu ümumi hal kateqoriyası şəklində birləşmiş olur. Ayrı-ayrı zaman kateqoriyalarının mənalı ümumi zaman qrammatik kateqoriyası əmələ gətirmiş olur. Beləliklə, qrammatik kateqoriya ilə qrammatik mənanın əlaqəsi ümumi ilə xüsusunin əlaqəsidir. *Cəmlilik kateqoriyası. Cins kateqoriyası.* 2. Ümumi semantik və morfoloji-sintaktik əlamətlər əsasında birləşən ən böyük leksik-qrammatik söz qrupları. *Feil kateqoriyası. İsim kateqoriyası.*

QRAMMATİK KƏMİYYƏT – 1. İsimlərə xas olan leksik-qrammatik kateqoriyadır ki, tək və cəm anlayışlarının qarşılaşdırılmasında təzahür edir. **Cəm isim** – Yekcins əşyalar sırasında qeyri-müəyyən çoxluq anlayışını bildirən isim: *almalar, kitablar, kəndlər, ağaclar.* **Cüt isim** – Bax: Cüt kəmiyyət. 2. Müəyyən hal və ya hərəkətin bir subyektlə, yaxud qeyri-müəyyən miqdarda subyektlə əlaqədar olduğunu göstərən feil forması. Feillərdə kəmiyyət forması öz həqiqi mənasından əlavə, məcazi mənalarda da bildirir ki, bu da kəmiyyət formalarında sinonim əvəzlənmə imkanı yaradır. Məsələn, birinci şəxsin cəmini bildirən söz birinci şəxsin təkini bildirmək üçün işlənir: *Görək gələcək gün nə göstərəcək* (S.Vurğun). **Tək isim** – Yekcins əşyalar sırasında tək bir əşyanın seçilib fərqləndirilməsini bildirən isim: *alma, kitab, kənd, ağac.*

QRAMMATİK QURULUŞ – Müəyyən dilin sözlərinin, söz birləşmələrinin və cümlələrinin quruluş xüsusiyyətlərinin məcmuyunu. Dilin qrammatik quruluşunun vahidləri bunlardır: söz-formalar, sözdüzəltmə modelləri, söz birləşmələri, cümlələr. Başlıca qrammatika elmləri morfolojiya və sintaksis hesab olunur. Morfolojiya iki hissədən ibarətdir: a) söz yaradıcılığı təlimi; b) nitq hissələri təlimi. Sintaksis üç hissə-

dən ibarətdir: a) söz birləşmələri təlimi b) cümlə təlimi c) kontekst (mətn) təlimi.

QRAMMATİK MÜBTƏDA – Əsl mənada mübtəda (məntiqi və ya psixoloji mübtəda ilə qarşılaşdırmaq üçün işlədilir).

QRAMMATİK ÜSLUBİYYAT – Nitq hissələrinin və söz-formaların ifadəlilik xüsusiyyətləri, sintaktik konstruksiyaların üslubi imkanları haqqında, habelə nitqdə dilin qrammatik vasitələrindən məqsədəuyğun şəkildə seçmə və əvəzetmə işi haqqında təlim.

QRAMMATİK VASİTƏ – Qrammatik mənaların ifadəsinə xidmət edən sözdüzəldici və sözdəyişdirici vasitələr.

QRAMMATİKA – 1. Konkret maddi-əşyavi mənasını nəzərə almadan sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin quruluşunu və dəyişilmə qaydalarını öyrənən dilçilik bölməsi. Bu mənada qrammatikanın bir neçə növü var: **Assosiativ qrammatika** – Sözü, söz birləşməsi və cümləni yalnız paradigmatik planda alıb tədqiq edir, yəni bunların müxtəlif paradigmatlarını müəyən etməklə nəticələrə gəlir. Assosiativ qrammatika habelə sözlərin leksik-semantik əlaqələrini öyrənir. **Formal qrammatika** – 1. Mənanı qətiyyənlə nəzərə almadan söz, söz birləşməsi və cümlələrin yalnız forması ilə məşğul olur. 2. Qrammatik quruluş. Müəyyən dilə məxsus sözün, söz birləşməsi və cümlənin quruluşu. 3. Müəyyən dilə məxsus olan sözlərin dəyişməsi və birləşməsi qaydalarının xülasəsi. Bu mənada qrammatikanın aşağıdakı növləri var: **Akademik qrammatika** – Ölkənin başlıca elmi müəssisələri tərəfindən bəyənən və istifadəsi məqbul görülən qrammatika. **Məktəb qrammatikası** – Orta məktəblərdə tədris olunan və daha çox ənənəvi dilçiliyə əsaslanan qrammatika. **Taksonomik qrammatika** – Nitqin morfoloji-sintaktik təhlilini və

sitəsiz iştirakçılar üzrə aparmaqla kifayətlənən (yəni cümlədə nitqin ünsürlərinin sintaktik rol və vəzifəsini ardıcıl olaraq göstərməklə kifayətlənən) qrammatika. **Deskriptiv qrammatika** – Sözün strukturunu, söz birləşməsi və cümlənin quruluşunu empirik müşahidə yolu ilə sinxron planda öyrənən qrammatika. Dilin qrammatikasını sistemləşdirməkdə, dil sisteminə məxsus ünsürlərin mükəmməl, istisnasız və çox sadə şəkildə təsvirini verməkdə deskriptiv qrammatikanın mühüm nailiyyətləri vardır. Dilin qrammatik quruluşunu təsvir etmək üçün deskriptiv qrammatika bir sıra metod və modellərdən faydalanır. Çox bitkin, mükəmməl və ümumi olan bu metod və modellər hər hansı bir dilə tətbiq edilə bilər. Deskriptiv qrammatika ənənəvi qrammatikadan fərqli olaraq: a) daha ümumi və ya universaldır, yəni hər hansı dil sistemini öyrənərkən tətbiq edilə bilər; b) linqvistik faktorları formalaşdırıla bilər. Dil sistemini öyrənərkən deskriptiv qrammatika fonem, morfem, allomorf, söz, leksem, fraza və s., habelə onların yerləşdirilməsi (aranjereya) qaydalarından istifadə edir. Dilin qrammatik yarusunu öyrənməkdə aşağıdakı modellərdən istifadə olunur: *element modeli*; *paradiqma modeli*. Morfoloji modellərin tərkibində deskriptiv qrammatika morfemikadan faydalanır. “Morfemika” bəhsi isə morfem və onun növləri, morfemlər distribusiyası, morfemlər identifikasiyası və s.-ni öyrənir. **Məntiqi qrammatika** – Qrammatik və məntiqi kateqoriyaları eyniləşdirən qrammatik cərəyan. 1660-cı ildə Parisdə nəşr olunmuş “Ümumi və rəşional qrammatika” məşhurdur. İlk dəfə qrammatika ilə məntiqin əlaqəsi əsaslandırılmış olan bu əsərdə göstərilir ki, dil təfəkkürün ifadəsidir, dil kateqoriyaları məntiqi kateqoriyaları təcəssüm etdirir; deməli, dili öyrənən qrammatika məntiqə əsaslanmışdır. Məntiq bütün xalqlar üçün birdir, qrammatika da bir

olmalıdır, özü də ayrı-ayrı dillər üçün ümumi qrammatika olmalıdır. Lakin dil və təfəkkür qarşılıqlı əlaqədə olsalar da, hər birinin səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Təfəkkür qanunlarını öyrənən məntiq emosional və iradi cəhətlərlə maraqlanmışdır. Məntiqi qrammatika dil faktlarına tarixi baxımdan yanaşa bilmir. Məntiqi kateqoriya olan hökmdə həmişə iki üzv – subyekt və predikat vardır. Qrammatik kateqoriya olan cümlə isə bir, iki və daha çox üzvdən ibarət ola bilər. Məntiqi hökmlər həmişə ümumbəşəri səciyyə daşıyır, qrammatikaya məxsus cümlə isə həmişə milli səciyyə daşması ilə fərqlənir. **Müqayisəli qrammatika** – Müxtəlif dillərin qrammatik quruluşunu müqayisə yolu ilə öyrənən dilçilik bölməsi. “Müqayisəli qrammatika” termini ilk dəfə Fridrix Şlegelin 1808-ci ildə yazdığı “Hindlilərin dili və müdriqliyi haqqında” əsərində işlənmişdir. Bu qrammatikanın iki növü vardır: 1. **Müqayisəli-tarixi (və ya tarixi-müqayisəli) qrammatika** – Qohum dillərin müvafiq qrammatika formalarını müqayisə yolu ilə müasir qrammatik formaların arxetiplərini, praformalarını bərpa edən qrammatika. Müqayisəli-tarixi qrammatika XIX əsrdə meydana gəlmişdir. Bu fənnin yaradıcıları Frans Bopp Rasmus, Yakov Qrimm, Avqust Şleyxer, Karl Bruqman, Aleksandr Vostokov hesab edilir. XIX əsrdə müqayisəli-tarixi qrammatika əsasən Hind-Avropa dillərinin qohumluğunda diqqəti cəlb edirdi. Qohum dillərin qrammatik sistemlərində bənzər xüsusiyyətləri müəyyənləşdirməyin böyük əhəmiyyəti var. Qrammatik oxşarlıq söz köklərinin ümumiliyində (söz yarusu) və qrammatik morfemlərin ümumiliyində (emik yarus) öz əksini tapır. 2. **Müqayisəli-tipoloji qrammatika** – Qohum və qohum olmayan bir neçə dil sisteminə müəyyən qrammatik kateqoriyaların müəyyən qrammatik vasitələrilə sinxronik planda ifadə tərzini müqayisə et-

məklə ümumi dil qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirir. Müqayisəli qrammatika tipologiyasının bir növüdür. Müqayisəli-tarixi qrammatika müqayisəli-tipoloji qrammatikaya qarşı qoyulmur, bəlkə o, müqayisəli-tipoloji qrammatikanın əsasını təşkil edir. Müqayisəli-tipoloji qrammatika müqayisəli-tarixi qrammatika əsasında yaranmışdır. Müqayisəli-tipoloji qrammatikanın inkişafı tətbiqi dilçiliyə ehtiyacın artması ilə əlaqədardır və yeni tədqiqat metodları və üsullarından istifadə edir. Odur ki, hazırda müqayisəli-tipoloji qrammatika əvvəlkindən daha əhatəli və daha universal mahiyyət kəsb etməkdədir. Afrikanın və Cənubi Amerikanın bir sıra yazısız dillərini, onların maraqlı xüsusiyyətlərini öyrənən müqayisəli-tipoloji qrammatika əslində müqayisəli-tarixi qrammatikaya xidmət göstərmiş olur. Şimali Amerikada yaşayan bəzi hindu dilləri arasındakı qohumluq münasibətlərini müəyyənləşdirmək müqayisəli-tipoloji qrammatika sayəsində mümkün olmuşdur. **Nəzəri qrammatika** – Dilçiliyin əldə etdiyi son nailiyyətlər əsasında yazılan və nəzəri cəhətdən zəngin olan qrammatika. Nəzəri qrammatikanın tədqiqat obyektini nəzəri problemlərdir. Qrammatikaya aid hər bir yeni fikir, nəzəriyyə əvvəlcə nəzəri qrammatika baxımından ətraflı öyrənilir, dilçilərin əksəriyyəti tərəfindən məqbul hesab edildikdən sonra normativ qrammatikaya keçirilir. **Normativ qrammatika** – Sözlərin dəyişmə və birləşmə qaydalarının ən düzgünlərini müəyyənləşdirən və bunları işlətməyi məsləhət görən qrammatika. Bu mənada “qrammatik qaydalar”ı, “qrammatik baxımından səhvlər (qüsurlar)” terminləri işlənir. Normativ qrammatika heç də dilçiliyin bütün nailiyyətlərini əks etdirmir. Adətən dilçilər tərəfindən məqbul hesab edilən qaydalar normativ qrammatikalarda özünə yer tuta bilir. **Sintaqmatik qrammatika** – Söz birləşmələrini və cüm-

lələri nitq ünsürləri hesab etməklə, onların quruluşunu öyrənən qrammatika. **Sinxronik qrammatika**- Dilin və ya ayrı-ayrı faktların müasir vəziyyətini əks etdirən qrammatika. Adətən diaxronik və ya tarixi qrammatika ilə qarşılaşdırılır. **Tarixi qrammatika** – İki növü vardır: a) **Tarixi-diaxronik qrammatika** – Söz, söz birləşməsi və cümlənin quruluşunu və qrammatik kateqoriyaları tarixi inkişafı əlaqədar götürərək bu inkişafın müxtəlif mərhələlərini müqayisə yolu ilə diaxronik planda tədqiq edir. b) **Tarixi sinxronik qrammatika** – Müəyyən bir tarixi dövrdəki qrammatik hadisələri və vasitələri öyrənir. **Törədici qrammatika** – Müasir dilçilik cərəyanıdır. Bu cərəyana görə dilçiliyin əsas vəzifəsi dilin quruluşundakı daxili qanunauyğunluqları açmaqdan ibarətdir. Bu qanunauyğunluqlar isə elə bir “mexanizm” və ya “cihazdır” ki, nəinki dilin öz təbii funksiyasında müşahidə edilə bilər, həm də elmi-tədqiqat məqsədilə süni şəkildə hərəkətə gətirilir. Bunun üçün ilkin material lazımdır. İlkin materialı əldə etməkdən ötrü hər şeydən əvvəl dildəki düzgün cümlə modellərini müəyyənləşdirmək və hər model üçün bir və ya bir neçə struktur təsvir hazırlamaq tələb olunur. **Ümumi (və ya universal) qrammatika** – Ayrıca götürülmüş bir dilə deyil, bir sıra dillərə məxsus söz, söz birləşməsi və cümlələrdəki ümumi qanunları öyrənən qrammatika. Ümumi qrammatika ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyaların tipoloji cəhətdən müxtəlif dillərə xas olduğunu müəyyənləşdirir.

Müəyyən kateqorial mənə bir sıra dillərdə özünü göstərsə də, bu dillərdə müxtəlif tərzdə ifadə edilir. Dil universalıyının vəzifəsi dillər arasındakı formal fərqləri nəzərə almadan həmin kateqorial mənəni bildirməkdə müxtəlif dillərdə ümumi qanunauyğunluqları müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Müasir dilçilikdə iki və daha artıq müxtəlif sistemli

dillərin qrammatik quruluşunu öyrənib ümumiləşdirmələri aparmaqla ümumi (və ya universal) qrammatika yaratmaq məqsədi irəli sürülür. Ümumiyyətlə, universal qrammatikanın iki növü məlumdur: a) **Ənənəvi (və ya tarixi) ümumi qrammatika** – Orta əsrlərin sxolastik qrammatika nəzəriyyəsi əsasında yaranmışdır. Qrammatik kateqoriyalar məntiqi kateqoriyalar əsasında və onlara tabe edilərək öyrənilirdi. Hər bir dil faktı məntiqi, psixoloji, fəlsəfi baxışlar əsasında araşdırılırdı. b) **Tipoloji-universal qrammatika** – XX əsrdə meydana gəlmişdir. Tipoloji-universal qrammatika qrammatik kateqoriyalarkonkret dillərin müxtəlif yaruslarında ifadə edilməsi əsasında öyrənir. **Fəlsəfi qrammatika** – Fəlsəfə, məntiq və psixologiya ilə bağlı olub, əsasən dillə təfəkkür arasındakı əlaqələri, onlara məxsus kateqoriyaların ümumi və fərqləndirici cəhətlərini öyrənir. Danimarka alimi Otto Yespersenin “Qrammatikanın fəlsəfəsi” («Философия грамматики») əsəri bunlara misal ola bilər. Fəlsəfi qrammatikanın əsas vəzifəsi təfəkkür kateqoriyasının linqvistik kateqoriya vasitəsilə ifadə edilmə üsullarını öyrənməkdən ibarətdir.

“Qrammatika” termini ilk dəfə Əflatunun (e.ə. 427-348-ci illər) “Kratil” əsərində işlənmişdir. Lakin o zaman bu termin müasir mənada deyildi. Məsələn, Ərəstun dövründə (e.ə. 384-322-ci illər) qrammatika termini fəlsəfə və ritorika mütəxəssisləri (o zaman bunlara “sofistlər” deyirdilər) tərəfindən ümumiyyətlə oxumaq, yazmaq, savad mənasında işlədilmişdir. Terminin müasir mənası sonralar tədricən dəqiqləşdirilmişdir. Qədimliyinə baxmayaraq, “Qrammatika” İsgəndəriyyə məktəbi meydana çıxana qədər müstəqil fənn hesab olunmurdu. Qrammatika yalnız müəyyən dilin qrammatik sistemi (quruluşu) mənasında deyil, habelə fonetika, etimologiya, dialektologiya və dilçiliyin başqa bölmələri mənə-

sında işlədilirdi. Qədimdə qrammatikanın bir şöbəsi olan həmin sahələr tədriclə müstəqilləşib, dilçiliyin ayrı-ayrı sahələrinə çevrilmişdir.

Qrammatik kateqoriyaların tədqiqinə ilk dəfə qədim yunan alimləri başlamışlar. Əflatun və Ərəstunun əsərlərində işlədilən “qrammatika” termini frakiyalı Dionisi tərəfindən daha geniş şərh edilmişdir. Onun fikrincə, qrammatika “ şeir və nəsr əsəri yazan şair və ədiblərin təcrübi birliyi”. Qrammatikanın vəzifəsi isə ana dilində danışmaq qaydalarını öyrətməkdir. O göstərirdi ki, qrammatika qaydalarını düzəltməkdə analogiya prosesindən istifadə zəruridir. Dionisi əsərində söz və cümlənin tərifini verir, nitq hissələrinin təsnifinə isimlərlə feilləri fərqləndirməkdən başlayır. Dionisi “sözü cümlənin ən kiçik sintaktik ünsürü” adlandırmışdır. Cümləni isə belə şərh etmişdir: cümlə bitmiş fikri ifadə edən konstruksiyadır. Dionisi özündən əvvəlki tədqiqatçılara əsaslanmaqla 8 nitq hissəsi müəyyənləşdirmişdir: ad (isim), feil, sifət, artikl, əvəzlik, qoşma, zərf, bağlayıcı. Dionisinin qrammatikası və onun irəli sürdüyü qrammatik sistem hələ də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Apolloni Diskol (e.ə. II əsr) Dionisinin qrammatik sistemə müəyyən əlavələr edib, onu daha da təkmilləşdirməyə çalışmışdır. Dionisi və Diskolun çatışmayan cəhətlərini isə onların ardıcilları olan stoiklər göstərmiş və qrammatika təliminə bir sıra yeniliklər gətirmişlər. Nitq hissələrinin təsnifi daha da dəqiqləşdirilmiş, ad kateqoriyasına orta cins anlayışı daxil edilmişdir.

QRAMMATİKANIN TƏRKİB HİSSƏLƏRİ – Morfologiya, morfonologiya və sintaksis. Avropa dilçiliyində ənənəvi olaraq qrammatika (müxtəlif variant fərqlərinə baxmayaraq) aşağıdakı tərkib hissələrinə bölünür: fonetika (fonologi-

ya), morfolojiya, sintaksis, orfoqrafiya, dialektologiya, etimologiya, prosodiya və s.

QRAMMATİKAYA QƏDƏRKİ – Dilin inkişafında qrammatik kateqoriyaların meydana çıxmasından əvvəlki dövrlərə məxsus olduğu güman edilən; qrammatikləşməmiş. Qrammatikaya qədərki hadisə (fakt).

QRAMMATİKLƏŞMƏ – 1. Sözünləksik mənadan məhrum olub və ya az-çox bu mənadan uzaqlaşmış yalnız qrammatik vəzifə daşması. Məsələn, *olmaq, etmək* köməkçi feilləri qrammatikləşmək üzrədir. Feilin bacarıq formasını əmələ gətirən “bilmək” (*oxuya bilmək, görə bilmək* və s.) Əsasən bu funksiyada qrammatikləşmişdir. 2. Ümumiləşmə, mücərrədləşmə. 3. İki (və daha artıq) sözünləbirləşməsinin söz birləşməsini deyil, sözünləanalitik formasını əmələ gətirməsi.

Azərbaycan dilində qrammatik tərz anlayışını bildirmək üçün eyni feilin iki dəfə təkrarından istifadə edilir: *ağladı-ağladı/ağlayıb-ağlayıb* (susdu), *güldü-güldü/gülüb-gülüb* (dayandı), *yandı-yandı/yanıb-yanıb* (töküldü).

İkidən artıq təkrarlanan feillərdə isə belə qrammatikləşmə müşahidə edilmir. C.Məmmədquluzadənin əsərlərindən alınmış aşağıdakı nümunələrdə olduğu kimi:

Sən ha yaz, yaz, yaz, yaz, yaz, yaz!.. Amma bilirsənmi sənə nə cavab verəcəklər? ...Molla əfəndi dua oxudu, oxudu, oxudu, oxudu, oxudu, oxudu....Xülasə, camaat cəm olur, gözləyir, gözləyir, gözləyir, gözləyir, ağa gəlmir.

Bu misallarda təkrarlar qrammatik səciyyə daşımır, yalnız təkidlilik üçün işlədilir. Qrammatikləşmədiyi üçündür ki, burada ümumi, vahid prinsip yoxdur; söz üç, dörd, beş dəfə və daha artıq təkrarlana bilər.

QRAMMEM – 1. Qrammatik səviyyədə ən kiçik vahid.
2. Qrammatik mənalı sadə, elementar vahid.

QRUP – 1. Nitqin fonetik, sintaktik, semantik cəhətdən üzvlənmiş vahidləri. *Sintaktik qrup. Semantik qrup. Təyin qrupu.* **Aksent qrupu** – Bir vurğu altında birləşmiş sözlər qrupu. **Məna qrupu** – Nitqin mənacə üzvlərə bölünmüş vahidi. **Mübtədə qrupu** – Mübtədə ilə ondan asılı sözlərin birləşməsindən ibarət qrup. **Ritmik qrup** – Daha böyük sintaktik vahidin ritmik quruluşu ilə fərqlənən, nəzərə çarpan qrup. **Tələffüz qrupu** – İfadənin fasilə vermədən tələffüz edilən hissəsi, iki fasilə arasında tələffüz edilən nitq parçası. **Xəbər qrupu** – Xəbərlə ondan asılı sözlərin birləşməsindən ibarət qrup. 2. Semantik, struktur, etimoloji və s. əlamətlər üzrə dil vahidlərinin əmələ gətirdiyi birlik, birləşmə. **Semantik qrup** – Məna ümumiliyi və yaxınlığı əsasında birləşən söz qrupu. **Tematik qrup** – Eyni mövzu (tema) ilə bağlı sözlər qrupu. 3. Mənşəyinə, tipinə və s. görə birləşmiş dillərin və ya dialektlərin məcmuyu. *Dialekt qrupu. Şərq qrupu dialektləri.*

QURULUŞ – Dil vahidini təşkil edən elementlərin qarşılıqlı əlaqəsi. *Cümlənin quruluşu. Sözüün quruluşu. Semantik quruluş.*

L

LARİNQAL – Qədim Hind-Avropa dilinə məxsus hesab edilən və ə1, ə2, ə3... şəklində səslər sırası kimi anlaşılan bəxyə sait.

LARİNQALLAR NƏZƏRİYYƏSİ – Heca əmələ gətirməyən qədim Hind-Avropa diftonqlarının xüsusi larinqal səslər olduğunu irəli sürən nəzəriyyə. Bu nəzəriyyə F.de Sössürün adı ilə əlaqədardır. O, 1878-ci ildə göstərirdi ki, ulu Hind-Avropa dilində səslərin əvəzlənməsi sistemində uzun saitlər diftonqlardan törəmişdir. Bu diftonqların ikinci komponentləri sonant əmsallarıdır və şərti olaraq A və O kimi işarələnə bilər.

Sössür göstərirdi ki, e, a, o səslərinin bəxyə sait (ə) ilə əvəzlənməsi tamamilə ei, eu, en ünsürlərinin i, u, n ilə əvəzlənməsinə bənzəyir. Burdan da nəticə çıxarırdı ki, lap əvvəllər (ə) ünsürü xüsusi tipli diftonqların tərkibində heca əmələ gətirməyən ünsür kimi bu diftonqun digər ünsürü (e) ilə (bu heca əmələ gətirən ünsürü hesab edilir) birlikdə çıxış etmişdir. Tədricən hecadüzəldən (e) ünsürü aradan çıxmış, heca əmələ gətirməyən (ə) ünsürü isə hecadüzəldən ünsürə çevrilmişdir. Bununla əlaqədar F.de Sössür “sonant”, habelə “sonant əmsalı” terminini irəli sürmüşdür.

Sössürdən yarım əsr sonra, 1927-ci ildə Polşa dilçisi Kuriloviç müəyyənləşdirdi ki, qədim xett dilində (h) fonemi Sössürün göstərdiyi A sonant əmsalına uyğun gəlir. Xett dilində larinqallar (h, hh) çox geniş yayılmış səslərdəndir. Tədricən məlum oldu ki, erməni dilində də söz əvvəlində larinqal (h) səsi geniş yer tutur. Belə hesab edirlər ki, qədim Hind-Avropa dilində geniş yayılan larinqal səslər sonralar –

bu dillərin hər biri müstəqil inkişaf yoluna düşdükdə tərklənmişdir.

LATİNİZM – Latın dilindən yayılan və yadlığı aydın şəkildə bilinən söz və ya ifadə. Məsələn, alma mater (“universitet” mənasında), apriori (“əvvəlcə, ilkin” mənasında), bis (hərflər: “iki dəfə”, “təkrar” mənasında), kollokvium (hərflər: “Söhbət” mənasında) və s. Latinizmlərin bir qismi elə latın hərfləri ilə yazılmış şəkildə də işlədilir: NN, N, P.S, NB, After ego İ (hərflər: “digər mən”, “ikinci mən”), İdem İ (“yə-nə o” – kitab və ya məqalə müəllifi haqqında), Evrica sözləri kimi.

LAY – Dilin lüğət tərkibinin üslubi diferensiasiyasının bölmələrindən biri. *Kitab sözləri layı* (qatı, təbəqəsi). *Danışiq sözləri layı*. *Loru sözlər layı*. **Leksik-üslubi lay** – Dilin leksik sistemində öz üslubi xüsusiyyətləri ilə seçilən, fərqlənən yarım sistem.

LEKSEM – 1) Dilin struktur ünsürü (vahidi) kimi götürülən söz; nitq prosesində təzahür edən söz-üzvdən fərqli olaraq, başa düşülən, özünü göstərən söz-tip. Bütün forma və mənalarının məcmusundan ibarət lüğət vahidi. 2) Semantik məzmunu ayrı-ayrı ünsürlərin mənası ilə və sintaktik quruluş ilə izah oluna bilməyən mürəkkəb leksik vahid; mone-ma. *Düdəmey-i-hindi*. *Həlləm-qəlləm*. *Zırp-əlləzinə*. 3) Bax: Leksik morfem.

LEKSİKA – 1. Dilin lüğət tərkibi, müəyyən dilə məxsus bütün sözlərin və sabit birləşmələrin məcmuyu. 2. Müəyyən sahə ilə əlaqədar olub, o sahədə işlənən sözlər və sabit birləşmələr. *Danışiq dili leksikası*. *Dialekt leksikası*. *Terminoloji leksika*. *Uşaq leksikası*. *Rəsmi leksika*. 3. Sözlərin öz mənşəyi əsasında qruplaşması. *Alınma leksika*. *İnternasional leksika*. *Millil leksika*. 4. Dilin lüğət tərkibinin üslubi laylarından hər biri. *Neytral*

leksika. Poetik leksika. Mücərrəd leksika. Vulqar leksika, Jarqon leksika. 5.Müəyyən müəllifin bütün əsərlərində və ya ayrıca bir əsərində işlənən sözlərin və sabit birləşmələrin məcmuyü. Füzuli dilinin leksikası. Sabirin leksikası. "Qan içində" romanının leksikası.

Ənənəvi klassik dilçilik elmi dilin üç müxtəlif aspektini fərqləndirir və qarşılaşdırırdı ki, bunlar səs tərkibi, leksik vasitələr və qrammatik vasitələr idi. Leksik vasitələr ən əvvəl lüğətlərdə qeyd və təsbit olunur və "lüğət tərkibi" adlanır. Leksik vasitələr səs tərkibi ilə, habelə qrammatika ilə birlikdə dilin əsasını, onun spesifikasının mahiyyətini təşkil edir. Məlumdur ki, fikirlər dil materialına əsaslanır və sözsüz, sözlərin köməyi olmadan düşünmək mümkün deyildir. Fikir sözlər sayəsində və söz vasitəsilə dəqiqləşir.

Hər bir söz ikitərəfli mahiyyətə malikdir. Dildəki ikili semantik dəyərinə görə sözlər iki şəkildə təzahür edə bilər: 1) nominasiya vahidi kimi, vokabulyar ünsürü kimi söz müəyyən leksik mənalı vahid hesab olunur; 2) müəyyən dilin quruluşunun struktur vahidi kimi söz morfoloji cəhətdən formalaşmış olur, deməli, dildə qrammatik dəyərə malik olur. Sözdə iki cür mənanın – leksik və qrammatik mənanın fərqləndirilməsi ilə əlaqədar leksik mənalardan bəhs edən xüsusi bir elm – semasiologiya meydana çıxmışdır. Bu elm səsləri və ya səs birləşmələrini sözə çevirən cəhətləri – onların daxili məzmun cəhətini öyrənməklə məşğul olur. Bu məzmunun tarixən dəyişmə xüsusiyyətlərini tədqiq edir. Sözüün səslənməsi (səs tərkibi) ilə mənası (məzmunu) arasında əlaqə şərti və ixtiyari, habelə şərti-reflektor olduğundandır ki, hər hansı səs kompleksi prinsip etibarilə hər hansı məzmun kəsb edə bilər. Sözüün leksik mənası ənənəvi dilçilikdə uzun müddət ərzində üç istiqamətdə öyrənilmişdir: a) nəzəri

istiqlamətdə semantik dəyişmələrin təsnifi verilmiş, səbəbləri araşdırılmışdır; b) əməli istiqamətdə müxtəlif lüğətlərdə leksik vasitələr qeyd və təsvir olunmuşdur; c) sözlərin tarixini və etimologiyasını öyrənərkən bu sözlərin əks etdiyi realiləri, əşyaları və məfhumları geniş miqyasda tədqiq etmişlər.

Ənənəvi dilçilikdə sözə hansı prinsipdən, mövqedən çıxış edərək yanaşılmasından asılı olaraq “fonetik söz”, “morfoloji söz”, “semantik söz” anlayışları meydana çıxmışdır. Bunların hər biri xüsusi dilçilik elminin (fonologiya, morfologiya, semasiologiya) tədqiqat predmeti olmuşdur. Bütün bunlar isə leksikanın daxili quruluşunun, dilin strukturunda onun xüsusi səviyyəsinin öyrənilməsinin qarşısını almış, bu işə maneçilik törətmişdir. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində klassik ənənəvi dilçilik sözün müxtəlif cəhətlərdən öyrənilməsinə çox diqqət yetirmiş, bu mürəkkəb, çoxcəhətli anlayışı daha xırda mənalı və formal üsürlərə parçalamışdır. Lakin bu dilçiliyin tədqiqatı atomistik səciyyəyə daşdığından, dili sistem şəklində öyrənən metod olmadığından leksikanın daxili quruluşunu irəli sürə və öyrənə bilməzdi. Sözlər və sabit birləşmələr dilin əsas nominativ vahidləri olub, obyektiv aləmin əşya və hadisələrinin adları funksiyasını yerinə yetirirlər. Bu nominativ funksiyalı vahidləri iki cəhətdən öyrənmək mümkündür: a) əsas adlandırma üsullarını və formalarını müəyyənləşdirmək (leksik morfologiya); b) lüğət vahidlərinin məna həcmi baxımından, habelə lüğətin semantik cəhətlərə və s. bölünməsi baxımından tədqiqi (leksik semantika).

Söz dilin əsas, başlıca, mərkəzi tədqiqat obyektidir. Nə üçün? 1. Dildə mövcud olan ikitərəfli vahidlər içərisində öz səciyyəsinə görə söz universal mövqə tutur və yerinə yetirdiyi funksiyalarının həcminə, çoxluğuna görə unikal dil hadi-

səsidir. Belə ki, söz hər hansı funksiyada çıxış edə bilər; yalnız söz işarəsi dilin bütün funksiyalarında – normativ, kommunikativ, pragmatik funksiyalarda özünü göstərə bilər. Öz semioloji funksiyasına görə söz nəinki eyniləşdirir, ümumiləşdirir, həm də “məna fərqləndirici” funksiyada çıxış edir – çoxmənalı leksemlərin bu və ya digər mənasını təzahür etdirir. Bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqədar olan funksiyaları yerinə yetirməsinə görə söz ən universal və səciyyəvi dil vahidi hesab olunur. 2. Söz işarəsi iki cür semantik dəyərliliyə malikdir: a) əşya və hadisələri əks etdirmək, adlandırmaq xüsusiyyəti. Buna “nominativ funksiya” deyilir; b) öz mənası ilə bağlı olaraq sintaqmatikada leksik əlaqələrə girmə qabiliyyəti. Buna sintaqmatik valentlik deyilir.

Müxtəlif dillərin leksik vahidlərini və leksik-semantik sistemini öyrənmək mühüm aktualıq kəsb edir.

LEKSİK-QRAMMATİK – Həm leksik, həm də qrammatik xüsusiyyətləri olan; hər iki xüsusiyyəti özündə birləşdirən. *Leksik-qrammatik kateqoriya. Leksik-qrammatik sözdüzəltmə üsulu.* Nitq hissələri leksik-qrammatik kateqoriyadır.

LEKSİKLƏŞMƏ – Bəzi qrammatik formaların və söz birləşmələrinin leksik səciyyə kəsb etməsi, söz və sabit birləşmə keyfiyyətinə malik olması. Məsələn, bəzi zərflər sözün müəyyən formasının leksik-qrammatik izolyasiyası nəticəsində meydana çıxır: *birdən, bərkdən, bilərəkdən*. Bir sıra mürəkkəb sözlər “qeyri-qrammatik yol ilə”, yəni söz birləşməsi və ya cümlənin leksikləşməsi ilə düzəlir: *gendədur, alışdımyandı, qonşubağrıçatdadan, ağzımıvay, dayan-doldurum*. Söz birləşməsinin leksikləşməsi. Leksikləşmiş metafora.

Xalq danışığı dilində “Gələn-gələni vurub yıxırdı” tipli cümlələr çox işlənir ki, burada “gələn-gələni” tərkibi leksikləşmiş və bir söz kimi ümumiləşmiş məna (hər gələni, hər

kəsi, hamını) bildirir. Digər bənzər feili sifətlərdə isə bu cəhət nəzərə çarpmır. Başqa sözlə, heç də bütün feili sifətlərdə belə leksikləşmə yoxdur.

Dəstə-dəstə keçir adamlar

Keçən ilki,

Keçən keçən ilki,

Keçən keçən keçən ilki kimi...

– *Fotoqraflar şəkil çəkirlər;*

Keçən ilki,

Keçən keçən ilki,

Keçən keçən keçən ilki kimi.

R.Rza.

Azərbaycan dilində “keçən il” ifadəsi “bildir” sözüne sinonim kimi işlədilir. “Keçən keçən”(il) təkrarı (bu mənada) dilimizdə yoxdur, belə təkrara ehtiyac olmamışdır, çünki bu anlayışı bildirmək üçün “inişil” sözüümüz vardır. Deməli, “keçən keçən” və xüsusilə də “keçən keçən keçən” leksikləşməmişdir. Bu təkrar nitqdə yalnız fərdi ritmik-poetik funksiyada işlənibdir.

LEKSİKOQRAFİK İŞARƏ – Lüğət maddəsində qeyd olunub onun leksik, qrammatik və üslubi səciyyəsinə əks etdirən şərti ixtisarlar. **Qrammatik-leksikoqrafik işarə** – Lüğətdə sözün qrammatik səciyyəsinə əks etdirən leksikoqrafik işarə: *bağl.*(bağlayıcı), *şəxz.*(əvəzlilik), *ədat.*(ədat), *z.*(zərf), *miqd.s.*(miqdar sayı). **Üslubi-leksikoqrafik işarə** – Lüğət maddəsinin üslubi xüsusiyyətini əks etdirən leksikoqrafik işarə: *qəd.*(qədim söz), *dan.*(danışıq dilində), *zar.*(zarafatla), *kit.*(kitab dilində işlənən söz). **Xüsusi leksikoqrafik işarə** – Lüğət maddəsinin hansı həyatı, elmi sahəyə aid olduğunu əks etdirən leksikoqrafik işarə: *dəniz*(dənizçilik), *opt.*(optika), *iq-tis.*(iqtisadi), *məd.*(mədən işləri).

LEKSİKOQRAFİK SÖZLƏR – Əsas nitq hissələrinə məxsus (avtosemantik) sözlər.

LEKSİKOQRAFIYA – 1. Lüğət tərtib etmə prinsiplərini irəli sürən və onları öyrənən dilçilik şöbəsi. 2. Hər hansı dilin sözlərini toplama, müəyyən prinsiplər əsasında sistemə salma və lüğət şəklində nəşr etmə. 3. Müəyyən dilə aid və ya ayrıca bir bilik sahəsinə aid yazılmış lüğətlərin məcmuyü. *Azərbaycan leksikoqrafiyası. Rus leksikoqrafiyası.*

LEKSİKOLOGİYA – Dilin lüğət tərkibini öyrənməklə məşğul olan dilçilik şöbəsi. **Tarixi leksikologiya** – Lüğət tərkibini inkişaf prosesində, yəni diaxronik planda tədqiq edən leksikologiya. **Təsviri leksikologiya** – Sözlərin mənasını, onların üslubi səciyyəsinə, lüğət tərkibinin strukturunu sinxron planda tədqiq edən leksikologiya.

LEKSİK-SİNTAKTİK – Həm leksik, həm də sintaktik səciyyəyə malik olan (dil hadisəsi). İdarə əlaqəsi leksik-sintaktik hadisədir. Feilin semantikasından asılı olaraq tabe söz müəyyən hallara düşür. Habelə bu əlaqədə həmişə ən azı iki sözün sintaktik əsasda birləşməsi zəruridir. *Leksik-sintaktik variantlar.*

LEKSİK ÜSLUBİYYAT – Leksik tərkibin müxtəlif laylarının üslubi xüsusiyyətləri və imkanları haqqında, sözlərin funksional-üslubi və emosional-ekspressiv rəngləri haqqında, dilin leksik vasitələrindən məqsədüeyğun şəkildə istifadə haqqında təlim.

LƏFVÜ-NƏŞR (LƏFV VƏ NƏŞR) – Bu klassik poetik termin “birləşdirmə-ayırma”, “yığmaq və yaymaq” mənasına uyğun gəlir. Həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də dilçilik üçün müştərək terminlərdəndir. Mahiyyəti belədir. Mətnə iki və daha artıq qrammatik həmcins ünsür işlənir, bundan sonra eyni ardıcılıqla (və ya əks sıra üzrə) həmin ünsürlərə məx-

sus vahidlər sıralanır. Mənaca müxtəlif qütblərdə cəmlənmiş hər bir ünsür digər qütbdəki müvafiq ünsürlə əlaqələnir.

*Necə qəddü xalü xəti rüxün, qəmi rəncü dərdü bəla ilə
Bükə qəddimi, tökə yaşımı, yıxa könlümü, yaqa canımı*
(M.Füzuli).

Bu parçada həmcins mübtədalar (*qədd, xal, xə, rüx*) bir yerə, vasitəli tamamlıqlar (*qəm, rənc, dərd, bəla*) yenə bir yerə cəmlənmiş, sıra ilə əvvəlkilərin hər biri ikinci misradakı eyni yerdə gələn sözlərlə əlqədardır.

Bu müntəzəm (düzgün) ləfvü-nəşrə aid nümunədir. Ləfvü-nəşrin daha bir sıra növləri (“qeyri-mürəttəb”, habelə “məkus”) vardır.

*Gah nüzə qılırdı cansitanlıq,
Gah navək edirdi xunfəşanlıq
Ol bənzər idi qədi nigarə
Bu qəmzeyi-dilfiribi-yarə.*

(M.Füzuli).

Bu misralarda *ol* sözü *nüzə* ilə, *bu* isə *navək* ilə əlaqədardır. Qövsü Təbrizinin bir şeirində deyilir:

*Əgər gərdunə Qövsü əz edib, yalvarsa, eyb etməz;
Kim ol biçərə bir yalquz bəlakeşdir, doqquzdur bu.*

Burada ləfvü-nəşrin üzvləri əks sıra ilə düzülmüşdür:

Gərdun-Qövsü; ol biçərə (Qövsü) yalquz – bu (gərdun) doqquz. Müasir şeirdə də ləfvü-nəşrin poetik-linqvistik imkanlarından müvəffəqiyyətlə istifadə olunur.

Ləfvü-nəşr mürəttəb – Poetik və sintaktik paralelizmin bir növü olub, səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, iki paralel parça təşkil edən vahidlərin hər bir üzvü (komponenti) digər vahidin müvafiq yerdəki üzvü ilə bağlıdır.

*Bülbüli-qəmzədəyəm, baği-bəharim sənsən;
Dəhəni-qəddü-rüxün qönçəvü sərvü səmənəm.*

(M.Füzuli).

LƏFZ – 1. Söz. 2. Söz birləşməsi, tərkib.

LƏHCƏ – 1. Bax: Şivə. 2. Dilin bu və ya digər variantını səciyyələndirən orfoepik normaların məcmuyü. *Ləhcədə danışmaq. Dəbdəbəli ləhcə. Fərdi ləhcəyə malik.*

LƏQƏB – Şəxsin əsil adına o şəxsin fərdi xüsusiyyətləri, xarici görünüşü, sənəti, peşəsi, yaşadığı ərazi və məişəti, ictimai vəziyyəti, əsil-nəcabəti və s. ilə əlaqədar artırılan köməkçi ad. Bəlli Əhməd, Qoç Koroğlu. Tıntın Səfər. Göygöz Qənbər. Şeytan Səlim. Çörəkçi Vəli. Komsomol Cəlal. **Seçmə ləqəb** – Şəxsin xüsusi ləyaqət və ya xidmətlərini nümayiş etdirmək məqsədilə verilən və ya adlandırılan, şəxsin istək və arzusunu əks etdirən ləğəb. *İsgəndər-Kəbir, Adil-Ənuşirəvan, Həkim-i-Loğman, Bağdad bülbülü* (Füzuli), *Şərqi Rafaeli* (Behzad). **Kollektiv ləqəb** – Bir qrup adama, ailəyə, nəslə; eyni mntəqədə yaşayan etnik qrupa verilən ləqəb. *Bədnəzərlər, Təndirəgirənlər, Ətyeməzlər, Dikbaşlı, Həkimli, Konto Alvadı* (kənd), *Xərquşlar məhəlləsi* (küçə), *Çirkli Təklə* (kəndi), *O taylılar* və s. Qeyd: Bir sıra səbəblərə görə qrup ləqəblər genişlənilir və ayrılıqda kollektivin hər bir üzvünə qədər çatır; adlanma səbəbləri çox müxtəlifdir.

LƏQƏB AD – Şəxsin rəsmi adı funksiyasında işlənən və əslində ləqəb olan ad: *Məcnun, Pəhləvan, Qaçaq, Məşədi, Qara, Sarı, Seyid, Həzrət, Kapitan, Mayor, Zabit, Qaratel, Ağami, Dadaş* və s.

LƏQƏB ATA ADI – Atanın ləqəbindən əmələ gələn, həm müstəqil, həm də ikinci ata kimi işlənən ata adı: *Koroğlu, Dəmirçioğlu, Keçəçi oğlu, Kürdoğlu, Giziroğlu Mustafa bəy, Qəsaboğlu, Şahzadə Abbas.*

LİMNONİM – Hidronimin bir növü. Hər hansı gölün, süni gölməçənin və nohurun xüsusi adı: *Göy göl. Maral göl. Urmiya gölü. Göyçə gölü. Mingəçevir su anbarı. Ceyranbatan su anbarı. Masazır gölü. Sarısu gölləri. Ağgöl. Mehmangöl. Acınohur gölü. Qədirbatan nohur. Daşaltı nohur.*

LİTOTA – Hər hansı əşya və ya hadisənin ölçüsünü, həcmi, qüvvəsini, əhəmiyyətini, dəyərini və s. həddən artıq azaltmaqdan, kiçiltməkdən ibarət məcaz növü: *Bir damcı su içmək. Cırtıdan. Özü bir qarış, saqqalı yeddi qarış. Bir qarış boyu var.*

LORU SÖZLƏR – Qeyri-rəsmi şəraitdə işlənən, ədəbi danışq normalarından kənar qalan, açıq-saçıq və kobud (bəzən də ədəbsiz) mənalı sözlər və ya söz birləşmələri: *çezdi, sürüşquluya dəm vermək, c-nın yanına bir –r-qoymaq, əkilmək, goplamaq.*

Bədii dil və danışq dili vasitəsilə loru sözlər ümumi ədəbi dilə daxil ola bilər. **Kalan** *mərc qoyurdular* (B.Bayramov). *Əli qurumuş bıçağı yortub böyrümə* (B.Bayramov). *Kimin üstünə it hüsrə qanı getdi* (N.Xəzri).

LÜĞƏT – a) Ya bir dilə, ya da ki, məhəlli və ya sosial dialektə məxsus sözlərin, ifadələrin məcmuyuy. Bu mənada “lüğət” sözü “leksika” sözü ilə sinonimdir. Həmin mənada çox zaman “lüğət tərkibi” ifadəsi işlədilir. b) Lüğət tərkibini müəyyən sistem üzrə təsvir edən kitab. *Idiomlar lüğəti. Sinonimlər lüğəti. Orfoqrafiya lüğəti. Terminoloji lüğət. Alınma sözlər lüğəti. Mürəkkəb ixtisarlar lüğəti.* **Birdilli lüğət** – Tərkibindəki bütün məlumat yalnız bir dildə verilən lüğət. Əsasən izahlı lüğətlər birdilli olur. Lakin tərcümə lüğətlərindən başqa, bütün lüğətlər də birdilli ola bilər. **Diferensial lüğət** – Qohum dillərin lüğət tərkibini bir-birindən fərqləndirən sözləri əks etdirən lüğət. **Dialektoloji lüğət** – Dilin bir və ya bir neçə

dialektinə məxsus sözləri və mənaları izahlı şəkildə əks etdirən lüğət. “*Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti*”. **Ensiklopedik lüğət** – Müxtəlif əşyalar, məfhumlar haqqında (onları əks etdirən sözlər haqqında yox) müasir elmi biliklərin yığcam şəkildə xülasəsini verən lüğət. **Etimoloji lüğət** – Əhatə etdiyi sözlərin mənşəyini aydınlaşdıran lüğət. Əsas lüğət fondu – Dilin ilkin, əsas sözləri, onun lüğət tərkibinin ən sabit hissəsi. **İkidilli lüğət** – İki dilin leksik materialının qarşılaşdırma yolu ilə tərcüməsini verən lüğət. “*Rusca-azərbaycanca lüğət*”, “*Azərbaycanca-rusca lüğət*”, “*Almanca-azərbaycanca lüğət*” və s. **Lüğət tərkibi** – Bir dildəki sözlərin məcmuyu; leksika. **Məktəb lüğəti** – Məzmunu və quruluşu orta məktəbin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış lüğət. **İzahlı lüğət** – Baş sözlər müxtəlif üsullarla (təsvir etmək, sinonimini göstərmək, antonimini qeyd etmək və s.) izah edilməklə onların mənası və işlənmə məqamı göstərilən lüğət. “*Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*”. **Paremioloji lüğət** – Atalar sözü, zərbi-məsəllər, hikmətamiz ifadələrdən ibarət lüğət. **Tezlik lüğəti** – Dildəki sözlərin işlənilmə dərəcəsinə görə sıralandırılması prinsipi üzrə tərtib edilən lüğət. **Tərcümə lüğəti** – İki və daha artıq dilin lüğət tərkibindəki sözləri müntəzəm şəkildə qarşılaşdırma prinsipi üzrə hazırlanan lüğət. Tərcümə lüğətləri ikidilli və çoxdilli olmaqla fərqlənir. Praktik cəhətdən isə ikidilli lüğətlərin əhəmiyyəti daha böyükdür. Nəzərə almaq lazımdır ki, terminoloji, etimoloji, frazeoloji, dialektoloji və s. lüğətlər də ikidilli və çoxdilli ola bilər. **Filoloji lüğət** – Tərkibindəki sözlərin mənaları və işlənmə normaları göstərilən lüğət. *İzahlı filoloji lüğət*. *Filoloji tərcümə lüğəti*. **Frazeoloji lüğət** – Yalnız izah edilmiş və ya tərcümə olunmuş frazeologizmlərin sistimli toplusu.

LÜĞƏT MADDƏSİ – Lüğətdə baş sözü izah və şərh edən məsələ.

LÜĞƏT TƏRKİBİ – Hər hansı dildə olan bütün sözlərin məcmuyu. Lüğət tərkibinin daxilində əsas lüğət fondu mühüm yer tutur.

LÜĞƏT YUVASI – Ayrıca bir lüğət maddəsində toplanmış eyniköklü sözlər qrupu.

LÜĞƏVİ – Lüğət (2-ci mənada) və onu hazırlamaq prosesi ilə əlaqədar olan. **Lüğəvi yuvacıq** – Lüğət yuvacığı (Bax: Yuvacıq). **Lüğəvi məna** – Lüğəti məna (Bax: Məna). **Sözün lüğəvi forması** – Müvafiq leksemin lüğətdə əks etdirilməsi üçün ənənəvi olaraq seçilmiş söz forması (adətən isimlərin adlıq halı, feilin məsdər forması lüğəvi formalar kimi qeyd olunur).

M

MAGİYA FUNKSİYASI – Dilin, sözün sirli, ilahi qüdrətinə bəslənən səhv inamla bağlı funksiya. Mədəni dillərdə bu funksiya tabu və evfemizm hadisələrində özünü göstərir. Müxtəlif söyüş və qarğışlar da bu funksiya ilə əlaqədardır. Kommunikativ cəhətdən mənasız vahidlərin, ümumi-məqbul səciyyə daşımayan səs toplularının işlənməsi də nitqin magiya funksiyasından irəli gəlir.

MAKARONİK – Makaronizmlər işlətmək nəticəsində qrotesk səciyyəsi daşıyan. *Makaronik şeir* – Makaronizmlər işlətməklə yazılmış şeir. Belə şeirlərə qarşı yazdığı bir satira-sında Ə.Nəzmi özü də makaronizmlərdən istifadə etmişdir:

*Mühərrir bəy, əfəndim, bu nə dildir?
Ərəbdirmi, yəhidi, ya xəşildir?
Bədii qoftəm ki, bəlkə zəncəfildir,
Ki, əz buyi-ibarət beylə məstəm.*

MAKARONİZM – Başqa dilə məxsus olan və nitqdə müəyyən bədii məqsədlə qrotesk yaratmaq üçün işlədilən söz və ya ifadə. Aşıq Ələsgərin məşhur dildönməzi belə başlayır:

*Axı biya, biya, bigu,
Bigu, biqof, dağa bax-bax!..
Həyyü həqqü hakim sənsən,
Həyyə bax, bu başa bax-bax!..*

MAKRODİLÇİLİK – 1) Mikrodilçilik və metadilçilik bölmələrini əhatə edən vahid dilçilik; 2) Dili statistik metodlar vasitəsilə geniş planda tədqiq edən dilçilik sahəsi.

MAKROTOPONİM – Geniş istifadə dairəsinə malik, böyük və məşhur fiziki-coğrafi obyektlərin xüsusi adı. *Afrika. Sakit Okean. Şərqi Avropa düzənliyi. Sibir. Pamir. Şimal Buzlu okeanı.* Makrotoponim – obyektləri sistemləşdirərkən süni adlandırma prosesinin nəticəsidir.

MARKA ADI – Bu və ya digər müəssisənin satış üçün istehsal etdiyi məhsulun qanunla müdafiə olunan nişanı: “Meri”, “Pomarin”, “Nataşa” (diş pastası); “Çayka”, “Volqa”, “Jiquli”, “Moskviç”(minik avtomobilləri); “Ağdam”, “Mədrəsə”, “Kürdəmir” (çaxır); “Paytaxt”, “Kosmos”, “Bakı”, “Azərbaycan”, “Göygöl”, “Xəzər” (siqaretlər). Zaman keçdikcə bir çox marka adları tamamilə yoxa çıxır, ya da məişət leksikasına keçir: *sətin, kaşemir, markizet, nabat, manpasi, qutalin* (ayaqqabı mazi) və s. kimi. Onomastikanı ən çox şifahi markalar maraqlandırır. Marka adları elm və texnika ilə əlaqədar əşya bildirən nomenlərdən fərqlənir. Marka satış əşyalarını ifadə edir. Marka adının yazılı formasını qanun ciddi şəkildə qoruyur, bir marka adına oxşar formada başqa adın istifadəsinə yol vermir.

MARKALANMIŞ – Müvafiq dil ifadəsi (fonoloji, qrammatik) olan, korrelyativ əlaməti ilə səciyyələnən. Məsələn, damaq saıtlərinə nisbətən dodaq saıtlərinin əlavə bir əlaməti, nişanı da dodaqlanmadan ibarətdir. Adlıq hala nisbətən başqa hallarda da marka, nişan vardır, bunlar markalanmış hallardır. Təsdiq feilə nisbətən inkar feil markalanmış olur. Morfoloji cəhətdən markalanmış üzv.

MARSİONİM – Marsdakı hər hansı təbii-fiziki obyektin xüsusi adı: *Amazoniya düzənliyi. Zefiriya düzənliyi. Tirren dənizi. Siren dənizi. Olimp yaylası. Yenisey yaylası. Feniks gölü. Fuleki təpəsi. Ulissa boğazı. Antey kanalı. Atlandida* və s.

MAŞIN TƏRCÜMƏSİ – Verilən proqram əsasında mətnin elektron maşınlar vasitəsi ilə bir dildən digərinə avtomatik üsulla tərcümə edilməsi. maşın tərcüməsi ideyasını ilk dəfə sovet ixtiraçısı P.P.Smirnov-Troyanski 1933-cü ildə irəli sürmüşdür. Maşın tərcüməsinin başlıca prinsipləri 1946-cı ildə Amerika dilçisi V.Viner tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. 1954-cü ildən etibarən maşın tərcüməsi üzrə təcrübələr aparılır. Bu işdə struktur dilçiliyin nailiyyətlərindən istifadənin, habelə dilin struktur ünsürləri tezliyinin statistik hesablanmasının mühüm rolu olmuşdur. Lakin qlossematiklər maşın tərcüməsində mənanı nəzərə almamağı təklif edirlər ki, bu da düzgün deyildir. Maşın tərcüməsi sırf məntiqi məzmunu malik mətnlərə müvəffəqiyyətlə tətbiq olunur, bədii ədəbiyyatın tərcüməsində isə hələlik özünü doğrulda bilmir.

MATRONİM – Ana adından törənən ad, ləqəb, ad-san, ata adı, фамилия. *Ağqızıoğlu. Zümrüdoğlu. Xatın uşağı. Güllüqızı.*

MEDIAL – Hecanın orta səsi.

MENTALİZM – Nitq aktını danışan fərdin əqli fəaliyyətinə əsaslanan mürəkkəb hadisələr kompleksinin nəticəsi hesab edən cərəyan. Mentalistlərin fikrincə, dil fikirlərin, hissələrin, iradi aktların ifadəsidir. Bu termin Amerika deskriptiv dilçiliyi nümayəndələri tərəfindən irəli sürülmüşdür. Məlumdur ki, F.de Sössür hər bir dil işarəsinin iki hissədən – işarələyən və işarələnəndən, yəni ifadə planından və məzmun planından ibarət olduğunu göstərirdi. Sössürün bu bölgüsünə, münasibətlərinə görə Blumfildin tələbələri iki cəbhəyə - mentalistlərə və mexanistlərə bölündülər. Mentalistlərə görə (Blumfild, Ç.Friz, Q.Qlison, K.Payk və b.), məna faktorunu dil tədqiqatlarında nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Mexanistlər isə mənanı nəzərə almırlar.

MERKURİONİM – Merkürdəki hər hansı təbii-fiziki obyektin xüsusi adı: *Pan dənizi. Prometey dənizi. Mars dənizi. Feniks dənizi. Admen vadisi. Neptun vadisi. Nus körfəzi* və s.

METADİL – Özlüyündə dil haqqında (dil-obyekt haqqında) danışılan dil; obyektə başqa dilin məzmunu və ifadəsi olan dil).

METADİLÇİLİK – 1. Dil vahidlərinin təbiətinin və funksiyasının öyrənilməsində xalqın ictimai həyatını və təfəkkür tərzini əsas götürən dilçilik sahəsi. Məsələn, nitqin mənimsənilməsi, ikidillilik, uşaqların nitq inkişafı, dilin təfəkkürlə əlaqəsi, semantik diferensiasiyanın ümumi məntiqi qanunauyğunluqları və s. 2. Obyektə təbii insan dili, “ikinci səviyyəli” dillər olan metadillər haqqında elm.

METAFORA – Sözü, ifadənin, əşya və hadisələrin hər hansı bir cəhətdən oxşarlığına, bənzəyişinə əsasən məcazi mənada işlədilməsi: *dağın başı* (“baş” həqiqi mənada canlılara aiddir), *bulağın gözü, qapı ağzı, ipək xasiyyət*. Metafora məcazın ən geniş yayılmış növlərindən biridir. Çünki bənzətmədə insan təxəyyülünün hüdudu yoxdur. Volter göstərirdi ki, hər şeyi hər şeyə bənzətmək mümkündür. Məsələn, ayı pendir qırığına oxşatmaq olar. **Dil metaforası** – Ədəbi dilin bütün üslublarında işlənən, müasir dövrdə neytrallaşmış metafora. **Əşya metaforası** – Əşyalardan ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunması. Jest metaforası – Bax: əl-hərəkət dili. **Leksik metafora** – İlkən metaforik mənası hazırda nəzərə çarpmayan metafora. *Bulağın gözü. İşin qulağından yapışmaq. Başından tüstü çıxır.* **Mürəkkəb metafora** – Müxtəlif bənzərlik əlaqələri əsasında qurulan və bəzən bütün mətni əhatə edən metafora. *Olsaydı məndəki dərd Fərhadə mübtəladə; Bir ah ilə vərərdi Min Bisütunu badə. Fəryadımın səsinə versəydi ahi-Məcnun, Quşmu qərar tutardı başındakı yuvada* (M.Füzuli). **Nitq metafo-**

rası – Ümumi ədəbi dilə məxsus olmayan, bir bədii vsitə kimi yalnız bədii əsərlərdə işlənən və lüğətlərdə təsbit edilməyən metafora. *İnsan azadlıqdır, azadlıq – insan* (S.Vurğun). *Gecə-gündüz düşündürürdü onu diri ölülərin dərdi* (R.Rza). **Sadə metafora** – Əşya və hadisələr arasındakı yalnız bir ümumi əlamət əsasında qurulmuş metafora: *tülkü* (hiyləgərlik), *qurd* (diribaşlıq), *dovşan* (qorxaqlıq), *durna* (qəriblik), *sağsağan* (xəbərçilik), *şir* (cəsarət) və s. **Tərsinə metafora** – Həqiqi məna əsasında yaranmış metaforanı yenidən həqiqi mənada işlətməklə əmələ gələn metafora. M.Ə.Sabirin “Ey alnın ay...” sözləri ilə başlanan satirası başdan-başa tərsinə metafora kimi işlənən vahidlərdən ibarətdir.

METAFORİK – Metafora səciyyəli. Metaforik üslub. **Metaforik mübaligə** – Əlamət və keyiyyətin həddən artıq şişirdilməsinə əsaslanan metafora. *Rüstəm şücaəti*, *Yusif gözəlliyi*, *Hatəm səxavəti*... Klassik ədəbiyyata məxsus belə mübaligələrə qarşı M.F.Axundov və sonrakı realist sənətkarlarımız kəskin mübarizə aparmışlar. **Metaforik ad** – Əsası metafordan ibarət olan hər hansı ad. Toponim: *Şeytan adası*, *Cin dəyirmanı*; şəxs adı: *İldırım*. *Bulud*. *Zülfüqar*. *Aynur*. *Şahbaz*. *Qartal*. *Almaz*. *Qızılgül*; ləqəb: *Qılınç Qurban*. *Pişik Əsəd*. *Donuz Əlağa*. *Semiçka Fatma*. *Siçan Mələk*. *Klyonka Yadulla*.

METAFORİKLƏŞMƏ – Məcəzi mənalar hesabına sözün məna tutumunun genişlənməsi, onda ekspressiv əlamətlərin güclənməsi.

METAFRAZA – Bir dildən digərinə hərfi tərcümə zamanı alınan ifadə (cümlə). “Şərif. *Ona görə də belə müəllimə, hansı ki, heç nəyə ləyaqəti yoxdur, gərək ona lap böyük cəza verilsin*”.

METAQRAM – Bir hərfi dəyişməklə bir sözdən başqa sözdüzəltmə üsulu: *Lələk-kələk-bələk-fələk-mələk*.

Qafiyələri metaqram üzrə düzələn şeir:

Dedilər yarımı ağyar ilə olmuş həmdəm,

Bilmədim gerçək imiş, qalmadı şübhəm-mübhəm.

METATEZA – Sözlərin tərkibində səslərin, yaxud hecaların assimilyativ və ya dissimilyativ əsasda qarşılıqlı yerdəyişməsi. Məsələn, əslində *iləri, topraq, yapraq* sözləri metateza nəticəsində *irəli, torpaq, yarpaq* şəkli almışdır. Habelə məsmırıq-sımsırıq, biki-kibi (kimi), us-su, eyt//ed-de. Metateza hadisəsi assimilyasiya və dissimilyasiya qanunlarının təsiri ilə əlaqədar təzahür edir. Metateza daha çox başqa dillərdən alınan sözlərdə özünü göstərir. Məsələn, ərəb sözü ziyan rus dilində “изьян”, latın sözü mərmər (marmor) “мрамор” şəklinə düşmüşdür.

METHOD – Dilçilik tədqiqatlarında istifadə olunan üsulların məcmusu. **Atomistik metod** – Dil hadisələrini ayrı-ayrılıqda, bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə tədqiq etmə metodu. Belə bir metod XIX əsr dilçiliyi, xüsusən “gənc qrammatiklər” məktəbi üçün səciyyəvidir. **Qarşılaşdırma metodu** – İki və daha artıq dili eyni və ya müxtəlif kökdən olmasını nəzərə almadan elmi şəkildə müqayisə etmə metodu. **Deskriptiv metod** – “Allo” və “ema” prinsiplərindən çıxış etməklə dilin müxtəlif səviyyələrində artıqlıq olub-olmadığını öyrənməkdən ibarət tədqiqat üsulu. Bu üsul dilin hərtərəfli və ən yığcam şəkildə öyrənilməsini təmin edir. **Ekspərimental-fonetik metod** – Nitq səslərini səsyazan və səsləri təhlil edən cihazların köməyi ilə öyrənməkdən ibarət elmi üsul. **Elektroakustik metodlar** – Nitq səsləri komponentlərinin tezliyini öyrənən fonetika metodları. **İmmanent metod** – Mücərrəd dil strukturlarını sırf formal cəhətdən, yəni “məzmun substansiyası”na və “ifadə substansiyası”na əhəmiyyət vermədən təsvir etmə üsulu. **İntegral metod** – Dilin ayrı-ayrı hadi-

sələrini, faktlarını bir sistem halında bir-birilə əlaqəli şəkildə öyrənən metod. **Leksik-statistik metod** – Qlotoxronologiyanın istinad etdiyi bu metod qohum dillər arsındakı yaxınlıq və uzaqlıq dərəcəsini obyektiv şəkildə müəyyənləşdirməyə imkan verir. Belə bir metod 1948-ci ildə Amerika dilçisi, fonoloq Morris Svodeş tərəfindən irəli sürülmüş, sonralar Lis tərəfindən 1955-ci ildə təkmilləşdirilmişdir. Əsas müddəaları belədir: 1. Bütün dillərin leksikasının nüvəsini təşkil edən əsas lüğət tərkibi tədricən dəyişir, özü də eyni sürətlə dəyişir. 2. Əsas lüğət fonduna məxsus sözlərin dildə qalma faizi həmişə eyni olur. 3. Bütün dillərdən tərk olunan sözlərin miqdarı təxminən eyni olur. 4. Qohum dillərə məxsus əsas lüğət fondunun müasir faizi məlum olduqda bu dillərin nə zaman bir-birindən ayrıldığını hesablamaq mümkündür. **Linqvistik təsvir metodu** – Dil vahidlərini planlı şəkildə toplayıb qeydə almaqdan, onların quruluşunu və funksiyasını şərh etməkdən ibarət dilçilik metodu. Bu metod dilçilikdə ən əsas metod hesab olunur. Bəzən buna “obyektiv metod” da deyilir. **Müqayisəli-tarixi metod** – İki və daha artıq qohum dilin yazılı abidələrində və canlı danışmada özünü göstərməyən qədim faktları müqayisə yolu ilə bərpa (rekonstruksiya) edib üzə çıxaran tədqiqat üsulu. **Struktur metod** – Konkret nitq şəraitində realizə olunub-olunmamasından asılı olmayaq dilə məxsus invariantları öyrənən metod. Bu metod kateqoriyaları və tərifləri dil sistemi daxilində yalnız qarşılıqlı əlaqələr və qarşılaşdırmalar əsasında müəyyənləşdirir. **Coğrafi metod** – Ayrı-ayrı dil faktlarını xəritədə qeyd etməklə ümumi nəticə çıxarma metodu.

METONİMİYA – Aralarındakı daxili və xarici əlaqələr əsasında bir əşya adının başqa əşya adı əvəzində işlədilməsindən ibarət məcaz növü. Məsələn, a) qabın içindəki əvəzi-

nə qabın adı işlənir: *Bir boşqab yedi*; b) əsər adı əvəzinə müəllif adı işlənir: *Füzulini çox oxudu*; c) adamların adı əvəzinə onların olduğu yer, məkan adı işlənir: *Bütün salon qulaq asır*; c) əşyanın nədən düzəldiyini bildirmək üçün bu əşya adı təyin kimi işlənir: *qızıl qaşığı, ağac xış* və s.

MEYL – Müəyyən dil hadisəsinin və ya bütünlükdə dilin inkişaf istiqaməti. *Dilin inkişaf meylləri. Dil vasitələrindən qənaətlə istifadə meylli.*

MEZOZEVQMA – Ümumi, müştərək üzvün ortadakı cümlədə yerləşdirilməsi. *Heyrətdə ağıl, yolda salam lazımdır, qəmdə təsəlli.*

MƏCAZ – Bədii ifadəlilik məqsədi ilə əşya və məfhumları müstəqil yolla deyil, dolay yolla əks etmək üçün işlənən söz, ya ifadə. Hər hansı məcaz müxtəlif əşya və hadisələrin şüurda təsəvvür edilən (edilə bilən) qarşılıqlı əlaqələri nəticəsində yaranmış olur. Məcəzin ən geniş yayılmış növləri bunlardır: metafora, metonimiya, sinekdoxa, alleqoriya. Mübaliğə, müqayisə, epitet, kinayə, litota, şəxsləndirmə, perifraza, antonomasiya. **Əqli məcaz** – Danışanın əqli fəaliyyəti ilə, ifadənin düzəldilməsi aktı ilə bağlı olan məcaz növü. Bu məcaz nitqdə ixtisar (ellipsis) və əlavə, artıq sözlər işlətmə meyli ilə əlaqədar olur. *Kitabdan bir xeyir görmədim* → *kitab oxumaqdan...* **İstiarə məcaz** – Bənzətmə əlaqələri əsasında yaranan məcaz, metafora. **Leksik məcaz** – Dil faktı alınıb hazır şəkildə nitqə daxil edilən, nitq prosesində düzəlməyən, sabit səciyyəli məcaz. Leksik məcazlar iki qismə bölünür: məcaz-istiarə, məcaz-mürsəl. **Məcəz-mürsəl** – Bənzətmə, müqayisə əlaqəsindən başqa bütün əlaqə və assosiasiyaları əhatə edən məcaz; metonimiya və sinekdoxa.

MƏCAZİLƏŞMƏ – Sözüün əsas, ilkin həqiqi mənasından əlavə, məcazi məna(lar) kəsb etməsi; məna intiqalı; mə-

na köçürülməsi. Məcəziləşmə hadisəsi formasına, rənginə, hərəkət tərzinə, funksiyasına və s. əsasən əşyalar arasındakı bənzərliklə əlaqədar baş verir.

MƏCAZİ MƏNA – Obyektiv aləmin əşya və hadisələrinə bilavasitə, müstəqim şəkildə istiqamətlənmiş həqiqi mənadan fərqli olaraq dolayısı ilə (həqiqi məna vasitəsilə və həqiqi məna əsasında) bağlı olan əlavə, ikinci dərəcəli, düzəltmə məna. Sadə (kök) sözlərdə həqiqi məna motivləşməmişdir – sözün səs tərkibi ilə onun (sözün) ifadə etdiyi anlayış arasında daxili əlaqə yoxdur. Halbuki sadə sözlərdəki məcazi mənalar motivləşmiş olur, özü də bu motivləşmə sözün həqiqi mənası sayəsində və bu həqiqi məna ilə əlaqədar baş verir.

MƏCHUL NÖV – İşin icrasında subyektin fəal iştirak etmədiyini göstərən feil növü. Burada obyekt subyekt rolunu ifadə edir. Feilin məchul növü aşağıdakı şəkilçilərin köməyi ilə düzəlir: *-il, -il, -ul, -ül; -yıl, -yıl, -yul, -yül; -in, -in, -un, -ün; yazılmaq, döyülmək, alınmaq, çalınmaq, əzilmək, qurulmaq, söylənmək.*

MƏFHUMİ – 1. Dilçilik kateqoriyalarının semantik əsasını təşkil edən məfhumlara aid. **Məfhumi bənzərlik** (maddi bənzərlik, struktur bənzərlik, formasına əsaslanan bənzərlik). **Məfhumi kateqoriya** – Dildə müvafiq tərzdə əksini, ifadəsini tapan ümumiləşmiş, mücərrəd məna. Məsələn, *müjərrədlik, konkretlik, əşyavilik, şəxs, cəmlilik, modallıq, yiyəlik, topluluq, müqayisə, azaltma, çoxaltma.* **Məfhumi təfəkkür** – Məfhumlara əsaslanan təfəkkür, ünsürləri məfhumlardan ibarət olan təfəkkür. 2. Sözün daxili məzmununa, əşyavi xüsusiyyətlərinə aid olan, sözün formal cəhətini nəzərə almayan.

MƏFHUMİLİK KATEQORİYASI – Dildə bu və ya başqa şəkildə ifadə olunan ümumiləşdirilmiş mücərrəd məna.

Aşağıdakı mücərrəd mənalər məfhumiliyə daxildir: mücərrədlik, əşyavilik, konkretlik, cəmlilik, modallıq, mənsubiyyət, topluluq, müqayisə, şiddətləndirmə, azaltma, çoxaltma və s.

Məfhumilik kateqoriyası və ya məfhumli kateqoriya terminini elmə İ.İ.Meşaninov daxil etmişdir. O göstərirdi ki, dünyanın müxtəlif dillərində ümumi təsəvvürlər (məsələn, subyekt haqqında, habelə predikat, atribut, əşyavilik, proses və s. haqqında təsəvvürlər) vardır ki, bunlar həmin dillərdə müxtəlif qrammatik üsullarla ifadə edilir. Bütün dillər üçün ümumi subyekt qrammatik mübtədə şəklində ifadə edilir ki, bu mübtədə nitq hissələrindən ya isim, ya feil forması, ya da başqa nitq hissəsi kimi təzahür edə bilər. Dünya dillərində məfhumli kateqoriyalar azdır, onların qrammatik vasitələrlə ifadə edilməsi üsulları isə həddən artıqdır. İ.İ.Meşaninov göstərir ki, az qala bütün dillərdə subyekt və predikat anlayışları vardır. Halbuki onların ifadə üsulları morfolojiya və sintaksisdə müxtəlifdir. İ.İ.Meşaninovun fikrincə, dünya dillərinə məxsus məfhumli kateqoriyalar universal səciyyə daşıyır. Bütün bu mülahizələr onun 1945-ci ildə nəşr olunmuş “Члены предложения и части речи” kitabında irəli sürülmüşdür.

MƏHƏLÇİLİK – Yalnız müəyyən ərazidə yaşayanların dil xüsusiyyətlərinə aludə olma, bu xüsusiyyətlərə üstünlük vermək meyli.

MƏHƏLLİ – Müəyyən əraziyə məxsus olan, məhdud ərazidə işlənən. Ümumxalq ədəbi dil səciyyəsi daşımayan, nümunəvi norma hesab olunmayan. *Məhəlli sözlər. Məhəlli nitq. Məhəlli dialekt. Məhəlli lüğət.*

MƏHSULDAR – Müasir dövrdə yeni söz və formalar yaratmaq üçün əlverişli olan, çox istifadə olunan. *Məhsuldar şəkilçi. Məhsuldar sözdüzəltmə üsulu.*

MƏİŞƏT LEKSİKASI – Gündəlik məişətdə, ev şəraitində zəruri olan əşya və hadisələrin adlarından ibarət leksika. Bura toy və yas adətləri, bayram, qonaqlıq və s. ilə əlaqədar sözlər də daxildir: *ev, həyat, duz, çörək, qazan, qaşığıq, it, pişik, paltarkəsdı, nişan üzüyü, halva, hüzn...*

MƏQSƏD BUDAQ CÜMLƏSİ – Baş cümlədə ifadə olunan hal və hərəkətin məqsədini bildirən və baş cümlədən çıxan *nə məqsədlə?* (və eyni mənalı *nə üçün?nədən ötrü? niyə?*) sualına cavab olan budaq cümlə. Budaq cümlənin xəbəri arzu-iltizam şəkli ilə, yaxud bu mənada işlənən əmr şəkli ilə ifadə olunur. Budaq cümlənin korrelyatı kimi baş cümlədə *ona görə, ondan ötrü, onun üçün, o məqsədlə, o səbəbə* vahidlərindən biri işlədilir. *Onun üçün ağlayıram ki, inandığım dost da məni darda qoyub qaçdı* (İ.Hüseynov). Budaq cümlə baş cümləyə *ona görə ki, ondan ötrü ki* bağlayıcı birləşmələri ilə bağlanır. *Vahid mütləq getməli idi,ona görə ki, Bakir daha başqa yalanlar düzəldə bilərdi* (İ.Hüseynov).

MƏLUMAT – İfadənin ünsiyyət vasitəsi olma xüsusiyyəti, ifadənin bildirdiyi informasiya. *Əlavə məlumat. Məlumatın informasiya optimallaşdırılması. İntellektual məlumat* – Emosional-ekspressiv və ya üslubi çalarlardan sərf-nəzər etməklə, yalnız əqli-məntiqi informasiya məqsədi izləyən məlumat.

MƏLUM NÖV – Subyektı zahirdə olan və istənilən vaxt zahirə çıxıb bilən feil növü. Məlum növ üçün xüsusi şəkli əlamət yoxdur. Bütün sadə, düzəltmə və mürəkkəb feil kökləri məlum feillər hesab olunur. Məlum növ feillərin subyektı adətən cümlənin mübtədası vəzifəsində çıxış edir.

MƏNA – 1. Şüurda obyektiv aləmə məxsus əşyaların (hadisələrin, keyfiyyətlərin, münasibətlərin) əksi olub, realizə edildiyi müəyyən səs tərkibi ilə daimi və qırılmaz əlaqə

varanması nəticəsində dil faktına çevrilir. Obyektiv aləmin bu cür əksi daxili bir məzmun şəklində sözün (morfemin və i.a.) strukturuna daxil olur. Həmin dil vahidinin səs tərkibi isə maddi cild şəklində özünü göstərir, nəinki mənanı ifadə etmək, onu başqalarına çatdırmaq üçün zəruri olur, həm də bu mənanın meydana gəlməsini, formalaşmasını və inkişafını şərtləndirir. 2. Müəyyən dil vahidinə (sözə) məxsus elə bir əlamətdir ki, danışan şəxs ondan bütün hallarda istifadə edə bilər və bu vahidin tələffüzü bütün hallarda dinləyicilərdə ümumi təsir buraxa bilər. 3. Dil vahidlərinin vəzifələrinin məcmuyu, həmin vahidlər vasitəsilə ifadə olunan, onların məzmununu təşkil edən hər şey. *Zaman mənası. Mənsubiyyət-mənası. Aralıq mənə* – Sözün, tərkibin, ifadə tərzinin semantik inkişafında elə bir mərhələdir ki, hələ köhnə mənə tamamilə tərk olmamış, yeni mənə isə tam formalaşmamışdır. Məsələn, həm sintaktik, həm də morfoloji tərkibə malik tərkiblər belədir. **Atributiv mənə** – Atributiv əlaqə vasitəsilə ifadə olunan əlamət mənası; məsələn: ağ kağız, yaşıl yarpaq. **Derivation mənə** – Müstəqil şəkildə işlənməyib qoşulduğu söz kökünü (və ya düzəltmə sözü) müşayiət etməklə onu dəqiqləşdirən sözdüzəldici şəkilçinin mənası. Qrammatik mənə – 1) Sözün formal hissəsinə aid olan mənə; sözün əsas (əşyavi) hissəsinə deyil, bu əsas hissəyə əlavə olunan köməkçi ünsürlərə məxsus mənə. Məsələn, *gedəcək* vahidində *-əcək* ünsürünün mənası. 2) Tərkibin quruluşunun mənası, söz birləşməsi və cümlələrin tərkib hissəsinin sıralanması ilə ifadə olunan mənə; sözlərin leksik mənası nəzərə alınmadan onların birləşməsi ilə ifadə olunan sintaktik mənə. **Ekstensional mənə** – Sözün müəyyən nitq parçasında kəsb etdiyi (mətni) mənə. **Əlavə mənə** – Əsas (nominativ) mənaya əlavə edilən mənə. Məsələn, *hırıldamaq* sözünün əsas mənası *gülmək*, əlavə

mənası *kobudluqdur*. **Əsas mənə** – 1) Dil vahidinin invariant (emaya məxsus) mənası; 2) Bax: Əşyavi mənə; 3) Bax: uzual mənə; 4) Sözüün məfhumi məzmunu. **Əşyavi mənə** – Sözüün formal (qrammatik) hissəsinin mənasından fərqli olaraq, əsas (əşyavi) hissəsinin mənası. Məsələn, *kitabdandır* tərkibində əşyavi mənə *kitab* hissəsində ifadə olunur. **İlkin mənə** – Sözüün əşyavi hissəsinin ən qədim, ibtidai mənası; sözüün etimonu. **İkinci mənə** – 1) Söz və formanın əsas olmayan düzəltmə mənası; 2) Əlavə mənə. **İntensional mənə** – Bir dil vahidi kimi sözüün mənası. **Kateqorial mənə** – Sözlərin konkret leksik mənasına əlavə olunan ümumiləşdirici (müçərrəd) mənə. Məsələn, isimlərin kateqorial mənası əşyavilik, sifətlərinki əlamət, feillərinki isə iş və hərəkət bildirməkdir. **Kiçiltmə mənası** – Sözüün əsas mənasına əlavə edilən kiçildici mənə; məsələn: **dıqqa-dıqqana-dıqqanacıq**. **Konkret mənə** – Fiziki əşyaları bilavasitə əks etdirən sözlərin mənası; Məsələn: **alma, yasəmən, qapı...Kumulyativ mənə** – Motivləşməmiş sözüün mürəkkəb (semantik tərkibə bölünə bilən). **Sözüün mənası** – məsələn, gön-qaramalın dərisi. **Lügəti mənə** – 1. Sözüün konkret nitq aktında deyil, hər cür konkretlikdən xaricdə götürüldükdə ifadə etdiyi mənə. 2. Bax: Əşyavi mənə. **Məcəzi mənə** – Nitqdə sözüün adi və ya təbii referenti olmayan məfhumu əks etdirmək (ifadə etmək) üçün işlədilməsi nəticəsində kəsb etdiyi mənə, məsələn: *tülkü* (hiyləgər). Məcəzi mənə sözdə əsas mənə ilə yanaşı (birlikdə) mövcud olur. Əsas mənə denotata müstəqim şəkildə istiqamətlənirsə, məcazi mənə məfhumla dolayısı ilə (əsas mənə vasitəsilə) bağlanır. Kök sözlərin həqiqi (əsas) mənası motivləşməmiş mənədirsə, onların məcazi mənası həqiqi mənə vasitəsilə motivləşmiş olur. Metafora, sinekdoxa və metonimiya məcazi mənələrin (məcazların) müxtəlif növləridir. **Müstəqim mənə** – Sözüün

məcəzi (metaforik, obrazlı) mənasından fərqli olaraq, onun semantikasını (sözün siqnifikasiyasını). **Mütləq mənə** – Lüğəvi cəhətdən keyfiyyət və əlamətin ən son həddini ifadə edən və buna görə də şiddətləndirici sözlər və şəkilçilər qəbul etməyən sözün mənası. **Mücərrəd mənə** – mücərrəd isimlərə xas olan ümumiləşdirici mənə, məsələn, *gözəllik, yaxşılıq, inqilab, bitki*. **Nisbi mənə** – Müstəqil olmayan və buna görə də dəqiqləşdirilməsinə və aydınlaşdırılmasına ehtiyac duyulan mənə. **Nominativ mənə** – 1) Sözün bilavasitə əşyaya, hadisəyə, keyfiyyətə yönəlmiş mənası. Məsələn, *ağ* sözü *qar, siud* və ya *təbaşir* rəngi mənasındadır. 2) Sözün müəyyən işlədilmə anında kəsb etdiyi mənə. Məsələn, əzizləmə mənasında: *mənim dovşanım* (C.Cabbarlı). 3) Bax: Ad. **Obrazlı mənə** – Sözün məcəzi keyfiyyət daşıyan mənası. Məsələn, **günəşə doğru**. **Relyasion mənə** – Dil vahidlərinin köməyi ilə ifadə olunan qrammatik mənə. **Söz birləşməsinin formal mənası** – Söz birləşməsini təşkil edən ayrı-ayrı vahidlərin leksik xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan bütövlükdə birləşmənin ifadə etdiyi formal (qrammatik) mənə. Məsələn, *Əlinin kitabı, Əlinin atası, Əlinin heykəli* və s. birləşmələrin hamısında birinci tərəflərin sahibliyi ifadə edilir. **Sintaktik mənə** – 1) Sintaktik kateqoriyaların və sintaktik ifadə vasitələrinin daxili cəhəti, məzmunu. Mübtədanın mənası. Xəbərin mənası. 2) Situasiya (şərait) ilə əlaqədar ifadənin kəsb etdiyi məzmun. Məsələn, **Ay səni öləsən** (təhsin mənasında). **Tərkibin (quruluşun) mənası** – Sintaktik ifadə tərzinin (birləşmə, söz sırası) məzmunu. Məsələn, ikinci növ təyini söz birləşməsi şəklində təkrarlardan düzəlmiş “gözəllər gözəli” tipli tərkibin mənası adətən mənanı şiddətləndirməkdən ibarətdir. **Törəmə mənə** – Sözün ilkin mənasından törəmiş mənə. **Uzual mənə** – Dildə məqbul olan və sabitləşən mənə; sözün adi şəkildə. Təbii

tərzdə işləndikdə kəsb etdiyi məna. **Ümumi şəxs mənası** – Feilin elə təsrif formasıdır ki, istənilən şəxsə aid edilə bilər. Məsələn, *Nə tökərsən aşına, o çıxar qarşına. Əlini vurdu dizinə, indi gəldi özünə.* **Frazeoloji bağlı məna** – Sözün yalnız müəyyən frazeoloji tərkibdə kəsb etmiş olduğu məna. Məsələn, ilim-ilim itmək tərkibinin birinci hissəsinin mənası yalnız bu frazeoloji birləşmə ilə bağlıdır. **Şərti məna** – Yalnız müəyyən mətnə işləndikdə sözə verilən mənadır ki, bu, ümumi və adi (uzual) mənadan fərqlidir: *Hər sadə, mürrəkəb cümləmizin də; Əzəl mübtədasi partiyamızdır* (S.Vurğun). **Şiddətləndirmə mənası** – Sözün əsas mənasına əlavə edilən şiddətləndirici məna, məsələn: yanıb-yanıb töküldü (bərk, çox möhkəm yanıb...). 4) Sözün (ifadənin, tərkibin və s.) müəyyən mətnə işləndikdə, konkret nitq şəraitində (ünsiyyət şəraitində) kəsb etdiyi məzmun; *anlam*. Ünsiyyət şəraiti (və ya mətn şəraiti// mətn/ bəzən linqvistik fakta (mətnə) qarşı qoyulur. Çünki bu sonuncu bir sıra hallarda tam dəqiq olmur. Məsələn, *Mən Qafqazı anam kimi sevirəm* (M.İbrahimov). Dil faktını bir neçə mənada anlamaq olar:1) Mən Qafqazı da anamı sevdiyim kimi sevirəm; 2) Mən (də) Qafqazı anamın sevdiyi kimi sevirəm. *Məna çaları. Sözün məna yükü. Məna bölgüsü.*

MƏNANIN DARALMASI – Tarixi inkişaf prosesində söz əvvəlki mənalarının bir və ya bir neçəsindən uzaqlaşarkən onda baş verən məna dəyişikliyi. Bundan əlavə, ümumxalq səciyyəli sözlərin terminoloji mənada işlənməsi də məna daralmasına səbəb olur.

MƏNANIN GENİŞLƏNMƏSİ – Tarixi inkişaf prosesində söz və ya sabit birləşmənin semantik həcmnin genişlənməsi. Söz və ya birləşmə dar ixtisas və xüsusi terminoloji məna bildirməkdən çevrilib, ümumxalq səciyyəli, ədəbi dilə məxsus məna bildirdikdə məna genişlənməsi hesab olunur.

Məsələn, uşaq oyunu adları məcazi mənada işləndikdə məna genişlənməmiş olur: *Beşdaş oynamasın mənimlə dövrən* (S.Vurğun). *Mənimlə qoz-qoz oynama!* (Ə.Sadiq).

MƏNANIN KÖÇÜRÜLMƏSİ – Sözlərin bir-biri ilə əlaqələnməsi nəticəsində semantik dəyişikliyə məruz qalması (metafora, sinekdoxa, metonimiya). *Funksional məna köçürülməsi. Metaforik məna köçürülməsi.*

MƏNANIN PİSLƏŞMƏSİ – Dil vahidinin elə semantik dəyişkənliyidir ki, bu dəyişkənlik nəticəsində həmin vahid, cəmiyyətdə nisbətən daha dəyərsiz, hörmətsiz, xeyirsiz hesab edilən varlıqları (prosesləri, keyfiyyətləri, insanları və s.) bildirməyə başlayır. Məsələn, *allamə, cəza, naqqal, yanşaq* və s. sözlər mənaca pislənmişdir.

MƏNANIN YAXŞILAŞMASI – Elə semantik dəyişmədir ki, bu dəyişmə nəticəsində söz cəmiyyətdə nisbətən daha qiymətli, daha xeyirli, hörmətli hesab edilən varlıqları (prosesləri, keyfiyyətləri, insanları və s.) bildirməyə başlayır. Vaxtilə “nazir” hər hansı iş, qulluğa baxan, nəzarətçi mənasında olmuşdur, sonralar isə mənası yaxşılaşmış, dövlətdə yüksək vəzifəli şəxsləri bildirmişdir. İnqilabdan əvvəl “Sibir” (habelə “Sibirə getmək”, “Sibirə göndərilmək”) mənfi mənəli söz idisə, müasir dövrdə bu sözün mənası yaxşılaşmışdır. *Əmək, zəhmət, işləmək, oraq, çəkic, fəhlə, gümrah, mükafat* sözləri də bu qəbildəndir.

MƏNTİQİ CƏRƏYAN – Dilçilik kateqoriyalarını mənfi kateqoriyaları ilə eyniləşdirən, cümləni ümumi və mücərrəd bir məntiqi-semantik sxemin təzahürü, realizasiyası hesab edən cərəyan.

MƏNTİQİ XƏBƏR – Cümlədə hər hansı iş, hadisə, şəxs və s. haqqında verilən məlumat. Qrammatik xəbərdən fərqli olaraq məntiqi xəbər tərkibində ikinci dərəcəli üzvlər də olan

xəbər qrupu ilə və ya qrammatika baxımından xəbər olmayan sözlərlə ifadə oluna bilər. *Danışır Bakı* cümləsində üzərinə məntiqi vurğu düşən *Bakı* məntiqi xəbərdir (Müq.et:rema). *Atlı döyüşçülər düşmən gözünə görünməmək üçün meşənin dərinliklərindən keçib gedirdilər* (Ə.Məmmədخانlı) – cümləsində *atlı döyüşçülər* mübtədə, qalan bütün sözlər birlikdə məntiqi xəbərdir.

MƏNTİQİ MÜBTƏDA – Cümlədə haqqında bəhs olunan üzv. Qrammatik mübtədadan fərqli olaraq məntiqi mübtədə tərkibində ikinci dərəcəli üzvlər də olan (məntiq hökmün ikinci dərəcəli üzvlərini fərqləndirmir, məntiqdə yalnız subyekt, predikat və bağlama fərqlənir) mübtədə qrupu şəklində, habelə ismin vasitəli hallarında (adlıq haldan başqa ismin digər halları) çıxış edə bilər. *Uzun müddətdən bəri qarşılaşmağa hazırlaşdığımız qonaqlar gəlib çıxdılar* cümləsində *gəlib çıxdılar* xəbər, qalan hissə məntiqi mübtədədir. Yaxud, *Sənə nə oldu?* cümləsində *sənə* sözü məntiqi mübtədədir.

MƏNTİQİ VURĞU – Cümlədə mənasını qabarıq şəkildə nəzərə çatdırmaq məqsədilə müəyyən sözün tələffüzçə fərqləndirilməsi. Müq.et: *Qardaşım sabah kəndə gedəcək* (Mən yox, qardaşım). *Qardaşım sabah kəndə gedəcək* (Qeyri yerə deyil, məhz kəndə...). *Qardaşım sabah kəndə gedəcək* (mütləq kəndə getməlidir).

MƏRHƏLƏ – Ümumi fəlsəfi planda götürüldükdə dilin elmi tədqiqat fazalarından biri. Konstruktlar mərhələsi – Strukturun mücərrəd təsviri: dil hadisələrini mücərrəd semioloji struktur hesab etmə. *Protokol mərhələsi* – Dil hadisələrini müşahidə etmə, mərhələsi (adətən konstruktlar mərhələsi ilə qarşılaşdırmaq üçün işlədilir).

MƏRKƏZ – Mürəkkəb söz, frazeoloji vahid, söz birləşməsi, cümlə və s. tərkibində qrammatik, leksik və s. məzmunun başlıca ifadəçisi. *Məna mərkəzi. Qrammatik mərkəz.*

MƏSDƏR – Feilin iş, hal və hərəkəti ən mücərrəd şəkildə ifadə edən ad forması; şəxs, zaman, kəmiyyət, şəkil formalarından mərhum olan feil forması; iş, hal və hərəkətin fail ilə (subyekt, iş görən ilə) əlaqəsini əks etdirməyən feilin ad forması. Azərbaycan dilində xüsusi məsdər şəkilçisi vardır: -maq,-mək. Məsdər isim kimi hallanır, mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçilərini qəbul edir və cümlənin müxtəlif üzvü ola bilər. İsimlər kimi qoşmalarla işlənir, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin həm birinci, həm də ikinci tərəfi kimi çıxış edir. Bununla yanaşı, isimlərdən fərqli olaraq, məsdər cəmlənə bilmir. Isimlərdən sözdüzəldici şəkilçi qoşmaqla yeni söz düzəltmək olursa, məsdərdən yeni söz düzəlmir. Feil kimi məsdərə də inkarlıq şəkilçisi qoşula bilər. Məsdər feilin bütün məna növlərinə məxsus şəkilçilərlə işlənə bilər. *Asılı məsdər* – Xəbər yerində və mürəkkəb xəbərin tərkibində işlənən məsdər. *Oxumaq lazımdır. Gəzməyə başladı. Müstəqil məsdər* – Cümlənin mübtədası yerində işlənən məsdər. Məsələn, *gecikmək ölümə bərabərdir. Qaçmaq da igidlikdəndir. Məsdər tərkibi* – Məsdərə aid olub ondan əvvəl gələn sözlərlə bu məsdərin birləşməsindən ibarət konstruksiya. *Talesiz ömrümün sonuna qədər sizi bu halda görmək və bir məzar sükutu içində seyr etmək istəram* (C.Cabbarlı).

MƏSDƏR CÜMLƏSİ – Baş üzvü müstəqil məsdərdən ibarət təkterkibli cümlə. *Oxumaq, oxumaq, oxumaq!* (V.İ.Lenin). *Qaçmaq, qaçmaq, qaçmaq!* (Ü.Hacıbəyov). *Mənim ölümüm üçün qərar çıxarmaq* (C.Cabbarlı).

MƏSƏL – Hər hansı bir həyati hadisə ilə əlaqədar işlənən və müəyyən fakta, hadisəyə, əhvalata işarə edən obrazlı,

məcəzi ifadə. Məsəl məcaziliyinə görə idiomatik ifadəyə, bitkinliyinə görə atalar sözlərinə yaxın olsa da, onlardan fərqlənir. Atalar sözlərindən fərqli olaraq məsəl o qədər də bitkin cümlələrdən ibarət olmur, burada həmişə bir natamamlıq, yarımçıqlıq, eyham vardır. Məsəl bağlı olduğu həyati hadisə ilə əlaqəsini tamam itirdikdə idiomatik ifadəyə çevrilir. Başqa sözlə, məcazi ifadə motivləşmiş olduqda məsəl, motivləşmədikdə idiom olur. İdiom daxili formadan məhrum olmuş məsəldir, məsəl daxili forması aydın (məlum olan) idiomdur. *Mıxı mismara döndərən var. Dilimə bağla. Mıxdakını döyərlər. Başını kola dürtmək.*

MƏTBUAT DİLİ – Qəzet-jurnal dilinin, publisist dilin ümumi adı. Çox zaman “qəzet dili”, “qəzet üslubu”, “qəzet ifadəsi” tərzində qeyd olunur.

MƏTN – Yazıya alınmış nitq parçası, söyləm.

MƏZMUN – Dil vahidlərinin daxili, məna cəhəti, məfhumi cəhəti. *Cümlənin məzmunu. Məfhumi məzmun. Əşyavi-məfhumi məzmun.*

MƏZMUN VƏ İFADƏ PLANI – Dilin müxtəlif mərhələlərinə (yaruslarına) məxsus vahidləri öyrənməkdə istifadə olunan iki başlıca dilçilik planıdır. İfadə planı dil iyerarxiyasının bütün mərhələlərinə məxsus vahidlərdə (fonem, morfem, söz birləşməsi və s.) özünü göstərir.

Məzmun planı isə dil vahidlərinin məzmunu, mənası hesab edilir. Məzmun planına malik dil vahidlərinin iki cür – leksik və qrammatik mənası fərqləndirilir. Leksik məna konkret əşya və hadisələr (denotat) ilə əlaqədar olub, “semantika”da öyrənilir. Qrammatik məna isə “qrammatika” tərəfindən öyrənilir. Bu iki mənanı bir-birindən təcrid etmək düzgün deyildir, bunlardan birinin varlığı üçün digərinin varlığı zəruridir.

Müasir struktur dilçilikdə məzmun və ya ifadə planına malik vahidlər belə mücərrədləşdirilir; xətti vahidlər və fonemlər yalnız ifadə planına malik olursa, morfem, leksem və sintaksemlər məzmun planına da malikdir.

Bu iki plana əsaslandıqda demək olar ki, morfem dilin ən kiçik iqiplanlı (ikitərəfli) vahididir. Morfemin ifadə planı fonemlərin müntəzəm və ardıcıl düzülüşündən təşkil olunursa, onun məzmun planı allomorfların mənasından ibarət olur. Məsələn, *əlaçılarımız* söz-forması on iki səsdən ibarət olub, dörd morfemə (ə-la-çı-lar-ımız) ayrılır. Burada ifadə planı müvafiq fonemlərin bir-birinin ardınca gəlməsindən ibarətdir. Habelə morfemlərin də ifadə planını onların (morfemlərin) ardıcıl düzümü təşkil edir.

MİXİ YAZI – Pazşəkili xətlərin müxtəlif kombinasiyalarından ibarət işarələri olan və qabaq Asiyada yayılan qədim yazı növlərindən biri. Bu yazını qədim şumerlər yaratmışlar. Şumerlərin mixi yazısı da Misir və Çin heroqlifləri ilə yanaşı ideoqrafik yazının növlərindən hesab edilir. Qədim Babilistanda bu yazı ucu iti ağaclarla, gil lövhələr üzərində yazılırdı. Sonra həmin lövhələr yandırılırdı. *Qədim fars mixi yazısı. Mixi yazı işarələri. Mixi yazısı olan mətn.*

MİKRODİLÇİLİK – Dil sistemi daxilində hər cür bağlılığı, qarşılıqlı əlaqələri və ziddiyyətləri öyrənən dilçilik sahəsi.

MİKROTOPONİM – Əsasən təbii, fiziki-coğrafi obyektin xüsusi adı, bəzən də insan tərəfindən yaradılan, lakin məhdud dairədə istifadə olunan xüsusi ad. Bu adlar ancaq məhdud ərazidə işlənir və bir qrup insanlara bəlli olur. Çay, meşə, yarğan, bataqlıq adları. Digər mikroobyektlər (quyu, körpü, buruq, qışlaq, ovçu evləri) və s. də buraya daxildir.

MİNİMAL QOŞALIQ – Eyni mövqedə çıxış edən bir fonem fərqi ilə əlaqədar fərqlənən iki söz və ya iki fonem. Minimal qoşalıqda özünü göstərən fərq yalnız bir diferensial əlamətdə təzahür edə bilər: *gəl-kəl, gül-kül, yaz-yas, at-as, göz-gör*.

MİNUSKULLAR – Adi (sətri) şəkildə yazılması mümkün olan hərflər (adətən qədim yunan və latın yazıları haqqında söhbət gedərkən işlədilir). **Qotik minuskul** – Bax: Qotik yazı. Minuskul yazı – Bax: Yazı.

MODALLIQ – Danışanın ifadə olunan fikrə münasibətini, ifadə olunan fikrin obyektiv varlığa münasibətini əks etdirən qrammatik-semantik kateqoriya. İfadə olunan fikir məzmunca ya real, ya da qeyri-real şəkildə, ya mümkün, ya da qeyri-mümkün şəkildə, ya arzu olunan, ya da arzu olunmayan şəkildə, ya zəruri, ya da ehtimali şəkildə və s. anlaşılıla, işlədilə bilər. Zaman və şəxs mənaları ilə modal mənə birləşib predikativlik kateqoriyası əmələ gətirir. Modallıq anlayışı qrammatik və leksik vasitələrin (feil formaları, modal sözlər, intonasiya, ədatlar) köməyi ilə ifadə olunur. **Obyektiv modallıq** – İfadə edilən fikrin obyektiv varlığa münasibətini əks etdirən modallıq. Burada reallıq və ya qeyri-reallıq, mümkünlük və ya qeyri-mümkünlük, zərurilik və ya ehtimallıq və s. nəzərdə tutulur. Obyektiv modallığın ifadəsinə xidmət edən qrammatik vasitələr bunlardır: feilin formaları, feilin zamanları, intonasiyanın müxtəlif növləri (məlumatverici intonasiya, sual intonasiyası) və s. **Subyektiv modallıq** – İfadə olunan fikrə danışanın münasibətini əks etdirən modallıq. Burada inam və inamsızlıq, razılıq və narazılıq, ekspressiv qiymətləndirmə nəzərdə tutulur. Subyektiv modallığın ifadəsinə xidmət edən linqvistik vasitələr bunlardır: söz sırası, intonasiya (nida intonasiyası, şadlıq, təəssüf, şübhə, tə-

əccüb, qətiyyət, inamsızlıq, tərəddüd, kinayə və s.), leksik təkrarlar, modal sözlər, ədatlar, nida, ara sözlər, ara söz birləşmələri, ara cümlələr.

MODAL SÖZLƏR – Danışanın bütövlükdə fədə olunan fikrə və ya bu fikrin ayrı-ayrı hissələrinə münasibətini bildirən nitq hissəsi. Modal sözlərin məna növləri bunlardır:a) Təsdiqedici modal sözlər: *əlbəttə, haqiqətən, şübhəsiz, doğrudan* (da), *şəksiz...*b) Yekunlaşdırıcı modal sözlər : *deməli, qıssası, beləliklə, ümumiyyətlə, nəticədə...* c) Ehtimali modal sözlər: *bəlkə, yaqın, deyəsən, ehtimal* (ki), *güman* (ki), *sanki, elə bil* (ki)...

Sintaktik funksiyasına görə modal sözlər daha çox ara sözlər vəzifəsində çıxış edir. dialoq nitqində isə çox zaman söz-cümlə funsiyasında işlənir: *Gedəcəksən? – Əlbəttə!*

MODEL – Hər hansı dil vahidini təşkil edən hissələrin sıralanma ardıcılığını əks etdirən ümumi sxem, qəlib. *Sözdüzəltmə modeli. Cümlənin modeli.*

MODELLƏŞDİRMƏ – Öyrənilən obyektin sxemini yaratmaqdan ibarət tədqiqat üsulu. Modelləşdirmədən o zaman istifadə olunur ki, ya öyrənilən obyekt bilavasitə müşahidə etmək mümkün olmur, ya da bu obyekt olduqca mürəkkəb səciyyəli olur.

MODULYASIYA – 1. Nitqdə supersegment fonetik vasitələrdən istifadə olunması. Nitqin modulyasiyası. 2. Cümlənin supersegment vasitəsi olan fraza vurğusu, fasilə, ritm və s.

MONQOL DİLLƏRİ – Monqol dilləri ailəsinə xalxamonqol, buryat-monqol, kalmık və s. dillər daxildir.

MONOFTONQ – Bir səsdən ibarət sadə sait. Monofonq diftonqa, triftonqa və s. qarşı qoyulur. Tələffüzü zamanı danışq üzvlərinin vəziyyəti (yəni səsin məxrəci) dəyişməz qalan sait monofonq hesab edilir.

MONOGENEZ NƏZƏRİYYƏSİ – Bütün konkret dillərin tədricən bir ümumi əsas dildən diferensiasiya yolu ilə əmələ gəldiyini iddia edən nəzəriyyə.

MONOLOQ – Danışanın öz-özünə müraciətlə söylədiyi nitq. Dialoqa nisbətən monoloq daha mürəkkəb sintaktik quruluşa malik olması, daha geniş mövzunu əhatə etməsi ilə səciyyələnir. *Monoloq nitqi. Monoloq üslubu. Daxili monoloq* – Bədii əsərlərdə personajların daxili həyəcanlarını təsvir etmək üçün işlənən xüsusi üslubi qaydadır. Burada baş vermiş hadisələrin təsviri verilmir, bəlkə bu hadisələrlə əlaqədar yaranmış fikirlər, duyğular personajın daxili nitqi vasitəsilə ifadə olunur. Burada həm vasitəli, həm də vasitəsiz nitqə məxsus keyfiyyətlər özünü göstərir. **Dramatik monoloq** – Monoloqun elə bir növüdür ki, burada səs dili informasiya verilişinin digər üsullarını (mimika, əl-hərəkət dili, plastik hərəkət və s.) müşayiət üçün işlədilir. **Lirik monoloq** – Hiss-həyəcan və emosiya ifadəsi üçün işlədilən monoloq. **Nəqli monoloq** – Məntiqi və ardıcıl surətdə təşkil olunmuş məlumat vasitəsi kimi işlənən monoloq. **Təbliği monoloq** – Natiq nitqinin əsas forması olan monoloq.

MONOREMA – Bir üzvdən obarət olan ifadə. Belə ifadələrin sintaktik funksiyası buradakı prosodik vasitələrin köməyi ilə müəyyən edilir. Məsələn: *Səhərdir. Səhər?*

MONOTONİK – Monotonizm xüsusiyyətli, monotonizm xüsusiyyətinə malik. **Monotonik vurğu** – Musiqililik cəhəti müstəqil olmayan və buna görə də fonoloji keyfiyyətə malik olmayan vurğu, məna fərqləndirməyən vurğu. **Monotonik dil** – Monotonizmi, monotonizm xüsusiyyətinə malik olması ilə səciyyələnən dil. Məsələn, Azərbaycan, rus, fransız, ingilis dilləri kimi.

MONOTONİZM – Dilin fonoloji sistemində ahəng korrelyasiyasının yoxluğu. Bu halda tonik vurğu sözləri və morfemləri fərqləndirməyə xidmət göstərmir. Məsələn, ingilis dilində belədir.

MONOVOKALİK DİL – Yalnız bir saiti olan birsaitli dil. Məsələn, vişram, aranta, abazin dilləri. Bu cəhətdən kabardin dilləri diqqəti cəlb edir. Bu dillərdə yalnız bir sait – “a” saiti vardır. Həmin yeganə sait gah qısa, gah uzun tələffüz olunur. Kabardin dillərində həm də “əe” (əe) saiti vardır ki, bu səs) “a”, “e”, “i” saitləri arasında orta mövqə tutur. Həmin dillərdə samitlər isə həddən artıq çoxdur:70-80. Burada bir (və ya iki) saitin bir samitlə (70-80 samit) birləşməsindən 140-160 heca alınır və bu hecaların hər biri fonem səciyyəsinə malik olur. Deməli, sait səsi az olan kabardin dillərinin fonetikasi zəngindir.

İngilis dilçisi M.Svodeş müasir dünya dillərinin (hind-Avropa, sami, Afrika, Tibet və s.) müqayisəsi əsasında bütün dillər üçün “ulu dil”in mənzərəsini bərpa etməyə cəhd göstərmişdir. O, müəyyənləşdirmişdir ki, qədim “ulu dil”də yalnız bir sait və on bir samit vardır.

MORF – Söz-formanın ən kiçik hissəsi: əl, ilə, göz-lük, gəl-miş-di. Morflar “kök morf” və “şəkilçi morf” adı ilə iki qismə bölünür. Şəkilçi morfların da prefiks, suffiks, interfiks, postfiks və fleksiya kimi növləri vardır. Müxtəlif söz-formalarda çıxış edən morfların məcmuyu morfem təşkil edir. Məsələn, *al-dı, gəl-di, vur-du, öl-dü* söz formalarında dörd morf (-*dı,-di,-du,-dü*) bir morfem təşkil edir.

MORFEM – Sözüün ən kiçik mənalı hissəsi. Dilin ən kiçik mənalı vahidinə morfem, ən kiçik mənası olmayan vahidinə fonem deyilir. Morfem sözdən və cümlədən fərqli olaraq, adətən ayrılıqda işlənir, sözüün tərkib ünsürü kimi çıxış

edir və ya söz forması təşkil edir. Halbuki söz də, cümlə də ayrılıqda, müstəqil şəkildə işlənə bilər. Morfem dilin quruluş vahididir, söz – nominativ, cümlə isə kommunikativ vahiddir. Dilçilikdə morfem anlayışı geniş və dar mənada işlənir, Morfem terminini ilk dəfə dilçiliyə gətirən İ.A.Boduen de Kurtene olmuşdur. O özü həm də morfemin geniş və dar mənada anlaşılma biləcəyini göstərmişdir. Morfemin dar anlayışını hazırda Moskva dilçilik məktəbinin nümayəndələri müdafiə edirlər. Onların fikrincə, sözün ən kiçik hissələrinə (kök, ön şəkilçi, son şəkilçi, daxili şəkilçi) morfem deyilir. Geniş mənada morfemə belə tərif verilir: morfem dilin ən kiçik mənalı vahididir. Bunun nəticəsidir ki, dildəki morfemlər iki qismə ayrılır: a) seqment morfemlər – sözün hissələrindən ibarət olan morfemlər; b) superseqment morfemlər – intonasiya, vurğu ilə əlaqədar sözlərin, söz-formaların fərqləndirilməsi. Geniş mənada götürüldükdə morfemlərə həm də qrammatik mənanın ifadəsinə xidmət edən köməkçi sözlər (qoşma, bağlayıcı, artıqlıq, ədat) da daxil edilməli olur. Geniş mənada morfem nəinki sözün, həm də söz birləşməsinin və cümlənin quruluş hissəsidir. Morfemin həm ifadə planı (səs tərkibi), həm də məzmun planı (semantikasi) vardır. Məsələn, *sənin kitabın və kitabın cildi* birləşmələrində çıxış edən *kitabın* tərkibində eyni ifadə planına malik *-ın* morfemi məzmun planına görə birinci halda ikinci şəxs təkin nisbət şəkilçisi, ikinci halda yiyəlik hal şəkilçisi kimi çıxış etmişdir. Deməli, bu *-ın* morfemi omonim hesab olunmalıdır. Morfemlərin semantik (məzmun) və fonetik (ifadə) cəhətdən qarşılıqlı əlaqələri, onların variantları çox müxtəlifdir. Morfemlərin strukturunu dəqiq surətdə təsvir etmək məqsədi ilə “morf” və “sem” terminləri irəli sürülmüşdür. “Morf” terminini C.Hokket təklif etmişdir. Morfemin konkret fonetik variantı-

na morf deyilir. Məsələn, dilimizdə *-lar/lər* morfemi müxtəlif variantlarda *-lar/-lər, -dar/-dər, -rar/-rər, -zar/-zər, -nar/-nər* təzahür edə bilər: *kitablar, əllər, atdar, itdər, narrar, çəpərrər, qız-zar, gözzər, adamnar, gələnnər*. Tərkibində iştirak edən fonemlərin miqdarına görə morfemlə bir, iki və çoxfonemli morfemlər adı ilə üç yerə bölünür. Bir fonemli: *o, a; kitab-ı, öz-ü* iki fonemli: *ox, ş, kitab-da, dər-s-in; çoxfonemli: göz, dörd, oxu-malı, yaz-maqda* və s. Sem terminini dilçiliyə V. Skaliçka gətirmişdir. Morfemin semantik (məna) baxımdan ən kiçik variantına sem deyilir. Morfemlər təksemi (təkmənalı) və çox semli (çoxmənalı) ola bilər. Azərbaycan dilindəki bütün şəkilçi morfemlər təksemi morfemlərdir. Beləliklə, morfem dilin ikitərəfli quruluş vahididir, semantik və fonetik cəhətdən vəhdət təşkil edir, yəni bütün morflarının və semlərinin birliyindən, vəhdətindən ibarət olur. Bəzən tarixi inkişaf prosesində və ya üslubi məqsədlərlə morfemlərin semantik və fonetik cəhətdən əlaqəsi, tarazlığı pozulur və nəticədə, ümumiyyətlə morfemin ikitərəfli vahid olması prinsipinə şübhə oyanır. Xüsusilə sıfır morfem məsələsi diqqəti cəlb edir. Konkret morflar şəklində çıxış etməyən morfem sıfır morfem hesab edilir. Məsələn, qeyri-müəyyən təsirlik hal, qeyri-müəyyən yiyəlik hal şəkilçiləri sıfır morfemlər hesab edilməlidir. Çünki bunlarda yalnız semlər təzahür edir, morflar isə yoxdur. Dildəki roluna görə morfemləri üç yerə bölmək olar: kök-morfem, əsas morfem, şəkilçi morfem. Sözdüzəltmə yuvacığı təşkil edən bütün sözlər üçün ümumi, müştərək olan hissəyə kök deyilir. Məsələn, vasitəli, vasitəsiz, bilavasitə sözlərinin hamısı üçün müştərək hissə vasitə morfemidir. Deməli, bu, kök-morfemdir. Kök morfem nəinki sözdüzəltmə yuvacığı üçün mərkəz təşkil edir, habelə leksik mənanın formalaşması və ifadəsi üçün də bir əsas olur. Bir çox sözlə-

rin tərkibində təkrarlanan kök-morfem çox müxtəlif semantik və fonetik dəyişmələrə məruz qalır. **Birləşdirici morfem** – Sözdüzəltmə işində mühüm rolunu oynayan şəkilçi morfem. Məsələn, *birbəbir, darmadağın, düppədüz, tələm-tələsik, yazhayaz, qaç-haqaç* vahidlərində *ba, mə, pə, əm, ha, a* morfemləri. **Derivasiyon morfem** – Sözü ləksik mənasına təsir edib onu dəyişməklə yeni söz əmələ gətirən şəkilçi morfem. Əl-cək, göz-lük, ağıl-lı, gül-əyən sözlərindəki ikinci morfemlər. **Leksik morfem** – Kök morfemlərlə derivasiyon (sözdüzəldici) morfemlərin birlikdə ümumiləşmiş adı olub, flektiv (relyasiyon) morfemlər yalnız qrammatik məna bildirir. **Kök morfem** – Sözü əsas ləksik mənasını ifadə edən ən kiçik hissəsi: *yaz-tçı-lar-ımız-dan* söz-formasında “yaz” kök morfemdir. **Seqment morfem** – Əsl mənada morfem deməkdir. Bu termin “supersegment morfem” termininə qarşı yaradılmışdır. **Sıfır morfem** – Qrammatik (sözdəyişdirici) şəkilçinin olmaması, işlənməməsi. Bu vəziyyət özlüyündə müəyyən qrammatik dəyərlilik kəsb edir. Bütün digər morfemlərin açıq şəkildə işlənməyə allomorfları olursa, müvafiq paradigma daxilində sıfır morfem allomorfları olmaması ilə onlara qarşı qoyulur. *Kitab+0* sözünün sonunda sıfır morfem olduğunu ona görə söyləmək mümkündür, bu söz başqa şəkillərə düşdükdə (*kitab-a, kitab-dan və s.*) işlənməyə allomorflarla sıfır morfemi qarşılaşdırmaq mümkündür. Supersegment morfem – Həmişə eyni məzmun ilə əlaqədar olan güc, ton, uzunluq kimi vahidlər.

MORFEMİKA – Sözü mənəli hissələri (morflar və morfemlər) haqqında təlim. Bu təlim morfemlərin quruluşunu və onların müəyyən ardıcılıqla düzəlmə qanunauyğunluqlarını öyrənir.

MORFEMLƏR ÜZRƏ TƏHLİL – Müasir dil baxımından sözdəki bütün canlı morfemləri müəyyənləşdirib təhlil etmə.

MORFOLOGİYA – Sözün quruluşunun müxtəlif aspektlərini, sözün formasını öyrənən dilçilik sahəsi. Dillərin morfoloji strukturunun müxtəlifliyi nəzərə alınaraq dilçilikdə morfologiyanın bir neçə növü müəyyənləşdirilmişdir: a) iltisqa (aqqlütinativ) morfolojiya; b) analitik morfolojiya; c) flektiv morfolojiya. **Analitik morfolojiya** – Qrammatik kateqoriyalar sözlərin analitik formaları ilə ifadə edilən morfoloji struktur. **İltisqa (aqqlütinativ) morfolojiya** – Morfemlərin bir-birilə yanaşı gəlməsi və bu zaman bir morfoloji dəyişiklik baş verməməsi əsasında qrammatik kateqoriyaların ifadəsi. **Flektiv morfolojiya** – Qrammatik əlaqələrin ifadəsi üçün fleksiyadan istifadə edən morfolojiya.

Dillər bir-birindən təkcə bu və ya digər qrammatik mənalara ifadə edib-etməməsinə görə fərqlənirlər, bəlkə həm də daha çox necə ifadə etmələri ilə fərqlənirlər. Müxtəlif dillərdə qrammatik ifadə üsullarından istifadə etmə baxımından müxtəliflik, fərqlər olduğu kimi, mühüm oxşarıqlar da vardır ki, bunlar da qrammatik mənalara öz təbiəti, mahiyyəti ilə əlaqədardır.

Morfologiyanın predmeti dildə ifadə planı ilə məzmun planının qarşılıqlı münasibətlərini öyrənməkdən ibarətdir. Bu qarşılıqlı münasibətlər forma ilə funksiyanın qarşılıqlı münasibətləri ilə sıx surətdə əlaqədardır. Bu qarşılıqlı münasibətləri tam dəqiqliyi ilə müəyyənləşdirmək olduqca çətin dir. Ona görə ki, dilin morfoloji qanunları çox mürəkkəb mahiyyətə malik olması ilə fərqlənir və dilin səs sistemindən fərqli olaraq burada işarələyən ilə işarələnən arasında uyğunluq yoxdur. Morfolojiyada əsas yeri sözün strukturunun

təhlili tutur. Hər bir strukturu təhlil edərkən onun tərkib hissələrinin təsviri zəruridir. Morfoloji təhlildə sözün mənalı hissələrini fərqləndirmək və onları təsnif etmək lazım gəlir.

Antik dövrlərdən bəri ənənəvi olaraq sözə dilin bölünməz vahidi kimi baxmışlar. Odur ki, sözün əsası ilə paradiqma anlayışını qarışdırmışlar. XIX əsrin sonlarına yaxın morfoloji sistem haqqında görüşlər dəyişir, əsas, prefiks, postfiks, fleksiya anlayışları dəqiqləşir, morfem termini geniş şöhrət qazanır. Dilin ən kiçik mənalı ünsürü morfem adlandırılmağa başlayır.

Tədqiqatçıların diqqətini belə bir cəhət cəlb edir ki, dildə məzmun ilə ifadə arasında uyğunsuzluq vardır və bu məsələ bilavasitə morfem anlayışı ilə əlaqədardır. Daha bir maraqlı məsələ morfemin özündən böyük vahidlərə münasibəti məsələsidir. Morfem sözünmü, yoxsa daha böyük vahidin – sözləmin tərkibinə daxildir?

Dilçilik ədəbiyyatında morfem anlayışından çox geniş miqyasda istifadə olunur, nəzəri dilçilikdə bu terminə çox böyük diqqət və əhəmiyyət verilir, müxtəlif dillərin qrammatik sistemləri bu morfemlər üzrə təhlil əsasında nəzərdən keçirilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq elmdə morfem problemi həll olunmamış qalır, bu termin tam aydınlaşdırılmamışdır və müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif tərzdə başa düşülüb şərh edilir. Morfem anlayışının dolaşdırılmasında deskriptiv dilçiliyin təsiri çoxdur. Belə ki, klassik deskriptiv dilçiliyə görə morfem sözün hissəsi deyil, sözləmin hissəsidir. Nitqin seqmentasiyasını deskriptivistlər belə təsəvvür edirlər ki, “sözləmin səs tərkibinin hər bir parçası bu və ya digər morfemə məxsus olur”.

Deskriptivistlər formal vahiddən başlayıb funksional vahidə gəlib çıxmışlar, sadə işarə anlayışından çıxış edib di-

lin qrammatik sistemi anlayışına gəlib çıxmışlar. Əgər əvvəllər “morfem” termini işarələyəni bildirmək üçün işlədilirdisə, sonralar bu termin işarələnen anlayışını bildirir, işarələyəni bildirmək üçün isə “morf” termini işlədilir.

Deməli, morf kəmiyyət səciyyəli, morfem isə keyfiyyət səciyyəli anlayışları bildirir.

“Fon-fonem” əlaqəsində variantlılıq mühümdür, bu variantlılıq semantik kontekstə, məzmun vahidlərinə daxil olur. “Morfem-morf” əlaqəsi manifestasiya əlaqəsidir, işarə funksiyalı əlaqədir.

MORFOLOJİLƏŞMƏ – Sintaktik hadisələrin daha yüksək abstraksiya kəsb etməsi, ümumiləşməsi nəticəsində morfoloji səciyyə daşması. *Onlar gedirlər, gedirlər, gedirlər, gedirlər...* Burada morfolojiləşmə yoxdur. Təkrar xəbərlər həmcins üzvlər kimi dərk edilir və istənilən qədər təkrarlana bilir. İki dəfə təkrarlandıqda isə morfoloji tərz mənası ifadə edilir: **Gedir-gedir dayanır. Yandı-yandı töküldü. Axdı-axdı sinəm üstə gölləndi** (M.P.Vidadi). Semantikada dəyişiklik təkrarın imlasına da təsir göstərir.

MORFOLOJİ SÖZ – İki və daha artıq aydın şəkildə morfolojiləşmiş ünsürdən ibarət sözə deyilir ki, bu ünsürlərdən heç olmasa biri ayrılıqda söz hesab olunmur. Kitabxana, çayxana, buxana, teatrana, hamamxana, qənddan, çaydan, nəməkdan, güldan, əhdnamə, şikayətnamə, qəbznamə, ərizənamə, təməssüknamə, qərznamə, elamnamə.

MORFOLOJİ TƏHLİL – Təhlil obyektini cümlədirsə, onu təşkil edən sözlərdən hər birinin morfoloji xüsusiyyətləri qeyd olunur. Özü də əvvəlcə sözün sabit morfoloji əlamətləri, yəni bu sözün cümlədəki mövqeyindən asılı olmayan morfoloji əlamətləri göstərilir, sonra bu sözün qrammatik forması səciyyələndirilir. Isimlərin ümumi və ya xüsusiyyəti,

canlı və ya cansızlığı, konkretliyi və ya mücərrədliyi, təkliyi və ya topluluğu göstərilir, sonra onların quruluşca növü, cinsi, halları və kəmiyyəti qeyd olunur. Sifətlərin mənası, dərəcəsi, quruluşca növü göstərilir. Sayların miqdar sayı, sıra sayı, kəsir sayı, qeyri-müəyyən say kimi növləri qeyd olunur. Əvəzliliklərin şəxs, işarə, sual, qayıdış, təyin, nisbi əvəzlilik kimi növləri göstərilir. Feillərdə onların növləri, təsirli və ya təsirsizliyi, təzrləri, şəxs kateqoriyası, şəkilləri, təsriflənməyən formaları göstərilir. Zərflərin quruluş və mənacə növləri qeyd olunur. Qoşmaların mənşəcə növləri, mənaları, hansı halları ifadə etdiyi göstərilir. Bağlayıcıların quruluşca növləri (sadə və ya mürəkkəbliyi), sintaktik vəzifələri (tabeli və ya tabesizliyi) göstərilir. Ədatların mənacə növləri göstərilir. Modal sözlərdə məna qrupları və quruluş göstərilir. Nidaların məna qrupları göstərilir. Təqlidi sözlərin məna qrupları və struktur xüsusiyyətləri qeyd edilir.

MORFOLOJİ TƏSNİFAT – 1.Sözün qrammatik formalarının düzəldilməsində fərqlənən xüsusiyyətlərinə görə dil-lərin təsnifi. 2. Bax: Tipoloji təsnifat.

MORFONEMİKA – Dil strukturunu morfonoloji təhlil yolu ilə öyrənən mücərrəd dilçilik mərhələsidir. Dilimizdə cəm şəkilçisi morfemi (-*lar//lər*) nitqdə müxtəlif allomorflar şəklində (-*nar//-nər,-rar//-rər, -zar//-zər, -dar//-dər*) çıxış edir. Deməli, müəyyən şəraitdə -*l* fonemi *n, r, z, d* fonemləri şəklində özünü göstərir. Məsələn, *narrar, gəlinnər, qızzar, bizdər* və s. Lakin həmin fonemlərin hər biri əslində müstəqil fonemdir. Göstərilən sözlərin hamısı əslində bir ümumi -*lar//lər* morfemi ilə işlənmişdir. Deməli, fonoloji mərhələdə *l, n, r, z, d* müstəqil fonemlər olsalar da, bunların morfoloji funksiyası eynidir.

MORFONOLOGİYA – Bu termin morfolojiya (morfem) və fonologiya (fonem) sözlərinin birləşməsindən düzəltdiyi üçün əslində morfonologiya formasında işlənməli ikən qapologiya qanunu təsiri ilə həmin şəkə (morfonologiya) düşmüşdür. Termin həm də fonomorfolojiya şəkəndə işlədilir. Dilçiliyə bu termini 1931-ci ildə N.S.Trubetskoy daxil etmişdir. Morfonologiya həm morfolojiya, həm də fonologiya ilə əlaqədar dil hadisələrini, morfemlərin fonetik strukturunu, onların forma düzəldilməsindəki rolunu, söz tərkibində saitlərin fonetik qanunlar əsasında bir-birini izləməsini, vurğu və intonasiyanı öyrənir. Morfonologiya morfemlər fonologiyasını, yəni morfoloji vahidlərin düzəlməsində fonemlərin rolu, iştirakı prinsiplərini təsdiq edən elmdir. Dilçilikdə morfonologiya elmi deskriptiv qrammatikanın yaranması ilə əlaqədar müstəqil bir sahə kimi formalaşmışdır. Halbuki əvvəllər bu elmin obyektı fonetika və morfolojiya arasında bölüşdürülüb öyrənilirdi.

Fonomorfolojiya sahəsi ilə məşğul olan məktəblərdən deskriptiv dilçilik xüsusilə fərqlənir. Deskriptiv metoda görə nitqin ən kiçik mənalı vahidləri (morflar) o zaman eyni morfemin allomorfları hesab edilir ki, onlar eyni məna bildirib əlavə distibusiya münasibətində olsunlar.

Morfoloji tədqiqatlarda morfolojiya nə kimi yer tutmalıdır? Başqa sözlə, morfoloji tədqiqatlarda hansı cəhət fonomorfoloji səciyyə daşmalıdır? Morfolojiyanın ayrılmaz tərkib hissələrindən biri paradigmalardan formal təhlilidir. Bu təhlil belə aparılır ki, paradigmalarda, onların üzvlərində, tərkib hissələrindən biri paradigmalardan formal təhlilidir. Bu təhlil belə aparılır ki, paradigmalarda, onların üzvlərində, tərkib hissələrində özünü göstərən fonoloji oxşarlıq və fərqlər müəyyənləşdirilir. Demək lazımdır ki, fonoloji fərqlərdən

morfoloji istifadəni öyrənən bir bölmə hökmən morfologiyaya daxil edilməlidir. **Morfoloji sistem** – Fonoloji səviyyədə özünü göstərən hadisəni (yəni məlumat vermə prosesində morfem axnını fonoloji vahidlər axınına çevirən hadisəni) müəyyənləşdirən koddur. Bu kod həmin prosesə əks olan prosesi də (məlumatı qəbul edərkən fonemlər axnının morfemlər axnına çevrilməsini də) təmin edir, idarə edir. Morfologiya, beləliklə, fonologiya ilə morfologiyanın mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələrini öyrənir.

MORFOSİNTAKSİS – Morfemləri onların sintaktik funksiyasına əsasən öyrənən qrammatika bəhsi. Morfonologiya fonemləri onların morfem tərkibindəki funksiyasına əsasən öyrəndiyi kimi, morfosintaksis də morfemləri sintaktik vahidlərin tərkibindəki funksiyasına əsasən öyrənir.

MOSKVA DİLÇİLİK MƏKTƏBİ – XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Filip Fyodoroviç Fortunatovun rəhbərliyi ilə yaradılmış dilçilik məktəbi. Leypsiç məktəbinin (Gənc qrammatiklər cərəyanının) təsiri ilə F.F.Fortunatov da dili psixi-fiziki hadisə hesab etsə də, çox tezliklə gənc qrammatiklərə məxsus fərdiyyətçilikdən (dili fərdi hadisə hesab etməkdən) əl çəkmiş, ona ictimai hadisə kimi yanaşmağa başlamışdır. Dilin təbiətini anlamaqda da F.F.Fortunatov gənc qrammatiklərdən fərqlənmişdir. Belə ki, o, dili maddi işarələr sistemi hesab etmişdir. Yenə gənc qrammatiklərdən fərqli olaraq F.F.Fortunatov dil dəyişmələrinin xarici (ictimai, tarixi) və daxili amillərlə əlaqədar olması fikrini irəli sürmüşdür. Beləliklə, Fortunatovun tədqiqat metodologiyası materializmi, tarixiliyi və sosiologizmi ilə səciyyələnir. F.F.Fortunatov məktəbi formal-qrammatik məktəb adlanır. O, dilin formal baxımdan və məna (məzmun, anlam) baxımından öyrənilməsini fərqləndirirdi. Fortunatov göstərirdi ki, hər iki tədqiq-

qat aspekti – həm formal, həm də məzmunca tədqiqat eyni dərəcədə zəruri və dəyərlidir. F.F.Fortunatov dil faktlarını təkcə təsvir etməklə kifayətlənməyib, onların əmələ gəlmə səbəblərini də araşdırırdı. Fortunatov dilə bir sistem kimi baxırdı.

F.F.Fortunatov müqayisəli-tarixi tədqiqat metodikasını təkmilləşdirmiş, morfoloji təhlilin çox gözəl nümunələrini vermişdir. O, dillərin qarşılaşdırma prinsipi üzrə öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Moskva məktəbinin ən görkəmli nümayəndələri: A.A.Şaxmatov, İ.M.Pokrovski, V.İ.İstrin, Q.K.Ulyanov, V.N.Şepkin, B.M.Lopunov, Y.F.Budde, D.N.Uşakov, M.N.Peterson idi.

MOTİVLƏŞDİRİLMİŞ AD – Aydın semantik strukturu olan, asanlıqla kök-morfemi fərqləndirilə bilən, adlanma səbəbinin müəyyənlişməsi mümkün olan hər hansı xüsusi ad; əsaslandırılmış ad. Məsələn, toponimlər: *Sabirabad, Leninkənd, İstisu, Ceyranbatan, Razin qəsəbəsi*; ləqəblər: *Yekəbaş, Lehmaqarın. Yumurtayeməz...* Qeyd: Adətən hər bir ad həm həqiqi, həm də məcazi mənası baxımından əsaslanmış olur. Lakin zaman keçdikcə əsaslandırma öz funksiyasını itirə bilər, bəzən adlanmanın səbəbi onu yaradan bir qrup adam tərəfindən gizli də saxlanıla bilər. Odur ki, “əsaslandırılan ad” və “əsaslandırılmayan ad” terminləri şərtidir.

MOTİVLƏŞMƏ – Müəyyən məzmunun müvafiq ifadə ilə bilavasitə az-çox yaxın əlaqəsi; aydın, açıq semantik struktura malik olma; dil vahidinin xarici səs cildi ilə daxili mənası arasında rabitənin varlığı; tərkib elementləri vasitəsilə izah edilə bilmə.

MÖTƏRİZƏLƏR – İki şaquli xətdən (düz, yarım dairəvi və ya fıqurlu xətdən) ibarət qoşa durğu işarəsi. Bu işarədən aşağıdakı hallarda istifadə olunur: a) Əsas fikri tamamlayan

və aydınlaşdıran vahidləri – sözləri, birləşmələri, cümlələri xüsusi nəzərə çatdırmaq istədikdə. *Mən Əhməd müəllimi* (sovxoz direktoru işləyir) *gözləməliyəm* (Ə.Sadıq); b) danışanın ifadə olunan fikrə münasibətini bildirən vahidləri fərqləndirmə istədikdə. – *And olsun o yediyimiz çörəyə! – dedi* (hərçənd mən onunla çörək yeməmişdim) (Ə.Haqverdiyev); c) dramatik əsərdə remarkaları fərqləndirmək istədikdə. *Qacar* (xanəndələrə kinayə ilə): *Belə deyirlər ki, ağıladır yeri; Sizin Qarabağın xanəndələri* (S.Vurğun).

MÖVQE – 1. Fonemin əlaqədar olduğu tələffüz şəraiti. Zəif mövqe – Fonemin öz funksiyasını yerinə yetirməsi üçün əlverişli olmayan mövqe. Güclü mövqeyə nisbətən bu mövqedə az miqdarda səs vahidləri fərqləndirilir. Odur ki, bu mövqe həm də “maksimum fərqləndirici mövqe” adlanır. Fonemin perseptiv və siqnifikativ funksiyalarının hər birində güclü və zəif mövqe ilə əlaqədar səciyyəvi fərqlər yaranır. Bu fərqlər fonem variantlarının, habelə fonem variasiyalarının meydana gəlməsinə səbəb olur. 2. Dil ünsürlərinin (vahidlərinin) söyləmədə və ya onun hissələrində tutduğu yer. Bu mövqedə yerindən asılı olaraq dil vahidlərinin qrammatik funksiyası dəyişir. Məsələn, Azərbaycan dilində mübtəda xəbərdən, təyin ilə təyinlənəndən əvvəl müəyyən mövqe tutur. **Neytral mövqe** – Müəyyən fonoloji qarşılaşdırılmanın neytrallaşması üçün şərait, mövqe. Azərbaycan dili samitləri üçün neytral mövqe saiddən sonrakı mövqedir. **Relevant mövqe** – Müəyyən fonoloji qarşılaşdırmanın baş verdiyi mövqe.

MÖVQE QRUPLARI – Deskriptiv dilçilikdə: sözlərin təsnif edilməsində bir əsas kimi götürülən sintaktik mövqələrin növləri.

MÖVQELİ – Əhatədən, tutduğu yerindən asılı olan, mövqe ilə şərtlənən. *Mövqeli dəyişmələr. Mövqeli variant.* **Mövqeli əvəzlənmə** – Səslərin tamamilə fonetik şəraitdən (söz tərkibində fonetik mövqenin dəyişməsindən) asılı olan əvəzlənməsi. Bəzən “səslərin mövqeli əvəzlənməsi” əvəzinə, “səslərin mövqeli dəyişməsi” işlədilir.

MUSİQİLİ VURĞU – Vurğusuz hecaya nisbətən vurğulu hecanın uca tonla tələffüzü (təmiz musiqili vurğu yapon, Koreya, Çin, Vyetnam, Birma, qədim hindu, yunan və s. dilləri üçün səciyyəvidir).

MUTASIYA – Bax: Qəfil dəyişmələr. **Vokal mutasiya** – Bax: Vokal infleksiya. **Sabitləşdirici mutasiya** – Əvvəllər fonetik sistemin daxilində pozulmuş olan tarazlığı, müvazinəti bərpa edən mutasiya. *Saitlərin mutasiyası.* Bax: Vokal infleksiya. Fonoloji mutasiya. Bax: Fonoloji dəyişmələr.

MÜBALİĞƏ – İfadənin təsirini artırmaq məqsədi ilə həddin artıq şişirtmə. Metaforik mübaliğə. *Ey çərx, bu əqd olanda möhkəm; Bəlkə yox idin arada sən həm* (M.Füzuli).

MÜBTƏDA – Fikrin predmetini bildirən, qrammatik cəhətdən cümlə üzvlərinin heç birindən asılı olmayan və cüt-tərkibli cümlənin baş üzvü kimi çıxış edən sintaktik vahid. Mübtədanın əsas morfoloji ifadə vasitəsi adlıq halda işlənən isimdir. Bundan əlavə, mübtədə əvəzlilik, substantivləşən sifət, feili sifət, məsdər, say sözlərlə, habelə təyini və sabit söz birləşmələri ilə də ifadə olunur. *Yaşadığımız əsr texniki tərəqqi əsridir. İmperializmin zəncirini buxovlamaq bütün bəşəriyyətin ən ümdə məqsədidir.* **Qrammatik mübtədə** – Əsl, həqiqi mübtədə. Bu termin “məntiqi mübtədə” və “psixoloji mübtədə” terminləri ilə qarşılaşdırılma məqamında işlənir. **Daxili mübtədə** – Eyni sözün təkrarından düzəlmiş üzvlənməyən cümlələrdəki mübtədə. **Gələn gəlsin, gedən getsin. Ölən öl-**

diü.Qalan qaldı. Eksplisit mübtəda – Cümləyə bənzər cümlədə açıq şəkildə işlənən mübtəda (mübtədası nitqdə açıq işlənməyən, yalnız “təsəvvür edilən” elliptik, yarımçıq cümlələrə qarşı qoyulur). *Yaxşı dost münbit torpağa bənzər* (N.Hacıyev). **İmplit sikit mübtəda** – Elliptik cümlələrdə “təsəvvür edilən” mübtəda. Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına. **Məntiqi mübtəda** – a) Söyləmin dilxarici əsası kimi hərəkətin real mənbəyi; b) Haqqında bəhs edilən, söhbət açılan şey. **Psixoloji mübtəda** – Şüurda meydana gəlməsi ardıcılığına və psixoloji mənalılığına görə ilkin təsəvvür (leksik mübtəda, psixoloji subyekt). Məsələn, *Toy-bayramdır bu dünyanın əzabı* (M.P.Vaqif) cümləsində psixoloji mübtəda *toy-bayramdır* tərkibidir. Ona görə ki, cümlə tələffüz edilərkən təsəvvürdə əvvəlcə “toy-bayramdır” anlayışı yaranır ki, bu da psixoloji hökmün bir hissəsidir. Təsəvvürdə həmin hökmün ikinci hissəsi sonra yaranır və birinci ilə əlaqələnir. **Vay sizin halınıza! Ürəklərdə bahar gülmür; Küçələrdə hələ qışdır** (R.Rza). Bu cümlələrdə *isə vay, ürəklərdə, küçələrdə* sözləri psixoloji mübtəda yerində (vəzifəsində) işlənmişdir.

MÜBTƏDA BUDAQ CÜMLƏSİ – Baş cümlədə işlənilməyən, ya da əvəzliklə ifadə olunan mübtədanın əvvəlində işlənilib onun suallarına cavab olan cümlə. Mübtəda budaq cümləsinin iki tipi vardır:

1. Budaq cümlə baş cümlədən qabaq işlənir. Budaq cümlədəki bağlayıcı söz baş cümlədəki əvəzliyin korrelyatı kimi çıxış edir. Bu bağlayıcı sözlər (*kim, hər kim, hər kəs, nə, hər nə* və s.) müxtəlif hallarda və müxtəlif sintaktik funksiyalarda çıxış edə bilər. Budaq cümlədə bağlayıcı söz *ki* ədatı ilə, ya da onun xəbəri *-sa, -sə* şəkilçisi ilə işlənir. *Kim ancaq ağıla arxalanırsa, o xoşbəxttir* (Şəhriyar).

II. Əvvəlcə baş cümlə, sonra budaq cümlə gəlir. Baş cümlədə mübtədə vəzifəsində aşağıdakı əvəzlilər işlənir (bəzən də heç işlənmiş); *o, bu, burası, orası, beləsi; eləsi, belələri, elələri, bəzisi, bəziləri, neçəsi, neçələri, bir şey və s. Ancaq orası var ki, bəzən cahil xoşbəxt, bilikli bədbəxt olur* (Ə.Xaqani). *Elələri də olur ki, bütün bunların mənasını anlamır* (M.S.Ordubadi).

MÜBTƏDA QRUPU – Mübtədadan və ondan asılı ikinci dərəcəli üzvlərdən ibarət sintaktik vahid.

MÜBTƏDASIZ – Tərkibində mübtədə iştirak etməyən, mübtədası olmayan. **Mübtədasız cümlə** – Mübtədası olmayan, yalnız bir baş üzvü – xəbəri olan təktərkibli cümlə. Aşağıdakı cümlələr mübtədasız cümlələrdir: təktərkibli müəyyən şəxslilik cümlə, qeyri-müəyyən şəxslilik cümlə, ümumi şəxslilik cümlə, şəxssiz cümlə.

MÜCƏRRƏD LEKSİKA – Mücərrəd şəkildə ümumi keyfiyyət, əlamət, vəziyyət, hərəkət anlayışlarını bildirən sözlərin məcmuyü. Adətən “mücərrəd leksika” – dedikdə yalnız mücərrəd isimlər (*insanlıq, məcburiyyət, çarəsizlik, savadlılıq*) nəzərdə tutulur ki, bunların əsas əlamətləri: a) xüsusi sözdüzdəldici şəkildə (-*lıq, -lik, -luq, -lük; -iyyət*) işlənməsi; b) cəmlilik şəkildə qəbul edə bilməməsi; bu sözlərin əvvəlində miqdar saylarının işlənməsi hesab olunur: *təkmilləşmə, sükkunət, mədəniyyətsizlik*. Lakin “mücərrəd leksika” anlayışını geniş mənada da anlamaq mümkündür. Geniş mənada mücərrəd leksikaya başqa nitq hissələrinə məxsus sözlər də daxil olur. Bu zaman mücərrəd leksika konkret leksika ilə qarşılaşdırılır və konkret olaraq hiss üzvləri vasitəsilə qavranılmayan denotat adlar mücərrəd hesab olunur: *tənbəl, ciddi, mənəvi* (sifətlər); *qəmlənmək, sevinmək, düşünmək* (feillər).

MÜƏLLİF NİTQİ – Bədi əsərdə müəllifin öz dilindən yazılan (deyilən) parçalar; personajların nitqində işlənməyən parçalar.

MÜƏLLİF SÖZLƏRİ – Vasitəsiz nitqə başlamaq, bu nitqi müşayiət etmək üçün müəllifin işlətdiyi sözlər. Həmin sözləri bir neçə qrupa ayırmaq olar: nitq və təfəkkür feilləri (*de, danış, söylə, soruş, cavab ver, pıçılda, səsini qaldır, təsdiqlə, etiraz et, düşün, həll et, qışqır, çığır, bağır...*), nitqin səciyyəsinə, onun əvvəlki sözləmlə əlaqəsini göstərən feillər (*başla, əlavə et, qurtar, qərara gəl, bitir, sözünü kəs*), nitqin məqsədini göstərən feillər (*soruş, əmr et, izah et, təsdiq et, razılaş, şikayətlən...*), mənacə və quruluşca nitq feillərinə yaxın söz birləşmələri (*sualla müraciət et, sözlərini tələffüz et...*). Bundan əlavə, hərəkət, jest, mimika bildirən feillər (*yaxınlaş, çiyin çək, baş endir, üz-gözünü bürüşdür...*), danışanın hisslərini, daxili vəziyyətini əks edən feillər (*sevin, şadlan, kədərlən, qorx, gül, təəccüblən, ah çək, qəhqəhə çək...*) də müəllif sözlərinə daxil edilir. Müəllif sözləri vasitəsiz nitqin əvvəlində, sonunda və ortasında gələ bilər və ya vasitəsiz nitq müəllif nitqinin tərkibinə daxil ola bilər.

MÜƏYYƏN ŞƏXSİ CÜMLƏ – Mübtəda və xəbərdən ibarət cümləyə, yaxud son şəkilçisi ilə mübtədanı aydın bildirən bir tək xəbərdən ibarət təktərkibli cümlə tipi. Məsələn: *Sənin tövlədə işlədiyini görsəm, bağrım çatlar* (Ə.Haqqverdiyev).

Bu cümlədə əslində mübtəda yoxdur. Lakin buraxılmış mübtəda I şəxsin şəkilçisi ilə ifadə edilən xəbərin tələffüzü prosesində aydın təsəvvür edilir, şəxs müəyyəndir. Ona görə də cümlə cümləyə müəyyən şəxslilik cümlədir. Belə müəyyən şəxslilik cümlələrin xəbəri ancaq birinci və ya ikinci şəxs şəkilçiləri ilə işlənən adlar, həmçinin eyni şəxs formalarında işlədilər bütün kateqoriyaları ilə ifadə edilə bilər. Bunlar

üçüncü şəxs formalarında ifadə oluna bilməz, çünki məzmununun ifadə dairəsinə və qrammatik xarakterinə görə üçüncü şəxsin təbiətində bir qeyri-müəyyənlik vardır.

MÜXƏFFƏF – Klassik Şərq poeziyasında ixtisar edilmiş, yüngülləşdirilmiş (söz, birləşmə, cümlə). *Gər mən mən isəm, nəsən sən, ey yar, var sən sən isən, nəyəm məni-zar?* (M.Füzuli). *Vər səbri var isə, nişə qulsın?* (M.Füzuli). *Gör nə derəm bir sözümə qulaq as!* (M.P.Vaqif). *İskəndərdən də yüz qatla zülalın behtər istədim* (M.P.Vaqif). *Az söylə millət belə, ümmət belə* (M.Ə.Sabir). *Əyninə geyməyə şey tapmasan, astar üz olar* (M.Ə.Sabir).

MÜXTƏSƏR CÜMLƏ – Tərkibində ikinci dərəcəli cümlə üzvü olmayan cümlə: *Nə olursa-olsun. Cavab vermədi, döndü, çıxdı, getdi* (C.Cabbarlı). **Təktərkibli müxtəsər cümlə** – Yalnız xəbərdən ibarət müxtəsər cümlə. *Mənə soyuqdur. Qışın oğlan çağı idi*. **Cüttərkibli müxtəsər cümlə** – Mübtədə və xəbərdən ibarət müxtəsər cümlə: *Dərs keçilir*.

MÜXTƏSƏR TƏKTƏRKİBLİ SADƏ CÜMLƏ – Baş üzvlərin yalnız birindən (ya mübtədə, ya xəbər) ibarət cümlə: *Qışın ortaları idi* (A.Şaiq). *Dəhşət! Bəsdir!* (C.Cabbarlı).

MÜQAYİSƏ – Ümumi əlamətə malik olan (ola bilən) əşya və hadisələrdən birinin digəri ilə qarşılaşdırılmasından, tutuşdurulmasından, müqayisə edilməsindən ibarət məcaz. Müqayisə mürəkkəb linqvistik və bədii-poetik hadisə hesab olunur. **Vasitəli müqayisə** – Müxtəlif qrammatik vasitələrin köməyi ilə əldə edilən müqayisə. Bu vasitələrə köməkçi nitq hissələrindən qoşmalar (*kimi, tək, tək, tək, qədər, sayaq, sayagı, məxsus, xas, nisbət, nisbətən*), *boyda, bərabər, bir, tay, tən, şəkildə, tərzdə, halda, halında, halətində, baxanda, yanında, qabağında, mənziləsində kimi sözlər*, modal sözlər (*guya, guya ki, sanki, elə bil ki*), bağlayıcı sözlər (*necə, necə ki*), feillər (*dönmək, demək*,

sanasan, elə bil ki, az qala, olmaq, bənzəmək, oxşamaq), sifətlər, feili sifətlər, əvəzliliklər, xüsusi adlar daxildir. Vasitəli müqayisədə müqayisənin hər üç növü iştirak edir. **Vasitəsiz müqayisə** – Qrammatik vasitələrin iştirakı olmayan müqayisə. Bu müqayisənin ən çox yayılan növləri aşağıdakılardır: a) **Paralel müqayisə** – Müqayisə obyektini və müqayisə obrazını eyni strukturda olan müqayisə: *Torpaqsız insan – yuvasız quş*; b) İkinci komponenti *-lı,-li,-lu,-lü* şəkilçili birinci növ təyini söz birləşmələri: *şirin sözlü, şəkər gülüslü, ayna qabaqlı*; c) hər iki tərəfi isim olan birinci növ təyini söz birləşmələri: *ay camal, ayna qabaq, büllur buxaq*; c) İkinci növ təyini söz birləşmələri əsasında formalaşmış mürəkkəb sözlər: *keçisaqqallı, itburnu, qazayağı, bildirçin budu*. **İnkari müqayisə** – İnkarlıq bildirən vahidlərin köməyi ilə aparılan müqayisə: *Uşaq da ki, demə görmədim, bir ay parçası* (danışıqdan). *Uşaq uşaq deyil, bir od parçasıdır*.

Leyli demə – şəmi-məclisəfruz,

Məcnun demə – atəşi-cigərsuz.

Leyli demə – cənnət içrə bir hur,

Məcnun demə – zülmət içrə bir nur (M.Füzuli).

MÜQAYİSƏ TƏRKİBİ – Müqayisə məqsədilə işlənən və sadə cümlənin bir hissəsi olan tərkib. Müqayisə budaq cümləsindən fərqli olaraq müqayisə tərkibi predikativlikdən məhrumdur. Müqayisə tərkibi adətən müqayisə obrazı olur. Belə tərkiblər aşağıdakı qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir: 1. Təyini söz birləşmələri özlüyündə, həm də başqa sözlər və söz birləşmələri ilə mürəkkəbləşərək müqayisə tərkibini təşkil edir. Məsələn: *Yetim cüca kimi. Dəyirməndən gedən dağar kimi. Süpürləşən dalğalar arasında qalmış saman çöpü kimi*. 2. - ar, - ər; - ır, - ir, - ur, - ür;

MÜQAYİSƏ ÜNSÜRLƏRİ – Müqayisədə rolu olan ünsürlər: müqayisə obyektı, müqayisə obrazı, müqayisə əlaməti. Bunlardan müqayisə əlamətinin işlənməsi ixtiyarı (fakultativ), digər ünsürlərin işlənməsi isə zəruridir.

MÜQAYİSƏLİ QRAMMATİKA – Bu termin ilk dəfə 1808-ci ildə Fridrix Şlegelin nəşr etdiyi “Hinduların dili və müdrikliyi haqqında” kitabında işlədilmişdir. İki (və daha artıq) dilin qrammatik sistemini müqayisə etməklə meydana çıxarılan məzmun planı əsasında həmin dillərdən hər birinin ifadə planı müəyyənləşdirilir. Bununla da müxtəlif dillərin morfoloji və sintaktik yaruslarında (mərhələlərində) bənzər və fərqli cəhətlər aşkar edilir. Müqayisəli qrammatikanın iki növü vardır: 1) Müqayisəli-tarixi qrammatika. Qohum dillərin müqayisəli formalarını Müqayisə etməklə bu formaların ən qədim arxetiplərini və ya praformalarını bərpa etmək məqsədi güdür. Müqayisəli-tarixi qrammatika XX əsrin birinci rübündə meydana çıxmışdır. Bu qrammatikanın baniləri Frans Bopp (1791- 1867), Yakov Qrimm (1787-1863), Rasmus Kristian Rask (1787-1832), A.X.Vostokov (1781-1864) hesab olunur. Müqayisəli-tarixi qrammatikanın XIX əsrdə inkişaf etdirilməsində həmçinin Avqust Şleyxer (1833-1868), Karl Bruqmani (1849- 1919), Avqust Fridrix Pott (1802-1887), Bertold Delbrük (1842-1922) , Fridrix Dits (1749- 1876) və başqa görkəmli dilçilərin də xidmətləri olmuşdur. XIX əsri bəzən dilçilikdə “müqayisəli-tarixi qrammatika əsri” də adlandırırlar. Bu dövrdə dilçiliyin az qala yeganə mövzusu məhz müqayisəli-tarixi qrammatika olmuşdur. Qrammatikanın əhatə dairəsi həddən artıq genişləndirilərək hətta fonetika, leksikologiya, etimologiya və s. kimi digər bölmələr də onun tərkibinə daxil edilmişdi. XIX əsrdə müqayisəli-tarixi qrammatika əsasən hind-Avropa dillərinin fonetik, leksik və qrammatik

cəhətdən oxşar xüsusiyyətlərini tədqiq etməklə məşğul olurdu (Odur ki, bəzən bu qrammatika əvəzinə “Hind-Avropa dilçiliyi” termini də işlədilirdi). Məqsəd Hind-Avropa xalqlarının ulu dilini bərpa etməkdən ibarət idi. Bu dillərin mənşəcə qohumluğunu müəyyənləşdirərkən onların fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri arasındakı ümumi cəhətləri müəyyənləşdirmək dilçiliyin başlıca məqsədinə çevrilmişdi. Hind-Avropa dillərinin qanunauyğunluqları əsasında formalaşan müqayisəli-tarixi qrammatikanın əldə etdiyi müddəalar sonralar başqa dil ailələrinə daxil olan dillərin də öyrənilməsinə tətbiq edilməyə başlandı. Bir etalon, model, nümunə halı almış həmin müddəalar əsasında Altay dillərinin öyrənilməsinə başlandı. Müqayisəli-tarixi qrammatika söz köklərinin və xüsusilə şəkilçilərin oxşarlığına xüsusi əhəmiyyət verir.

b) müqayisəli-tipoloji qrammatika – müxtəlif (qohum olan və qohum olmayan) dil sistemindəki qrammatik ifadə vasitələri sayəsində təzahür edən qrammatik kateqoriyaları sinxron planda öyrənir. Məsələn, modallıq qrammatik kateqoriyası müxtəlif dillərdə müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur. belə kateqoriyaların ifadəsində ümumi və xüsusi qanunauyğunluqlar məhz müqayisəli-tipoloji qrammatika tərəfindən üzə çıxarılır.

Ümumiyyətlə, müqayisəli-qrammatik tipologiyanın bir hissəsini təşkil edir. Müqayisəli-tarixi qrammatika müqayisəli tipoloji qrammatikaya qarşı qoyulmamalıdır. Əslində ikincisi birincisinin əsasında meydana gəlmişdir. Müasir dövrdə müqayisəli-tipoloji qrammatikanın inkişaf etməsinin səbəbi tətbiqi dilçiliyin ehtiyacları ilə əlaqədardır. Odur ki, müasir dilçilik yeni tədqiqat meyodları ilə silahlanaraq müqayisəli-tipoloji qrammatikanı irəlilətməkdədir. Hazırda bu qramma-

tika universal funksiya kəsb etmişdir. Belə ki, dilçiliyin universal metodlarına əsaslanan müqayisəli-tipoloji qrammatika universal funksiya kəsb etmişdir. Belə ki, dilçiliyin universal metodlarına əsaslanan müqayisəli-tipoloji qrammatika Afrika və Cənubi Amerikada yazısı olmayan çoxlu dillərin arasındakı qohumluq münasibətlərini müəyyənləşdirə bilmişdir.

MÜRƏKKƏB – İki və daha artıq leksik vahiddən düzəlmiş, tərkibində köməkçi sözlər olan, ayrıca formalaşmış (qrammatik formalar haqqında). *Sözün mürəkkəb forması. Feilin mürəkkəb xəbər forması. Mürəkkəb zaman forması*; b) iki və daha artıq morfevdən ibarət olan mürəkkəb şəkilçi.

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ – Formaca iki və daha artıq cümlənin birləşməsindən ibarət olan, mənasına, quruluşuna və intonasiyasına görə bir vəhdət təşkil edən sintaktik vahid. Mürəkkəb cümlənin bütövlüyünü, vəhdətini təmin edən amillər aşağıdakılardır: a) **İntonasiya** – Hər hansı cümlə məhz intonasiya sayəsində kommunikativ vahid olur. Mürəkkəb cümlənin komponentləri intonasiya bitkinliyinə malik deyildir. Məsələn, *Bu anda sinif otağının qapısı açıldı və Qüdrət İsmayılzadə içəri girdi* (M.Hüseyn) cümləsində “və” bağlayıcısından əvvəl səsin tonu yüksəlir. Halbuki bitkin intonasiyaya malik müstəqil nəqli cümlələrin sonunda səsin tonunun alçaldığı aydın müşahidə edilir. b) **Bağlayıcılar və bağlayıcı sözlər** – Bu vasitələr də müvafiq komponentlərin mürəkkəb cümlə tərkibindən xaricdə müstəqil şəkildə mövcud olmadığını əks etdirir: *Kim ki, insanı sevər, aşıqı-hürriyyət olur* (M.Ə.Sabir). *Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına* (Atalar sözü).. *Necə ki mən yanırım, elə də sən yanasan* (Mahnıdan). c) **Leksik tərkib** – Mürəkkəb cümlənin bu və ya digər komponentində elə sözlər işlədilir ki, bunlar müvafiq cümlənin müstəqil olmadığını əks etdirir. *Aydın olan bircə şey var ki, o*

da mənim dərsi bilməməyim idi (H.Mehdi). *O gün ki, fəslı-yaz olur; gecə-gündüz taraz olur* (M.Ə.Sabir). c) **Komponentlərin sintaktik quruluşu** – Mürəkkəb cümlələrin bəzilərində (tabeli mürəkkəb cümlə) komponentlərdən biri natamam olur, müstəqil, ayrılıqda işləndikdə anlaşılır, digərlərində (tabelsiz mürəkkəb cümlə) komponentlərin paralelizmi mühüm rol oynayır. *Xəbərci yalançı olar, yalançı xəbərci olar* (Atalar sözü). *Torpaq qızır, qar əriyir, çaylar bulanır* (S.Vurğun). *Nə qədər ki, biz varıq; haqq-ədalət var demək* (S.Rüstəm). d) **Komponentlərin sırası** – Bəzi mürəkkəb cümlələrdə komponentlər sabit sərəya malikdir. *Yağış elə yağdırdı ki, deyəsan göydən vedrə ilə su tökülür* (Mir Cəlal). *O xasiyyət ki, mənim oğlumda var, hara getsə korlayacaq* (H.Mehdi).

MÜRƏKKƏB (İXTİSAR) SÖZ – Mürəkkəb bir ad təşkil edən söz birləşmələrindəki sözlərin müxtəlif hissələrinin ixtisarı əsasında düzəlmiş vahid. **Qrafik mürəkkəb ixtisar** – Yalnız yazıda ixtisar edilən, deyiləndə isə bütöv şəkildə deyilən ixtisar. *DQMV* mürəkkəb ixtisar vahidi belə yazılma da “deqemve” şəkildə deyil, *Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti* şəkildə oxunur. **Yarımqıq mürəkkəb ixtisar** – 1) Sözlərin ilk hissələri alınıb birləşdirilir, bir söz kimi işlədilir. *Raykom, partkom. Agitrop gərəkdir, agitrop, bala, – deyə Kamilov münaqişəyə girişdi* (S.Rəhimov). 2) Birinci sözün ilk hissəsi ilə ikinci sözün kökü birləşib bir söz kimi işlənilir. Partbiletim sol cibində, ürəyimin başındadır (S.Rüstəm). Pedinstitutda oxuyur. 3) İxtisar zamanı tərkibdən bir və ya bir neçə üzvün atılması ilə düzələn mürəkkəb ixtisar. *Azərittifaq – Azərbaycan İstehlak Cəmiyyətləri İttifaqı, Azərnəşr – Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı*. **Leksik mürəkkəb ixtisar** – Yazıldığı kimi (bir söz şəkildə) tələffüz edilən mürəkkəb ixtisar. Leksik mürəkkəb ixtisarlara nitqdə digər “adi” sözlər kimi hallanır, cəmlənir və s.

Aləmə işıq yayan HES-lər ucalacaqdır (M.Rahim). *Adresi RİK-adır, ancaq sənin adına* (Mir Cəlal). Leksik mürəkkəb ixtisarlar bəzən dildə omoqraf və omofonların yaranmasına səbəb olur. **Tam mürəkkəb ixtisar** – İxtisar olunan sözlərin ilk səs-lərindən ibarət ixtisar; inisial: *RİK, ÜİKTS, ÜDHİF...*

MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK BÜTÖV – Bir-birilə qarşılıqlı şəkildə əlaqədar olan cümlələrdən düzəlmiş xüsusi sintaktik üslubi vahid; abzas. Mürəkkəb sintaktik vahidə Əkrəm Əylislinin “Büllur külqabının nağılı” hekayəsinin ikinci abzasını misal göstərmək olar:

“Mirzə Manaf kef eləyə-eləyə yavaş-yavaş yuxudan üzü bəri gəldikcə, onun gözünün qabağında mənzərə də yavaş-yavaş dəyişirdi. İndi Mirzə Manaf, deyəsən yuxuda gördüyü şeylərin əslini görməyə başlayırdı: bayaqkı arx yenə vardı, bayaqkı çay yenə vardı, amma arxın qırağında o hündürdә ot yox idi, çayın suyu o qədər duru deyildi; bir də Mirzə Manaf yuxudan üzü bəri gəldikcə arxla çay arasındakı məsafə get-gedə çoxalırdı – arx hündürdә, çay aşağıda, ortalıqda göz qaraldan, baş hərlədən dərin bir uçurum vardı və yarıyaq, yarıyuxulu Mirzə Manaf, indi o yamacın başında dayanıb, çaya baxa-baxa fikirləşirdi ki, nə yaxşı ki, bayaq trolleybusun pəncərəsindən əlini çaya sarı uzatmayıb, çünki bayaq o yaşıl yamacda, yaşıl otların arasında trolleybusa minib kef eləyəndə Mirzə Manafın belə bir niyyəti də var idi: o, əlini uzadıb çayın suyundan bir ovuc doldurub içmək istəyirdi və guya Mirzə Manaf bu qələti eləmiş olsaydı, yatdığı çarpayıdan daha heç vaxt dura bilməyəcəkdi, arvadın pür-rəngi çayından bir-iki stəkan bədənə vurub, axşamkı sarımsaqlı yarpaq dolmasının hesabına hələ də alışıb-yanan ürəyinin yangısını heç vaxt söndürə bilməyəcəkdi və həmişəki 8

nömrəli trolleybusuna minib, kefi kök, damağı çağ işə getmək, guya bir də Mirzə Manafa heç vaxt nəsb olmayacaqdı”.

Bu parçadan göründüyü kimi, çoxlu müstəqil cümlələrin bir mürəkkəb sintaktik vahiddə birləşməsi müxtəlif linqvistik vasitələr sayəsində mümkündür: a) leksik vasitələr: bütün mətn boyu eyni şəxsin adının (Mirzə Manaf) təkrarlanması, hadisələrin onunla əlaqələnməsi; zaman bildirən sözlərin sıralanması (indi, bayaq, heç vaxt, sonra), hər sonrakı cümlədə əvvəlki cümlənin bir və ya bir neçə sözünün təkrarlanması; b) morfoloji vasitələr: ardıcıl sıralanan cümlələrdə feili xəbərlərin eyni zaman, şəxs və forma şəkilçiləri ilə işlənməsi; c) sintaktik vasitələr: ardıcıl gələn cümlələrin tam və yarımçıq paralelizmi, habelə cümlələrin və cümlədəki sözlərin səciyyəvi sırası; ç) üslubi vasitələr: anafora, epifora, zəncirvari təkrarlar (“...yuxudan üzü bəri gəlirdi və yuxudan üzü bəri gəldikcə...); d) intonasiya vasitələri: bütövün və hissələrin intonasiyası arasında qarşılıqlı əlaqələr, ritmik xüsusiyyətlər və s.

MÜRƏKKƏB SÖZLƏR – İki və daha artıq söz-morfemin birləşməsindən düzələn sözlər; kompozitlər. Bunların aşağıdakı növləri vardır: **Aqreqativ mürəkkəb söz** – Ardıcıl gələn bir neçə komponentin birləşməsindən düzələn kopulyativ mürəkkəb söz: *çöllü-bərri-biyaban*. **Asintaktik mürəkkəb söz** – Komponentləri aarasındaki əlaqə normal sintaktik qaydalara müvafiq olmayan mürəkkəb söz: *üstqurum, özfəaliyyət*. **Asindetik mürəkkəb söz** – Köməkçi ünsürün (bağlayıcı, birləşdirici ünsür) iştirakı olmadan, təkrarlama vasitəsilə düzələn mürəkkəb söz: *tez-tez, heyran-heyran, xala-xala*. **Qısalılmış mürəkkəb söz** – Mürəkkəb sözün bir hissəsi olub müstəqil, bəzən də bu mürəkkəb sözlə müvazi işlənən söz: *apokopa, metro* (metropoliten əvəzinə), *film* (kinofilm əvəzinə). **Distakt**

mürəkkəb söz – Komponentləri nitq prosesində bir-birindən uzaqda yerləşən mürəkkəb söz: *maşın və cihazqayırma (sənayesi)*. **Düzəltmə mürəkkəb söz** – Yalnız sözdüzəldici şəkilçi vasitəsilə söz birləşməsindən düzəldilən mürəkkəb söz: soyuqqanlı. **Daxili mürəkkəb söz** – a) müəyyən nitq hissəsinə aidiyyəti komponentlərdən hər hansı biri ilə bağlı olan mürəkkəb söz: *qaragöz, ağbəniz...*b) qeyri-idiomatik mürəkkəb söz: *buzovotaran, pambıqyığan...* **Əsl mürəkkəb söz** – Bu termin mürəkkəb sözü: a) frazeoloji birləşmələrdən, b) düzəltmə sözlərdən fərqləndirmək üçün işlədilir. **Əlavəli mürəkkəb söz** – Hər hansı sözün öz əlavəsi ilə birləşməsindən düzələn mürəkkəb söz: *elmi-nəzəri, elmi-fəlsəfi...* **İdiomatik mürəkkəb söz** – Ümumi mənası komponentlərin mənasının cəminə bərabər olmayan mürəkkəb söz: *başıboş, acıdil..* **İdiomatik olmayan mürəkkəb söz** – Ümumi mənası komponentlərin mənasından alınan mürəkkəb söz: *əl-ayaq, sarısaçlı...* **İntensiv mürəkkəb söz** – Komponentlərdən biri mənanı şiddətləndirməyə xidmət edən mürəkkəb söz: *yar-yarışıqlı...* **İterativ mürəkkəb söz** – Eyni sözün təkrarından düzələn mürəkkəb söz; amredita. **Kontakt mürəkkəb söz** – Komponentləri həmişə bir-birinin yanında işlənən, birindən uzaqlaşmayan mürəkkəb söz: *günəbaxan, gözüac...* **Məhdudlaşdırıcı mürəkkəb söz** – Təyini mürəkkəb sözlərin elə növüdür ki, burada təyini komponent təyin olunanı həmin tipli bütün başqa sözlərdən fərqləndirməyə xidmət edir: *ağbaş, qarabaş, yəkəbaş, iribaş.* **Mürəkkəb-düzəltmə söz** – Vasitəsiz iştirakçıları mürəkkəb sözdən və sözdüzəldici şəkilçidən ibarət mürəkkəb söz: *başıboşluq – başıboş+luq.* **Neytral mürəkkəb söz** – Əslində ikinci növ təyini söz birləşməsindən əmələ gəlmiş və hər iki komponenti isim olan, nəticədə isə birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşan mürəkkəb söz: *dəmiryol*(dəmir

yolu), *alyazma* (əlyazması). **Posesiv mürəkkəb söz** – Yiyəlik, sahiblik mənası bildirən mürəkkəb söz: *bahuvrihi*. **Proqressiv mürəkkəb söz** – İdarə əlaqəsi əsasında düzəlmiş elə mürəkkəb sözdür ki, burada vasitəsiz iştirakçıların əvvəlincisi ikincisini özünə tabe edir. **Reqressiv mürəkkəb söz** – İdarə əlaqəsi əsasında düzəlmiş elə mürəkkəb sözdür ki, burada vasitəsiz iştirakçıların sonra işlənəni əvvəlkini özünə tabe edir: *yerqazan, maşınqayırma*. **Tabeli mürəkkəb söz** – Komponentləri arasında daxili tabelilik əlaqəsi olan mürəkkəb söz: *qazayağı, ətiacı, taxılbiçən, əlimyandı*. **Tabesiz mürəkkəb söz** – Komponentləri arasında daxili tabesizlik əlaqəsi olan mürəkkəb söz: *top-top, tez-tez, isti-soyuq, əməlli-başlı, fabrik-zavod, siyasi-ictimai*. **Xarici mürəkkəb söz** – 1. Müəyyən nitq hissəsinə mənsubluğu komponentlərin hər hansı biri ilə bağlı olmayan mürəkkəb söz: dəliqanlı, istiot...2. İdiomatik mürəkkəb söz.

MÜRƏKKƏB ÜZV – İki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələn və bir suala cavab verən sintaktik vahid. Adətən təyini söz birləşmələri, analitik və intensiv formalar, mürəkkəb və perifrastik formalar mürəkkəb cümlə üzvü vəzifəsində çıxış edir.

MÜRƏKKƏBLƏŞDİRİLMİŞ FEİLİ XƏBƏR – İki (bəzən də üç) feilin və ya feillə bir sıra ədatların birləşməsindən düzələn sadə feili xəbər. Bunların aşağıdakı növləri vardır: 1. Eyni formada çıxış edən iki feilin birləşməsindən ibarət olanlar. *Bu sözdən lap yandı töküldü* (Ə.Vəliyev). *Səhər tezdən çıxdıq getdik* (Ə.Sadıq). 2. Həmin feil birləşməsindən birincisi **-ib,-ib,-ub,-üb** şəkilçisi ilə işlənir: *O qədər güldü ki, lap uğunub getdi*. *O iki yol arasında çaşıb qalmışdı* (S.Rəhman). 3. Eyni feilin təkrarından ibarət olanlar: *Razıyam, razıyam, böyük hökmdar!* (S.Vurğun). *Onlar gedirlər, gedirlər, gedirlər* (C.Məmmədquluzadə). 4. Təkrar feilin birinci komponenti

yönlük halda işlənən məsdər formasında çıxış edir: *Görməyinə görmüşdü, amma heç nə qanmamışdı* (Qantəmir). *Gəlməyinə gələrək; bəs uşaqlar necə olsun?*(Mir Cəlal). 5.İnterpozisiyada bir sıra köməkçi ədatların işlənməsi ilə feil təkrarlanır: *Bugünkü məclisə gəldim ha gəldim* (Xalq ədəbiyyatından). *Ölənaqədər bu sirri heç kəsə demədi ki, demədi* (M.İbrahimov). 6. Birinci komponenti indiki zamanda, ikinci komponenti əmr şəklində olmaqla eyni feilin təkrarından düzəllər: *Eşitmir, eşitməsin, mən neyləyim* (Ə.Sadıq). *Qayıtmır, qayıtmırsın. Mən də dedim, görəsən nə olub* (H.Mehdi).

MÜRƏKKƏBLƏŞDİRİLMİŞ SADƏ CÜMLƏ – Tərki-bində aşağıdakı vahidlər (biri və ya bir neçəsi) işlənən sadə cümlə: a) Xüsusiləşmiş ifadələr: *Gülşən, Xanpərinin yarışa çağırması ilə əlaqədar olaraq rast gəldiyi bütün çətinlikləri onlara nəğil etdi* (Ə.Vəliyev). b) Cümlənin həmcins üzvləri: *Quşların nəğmələri, bulaqların şırıltısı, havanın təmizliyi insana ləzzət verir* (N.Nərimanov); c) Əlavə konstruksiyalar: *Dilərə öz məktəbli rəfiqəsini – illərdən bəri görmədiyini Nərgizi qucaqladı* (Ə.Sadıq), ç) Xitablar: *Yoldaşlar, işçi yoldaşlar, siz belə sözlərə qulaq asmayınız* (C.Cabbarlı).

MÜSTƏQİL – Başqa dil vahidlərindən asılı və ya onlara tabe olmayan; əsas. **Müstəqil cümlə** – Tabesiz mürəkkəb cümləni təşkil edən bərabərhüquqlu cümlələrdən hər biri, habelə tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsi. **Müstəqil nitq hissələri** – Bax: Əsas nitq hissələri. **Müstəqil sözlər** – Müstəqil leksik mənaya malik olan, ayrıca cümlə üzvü vəzifəsində çıxış edə bilən, müəyyən suala cavab verən sözlər. Müstəqil sözlər nominativ funksiyaya malik olması ilə (əşya, hadisə, əlamət, keyfiyyət və s. adları kimi işlənməsi ilə) səciyyələnir. *Müstəqil nitq hissələri* isim, sifət, feil, bəzi zərflər).

MÜTLƏQ – 1) İfadənin əvvəlki və ya sonrakı ünsürləri ilə bağlanmayan, əlaqədar olmayan; cümlə ilə formal əlaqədən məhrum. *Mütləq zaman. Mütləq hal. Mütləq sual.* 2) Tam, bitkin, qismən olmayan. *Mütləq omonim. Mütləq sinonim.* **Mütləq başlanğıc** – Fasilədən sonra, yəni cümlədə birinci sözün əvvəlindəki səsin vəziyyəti (mövqeyi). **Mütləq sonluq** – Fasilədən qabaq, yəni cümlədə axırınıcı sözün son səsinin vəziyyəti (mövqeyi). **Mütləq zaman** – Cümlədə digər zaman formalarından asılı olmayan, danışığ vaxtına əsasən müəyyənləşdirilən zaman forması, “nisbi zaman”ın əksi. *Yazı yazdım. Məktəbə gedəcəyik. Kitab oxuyursan.*

MÜZARE ZAMAN – İşin gələcəkdə icrası haqqında qeyri-qəti şəkildə xəbər verən zaman; qeyri-qəti gələcək zaman. Şekli əlaməti: *-ar,-ər, (-yar,-yər); oxuyar, dinləyər.* Müzare zaman forması bəzən ümumi zaman anlayışı ifadə edir: *Yıxılana balta çalan çox olar. Su sənəyi suda sınar.* Müzare zaman forması bəzən (danışığ dilində) indiki zaman anlayışını ifadə edir: *Məlikməmməd barmağını yarar, ora duz basar, gecə yatmaz..* Bəzən də bu forma keçmiş zaman hadisələrini bildirmək üçün işlənir: *Üç ay əvvəl Əhməd xəstələnər, bundan xəbəri olmaz, lakin həkim xəbər tutar.*

N

NAĞILBAŞI – Nağılların başlanğıcında işlənən, əsas məzmunla əlaqəsi olmayan, yanılmacvarı parçalar. *Badi-badi giriftar; Hamam-hamam içində; Xəlbir saman içində; Dəvə dəlləklik eylər; Köhnə hamam içində. Qarışqa mindim Kür keçdim; Yaba ilə dovğa içdim; Heç belə yalan deməmişdim.*

NATURALİZM CƏRƏYANI – Dili canlı orqanizm, təbii hadisə hesab edən cərəyan, biologizm cərəyanı. XIX əsrin ortalarında meydana gəlmişdir. Bu dövrdə təbiətşünaslıqda çox böyük kəşflər (üzvi kimyanın inkişafı, hüceyrənin kəşfi, müqayisəli anatomiyanın yaranması, Ç.Darvinin təkamül nəzəriyyəsi və s.) baş vermişdir, buna görə XIX əsr həm də təbiətşünaslıq əsri adlandırılır. Təbiətşünaslıq elminin inkişafının təsiri ilə dilçilikdə naturalizm cərəyanı meydana çıxmışdır. Əsas nümayəndələri A.Şleyxer, M.Müller, Moris Rappdır. Onlar dilə təbii elmi baxımdan yanaşır, dilçilik hadisələri ilə bioloji hadisələr arasında bənzərlik, uyğunluq olduğunu iddia edirdilər. Məsələn, Avqist Şleyxer dili canlı orqanizm adlandırmış və göstərmişdi ki, “dilin həyatı” canlı orqanizmlərin həyatına bənzəyir.

Nəzərə alınmalıdır ki, bu dövr idealist fəlsəfənin şüurlara daha çox hakim olduğu dövr idi. Ona görə də bu zaman materialist dil nəzəriyyəsi yaratmaq cəhdi uğurla başa çata bilmədi. Naturalistlərin materializmi olduqca bəsit, birtəfəli idi. Halbuki ümumi dilçilik nəzəriyyəsinə, dillərin dəyişmə və inkişaf qanunları anlayışına idealist fəlsəfənin, xüsusilə Hegel fəlsəfəsinin təsiri çox güclü idi. Dilçiliyin inkişafında müəyyən qədər müsbət rol oynamasına baxmayaraq natura-

lizm cərəyanının morfoloji baxımdan mühüm nöqşanları, kə-sirləri var idi.

NEOLİŦQVİSTİKA – XX əsrin 20-ci illərində V.Hum-boldtun, V.Vundtun, B.Kroçenin, J.B.Vikonun, K.Fosslerin ideyalarının, habelə İ.Şmidtin, H.Şuxardtın, X.Jilyeronun nə-zəriyyələrinin təsiri ilə İtaliyada meydana çıxmış yeni dilçilik məktəbi. Neolinqvistlərdən C.Bonfante, V.Pizani, Kroçe və Fossler göstərirlər ki, dilin yaradıcısı hər bir halda insandır; onun ifadə etmə qüdrəti və iradəsidir. Bu cərəyana görə təbi-ət və cəmiyyətdə obyektiv qanunlar yoxdur. Yalnız hakim si-niflərin iradəsi əsasdır. Onlar lazım olmayan yerdə də ictimai amillərin təsirini görürlər. Məsələn, C.Devote və Vittori Pizani göstərirlər ki, dilin yaradıcısı hər bir halda insandır; onun ifadə etmə qüdrəti və iradəsidir. Bu cərəyana görə təbi-ət və cəmiyyətdə obyektiv qanunlar yoxdur, yalnız hakim si-niflərin iradəsi əsasdır. Onlar lazım olmayan yerdə də ictimai amillərin təsirini görürlər. Məsələn, C.Devoto və Vittori Pizani göstərirlər ki, Hind-Avropa dilinin məhvi, dağılması ictimai əlaqələrin dəyişməsindən (sinfi fərqlər yaranması, bir kastanın başqası ilə əvəz edilməsi) irəli gəlmişdir. M.Bartoli isə yazır ki, sözlərin müxtəlif səs tərkibinə malik olmasının sosioloji səbəbləri vardır. Neolinqvistlər dildəki dəyişikliklərin səbəbini bütün xalqın həyatı ilə əlaqələndirməyib, yuxarı təbəqələrin həyatı ilə bağlayırlar. Onlar öz tədqiqatlarında dilin tarixini konkret şəkildə, o dildə danışan xalqın tarixi ilə əlaqələndirə bilmirlər.

İtalyan neolinqvistləri ərazi amilini əsas götürərək gös-tərirlər ki, real şəkildə nə dialektlər var, nə də ki, dillər. Yal-nız izoqloslar sistemi vardır. Beləliklə, dil bir qrup izoqloslar kimi başa düşülür. Odur ki, dilçiliyin başlıca məqsədi ayrı-ayrı dil faktları üçün izoqloslar müəyyənləşdirməkdən, dilçi-

lik xəritələrində əks etdirilən izoqlosları təhlil etməkdən ibarətdir. Bu cərəyan dili bədii yaradıcılıq, ruhi fəaliyyət hesab edir. Neolinqvistlər dilçilik coğrafiyası sahəsində çox iş görmüş və onun nəticələrini müqayisəli-tarixi dilçilik metodikasına tərtbiq etmişlər. Gənc qrammatiklərin əksinə olaraq onlar göstərirdilər ki, dillər arasında daimi və tədrici keçidlər vardır, burda kəskin həddə qoymaq olmaz.

Nəhayət, onlar “dil qohumluğu” anlayışına qarşı “dil ittifaqları” anlayışını irəli sürür və burada həmhədd dillərin bir-birinə yaxınlaşması və birləşməsindən bəhs edirdilər.

NEOLOGİYA – Yeni sözlərin yaranmasını şərtləndirən amilləri öyrənən dilçilik sahəsi. Başlıca amil yeni meydana çıxan obyektlərin adlandırılması zəruriyyətidir. Bu sahənin digər bir vəzifəsi yeni sözlərin yaranması üsullarını öyrənməkdən ibarətdir. Son zamanlar formalaşan həmin elm sahəsi demək olar ki, fransız dilçilərinin əsərlərində əsaslandırılmışdır.

NEOLOGİZM – Yeni yaranan məfhumları ifadə etmək üçün düzəldilən söz və ya ifadə; *lavsan, kosmonavtika*.

NEYROLİNGVİSTİKA – Psixologiya və dilçilik elmləri həddində duran, onlarla əlaqədar olan yeni elm sahəsi. Bu elm sahəsi nitq fəaliyyətinin beyin mexanizmlərini, beyin zədələnmələrinin təsiri ilə nitq prosesində baş verən dəyişiklikləri öyrənir.

NEYTRAL LEKSİKA – Dilin bütün üslublarında işləyə bilən, heç bir üslubi məhdudiyyət bilməyən söz və ifadələr. Bu vahidlərin adətən digər (kitab, danışq dilində, loru dildə) üslublarda sinonimləri mövcud olur. Məsələn, “ölmək” anlayışı neytral leksikada elə “ölmək” sözü ilə verilsə, kitab dilində (üslubunda) “rəhmətə getmək”, “vəfat etmək” tərzində, danışq dilində (üslubunda) “ömrünü Sizə bağışlamaq”,

“canı (ağzından) çıxmaq” şəklində, loru dildə isə “gəbər-mək, “çəzmək” və s. şəkildə ifadə edilir. Deməli, neytral lek-sika dilin digər bütün üslublarına qarşı qoyulur və bütün üslublarda işlənə bilən vahidləri ehtiva edir.

NEYTRALLAŞMA – Dil vahidlərinin müxtəlif səviyyələrdə qarşılaşdırılmasının semioloji cəhətdən relevantlıqdan məhrum olmaması, semioloji dəyərə malik olmaması. *Morfoloji neytrallaşma. Leksik neytrallaşma* (omonimləşmə). **Vurğunun neytrallaşması** – Fonoloji relevantlıqdan məhrum olan vurğunun sözdə müxtəlif yerlərə düşməsi. Dilimizdə vurğunun neytrallaşması daha çox alınma sözlərdə özünü göstərir: *sinonim-sinonim, omonim-omonim, kilometr-kilometr, nekroloq-nekroloq*. **Üslubi neytrallaşma** – Üslubi hədlərin, fərqlərin aradan çıxması. Məsələn, klassik poeziyada bir sıra loru-danışıq sözlərinə: səs təqlidi, vokativ və s. yer verilmirdi. Realist şeirdə üslubi neytrallaşma ilə əlaqədar hər cür dil vahidi işlənilə bilər.

NƏFƏSALMA – Ciyər boşluğunun hava ilə dolması nəticəsində diafraqmanın genişlənməsi.

NƏFƏSVERMƏ – Diafraqmanın yığılması nəticəsində ciyər boşluğunun yığılması və bununla əlaqədar hava axınının bayıra çıxması.

NƏFƏSVERMƏ QRUPU – Nəfəs almaq üçün hər iki tərəfdən fasilə ilə ayrılan nitq parçası.

NƏQLİ CÜMLƏ – Müəyyən faktın, hadisənin, əhvalatın, varlığın olub-olmadığını bildirən, intellektual (əqli) informasiya verən cümlə: *Yanar üəklərdən xalqın nurlu taleyi yararır* (V.Hüqodan). *Xoşbəxtliyi əyilərək qazanmaq mənliliyi itirmək deməkdir* (Əflatun).

NƏQLİ KEÇMİŞ (ZAMAN) – Keçmişdə baş verən iş, hal və hərəkətin özünü deyil, onların nəticəsini bildirən za-

man forması. Nəqli keçmiş zamanın şəkli əlamətləri *-miş,-miş, -muş, -müş, -miş* və *-ib, -ib, -ub, -üb* şəkilçiləri hesab olunur.

Nəqli keçmiş zamanın bildirdiyi mənalər: a) keçmişdə icra olunmuş bir işin danışığı vaxtında nəticəsi; b) iş, hal və hərəkətin müəyyən edilə bilməyən (qeyri-müəyyən) bir keçmiş zamanda icrası; c) iş və hərəkətin qəti surətdə bitməsi.

NƏSƏB – Şəxsin əsil adının sonuna “ibn”/“bin” (“oğlu”) köməkçi ünsürü ilə birlikdə qoşulan köməkçi xüsusi ad. Oğlu ataya görə adlandırma (keçmişdə). *Əhməd ibn İbrahim* (İbrahimin oğlu Əhməd). *Sadiq ibn Məhəmməd* (Məhəmməd oğlu Sadiq). Şəxsin əsil adına həm künyə, həm də nəşəb əlavə etdikdə bu şəxs həm oğul, həm də ata tərəfindən adlandırılmış olur. *Əbu Səid Məhəmməd ibn Yusif* (Səidin atası, Yusifin oğlu Məhəmməd). *Əbu İshaq İbrahim ibn Məhəmməd* (İshaqın atası, Məhəmmədin oğlu İbrahim).

“İbn” ünsürü vasitəsilə şəxsin həm ata, həm (sonralar) baba, həm atanın babası və s. qeyd oluna bilər. Belə mürəkkəb ad sistemi bir növ fəmiliyaya yaxın bir funksiya ifadə edir: *Mərvan ibn Məhəmməd ibn Mərvan ibn Həkəm* (Həkəm oğlu Mərvanın oğlu Məhəmmədin oğlu Mərvan), *Əbu Səid Məhəmməd ibn Yusif İbn Əbdülrəhman* (Səidin atası, Əbdülrəhmanın oğlu Yusifin oğlu Məhəmməd), *Əbu İshaq İbrahim ibn Məhəmməd* (İshaqın atası, Məhəmmədin oğlu İbrahim).

“İbn” ünsürü vasitəsilə şəxsin həm ata, həm (sonralar) baba, həm atanın babası və s. qeyd oluna bilər. Belə mürəkkəb ad sistemi bir növ fəmiliyaya yaxın bir funksiya ifadə edir: *Mərvan ibn Məhəmməd ibn Mərvan ibn Həkəm* (Həkəm oğlu Mərvanın oğlu Məhəmməd oğlu Mərvan), *Əbu Səid Məhəmməd ibn Yusif ibn Əbdülrəhman* (Səidin atası, Əbdülrəhmanın oğlu Yusifin oğlu Məhəmməd). Dilimizdə bu kimi adlar daxili formadan məhrum olub, bir söz şəklində işlədilir: *İbn-*

yəmin – Bünyamin kimi. Əgər künyə əsas addan əvvələ gəlirsə (Əbül Həsən, Ümgülsüm), nəşəb həmişə sonra gəlir (İbrahim ibn Məhəmməd). Odur ki, nəşəb künyədən sintaktik cəhətdən fərqlənir. Nəşəb adətən ibn (“oğlu”) sözünün ata adı ilə birləşməsindən təşkil olunur: *İbn Bətutə, İbn Əmir, İbn Əli*. Həmin ata adına (yenə də ibn sözünü qoşmaqla) babanın da və s. adını əlavə etmək mümkündür. *Əbu Əli ibn Həsən ibn Lətif* və s. İndi dilimizdə belə adlar işlədilmir. Əvvəllər isə ərəb dili təsiri ilə işlədilmişdir.

NƏSİL ADI – Keçmiş nəslin adlı-sanlı, görkəmli nümayəndələri ilə bağlı olan, nəsillərdən nəsillərə keçən ad. *Abbasilər, Səfəvilər, Qacarlar*.

NƏSİLLƏRİN ƏVƏZLƏNMƏSİ NƏZƏRİYYƏSİ – Dilin dəyişməsi haqqında nəzəriyyə. Bu nəzəriyyəyə görə dilin tarixən dəyişməsinin səbəbi odur ki, hər sonrakı nəsil əvvəlki nəslin dilini tam mənimsəyə bilmir, onu mənimsəmə qabiliyyətinə malik olmur.

NƏTİCƏ BUDAQ CÜMLƏSİ – Baş cümlədən sonra gəlib ondan doğan nəticəni ifadə edən budaq cümlə. Budaq cümlə baş cümləyə ki, *belə ki, odur ki, buna görə, ona görə, bunun üçün, onun üçün bağlayıcıları ilə bağlanır*.

Nəticə budaq cümlələrinin aşağıdakı növləri vardır: 1. Baş cümlədə ya *kim, nə, hara, niyə, nə üçün, hamı, necə, nə cür, nə vaxt, havaxt, haçan, necə, nə qədər* əvəzlilikləri, ya sual ədatları, ya da həm sual əvəzliyi, həm də sual ədatı birlikdə işlənir, bəzən də bu qrammatik vasitələrin heç biri işlənmir, budaq cümlə baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlanır. *Bu qədər söz-söhbəti necə yaratdılar ki, xəbərimiz olmadı* (C.Cabbarlı). *Fuad, hara gedəcəksən ki, bu sözləri eşitməyəsən* (Anar). 2. Baş cümlədə bir isimdən qabaq *elə, elə bir, bir o qədər* sözləri iştirak edir. Bu kimi nəticə budaq cümləsi təyin budaq cümləsinə

bənzəyir. Fərq ondadır ki, təyin budaq cümləsi baş cümlədəki bir ismə aid olub, onu aydınlaşdırırsa, nəticə budaq cümləsi baş cümlənin ümumi məzmununa aid olur, baş cümlədən çıxan bir nəticə kimi özünü göstərir. *Sən elə məharət sahibi deyilsən ki, bütün çətinliklərə sinə gərəsən* (N.Nərimanov). *Mən köhnə dostlarımla görüşdüyümə o qədər sevindim ki, sevincdən gözlərim yaşardı* (Ə.Məmmədخانlı). 3. Budaq cümlə baş cümləyə ki bağlayıcısı ilə bağlanır: *Qış bitməlidir ki, bahar gəlsin. Sən yaxşı oxu ki, yaxşı qiymət alasan*. 4. Budaq cümlə baş cümləyə belə ki bağlayıcısı ilə bağlanır: *Qardan yer üzü və hava işiq olurdu, belə ki, bu işığa öyrəşən göz ətrafını əməlli-başlı seçirdi* (Ə.Əbülhəsən). 5. Budaq cümlə baş cümləyə ki bağlayıcısı ilə bağlanır: *Atasının evdə olmağından Tofiq xəbərsiz idi, odur ki, arxayın halda içəri daxil oldu* (Ə.Sadıq). 6. Budaq cümlə baş cümləyə *buna görə* (də), *ona görə* (də), *bunun üçün* (də), *onun üçün* (də) bağlayıcıları ilə bağlanır: *Onlar hər çətinliyə dözürdülər, ona görə də dilləri uzun idi* (Mir Cəlal).

NƏZAKƏT FORMASI – Yaş və vəzifə böyüklərə müraciət üçün qəbul olunmuş forma (ikinci şəxs tək yerinə cəm bildirən “Siz” işlədilməsi). İnqilabdan əvvəl saraylarda hökmdarlara müraciətlə işlənən bir sıra formalar: *Zati-aliləri! Həşəmətli hökmdar həzrətləri!* və s.

NƏZƏRİ QRAMMATİKA – Dilçilikdə qəbul olunmuş qrammatika nəzəriyyələrini öyrənməklə kifayətlənməyib, ən yeni nəzəri fikirləri də təhlil etməklə məşğul olan qrammatika. Məsələn, ingilis dilinin normativ qrammatikalarında üç zaman kateqoriyası təlim edilir. Lakin bəzi nəzəriyyəçilər ingilis dilində gələcək zaman formasının olmadığını nəzərə alıb, bu dildə iki zaman olduğu fikrini irəli sürürlər. Azərbaycan dilində bir sıra söz (sifət, feil və s.) formaları həm sintaktik, həm də analitik yolla düzəlir. Müq.ət: *qırmızımtıl və*

lap (*ən, daha, olduqca...*) *qırmızı*. Lakin bəzi tədqiqatçılar dilimizə analitik xüsusiyyətlərini inkar etməyə çalışırlar.

NİDA – İnsan hissələrini bilavasitə ifadə edən, qrammatik əlamətlərdən məhrum xüsusi nitq hissəsi: *Ay! Oh! Ax! Uff!* Əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq nidalar nominativ (adlandırma) funksiyasına malik deyildir. Bunlar sadəcə nitq işarəsidir, siqnal sözləridir ki, insanın xarici aləm hadisələrinə reaksiyasını ifadə edirlər. Öz əsas funksiyasında işləndikdə nida adətən cümlə üzvü olmur və cümlə üzvləri ilə sintaktik cəhətdən bağlanmır. Köməkçi nitq hissələrindən fərqli olaraq, nidalar cümlədə sözlər arasında əlaqə bildirmir, onların bir-birinə bağlanmasına xidmət etmir, cümləyə əlavə məna çaları vermir. *Nidalar nəzəriyyəsi. Nida işarəsi. Nida intonasiası.* **Vokativ nida** – Formaca ismin müəyyən formasına və vokativ birləşmələrə (söz birləşməsi və cümlələrə) uyğun gələn nida: *İlahi! Aman allah! Salam-əleyküm!* **Emosional nida** – İnsan hissələrini müstəqim tərzdə əks etdirən, qeyri-iradi şəkildə tələffüz edilən səslər: *Ox! Eh! Uf! Pəh!* **İmperativ (iradi) nida** – insanın iradəsini, istək və arzularını əks etdirən nida: *Aman! Haydı! Marş! Yaşa!* **Yönlük hal nidası** – Predikat funksiyasında çıxış etdiyi cümlələrdə idarə olunan sözün yönlük halda işlənməsini tələb edən nida: *Heyf sənə, Rəşid!* (N.B.Vəzirov). *Yazıq sənə! Kül(üm) başuva! Eşq olsun sizə! Afərin sənə! Dedi, əhsən sənə, a qarğa ağa! Vay bizim halımıza!* **Nida əvəzliyi** – Nida cümlələrinin tərkibində işlənilib, cümlənin nidalıq keyfiyyəti kəsb etməsində rol oynayan sual əvəzlilikləri: *Nə böyük səadət! Gör necə danışırsız!* **Nida ədatı** – Nitqə emosional-ekspressiv çalarlıq daxil edən ədat. *Deyirəm axı! Gözlədin ki!* **Nida intonasiası** – Fərqləndirilən sözün nəqli cümləyə nisbətən yüksək, sual cümləsinə nisbətən aşağı bir tonda tələffüzü. **Nida işarəsi** – Aşağıdakı hallarda işlədilən durğu işarəsi: 1.

Nida cümləsinin sonunda: *Yaşasın Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabı!* 2. Seqment və parselyativ cümlələrdən sonra: *Ana! O, müqəddəs bir kainatdır* (S.Vurğun). *Gübrə xarab olub. Qızıl pulla alınmış gübrə!* (M.İbrahimov); 3. Xitablardan, vokativ söz və cümlələrdən sonra: *Oxucum! Sıxmasın ürəyini qəm!* (S.Vurğun). Nida cümləsi – İfadə olunan fikrə danışanın emosional münasibətini də əks etdirən cümlə. Bu cümlələrin struktur əlaməti onların tərkibində nidaların, emosional ədatların işlənməsi və nida intonasiyasına malik olmalarıdır. *Qız nə qız! Kor baxdı nə baxdı! Göz də göz ola!*

Struktur semantik xüsusiyyətlərinə görə nida cümlələrinin aşağıdakı növləri vardır: Əsl nida cümlələri, əmr-nida cümlələri, nəqli-nida cümlələri. **Sadə nida** – Mənşəcə əsas nitq hissələri ilə bağlı olmayan, daxilən üzvlənməyən (üzvlərinə parçalanmayan), iki-üç səsdən ibarət olan və adətən təkrarlanan nida: *Pəh-pəh-pəh! Eh-eh!* **Törəmə nida** – Mənşəcə əsas nitq hissələrinin nominativ funksiyadan məhrum olması və xüsusi emosional çalarda tələffüzü nəticəsində meydana çıxan nida: *Əlvida! Sağ ol! Maşallah!* **Feili nida** – Öz səs tərkibi etibarilə təqlidi sözlərə və ya nidalara oxşayan, adətən xəbər funksiyasında çıxış edən və keçmişdə ani şəkildə baş vermiş iş və hərəkəti bildirən söz: *Taxçadan düşdü tap elədi; Gülsənəm onu **happ** elədi. **Hopp** götürdü yerdən.* Məzmunca təqlidi sözlərə uyğun gəlsələr də bu sözlərdən (təqlidi sözlərdən) fərqli olaraq feil və ya isim düzəlmir. Elmi ədəbiyyatda bu sözlərə bəzən “ani tərz bildirən feillər” də deyilir. **Çıxışlıq hal nidası** – İşləndiyi cümlədə idarə olunan sözün çıxışlıq halda olmasını tələb edən nida. *Heyif səndən!*

NİDALAR NƏZƏRİYYƏSİ – Epikürçülər (qədim yunan filosofu Epikürün ardıcılları) tərəfindən dilin mənşəyi haqqında irəli sürülən, bəzən də “interyeksion” adlanan nə-

zəriyyə. Bu nəzəriyyəyə görə dil insanın öz hisslərini səslərlə ifadə etmək ehtiyacı ilə əlaqədar yaranmışdır. İlk söz olan nidalardan sonralar başqa sözlər törəmişdir.

XVIII əsrdə Jan Jak Russo, XIX əsrdə Vilhelm Heyler bu nəzəriyyəni müdafiə etmişlər. Nidalar nəzəriyyəsi elmdə geniş yayıla bilməmiş və “vay-vay nəzəriyyəsi” adı kəsb etmişdir. Bu nəzəriyyənin qüsurları aşağıdakılardır: dilin kommunikativ funksiyası deyil, ekspressiv funksiyası əsas götürülür; dilin ictimai mahiyyəti, onun cəmiyyətdə meydana çıxdığı inkar edilir.

NİSBƏ – Şəxsin əsil adının sonuna gəlib, onu konkretləşdirən köməkçi xüsusi ad. Nisbə şəxsin mənsub olduğu ərazini (ölkə, şəhər, vilayət) bildirir, funksiyaca fəsilçiyə yaxındır: *Füzuli Bağdadı, Firdovsi Tusi, Sədi Şirazi, Nizami Gəncəvi, Qətran Təbrizi, Seyid Əzim Şirvani*.

NİSBİ – Dil sisteminin digər elementi ilə və ya eyni sözlərin digər parçası ilə əlaqədar olan; “mütləq”in əksi. Nisbi zaman – Danışıq vaxtına əsasən deyil, cümlədə digər zaman formasına əsasən müəyyənləşdirilən zaman forması, “mütləq zaman”ın əksi: *Məruzəçi göstərdi ki, tələbələr yaxşı çalışırlar*. Burada “çalışırlar” indiki zaman formasındadır. Lakin bu forma hərəkət vaxtını “göstərdi” feilinin əks etdirdiyi zamana əsasən bildirir. **Nisbi sinonimlər** – Nitqdə heç də bütün mövqelərdə bir-birini əvəz edə bilməyən sinonimlər. *Dünya, aləm, cahan, kainat...* Bu sıradan “dünya müharibəsi” tərkibində “dünya” yerinə yalnız “cahan” işlənə bilər, o biriləri işlənə bilməz.

NİSBİ BUDAQ CÜMLƏ – Baş cümlədən sonra gəlib ona əlavə edilən, onun məzmununa qiymət verən, ya da ona aid əlavə məlumat verən budaq cümlə. *Ki* bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanan budaq cümlənin ilk sözü *bu, o* əvəzlilikləri

və ya onların derivatları olur. *Əlihəsən gecəsini gündüzə qatıb çalışırdı ki, bu da onun tənqiddən düzgün nəticə çıxardığını göstərirdi* (Ə.Sadıq). *Rayonun bütün kolxozları səpin planını yerinə yetirilmişdir ki, bunun da mühüm psixoloji rolu olacaqdır* (Qəzetlərdən).

NİSBİ ƏVƏZLİK – Bağlayıcı söz funksiyasında budaq cümlə tərkibində işlənərək onun baş cümləyə bağlanmasına xidmət edən əvəzlik. Azərbaycan dilində sual əvəzliləri (*kim, hansı, necə...*), işarə əvəzliləri (*o, elə, həmin...*), qeyri-müəyyən əvəzlilər (*hər kim, hər nə...*), təyini əvəzlik (*hər kəs*), bəzi zərflər (*nə qədər, necə ki*), habelə *bir* sözü nisbi əvəzlik funksiyasında mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında əlaqə vasitəsi kimi çıxış edir.

NİSBİ XRONOLOGİYA – Müqayisəli-tarixi dilçilikdə hər hansı dilin bu və ya digər hadisəsinin qədimliyini o dilin özünün deyil, başqa dilin faktlarına əsasən müəyyənləşdirmə.

NİSBİ SÖZ – İki cümlənin əlaqlənməsində əlaqə vasitəsi kimi iştirak edən, eyni zamanda bu cümlələrdən birində cümlə üzvü vəzifəsi daşıyan söz. *Nə vaxt darıxsan, bu şəkllə baxarsan* (Nağıllar). *Kim ki, insanı sevər, aşıqi-hürriyyət olur* (M.Ə.Sabir).

NİTQ – 1. Müəyyən kollektivin digər üzvləri ilə qarşılıqlı əlaqə saxlamaq məqsədi ilə dildən istifadə edən şəxsin fəaliyyəti, danışıq; mürəkkəb məzmunun – həm informasiya, həm çağırış-müraciət, həm dinləyicini təhrik etmə və s.-nin ifadəsi üçün dilin müxtəlif vasitələrinin işlədilməsi. *Səsli nitq. Şifahi nitq. Ekspressiv nitq. Emosional nitq. Nitq vahidi. Nitq şəraitini. Nitqin psixologiyası. Nitq üslubu. Nitqin tempi. Vəznli nitq* – Uzun və qısa hecaların müəyyən ölçülər üzrə növbələnməsi, tempin sürətlənmə və yavaşması, tonun yüksəlmə və enməsi və s. ilə səciyyələnən nitq. **Daxili nitq** – Danışanın

özü ilə əlaqələnen, özünə doğru yönələn nitq, səslərdə təzahür etməyən, səssiz, "lal" nitq. **Əlaqəli nitq** – Nisbətən böyük parçadan (hissədən) ibarət olan və az-çox bitkin, müstəqil hissələrlə ayrıla bilən nitq. **İntellektual nitq** – Emosional nitqdən fərqli olaraq əqli (məntiqi) informasiya üçün işlənən nitq. **Yad nitq** – Özgə, yad dildə tələffüz olunan nitq. **Yazılı nitq** – a) Yazıda əks olunan nitq; b) Nitqin elə bir üslubi növüdür ki, dilin ədəbi normalarına daha ciddi şəkildə riayət etməsi ilə səciyyələnir. **Kinetik nitq** – Əl-hərəkət dili ilə baş verən ünsiyyət. **Körpə nitqi**– Körpə uşaqların danışmaq üzlərinin qeyri-iradi hərəkətləri nəticəsində mənasız səs birləşmələrinin yaranması. **Nitq aktı** – Müəyyən şəraitdə müəyyən məqsədlə işlənən nitq parçası; danışan və dinləyənin müəyyən ünsiyyət şəraitində eyni məna ilə əlaqələndirdikləri məxrəci – akustik vahid. **Nitq aparatı** – Danışmaq üzlərinin məcmuyü; danışmaq cihazı. **Nitq axını** – Nitqin xətti sırası, onun səslənməsindəki xətti ardıcılıqdır ki, eşidən (dinləyən) tərəfindən üzlərə bölünür və semantik cəhətdən müəyyən ardıcılıqla düzülmüş vahidlər kimi dərk olunur. Aramsız şəkildə bir-birinin ardınca zəncir kimi gələn səslər axınıdır ki, dinləyici bu səsləri müəyyən üzlərə ayırır və hər üzvün söz və ya söz birləşməsindən ibarət olduğunu qavraya bilir. Nitqin mütləq forması – Daha böyük sintaktik vahidin tərkibində elə nitq parçasıdır ki, açıq şəkildə semantik-sintaktik əlaqədən (asılılıqdan) məhrumdur; məsələn, çağırış-müraciət bildirən sözlər. **Nitq fəaliyyəti** – 1) Bir iş, hərəkət, fəaliyyət kimi (fəaliyyətin nəticəsi kimi yox) alınmış nitqdır ki, eyni vaxtda bir sıra elmlərin – dilçilik, psixologiya, fiziologiya, fizika və s.-nin tədqiqat predmeti ola bilər. 2) Nitq qabiliyyətinin ictimai məhsulu kimi götürülmüş dil; bu dil aşağıdakı hissələrin vəhdətidir: a) bu qabiliyyətdən istifadə etmək

üçün ictimai kollektivin mənimsədiyi zəruri şərtlərin məcmuyü; b) fərdi danışığı (buraya nitq aktının iştirakçısı kimi dinləyici də daxil edilir). 3) Fərdin nitqi, fərdi nitq. **Nitq forması** – Dil vahidlərinin işlədildiyi ifadə sistemlərindən biri. Şifahi nitq forması (nitqin yazılı forması). Xarici nitq – Əsl nitqin özü, yəni səslər vasitəsilə ifadə olunan, səslərdə təzahür edən nitq.

2. Kommunikasiya məqsədindən və şəraitdən asılı olaraq dil ünsiyyətinin növləri: *İşgüzar nitq. Dialektal nitq. Rəsmi nitq. Gündəlik nitq. Səhnə nitqi. Danışığı nitqi. Kütləvi nitq.*

Nitq mədəniyyəti – Bir dil üçün müəyyən edilmiş orfoepiya, söz işlətmə, qrammatika və s. normalarına müvafiq olma dərəcəsi; öz fərdi nitqində ən yaxşı nümunələrə əməl edə bilmə qabiliyyəti. **Nitq parçası** – Daxili tamlığa malik olan, struktur-semantik cəhətdən vəhdət təşkil edən parça. Məsələn, cümlə, abzas. **Nitq təqtisi** – Frazanın (ifadənin) ritmik-intonasiyon vasitələrlə ayrıla bilən ən kiçik mənalı hissəsi.

Ədəbi nitq – Savadlı adamların, daha çox ziyalıların istifadə etdikləri müəyyən normalara müvafiq, düzgün nitq. **Kütləvi nitq** – Kütləyə müraciətlə söylənən nitqdır ki, xüsusi keyfiyyətlərə malikdir; intonasiya vasitələrindən geniş istifadə olunur, yüksəkdən tələffüz edilir, xüsusi tipli sintaktik tərkiblərə çox yer verilir. **Obrazlı nitq** – İfadə olunan məfhum əlavə təsəvvürlər daxil etməklə emosional təsir oyadan məcazi danışığı tərzü. **Sitatlı nitq** – Başqa bir nitq parçasında (daha çox bədii əsərlərdə, natiqlərin nitqində) işlədilmiş ifadələri olduğu kimi alıb işlətməklə səciyyələnən nitq: *Gözüm gözünüzdən uzaq olsa da; Könüldən könülə yollar görünür* (S.Vurğun). **Nitqə görə səciyyələndirmə** – Bədii əsər iştirakçılarını səciyyələndirmək üçün söz, ifadə və birləşmələrin seçilib işlədilməsi.

3. İfadənin sintaktik cəhətdən tərtiblənmə növlərindən biri. *Vasitəli nitq. Vasitəsiz nitq. Müəllif nitqi* – Bədii əsərdə müəllifin personajlar dili ilə deyil, öz dili ilə oxuculara müraciətlə yazdığı hissə. **Vasitəli nitq** – Başqasına məxsus olub, danışan tərəfindən qismən dəyişdirilmiş şəkildə verilən nitq. *K.Marks “dilin praktik real şüur” olduğunu söyləmişdir. Vasitəsiz nitq* – Başqasına məxsus olub danışan tərəfindən eynilə, heç bir dəyişiklik edilmədən verilən nitq. *K.Marks demişdir: “Dil praktik real şüurdur”.*

NİTQ HİSSƏLƏRİ – Dilin lüğət tərkibini təşkil edən sözlərin məna, forma və funksiyaları əsasında qruplaşması. Sözlərin semantik, morfoloji və sintaktik əlamətlərinə görə müxtəlif qruplar təşkil etməsi nitq hissələri hesab olunur. Müasir dilçilikdə nitq hissələri müxtəlif şəkildə təsnif edilir: a) əsas (avtosemantik) nitq hissələri – isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf; b) köməkçi (sinsemantik) nitq hissələri – qoşma (önlük), bağlayıcı, ədat; c) modal sözlər; c) nida, təqlidi və vokativ sözlər.

Nitq hissələri haqqında təlimin tarixi çox qədimdir. Əflatunun göstərdiyinə görə, hələ eramızdan əvvəl V əsrdə adlarla feilləri fərqləndirən qədim yunan alimlərinin fikrincə, cümlə bu adlarla feillərin əlaqələnməsi nəticəsində düzəldilir. Əflatun özü də nitqdə iki qism sözləri – adları (onoma) və feilləri (rhema) fərqləndirirdi. O, həmin sözləri sintaksis baxımdan şərh edirdi. Əflatunun fikrincə, adlar o sözlərdir ki, cümlədə mübtəda kimi işlənir. Feillər isə ad-mübtəda haqqında nə deyildiyini bildirir. Deməli, o feil dedikdə xəbəri nəzərdə tutmuşdur.

Aristotel qədim yunan dilində üç nitq hissəsi müəyyənləşdirmişdi: ad (onoma), feil (rhema) və bağlamalar (bağlayıcı, artıqlıq, əvəzlik). Ad-mübtəda olan sözlər müstəqil mənalı

sözlər kimi səciyyələndirilir, bağlayıcı və artikkelər isə yalnız qrammatik funksiyaya malik sözlər hesab edilir. Aristotelin fikrincə, ad-zaman anlayışı bildirməyən müstəqil mənalı sözə deyilir, feil isə zaman anlayışı bildirən müstəqil mənalı sözdür.

Aristotel isə adla məntiqi subyekti eyniləşdirmiş və belə hesab etmişdir ki, adlar yalnız adlıq halda işlənən sözlərdir, sözlərin başqa formaları isə bu ad – subyekt normasından kənara çıxma halıdır. Feillərdə isə yalnız indiki zamanda I şəxsin tək forması feil hesab edilir, qalan formalar bu normadan kənara çıxmazdır. İsgəndəriyyə dövrü qrammatikalarında nitq hissələrinin miqdarı səkkizə çatdırılmışdır (ad, feil, feili sifət, artıkl, əvəzlik, zərf, qoşma, bağlayıcı). İsgəndəriyyə qrammatikalarında nitq hissələrini sintaktik cəhətdən deyil, morfoloji cəhətdən şərh etməyə çalışmışlar. Latın dili əsasında qrammatika yazan Roma dilçiləri artikkeləri nitq hissələri sırasından çıxarmış (latın dilində artıkl yoxdur), bu sıraya nidaları daxil etmişdilər. Onlar sayları sıra və miqdar saylarına ayırmışdılar. Orta əsrlərdə sifətlər fərqləndirilmişdir. Qədim dövr dilçiliyində nitq hissələrinin təsnifi əslində məntiqə tabe edilirdi; nitq hissələri cümlə üzvləri ilə eyniləşdirilir, bunlar hökmün üzvlərinə, deməli, məntiqi kateqoriyalara bərabər hesab olunurdu. Bununla belə, hər halda həmin təsnifatda qismən də olsa qrammatik xüsusiyyətlər nəzərə alınrdı; bəzi nitq hissələri müəyyən qrammatik forma və mənalardan olmasına əsasən fərqləndirilirdi. XIX əsrin ortalarına qədər dilçilikdə nitq hissələri qrammatik kateqoriya kimi şərh edilmişdir. XIX əsrdə ümumiyyətlə dilçilik, xüsusilə morfolojiya sahəsi çox inkişaf edir. Bu dövrdə çoxlu və müxtəlif dillər öyrənilir və nəticədə qarşıya belə bir məsələ çıxır: nitq hissələrini hansı meyarlar əsasında təsnif etmək lazımdır, müxtə-

lif dillərdə nitq hissələrinin fərqləri varmı, əgər varsa, hansılardır? Həmin dövrdə nitq hissələri üçün başlıca meyar kimi morfoloji prinsip götürülürdü. Nitq hissələri probleminə belə formal-morfoloji baxımdan yanaşma F.F.Fortunatovun tədqiqatına xasdır. O, nitq hissələrini "Formal söz qrupları" hesab edir, əsas meyar kimi onların sözdəyişmə formasına malik olub-olmamasını götürürdü. Bu cəhətdən də sözləri belə qruplaşdırırdı. Hallanan sözlər, təsriflənən sözlər, hallanmayan və ya təsriflənməyən sözlər. Həmin dövrdə morfoloji meyarla yanaşı nitq hissələrini fərqləndirməkdə məntiqi-sintaktik meyar da nəzərə alınır. Sintaktik baxımdan eyni cümlə üzvü olan sözlər eyni bir nitq hissəsi hesab edilirdi. Məsələn, təyin olan bütün sözlər sifət kimi götürülürdü. Nitq hissələrinin müəyyənləşdirilməsində formal-morfoloji meyar qənaətbəxş meyar deyildir. Çünki nitq hissələrinə sırf morfoloji forma əsasında yanaşdıqda belə formadan məhrum olan bir sıra sözlər (zərf, ədat, nida) tədqiqatdan kənar qalır. Sözdəyişmə (morfoloji) formaları çox və zəngin olan dillərdə də nitq hissələrini yalnız forma əsasında qruplaşdırmaq mümkün deyildir. Məsələn, bəzi dillərdə qrammatik cins kateqoriyası vardır, dünyanın əksər dillərində isə bu yoxdur. Deməli, isimlər üçün qrammatik cins kateqoriyasını heç də səciyyəvi hesab etmək olmaz. Yaxud başqa bir misal: həm xüsusi qrammatik kateqoriya baxımından, həm də morfoloji struktur baxımından sifətlər müxtəlifdir. Rus dilində sifətin xüsusi qrammatik kateqoriyaları hal və kəmiyyət kateqoriyalarıdır, Azərbaycan dilində isə sifət isimlərə məxsus xüsusi kateqoriyalara malik deyildir.

Nitq hissələrinin morfoloji əlamətləri həmin nitq hissələrini bir-birindən fərqləndirməyə qismən kömək edir, lakin onları müəyyənləşdirməyin ümumi meyarı hesab olunmur.

Bu morfoloji (sözdəyişmə) əlamətləri nitq hissələrinin bölgüsü işində yalnız morfoloji cəhətdən inkişaf etmiş dillərdə (Hind-Avropa dilləri, sami dilləri, türk dilləri) az-çox tətbiq edilə bilər. Uzaq Şərqdəki bir sıra dillərdə nitq hissəsi olmadığı qənaətinə gəlmişlər. Çin, Tan, Vyetnam dillərində morfoloji cəhətdən fərqlənməyən sözlər çoxdur və bu sözlər sintaktik funksiyası ilə əlaqədar gah isim, gah sifət, gah feil kimi işlənir.

İzah məqsədilə Azərbaycan dilindən bəzi misallar verək: *gələcək* (feil forması) – “*İndicə gələcək*”, *gələcək* (isim) – “*Yaşasın gələcək, böyük gələcək*”, *gələcək* (sifət)- “*Gələcək zaman*” – *yemək, don, köç* (feil) – *yemək, don, köç* (isim).

Nitq hissələrini müəyyənləşdirməkdə sintaktik meyarın mahiyyəti belədir ki, nitq hissələri cümlə üzvləri əsasında qruplaşdırılır. Həm nitq hissələri, həm də cümlə üzvləri eyni qrammatik kateqoriya əsasında müəyyənləşdirilir. Məsələn, bir nitq hissəsi kimi isim qrammatik kateqoriya olan mübtəda ilə əlaqələndirilir, onunla əlaqədar izah edilir və bu əsasında da məntiqi kateqoriya olan subyektlə əlaqələndirilir. Sintaktik vəzifəsinə görə türk dillərində sifət-zərf, isim-sifət-zərf, isim-əvəzlik, isim-qoşma mübahisələri meydana çıxmışdır. Yenə bu sintaktik vəzifəyə görə Çin dilində sifət-feil-isim-say bir-birindən fərqləndirilə bilmir.

Tədqiqatçılar hələ keçən əsrdə bütün dünya dillərində nitq hissələrinin olduğunu göstərmiş, bu kateqoriyanı ümumbəşəri təfəkkürünün inkişaf tərzini və istiqaməti ilə əlaqələndirmişlər. Bütün dillərin nitq hissələrinə xas olan ümumi cəhət sözlərin leksik mənalara ilə əlaqədardır. Belə ki, hər şeydən əvvəl, sözlər öz leksik mənalara əsasında nitq hissələri üzrə qruplaşdırılır. Ona görə də nitq hissələrini səciyyələndirmək üçün onların ümumi qrammatik mənalara “predmet”

(“əşya”), “iş və hərəkət”, “əlamət və keyfiyyət” və s. kimi terminlərlə ifadə edilir.

Nitq hissələri adətən ümumi qrammatik kateqoriya hesab olunur. Yalnız müstəqil leksik-qrammatik mənaya malik sözlər, yəni heç də bütün nitq hissələrinə daxil olan sözlər deyil, yalnız əsas nitq hissələrinə daxil olan sözlər nitq hissələri hesab edilə bilər. Deməli, əslində köməkçi sözləri (qoşma, bağlayıcı, ədat və s.) və nidaları nitq hissəsi hesab etmək o qədər də düzgün deyildir.

Nitq hissələri həmişə bir sistem təşkil edir. Başqa sözlə, onların ümumi qrammatik mənaları bir-birilə qarşılıqlı münasibətdə olur və bir-birilə qarşılaşdırılır.

Nitq hissələri sistemi tarixi səciyyə daşıyır. Bu sistem insan şüurunun inkişafı ilə əlaqədar yaranıb inkişaf etmişdir, insan təfəkkürü ilə üzvi şəkildə əlaqədardır və fikirlərin formalaşmasının, habelə ifadə edilməsinin ən mühüm dil vasitələrindəndir.

Bütün dillərdə əsas nitq hissəsi isim hesab olunur. İsim dedikdə adətən qrammatik əşyalıq anlayışı başa düşülür. İsmi qrammatik əşyalılığı sözlərin leksik mənalarında, söz birləşmələrinin formalarında, sözün sözdüzəltmə imkanlarında və sintaktik vəzifələrində təzahür edir. Dünyada hər şeyi əşya kimi ifadə etmək mümkündür ki, bu zaman ifadə edilən söz ümumi qrammatik mənaya olan əşyalıq mənası, yəni isim mənası alır.

Ən qədim isimlərdən tədricən bu isimləri “əvəz edən” sözlər – əvəzlilər və saylar meydana çıxmışdır. Odur ki, isimlər, əvəzlilik və saylar (habelə substantivləşən digər sözlər) bütün dillərdə ümumi qrammatik mənaya olan əşyavilik mənasına malik əsas nitq hissələri hesab edilir.

Əlamət bildirən sözlərin böyük bir qrupunu feillər təşkil edir. Feillərin ümumi qrammatik mənası hərəkət və proses əlamətini, dinamik əlaməti bildirməkdən ibarətdir. İsimlər kimi feillər də bütün dillərdə vardır, lakin feilə məxsus bir sıra kateqoriyalar – feili sifət, feili bağlama, məsdər, həblə qrammatik mənalar (şəxs və zaman, tərz, növ və s.) müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə özünü göstərir.

Sifət statik, qeyri-hərəkəti mənaya malik olması ilə feillərə qarşı qoyulur. Bununla belə, ümumi qrammatik əlamət cəhəti bir sıra dillərdə (Çin dili) sifətləri feillərə tam yaxınlaşdırır.

Zərflər də sifətlərin malik olduğu ümumi qrammatik mənaya malikdir, yəni statik əlamət bildirir. Lakin zərf əlaməti bilavasitə, dolay yolla bildirir, əlamətin əlamətini göstərir (*çox gözəl, tez-tez danışmaq, daha qırmızı və s.*). Öz mənşəyinə görə zərflər sifətlərdən (*yaxşı, gözəl, zərif*) və əşyavi sözlərdən – isim və əvəzlilərdən törəmiş sözlərdir.

Deməli, qeyri-əşyalıq (əlamət) bildirən sözlər qrupu daxilində əlamət bildirən (feil, sifət) sözlər bu əlamətlərin əlamətini bildirən (zərf) sözlərə qarşı qoyulur.

Əlamət bildirən sözlər də iki yerə bölünür: statik əlamət bildirənlər sifət, dinamik əlamət bildirənlər feil hesab olunur.

Nitq hissələrinin yaranması, meydana gəlməsi eyni zamanda olmamışdır. Bu, ardıcıl bir proses təşkil etmişdir. Bəs ən əvvəl yaranan ilkin nitq hissəsi hansıdır? Bu barədə müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür.

XIX əsrin görkəmli dilçilərindən Maks Müller (1823-1900) belə güman edirdi ki, ilkin sözlər hərəkət bildirən sözlər, yəni feillərdir. Doğrudan da , Hind-Avropa dillərində bütün sözlərin əsli-kökü feillərlə bağlıdır. Ona görə də

K.Marks və F.Engels yazırdılar ki, həmin dillərdə “bütün sözlərin ilkin kökləri feillərdən ibarətdir”.

Burada nəzərə almaq lazımdır ki, Hind-Avropa dillərinin ulu kökünün tarixi 12-15 min illik bir dövrü əhatə edir. Halbuki üzvlənmiş insan nitqinin tarixi 200 min ildən artıqdır. Həmin tarix ərzində dil dəfələrlə dəyişilib, müxtəlif şəkllə düşə bilərdi. Deməli, M.Müllerin fikrini olduğu kimi qəbul etmək mümkün deyildir.

Görkəmli sovet alimi N.Y.Marr (1864-1934) yazırdı ki, ilkin sözlər feillər deyil, isimlər olmuşdur. Özü də bunlar insan kollektivinin əməyi ilə əlaqədar əşyaların adını bildirən isimlər idi.

Bəzi tədqiqatçılar belə güman etmişlər ki, ilk insan dili sözlərdən yox, cümlələrdən ibarət olmuşdur. İlk insanların çıxardıqarı ayrı-ayrı səslər məfhumların adı deyil, fikri ifadə edən cümlələr idi.

Məşhur rus dilçisi A.A.Potebnya və bəzi digər tədqiqatçılar ilk sözlərin hərəkətdə olan əşyanı bildirdiyini güman etmişlər.

Hansı tip sözlərin əvvəl yarandığı məsələsi ümumiyyətlə, dilin mənşəyi məsələsi ilə əlaqədardır və ondan asılıdır.

İsim əvvəldir, yoxsa feil, cümlə əvvəldir, yoxsa söz tipli sualların cavabı belədir: Ən ibtidai dili təşkil edən səslər, sözlər və cümlələr bir kompleks təşkil edirdi, bunlar üzvlərinə ayrılmamışdı. Belə üzvlənməyən, “diffuz” tərkiblərin bəzi qalıqlarına bir sıra müasir dillərdə də rast gəlinir.

Əsasən heyvanlara müraciət üçün işlədilən qədim vokativ sözlər sonralar diferensiallaşmağa başlamış, vahid tərkibin daxilində parçalanma getmişdir. Səs-söz-cümlə, cümlə keyfiyyəti kəsb etdikcə, bunun tərkibində cümlə üzvləri ya-

ranmışdır. Cümlə üzvlərindən nitq hissələri meydana gəlişdir. Cümlədə mübtəda rolu oynayan sözlər isim kimi, xəbər rolu oynayan sözlər isə feil kimi xüsusiləşməyə başlamışdır. İnsan təfəkkürü inkişaf etdikcə müxtəlif əşyalardakı əlamət və keyfiyyətləri də ifadə etmək ehtiyacı qarşıya çıxırdı. Təfəkkür dəqiqləşdikcə yeni-yeni sözlər, ifadə vasitələrinin işlədilməsi zəruri olmuşdur. Isimlər əşyanın adını bildirir, əşyanı bütövlükdə ifadə edirdi. Hər bir əşya adında isə külli miqdarda əlamət adı mövcuddur. Əşya əlamətlər məcmu-yundan ibarətdir. Əşyanın bütün əlamətlərini deyil, bir əlamətini ifadə etmək ehtiyacı yarandıqda insanlar iki ismin yanaşı işlədilməsi üsulundan istifadə etməyə başlamışlar. Yanaşı gələn iki ismin birincisi sonrakınının təyini funksiyasında çıxış etmiş, sonralar təyin olan bu söz xüsusi bir leksik-qrammatik kateqoriya, yəni sifət adlanan nitq hissəsini təşkil etmişdir. İki ismin yanaşması ilə düzələn vahidlər əsasən metaforik mənada işlənirdi ki, bu faktın özü də həmin ifadə üsulunun qədimliyini göstərir. Məsələn: *daş//taş bağa* (tıbağa), *bilək üzük* (bilərzik), *Daşkənd* və s.

Obyektiv aləmin dərk edilmə prosesinin daha yüksək mərhələsində zərflər meydana gəlmişdir. Zərflər bir tərəfdən hərəkətin, yəni feilin əlamətini (**tez-tez gedir**, **bərk qaçır**), digər tərəfdən əlamətin, yəni sifətin (**çox yaxşı**, **ən uca**) əlamətini ifadə etməyə başlamışdır.

Zərf əslində çox sonralar yaranmış nitq hissəsidir. Məsələn, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında zərflər çox azdır. Zərflərin sonralar meydana gəldiyini sübut edən cəhətlərdən biri də onların müxtəlif nitq hissələrindən düzəlməsidir. Deməli, digər nitq hissələri artıq var idi ki, onlardan zərflər düzəlmişdir. Məsələn. a) isimlərdən (**Səhər açıldı** – **Səhər** gələrsən, **Axşam düşdü** – **Axşam** gələrik); b) sifətlərdən (**Yaxşı tələ**

bə – **Yaxşı oxuyur**); c) saylardan (**Birdən iki çoxdur** – **Birdən dedi**); ç) feillərdən (**Qaçaraq getdi** – **Qaçaraq getdi**).

Saylar isimlərdən törəmişdir. Əvvəllər kəmiyyət anlayışı məhz konkret isimlər vasitəsilə ifadə edilirdi. Sonralar isə bu kimi isimlərdə əşyalılıq məzmunu unudulmuş, onlar sırf say bildirən sözlərə çevrilmişdir.

Sonralar meydana gələn nitq hissələrindən biri də qoşmadır. Türk dillərindəki qoşmalar hind-Avropa dillərindəki önlüklərə funksiyaca müvafiq gəlir. Bəzi dillərdə belə bir nitq hissəsi yoxdur. Dilimizin qədim dövrlərinə getdikcə qoşmaların məhdud miqyasda işləndiyi müşahidə olunur. Hətta XIX əsrlə belə müqayisədə müasir dilimizdə qoşmaların çox geniş yayıldığını demək olar. Əsas nitq hissələri həm əşyavi, həm də qrammatik mənaya malik olub, bəzən leksik-qrammatik sözlər də adlandırılır. Köməkçi nitq hissələrində əşyavi-leksik məna yoxdur. Bunlar yalnız qrammatik mənalı sözlər olduğundan bəzən eləcə də (qrammatik sözlər) adlanırlar.

Ümumiyyətlə, şəkilçilər sözdən (əsasən köməkçi sözlərdən) düzəldiyi kimi, köməkçi nitq hissələri də əsas nitq hissələrindən düzəlmişdir. Həm əşyavi-leksik, həm də qrammatik məna kimi iki məna qanadına malik əsas nitq hissəsinin mənalarından biri (əşyavi-leksik məna) unudulduqda, o köməkçi nitq hissəsinə çevrilir ki, bu hadisəyə də “qrammatikləşmə” deyilir. Sözü qrammatikləşməsi onun leksik mənadan uzaqlaşmasıdır, yalnız qrammatik məna bildirmək üçün işlənməsidir. Sözü qrammatikləşməsi isə təfəkkürün mücərrədləşmə qabiliyyətini əks etdirir və onunla əlaqədardır (isimlərin, əvəzliliklərin, feilərin, zərflərin qoşmalara, bağlayıcılara keçməsi kimi).

Qoşma funksiyasında işlənən sözlər artıq qrammatikləşmiş sözlərdir.

Qoşmaların başqa nitq hissələrindən törəməsi də bunların tarixən sonralar yarandığını sübut edir. Qoşma isimlərdən, zərflərdən və feillərdən qrammatikləşmə nəticəsində əmələ gəlmiş nitq hissəsidir.

Dilçilik ədəbiyyatında əvəzliyin ən qədim nitq hissələrindən olduğu və xüsusi inkişaf yolu keçdiyi göstərilir. Əvəzliliklərin ilkin vəzifəsi əşyanı göstərmək, ona işarə etmək olmuşdur. Deməli, ilk əvəzliliklər işarə əvəzlilikləri idi. Bütün qalan əvəzliliklər (şəxs, sual, təyini, yiyəlik əvəzlilikləri) məhz işarə əvəzliliklərindən törəmişdir ki, bu ümumi qanuna uyğunluq həm geri qalmış qəbilə dillərinin mövcud dil faktlarında, həm də inkişaf etmiş müasir dillərin tarixi materiallarında müşahidə olunur.

Ən qədim işarə əvəzliyi isə *bol//bul*, *şol//şul* şəklində olmuşdur. Həmin sözlər inkişaf edərək *bu*, *o* şəkli almışdır. Bəzi türk dillərində göstərilən əvəzliliklər *bu*, *şu* şəklindədir. *Şu* sözü hazırda bəzi dialektizmlərdə “şunu götür, şunu qoy” frazeoloji birləşməsi daxilində işlənməkdədir. *Şol//şul* sözü-nə klassik şeirimizdə rast gəlinir. *Şol dikənə göz dikmə ki, gülzarımı buldum* (Nəsimi).

Bu, *şu* əvəzliliklərindəki maraqlı cəhət *b* və *ş* samitləridir. Bunların birincisi dodaq, digəri dil-diş samitidir. *Bu* sözündəki (*b*) səsi birinci şəxsi bildirən *bən* (məən) və *biz* əvəzliliklərində, *şu* sözündəki (*ş*) səsi (*s*) səsinə keçməklə (belə keçid dilimizdə tamamilə təbiidir): *şıldırım-sıldırım*, *şillə-sillə* sözlərində də belədir) *sən* və *siz* əvəzliliklərində özünü göstərir. Belə bir faktın özü şəxs əvəzliliklərinin hamısının işarə əvəzliliklərinin təsiri ilə yarandığını göstərir.

Cümlədə sözləri bir-birilə əlaqələndirməkdə, sözlər toplusunu cümlə şəklinə salmaqda əvəzliliklərin çox böyük rolu var. Feillərdə şəxs sonluqları əslində müvafiq şəxs əvəzliyinin təzahüründən başqa bir şey deyildir.

Hissi təsiri qüvvələndirmək məqsədilə birinci şəxs özü haqqında üçüncü şəxsin dilindən danışır. Bu məsələ, ümumiyyətlə şəxs əvəzliliklərinin yaranması, tarixi baxımdan da maraqlıdır. Şəxs əvəzlilikləri işarə əvəzliliklərindən törədiyindən üçüncü şəxs əvəzliyi mənşəcə daha qədim olmuş, digər şəxs əvəzlilikləri sonradan meydana gəlmişdir. Geridə qalmış bir sıra ibtidai dillərdə yalnız üçüncü şəxs vardır. Birinci şəxs əvəzinə üçüncü şəxsi bildirən sözlərin işlədilməsinin qalıqları müasir dilimizdə də özünü göstərir və bu hal indi yalnız üslubi məqsəd daşıyır. Şəxs “mən” yerinə öz adını məhz psixoloji gərginlik şəraitində işlənir və hissi təsiri qüvvələndirməyə nail olur. Məsələn, İ.Əfəndiyevin “Söyüdlü arx” romanında əsəbiləşmiş Nəriman deyir: – “Yox, Nəriman qocalıb, Nəriman geri qalıb. Nərimanda burjuaziya qalığı var. Nəriman çəkilb otursa yaxşıdır”.Yenə orada belə bir dialog vardır:

– Qulu, dayan!

– Qulu dayanmayacaq, Nəriman əmi; Qulu deyəcək. Qulu müftəxorları ifşa edəcək. Qulu heç vaxt havayı söz danışmamışdır. Qulu realistdir”.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ – 1. Cəmiyyətin müəyyən dövrdə danışmaq qaydalarını öyrənən və insanlar arasında əsas ünsiyyət vasitəsi kimi, fikri formalaşdırma və ifadə etmə qaydalarının elmi əsaslarını müəyyənləşdirən dilçilik şöbəsi. Şifahi və yazılı nitqə məxsus müxtəlif formaları qarşılaşdırmaqla və dil sisteminin bütün səviyyələrində (tələffüz səviyyəsində, leksik-frazeoloji material səviyyəsində, qrammatik

konstruksiyalarda) ədəbi dil normalarını müəyyənləşdir-məklə nəinki həmin dil sisteminin inkişaf meyllərini aydın-laşdırmaq, habelə bu inkişaf prosesinə təsir göstərmək, ədəbi dil normalarının nitq praktikasında tətbiq edilməsinə nail ol-maq, məqsədyönlü dil siyasətini həyata keçirmək mümkün olur. 2. Müəyyən tarixi dövrdə nitqin müvafiq kollektivin dil ehtiyaclarına uyğun şəkildə normativliyi, tələffüz, vurğu, sö-zişlətmə, cümlə qurma normalarına riayət edilməsi. Norma-tiv nitq anlayışına, habelə nitqin xəqiqiyyəti, aydınlığı, təmizli-yi anlayışları da daxildir. Nitqin dəqiqiyyəti üçün meyar – da-nışanın və yazanın fikirlərinə uyğunluğudur, anlamın məz-mununu adekvat tərzdə ifadə etmək üçün dil vasitələrinin düzgün seçilməsidir. Nitqin aydınlığının meyarı dinləyici üçün asan və anlaşılıqlı olmasıdır. Nitqin təmizliyinin meyarı onun qeyri-ədəbi dil dil ünsürləri (dialekt sözləri, loru sözlər, ədəbsiz sözlər, əcnəbi dilə məxsus sözlər) ilə zibillənməməsi-dir. Bütün bu göstərilənlərdən əlavə, nitq mədəniyyəti anla-yışına həm də lüğət zənginliyi, qrammatik konstruksiyaların müxtəlifliyi, bədii ifadəlilik, məntiqi mütənasiblik məsələləri də daxildir. Yazılı nitq mədəniyyəti problemlərinə həmçinin orfoqrafiya və durğu işarələri qaydalarına əməl edilməsi də daxildir.

NİTQ SƏSİ – Nitq orqanları vasitəsilə tələffüz edilən səs; üzvlənmiş insan səsi. Nitqin fonetik üzvlənməsində nitq səsi hecanın bir hissəsi olur və ya bir heca təşkil edir; bir məxrəclə tələffüz edilir. Daha xırda hissələrə bölünə bilmir. Sait səs də, samit səs də, sonorlar da nitq səsləridir.

NİTQİN AHƏNGDARLIĞI – Nitqin müxtəlif formalarında istifadə edilən fonetik üsul və vasitələrin (alliterasiya, assonans, səs təkrarı və s.) məcmuyunu. Azərbaycan dili öz

ahəngdarlığına görə seçilən, fərqlənən dillərdəndir. Bu ahəngdarlığı təmin edən xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Azərbaycan dili sözlərində açıq hecalar çox geniş, üstün yer tutur. Dilimizin tarixində də qapalı hecalılıqdan açıq hecalılığa doğru qüvvətli meyl olmuşdur. Açıq hecalar adətən yüksələn intonasiya ilə tələffüz olunur ki, bu da nitqin ahəngdarlığını təmin edir, onun axıcı, musiqili olmasına yardım göstərir.

2. Azərbaycan dili sözlərində sədalı səslər – saitlər, sonorlar və cingiltili samitlər öz işlənmə tezliyinə və miqdarına görə fərqlənir. Bu halda nitqin ahəngdarlığına çox mühüm təsir göstərir:

Dəhənin dərdimə dərman dedilər cananın,

Bildilər dərdimi, yoxdur dedilər dərmanın (M.Füzuli).

3. Ahəng qanunu hadisəsi nitqin ahəngdarlığı işində müsbət rol oynayan hadisədir.

4. Dilimizin iltisafı təbiəti ilə əlaqədar eyni kökdən həm isim, həm sifət, həm zərf, həm feil düzəldilə bilir ki, bu da cümlə tərkibində eyniköklü üzvlərin ardıcıl sıralanmasına, başqa sözlə, nitqin ahəngdarlığına imkan yaradır.

Danq-danq danqıldayan ala Danqının çıxardıdığı danqıltı danqıltıya qarışır, danqıltılardan qulaq tutulurdu (S.Rəhimov).

NİTQİN AYDINLIĞI – Adresatın (dinləyici, oxucu) çətinlik çəkmədən anladığı, başa düşdüyü nitq. Nitqin aydın olmamasının səbəbləri çoxdur. Bu səbəblər dilxarici və dildaxili olmaqla iki yerə bölünə bilər.

Dilxarici səbəblər: nitqin obyektinə haqqında yaxşı məlumatın olmaması; təfəkkürün aşağı səviyyədə olması; işlədilən söz və ifadələrin mənasını bilməmək; dili yaxşı bilməmək; danışanın xarakteri və s. dildaxili səbəblər: omonimiya, çoxmənalılıq, cümlənin strukturunda əvəzliliklərin müvafiq

yerdə işlənməməsi, intonasiya vasitələrindən düzgün istifadə edilməməsi.

NİTQİN BƏDİİLİYİ – “Nitqin obrazlılığı” termininin sinonimidir. Lakin bədiilik və obrazlılıq anlayışları arasında müəyyən fərqlər də vardır. Obrazlılıq nitqin bütün təzahür növlərində özünü göstərə bilər, hətta məişət nitqində də təzahür edə bilər. Bədiilik isə yalnız bədii ədəbiyyatın dilinə xas olub, onun səciyyəvi xüsusiyyətini təşkil edir. Nitqin bədiiliyi əslində estetik kateqoriyadır, bədii ədəbiyyat dilinin estetik xüsusiyyətidir. Nitqin bədiiliyi söz sənətkarlarının yaradıcılığında özünü göstərən söz ustalığıdır, sənətkarlıq qabiliyyətidir. Nitqin bədiiliyini əks etdirən ümumi formul yoxdur. Bədiilik həmişə konkretir. Bədiilik müəllifin yazı tərzindən, mövzu seçmə qabiliyyətindən, bu mövzuya münasibətindən, surətləri təsvir etmə məharətindən, dil vasitələrini seçmə üsullarından və s. asılıdır. Odur ki, bədiilik hər bir əsərin konkret təhlili əsasında aşkar edilir.

NİTQİN EKSPRESSİVLİYİ – Nitqin ifadəliliyi, təsirliliyi deməkdir. Bəzən ekspressivlik anlayışı “intellektuallıq” anlayışı ilə qarşılaşdırılır ki, bu da düzgün deyildir. Çünki həm hissi-emosional, həm də əqli-intellektual nitq ekspressiv ola bilər. Ekspressivlik çox yaygın, qeyri-müəyyən və çətinliklə müəyyənləşdirilə bilən üslubi kateqoriyadır. Ona görə də “ekspressivlik” dildə təmiz, saf halda çox az təsadüf olunan şeydir, bəlkə də həmişə emosionallıq, obrazlılıqla birlikdə təzahür edir. Adətən bu və ya digər dil vasitəsinin ekspressivliyini müəyyənləşdirmək üçün həmin dil vasitəsini öz sinonimi ilə qarşılaşdırırlar. Ekspressivlik dilin bütün səviyyələrində müxtəlif vasitələrin köməyi ilə əldə edilir.

1. Fonetikada intonasiya ünsürlərinin (ton, vurğu, temp, pauza və s.) köməyi ilə. Emfatik vurğu çox ekspressiv,

ifadəli fonetik vahiddir. Nitqin tempinin ekspressivliyi mü-
hüm dövlət sənədlərini təmkinlə oxuyanda özünü göstərir.
Pauzanın ekspressivliyi də geniş yayılmışdır.

2. Leksikada ekspressivlik aşağıdakı üsullarla əldə edi-
lir: Sinonimləri bir yerə toplamaqla (*qərib, qürbət; dərd, qəm, namus, qeyrət, ar*), antonimləri bir yerə toplamaqla (*məhəbbət-nifrət, zalım-məzlum, xan-dehqan*); söz əvəzinə frazeoloji birləş-
mə, atalar sözü, məsəl işlətməklə (*dağılmaq-kun fəyakun olmaq; tez-tez; həftə səkkiz, mən doqquz; acgözdür-gördüyündən göz kirəsi istəyir*); sözləri məcazi mənada işlətməklə; ən müxtəlif təkrar növləri ilə.

3. Morfologiyada da ekspressivliyə xidmət edən vasitələr vardır. Müxtəlif nitq hissələrində ekspressivlik müxtəlif dərəcədədir. Qoşma və bağlayıcılarda ekspressivlik yox dərəcəsinədir. Hissləri, iradi cəhətləri ifadə edən nidalar emosionaldır, deməli, ekspressivdir. Müxtəlif kateqoriyalarla (zaman, növ, şəkil və s.) bağlı olan feillər ən geniş ekspressivlik imkanlarına malikdir.

4. Sintaksis ekspressivlik vasitələri ilə daha zəngindir: ikiqat inkar bildirən söz birləşmələri, nəqli və əmr cümlələri, elliptik konstruksiyalar, bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr, xitab və xüsusiləşmələr, ritorik suallar və s. nəinki sadəcə olaraq fikrin ifadəsinə xidmət edir, həm də onu qüvvətləndirir, təsirləndirir.

Bütün bu göstərilən ekspressiv vasitələr müvafiq surətdə üslubi fonetikanın, üslubi leksikologiyanın, üslubi morfologiyanın, üslubi sintaksisin tədqiqat obyektidir. Çox zaman emosional və ekspressiv sözləri sinonim kimi işlədirlər. Nəzərə alınmalıdır ki, ekspressivlik anlayışı emosionallıqdan genişdir. Nəinki emosional nitq, habelə intellektual nitq də ekspressiv ola bilər.

NİTQİN EMOSİONALLIĞI – Nitqin dinləyicinin emosiyalarına təsir etməklə onda müəyyən hisslər oyada bilməsi qabiliyyəti. Nitqin emosionallığı ilə nitqin məzmununun emosionallığını fərqləndirmək olduqca zəruridir. Bu sahədə özünü göstərən bir sıra dolaşıcılığın qarşısı alınmalıdır. Bəzilərinin fikrincə emosionallıq hissi adlardan (vahimə, eşq, sevgi, qəzəb, nifrət) və ya emosiya yaradan varlıqların (ölüm, qəbir, meyit, xortdan, əzrayıl) adlarından ibarətdir. Bu fikir səhvdir. Göstərilən emosionallıq nitqin məzmununu təşkil edir və semasioloji kateqoriyadır. Nitqin emosionallığı isə üslubi kateqoriyadır, nitqin keyfiyyətidir və əlavə çalar kimi dil vahidinin əşyavi-məntiqi məzmununa daxil olur, dinləyicinin hisslərinə təsir edir. Emosionallıq yaradan başlıca dil vahidləri bunlardır: 1) hiss adları olan sözlər və birləşmələr (təəssüf, qəzəb, etiraz, kinayə, sevinc); 2) deyilən fikrə danışanın emosional münasibətini ifadə edən səciyyələndirici sözlər (əclaf, zəif, qoduq, fırlıdaq, dələduz); 3) neytral sözlərdə emosional-qiymətləndirici sinonim kimi işlənən sözlər (yemək-tıxmaq, ölmək-köpmək, gəbərmək-cəhənnəmə vasil olmaq, qaçmaq-əkilmək-götürülmək-dabanına tüpürmək, daban əlli altı eləmək-c-nin yanına r qoymaq); 4) məcazi mənalı sözlər və birləşmələr (lay-lay beşiyim, lay-lay; evim-eşiyim lay-lay); 5) emosional nidalar və ədatlar (heyhat, əfsus, gəl də, yazdı ki, ay aldı ha); 6) sintaktik və morfoloji ekspressiv vasitələr (ritorik fiqurlar, emosional-qiymətləndirici şəkilçilər və s.) də nitqin emosionallığını təmin etməkdə mühüm rol oynayır.

Nitqin emosionallığı anlayışını dil ünsürlərinin emosional rəngi anlayışından fərqləndirmək zəruridir.

Emosional rəng əlavə məna çalarındır, çox incə məna fərqidir ki, addətən dilə məxsus ünsürlərin əsas, əşyavi-mən-

tiqi mənası üzərinə əlavə olunur, özü də danışanın hissləri və iradəsi ilə əlaqədar olub, onları əks etdirir. Emosional rəng dilə məxsus ünsürlərdə obyektiv şəkildə – onların nitqdə işlənilib – işlənməməsindən asılı olmayaraq mövcuddur. Emosional rəng əslində dil faktı, dil hadisəsidir və buna görə də milli dil üslubiyyatının tədqiqat obyektidir. Emosional rəng növləri üslubi cəhətdən neytral olan nitq fonunda təzahür edir. Emosionallıq baxımından neytral nitq danışanın emosiyalarını, münasibətini ifadə etmir, onun heç bir psixi vəziyyətini təzahür etdirmir. Sözü bütünü emosional rəngləri iki böyük qrupda cəmlənə bilər: a) müsbət çalarlı emosional rənglər (təntənəli, dəbdəbəli, ali və s.) b) mənfi çalarlı emosional rənglər (etinasızlıq, sayğısızlıq, dolama, ələ salma, mənfurluq, həqarət).

NİTQ(İN) FORMALARI – Söyləmin təzahür şəkillərinə, ifadə üsullarına görə fərqlənən nitq növləri. Nitqin yazılı forması // yazılı nitq forması (yazılı nitq). Nitqin şifahi forması // şifahi nitq forması (şifahi nitq).

NİTQİN FUNKSİYALARI – Bütünlükdə nitq fəaliyyətinə deyil, ayrı-ayrı nitq faktlarına məxsus olan funksiyalar Nitqin aşağıdakı funksiyaları vardır: emotiv funksiya, poetik (estetik) funksiya, magiya funksiyası, fatik (kontakt) funksiya, nominativ (“marka”) funksiya, diakritik funksiya.

NİTQİN MÜNASİBLİYİ – Nitqin dilin ünsiyyət şəraitinə uyğun, müvafiq olması; onun şəraitə, məzmununa, məqsədə və dinləyənə müvafiq şəkildə qurulması. Nitqin münasibliyi nisbi anlayışdır; bir şəraitdə yaxşı olan nitq başqa şəraitdə pis görünə bilər. Nitqin münasibliyi anlayışı aşağıdakı şərtlərlə bağlıdır:

1) Fikrin məzmununa uyğun dil vasitələrindən istifadə. Nitqdən məqsəd gözəl forma axtarmaq deyil, sözlərin özü

deyil, bəlkə bu və ya digər məzmunu dəqiq ifadə etməkdir. Dil vasitələri fikrə xidmət etməli, ona uyğun olmalıdır.

2) Dil vasitələrinin nitq şəraitinə uyğunluğu. Şəraitdən asılı olaraq dil vasitələrinin dəyişdiyini sübut etmək üçün adətən belə bir fakt göstərilər: eyni şəxsə ev şəraitində adı ilə, işdə (adətən) familiyası ilə müraciət edərlər. Şəxs nəqliyyatda *sərnişin*, məhkəmədə *vətəndaş*, teatrda *tamaşaçı*, xəstəxanada *xəstə*, mağazada *alıcı*, bərbərxanada *müştəri*, stadionda *azarkeş*, mühazirə salonunda, kursda *dinləyici*, konfransda *nümayəndə*, tribunada *məruzəçi*, qonaqlıqda *qonaq*, başqa yerdə *gəlmə*, xaricdə *əcnəbi*, emalatxanada *sifarişçi*, yolda *yolçu*, söhbətdə *mühasib*, disserasiya müdafiəsində *opponent*, nəşriyyatda *müəllif* və s. hesab olunur.

3) Dil vasitələrinin danışanın məqsədinə müvafiq gəlməsi. Hər bir nitq müəyyən məqsəd güdür. Bu məqsədlə əlaqədar nitqin quruluşu, başlıca xüsusiyyətləri dəyişməli olur. Elmi mövzuda nitq təmkinlilik, məntiqlilik, ardıcılıq üstün yer tutursa, bədii nitqdə obrazlılığa, mübaligəyə daha çox meyl göstərilir.

4) Dil vasitələrinin danışanın şəxsiyyətinə müvafiq gəlməsi. Məlumdur ki, yaşından, təhsilindən, dünyagörüşündən, cinsindən, sənətindən, sağlamlığından asılı olaraq adamlar müxtəlif dil vasitələrindən istifadə edirlər. Odur ki, bəzi bədii yazılarda savadsızlıq, habelə yaşlı adamların şifahi nitqinin verilməsində çoxlu nöqsanlar müşahidə edilir.

NİTQİN ORİJİNALLIĞI – Nitqin özünəməxsus, fərdi şəkildə başqalarından fərqli şəkildə qurulması. Nitqin orijinallığı həm fərdi tələffüz tərzində, həm səciyyəvi söz və ifadələrin, sintaktik konstruksiyaların seçilməsində, həm də nitqin məxsusi tərzdə qurulmasında təzahür edir. Nitqin orijinallığı basmaqəlib, hazır ifadələrdən qaçmaq, nitqi aktuallaş-

dırmaq yolu ilə əldə edilə bilər. Nitqdə hazır, qəlib şəkli almış ifadələrin işlənməsi fikir “tənbəlliyindən” irəli gəlir. “Fikrin ətaləti”ni qıra bilməyən və daha çox avam, savadsız adamların nitqi orijinallıqdan məhrum olur. Əsl yaradıcı təfəkkür sahiblərinin nitqi isə orijinallığı ilə fərqlənir.

NİTQİN SADƏLİYİ – Nitqin aydın, asan, anlaşılıqlı və düzgün olması, yalançı pafosdan, qondarma, süni ifadələrdən, müqayisələrdən xali olması.

Sadəlik dedikdə, heç də bəsitlik, ibtidailik nəzərdə tutulmur, təsvir edilən əşya və hadisələrin mahiyyətinin bəsitləşdirilməsi tələb olunmur. Mürəkkəb mahiyyətli hadisələri dəqiq və ətraflı təsvir edərkən olduqca mürəkkəb quruluşa malik ifadə tərzindən istifadə oluna bilər. Deməli, nitqin sadəliyi heç də cümlənin sadə və ya mürəkkəb olması və onunla əlaqədar deyildir. Nitqin sadəliyi, onun asanlıq, anlaşılıqlı olması, tez başa düşülməsidir, nitqin fikri adekvat şəkildə ifadə etmə qabiliyyətidir. Sadə nitq hər cür sünilikdən, təmtəraqdan uzaq nitqdır. İbarəpərdazlıq, əlləmçilik, məzmun-suz bəzək-düzək əslində fikir yoxsulluğundan irəli gəlir. Bəzən də bəlağətli nitq ciddi, dərin fikirlərin dinləyiciyə (oxucuya) çatmasına mane olur. D.N.Pisarevin dedi ki kimi “ifadə nə qədər gözəl olarsa, fikir və hisslər o qədər zəif olar”.

NİTQİN SÜRƏTİ – Müəyyən zaman ərzində nitqin sürətli və ya yavaş-yavaş tələffüzüdür ki, bu da nitqin məxrəc gərginliyindən və eşidilmənin aydınlıq dərəcəsiindən asılıdır. **Yavaş (adi) sürətli nitq** – Sözlərin tam şəkildə tələffüzü ilə səciyyələnən nitq.

NİTQİN TƏMİZLİYİ – Ədəbi dilə yad olan və işlədilməsi məqbul görülməyən dil vahidlərinin (sözlər, frazeologizmlər, konstruksiyalar və s.) nitqdə özünə yer tapmaması.

Nitqin təmizliyi danışanın dili, mədəniyyəti və tərbiyəsi ilə əlaqədardır. Hansı nitq “təmiz” hesab olunur?

1) Məhəlli dialektlərdən, yerli şivələrdən istifadə etməyən nitq. Hər bir milli dildə ədəbi dil məhəlli dialektlərdən fərqlənir. Xalqın bütün savadlı təbəqəsi ədəbi dildən, müəyyən qismi isə dialektlərdən istifadə edir. Ədəbi dil az-çox mürəkkəb ictimai-mədəni ehtiyacları ödəyirsə, dialekt əsasən məişət ehtiyaclarını ödəyir, ədəbi dil daha çox yazılı, dialekt isə şifahi ünsiyyət vasitəsidir. Ədəbi dil təkmilləşdirilmiş, normalaşdırılmış dildir, dialekt isə belə deyil. Deməli, ədəbi dildə dialekt xüsusiyyətlərinə yer verilməməlidir (Bədi üslubda vəziyyət bir qədər başqadır. Burada üslubi məqsədlərlə əlaqədar dialektizmlər özünə yer tapa bilər).

2) Jarqon və arqodan istifadə etməyən nitq. Milli dildə məhdud qrup adamların işlətdikləri jarqonlar səciyyəvi leksika və frazeologiyadan, bəzi intonasiya xüsusiyyətlərindən ibarətdir. Ədəbi dildə bu kimi vahidlərin işlədilməsi nitqin zibillənməsinə səbəb olur.

3) Yersiz əcnəbi sözlərdən istifadə etməyən nitq. Hələ V.Q.Belinski göstərirdi ki, eyni qüvvədə olan iki sözdən (əcnəbi dil və ana dili sözümdən) biri kimi əcnəbi sözü işlətmək sağlam ağı və sağlam zövqü təhqir etmək deməkdir. Əcnəbi sözlərdən sui-istifadə prinsipinə qarşı V.İ.Lenin çox qətiyyətlə çıxış etmişdir. Yersiz işlədilən əcnəbi sözlərə qarşı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycan mütərəqqi ziyalıları ardıcıl və prinsipial mübarizə aparmışlar.

4) Vulqarizmlərdən istifadə etməyən nitq. Bütün keçmiş cəmiyyətlərdə adamlar bir-birini təhqir etmək üçün söyüş və qarğışlardan, ədəbsiz ifadələrdən bol-bol istifadə etmişlər. Humanizm prinsiplərinə əsaslanan cəmiyyətdə isə ədəbi dil normaları nitqdə belə vahidlərin işlənməsini rədd

və inkar edir. Hər cür kobudluq, təhqir, ədəbsizlik nitqin zibillənməsi əlaməti hesab olunur.

5) Hər cür tüfeyli söz və ifadələrdən istifadə etməyən nitq. Belə vahidlərin nitqdə işlənmə səbəbi ya danışanın öz nitqini dəqiq və məntiqli şəkildə qura bilməməsi, ya da lüğət ehtiyatının məhdudluğuudur.

NİTQİN YIĞCAMLIGI – Nitqdə yığcamlıq adətən “sözçülük” anlayışına qarşı qoyulur. Yığcam nitqdə heç bir artıq söz olmur, sözçülük səciyyəli nitqdə isə fikrin ifadəsi baxımından ehtiyac olmayan artıq sözlər, ifadələr işlədilir. Sözçülük aşağıdakı hallarda yaranır:

1) Eyni mənalı söz və ifadələrdən təşkil olunmuş tərkiblər (pleonazm) işləndikdə: *Onu ələ salıb dolayırdılar* (Ə.Vəliyev). *Mən də susub oturmuşdum, ağızımı açıb danışmırdım* (Ə.Sadiq). Bəzən də pleonazm artıq sözlərdən ibarət olur: *gənc oğlan, on manat pul, beş nəfər adam*. 2) Danışan çeynənmiş, yıpranmış vahidləri mexaniki, avtomatik tərzdə işlədikdə: *gənclərin tərbiyələndirilməsi sahəsində; mövcud imkanlardan istifadə; anaya qarşı məhəbbət hissi; qəzəb hissi ilə dedi*. 3) Tüfeyli söz və ifadələr işlədikdə: *belə ki; demək (ki); necə deyirlər; beləliklə; qeyd etmək lazımdır ki; bunu da göstərmək (qeyd etmək) lazım gəlir ki, ümumiyyətlə; müəyyən; əsasən; bəzi (bəzi-bəzi) və s.* 4) Müxtəlif şəkildə formalaşsa da eyni və ya yaxın fikirləri bildirən cümlələr ardıcıl düzülür: *Azərbaycan xalq şairi S.Vurğun xalqımızın sevimlisidir. Hamı – böyük də, kiçik də onun əsərlərini sevə-sevə oxuyur. Xalqımız öz sevimli sənətkarına dərin hörmət və ehtiram əlaməti olaraq əsərlərini əzbərləyir, kitablarını əzizləyir. Xalqın qəlbində özünə əbədi heykəl qazanmış istedadlı şairimiz heç zaman xatirələrdən silinməyəcəkdir. Belə səadət ədəbiyyat tarixində çox az söz sənətkarına nəsib olan səadətdir və s.*

Məlum olur ki, sözcülük artıq sözlərin, cümlələrin nitqdə özünə yer tapmasıdır. Sözcülük qabiliyyətsizlikdən, etinasızlıqdan və ya tələsiklikdən irəli gələn nöqsandır. Məşhur “vaxtım az olduğundan məktubum uzun oldu” ifadəsində bir həqiqət vardır. Qısa yazmaq, uzunçuluqdan xilas olmaq üçün vaxt və zəhmət lazım gəlir.

Beləliklə, nitqin yığcamlığı uzunçuluğa, sözcülüyə qarşı qoyulan anlayışdır. Lakin yığcamlıq heç vaxt nitqin aydınlığına xələl gətirməməlidir.

NİTQİN ZƏNGİNLİYİ – 1. Nitqdə işlənən dil üsürlərinin müxtəlifliyi, rəngarəngliyi və çoxluğu. Nitqin bu keyfiyyəti (zənginliyi) dil ilə nitqin əlaqəsi əsasında təzahür edir: müəyyən əlaqəli nitq parçasında nə qədər çox müxtəlif və təkrarlanmayan dil vahidi işlənərsə, həmin nitq o qədər zəngin hesab edilir.

Nitqin zənginliyinin birinci əlaməti lüğətin zənginliyidir, işlənən sözlərin miqdarıdır. Şəxsin görüş dairəsi, savadı, mütaliəsi geniş olduqca onun işlətdiyi sözlərin miqdarı da çox olur. Lüğətin zənginliyinə görə M.Füzulinin, M.F.Axundovun, C.Məmmədquluzadənin, C.Cabbarlının, S.Rəhimovun əsərləri xüsusilə fərqlənir.

Nitqin zənginliyi həm də dilin frazeoloji, semantik, sintaktik, intonasion və üslubi vasitələrindən məharətlə istifadə etməyi nəzərdə tutur.

Adətən dilin eyni üsürlərini (söz, konstruksiya, intonasiya) təkrarlama nitqin yoxsulluğu, kasıblığı hesab edilir. Eyni cür danışq tərz, monoton intonasiya dinləyicini yorur. Odur ki, təkrarın qarşısını almaq üçün adətən sinonimlərdən istifadə edirlər.

Lakin yoxsulluqdan irəli gələn təkrarla dilin strukturu ilə əlaqədar olan təkrar arasında fərq qoyulmalıdır. Dilin fo-

netik, leksik-semantik, morfoloji, sintaktik (habelə üslubi, ritmik) quruluşundan nəşət edən təkrara qarşı çıxmaq düzgün deyildir.

NOMEN – Hər hansı elm, texnika, istehsalat, incəsənət və s. sahəsinin obyektı olan çoxlu, saysız-hesabsız bənzər vahidlərin bir növü kimi götürülmüş əşyaları bilavasitə əks etdirən söz və ya söz birləşməsi. Zooloji nomen: *Qarabağ atı, Boz ayı, cırtıdan, şimpanze*; fiziki-coğrafi nomen: *qapalı göl, quru bulaq, torf bataqlığı, meşənin qırılmış yeri*. Nomenlər leksikanın xüsusi layını təşkil edir. Onlar terminlərdən, ümumişlək məişət leksikasından, xüsusi adlardan məntiqi- məfhumı və dil baxımından fərqlənir: hər bir onimin özü ilə yanaşı ümumi ad nomeni də olur. Bunlara daxildir: antroponimlərdə – qohumluq adları, etnonimlər, peşə adları, rütbə, dərəcə, vəzifə, mənsəb adları, katoykonimlər; toponimlərdə – coğrafi, geoloji adlar, etnonimlər.

NOMENKLATURA – Müəyyən bir elm, istehsalat, sənaye sahəsində və s. işlənən konkret adlar məcmuyü.

Terminlərdən fərqli olaraq nomenklatura sırf şərti işarə hesab edilir, heç bir anlayış (məfhum) və ümumi kateqoriya ilə əlaqədar deyildir. *Istehlak malları nomenklaturası. Astronomiya nomenklaturası.*

NOMİNALİZASİYA – Bu və ya digər feil formasının isimləşib ismə aid xüsusiyyətləri əks etdirməsi. *Nə öldüsündən xəbərim var, nə qaldısından.*

NOMİNATİV FUNKSİYA – Nitqdə konkret obyektlərin (coğrafi məntəqələr, müəssisələr, mağazalar, sənaye malları və s.) adlarının işlənməsidir. Xüsusilə reklam işində nitqin bu funksiyası çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

NORMA – Dildə eyni vaxtda mövcud olan nitq variantlarından öz funksiyasını ən nümunəvi şəkildə yerinə ye-

tirmə baxımından fərqləndirilib seçilən və işlədilən variant. *Leksik norma. Morfoloji norma. Sintaktik norma.*

Norma tarixi kateqoriyadır. Müəyyən qədər ümumiliyi, sabitliyi ilə səciyyələnsə də hər halda normanın özü də tədricən dəyişir. Çünki dil özü ictimai hadisə olub, cəmiyyətin – o dildə danışanların dəyişməsi ilə əlaqədar daima dəyişməkdədir. Dil normasının dəyişkənliyi nəticəsində belə bir vəziyyət yaranır ki, müəyyən vaxt ərzində eyni bir hadisə, əşya və s.-ni ifadə etmək üçün bir yox, bir neçə ifadə üsulu meydana gəlmiş olur. Köhnə norma aradan çıxmadığı halda, həm də yeni norma (lar) yaranmış olur. Məsələn, "Sən qəzetə abunə yazılmışsanmı// yazılmışsanmı?". Habelə vurğuda (kilo'metr// kilom'etr), imlada (güzəm//kuzəm, əlaçıq//əliaçıq), söz birləşmələrində (həddini aşmaq // həddindən aşmaq) və s.

NORMALAŞDIRILMIŞ – Normaya müvafiq olaraq düzəlmiş (qurulmuş); dil ünsürlərini seçmə və birləşdimə baxımından normaya müvafiq edilmiş olan.

NORMALAŞDIRMA – Normanı müəyyən etmə, norma kimi qəbul edilmə (olunma).

NORMATİV QRAMMATİKA – Əsasən orta və ali məktəblərdə təhsil alanlar üçün dərslik şəklində yazılan qrammatikalardır ki, burada müvafiq dilin qrammatik quruluşunu əks etdirən ən mühüm və zəruri morfoloji və sintaktik qaydalar konkret misallar əsasında şərh edilir. Normativ qrammatika əvəzinə bəzən praktik qrammatika, passiv qrammatika, preskriptiv qrammatika terminləri də işlədiir.

Dilçilikdəki mübahisəli məsələlərə normativ qrammatikalarda yer verilmir. Bu qrammatika minimum nəzəri məlumat verməklə kifayətlənir. Odur ki, dilçilikdə çox mühüm nəzəri əhəmiyyəti olan bir sıra mürəkkəb məsələlər (məsə-

lən, morfemlər üzrə təhlil, transformasion təhlil və s.) normativ qrammatikalarda öz əksini tapmır. Bununla belə, normativ qrammatikaları nəzəri qrammatikalara qarşı qoymaq olmaz.

NOSTRATİK DİLLƏR – Bu termini XX əsrin əvvəllərində X.Peterson irəli sürmüş və hind-Avropa, ural-altay, sami-hami dillərinin qohumluğunu nəzərdə tutmuşdur. R.Kolduell, sonralar isə A.Trombetti bu sıraya dravid dillərini əlavə etmişlər. 50-ci illərdə Y.Anqere yukagir və çukot-kamçadal dillərini də nostratik dillər sırasında vermişdir. Bütün bu dil ailələrinin qohumluğu V.M.İlliç-Svitçin əsərlərində əsaslandırılmışdır. O göstərir ki, hər bir dil ailəsi üçün ulu dil müəyyən mərkəzdə mövcud olmuşdur. Guya ulu Altay dili böyük Sibir çayları hövzəsində – Altayda formalaşmışdır. A.P.Dolqopolski nostratik dillərə kartvel dillərini də daxil etmiş, bütün bu dillərin təkə fonetik yox, semantik cəhətdən də yaxınlığını sübut etmişdir. O, bütün nostratik dil ailələrinin Aralıq dənizinin şərq sahillərində bir ümumi mərkəzdən nəşət etdiyini göstərir. Beləliklə, nostratik dillər nəzəriyyəsi tərəfdarları arasında buraya daxil olan dil ailələrinin miqdarı haqqında fikir ümumiliyi yoxdur.

NOVİAL – Süni beynəlxalq dillərdən biri. Bu dilin layihəsini 1928-ci ildə Kopenhagen universitetinin professoru Britaniya EA-nın həqiqi üzvü Otto Yespersen vermişdir. O.Yespersen əvvəllər ümumiyyətlə beynəlxalq dil məsələsinə mənfi münasibət bəsləyir, bunun baş tutacağına inanmırdı. Sonralar müxtəlif süni dillərin müxtəlif millətlər arasında müvəffəqiyyət qazandığını gördükdə O.Yespersen özü Esperanto, İdo, Oksidental kimi süni dilləri öyrənmişdi.

Bir dilçi alim olaraq analitik dillərə daha yüksək qiymət verən O.Yespersen öz süni dil layihəsini də ideyasına müva-

fiq şəkildə tərtib etmişdir. Müəllif layihənin tərtibi işində həm təbii dillərin faktlarından, həm də süni düzəldilmiş materiallardan çox ehtiyatla istifadəyə çalışmış, bunların heç birinə ifrat dərəcədə yer verməməyi nəzərdə tutmuşdur.

NOVLU SAMİTLƏR – Tələffüzü zamanı məxrəcinin ikinci mərhələsində (fasilə mərhələsi) tam maneə əmələ gələn və bu maneəni aradan qaldırmadan tələffüz olunan samitlər (kipləşən samitlərə qarşı qoyulur). Maneənin xüsusiyyətinə görə novlu samitlər aşağıdakı qruplara ayrılır: novlu titrək samitlər, cüt keçidli novlu samitlər.

NÖQTƏ – Nəqli cümlənin (bəzən də əmr cümləsinin) sonunda qoyulan, habelə bəzi ixtisar edilmiş sözlərdə işlənən durğu işarəsi:

a) nəqli cümlədən sonra: *Xatirələrin də yaxını var, uzağı var* (R.Rza); b) əmr cümləsindən sonra: *İndi gəl bunu başa sal görüm* (Ə.Sadiq); c) ixtisar sözlərdə: *və i.a.* (və ilaxır), *və s.* (və sair) *və h.b.* (və habelə).

NÖQTƏLİ VERGÜL – Mürəkkəb və sadə geniş cümlənin nisbətən müstəqil olan hissələri arasında işlənən və bir nöqtə ilə onun altında qoyulan vergüldən ibarət durğu işarəsi.

NÜMUNƏ SÖZ – Analoji şəkildə sözdüzəltmə üçün bir model kimi götürülən söz. Məsələn, *turşməzə* sözünə analogiya kimi *şirinməzə* sözü düzələ bilər. C.Cabbarlının “Almaz” pyesində Şərif öz “şeyrində” “ürəkğah” sözü işlədir. Bunun üçün dilimizdəki nümunə söz “gicğah”dır.

O

OBERTON – Əlavə, daha yüksək tondur ki, səsin tembr-i bu ton ilə əsas (səciyyəvi) ton arasındakı müxtəlif yüksəkliyin, gücün nisbətindən asılıdır. *Harmonik oberton (harmonika)* – Rəqs tezliyi sayca əsas tonun səs dalğalarından bir neçə qat çox olan sadə ton.

OBRAZLI – Obraz bildirən, obrazlarla zəngin olan. *Obrazlı məna. Obrazlı ifadə. Obrazlı nitq.*

OBRAZLI SÖZLƏR – Obyektiv aləmin əşya və hadisələri haqqında obrazlı təsəvvür yaradan sözlər. Səs təqlidi sözlər eşitmə duyğuları ilə bağlıdırsa, obrazlı sözlər görmə duyğuları ilə əlaqədardır: *parıl-parıl* (işildamaq); *gildir-gildir* (yaş tökmək); *puçur-puçur* (tər); *dıbır-dıbır* (gəzmək).

OBRAZLILIQ – Xarici aləmə məxsus əşya və hadisələr haqqında sözün əyani hissi obrazlar yaratma qabiliyyəti. Bədii obrazlılıq – Bədii əsərə məxsus obrazlılıq. Bədii obrazlılıq əsərdə özünü göstərən obrazlı dil vasitələrindən ibarətdir və ya məhz bu vasitələrin köməyi ilə əldə edilir. Lakin məlumdur ki, məcazi mənası olmayan, metaforik şəkildə işlənməyən sözlərin köməyi ilə də bədii əsər yazıla bilər və yazılır da. Dilin bütün (deməli, həm də bədii olmayan) vasitələrindən bədii obrazlılıq yaratmaq üçün istifadə oluna bilər. Dilin qrammatik kateqoriyaları da, intonasiya vasitələri də, səs quruluşu da bədii obrazlılığa xidmət edə bilər. Bununla belə bədii obrazlılıq – bədii əsərə məxsus obrazlılıq əsərdə özünü göstərən obrazlı dil vasitələrindən ibarətdir. Potensial və evident obrazlılıq dil faktı kimi söz və ifadələrdə mövcuddur, lakin yalnız nitqdə təzahür edir, reallaşır. Bədii obrazlılıq isə

həmişə nitq faktı kimi mövcuddur, bədii dildə reallaşır. Nitqdə obrazlılıq məsələsi dilçilik üslubiyyəti kateqoriyasıdır. **Evident obrazlılıq** – Dilin xüsusi təsvir-ifadə vasitələrində təzahür edən obrazlılıq; nitqə məxsus obrazlılıq. Potensial obrazlılıq dilə məxsusdur, sözün özündə mövcuddur, evident obrazlılıq nitqə məxsusdur, sözün özündə mövcuddur, evident obrazlılıq nitqə məxsusdur, söz vasitəsilə yaradılır. Dilin təsvir və ifadə vasitələri (metafora, epitet, müqayisə, frazeoloji vahidlər, atalar sözü və zərbi-məsəllər, aforizmlər və s.) hamısı evident obrazlılıq vasitələridir. Obrazlılıq təkcə söz və ifadələrin məcazi şəkildə işlənməsindən ibarət deyildir. Hər cür konkret əşya və hadisələri bildirən sözlər obraz üçün bir əsas təşkil edə bilər. Nitqə məxsus obrazlılıq üslubi obrazlılıqdan fərqləndirilməlidir. **Potensial obrazlılıq** – Sözün özündə, mahiyyətində əvvəlcədən və gizli şəkildə mövcud olan konkret hissi obraz. Hər bir sözdə mücərrəd-məfhumu və konkret-hissi cəhət bir vəhdət təşkil edir. Bir sıra sözlərdə bu konkret-hissi cəhət gizli şəkildə, bir imkan kimi mövcud olur, yalnız müəyyən şəraitdə reallaşır. Potensial obrazlılıq imkanı bütün sözlərdə eyni dərəcədə deyildir. Düzəltmə və mürəkkəb sözlərdə bu imkan daha genişdir. Təsədüfi deyil ki, şeirdə *sürmələnmək, vəsmələnmək, düymələnmək* və s. kimi düzəltmə feillər geniş miqyasda işlənir. Söz köklərində belə obrazlılıq nisbətən zəif olur. Potensial obrazlılıq görmə, eşitmə, toxunma duyğuları şəklində təzahür edir, burada əsas yeri görmə duyğuları tutur. Potensial obrazlılıqdan qneseoloji planda – ümumi idrak nəzəriyyəsi baxımından bəhs oluna bilər. Elə buna görədir ki, potensial obrazlılıq əsasən məntiq və ümumi dilçilik kateqoriyası sayılır.

OBJEKT – Hərəkət ilə hər hansı əlaqəsi olan əşya, predmet. Obyekt qrammatik baxımdan tamamlıq funksiya-

sında təzahür edir. **Obyekt halı** – Bax: Təsirlik hal. **Daxili obyekt halı** – Tabe olduğu feillə eyni kökdən olan təsirlik hal. *Ov ovlamaq. Tikmə tikmək.* **Xarici obyekt halı** – Öz əsas funksiyasında olan təsirlik hal.

OKEANONİM – Hər hansı okeanın və ya onun bir hissəsinin xüsusi adı, o cümlədən dəniz, körfəz, cərəyan və okeanın sualtı səthinin hər hansı sahəsi; eyni zamanda çökəklər, hündürlüklər, sıra dağlar, yarğanlar və s. *Sakit okean, Hind okeanı, Qolfstrim, Baylis hündürlüyü. Sadko navalçası. Malakksiy boğazı. Te-Din-Qrus çökəkliyi.*

OKKAZİONAL – Ümumi-məqbul sözişlətmə qaydalarına müvafiq gəlməyən, fərdi şəkildə düzəldilmiş olan, fərdi zövq, istək və arzularla əlaqədar meydana gələn, yalnız müəyyən mətndə işlənməklə məhdudlaşıb qalan. **Okkazional mənə** – Sözü yalnız həmin mətnə işləndiyi, onun ümumi mənasına daxil olmayan mənası. Məsələn, S.Vurğun “İnsan – azadlıqdır, azadlıq-insan” deyərkən bu sözləri okkazional mənada işlətməmişdir. **Okkazional söz** – Danışan və ya yazanın yalnız konkret bir şəraitlə əlaqədar və adətən cəmi “bircə dəfə” işlətdiyi söz (və ya birləşmə). V.Mayakovskinin “Sovet pasportu” şeirinin tərcüməsində R.Rza “oraqçıgəzli”, “çəkiciyəzli” sözləri işlətməmişdir ki, bunlar okkazional sözlərdir.

OKKAZİONALİZM – Qeyri-məhsuldar model əsasında, fərdi yolla düzələn söz, birləşmə, forma və ya mənə.

OKSİDENTAL – Süni beynəlxalq dillərdən biri. Bu dilin layihəsini 1922-ci ildə Edqar de Vahl irəli sürmüşdür. Bu süni dilin lüğəti Qərbi Avropa dilləri üçün müştərək olan beynəlmiləl sözlərdən ibarətdir. Esperanto və ido kimi süni dillərdən fərqli olaraq, oksidental öz fonetikasını və qrammatikasına görə canlı Qərbi Avropa dillərinə yaxındır ki, bu cəhət də onun beynəlxalq dil kimi ən böyük qüsurdur.

OKSİMORON – Bir-birinə mənaca zidd gələn, məntiqi cəhətdən bir-birini inkar edən iki (adətən antonim olan) sözlün birləşməsindən ibarət üslubi ifadə tərzii: *Sevimli ilan. Şirrin zəhər. Diri ölü – Gecə-gündüz düşündürürdü onu; Diri ölülərin dərdi* (R.Rza).

O güldü-ağladı, ağladı-güldü

Gülüşi ağladı, fəryadı güldü (M.Müşviq).

Bizim faciəmiz qəhqəhəli qəm

Bizim komediyamız qəm dolu gülüş (M.Araz).

Oksimoron hadisəsinə H.Cavidin əsərlərində tez-tez rast gəlinir: *sevimli bəla, fəlakətli səadət, əmmaməli şeytan, sevimli qaplan, ipəkli ilan, həzrəti-mədə*.

OKSİTON – Sonuncu hecası üzərinə kəskin və güclü vurğu düşən söz.

OMOFONLAR – Eyni cür tələffüz edilən, lakin müxtəlif şəkildə yazılan sözlər: *Almaz* (şəxs adı) – *almas* (mədən adı), *əsil* – *əsl*, *zindan* – *sindan*, *axır* (son) – *axur* (heyvanlar üçün yem tökülən yer), *ağı* (yas mahnısı) – *ağu* (zəhər).

OMOFORMLAR – Omonim formalar, yalnız müəyyən formalarda omonimləşən sözlər. *Aşiq başına bağlar; Qaldı başına bağlar* (Bayatıdan). Göstərilən “bağlar” omoformlarından birincisi *bağlamaq* feilinin üçüncü şəxs təkin müzare zamanını bildirirsə, ikincisi *bağ* isminin cəmidir. Omoformlara “morfoloji omonimlər” də deyilir: *Birdən qapı açıldı – İki birdən çoxdur*.

OMOQRAF – Yazılışına görə (tələffüzünə görə yox) bir-birinə uyğun gələn müxtəlif sözlər. Akademi'k (saat) – akade'mik şəxs. Kafe'dra (kursü) – ka'fedra (təşkilat). Omoqraflara bəzən də “qrafik omonim” deyilir.

OMOMORFEMLƏR – Səs tərkibinə görə eyni, mənaca isə bir-birindən fərqli olan morfemlər; omonim morfemlər.

Daşlıq və atlıq sözlərində *-lıq* morfemləri, *sənin kitabın* və *kitabın cildi* birləşmələrində (kitab) *-ın* morfemləri omomorfemlərdir.

OMONİM QOŞALIQ – Bir-biri ilə omonim olan iki söz: *bağ-bağ, ağ-ağ* (eləmək), *köç-köç, don-don*.

OMONİMİKA – 1. Leksikologiyada omonimlər bəhsini öyrənən bölmə. 2. Hər hansı bir dilə məxsus omonimlərin məcmuyü. Azərbaycan dili zəngin omonimikaya malikdir.

OMONİMİYA – Müxtəlif mənalı dil vahidlərinin səs cildinin bir-birinə uyğunluğu. *Fonetik omonimiya. Leksik omonimiya. Qrafik omonimiya. Sintaktik omonimiya.*

OMONİMLƏR – Eyni nitq hissəsinə məxsus, eyni səs tərkibinə malik olan müxtəlif mənalı sözlər: *yel* (xəstəlik) – *yel* (külək), *kök* (söz kökü) – *kök* (bitkinin növü) – *kök* (adam) – *kök* (almaq).

Bunlara həm də “leksik omonimlər” deyilir. Bunlar fonetik və ya qrammatik şəraitdən asılı olmayan, əsil omonimlərdir. Belə omonimlərin əsas əlaməti eyni nitq hissəsinə mənsub sözlərdən ibarət olmasıdır. **Sadə omonimlər** – Səs tərkibi uyğun, eyni olan kök sözlər: *bel* (insan beli) – *bel* (alət), *ay* (otuz gün) – *Ay* (səma cismi). **Törəmə omonimlər** – Sözdüzəltmə prosesində meydana çıxan omonimlər: *donluq* (don tikmək üçün olan) – *donluq* (maaş), *aynalı* (tüfəng) – *aynalı* (aynası olan), *dolu* (dolu yağır) – *dolu* (dolmuş olan).

ONİM – Müəyyən obyektə başqa obyektlərdən fərqləndirməyə xidmət edən söz və ya söz birləşməsi; həmin obyektin fərdi və oxşar cəhətlərini əks etdirən vasitə. Onimin növləri: antroponim, toponim, zoonim, fitonim, anemonim, xromonim, astronim, kosmonim, teonim, ideonim, xrematonim. Sonralar bu model əsasında sinonim, antonim, eponim; onomastikada isə toponim, antroponim terminləri yaranmışdır.

Bütün bu terminləri ümumiləşdirən bir forma işlətmək daha əlverişlidir: o, bütün xüsusi adların cəmini ifadə etmək üçün istifadə olunan “onimiya” terminidir.

ONİMİYA – Müəyyən ərazidə, müəyyən dildə, müəyyən dövrdə, müəyyən sənəddə, kitabda, yazıçı əsərlərində işlədilən bütün onimlərin məcmuyu.

ONİMLƏŞMƏ – Ümumi adın xüsusi ada keçməsi və hər hansı onimin sırasında onun yeni əlamət və formalar almaqla inkişaf etməsi; xüsusiləşmə: ərəb → Ərəblər (kənd), sabun → sabunçu → Sabunçu (qəsəbə), yasəmən → Yasəmən, gözəl → Gözəl, yaxşı → Yaxşı.

ONOMATOPOETİK NƏZƏRİYYƏ – Sözün səs tərkibi ilə həmin sözün bildirdiyi əşyadan alınan təəssürat arasında üzvi bir əlaqə olduğunu göstərən nəzəriyyə. Bu nəzəriyyəyə görə xoşagəlməyən əşya və hadisələr insanda pis əhval-ruhiyyə oyadır və buna görə də insanın xoşagəlməyən, pis səslər çıxarmasına səbəb olur. Həmin səslər təsəvvürdə müvafiq əşya və hadisələrin obrazı ilə daima əlaqələndirilir və tədricən onların adına çevrilir. Eləcə də xoşagələn əşyalar xoşagələn təəssürüt yaradır və onların adı olan sözlər də xoşagələn səslərdən ibarət olur.

Hələ orta əsrlərdə (VIII əsr) Avqustin göstərirdi ki, lətin sözü mel (bal) qulağa xoş gəlir, bildirdiyi əşyanın təmi də xoşdur. Əksinə, acre (acı) sözü qulağa da xoş gəlmir, təmi, dadı da xoşagəlməyən şeyi bildirir.

XIX əsrdə bu nəzəriyyəni V.Humboldt, A.A.Potebnya, H.Şteyntal davam və inkişaf etdirmişlər. “Onomatopoeik” terminini də H.Şteyntal irəli sürmüşdür. O göstərirdi ki, dil yaradıcılığı obrazlı təfəkkürlə bağlıdır, xarici aləmin şairanə, emosionallıqla təsəvvür edilməsi ilə əlaqədardır. Hissi obraz müvafiq səs obrazlarında əks olunur. Lakin bu nəzəriyyə çox

qüsurludur. Əşya, hadisə ilə adın əlaqəsi təsadüfidir. Bu nəzəriyyə hər səsdə məna olduğunu iqrar edir. Buradan da çoxlu səhv nəticələr alınır. Bu nəzəriyyə təcrübəyə də öz mənfi təsirini göstərmişdir. Məsələn, simvolistlər, futuristlər hərflərin, səslərin mənasına həddindən artıq aludə olmuş, şəirdə hər cür hoqqabazlığa yol vermişlər.

ONOMASİOLOGİYA – 1. Dilin leksik və ya leksik-frazeoloji imkanları vasitəsilə əşyaları əks etdirməyin, məfhumları ifadə etməyin qanunlarını və prinsiplərini tədqiq edən semasiologiya şöbəsi. 2. Əksetdirmə, adlandırma, advermə haqqında elm. Bu cəhətinə görə onomasiologiya siqnifikasiyadan (yəni məna haqqında elm olan semasiologiyadan) fərqləndirilir.

ONOMASTİK – Onomastika ilə əlaqədar, bağlı olan. *Onomastik sözlər.*

ONOMASTİK ATLAS – Müəyyən ərazidə müxtəlif onomastik hadisənin yayılmasını göstərən atlas və xəritələr. *Slavyan xalqlarının onomastik atlası. Azərbaycan xalqının onomastik atlası.*

ONOMASTİK (ONOMİK) LEKSİKA – Onomastik sözlərin məcmuyü: *apelyativ leksika, antroponimik leksika, toponimik leksika.*

ONOMASTİK METOD – Xüsusi adların tədqiqat üsulu və ya metodu. Müasir dövrdə onomastikada ən çox toponimik tədqiqat metodları işlənib hazırlanmışdır. Onların bir çoxundan onomastikanın digər sahələrində də istifadə oluna bilər. Aşağıda əsas metodlar göstərilir. **Areal-onomastik metod** – hər hansı onomastik hadisənin müqayisəli tədqiq üçün arealın üzə çıxarılıb, müəyyən edilməsi. Adətən bu iş coğrafiya xəritəsinə köçürməklə, toponimik xəritə yaratmaqla mümkün olur. **Etimoloji onomastika metodu** – Adın etimo-

logiyasının və ya bir qrup əlaqədar adların etimologiyasının bərpa edilməsi metodu. **Kartoqrafik onomastika** – Bu metodun iki aspekti vardır. 1. Toponimik vahidlərin yerləşmə qanunauyğunluqlarını müəyyən etmək üçün toponimik materialın əsas mənbəyi kimi xüsusi və hazır xəritədən istifadə; 2. Müvafiq vahidlərin “coğrafiya”sını öyrənmək üçün xüsusi toponimik və antroponimik xəritələr tərtib etmə. Sinxronik onomastika metodu – Hər hansı tarixi dövrdə onomastik hadisə və ya onomastik hadisələrin məcmuyunun məhz həmin dövrdəki (təkcə müasir dövrdə yox) vəziyyətinin tədqiqi. Statistik onomastika metodu – Onomastik faktların miqdarının, onomastikanın inkişaf və dəyişilmə meylinin hesaba alınmasından ibarət tədqiqat metodu. Onomastikada statistik metodunun tətbiqinin ilkin mərhələsini onomastik vahidlərin bir-birinə münasibətinin az və çox işlənmə faizinin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir. **Tarixi onomastika metodu** – Onomastik hadisənin və ya prosesin dövrlər üzrə tədqiq edilməsi, ilk dövrlərdən başlamış tədricən inkişafın bütün proseslərinin, formaların ardıcıl dəyişməsinin izlənilməsi. Onomastik materialın dəyişilməsinin spesifik xüsusiyyətini nəzərə alaraq tarixi metod tarix elminin əldə etdiyi nailiyyətlərə əsaslanmalı olur. *Təsviri (deskriptiv) onomastika metodu* – Öyrənilən qrupun, ərazi və yazılı abidənin onomastik materiallarının bütün xüsusiyyətlərinin ardıcıl təsviri. **Tipoloji onomastika metodu** – Müxtəlif dillərdə oxşar onomastik hadisələri elmi şəkildə təsnif etmək üçün bu hadisələrin müəyyənləşdirilməsi və müqayisə edilməsi.

ONOMASTİK OMONİMLƏR – Onomastikanın müxtəlif sahələrinə, müxtəlif kateqoriyalarına aid olub, eyni cür səslənən xüsusi adlar. *Bakı* (şəhər) – “*Bakı*” (mehmanxana) – “*Bakı*” (siqaret) – “*Bakı*” (soyuducu) – “*Bakı*” (qəzet); *Xəzər*

(dəniz) – “Xəzər” (restoran) – “Xəzər” (siqaret); *Şamaxı* (şəhər) – “*Şamaxı*” (çaxır); *Araz* (ad) – “*Araz*” (kinoteatr); *Nəsimi* (təx.) – *Nəsimi* (rayon) – “*Nəsimi*” (kinofilm, *Oktyabr* (ay adı) – *Oktyabr* (rayon) – “*Oktyabr*” (kinoteatr), *Zöhrə* (ulduz) – *Zöhrə* (ad).

Xüsusi və ümumi adlardan ibarət olan adları şərti omonimlər hesab etmək olar: *Amper* (ad) – *amper* (termin); *Ağdaş* (xüs.) – *ağ daş* (üm.); müxtəlif şəkildə tələffüz olunan, eyni formada yazılan omoqraf adlar da bura daxildir: *Ceyran* – *Ceyran*, *Gülüş* – *Gülüş*.

ONOMASTİK PROSES – Hər hansı adın və ya bir qrup adın öz şəklindən, vəziyyətindən başqa ada doğru inkişafının qanunauyğunluqları. Apelyativin onimləşməsi, toponimin antronimləşməsi. Adın kalkalaşması, adın hibridləşməsi.

ONOMASTİK UNİVERSALİLƏR – Adlandırma işində insan təfəkkürünün ümumbəşəri səciyyə daşdığını sübut edən və bir çox dillərə xas olan onomastik hadisə. Bu hadisəyə misal olaraq insanın bioloji xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən antroponimlərin meydana gəlməsini, hidronimlərdə tələb olunan əsasların seçilməsini göstərmək mümkündür.

ONOMASTİKA – 1. Xüsusi şəxs adlarını öyrənən dilçilik şöbəsi; antroponimika. 2. Müəyyən dildə şəxs adları sistemi. Azərbaycan onomastikası. 3. Xüsusi adları öyrənən dilçilik şöbəsi. Bu mənada antroponimika, toponimika, etnonimika və s. sahələri əhatə edir.

ORFOEPIYA – Dildə mövcud olan müxtəlif tələffüz variantlarını öyrənən və beləliklə də onların dil ənənələrinə, dilin inkişaf təmayüllərinə və dil sistemi baxımından ardıcılığına müvafiq gəlib-gəlmədiyini müəyyənləşdirən dilçilik bölməsi; normativ ədəbi tələffüzü öyrənən və müəyyənləşdirən bölmə. Azərbaycan orfoepiyasına saitlərin, samitlərin, şə-

kilçilərin, qoşmaların, habelə alınma sözlərin tələffüzünü tənzimləyən qaydalar daxildir. Bəzən orfoepiyaya vurğu və intonasiyanı da daxil edirlər. Vurğu və intonasiya şifahi nitqdə mühüm rol oynasa da, bilavasitə tələffüzlə bağlı olmadığından orfoepiyanın obyektini hesab edilə bilməz. Vurğu ya müəyyən sözün əlaməti kimi leksikaya, ya da müəyyən qrammatik formanın əlaməti kimi qrammatikaya daxildir. İntonasiya şifahi nitqdə mühüm ifadəlilik vasitəsidir, bu, nitqə emosional çalar verir, lakin tələffüz normaları ilə əlaqədar deyildir. Ədəbi tələffüz qanunları tam sabitləşməmişdir. Ərazi ilə, habelə üslubi çalar ilə bağlı olaraq tələffüz variantları mövcuddur. Bununla belə, müasir orfoepiya normaları bir sistem təşkil edir, inkişaf etməkdə və təkmilləşməkdədir. Ədəbi tələffüzün formalaşmasında teatr, radio və televiziya verilişləri, səsli kino mühüm rol oynayır.

ORFOQRAFİK TƏHLİL – Sözün orfoqramını müəyyənləşdirməkdən ibarət təhlil. Bu təhlildə baş hərflərin yazılış qaydaları, mürəkkəb sözlərin bitişik və ya defislə yazılması, sətirdən-sətrə keçirmək qaydaları şərh edilir.

ORFOQRAFİYA – Nitqi yazıda əks etdirmək üçün müəyyən edilmiş qaydaların məcmuyü. Hər bir dildə sözlərin yazılışında nəinki onların səs tərkibi nəzərə alınır, həm də dilin tarixinə, onun etimoloji-morfoloji xüsusiyyətlərinə də xüsusi diqqət yetirilir. Deməli, qrafika yalnız səslərin özünü nəzərdə tutub, onlara əsaslanırsa, orfoqrafiyada tarixi, etimoloji və morfoloji xüsusiyyətlərə böyük əhəmiyyət verilir.

Orfoqrafiya müxtəlif ümumiləşmiş prinsiplərə istinad edir ki, bunlardan ən çox yayılanları fonetik, etimoloji, morfoloji (tarixi) prinsiplərdir. Hər bir dilin yazısında bütün bu prinsiplərin hamısından az və ya çox dərəcədə istifadə olunur, lakin orfoqrafiyanın yeniliyindən və ya qədimliyindən

asılı olaraq bunların bu və ya digəri üstünlük təşkil edə bilər. Göstərilən prinsiplər bir-birini tamamlayır. Bəzən də bir-birilə “rəqabət” aparır ki, bu sahədə orfoqrafiya islahatlarının rolu heç də az olmur.

Göstərilən prinsiplərin orfoqrafiyada rolu müxtəlifdir. Adətən fonetik prinsipi ən demokratik prinsip hesab edirlər. bu prinsiplə savad təlimində az qüvvə sərf edilir, öyrənmə işi asanlaşır. Bununla belə, vahid norma baxımından fonetik prinsip qüsurludur. Çünki hər bir dialekt nümayəndəsi öz tələffüzünü əsas alıb yazıya bilər (*dədəyin, gedəyin, yazacayıq* kimi). Odur ki, dialekti olmayan və ya dialektləri bir-birindən çox az fərqlənən dillər üçün (məsələn, belorus dili) belə bir prinsip əlverişli ola bilər. Başqa halda isə həmin prinsip sözü öz əslindən uzaqlaşdıra bilər (*qaraldı, saraldı...*).

Ənənəvi prinsip mühafizəkar prinsip olsa da, dil irsini nəsillərdən nəsillərə verməkdə mühüm rol oynayır. Lakin dilin dəyərli cəhətlərini sonrakı nəsillər üçün qoruyub saxlayan bu prinsip inkişafın müəyyən mərhələsində bir maneəyə çevrilir, yazı ilə tələffüz arasında bir uçurum yaradır, eləcə də savad təlimini çətinləşdirir. **Orfoqrafiyada etimoloji prinsip** – Yazılışda söz-formanın keçmiş fonomorfoloji strukturunu saxlamağı tələb edən prinsip. *Adəmi adəm eyləyən paradır* (M.Ə.Sabir) – misalında adəm sözləri etimoloji prinsip əsasında yazılmışdır. İnqilabdan əvvəl Azərbaycan orfoqrafiyasında etimoloji prinsip üstün yer tuturdu; məsələn, *çərçivə yox, çəharçubə, çil-çıraq yox, çəhil-çıraq, çarşab yox, çadırşəb* və s. şəklində yazılırdı. Cə'fər, sən'ət, fə'lə və s. vahidlərdəki apostrof da həmin prinsiplə əlaqədar olmuşdur. **Orfoqrafiyada ənənəvi prinsip** – Sözlərin müasir dövrdə tələffüz tərzinə, morfoloji strukturuna əsaslanmayıb, yalnız tarixən necə yazıldığına əsaslanan prinsip. Məsələn, müasir Azərbaycan

orfoqrafiyasında **-iyyət, -iyyat** şəkilçisinin iki “yy” ilə yazılması ənənəvi prinsipdən irəli gəlir. Ənənəvi prinsipə əsasən sözlər alındığı dildə olduğu kimi yazılır və belə yazını dilin müasir vəziyyətində əsaslandırmaq olmur. Azərbaycan və rus orfoqrafiyasında bu prinsipdən çox az istifadə olunur. Almançada da çox deyil. Fenster və vater eyni f səsi ilə başlanır. Yazılışı isə fərqlənir. Almancaya nisbətən fransız dili orfoqrafiyasında ənənəvi prinsipdən geniş istifadə edilir. İngilis dili orfoqrafiyası başdan-başa bu prinsipə əsaslanır. **Orfoqrafiyada morfoloji prinsip** – Tələffüzdə fərqlənsələr də, qohum morfemlərin vahid tərzdə yazılışını təmin edən prinsip. Məsələn, cəm şəkilçisi *-lar, -lər* müxtəlif sözlərə qoşulduqda fərqli şəkillər alır: *-nar, -nər* (qalannar, ölənnər); *-rar, -rər* (narrar, yerrər); *-zar, -zər* (qazzar, gözzər); *-dar, -dər* (atdar, itdər). Buna baxmayaraq, bunların hamısı morfoloji prinsipə əsasən *-lar, -lər* şəklində yazılır. Yazılışda morfemlərin qrafik vəhdətini mühafizə edən bu prinsip əsasən sözdüzəltmə və sözdəyişmə üçün əhəmiyyətlidir. Rus orfoqrafiyasında morfoloji prinsip əsas prinsipdir. **Orfoqrafiyada fonetik prinsip** – Deyildi (tələffüz edildiyi) kimi yazma prinsipi. Məsələn, əl, qapı, göz, dil, get və s. kimi sözlərin orfoqrafiyası ilə tələffüzü bir-birinə uyğundur. Belə vəziyyət rus orfoqrafiyasında (стол, бабушка, книга), alman orfoqrafiyasında (geben, gehen, Fenster) da mühüm yer tutur. Fransız orfoqrafiyasında fonetik prinsipə nisbətən az, ingilis orfoqrafiyasında lap az yer verilir. Əslində orfoqrafiyanın fonetik prinsipi qrafikaya müvafiqdir. **Orfoqrafiyada heroqlif prinsipi** – Yazıda omonimləri fərqləndirmək üçün tətbiq edilən prinsip. Məsələn, bə'zən və mə'dən sözlərinin apostrofla yazılışı onları bəzənmək, mədən-i vahidlərindən fərqləndirməyə xidmət edir. Dilimizdə ərəb dilindən gələn qərib (“yaxın”) və ğərib (“uzaq”)

sözlərini biri-birindən fərqləndirmək üçün də bu prinsipdən istifadə edilir. Alman orfoqrafiyasında viel (çox), fill (düşdü). Heroqlif prinsipi daha çox təkhecalı omonimlərin yazılışı üçün əlverişlidir: his-hiss, rəd-rədd. Bu prinsip birhecalı omonimlərlə zəngin olan fransız dili orfoqrafiyasında xüsusilə geniş tətbiq edilir.

ORFOQRAM – Orfoqrafiya tələblərinə, qaydalarına müvafiq gələn yazı; mümkün olan variantlar içərisindən seçilib ayrılmış yazı. Həm hərf, həm birgə, defislə və ya ayrı yazılma. Həm sətirdən-sətrə keçirmə qaydaları, həm də ixtisar yazma üsulları orfoqram ola bilər. Orfoqrafiya nəzəriyyə-sində və təcrübəsində orfoqram başlıca vahidlərdəndir. Dublet orfoqram – Eyni sözün və ya morfemin (çox zaman üslubi məqsədlərlə) iki cür yazılışı: *güzəm-guzəm, pərşan-pərişan, qədəğən-qadağan*.

ORONİM – yer səthinin relyefində olan hər hansı elementin (oroqrafiya obyektinin) xüsusi adı. *Talış dağları, Şahdağ, Qafqaz dağları, Lenin piki* (Pamirdə). *Rus dağı* (Antarktida-da). *Buduq(un) çafı. Xaladar keçidi. Təngə boğazı*.

ORONİMİKA – Oronimləri, onların meydana gəlməsi, inkişafı və funksiyasının qanunauyğunluqlarını öyrənən elm sahəsi.

ORTA SIRA SAİTLƏRİ – Dilin ön və orta hissəsi sərt damağa qalxmaqla tələffüz edilən saitlər: e (e:). İngilis dilində: ə(ə:).

ORTAQ ADLAR – Formaca eyni olan, lakin həm qadın, həm də kişi adları kimi işlənən xüsusi adlar. Azərbaycan antroponimikasında: *Arzu, Qələm, Şəkər, Şövkət, Yavər, Dilşad* və s.

OYKONİM – Hər hansı şəhər və ya kənd tipli yaşayış məntəqəsinin xüsusi adı. Moskva ş., Bakı ş., Sumqayıt ş.,

Naxçıvan ş., Kirovabad ş., Salahlı kəndi., Çaxırlı k., Şıxlı k.
və s.

OYKONİMİKA – Toponimikada oykonimləri, onların meydana gəlməsi qanunauyğunluqlarını, inkişafını və işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənən bölmə.

Ö

ÖLÜ DİL – Canlı ünsiyyət prosesində işlənməyən, yalnız ədəbi abidələrdə mühafizə edilən dil. Latın dili, sanskrit, qədim fars dili, skif dili, qədim slavyan dili, qot dili, qall dili, qədim yunan dili, assur-babillərin dili, qədim Misir dili, poloves dili, xəzər dili, şumer dili və s. ölü dillər hesab olunur.

ÖN – Ağız boşluğunun qabaq hissəsində meydana gələn. **Ön samitlər** – Dilin orta hissəsinin sərt damağa ən çox yaxınlaşması ilə tələffüz olunan samitlər. **Ön sıra** – Dilin orta hissəsinin sərt damağa doğru qalxma yeri. **Ön sıra saitləri** – Dilin orta hissəsinin sərt damağa doğru qalxması ilə ağız boşluğunun ön hissəsində əmələ gələn saitlər: *i, u, ö, ə*.

ÖNLÜK – İsmi və ümumiyyətlə adların əvvəlinə gələrək onların forması ilə birləşmədəki və ya cümlədəki digər sözlərin müxtəlif əlaqələrini bildirən köməkçi nitq hissəsi. Bunlar daha çox məkan, zaman, məqsəd və səbəb əlaqələrinin ifadəsinə xidmət edir. Önlük əsasən flektiv dillərdə işlənən qrammatik vasitələrdəndir.

ÖN ŞƏKİLÇİ – Əsasən Hind-Avropa dillərində söz kökünün əvvəlinə qoşulan, sözdüzəltmə səciyyəsinə malik şəkilçi morfem (köməkçi morfem): *nanəcib, bişüür, bilaixtiyar, antifaşist*.

P

PALATAL SƏSLƏR – Dilin ortası ilə bərk damaq arasında meydana gələn, dil ortasının bərk damağa doğru qalxması ilə yaranan səslər.

PALATALLAŞAN SƏSLƏR – Əsas məxrəcinə əlavə olaraq tələffüzündə həm də palatallaşma özünü göstərən səslər.

PALATALLAŞMA – Samitlərin xarici məxrəcinə əlavə olaraq həm də dilin orta hissəsinin bərk damağa yaxınlaşması. Palatallaşma hadisəsi dil ortasında əmələ gələn samitlərdən başqa, bütün samitlərdə mümkün olub onların səciyyəvi səsliliyini və ya küylülüyünü yüksəltməyə, artırmağa xidmət edir, onların incələşməsinə səbəb olur.

PALEOASIYA DİLLƏRİ – Şərqi Sibirdə və Uzaq Şərqdə yaşayan xalqların (çukotlar, itelmenlər – kamçadallar, nivxlər) dilləri.

PALEOQRAFIYA – Qədim əlyazmalarının xarici cəhətlərini (yazı tərzini, yazı yazılan materialın xüsusiyyətlərini, hərflərin formalarını, variantlarını, dəyişmə üsullarını və s.) öyrənməklə məşğul olan sahə. Bu elm sahəsinin məqsədi əlyazmalarının yazılma tarixini və yerini müəyyənləşdirmək, bu əlyazma mətnlərindəki qüsurları üzə çıxarmaq və həmin qüsurların səbəblərini göstərmək və s.-dir.

PALİNDROM – Həm sağdan sola, həm də soldan sağa oxuduqda eyni məna verən söz, ifadə və ya şeir parçası: Kiçik, qabaq, əzizə, şabaş. Bikə, Mələk qabaq, kələm əkib. Palindrom üzrə şeirlər, hətta poemalar da yazılmışdır. Məşhur

V.Xlebnikovun “Razin” poeması belə yazılmışdır. Əlbəttə, bu halda söz fikrə deyil, fikir sözə tabe etdirilir.

PANXRONİYA – Dil hadisələrinin bütün zamanlara xas olduğunu qəbul etmə. Müəyyən hadisə bütün zamanlarda özünü göstərsə, deməli, o həm də zamandan xaricdir. Panxroniya prinsipi nəticə etibarilə axroniyaya aparır. Panxroniya və axroniya prinsiplərini “bütün tarix ərzində və bütün dillərin quruluşunda” özünü göstərən amilləri müəyyənləşdirmək məqsədilə dilçiliyə V.Brendal gətirmişdir.

PARADİQMA – 1. Bir nitq hissəsinə məxsus sözdəyişmə formaları. İsmi hal paradiqması. Feilin zaman paradiqması. Feilin paradiqmaları. 2. Eyni sözün sözdəyişmə formalarının məcmuyü, bir leksemin bütün söz-formaları.

“Əl” sözünün paradiqması (*əl, ələ, əllərə, əllərimə, əllərinə, əllərimizə...əlin, əlimin, əllərimin...əli, əlimi, əlimizi...əldə, əllərdə...əldən, əlimizdən* və s.

PARADİQMATİK – Paradiqmatik xüsusiyyətə malik olan. Paradiqmatik plan. **Paradiqmatik söz sinifləri** – Bax: Nitq hissələri.

PARADİQMATİKA – Dil vahidlərinə dil sisteminin elementləri kimi yanaşma. Belə hesab edilir ki, dilin struktur vahidləri yaddaşda birlikdə mövcud olur və bir-birilə qarşılaşdırma əlaqəsindədir (sintaqmatikada isə bu vahidlər bir-birilə ziddiyyət əlaqəsində olur). Dil vahidləri o dildə danışanların şüurunda mövcuddur.

Eyni sözün hal formaları bir paradiqmatika, eyni feilin şəxs formaları başqa paradiqmatika təşkil edir.

PARAFRAZ – 1. Bir söz və ya ifadənin mənasını təsviri yolla əks etdirən ifadə. Məsələn, yazı yazan şəxs, “*mən*” əvəzinə “*bu sətirlərin müəllifi*” yazır ki, bu, parafrazdır. Müq.ət: **Həmin şəxs mənəm** – *Həmin şəxs sizin qarşınızda durub.* 2.

Şəxs, əşya və ya hadisənin adı (adətən sadə söz olan adı) əvəzinə onun əsas əlamətini, xüsusiyyətini əks etdirən ifadə işlətməkdən ibarət məcaz növü. *Hacı Qara müəllifi* ("M.F.Axundov" əvəzinə). *Şərqi qapısı. Odlar yurdu* ("Azərbaycan" əvəzinə). *Şərqi Rafayeli* ("Behzad" əvəzinə).

PAREXEZA – Müəyyən səsləri və hecaları ilə fərqlənən sözlərin yanaşı işlənməsindən ibarət paronimaziya növü. Məsələn: *Cücləri cüclərə Tapşurdılar cüclər. Cücləri bircə-bircə Aşırdılar cüclər* (T.Elçin). *Çizginən çevrəmdə ya girdabdır, ya girdibad* (M.Füzuli). *Hər ərsədə hər əsər ki, gördüm; Sənsən deyib ol əsər yügürdüm* (M.Füzuli).

PARALELİZM – Yanaşı gələn sintaktik vahidlərin eyni və ya bənzər quruluşa malik olması.

Oğlumun at səgirdişi(in), qılnc çalışın, ox atışın görəyim, sevinəyim, güvənəyim, qıvanayım ("Kitabi-Dədə Qorqud"). **İnkari paralelizm** – İnkari əsasda müqayisə üzrə qurulmuş paralelizm. Bu üsuldən daha çox poetikada bədii təsvir vasitəsi kimi istifadə olunur. **Leyli demə** – *cənnət içrə bir hur*, **Məcnun demə** – *zülmət içrə bir nur* (M.Füzuli). **Məna paralelizmi** – Eyni mətnədə sözün həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlənməsi. Xalq ədəbiyyatında və klassik poeziyada məna paralelizmi çox işlənən məna üsullarındandır. ...*Getdi gözümqarası; Çıxmadı yar içəridən* (Bayatıdan). *Göz mərdüməkindən olsa xali Göz mərdüməki olurdu xali* (M.Füzuli). *Göz yumub əhl-ələmdən istərdim açam rüxsarınə canım aldın göz-yumub açınca möhlət vermədin* (M.Füzuli). **Natamam paralelizm** – Təkrarlanan ifadə tərzində müəyyən dəyişikliyin olması şəklində özünü göstərən paralelizm. **Qısaltdılmış natamam paralelizm** – Paralel sintaktik vahidlərdən biri və ya bir neçəsi qısaltdılmış olan paralelizm. *Enli fəhlə kürəkli; Geniş insan ürəkli; Duzlu, çörəkli Bakım!* (R.Rza).

Burada “kürəkli”, “ürəkli” vahidləri epitetləri ilə işləndiyi halda, onlara paralel olan duzlu, çörəkli sözləri epitetdən məhrumdur. **Genişləndirilmiş natamam paralelizm** – Paralel sintaktik vahidlərdən biri və ya bir neçəsi əlavə sözlərlə genişləndirilən paralelizm. *Dağlarda lalələr, bağlarda meyvələr, tarlalarda ağır başlı sünbüllər rəngini, ruhunu, mənasını dəyişmişdi* (Mir Cəlal). Burada paralelizm genişləndirilmişdir. Paralel tərkiblərin üçüncüsünə əlavə edilən üzvlər (*ağır başlı*) əvvəlkilərdə yoxdur. **Əks sıralı natamam paralelizm** – Sintaktik vahidləri təşkil edən sözlərin əksinə sıralanmasından ibarət paralelizm. *Əsəd dəstəyi yerinə qoydu, götürdü, götürdü, qoydu* (Mir Cəlal). **Sinonimik paralelizm** – Müxtəlif sintaktik strukturlu vahidlərin semantik uyğunluğu: *Bizim yerdə bir cüt sona dövr edər, Başı yaşıl, ayaqları qırmızı*. Aşiq şeirindən alınmış bu misalda ikinci misradakı vahidləri *yaşıl başlı olan* (**yaşıl başlı** → **yaşılbaş**) və **qırmızı ayaqları** (olan) kimi də ifadə etmək mümkündür. Göstərilən vahidlər sinonim təşkil edir. **Tam paralelizm** – Yanaşı gələn ifadə tərzlərindən ikincisi əvvəlki ilə sintaktik cəhətdən eyniyyət təşkil edən paralelizm. *Alov dilini gödəltmiş, od hərərətini azaltmışdı. Otaq qarğı divarlı, palçıq taxtapuşlu, torpaq döşəmli bir çavıstandan ibarət idi* (Ə.Vəliyev). Bu parçada birinci cümlə iki tam paralel tərkibdən ibarətdir. Hər iki tərkibdə əvvəl mübtədə, sonra vasitəsiz tamamlıq, sonra isə xəbər gəlir. İkinci cümlədə üç tam paralel tərkib vardır: *qarğı divarlı, palçıq taxtapuşlu, torpaq döşəmli*.

Tam paralelizmin səciyyəvi cəhəti budur ki, paralel tərkiblər eyni miqdarda üzvlərdən təşkil olunur, həmin üzvlər eyni nisbətdə olur və tərkiblər də eyni quruluşa (sıraya) malik olur. Göstərilən prinsiplərin hər hansı biri pozulduqda natamam paralelizm yaranır.

PARALEL SİNTAKTİK KONSTRUKSİYA – Bir-birinə yaxın mənalar ifadə edən, lakin müxtəlif sintaktik vahidlərdən təşkil olunan konstruksiya. Adətən budaq cümlə ilə müvafiq cümlə üzvü (daha doğrusu, tərkiblər – məsdər, feili sifət, feili bağlama tərkibləri) paralel sintaktik konstruksiya təşkil edir. Feili sifət tərkibləri ən çox zərflik budaq cümlələri ilə paralelizm təşkil edir.

Həm mənasına, həm də üslubi roluna görə tərkiblərlə budaq cümlələr bir-birindən fərqlənir. Budaq cümlələr daha böyük sintaktik vahid olan mürəkkəb cümlə tərkibində işlənsə də, predikativ vahid kimi çıxış edir və buna görə də yalnız cümlə üzvü kimi işlənən tərkiblərə nisbətən daha artıq məna yükünə malik olur. Belə bir cəhət isə cümlədə feilin çox fəal rolu ilə əlaqədar izah oluna bilər. Hər hansı budaq cümlədə xəbər adətən feilin təsriflənən formasında çıxış edir və deməli, feilə məxsus zəngin qrammatik mənaları (şəxs, zaman, növ, tərz, təsdiq-inkar, təsirlilik-təsirsizlik, kəmiyyət, şəkil) ifadə edir. Feili bağlamada isə belə mənalar yoxdur, yalnız məzmunca zaman anlayışı duyulur. Feili sifətdə isə hətta hərəkət anlayışı da zəifləmiş olur. Üslubca tərkiblər daha çox kitab dili üçün səciyyəvidir.

PARALİNQVİSTİKA – Səsli nitq ünsiyyətini müşayiət edən və informasiya vermə işində rolu olan bir sıra amilləri (jestlər, mimika, nitq situasiyası və s.) öyrənən, sözsüz kommunikasiya üsullarını tədqiq edən dilçilik sahəsi. Paralingvistika elmi səsli nitqə xas olan, lakin diferensial fonoloji qarşılaşdırmaya daxil olmayan əlamətləri (səsin gurluğu, gurultuluğu, səs modulyasiyasının diapazonu, tembri, səciyyəvi emosional-ekspressiv çalarlığı və s.) öyrənməklə məşğuldur.

PARANTEZA – Cümləyə onunla qrammatik cəhətdən əlaqədar olmayan sözlərin, söz birləşmələrinin və başqa

cümlələrin daxil edilməsi. Ara sözlərin və ara cümlələrin ümumi adı.

PARATAKSİS – Sintaktik vahidlərin bir-birilə yanaşı işlədilməsindən ibarət ifadə tərzii; cümlələrin birinin digərindən asılılığının (tabeliliyinin) qrammatik-formal vasitələrlə əks olunmaması. Adətən, hipotaksis ilə qarşılaşdırılır. *Dedim səndə biləsən* (hipotaksis isə belə ola bilər: *Dedim ki, sən də biləsən*).

PARODİYA – Hər hansı bir sənətkarın və bədii əsərin üslubunu yamsılama məqsədi ilə müxtəlif dil vasitələrindən səciyyəvi şəkildə istifadə etmə. M.Ə.Sabirin klassik şeir üslubunda yazdığı parodiya məşhurdur:

Ey annın ay, üzün günəş, ey qaşların kəman!

Ceyran gözüün, qarışqa xəttin, kakilin ilan!

PAROKSİTON – Sondan ikinci hecası üzərinə kəskin və güclü vurğu düşən söz.

PARONİMİK ATTRAKSİYA – Paronimlərdən birinin əvəzinə başqasının işlənməsi: **Səmənd** *hələ bərkiməyib* (C.Cabbarlı) – “**Sement**” əvəzinə. *Qaraqurd mahalının camaatı onu bayquş eləyiblər* (Ə.Haqqverdiyev) – “**Baykot**” əvəzinə. Paronimik attraksiya xalq etimologiyasının bir növüdür.

PARONİMLƏR – Səslənməsinə və qismən də morfem tərkibinə görə ya səhvən, ya da qəsdən söz oyunu (kalambur) kimi işlənən sözlər: *Fabrikant-fabrikat, şən-şən, hərif-hərif, mərhum-məhrum, ferma-firma, mövhumi-məfhumı, kafe-kofo*. Bizim evimizi yıxan iki şeydir: *idarəsizlik və iradəsizlik* (M.S.Ordubadi).

PARONOMAZİYA – Xarici şəklinə, səs tərkibinə və məzmununa görə oxşar olan sözlərin yanaşı işlənməsindən ibarət ifadə tərzii. Məsələn,

Burda nə xoş demiş şairə Gülzar;

Ey insanlar, günüm yoxdur, günüm var

– beytində qeyd edilən sözlərdən biri “günü”, digəri “gün” kökündəndir.

Yaxud:

Tədris ilə gəldilər cahana

Təcrid ilə qıldılar rəvanə (M.Füzuli).

PARSELYASIYA – Cümlə tərkibindəki sintaqmlardan birini və ya bir neçəsini sona keçirib xüsusi fasilə vasitəsilə müstəqilləşdirməkdən ibarət ifadə tərzii. Ancaq öləne qədər həyatında heç bir dəyişiklik olmyacaq. Arvadı. *Üç qızı. Eyni qohumlar. İş yoldaşları, qonşular. Eyni söhbətlər, zarafatlar, qayğılar, təlaşlar. Eyni məclislər, tostlar... (Anar).*

Beləliklə, ifadə edilən fikir bir sintaktik vahiddə deyil, bir neçə az-çox müstəqilləşən nitq vahidində əks olunur. Müasir bədii üslubda parselyasiya bir ifadəlilik vasitəsi kimi geniş yayılmışdır. Bu ifadə üsulu mənalılığına və ekspressiv çalarlığına görə əhəmiyyətli bədii vasitə hesab olunur.

Birləşdirici konstruksiyadan fərqli olaraq parselyasiya vahidləri həmişə əsas cümlədən ayrı (sonda) gəlir.

PASSIV LÜĞƏT – Bir dildə danışanların başa düşdükləri, lakin öz nitqlərində işlətmədikləri sözlər. Buraya bir sıra texniki, siyasi və s. terminlər daxildir. Passiv lüğətə daxil olan sözlər tədrisən aktiv lüğətə və əksinə keçə bilər. Deməli, aktiv və passiv lüğət deyildikdə bunların arasında keçilməz hüdud yoxdur.

PATRONİM – Ata adı və ya ləqəbindən düzəldilmiş ləqəb, ad, ad-san, atanın ləqəbindən və ya ata xətti ilə ulu babanın ləqəbindən düzəldilmiş familiya. *Koroğlu. Dəmirçioğlu, Gürcüoğlu, Keçəçioğlu, Baltaçioğlu, Vəli → Vəliyev. Vəlizadə.*

PAUZA – Müxtəlif səbəblərlə əlaqədar və müxtəlif məqsədlərlə nitq axınının müvəqqəti kəsilməsi, ara verməsi. **Ayırıcı pauza** – 1. Sintaktik vahidləri bir-birindən ayıran pauza. 2. Cümlənin sonunu (bitdiyini) göstərən pauza. **Birləşdirici pauza** – Vəzifəsinə görə birləşdirici bağlayıcılara uyğun gələn pauza. Bu pauza daha çox cümlənin həmcins üzvləri arasında, sadalama bildirən tabesiz cümlələrin hissələri arasında özünü göstərir. *Uzun illərin idman məşqlərini, üzgüçülük məharətini xatırlayıb rahatlaşdı, toxtadı* (Anar). **Qeyri-sintaktik pauza** – Aşağıdakı səbəblərlə əlaqədar nitqin arada kəsilməsi: fizioloji səbəblər – pauza vaxtı danışan hava udur, nəfəsini dərir ki, nitqini davam etdirdin; psixoloji səbəblər – danışanın həyəcanları; fikrin məntiqi inkişafında özünü göstərən qırıqlıq, rəqiklik. *Nemət boğula-boğula: “Murtuz Balayeviç... pyes yazıb...şeyirlə”* – dedi və *qəşş edəcək hala düşdü* (Anar). *Bir də mən görsəm ki...– dedi və susdu* (Anar). **Normal pauza** – Ritmik vahidlərin hüdudunda təzahür edən pauza. *Xumar-xumar baxmaq göz qaydasıdır* (M.P.Vaqif). Lakin *(Xumar-xumar) baxmaq göz qaydasıdır* şəklində pauza normal deyildir. **Sintaktik pauza** – Cümlənin müvafiq hissələri arasında tabeli sintaktik əlaqə bildirən pauza: *Çayın daşı – çölün quşu*. **Xəbərdaredici pauza** – Nitqin davam edəcəyi haqqında xəbərdarlıq məqsədilə özünü göstərən pauza. Pauzadan sonra cümlənin əvvəlində deyilənin geniş şərh, izahı verilir: *Bax, aç qulağımı eşit: səndən əvvəl mənim adaşım olub* (Anar).

PELAQONİM – Hər hansı dənizin və ya onun bir hissəsinin xüsusi adı: *Xəzər dənizi*. *Qara dəniz*. *Baltik dənizi*. *Aral dənizi*.

PEREYONİM – Nəqliyyat vasitələrinin hər hansı növünün xüsusi adı. Gəmi: *“Azərbaycan”*; qatar: *“Abşeron”*; təyya-

rə: "Rodina", "Maksim Qorki"; sualtı gəmi : "Nautilus", kosmik gəmi : "Soyuz-Apollon".

PERİFRASTİK – İki və daha artıq ünsürdən ibarət; tərkibi; təsviri. *Perifrastik ifadə. Perifrastik feil: Gəldim, geri getmək olmaz oldu* (M.Füzuli). *Ana, mən gedər oldum.*

PEŞƏ-SƏNƏT LEKSİKASI – Eyni peşə-sənət sahibi olan şəxslərin nitqi üçün səciyyəvi söz və ifadələr; ictimai dialekt sözləri. Dilin müasir leksik tərkibində peşə-sənət leksikasının ümumi miqdarı və nitqdə işlənmə tezliyi kəskin sürətdə artmışdır. Bu da əməyin diferensiasiyası ilə əlaqədar izah oluna bilər. Qədim dövrlərdə peşə-sənət leksikası daha çox sintetik yolla – sözlərə şəkilçi əlavə etməklə çoxalırdısa, müasir dövrdə ümumi analitizm meylinin qüvvətlənməsi ilə əlaqədar bu leksika da analitik yolla – mürəkkəb sözlər və sabit söz birləşmələri şəklində leksik vahidlərin yaranması yolu ilə zənginləşir. Məsələn, əvvəllər bir *balıqçı* sözü (peşəsi) ilə ötüşmək mümkün idisə, indi dilimizin lüğət tərkibində müvafiq peşələri bildirən *balıqtutan, balıqqurudan, balıqdaşayan, balıqduzlayan, balıquyuyan, balıqtəmizləyən* kimi sözlər vardır.

PETERBURQ DİLÇİLİK MƏKTƏBİ – XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Peterburqda İ.A.Boduen de Kurtenenin ideyalarını inkişaf etdirib yaymaqla məşğul olan diçilik məktəbi. Ən görkəmli nümayəndələri L.V.Şerba, Y.D.Polivanov, L.P.Yakubinski hesab olunur.

PİCİN-İNQLİŞ – Lüğəti ingilis dilinə (qismən də digər bir sıra Avropa dillərinə) məxsus olan, qrammatikası ilə Çin dili qrammatikasına əsaslanan qatış-bulaş dil. Picin-inqliş Melaneziyada millətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi, həmçinin məktəbdə tədris vasitəsi kimi işlədilir. Bu dildən Yaponi-

yada da, Cənub dənizində, Honkonqda dənizçilər bir “jar-qon dili” kimi istifadə edirlər.

PIKTOQRAFIYA – Piktografik yazı. Piktografiyada hər bir şəkil real, müstəqil məna bildirir ki, bu cəhət həmin yazı növünün başlıca xüsusiyyətidir. Digər xüsusiyyət odur ki, hər şəkil öz məzmununa görə ayrıca cümləyə müvafiq gəlir. Bu cəhətdən piktogramlar xatırlatma işarələrinə bənzəyir: onlar nəyi isə əks etdirir; nəyi isə yada salır, xatırladır. Piktografiya sözü, dili əks etdirmək üçün deyil, fikri ifadə etmək üçündür. Piktogramlar müstəqim, real mənalı olduğundan belə yazını hər kəs asanlıqla oxuya bilərdi. Elə buna görədir ki, həmin yazı növü təfəkkürün nisbətən aşağı mərhələsində meydana çıxmış, tarixdən əvvəlki dövrdə yaranmışdır.

Piktografiya həm də magiya-totemistik əhəmiyyətə malik olmuşdur. Konkret təfəkkürlü insanlar əşya ilə onun şəkli arasında tam bir eyniyyət görürdülər. Müasir dövrdəki realist rəsm əsərlərini, yol kənarında, mağaza vitrinlərində olan işarələri də piktografiya nümunələri hesab etmək olar.

PIKTOQRAM – 1. Piktografik yazı abidəsi. 2. Piktografik yazıda tətbiq edilən şəkil və ya şərti təsvir (işarələr, xətlər).

PLAN – 1. Nitq axınının aşağı vahidlərdən yuxarıya doğru (yəni səsdən fonemə, ondan morfemə, sözə və s. doğru) ardıcıl tərzdə üzvlənməsi (seqmentasiya) zamanı fərqləndirilən vahidlər ilə məşğul olmaqdan ibarət elmi tədqiqat növü. *Leksik plan. Sintaktik plan* (tədqiqat). *Üslubi plan. Məntiqi-grammatik plan. Diferensial plan* – Dilin yalnız fərqləndirici işarələr sistemi kimi çıxış etdiyi plan. Buraya təbii nitqi təşkil edən səslərdən əlavə, nitq siqnallarının bütün əvəzediciləri (əvəzləyiciləri) də daxildir. Yəni semantik planda vahidləri (morfem, söz və s.) fərqləndirə bilən bütün işarələr (yazı və

s.) daxildir. **Metasemiotik plan** – 1) Dilin dilçilik üslubiyatı baxımından tədqiqi. Semantik plana görə fərqləndirilən ifadəlilik (səslənmə) və məzmun cəhəti burada bir vəhdət təşkil edir və digər (meta) məzmunu ifadə etmək məqsədi güdür. Dili ikinci (obrazlı) varlığın təcəssümü kimi tədqiq etmə planıdır ki, həmin varlıq ayrılıqda səslər (sözlər) vasitəsilə deyil, bəlkə də başqa varlıq forması ilə – yəni hərfi mənada anlaşılan məzmunun forması ilə əks etdirilir. Burada bədii sözün əlavə, məcazi mənada işlənməsi nəzərdə tutulur ki, belə halda sözün həqiqi mənası da özünü göstərə bilər. 2) Dilin elə tədqiqat planıdır ki, burada onun diferensial və semantik planda fərqləndirilən vahidləri bütünlükdə **məzmun** kimi çıxış edir. Bu məzmunun **ifadəsi** isə ikinci dərəcədə (səviyyədə) olan dil və ya elmin metadili hesab edilir. Məsələn, qrammatika, fonetika, leksikologiya və s. dilin müvafiq makrosistemlərini təsvir edən metasemiotik plan hesab olunur. **Semantik plan** – 1. Dil vahidlərinin eyni zamanda həm səslənmə (ifadə), həm də daxili (məzmun) cəhətini nəzərə almaqdan ibarət elmi-tədqiqat növü. 2. Dil hadisələrinə yanaşma tərz, nöqtəyi-nəzər. **Assosiativ plan** – Bax: Paradiqmatika. **Paradiqmatik plan** – Bax: Paradiqmatika. **Sintaqmatik plan** – Bax: Sintaqmatika. 3. Dil işarəsinə xas olan iki cəhətdən (funktivdən) biri. *Məzmun planı. İfadə planı.*

Sözün ifadə planına “sözün səs cildi”, bəzən də “leksəm” (Kostomarov V.Q.) deyilir. Sözün məzmun planı əvəzinə “leksik anlayış” ifadəsi də işlədilir.

PLANETONİM – Bütün səma cisimlərinin səthindəki təbii-fiziki obyektlərin xüsusi adları.

PLEONASTİK – “Pleonazm” söz.sif. Pleonastik ifadə üsulu.

PLENOAZM – 1. Eyni məfhumun başqa-başqa dil vahidləri vasitəsilə təkrarı. Pleonazmın müxtəlif növləri vardır. **Zəruri qrammatik pleonazm** – Eyni məfhumun eyni tərkibdə həm sintaktik, həm də morfoloji yolla ifadəsi; morfoloji-sintaktik təkrar. Məsələn, *Sən tələbəsen; Mən mənəm*. **Ekspressiv-üslubi pleonazm** – İşlənilməsi heç də zəruri olmayan, yalnız üslubi məqsədlə bağlı olan pleonazm. Məsələn: *Ağzımda söz danışırım. Bax, bu qulaqlarım ilə eşitmişəm. Oturmuşam özüm üçün. Kim bilir ki, bəlkə də heç gəlmədi* (C.Cabbarlı). Müq. et: *bəlkə də heç gəlmədi// bəlkə də gəlmədi // bəlkə heç gəlmədi/// bəlkə gəlmədi*. **Səhv pleonazm** – Səhvən nitqdə artıq ünsürlərin işlədilməsindən ibarət pleonazm. Məsələn, *hər addımbaş; həm yaşid olmaq. Versən sənin üçün, verməsənsə mənim üçün xeyirli olar* (“Azərbaycan gəncləri”). 2. Eyni tərkibdə sinonim dil vahidlərinin toplusu, üslubi artıqlıq: *Elmin əbəs olduğu anlamayır, qanmayır* (M.Ə.Sabir).

PLEREM – Qlossematikada məzmun vahidi olub, ifadə vahidi kenemaya uyğun gəlir.

PLEREMATİKA – Qlossematikanın bir bölməsi olub, məzmun formasının quruluşunu öyrənir.

POETİK – Poeziyaya, şeirə xas olan; obrazlı, bədi. Poetik söz. Poetik metafora. **Poetik sərbəstlik** – Qafiyə, ritm, vəzn, üslub və s. ilə əlaqədar olaraq dil faktlarından sərbəst istifadə; şeirdə sabit ədəbi dil normalarından kənara çıxma. Müasir dövrə nisbətən klassik ədəbiyyatımızda və aşiq yaradıcılığında (habelə xalq şeirində) poetik sərbəstlik daha çox idi. Müasir dövrdə də bu hadisə az-çox özünü göstərməkdədir. **Poetik (estetik) funksiya** – Adətən poeziyada işlənilib, başqa üslublarda təsadüf edilməyən nitq vahidlərinin funksiyası. Poetik sözlərdə yalnız poetik funksiya vardır. Başqa

sözlər isə poetik funksiyadan əlavə digər funksiyalara da malik ola bilər.

POETİZM – Poetik, şairanə söz və ya ifadə.

Boyun sürahidir, bədənin büllur

Gərdənin çəkilməmiş minadan, Pəri! (M.P.Vaqif).

Bir səf qız oturdu, bir səf oğlan

Cəm oldu behiştə huri, qılman (M.Füzuli).

POLİPTOT – Eyni sözün eyni tərkibdə müxtəlif hallarda işlədilməsindən ibarət paronimaziya növü. *Quşu quşla tutarlar. Böyüyün böyük yeri var, kiçiyin kiçik. Böyüyü böyük bilmir, kiçiyi kiçik. Qonşu toyuğu qaz görünür qonşuya, Seyyid...*(S.Ə.Şirvani).

POLİSEMİYA – Eyni söz və ya ifadədə özünü göstərən və ya bir-biri ilə daxilən bağlı olan bir sıra mənalardan ibarət mənaların mövcudluğu, çoxmənalılıq.

POLİSİNDETON – Cümlənin həmcins üzvlərindən hər birinin yanında tabesiz bağlayıcı işlətməkdən ibarət üslubi qayda. Bu üsulla sadalanan müxtəlif əşya və hadisələr bir vəhdətdə götürülür, nitqin ifadəliliyi əldə edilir.

Qələm da, süngü da, bel da, kətmən da

Min nemət yetirib, min söz yaratdı.

Qazax da, gürcü da, rus da, türkmən da,

Bir göyün altında murada çatdı

Min nemət yetirib min söz yaratdı (S.Vurğun).

POLİTONİK – Politonizm xüsusiyyətli, politonizm xüsusiyyətinə malik. **Politonik vurğu** – Müstəqil fonoloji səciyyə daşıyan vurğu; intensivliyi şiddətləndirməyə deyil, mənanın dəyişməsinə səbəb olan vurğu. **Politonik dil** – politonizmi ilə səciyyələnən dil. Məsələn, yapon, Çin, qədim yunan dilləri kimi.

POLİTONİZM – Dilin fonoloji sisteminin əlaməti kimi ayrıca bir saitedə və ya sözdə ahəng korrelyasiyasının mövcudluğu. Eyni saitin və ya sözün müxtəlif (yüksələn və ya enən) tonlarda tələffüzü məna dəyişikliyinə səbəb olur.

POSTFİKS – Şəkilçi; həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkilçilərin birlikdə ümumi adı.

POSTPOZİTİV – Postpozisiyada yer tutan. **Postpozitiv söz.** Qoşma postpozitiv nitq hissəsidir. **Postpozitiv budaq cümlə.** **Postpozitiv artıqlıq** – Aid olduğu sözdən sonra gələn artıqlıq. **Postpozitiv mövqe** – Bax: Postpozisiya. **Postpozitiv ədat** – Aid olduğu sözdən sonra gələn ədat.

POSTPOZİSİYA – Söz birləşməsi tərkibində tabe sözün tabe edici sözdən sonra, habelə köməkçi sözlərin əlaqədar olduqları müstəqil sözlərdən sonra gəlməsi. Uzlaşma əlaqəsində tabe söz postpozisiyada yerləşir, idarə əlaqəsində isə prepozisiyada yer tutur.

POTAMONİM – Hər hansı çayın xüsusi adı: *Volqa, Ural, Yenisey, Neva, Kür, Araz, Tərtər, Lənkəran çay, Vəlvələ çay, Ağ çay, Qara çay.*

POTENSİAL – Nitqdə işlənib-ışlənməməsindən asılı olmayaraq dil sisteminin bir hissəsi kimi təsəvvür edilən. virtual. **Potensial dəyərlilik** – Dil sistemi daxilində dil işarəsinin xüsusiyyətidir ki, nitqdə aktuallaşa bilər. **Potensial işarə** – Bax: Virtual işarə (“İşarə” maddəsi). **Potensial sözlər** – Real şəkildə mövcud olmayan, lakin dilin müvafiq sözdüzəltmə modelləri əsasında düzəldilə bilən mürəkkəb və düzəltmə sözlər. *Yaxşılamaq* (“pisləmək” qarşılığı kimi), *şirinməzə* (“turşməzə”nin qarşılığı kimi), *vuruşçu* (“döyüşçü”yə analogiya kimi).

POZULMA – Sözün tərkibində morfemlərin hüdudunun pozulması, yeni şəkil alması. Pozulma nəticəsində bir

morfem olan vahid iki morfemə və ya əksinə, iki morfemdən ibarət vahid bir morfemə (sadələşmə) çevrilə bilər. Şəkilçi kimi formalaşan bir sıra müasir morfemlər (məsələn, feil düzəldən *-lan,-lən; -laş, -ləş; -lat,-lət*) tarixən iki morfemin birləşməsindən ibarətdir. **Kəmiyyət pozulması** – Kəmiyyət formalarının yeni məna kəsb etməsi. Klassik ədəbiyyatda ərəb dilindən alınmış bir sıra sözlər cəmlə anlaşıqı bildirirsə, müasir dilimizdə bunlar təkdə işlənir:

Məni gördükdə xələq söylədilər:

“Budu gəldi səfahətin kamı...” (S.Ə.Şirvani).

Ümumiyyətlə, alınma sözlərdə əslində cəmdə olan vahidlər tək kimi təsəvvür və qəbul olunur: Hal-əhval-əhvalat-əhvalatlar. **Fəqir-füqərə-füqəralar. Semantik pozulma.** Bax: Məna pozulması.

PRAKTİK ÜSLUBİYYAT – Normativ səciyyəsi ilə fərqlənən və nitq üslubiyyatına daxil olan bir bölmədir ki, dil vasitələrindən hər dəfə konkret şəraitə (nitqin məzmununa, ünsiyyətin baş verdiyi şəraitə, məqsədə) müvafiq istifadə üsul və formalarını öyrənir. Praktik üslubiyyatın tövsiyələri mütləq səciyyə daşımır, bəlkə də həmişə müəyyən şəraitdən asılı olaraq dəyişə bilər. Praktik üslubiyyatın məqsədi dil vasitələrinə məxsus potensial ifadəlilik və emosionallıq imkanlarını qiymətləndirməyi öyrətmək, onlardan bacarıqla və məqsədəuyğun şəkildə istifadə qaydalarını öyrətmək, xüsusilə dil vahidlərinin sinonimliyini qiymətləndirməyi bacarmaqdan ibarətdir.

PRAQMATİKA – Dil işarələri (vahidləri) ilə bu işarələrdən istifadə edənlər arasındakı əlaqələri öyrənməkdən ibarət dilçilik tədqiqatı.

PRAQMATONİM – Növ, marka, əmtəə, mal nişanı bildirən xüsusi adlar. Qaragül növü: *“Gülü qaz”, “Ərik gül”,*

“Şamçıraqgül”; ətir növləri: “Yasəmən”, “Karmen”, “Qırmızı Moskva”, “Roza”, “Qızılgül”; çaxır markaları: “Mədrəsə”, “Ağdam”, “Şamaxı”, “Dəllər”, “Hadrut”; siqaret markaları: “Paytaxt”, “Bakı”, “Kosmik”, “Aurora”, “Azərbaycan”, “Göy göl”, “Xəzər”, “Astra”; maşın markaları: “Jiquli”, “Pobeda”, “Volqa”, “Moskviç”.

PREDİKASIYA – Söyləmin məzmununun obyektiv varlığa münasibətinin cümlədə əks olunması. Predikasiyada məntiqi subyekt məntiqi predikat vasitəsilə şərh və izah olunur, aydınlaşdırılır. Nə isə təsdiq və ya inkar edilir, bununla da predikasiya dil vahidini (cümləni) söz birləşməsindən fərqləndirir. Müq.ət: *əlaçı tələbə və tələbə əlaçıdır* (əlaçı ola bilər, olacaq, olasıdır və s.)

PREDİKAT – 1. Hökmdə subyekt haqqında deyilən şey, subyekt barədə məlumat; məntiqi xəbər.

2. Qrammatik xəbər (bu mənada məntiqi xəbərə, habelə psixoloji xəbərə qarşı qoyulur).

PREDİKATİV ƏLAQƏ – Əlamətin daşıyıcısı olan mübtədə ilə əlamətin (özü) ifadəçisi olan xəbər arasındakı əlaqə. Cümlədə predikativ əlaqələr hökmün subyektivi və predikativ arasındakı əlaqələri əks etdirir.

PREDİKATİV SÖZ BİRLƏŞMƏSİ – Cümlənin qrammatik mərkəzini, struktur əsasını təşkil edən və mübtədə ilə xəbərin birləşməsindən ibarət olan söz birləşməsi. Başqa birləşmələrdən, yəni tək-tək sözlər kimi nominativ funksiyaya malik digər söz birləşmələrindən fərqli olaraq predikativ söz birləşməsi yalnız cümlə tərkibində (cümlə daxilində) mümkün ola bilən birləşmədir.

PREDİKATİV SÖZLƏR – Yalnız xəbər funksiyasında işlənən və adətən şəxssiz cümlə təşkil edən sözlər: *bəsdır, bəs-*

dirin, kifayətdir, yaxşı (yaxşı-yaxşı), budur, bu da bu, əcəbdir, vaxtdır.

PREDİKATİV VAHİDLƏR – Predikatdan ibarət, predikat funksiyasında işlənən sintaktik vahidlər.

PREDİKATİVLİK – Müəyyən məzmunun, ifadə olunan fikrin obyektiv ələmlə əlaqəsinin dildə (linqvistik) ifadəsi. Predikativlik cümlənin əsasını, mahiyyətini təşkil edir. Predikativliyin qrammatik ifadə vasitələri zaman kateqoriyası, şəxs kateqoriyası və modallıq kateqoriyasıdır. Ona görə zaman kateqoriyasıdır ki, xarici ələmə məxsus bütün hadisələr müəyyən zaman ərzində baş verir və hər söyləmin məzmunu da müəyyən zamanla əlaqədar dərk olunur. Ona görə şəxs kateqoriyasıdır ki, hər bir söyləm mütləq üç şəxsdən biri ilə əlaqələnilir. Ona görə modallıq kateqoriyasıdır ki, hər bir söyləmi deyən şəxs mütləq öz münasibətini də bildirmiş olur. Cümlənin ən ümumi səciyyəvi əlamətləri predikativlik və məlumatvermə intonasiasıdır.

PREDLİNQVİSTİKA – Nitq səslərinin fonoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək işinə başlamaq üçün ilk hazırlıq mərhələsi; əsl mənada fonetika. Predlinqvistika dilin fizioloji-akustik hallarını öyrənir. Bunlar olmadan isə dilin struktur ünsürləri də öz funksiyalarını yerinə yetirə bilməz. Ona görə ki, dil bir bioloji varlıq olan insandan ayrılmazdır.

Predlinqvistika dilin iki aspektini öyrənir: antropofonika – insanın nitq orqanlarının anatomik və fizioloji xüsusiyyətləri ilə əlaqədar danışığ səslerini tədqiq edir; akustika (və ya elektroakustika) – danışığ üzvlərinin bu və ya digər hərəkəti ilə əlaqədar meydana çıxan akustik təəssüratı öyrənir

PREFİKSOİD – Ön şəkilçi (prefiks) funksiyasında çıxış edən kök morfem: *həməvaz, həməğuş, həməhəng, həmbab, həm-*

*vaxt, həmvətən, həmvilayət, həmçəbilə, həmdərd, həmdərs, həməqi-
də, həməsr, həmzəhmət. həmyaş, həmyerli, həmyoldaş, həmkəndli,
həmməna, həmmənzil, həmmərz, həmməslək, həmməhəllə, həmməc-
lis, həmnöv, həmrəng, həmsinif...*

PREPOZİSİYA – Söz birləşməsi tərkibində tabe sözün tabedici sözdən əvvəl, habelə köməkçi sözlərin əlaqədar olduqları müstəqil sözlərdən əvvəl yerləşməsi. Yanaşma əlaqəsi prepozisiya prinsipinə əsaslanır. *Baş cümlənin prepozisiyası. Vəsitəsiz tamamlığın prepozisiyası.*

PREPOZİTİV – Prepozisiyada yerləşən. **Prepozitiv budaq cümlə. Prepozitiv söz.**

PROKLİTİKA – Vurğulu sözdən əvvəl gəlib tələffüz-cə ondan asılı olan vurğusuz söz. Rus dilində **над нами, под водой, за мной.**

PROKLİZA – Birləşmənin əvvəlində gələn vurğusuz sözün sonra gələn vurğulu sözdən tələffüz-cə asılılığı.

PROPAROKSİTON – Sondan üçüncü hecası üzərinə kəskin və güclü vurğu düşən söz.

PROSODEM – Fonoloji cəhətdən mənanın fərqləndirilməsinə xidmət etmək baxımından mühüm rolu olan vurğu, uzunluq, intonasiyanın birlikdə adı. Adətən, seqment fonemlər və hecalar bir xətt üzrə, bir-birinin ardınca işlənir, yan-yanə sıra ilə düzülən kərpiclər kimi təsəvvür edilə bilər. Prosodemlər isə xətti ardıcılıqla gəlmir, müəyyən səs toplusu ilə, sözlər ilə eyni zamanda meydana çıxır. Prosodemlər bütövlükdə sözlərlə əlaqədardır. Məsələn, alma sözü a+l+m+a və ya alma söz-forması a+l+m+a səs düzümləri kimi anlaşıla bilməz, birinci misalda sonuncu, ikinci misalda isə birinci səs üzərinə vurğu düşməlidir. Məlum olur ki, söz sadəcə fonemlər düzümü deyil, bəlkə bu düzümün prosodemlərlə birlikdə təzahürüdür.

Prosodemlərə iki cür münasibət vardır; 1. Güc, ton, uzunluq kimi vahidlər məna fərqləndirməyə xidmət etdikdə prosodemlər fonem hesab edilir və onlardan prosodik fonemlər kimi bəhs olunur. 2. Güc, ton, uzunluq kimi vahidlər müntəzəm olaraq eyni keyfiyyətdə çıxış etdikdə, yəni həmişə eyni məzmunla əlaqədar olduqda (həmişə vurğu eyni – ilk, son, orta hecaya düşsə və s.) morfem hesab edilir. buna seqmentüstü (supraseqment) morfem də deyilir.

PROSODİK – Vurğu, ton, uzunluq və s. hadisələrlə əlaqədar olan, onlara aid olan. *Prosodik vahidlər. Prosodik fonem.*

PROSODİYA – 1. Nitqin seqmentüstü (supraseqment) xüsusiyyətlərinin – tonun ucalığı, uzunluq, yüksəklik və vurğu kimi xüsusiyyətlərinin ümumi adı. 2. Nitqin üzvlənməsi (üzvlərə bölünməsi) və üzvlənmiş hissələrin birləşdirilməsinin üsul və vasitələri. Bura aşağıdakılar daxildir: a) ahəng – əsas tonun yüksəlməsi və alçalması; b) dinamika – az, ya çox güclü vurğunun düzümü, sıralanması; c) temp – nitqin nisbətən sürətli və ya yavaş tələffüzü; c) fasilə – tələffüzün arada kəsilməsi.

PROTEZA – Tələffüzü asanlaşdırmaq məqsədilə sözün əvvəlinə səs əlavə edilməsi. **Rəf-irəf. Stəkan-istəkan. Rza-İrza.**

PROTOZEVQMA – Ümumi, müştərək üzvü bir cümlədə işlənən zevqma. Kor kuru **tapar**, su çuxuru.

PSEVDONİM – Qadınların özlərinə psevdonim seçdikləri kişi adı və famili. Bu hadisə rus və Avropa ədəbiyyatında geniş yayılmışdır. Bəzi yazıçı qadınlar kişi psevdonimi götürməklə dünya şöhrəti qazanmışlar. Məsələn, Jorj Sand Avropa Düdevanın, Corc Eliot isə Meri Enn Evansın psevdonimidir.

PSEVDOĞİNİM – Psevdonimlərin elə növüdür ki, kişi özünə qadın adı və familiyası seçir. Məşhur fransız yazıçısı Prosper Merime öz pyeslərini ispan aktrisası K.Qazul adı ilə nəşr etdirmişdir.

PSEVDONİM – İctimai xadimlərin, yazıçıların və başqalarının müəyyən məqsədlərlə özlərinə seçdikləri əlavə, sonrakı ad. (Bu, təxəllüsdən geniş anlayışdır).

Vladimir İliç Ulyanov 39 psevdonimdən istifadə etmişdir ki, bunlardan biri – Lenin sonralar dünya proletariatının rəhbərinin familiyası kimi rəsmiləşmişdir. Aleksey Maksimoviç Peşkov əslində daha çox Maksim Qorki psevdonimi ilə məşhurdur.

PSEVDONİM-KALKA – Başqa dildən tərcümə yolu ilə düzələn ad və familiya. “Əsil insan haqqında povest”in müəllifi Boris Polevoyun əsil familiyası Kampovdur. Polevoy familiyasını isə gənclikdə “Tverskaya pravda” qəzetində əməkdaşlıq edərkən həmin qəzetin redaktoru ona vermişdir. Redaktor *Kampov* familiyasına əsaslanmışdır. Latınca *kampus* – çöl (rusca “поле”) demək olduğundan, familiya Polevoy götürülmüşdür.

PSIXOLİNQVİSTİKA – Nitq prosesini, insanın nitq fəaliyyətini yalnız məzmun (məna), kommunikativ dəyər, nitq aktının müəyyən kommunikativ məqsədə xidmət etməsi, başqa sözlə, təbii dil vasitəsilə verilən məlumatı kodlaşdırmaq və ya dekodlaşdırmağın təbiəti və xüsusiyyətləri nöqtəyi-nəzərindən tədqiq edən dilçilik sahəsi. Bir neçə elmin (dilçilik, psixologiya, informasiya nəzəriyyəsi) hüdunda meydana çıxan yeni elm sahəsidir. Psixolinqvistika dil işarələrinin köməyi// vasitəsilə məlumatın kodlaşdırılması və dekodlaşdırılması prosesini öyrənməklə məşğul olur. Danışanın nitqinin meydana gəlməsi müəyyən miqdar dil

işarələri vasitəsilə müəyyən məlumatın kodlaşdırılma prosesi hesab edilir. Nitqin dinləyən tərəfindən qavranılması dil işarələrinin müəyyən ardıcılığının, zəncirinin dekodlaşdırılması (şifrinin açılması) və ondakı məlumatın meydana çıxarılması, müəyyən edilməsi prosesi hesab edilir. Lakin məlumatın dilcə kodlaşdırılması və dekodlaşdırılması müəyyən təfəkkür prosesi əsasında və bu təfəkkürün iştirakı ilə baş verdiyindən psixolinqvistika bu işi (prosesi) də öyrənməli olur. Bununla birlikdə, məlumatın kodlaşdırılması dil strukturunun qanunlarına müvafiq şəkildə baş verir. Odur ki, psixolinqvistika bu qanunları da öyrənməli olur.

PSIXOLOJİ CƏRƏYAN– Dili psixi hadisə hesab edən cərəyan. XIX əsrin ikinci yarısında meydana gələn bu cərəyan sonralar da inkişaf etdirilmişdir. Əsas nümayəndələri Q.Şteyntal və M.Latsarus hesab olunur. Onlar öz nəzəriyyələrini Humboldtun dil fəlsəfəsi və Herbardtın assosiativ psixologiyası əsasında qurmuşdular. Onlar dili fərdi nitq aktı hesab edir və psixi proses kimi anlayırdılar.

Subyektiv idealist fəlsəfənin təsiri ilə Şteyntal və Latsarus rus “xalqlar psixologiyası” (“Etnik psixologiya”) problemini həll etməyə çalışırdılar. Onlar dili canlı orqanizm hesab edən naturalist cərəyanı tənqid edərək, “dilin xalq ruhunun məhsulu” olduğu nəzəriyyəsini irəli sürmüşdülər. Rusiyada psixoloji cərəyanın banisi A.A.Potebnya hesab olunur. O da Humboldt ideyalarının çox güclü təsirinə düşmüş Şteyntal-Latsarus nəzəriyyəsinə əsaslanmışdı.

Psixoloji cərəyanın inkişafında görkəmli psixoloq və dilçi Vilhelm Maks Vundt mühüm rol oynamışdır. Onun fikrincə, psixi proseslər intellektə (ağla) deyil, iradəyə əsaslanır; ruhi-mənəvi başlanğıc müstəqildir, tarixi inkişaf qanunları isə dərkedilməzdir. Vundta görə, elmlərin fərqi heç də onla-

rın öyrəndikləri obyektlərin fərqlərindən asılı deyil, tədqiqatçıların bu obyektə baxışından asılıdır. Dil hadisələrinin dəyişməsinin səbəbini Vundt insan şüurunda əvvəlcədən toplanmış təsəvvürlərdə görürdü. Deməli, onun fikrincə, dilin dəyişməsinin səbəbi xalqların psixikasında baş verən dəyişikliklərdir.

Vundtun idealist nəzəriyyəsi marksist dilçiliyi baxımından qəbul edilə bilməz. Lakin onun müşahidələri, topladığı zəngin material böyük maraq doğurur. Psixoloji dilçilik sonralar gənc qrammatiklər təliminə, F.de Sössür nəzəriyyəsinə, İ.A.Boduen de Kurtene görüşlərinə və XX əsrdə meydana çıxan bir sıra dilçilik cərəyanlarına (etnolinqvistika, psixolinqvistika və s.) güclü təsir göstərmişdir.

PSIXOLOJİ XƏBƏR – Şüurda ikinci yerdə (psixoloji mübtədadan sonra) meydana gələn təsəvvür. Psixoloji xəbər qrammatik ifadə tərzindən asılı deyildir. Belə ki, cümlənin qrammatik baxımdan səciyyəli hərə hansı üzvü psixoloji xəbər kimi işləyə bilər. *Sığındım sənə mən on üç yaşımdan* (S.Vurğun) – cümləsində ikinci hissə (on üç yaşımdan) şüurda sonra yaranmış və psixoloji xəbər hesab olunur. Bu cümlənin birinci hissəsi isə psixoloji mübtədadır.

PSIXOLOJİ MÜBTƏDA – Şüurda ən əvvəl meydana gələn və psixoloji əhəmiyyətinə görə daha mühüm hesab edilən təsəvvür. Psixoloji mübtədə qrammatik ifadəsindən asılı deyildir. *Danışır Bakı* cümləsində *danışır* sözü psixoloji mübtədadır. Çünki əvvəlcə bu sözü eşidirik və şüurumuzda danışmaq anlayışı haqqında təsəvvür yaranır. *Bakı* məfhumu haqqında təsəvvür isə sonradan meydana çıxır və psixoloji xəbər hesab olunur. **Ürəklərdə bahar gülür** (R.Rza) – cümləsində ifadə olunan psixoloji hökmün ilkin hissəsi – *ürəklərdə*

sözü psixoloji mübtədə, hökmün qalan hissəsi isə psixoloji xəbərdir.

PSIXOLOJİ PARALELİZM – Poetik üslubda təbiətə məxsus iş, hal, hadisə və s.-nin insana məxsus iş, hal, hadisə və s. ilə yanaşı təsviri. Deməli, burada iki motiv qarşılaşdırılır. Əsas məqsəd isə insan həyatı ilə bağlı olan hadisəni ifadə etməkdir.

*Əziziyəm gül əllər,
Gül barmaqlar, gül əllər.
Dəryaca ağlın olsa
Yoxsul olsan güləllər (Bayatı).*

Psixoloji paralelizmi təşkil edən komponentlər bir-birilə heç bir semantik münasibətdə olmur. Yanaşı qoyulan motivlərinin hər ikisi bərabər hüquqludur və hər birisi özlüyündə müstəqildir. Psixoloji paralelizmdən tarixən sintaktik paralelizm törəmişdir.

PUNKTUASIYA – 1. Bax: Durğu işarələri. *Punktuaasiya işarələri*. 2. Durğu işarələrindən istifadə qaydaları və bu qaydaların məcmuyu. *Azərbaycan dilinin punktuasiyası*. 3. Konkret bir mətndə durğu işarələrinin işlədilməsi. *Punktuaasiya səhvi*.

Puntuasiyanın əsaslarının şərhində müxtəlif cərəyanlar olmuşdur. Yalnız mənaya əsaslanan məntiqi cərəyana görə punktuasiya yazıda nitqin mənalı hissələrə bölünməsinə xidmət edir, fikrin aydın ifadəsi üçün zəruridir.. Sintaktik cərəyanın nümayəndələri isə belə hesab edirlər ki, punktuasiya cümlənin sintaktik quruluşunu aydınlaşdırmağa, cümlələri və onların hissələrini fərqləndirməyə xidmət edir. İntonasiya nəzəriyyəsi tərəfdarlarının fikrincə, durğu işarələri frazaların ritmini, melodiyasını, tempini, pauzanı, fraza intonasiyasını yazıda əks etdirmək məqsədi güdür. Bu cərəyanların hamısı belə bir məsələdə birləşir ki, punktuasiya yazılı nitqin forma-

laşmasında mühüm vasitə olub, kommunikativ funksiya malikdir. Durğu işarələri nitqi mənalı hissələrə bölür. Məsələn, nöqtə cümlənin bitdiyini bildirir, həmçinin üzlər arasında vergül qoyulması bu üzlərin cümlədə bərabər hüquqlu olduqlarını göstərir. Puntuasiya həm də sintaktik əsaslara malikdir. Lakin puntuasiya cümlənin strukturuna tabe edilə bilməz. Çünki cümlənin quruluşunun özü mənadan asılı olub, ona tabedir. Deməli, cümlənin quruluşu da, durğu işarələrinin qoyuluşu da nitqin məna cəhəti ilə əlaqədardır, ondan asılıdır. Puntuasiya həm də intonasiya ilə əlaqədardır. Lakin puntuasiya intonasiyadan bilavasitə asılı deyildir. Bunların hər ikisi sözlərin ünsürləri arasında qrammatik-semantik əlaqələrin ifadə vasitəsidir: bu vəzifəni şifahi nitqdə intonasiya, yazılı nitqdə puntuasiya yerinə yetirir.

Nitqin üzvlənməsini əks etdirməklə yanaşı, durğu işarələri həm də yazılı mətnin ayrı-ayrı hissələrində ifadə olunan müxtəlif məna çalarlarını təzahür etdirir. Məsələn, cümlənin sonunda qoyulan sual işarəsi nəinki nitqin üzvlənməsini, yəni cümlənin bitdiyini əks etdirir, həm də cümlənin kommunikativ baxımdan sual səciyyəli olduğunu bildirir. Habelə nida işarəsi həm cümlənin bitdiyini, həm də onun emosional səciyyəli olduğunu göstərir və s. Puntuasiyanın üslubi əhəmiyyətindən bədiə ədəbiyyatda geniş istifadə olunur. Müq.ət: *Düşmənimdir dustlar bilməzəm netmişəm dövrən ilə* (M.Füzuli). Bu misrada vergülün müxtəlif yerlərdə qoyulması ilə cümlədə müəyyən dəyişikliklər yarana bilər.

PUNKTUASIYA ÜZRƏ TƏHLİL – Cümlədə işlənən durğu işarələrinin təhlili, müvafiq işarənin işlənməsinin və ya işlənməməsinin mövcud qaydalar əsasında izah edilib aydınlaşdırılması.

PURİZM – Dili olduğu kimi saxlamaq, hər bir kənar müdaxiləyə qarşı çıxmaq, hər cür yeniliyə (neologizmlərə; alınma sözlərə) qarşı kəskin mübarizə aparmaq cəhdi. *Tarixi purizm. Psixoloji purizm.*

R

REAL FORMA – Yazılı abidələrdə və canlı nitqdə real şəkildə müşahidə edilən və müqayisəli-tarixi dilçilikdə mühüm diqqət yetirilən forma. Ehtimali formanın əksi.

REALİLƏR – 1. Xarici dilçiliyin (ekstralingvistikanın) öyrəndiyi müxtəlif ictimai, siyasi, etnoqrafik, psixoloji və s. amillər; 2. Sözüün nominativ mənası üçün əsas maddi mədəniyyət əşyaları.

REALİZƏ EDİLMƏ – Emik (ema) səciyyəli vahidlərin etik səciyyə kəsb etməsi, emanın (variantlarından birinin) nitqdə təzahürü. Fonemin realizə edilməsi – Fonemin təzahürü kimi müəyyən səsin relevant əlamətlər kəsb etmiş şəkildə nitqdə işlənməsi.

REDUKSİYA –1. Danışıq üzvlərindəki əzələ gərginliyinin zəifləməsi nəticəsində səslərin zəifləməsindən (keyfiyyət və kəmiyyətə) ibarət səs dəyişməsi; səsin məxrəcinin zəifləməsi və onun səslənməsində baş verən dəyişiklik. 2. Sintaksisdə formal təsvir metodu olub, konkret cümlələrin əsas (nüvə) cümlələrlə əlaqələndirilməsi deməkdir. Bu metod nitqdə sonsuz miqdarda işlənən cümlələrin çox az miqdarda nüvə cümlələrdən törədiyini sübut etmək üçün tətbiq edilir.

REFERENT – Müəyyən dil faktının əlaqədar olduğu fikir predmeti; sözüün “daxili forması” şəklində şüurda əks olunmuş obyektiv gerçəklik ünsürü; müəyyən dil faktı ilə sabit tərzdə bağlanmış olan məzmun.

REKONSTRUKSİYA – Tarixi-nüqayisəli dilçiliyin əsas tədqiqat metodu olub, mahiyyəti yazılı abidələrin və canlı nitqin faktlarını planlı şəkildə müqayisə yolu ilə öyrənmək nəticəsində yazıya qədərki dövrdə dil faktlarını və ya dilin

ümumi mənzərəsini müəyyənləşdirməkdən, “bərpa etməkdən” ibarətdir. Ulu dilin rekonstruksiyası. Mətnin rekonstruksiyası – müəyyən mətnin dil xüsusiyyətlərini elmi şəkildə təhlil etmək əsasında onun çatmayan, xarab olan, pozulan hissələrini (sözləri, ifadələri, cümlələri) bərpa etmə. Müasir dilçilikdə geniş işlənən “daxili rekonstruksiya” termini ümumelmi anlayışı əks edir və fransız təbiətşünası J.Küvenin əsərlərindən yayılmışdır. Təbiətşünaslığa görə orqanizmin hər hansı üzvi quruluşuna və funksiyasına görə bütün başqa üzvlərlə əlaqədardır. Odur ki, hər hansı üzvün bu və ya digər əlaməti əsasında bütöv orqanizmi bərpa (rekonstruksiya) etmək mümkündür. Təbiətşünaslığın bu tədqiqat metodu dilçilik üçün də əhəmiyyətlidir. Lakin bir sıra görkəmli dilçilər təbiətşünaslığın metodunu deyil, tədqiqat obyektini dilçiliyə gətirməyə çalışmışlar. Məsələn, A.Şleyxer dili də canlı orqanizmə bərabər tuturdu. Dil universalialarını müəyyənləşdirmək işində J.Küvenin irəli atdığı implikasiya anlayışından da istifadə olunur.

REKURSIYA – Müəyyən səsin tələffüz edilməsi ilə (və ya hər hansı bir səbəb üzündən tələffüz etmədən) nitq orqanlarının əvvəlki vəziyyətdən başqa vəziyyətə keçməsi, məxrəcin son mərhələsi, üçüncü fazası; sonluq.

RELEVANT – Dil vahidlərini fərqləndirməyə (diferensiallaşdırmağa) qabil olan; dilçilik vahidlərinin fərqləndirilməsi işinə xidmət edən və bununla da mübadilə vasitəsi kimi dil üçün əhəmiyyətli olan. **Semiooloji relevant** – Semantik səviyyədə olan vahidlərin, yəni mənalı vahidlərin (morfem, söz və s.) fərqləndirilməsinə xidmət edən, özü də bu işə ifadə (forma) planında xidmət edən.

RELEVANTLIQ – Dil vahidlərini fərqləndirməyə qabil olma. **Müərrəd relevantlıq** – Fərqləndirmə funksiyasının

xüsusiyyəti olub, mahiyyəti bütünlükdə etik səviyyəli vahid vasitəsilə həmin fərqləndirici funksiyanı yerinə yetirməkdir.

RELYASIYA İYERARXİYASI – Sintaqmatik əlaqələr iyerarxiyası.

REMA – 1. Məlumatın – xəbərin əsas məzmunu; danışanın mövzu haqqında və mövzuya əsaslanaraq verəcəyi məlumat. Aktual üzvlənmədə rema söyləmin nüvəsi hesab olunur. 2. İfadənin ümumiləşmiş struktur vahidi; fonem, morfem və semantem müvafiq surətdə fonoloji, morfoloji, semantik səviyyədə ümumiləşmiş struktur vahidlər olduğu kimi, rema da ifadə üçün struktur vahiddir.

REPLİKA – Dialoq iştirakçılarının hər birinin nitqi. Dialoq nitqinin əsas struktur vahidi. Dialoq replikalar toplusudur. Dialoq nitqi xüsusi tərzdə nizamlanmış replikalar silsiləsidir. Qoşulma replika – Əvvəlki replikada deyilmiş fikrin davamı olan replika. Bu replika müsahibin replikasına qarşı danışanın münasibətini bildirir, habelə dialoqu inkişaf etdirmək məqsədi ilə yeni məlumat kimi çıxış edir. Kontekstual-situativ replika – bir dialoq vahidi təşkil edən iki replikadan sonuncusu. Müsahibin nitqinə bir reaksiya olan kontekstual-situativ replika həm mənaca, həm də formaca əvvəlki kontekstdən asılı olur, dialoq vahidinin qeyri-müstəqil, asılı (sinsemantik) üzvü kimi çıxış edir. **Situativ replika** – Qarşılıqlı şəkildə bir-birilə əlaqədar olub bir dialoq vahidi təşkil edən replikalardan birincisi. Situativ replika nitq situasiyasına bir reaksiya olaraq işlənir, dialoqu və ya dialoqda yeni mövzunu başlayır, semantik və struktur-semantik baxımdan müstəqil (avtosemantik) olur. **Sual-cavab replikası** – Cavab replikasının quruluşu birinci (sual) replikasının quruluşu ilə əlaqədar olub, ondan asılı olan replika. **Təkrar replika** – Öz quruluşuna görə əvvəlki replikanın tərkibindəki ünsürləri əks etdirən,

formaca ona tabe olan, deyilən fikrə qarşı ekspressiv reaksiya bildirən replika.

REPREZENTASIYA – Dil faktlarının ən çox inandırıcı şəraitdə təqdim edilməsi.

REPRİZ – Nitq vahidlərinin (səslərin, sözlərin, birləşmələrin, cümlələrin) müəyyən nizamla təkrarından ibarət bədiilik vasitəsi. *Səs təkrarı (alliterasiya, assonans). Məna təkrarı (sinonimlərin sıralanması). Tərsinə təkrar (xiazm). Konstruktiv təkrar.* Bunların hamısı “repriz” anlayışına daxildir.

RETSESSİV VURĞU – (əsasən alınma sözlərdə) vurğunun söz sonundakı hecadan əvvəlkinə keçirilməsi: monolo'q-mono'loq, dialo'q-dia'loq, kilome'tr-kilo'metr.

RƏDDÜL-ƏCƏZ – Klassik poeziyada əvvəlki misranın (beytin, bəndin) sonundakı söz və ya ifadənin sonrakı misranın (beytin, bəndin) əvvəlində təkrarlanmasından ibarət sözişlətmə üsulu. Rəddül-əcəz poeziyada çox sevilən, müxtəlif şəkillərdə təzahür edən formalardandır. Bu terminin tam شکli (rəddül-əcəz əl-əssədr) “başın ayağa birləşdirilməsi” mənasına uyğun gəlir. Filologiyamızda “baş-ayaq”, “sərapa”, “zəncirləmə” terminləri də həmin anlayışa sinonim kimi işlədilmişdir.

Ş.İ.Xətəinin aşağıdakı qəzəlində hər misranın sön sözü sonrakı misranın əvvəlində təkrarlanır:

*Xar buldu yürəgim hicrində, ey gülüzlü yar,
Yar bağırim yarəsin, gör kim necə xar onda var,
Varma yanımdan mənim hicrani-dilsuzan dust,
Dustu düşməən xamusu ağlar məniçün zar-zar,
Zar-zar, ağlar cü bülbül gül yüzünçün mürği-can,
Candan etmişdir məni hicrində dövrü-ruzigar,
Ruzigarım tirədir sənsiz, əyə arami-dil,
Dil, neçin aram tutsun həddən ötdü intizar.*

*İntzarəm vədəyi-vəslin yolunda hər zaman,
Hər zaman divanə tək dağlara düşdüm biqərar.
Biqərar oldum saçın tək rüxsərindən ayrı mən,
Mən neçin aram edim sənsiz ki, qaldım dilfikar.
Dilfikar oldu Xətayi firqətindən ruzi şəb
Ruzü şəb vəslin xəyalı didədə qaldı yadigar.*

İlk iki beytdə təkrarlanan *yar, var* sözləri omonim sözlərdir, sonrakı beytlərdə təkrarlanan söz və ifadələr isə eyni mənədadır.

Füzulinin aşağıdakı qəzəlində hər bir beytin ilk sözü əvvəlki beytin sön sözü, bu beytin son sözü isə sonrakı beytin ilk sözü kimi işlədilmişdir.

*Ey vücuti-namilin, əsrarı-hikmət məsdəri,
Məsdəri-zatın olan əşya sifatin məzhəri.
Məzhəri hər hikmətin sənsən ki, kilka qüdrətin
Səfheyi-əflakə nəqş etmiş xütuti-əxtəri.
Əxtəri məsud olan oldur ki, təbi-pakinin
Qabili feyz ola lütfündən səfayi-cövhəri.
Cövhəri məyub olan naqis mənəm kim, müttəsil,
Sadədir xəttin xəyalilə zəmirim dəftəri.
Dəftəri-əmalımın xətti xətaəndir siyah,
Qan tökər çeşmim, xəyal etdikə hovli-mahşəri.
Mahşəri aşkim verər seylabə, gər, ruzi-cəza,
Olmasa məqbul dərgahə sirişkim gövhəri.
Gövhəridir eşq bəhrinin Füzuli: abi-çeşm,
Leyk bir gövhər ki, lütfi-həq onadır müştəri.*

RƏSMİ ÜSLUB – Əsasən dövlət sənədləri dilinə xas olan üslubdur ki, öz dəqiqliyi ilə səciyyələnidir.

RİTM – Nitq zamanı sürətlənmə və yavaşım, gərginlik və zəiflik, uzunluq və qısalıq, oxşarlıq və fərqlərin bir-birini

müntəzəm şəkildə izləməsi, əvəz etməsi. Uzun və qısa, güclü və ya zəif hecaların nisbəti müəyyən təqtilər əmələ gətirir. **Bariton ritm** – İntensivliyi, gərginliyi, uzunluğu, ifadənin əvvəlində yer tutan ritm. **Oksiton ritm** – İntensivliyi, gərginliyi, uzunluğu və s. ifadənin sonunda yer tutan ritm.

RİTMİK SÖZLƏR – Daxili mənadan məhrum, lakin müəyyən funksiya daşıyan (ritmik funksiya, ahəngdarlıq funksiyası) sözlər.

RİTORİK FİQURLAR – Söyləmin ifadəliliyini qüvvətləndirmək məqsədilə işlənən sintaktik vahidlər, nitq parçaları. Aşağıdakı ritorik fiqurlar daha məşhurdur: anafora, antiteza, bağlayıcısızlıq (asindeton), inversiya, çoxbağlayıcılıq (polisindeton), yüksəlmə (qradasiya), paralelizm, ritorik sual, ritorik xitab, təkrar, yarımqıçlıq, ellipsis, epifora.

RİTORİK XİTAB – Cansız əşyalara, mücərrəd anlayışlara, söhbətdə iştirak etməyənlərə müraciətlə söz söyləməkdən ibarət üslubi fiqur: *Bahar! Bahar! Ey günəşin sevdalı qızı... (S.Vurğun). Qara torpaq! Qara torpaq! Sənin dərdin nə böyükdür! (S.Vurğun). Ah, ana təbiət, ana təbiət! Ən böyük övladın insandır, gerçək! (S.Vurğun).*

RİTORİKA – 1. İfadəli nitq nəzəriyyəsi, gözəl, aydın danışma qabiliyyəti və natiqlik sənəti nəzəriyyəsi. 2. Fəhəhətli, bəlağətli nitq, bəyan.

RİYAZİ DİLÇİLİK – Dilin tədqiqi və təsviri işində riyazi metodlardan istifadə edilməsi imkanlarını öyrənən dilçilik sahəsi; riyazi metodların dilçiliyə tətbiqi. Riyazi metodlardan ən əvvəl statistik metod dilçiliyə tətbiq olunmağa başlamış və dilin statistikasını ilə dilçilərdən əvvəl riyaziyyatçılar məşğul olmuşlar. Dilçilik hesablamaları mümkün olan vahidlərlə (fonem, heca, morfem, söz, söz birləşməsi, cümlə) məşğul olur və deməli, statistik hesablamalar aparılması üçün əlve-

rişli imkanlara malikdir. Riyazi ehtimallar metodunun dilçiliyə tətbiqi dil vahidlərinin işlənmə tezliyini dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verir və xüsusilə üslubi tədqiqatların elmi-liyini təmin edir.

Riyaziyyatda informasiya nəzəriyyəsinin meydana çıxması riyazi dilçiliyin inkişafına xüsusilə güclü təsir göstərmişdir. Burada dil müəyyən kod kimi götürülür, onun kəmiyyət xarakteristikası verilir (əlbəttə, dilin kodlaşdırılması onun başlıca mahiyyətini – ünsiyyət vasitəsi, fikri ifadə vasitəsi olma funksiyasını rədd etmir).

Müasir dövrdə riyazi çoxluqlar nəzəriyyəsi dilçiliyə uğurla tətbiq olunur. Bu nəzəriyyənin köməyi ilə səslərin birləşmə imkanları öyrənilir.

Son dövrlər riyazi məntiqin dilçiliyə nüfuz etməsi qüvvətlənmişdir. Riyaziyyat bir çox elmlərə, o cümlədən də dilçiliyə tətbiq edilir. Lakin riyaziyyatın tətbiqi dilçiliyi heç də humanitar elm olmaqdan çıxarmır, riyazi elmə çevirmir.

ROMAN DİLLƏRİ – Hind-Avropa dil ailəsinə daxil olub, xüsusi bir dil budağı təşkil edən dillər. Roma dillərinə fransız dili, italyan dili, ispan dili, portəgiz dili, rumın dili, moldav dili, provansal dili, sardin dili, kataxan dili, reto-roman dili, makedon-rumın dili, habelə ölü latın dili, ölü oks dili, ölü umbr dili və bir sıra başqa dillər daxildir.

S

SABİR – Bir sıra roman dillərinin yunan və ya ərəb dili ilə qatışmasından ibarət olan və Aralıq dənizi limanlarında millətlərarası (xalqlararası) ünsiyyət vasitəsi kimi işlədilən kreol dil.

SADƏ CÜMLƏ – Tərkibində yalnız bir predikativ vahid olan cümlə; hər biri öz növbəsində cümlə təşkil edən hissələrə bölünməyən cümlə.

SADƏ GENİŞ CÜMLƏ – Baş üzvlərdən hər ikisinin və ya birinin iştirakı ilə tərkibində ikinci dərəcəli üzvlərdən də biri və ya bir neçəsi olan təktərkibli və ya bir neçəsi olan təktərkibli və ya cümlə: *Dostu el olanın dövləti bol olar* (Atalar sözü). *Rüstəm kişi bu tütünüün ətrindən xüsusi ləzzət alırdı* (M.İbrahimov).

SADƏ SAMİTLƏR – Adi kəmiyyətdə tələffüz edilən samitlər. Adətən geminatlara və afrikatlara (kipləşən novlu samitlərə) qarşı qoyulur.

SADƏ SÖZ – Tərkibində sözdüzəldici şəkilçi olmayan və ya müasir halda kök və şəkilçiyə ayrılı bilməyən söz. Sadə sözlər obyektiv aləmin əşya və hadisələrinə bilavasitə istiqamətlənmiş olur, müasir vəziyyətdə semantik-sözdüzəltmə əlaqələri şərti səciyyə daşıyır və motivləşməmiş olur. Məsələn, *baş, su, üç, ağ, gəl, bərk, ara, də, ah, ay* sözlərində belə cəhət özünü aydın şəkildə göstərir.

Sadə cümlələr öz quruluşlarına görə bəzən ancaq bir baş üzvdən, bəzən baş üzvlərin hər ikisindən ibarət olur və bəzən də baş üzvlərdən ya biri, ya da hər ikisi cümlənin əsasını təşkil etməklə ikinci dərəcəli üzvlərdən də onların tərkibi

bində mövcud olur. İkinci dərəcəli üzvlərdə cümlənin daşdığı mənaya görə müxtəlif kəmiyyətdə olur. Bəzən bunlardan biri, bəzən ikisi, bəzən də hamısı cümlədə iştirak edə bilər. Baş üzvlərin iştirakına görə sadə cümlələr təktəkbli və cüttəkbli olmaqla iki qrupa ayrılır. Baş üzvlərdən biri olan cümlə təktəkbli, hər ikisi olan cümlə cüttəkblidir. Hər iki cümlə tipinin də özünəməxsus növləri vardır.

SADƏLƏŞMƏ – Sözü morfoloji quruluşunun dəyişməsi nəticəsində düzəltmə və mürəkkəb sözlərin sadə sözə çevrilməsi. Tarixən ayrı-ayrı morfemlərdən düzələn söz sadələşmə nəticəsində morfemlərə ayrıla bilmir. Məsələn, *gətir, apar, barış, qızıl, qırmızı, yuxu, köynək* və s. sözlər əslində düzəltmə olduqları halda, müasir dövrdə sadələşmişlər. Vaxtilə morfemlərə ayrıla bilən vahidlərin belə sadələşməsinin səbəbləri çox və müxtəldir. Hər halda fakt budur ki, sadələşmə hesabına da dilin lüğət tərkibi zənginləşir.

SAHƏ – İnsan həyatının və insan təcrübəsinin müəyyən sahəsi ilə əlaqədar olan məzmunlu vahidlərin (məfhumların, sözlərin) məcmuyü. **Assosiativ sahə** – Müəyyən sözlə bu və ya başqa şəkildə əlaqədar ola bilən assosiativ təsəvvürlər məcmuyü. **Konseptual sahə** – Müəyyən məfhumlar toplusundan ibarət sahə, bir-birilə əlaqədar məfhumların məcmuyü.

SAİT (SƏS) – Tələffüzü zamanı boğaz və ağız boşluğunda heç bir maneəyə rast gəlmədən tələffüz olunan, musiqili tona malik olan danışq səsi. Saitin tələffüzündə hava axını mühüm rol oynayır. Bu hava axınının saitə çevrilməsi müxtəlif danışq üzvlərinin iştirakı sayəsində mümkün olur. Tələffüzündə danışq üzvlərinin iştirakı və vəziyyətinə görə saitlər müxtəlif şəkildə təsnif edilir. 1. Dilin üfüqi vəziyyətinə görə: dilönü saitlər, dilortası saitlər, dilarxası saitlər. 2. Di-

lin şaquli vəziyyətinə görə: açıq (geniş) saitlər, qapalı (dar) saitlər, yarımqapalı (yarımaçıq) saitlər, yarımaçıq (yarımgeniş) saitlər. 3. Dodaqların vəziyyətinə görə: dodaqlanan saitlər, dodaqlanmayan saitlər. 4. Məxrəc sabitliyinə görə: təkavuzlu (monoftonq) saitlər, cütavuzlu (diftonq) saitlər. 5. Kəmiyyətə görə: uzun saitlər, qısa saitlər, adi saitlər. 6. Gərginliyinə görə: gərgin saitlər, qeyri-gərgin saitlər.

SAMİ DİLLƏRİ – Bir sıra ölü (Assuriya-Babil və ya akkad dili, Kənan və ya Finikiya yəhudi dili, aramey dili, müasir assorların ulu dili – Assiriya dili) və müasir (ərəb dili, həbşlərin dili olan amxar dili) dillər qrupu.

SAMİT (SƏS) – Tələffüzü zamanı ağız boşluğunda müəyyən maneələrə rast gələn və bu maneələri dəf etməklə tələffüz olunan, küyün tona üstün gəlməsi ilə tələffüz olunan danışıq səsi. Tələffüzündə tonun üstünlük təşkil etdiyi sonor səslər də samitlərə daxil edilir. Hər dilin samitləri müxtəlif prinsiplər əsasında və fərqli şəkildə təsnif edilsə də, dilçilikdə aşağıdakı bölgü sistemi daha geniş yayılmışdır.

1. Samitlərin əmələ gəlməsində iştirak edən üzvlərin fəallıq dərəcəsinə görə: a) dodaq samitləri, b) dil samitləri, c) dişarası samitləri, d) udlaq samiti, e) dilönü samitlər, e) dilortası samitlər.

2. Əmələ gəlmə yerinə görə: a) qoşadodaq samitləri, b) dodaq-diş samitləri, c) dişarası samitləri, c) diş samitləri, d) yuvaq samitləri, e) sərt damaq samitləri, ə) yumşaq damaq samitləri, f) udlaq samiti.

3. Əmələ gəlmə üsuluna görə: a) kipləşən (kipləşən-partlayan, kipləşən-novlu, kipləşən-süzülən, kipləşən-titrək) samitlər, b) novlu (təkkeçidli novlu, cütkeçidli novlu, novlu-titrək) samitlər.

4. Səs tellərinin iştirakına görə: kar samitlər, cingiltili samitlər.

5. Yumşaq damağın vəziyyətinə görə: ağız samitləri, burun samitləri.

6.Kəmiyyətə görə: sadə samitlər, geminat samitlər.

SAMİTİN İNCƏLİYİ – İncə samiti müvafiq qalın samitdən fərqləndirməkdə diferensial əlamət kimi götürülən palatallaşma. Rus dili üçün səciyyəvi hadisədir.

SAMİTİN QALINLIĞI – İncə samitə nisbətən daha aşağı tembri olan samitdir ki, palatallaşma hadisəsindən məhrum olması ilə səciyyələnir. Rus dilinə xasdır.

SAMODİY DİLLƏRİ – RSFSR-in şimal və şərq vilayətlərində yaşayan bir sıra xalqların dilləri. Bunlardan ən mühümü nenes dili hesab olunur.

SAY – Semantikaca mücərrəd rəqəmləri, əşyaların miqdarını və hesablama üzrə onların sırasını bildirən, sintaktik cəhətdən təyinlənə bilməyən, xüsusi morfoloji əlamətlərdən məhrum olan nitq hissəsi. **Additiv say** – Sadə sayların cəmlənməsi üzrə düzələn tərkibi say: *on yeddi* (10+7), *yeddi on üç* (70+3), *beş yüzotuz dörd* (500+30+4). **Qeyri-müəyyən miqdar sayı** – Dəqiq, diferensiallaşmış miqdar deyil, ümumiyyətlə miqdar anlayışı bildirən say: *az, çox, bir qədər, azcana, azacıq*. **Distibutiv say** – Sadalanan əşya və şəxslər arasında bölüşdürücülük anlayışını bildirən say: **birər-birər, üç-üç, cüt-cüt, qoşa-qoşa**. **Kəsr sayı** – Kəsr ilə olan miqdarı və ya vahidin hissələrindən ibarət miqdarı bildirən say. Kəsr sayı düzəltmək üçün tamı bildirən rəqəm yerlik halda, hissəni bildirən rəqəm adlıq halda işlədilir: *beşdə iki, səkkizdə beş*. **Miqdar sayı** – Mücərrəd miqdar anlayışı və ya eynicinsli əşyaların dəqiq miqdarını bildirən say: *beş, yeddi, otuz*. *Sadə miqdar sayı*. *Mürəkkəb miqdar sayı* (*səksən, doxsan*). *Tərkibi miqdar sayı*

(beş yüz otuz iki). **Multiplikativ say** – Mənası tərkibindəki sayların toplanması yox, bir-birinə vurulmasından ibarət say: *altı yüz* (6x100), *səksən* (8x10), *üç min* (3x1000). **Sıra sayı** – Sayılan əşyaların sırasını göstərməyə xidmət edən say: *üçüncü, on doqquzuncu*.

SAYLI XÜSUSİ AD – Tərkibində say və say əsası olan hər hansı xüsusi ad. Toponimlər: *Altıbulaq, Altıağac, Yeddioymaq, Minkənd*. Sovet Azərbaycanının 40 illiyi, 26 Bakı komissarları rayonu; antroponimlər: a) şəxs adı: *Yüzbaşı, Bircaxanın*; b) familiya: *Yüzbaşov, Məndilov*.

Qeyd: İkiəsaslı adlarda say birinci əsası təşkil edir, birəsaslı adlar isə tərkibində say olan söz birləşmələrindən sayı saxlamaqla (qalan sözləri işlətmədən) əmələ gəlir. Bu zaman onlara isim düzəldən şəkilçilər əlavə olunur (*26-lar, 13-lər*). Əsasında saylar olan belə adlar süni yaradılmış adlar kateqoriyasına daxildir. Onların bir qisminə isə saylar əşyanın özünü yox, ancaq onun miqdarını və sırasını bildirir. Belə saylar müxtəlif məqsədlər üçün işlədilir: *I Pyotr, III Pyotr, Moskva -1, Moskva -3*.

SEQMENT – 1. Xətti sırada (nitq axınında) müstəqil vahid kimi çıxış edən və eyniyyətini pozmadan digər xətti sıralarda təkrarlanan (işlənən) nitq parçasıdır ki, bu dilin struktur vahidlərini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. 2. Seqmentləşmiş konstruksiyanın birinci hissəsi. Tema (məlum olan) kimi çıxış edən seqment həm müstəqil fraza kimi işlənir, həm də sonrakı mətnlə bir sintaktik vahid tərkibində birləşə bilər. İkinci halda söyləmə iki hissəyə bölünür ki, bu hissələr pauza ilə ayrılır, əvvəlinci hissə yüksələn, ikinci hissə enən tonla tələffüz edilir. *Sitarə! O insan cildinə girmiş mələk!* (C.Cabbarlı). *Ana! Ana! O adın qarşısında bir qul tək; Həmişə səcdədə olmaq mənə fəxarətdir* (C.Cabbarlı).

SEQMENTLƏMƏ – Nitq axını (xətti sıranı) tərkib hissələrinə (vasitəsiz iştirakçılara) bölmə, seqmentlərə ayırma.

SEQMENTLƏŞMİŞ KONSTRUKSIYA – İki hissəyə bölünmüş sintaktik konstruksiyadır ki, bu hissələrin birincisi cümlənin, bütöv mətnin əvvəlində gəlib seqment adlanır, adətən ismin adlıq halında işlənən söz və ya söz birləşməsi şəklində təzahür edir, şəxs və ya əşyanı bildirir. Bu şəxs və ya əşya cümlənin, mətnin ikinci hissəsində bir də əvəzliliklə ifadə olunur. İkinci hissədə əvəzliliklər (korrelyatlar) verbal şəkildə ifadə olunmaya da bilər. Birinci – seqment hissəyə həm də məlum olan və ya “tema”, ikinci hissəyə “yeni” və ya “rema” da deyilir. *Moskva! Basılmaz sənin qüdrətin; Canlı heykəlisən əbədiyyətin* (S.Vurğun). *Ölmək! O geniş körpünü hər kəs keçəcəkdir* (H.Cavid). *Vətən! Çoxmu sevir məni o vətən?!* (S.Vurğun).

SELEKSIYA – Bu və ya digər söz sinfinə (nitq hissələrinə) daxil olmasına görə, habelə konstruksiyanın və əhatənin tələbi əsasında müəyyən söz-formanın seçilməsi. *Seleksiya oxu*.

SELENONİM – Ayın səthindəki hər hansı təbii obyektin xüsusi adı. *Kurçatov krateri. Armstrong krateri. Kollinz krateri. Reomyura şırımı. D’Alamberra dağları. Alp, Kordiler, Yuxu bataqlığı, Fırtına okeanı, Moskva dənizi, Ay körfəzi*.

SEMA – 1. Sememanı təşkil edən ünsürlərdən (komponentlərdən) biri. 2. Məzmun planında ən kiçik (sonuncu iştirakçı) vahid olub, sintaqmatik sırada müvafiq ifadə (forma) planına malikdir.

SEMANTİK (CƏHƏTDƏN) BÖLÜNMEZLİK – Frazoloji vahidlərə, mürəkkəb sözlərə və s. xas olan xüsusiyyət. Mahiyyəti belədir ki, həmin dil vahidləri mürəkkəb tərkibə

malik olsalar da, hətta ayrıca formalaşmış olsalar da, predmetə bütöv və monolit şəkildə yönəlmiş, istiqamətlənmiş olurlar.

SEMANTİK DOMİNANT – Sinonim sırada əsas mənanı bildirən və buna görə də bütün digər mənaları özünə tabe edən üzv. Məsələn, *demək* feili *danışmaq, söyləmək, dillənmək, dilə gəlmək, ağzını açmaq, goplamaq, döşəmək* və s. daxilində semantik dominat(a) heab eilə bilər.

SEMANTİK KONDENSASIYA – Eyni məna qalmaqla sözdə morfemlərin miqdarca azalması, ixtisar edilməsi: *qarındaş* → *qardaş, Tanrıverdi* → *Tarverdi, ay gədə* → *adə* → *ə, kərtənkələ(z)* → *kələz, kəklikutu* → *kəkotu*.

Semantik kondensasiya anlayışı semantik yığcamlaşma, ixtisar, əlavə etmə (olunma) hadisələrini əhatə edir. Məsələn, söz birləşməsinin ixtisar olunub bir sözə çevrilməsi.

SEMANTİK KONTAMİNASIYA – Əvvəlki bütöv semantik vahidin parçalanmasıdır ki, onun komponentlərindən biri və ya hər ikisi yeni məna kəsb edir. *Müdhış səadət. Dilbər səadət*. Semantik kontaminasiya oksimoronun bir növüdür.

SEMANTİK QANUN – Eyni və ya müxtəlif dillərdə müxtəlif sözlərin mənalarının dəyişilməsində özünü göstərən ümumi qanunauyğunluqlara əsasən müəyyənləşdirilən ümumi semantik dəyişmələr qanunu. *Metaforikləşmə qanunu. Mənaca zənginləşmə qanunu. Polisemantikləşmə, omonimləşmə, sinonimləşmə* qanunları universal semantik qanunlar hesab edilir.

SEMANTİK QOŞALIQ – Bir-birilə sabit, müntəzəm semantik əlaqələrə malik olan sözlər. İki sözdən ibarət sinonim, antonim və korrelyativ vahidlər: *yaman-yaxşı, künc-bucaq, el-oba, dam-daş*.

SEMANTİK QRUPLAR – Eyni və ya müxtəlif nitq hissələrinə məxsus sözlərin köklərinin və ya sözdüzəltmə vasitələrinin ümumiliyi əsasında fərqləndirilən qrupları. Məsələn, *-lıq,(-lik),-luq,(-lük)* şəkilçisi ilə düzələn sözlər müəyyən semantik qruplara bölünə bilər:a) iş, peşə, sənət bildirir: *həkimlik, fəhləlik...b)* müəyyən əşyanın bol olduğu yeri bildirir: *daşlıq, güllük, kolluq* və s.

SEMANTİK MİNİMUM – Ən kiçik ifadə (səslənmə) vahidinə müvafiq gələn ən kiçik məzmun (məna) vahidi; sema.

SEMANTİK SAHƏ – 1. Dildə tematik cəhətdən bir-birilə əlaqədar leksik vahidlər toplusuna müvafiq olan hadisələrin, varlıqların məcmusu. 2. Müəyyən məna sahəsi ilə əlaqədar söz və ya ifadələrin məcmusu. Məsələn, zaman semantik sahəsinə daxil olan aşağıdakı sözlər: *gecə, gündüz, səhər, axşam, il, ay, həftə, gün, sutka, an, çoxdan, nə vaxt* və s.

Mənaca bir-birinə yaxın sözlərdən ibarət tematik qrup. Sahə təşkil edən sözlər mənşəcə yaxın olmur, lakin bunlar eyni və ya yaxın anlayışları, hadisələri ifadə etdiklərinə görə əlaqələnmiş olurlar. Hər hansı bir sahə (rəng adları, geyim adları, gül-çiçək adları, quş adları, hərəkət adları, qohumluq adları və s.) ilə əlaqədar olan bütün sözlər bir-biri ilə əlaqəli şəkildə tədqiq edilir. Hər bir semantik sahə ümumbəşəri səciyyəli olsa da, bu sahəyə daxil olan dil ünsürləri milli səciyyəsi ilə də başqalarından fərqlənir. “Semantik sahə” anlayışı dilçilikdə XX əsrin 20-3-cü illərində (V.Humboldtun “dilin daxili forması” haqqındakı təlimi yenidən dirçəltdiyi bir dövrdə) meydana çıxmışdır. Semantik sahə nəzəriyyəsinin məqsədi dilin lüğət tərkibində semantikə yaxın olan sözləri qruplar üzrə öyrənməkdən ibarətdir. 30-cü illərdə Yest Trir sözlərin semantik sahə metodunu yaratmaqla leksikada struktur əlaqələrin olduğunu əsaslandırmağa çalışırdı. Se-

mantik sahə nəzəriyyəsi ayrı-ayrı dillərin ən səciyyəvi semantik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa, habelə dilin semantik strukturasının inkişaf meylini müəyyən etməyə imkan verir.

SEMANTİKA – 1. Sözü, ifadənin və ya qrammatik formanın mənası. 2. Bax: Semasiologiya. 3. Dil işarələrinin ifadə etdikləri əşya və hadisələrə münasibətini öyrənməkdən ibarət dilçilik tədqiqatı. Funksional semantika. Bax: Mənanın funksional dəyişməsi. Ümumi semantika – 1. Ümumi dilçilikdə olan müasir cərəyanlardan birinin adı. Bu cərəyana görə guya müasir ünsiyyət ehtiyaclarını ödəmək baxımından təbii dillər yaralı deyil, bu dillərdə “məntiqsizlik” qüvvəlidir, “söz fetişizmi” güclüdür. Odur ki, həmin cərəyan tərəfdarları təbii dilləri əqli (rasional) məntiqi dillərlə əvəz etmək üçün yollar axtarmaqla məşğul olurlar. 2. Dil vahidlərinin daxili (məna) cəhətinin quruluşunu, onun əsas qanunauyğunluqlarını öyrənməklə məşğul olan dilçilik sahəsi.

SEMASILOGIYA – 1. Dil vahidlərinin mənasını (məzmununu, daxili cəhətini) tədqiq edən dilçilik bölməsi. 2. Sözlərin və ifadələrin leksik mənalарını və bu mənalарın dəyişmə üsullarını tədqiq edən dilçilik bölməsi.

SEMEM – 1. Məzmun sisteminin ən kiçik vahidi olub, paradigmatik sırada (dil vahidləri sistemində) müvafiq ifadə sisteminin elementləri ilə əlaqədardır. 2. Sözü mənası, onun əşyavi məzmunu.

SEMİOTİK – Fərqləndirmə işinə xidmət edən, dilin ayrı-ayrı vahidləri arasındakı fərqi ifadə etməyə yarayan və bununla da dil ifadəsinin (forma) əsasını təşkil edən. **Semiotik sistem** – Relevant fərqlər sistemi, dilin ifadə (forma) planını təşkil edən qarşılaşdırmalar toplusu, məcmusu. **Semiotik funksiya**. Bax: Fərqləndirici funksiya.

SEMİOTİKA – Ümumiyyətlə işarələr sistemi haqqında elmdir və dil həm də semioloji xüsusiyyətlərə malik olduğundan dilçilik də semiotikanın tərkibinə daxil edilə bilər.

SƏBƏB BUDAQ CÜMLƏSİ – Baş cümlədəki nəticənin səbəbini bildirən və *nə üçün, niyə, nə səbəbə, nəyə görə, nədən ötrü* suallarından birinə cavab olan budaq cümlə.

Səbəb budaq cümləsinin iki tipi vardır: 1. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir, budaq cümlədə bağlayıcı söz, onun sonunda isə *-sa,-sə* ədatı iştirak edir. Ən çox işlənən bağlayıcı sözlər *necə, nə* sözləridir. *Bu söz ona necə təsir edibsə, üç gündür bura gəlmir* (S.Qədirzadə). *Birdən nə fikirləşdisə, durub var-gəl eləməyə başladı* (İ.Əfəndiyev). 2. Əvvəlcə baş cümlə, sonra bağlayıcı, daha sonra budaq cümlə gəlir. Budaq cümlənin korrelyatı kimi baş cümlədə *ona görə, onun üçün, ondan ötrü* sözləri iştirak edir. Budaq cümlə baş cümləyə *ona görə ki, ondan ötrü ki, çünki, onun üçün ki* bağlayıcıları ilə bağlanır. *Sabah səninlə qışlağa gedə bilməyəcəyəm, ona görə ki, klubda məşqimiz var* (İ.Əfəndiyev). *Yəni mən bu sözləri ondan ötrü demirəm ki, düşməndən qorxuram* (C.Məmmədquluzadə).

SƏDA – Nəfəsalma ilə əlaqədar havanın təzyiqli nəticəsində bir-birinə yaxın gərgin səs tellərinin boğazda titrəməsindən yaranan səs.

SƏHNƏ NİTQİ – Səhnədə məqbul və zəruri hesab edilən, səciyyəvi qanunauyğunluqları ilə fərqlənən nitq.

SƏRBƏST SÖZ BİRLƏŞMƏSİ – Mövcud sintaktik modellər əsasında nitqdə (danışiq prosesində) düzəldilən, tərkib hissələrinə asanlıqla bölünə bilən söz birləşməsi: *qırmızı alma, dəmir qaşiq, ürəkdən sevinmək, olduqca gözəl* və s.

SƏRT DAMAĞ SAMİTLƏRİ – Daha çox sərt damağın iştirakı ilə əmələ gələn samitlər: **k, g, y**.

SƏS CİLDİ – Dil vahidinin xarici, formal cəhəti; sözlərin, morfemlərin səs tərkibi (onların daxili cəhətinə, mənasına, məzmununa qarşı qoyulur).

SƏS SİMVOLİZMİ – Bəzi səslərdən, onların düzülüşündən bilavasitə müəyyən təsəvvür, təəssürat əldə edilməsi üsulu. Məsələn, i səsi kiçik əşyaları bildirmə təsəvvürü yaradır. Bax: **səs metaforası**.

SƏS TELLƏRİ – Qırtlaq qığırdaqlarına yapışmış və ona köndələn vəziyyətdə (xirtəkdən arxaya tərəf) yerləşmiş iki kiçik muskul dəstəsi. Çox elastik olan səs telləri yığılıb uzana bilər, müxtəlif genişlikdə aralana bilər, zəifləşə və gərginləşə bilər.

SƏS TƏQLİDİ – 1. Təbiət hadisələrinin və heyvanların səslərinin təqlidi: *şaqq, qa, həm, part...*2. Bu yol ilə düzələn sözlər (isim, feil...): *ququ, cücə, partlamaq, cücü...*

SƏSTƏQLİDİ NƏZƏRİYYƏSİ – Dilin mənşəyi haqqındakı fərziyyələrdən biridir. Bu nəzəriyyəyə görə dil insanın təbiət səslərini təqlid etməklə çıxardığı səslər əsasında yaranmışdır.

SƏSTƏQLİDİ SÖZ – Obyektiv aləmdə mövcud olan səsləri təqlid etməklə düzələn söz. Mahiyyətə obraz olan bu sözlər səsləri yalnız təxmini şəkildə (dilnin artikulyasiya bazasının imkanlarına uyğun şəkildə) əks etdirir. Həmin sözlər insanların çıxardıqları reflektor səsləri, heyvan və quş səslərini, təbiət hadisələrinin səslərini, cansız əşyaların səslərini təqlid edən sözlərdir. Nidalar yalnız hissləri bildirir və adətən qeyri-ixtiyari çıxarılan səslərdir. Təqlidi sözlərin yaranması və tələffüzü məfhumi səciyyəlidir. Vokativ sözləri insanın iradi cəhətləri (əmr, istək, arzu) ilə əlaqədardır, təqlidi sözlərdə bu cəhət yoxdur. Bütün bunlara görə ki, təqlidi

sözlər xüsusi leksik-qrammatik kateqoriya kimi ayrıca nitq hissəsi hesab olunur.

Belə bir nəzəriyyənin tərəfdarları Qədim Yunanıstanda Demokrit və Əflatun, həmçinin stoiklər olmuşdur. XVII əsrdə V.Leybnis, XIX əsrdə V.Humboldt, Uitni və s. də həmin nəzəriyyəyə tərəfdar çıxmışlar. Doğrudan da bir çox dillərdə səs təqlidi ilə yaranan sözlərin olduğu məlumdur. Lakin bu kimi sözlər adətən çox az olur. Onlar heç də ən zəruri – həyatı anlayışları bildirən sözlər deyildir. Təbiəti təqlid etmək üçün insan əvvəldən inkişaf etmiş nitqə malik olmalı idi.

SƏS TİPİ – Eyni vəzifəyə malik olub, yalnız mövqecə fərqlənən sözlər sırası. Məsələn, (a), (a'), (a), (ä) kimi.

SƏS YAZISI – İşarələri (hərfləri) nitqin ayrı-ayrı səslərini, yaxud fonemləri ifadə edən yazı tiplərindən biri. Səs yazısının iki tipi vardır. Hərfləri samit səslər ifadə edən konsonant səs yazısı (Finikiya yazısında olduğu kimi), hərfləri həm saiti, həm də samiti ifadə edən vokallaşmış səs yazısı (yunan, latın, rus, Azərbaycan yazılarında olduğu kimi). Ən qədim səs yazısı (konsonant) eramızdan əvvəl ikinci minilliyin ortalarında finikiyalılar tərəfindən yaradılmışdır. Sait səsləri ifadə edən hərflər ilk dəfə yunan yazısında meydana çıxmışdır. Səs yazısının əlifba-hərf tərkibi həmişə bu və ya digər dərəcədə dilin səs tərkibinə uyğun gəlir və tarixən onunla birlikdə dəyişir; əks halda, tələffüzlə sözlərin yazılışı arasında uyğunsuzluq yaranar (ingilis və fransız yazısında olduğu kimi).

SƏSİN GÜCÜ – Səslərin təzyiqindən asılı olan amplitud ilə müəyyən edilən və danışq səsinə məxsus olan kəmiyyət xüsusiyyəti. Amplitud böyük (gen) olduqda səs də güclü çıxır, amplitud dar olduqda səs də zəif olur.

SƏSİN UCALIĞI – Zaman vahidi ərzində səs tellərinin rəqətmə tezliyi. Bu rəqətmə saniyə ərzində artarsa, səsin ucalığı da artar, rəqətmə azalarsa, səs də zəifləyər.

SƏSİN UZUNLUĞU – Zaman vahidi ərzində səsin rəqəsmə miqdarının davamlılığı; səsin tələffüzünə sərf olunan zaman fərqi. Məsələn, *adət* söznədə birinci sait uzun, ikinci sa-it isə qısadır.

SƏSLƏNMƏ – Dil vahidlərinin daxili cəhətindən (məz-mundan, mənadan) fərqli olan xarici (səs tərkibi) cəhəti.

SƏSLƏRİN KOMBİNATOR DƏYİŞMƏLƏRİ – Əsasən yanaşı gələn səslərin bir-birinə təsiri nəticəsində meydana çıxan dəyişmələr: assimilyasiya, dissimilyasiya, səsdüşümü, hecadüşümü (haplologiya), metateza.

SƏTİR – Bir xətt üzrə yazılmış (çap edilmiş) sözlər, hərflər və ya başqa işarələr sırası.

SƏTİRBAŞI – Abzasın birinci sətri; abzasın əvvəlindəki boşluqdan başlanan sətir.

SƏVİYYƏ – Dilçilik elminin obyektı olan dilin tədqiqat üçün fərqləndirilən mərhələsi. **Norma səviyyəsi (və ya norma)** – Fərdi nitq səviyyəsinə nisbətən yüksək səviyyədə tədqiq olunan dil. Burada fərdlərə məxsus cəhətlər (səsin tembr-i, danışanın əl-qol hərəkəti və s.) nəzərə alınmır. Lakin fərdi nitqdə ümumi kollektivə məxsus cəhətlər, nümunələr normaya daxil edilir. **Struktur səviyyə (və ya struktura)** – Daha yüksək mücərrəd səviyyədə alınmış dil. Norma səviyyəsində dili anlamaq, dil vasitəsilə ünsiyyətdə olaq üçün zəruri hadisələr “struktur səviyyə”ni təşkil edir. Məsələn, *apteka* və *təka* sözlərində iki müxtəlif - **k** arasındakı fərq Azərbaycan dili üçün struktur səviyyəyə daxil deyildir. Bu fərq həmin səsləri anlamaq üçün zəruri deyildir. Lakin (k) və (k) səslərinin fərqi əhəmiyyətli və struktur səviyyəyə daxildir. Həmin fərq

sözləri bir-birindən ayırır: gül-kül, gəl-kəl. **Fərdi nitq səviyyəsi** – Real nitq aktı olub, danışanın və dinləyenin fərdi tələffüz və və fərdi qavrama xüsusiyyətlərini nəzərdə tutur.

Səviyyələr eyni obyektə – dilə müxtəlif baxışları, dilin müxtəlif şəkildə üzvlənməsini əks etdirir.

Bu obyektin – dilin öz quruluşunda hər səviyyəyə uyğun gələn müvafiq hissələr vardır. Norma cəmiyyət üzvlərinin dili işlətmək qaydaları haqqında məqbul gördükləri prinsiplərdir və real tərzdə mövcuddur. Eləcə də dilin strukturu real şəkildə mövcuddur. Lakin normadan, habelə fərdi nitq aktlarından fərqli olaraq dilin strukturunu görmək, eşitmək və ümumiyyətlə qavramaq mümkün deyildir. Dilin strukturu o dilin əsas elementləri (fonem, morfem, konstruksiya) və bu elementləri bir-birinə bağlayan əlaqələr toru şəklində mövcuddur.

SIFIR ŞƏKİLÇİ – Real şəkildə sözə qoşularaq işlədilməyən, lakin müvafiq formalarla qarşılaşdırma əsasında varlığı müəyyən edilən şəkilçi. Məsələn, *kitab*, *kitabları* və s. formalarla müqayisə əsasında müəyyən edilir ki, *kitab* sözündə də şəkilçi var, bu şəkilçi sözün adlıq halda, təkdə olduğunu göstərir. Lakin bu şəkilçi maddi olaraq nitqdə tələffüz edilmədiyindən sıfır şəkilçi hesab edilir.

SIFIR VAHİD – Nitqdə işlənməməsi, real şəkildə tələffüz edilməməsi ilə linqvistik (semioloji) funksiya daşıyan vahid. Sıfır vahid nitqdə təzahür etməsə də, eyni paradigma sırasında təzahür edən vahidlərlə qarşılaşdırılma əsasında müəyyən edilir. Məsələn, ismi xəbərlərdə, adətən, indiki zamanın xəbər formasının üçüncü şəxs təkinin əlamətləri bəzən sıfır əlamət kimi işlənir:

Lenin – rəhbər.

Lenin – zülmət arasından doğan səhər.

Lenin – döyüş sarkərdəsi.

Lenin – əsgər (R.Rza).

“SINANMIŞ” SÖZ – Danışanın öz şəxsi təcrübəsindən tanış olduğu əşyaları, hadisələri əks etdirən söz. Yalnız dil vasitəsilə tanınan, bilinən əşyaları, hadisələri əks etdirən sözlərə qarşı qoyulur.

SIRA – 1. Bir-birinin ardınca gələn iki və daha artıq dil vahidi və ya nitq seqmenti. **Açıq sıra** – Adətən həmcins sözləri, birləşmə və cümlələri qrammatik cəhətdən davam etdirmək mümkün olan sintaktik vahid: *ədalət, səxavət, şücaət, hikmət, iffət və şafqət əsl insan davranışının ən yaxşı əlamətləridir* (M.M.Şəbüstəri). Buradakı həmcins üzvlərin sırasını davam etdirmək (*məhəbbət, zəkavət* və s.) mümkündür. Başqa bir misal. *Bəşərin vicdanı, eşqi, ürəyi; Zehni, düşüncəsi, fikri, diləyi; Bütün yer üzünün xoş gələcəyi; Hər zövqü, səfası partiyamızdır* (S.Vurğun). **Qapalı sıra** – Sözlərin, birləşmələrin və cümlələrin sırasını qrammatik cəhətdə davam etdirmək mümkün olmayan sintaktik vahid. Tabelilik əlaqəsinə malik vahidlər qapalı sıra təşkil edir. çünki sıraya əlavə edilən hər bir sintaktik vahid yeni (başqa) bir tabelilik əlaqəsini əks etdirir. Müq.ət: *məktəb(in) direktoru – məktəb direktorunun dərsi – məktəb direktorunun dərsinin davamı* və s. 2. Tələffüz zamanı dilin üfüqi vəziyyətinə görə saıtlərin bölündüyü hər bir qrup. **Arxa sıra saıtləri** – Dilin arxa hissəsində yaranan saıtlər: *a, o, u, ı*. **Orta sıra saıtləri** – Dilin orta hissəsində tələffüz olunan saıt: *e*. **Ön sıra saıtləri** – Dilin ön hissəsində tələffüz olunan saıtlər: *ə, i, ö, ü*.

SİFƏT – Semantik cəhətdən əşyanın əlamət və keyfiyyətinə bildirən, morfoloji baxımdan çox zaman xüsusi dərəcə əlamətləri qəbul edən, sintaktik funksiyasına görə təyin və ya tərkibi xəbərin ad hissəsi kimi işlənən nitq hissəsi. **Appozitiv sifət** – Sintaktik funksiyasına görə əlavə kimi işlənən si-

fət: *Mən yazıq, Həsən biçarə, Füzuli xəstə. Sən zavallı. Atributiv sifət* – Öz əsas sintaktik funksiyasında – təyin funksiyasında işlənən sifət: *Yaxşı adam. Maraqlı kitab. Əsli sifət* – Dərəcə əlamətlərini qəbul edə bilən sifət: *zarafatçıl (adam), şirin (söhbət), əliaçıq (uşaq), acidil (adam)*. Əsli sifətlər adətən nisbi sifətlərə qarşı qoyulur. **İsmi sifət** – Adlara əsasən aşağıdakı sözdüzəldici şəkilçiləri qoşmaqla düzələn sifət. 1. *-lı, -li, -lu, -lü: ağıllı (adam), dilli (uşaq), quzulu (qoyun), sözlü (kəs)*. 2. *-siz, -siz, -suz, -süz: başsız (atlı), dişsiz (dəyirman), odunsuz (ocaq), gözsüz (adam)*; 3. *-kı, -ki: hazırkı (vaxt), diünənkı (gün)*; 4. *-cıl, -cil, -cul, -cül: qabaqcıl (tələbə), qənaətcil (adam), yuxucul (uşaq), ölümçül (yara)*; 5. *-lıq, -lik, -luq, -lük: daşlıq (yer), illik (plan), otuzluq (lampa), üzümlük (sahə)*; 6. *-ı, -i, -u, -ü: zoğalı, çərkəzi, gümüşü* və s. **Konkret sifət** – Konkret şəkildə ifadə edilmiş maddi əlaməti bildirən sifət: Ağ, qara, sarı, qoçaq, iri, balaca. Konkret sifətlər adətən subyektiv qiymətləndirici sifətlərə qarşı qoyulur. **Mürəkkəb-düzəltmə sifət** – Söz birləşməsinə sözdüzəldici şəkilçi qoşmaqla düzələn sifət: (soyuq qan)-lı- *soyuqqanlı*. Habelə: *icərişəhərli, qaragözlü*. **Nisbi sifət** – Başqa nitq hissələrinə məxsus sözlərə bəzi sözdüzəldici şəkilçilər qoşmaqla düzələn və əsli sifətlərə məxsus olan dərəcə şəkilçiləri qəbul etməyən sifət: *qarlı (aşırım), baharlı (dünya), qırıcı (təyyarə), nişanlı (qız), qaldırıcı (kran)*. **Sifətin yarımçıq təkrarı** – Əsli sifətlərin ilk iki (söz samitlə başlandıqda) və ya bir (söz saitlə başlandıqda) səsi alınıb, bunlara yerinə görə (m), (p), (s) səslərindən biri əlavə edilməklə həmin sifətə qoşulub təkrarlama: *yamyaşıl, dopdolu, qosqoca*. Bəzən bu səslərə (r) səsinə də qoşurlar. Lakin (r) sifətlərin yox, isimlərin yarımçıq təkrarını əmələ gətirir: *cer-cehiz, mermeyvə, yer-yemiş*. **Subyektiv qiymətləndirici sifət** – Danışanın ifadə edilən əşyaya münasibətini bildirən sifət. *Gözəl*

(qız), *nacins* (uşaq), *namərd* (dost). Substantivləşmiş sifət – İsim funksiyasında çıxış edən və beləliklə, nəinki əlamətin özünü, həm də onun daşıyıcısını bildirən sifət. *Toxun acdan xəbəri olmaz. Kor kora kor deməsə bağırı çatlar. Feildən düzələn sifət* – Feillərə sözdüzəldici artırmaqla düzələn sifət. Azərbaycan dilində feildən sifət düzəldilməsində ən çox aşağıdakı şəkilçilər iştirak edir: *-ıcı, -ici, -ucu, -ücü: alıcı* (quş), *əzici* (baxış), *yorucu* (dərs), *üzücü* (iş). 2. *-qın, -kin, -qun, -kün: şaşqın* (dəniz), *kəskin* (söz), *coşqun* (çay), *küskün* (çöhrə); 3. *-ğın, -gin, -ğun, -gün: azğın* (düşmən), *gərgin* (iş), *yorğun* (yolçu), *düzgün* (söz); 4. *-aq, -ək, -ıq, -ik, -uq, -ük, -q, -k: qorxaq* (adam), *hürkək* (at), *qırxıq* (baş), *əzik* (paltar), *soluq* (üz), *sönük* (söz), *soyuq* (otaq), *böyük* (adam); 5. *-ağan, -əyən: oynaqan* (qız), *gəzəyən* (arvad); 6. *-ar, -ər: yanar* (qaz), *sevər* (yer); 7. *-ma, -mə: uydurma* (söz), *düzəltmə* (sifət) və s.

SİFƏTİN MÜQAYİSƏ DƏRƏCƏLƏRİ – Əlamət və keyfiyyət anlayışlarının bir-birindən fərqlərini bildirmək üçün istifadə olunan dil vahidləri və dil kateqoriyaları.

Sifətin iki dərəcəsi vardır: *nisbi dərəcə, məna dərəcəsi*. Bu dərəcələr bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Sifətin məna dərəcələri – Hər hansı keyfiyyət və əlamətin dərəcəsini, miqdarını başqa keyfiyyətlərlə, əlamətlərlə müqayisə etmədən bildirən sifət dərəcəsi. Məna dərəcələrinə elativ və superlativ dərəcələr daxildir. **Elativ** – Ən yüksək səviyyədə əlamət mənası bildirən dərəcə: *ucalardan uca, dahidən* (də min qat artıq) *dahi, gözəllər gözəli, şahlar şahı, qaradan* (da min pay çox) *qara* (qapqara). **Superlativ** – Yüksək səviyyədə əlamət mənası bildirən məna dərəcəsi. Bu məna dərəcəsi sifətin şiddətləndirmə nisbi dərəcəsinin formal əlamətləri vasitəsilə ifadə olunur: *yamyaşıl, nənənazik, dumduru, sapsarı*. **Sifətin nisbi dərəcələri** – Təyin etdiyi bir əşyanın və ya hadisənin başqaların-

dan əlamət və keyfiyyətə fərqlərini bildirmək üçün işlədilən sifət forması. **Adi dərəcə** – Başqa əşya və hadisələrlə və ya eyni əşya (və hadisənin) başqa dərəcələri ilə müqayisə edilmədən əlamət, keyfiyyət bildirən sifət: *ağ, yaşıl, göyçək, tənbel, nəm*. **Kiçiltmə dərəcəsi** – Əlamət və keyfiyyətin adi dərəcəyə nisbətən zəif, az olduğunu bildirən dərəcə. Bu dərəcə analitik və sintetik üsullarla düzəlir: a) analitik üsulla – sifətin adi dərəcəsinə *ala, təhər, açıq* konstituentlərini əlavə etməklə: *alayarımçıq, ala-nəm, ala-toran, sarı təhər, qırmızı təhər, açıq sarı, açıq göy*; b) sintetik üsulla – sifətin adi dərəcəsinə *-sov, -şın, -mtıl, -umtul, -ümtül, -imtil, -mtraq* şəkilçilərini əlavə etməklə: *qırmızımtıl, ağımtıl, bozumtul, göyümtül, sarımtraq, sarışın, dəli-sov*. **Müqayisə dərəcəsi** – İki əşyanın keyfiyyət, rəng, xasiyyət və s. cəhətdən müqayisəsini bildirən dərəcə, şəkli əlaməti *-raq, -rək* şəkilçisidir: *yaxşıraq, gödərək, yeyrək*. **Üstünlük dərəcəsi** – Əlamət və keyfiyyətin adi dərəcədən üstün olduğunu bildirən dərəcə. Adətən analitik üsulla – sifətin əvvəlinə bir sıra köməkçi sözlər (ədatlar) əlavə etməklə düzəlir: *çim yağlı, zil qara, düm sarı, qatı qara, lap yekə, çox iri, ən böyük*. **Çoxaltma dərəcəsi** – Əlamət və keyfiyyətin adi dərəcəyə nisbətən (mənfi və müsbət istiqamətdə) çoxluğunu bildirən dərəcə. Şekli əlaməti sifətlərə qoşulan *-ca, -cə* şəkilçisidir. **Şiddətləndirmə dərəcəsi** – Əlamət və keyfiyyətin intensivliyini bildirən dərəcə. Şekli əlaməti sifətin yarımçıq təkrarı ilə düzəlməsidir. Əsli sifətlərin əvvəlindən bir (söz saitle başlanarsa) və ya iki (söz samitlə başlanarsa) səs alınıb, onlara (m), (p), (s) səslərindən biri əlavə edilməklə düzələn tərkib həmin sifətlə birlikdə işlənilib intensivlik ifadə edir: *qapqara, yamyaşıl*.

SİQNİFİKASIYA – Bir leksem (invariant) kimi alınmış söz mənası; mənanın dilə (nitqdən fərqli) məxsus cəhəti. Sözüün siqnifikasiyası – Bir dil vahidi kimi götürülmüş sözə xas

olan məna (sözün konkret nitq şəraitində işləndikdə kəsb etdiyi mənadan fərqləndirilir), intensional.

SİQNİFİKATİV MÜNASİBƏT – Sözün mənasının (bu məna vasitəsilə də bütünlükdə “sözün”) məfhuma münasibəti. Mahiyyəti belədir ki, məna əsasında (bazasında) məfhum formalaşır, sözün səs cildi vasitəsilə işarə və ifadə olunur.

SİLSİLƏ – Eyni sintaktik quruluşlu ifadələrin, cümlələrin bütöv bir vahiddə ahəngdar şəkildə birləşməsi. *Səhər mən paltarımı geyinib çarıqlarımın bağını bağlayanda anam inəyi sağırdı. Mən qatıq-çörək yeyəndə o, südü sərnicidən qazana tökürdü. Mən gərməşov çubuğunu küncdən götürüb əlimə alanda anam buzovu çəkib bağlayırdı. Mən ayağımı astanadan çölə qoyanda o, yanına gəlib gülə-gülə dedi* (Ə.Vəliyev).

Silsilənin əsas üslubi xüsusiyyəti müxtəlifliyi bir vəhdət şəklində əks etdirməsidir. Silsilədən müxtəlif zamanlarda baş vermiş hadisələrin vəhdətini bildirmək üçün, daxilən bir-birinə bağlı ziddiyyətləri, qarşılıqlı əlaqələri, asılılığı, məntiqi fikrin inkişafını və s. bildirmək üçün geniş miqyasda istifadə olunur. Silsilə məzmunca vahid fikir bildirir, intonasiyaca isə iki hissəyə ayrılır: yüksələn və enən intonasiya. Mətnin birinci hissəsi tədricən yüksəlməkdə olan səslə tələffüz edilir, sonra pauza başlanır, pauzadan sonra intonasiya enir. Silsilədən bədii (nəsr və şeir) nitqdə, mətbuat üslubunda, natiq çıxışlarında daha çox istifadə olunur. *Sadə silsilə. Mürəkkəb silsilə. Təyini silsilə. Predikativ silsilə. Məntiqi fikrin inkişafını göstərən silsilə. Ziddiyyətli silsilə. Qarşılaşdırma (müqayisə) silsiləsi* – Enən və yüksələn intonasiyalarla tələffüz olunan hissələr arasında qarşılaşdırma (müqayisə) məzmunu ifadə edən silsilə. *Bala canı ilə əlləşirdi, ananın imkanı yox idi ki, ayağa durub kömək eləsin. Balanın ciyəri yanıb öfkəyə dönürdü,*

ananın əlacı yoxdu ki, balasının atəşini söndürsün. Bala ilan kimi qıvrılıb açılırdı, ananın gözləri...yaş axıdırdı (Ə.Vəliyev). **Zaman silsiləsi** – Bir hissədə nitq predmeti (hərəkət, hadisə, vəziyyət, iş), digər hissədə isə bu nitq predmetinin zamanı ifadə edilən silsilə. *Turaclı qaçqınlarının tırtovu başlayandan bəri Paşa bəy çox narahatdı... Əbüllhəsənov gələndən sonra hövsələsi bir tika olmuşdu. Darğasının başı yarılıb üstünə qaytarılandan sonra bəyin hər şey yadından çıxdı. Güllüoğlu Xalıqverdi evini yandırandan sonra bir az sakitləşdi* (Ə.Vəliyev). **Şərt silsiləsi** – Enən intonasiyada deyilən hissənin yüksələn intonasiya ilə deyilən hissəyə bir şərt olduğunu göstərən silsilə. *Savadı olmasa da, səsi güclü idi. Yazı-pozu bacarmasa da, hirslənməkdə, küsməkdə pərgar idi. Məsləhət vermək əlindən gəlməsə də, söyüş söyməkdə, qarğıış eləməkdə pərgar idi* (Ə.Vəliyev).

SİMVOL – Müvafiq referentlə əlaqəsi motivləşən işarə.

Fonetik simvol – transkripsiyada məqbul görülən (işlədilən) işarə.

SİNEKDOXA – Kəmiyyət əlaqəsi əsasında məna köçürülməsi. Ən çox yayılmış növləri bunlardır: a) tam əvəzinə hissə işlədilir; məsələn: *başı keçəl – keçəl, gözü kor – kor, üzü çopur – çopur, qıçı çolaq – çolaq, əlişil – şil, dili lal – lal, qulağı kar – kar*; b) ümumi anlayış bildirən söz konkret əşya adı yerində işlənir; məsələn, *ağac – alma ağacı, meyvə – alma, gül – nərgiz*; c) söz cəm əvəzinə təkdə işlənir; məsələn, *Firəngdə məsəl var* (“firənglərdə” yerinə); ç) şəxsi bildirmək üçün bədən üzvləri və ya paltar adı işlənir; məsələn, *yaşılbaş, sarıköynək*. **Leksik sinekdoxa** – Məcəzi mənası sabitləşib ümumdil səciyyəsi kəsb edən sinekdoxa. **Üslubi sinekdoxa** – Poetik nitqi səciyyələndirən ekspressiv vasitələrdən biri kimi təzahür edən sinekdoxa.

SİNXRONİK DİLÇİLİK – Dilin müasir vəziyyətdə (sinxroniya – “eynizamanlılıq” deməkdir) öyrənilməsi, tədqiq nəzəriyyəsi. Dilin müasir vəziyyətinin tətbiqi dilçilik baxımından (yəni dilin ədəbi normalarının təkmilləşdirilməsi, lüğətlərin tərtibi, qrammatikaların yazılması, ana dilini və əcnəbi dilləri təlim etmək, orfoqrafiya qaydalarını hazırlamaq, uzun məsafəyə nitqin verilməsi əsaslarını işləmək, maşın tərcüməsi qaydalarını hazırlamaq və s.) zəruridir.

Sinxronik dilçiliyin başlıca prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Sinxronik dilçilik tətbiqi və normativ dilçiliklə, ədəbiyyatşünaslıq, kibernetika, strukturalizm, tərcümə nəzəriyyəsi, dil tədrisi və s. ilə əlaqədardır.
2. Dilin müasir vəziyyətdəki sistemi və strukturu təsvir olunmalıdır.
3. Dil işarələr sistemidir. Söz işarədir. “Dil formadır, substansiya deyildir” (F.de Sössür). Hər bir dil faktı kimi söz də şərti işarədir. Bu fikri sübut edən fakt belədir ki, eyni məna müxtəlif dillərdə müxtəlif səs tərkiblərinə malik vahidlərlə ifadə olunur. Söz işarə olmasaydı, dillər də müxtəlif olmazdı.
4. Hər bir işarə müəyyən şəkildə (səslər, rənglər, mimikalar, jestlər və s.) təzahür edir. Dil işarəsi səslənən söxdür.
5. Müasir ədəbi dili tədqiq edərkən ayrı-ayrı vahidlərin (söz, forma, konstruksiya) tezliyini, işlənmə dərəcəsini müəyyənləşdirmək zəruridir. Bu məqsədlə statik metodlardan istifadə olunur.
6. Dildə işarəvilik xüsusiyyəti, kod xüsusiyyəti vardır ki, bu xüsusiyyətdən süni kodlar yaratmaqda, maşın dilində, avtomatik tərcümə işində istifadə oluna bilər. Lakin dili yalnız kod hesab etmək kifayət deyildir.

SİNXRONİYA – Dilçilik tədqiqatı olaraq tarixi inkişafın müəyyən bir mərhələsində götürülən dilin vəziyyəti; müasir dil; eynizamanlılıq anlayışı, dilin leksik, qrammatik və fone-

tik ünsürlərinin eyni bir vaxtda sistem şəklində mövcud olan vəziyyəti.

SİNKOPA – Sözün daxilində bir və ya bir neçə səsin düşməsi: *məlkəmut* (mələk-ül-mövt), *pərşan* (pərişan), *kef* (keyf)...

SİNONİM(İK) – Sinonim səciyyəli, sinonim səciyyəsinə malik olan. *Sinonim(ik) variant. Sinonim(ik) söz. Sinonim(ik) təkrar.*

SİNONİM(İK) İFADƏ – Formal cəhətdən fərqli olan digər ifadəyə mənaca sinonim ifadə. *Yaxşı adamdır – pis adam deyil.*

SİNONİM(İK) KONSTRUKSIYALAR – Müxtəlif formal konstruksiyalı, eyni və ya yaxın mənalı konstruksiyalar. Sinonim konstruksiyalar eyni sintaktik səviyyədə olan vahidlərdən ibarət olur. Məsələn, söz birləşmələri, cümlə üzvləri, budaq cümlələrdən ibarət sinonim(ik) konstruksiyalar. **Həyat vəsiqəsi – Həyata vəsiqə. Qızım, sənə yaylıq alım – sən üçün yaylıq alım. Kağız üçün qovluq – kağız qovluğu. Yaşayış uğrunda mübarizə – yaşayış mübarizəsi** (arxaizm: zindəganlıq cəngi). **Ürəyi qurd ürəyidir – qurd ürəklidir.**

SİNONİM(İK) SIRA – Leksik və ya frazeoloji sinonimlərdən ibarət sıra: *ağcaqanad – ditdili – miğmiğa – hünü; üz – si-fət – bəniz – bət – surət – çöhrə – camal.*

SİNONİMİKA – 1. Leksikologiyada sinonimlər bəhsi, sinonimləri öyrənən bəhs. 2. Hər hansı dildə mövcud olan sinonimlərin məcmusu. 3. Bax: sinonimiya. **Üslubi sinonimiya. Üslubi sinonimika** – Üslubi sinonimləri müvazi surətdə işlətməkdən ibarət bədii üsul.

SİNONİMİYA – 1. Müxtəlif mənə çalarlarında və üslubi səciyyələrində fərqlər olmaqla sözlərin, morfemlərin, konstruksiyaların, frazeoloji vahidlərin əsas mənalınının bir-

birinə uyğun gəlməsi. *Qrammatik sinonimiya. Sintaktik sinonimiya. Frazeoloji sinonimiya. Leksik sinonimiya.* 2. Sinonimlərin yanaşı və bir-birinə yaxın yerdə işlədilməsindən ibarət üsul. **Qrammatik sinonimlik** – a) İsimlərin tək və cəm formalarının sinonimliyi: *uşaqlar oynayırdı – uşaqlar oynayırdılar*; b) adi və intensiv formaların sinonimliyi: *gözdən itdi – gözdən ilim-ilim itdi*; c) müxtəlif halların sinonimliyi: *həddini aşmaq – həddindən aşmaq*; ç) müxtəlif zamanların sinonimliyi: *sabah gedəcəyik – sabah gedirik*; d) müxtəlif formaların sinonimliyi: *get – gedə idin – gərək gedəsən*; e) müxtəlif növlərin sinonimliyi: *Mən məktub yazdım – Məktub mənim tərəfimdən yazıldı*; ə) Ən müxtəlif şəxs formalarının sinonimliyi: *bildim, bildim – bildilər*. **Frazeoloji sinonimlik** – Müxtəlif frazeoloji vahidlərdə ümumi mənanın mövcudluğu: *allahın rəhmətinə getmək – ömrünü sizə bağışlamaq – cənnətlik olmaq – o dünyaya təşrif aparmaq – göz-lərini (əbədi) yummaq – bu dünya ilə vidalaşmaq*.

SİNONİMLƏR – Mənaca bir-birinə yaxın və ya bir-birinin eyni olan, eyni bir məfhumu ifadə edən, lakin üslubi çalarına və ya məna çalarına görə bir-birindən fərqlənən sözlər. Adətən sinonimlər eyni nitq hissəsinə aid olur, mətndə bir-birini əvəz edə bilər. *Bahar – yaz; üz – sifət – bəniz – sima – surət*. **Qrammatik sinonimlər** – Məna eyniliyinə malik olan müxtəlif qrammatik konstruksiyalar: *Mənə kitab al – Mənim üçün kitab al. Sabah məktəbə gedəcəyəm – getməliyəm – gedəsiyəm – gərək gedəm*. **Eyniköklü sinonimlər** – Eyni bir söz kökündən düzələn və adətən üslubi çaları birləşmə xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənən sinonimlər. *Bilavasitə – vasitəsiz, naəlac – əlacsiz*. **İdeoqrafik sinonimlər** – Məna çalarına görə bir-birindən fərqlənən sinonimlər. *Əvvəl – qabaq – öncə – ilkin. Kənar – sahil – qıraq*. **Mətni sinonimlər** – Mətn daxilində bir-birinə mənaca yaxınlaşan sözlər. **Niqab çəkib məndən ya-**

şınma, zalım, Pərişan olubdur mənim əhvalım; Əqlü huşum mənim, fikrü xəyalım, Şux gözdə, qəmzədə, bəstədir ay qız! (M.P.Vaqif). Mütləq sinonimlər – Məna və işlədilmə xüsusiyyətlərinə görə tamamilə bir-birinə uyğun olan, başqa sözlərlə birləşmə xüsusiyyətlərinə görə isə fərqlənən sözlər. **Nisbi sinonimlər** – Çoxmənalı sözlərdə yalnız bir və ya bir neçə mənanın (hamısının yox) sinonimliyi. Məsələn, *baş* və *təpə* sözləri “təpəsindən (başından) basmaq” ifadəsində sinonim olursa, “baş işlətmək” tərkibində “baş” təpə sözü ilə sinonim deyildir. **Üslubi sinonimlər** – Mənaca eyni olan, lakin müxtəlif üslublarda işlənən, işlədilmə tezliyinə görə, ekspressiv çalarına görə və s. fərqlənən sinonimlər. *Qaçmaq* (neytral söz) – *əkilmək* (danışiq dilində) – *cırmaq* (loru dildə) – *c-nın yanına r qoymaq* (loru dil evfemizmi). *Xəsis* (ədəbi dil) – *simic* (danışiq dili) – *zıqqı* (loru dildə).

SİNSEMANTİK – Köməkçi, asılı, müstəqil olmayan. *Sinsemantik nitq hissələri. Sinsemantik söz. Sinsemantik replika.*

SİNTAKSEM – Sintaktik səviyyədə dil vahidi; sintaktik invariant; bütün sintaktik variantlar üçün ümumi olan əlamətlərin məcmuyü.

SİNTAKSİS – Söz birləşməsi və cümlələrin düzəlmə üsullarını, sintaktik formaların ifadə etdiyi mənaları öyrənən dilçilik sahəsi. Sintaksisin əsas vahidləri və tədqiqat obyektii söz birləşməsi və cümlədir. Morfologiya sintaksisin konstituenti (iştirakçısı) olub, onun tərkibinə daxildir.

Morfologiya kimi sintaksisin də iki mərhələsi – söz birləşməsi və cümlə mərhələsi vardır ki, bunların hərəsinin tədqiqat obyektləri və vəzifələri fərqlidir, habelə bunlar müxtəlif üsullarla tədqiq olunur. Sintaksisdə cümlənin dörd cür modeli öyrənilir: a) cümlə bəhsi modeli; b) Friz tərəfindən irəli sürülən distributiv model; c) vasitəsiz iştirakçılara bölünmə

modeli; ç) Xomski tərəfindən irəli sürürlən transforasiya modeli.

Morfologiya və fonologiyanı da əhatə etdiyi üçün sintaksis əslində dil iyerarxiyasının ən yuxarı mərhələsini təşkil edir və bun görə sintaksisə dilin kateqorematik mərhələsi də deyilir.

Sintaksis sintaktik vahidləri öyrənir. Sintaktik vahidlər bunlardır: söz birləşməsi, sintaqm, cümlə. Bu vahidlərin hər biri ən qədim və müstəqil sintaksis bəhsi hesab olunur. Məsələn, müasir dilçilikdə cümləyə 300-dən artıq tərif verilmişdir. Lakin eramızdan əvvəl ikinci əsrdə yaşamış frakiyalı Dionisinin tərifi (“cümlə bitmiş bir fikri ifadə edən söz birləşməsinə və ya sözə deyilir”) indi də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Sintaksis sözlər arasındakı sintaktik əlaqələri öyrənir. Sintaktik əlaqələr substitusiya vasitəsilə müəyyən edilir və onların üç növü vardır: Subordinativ əlaqə (subordinasiya) təşkil edən birləşmələrdə bütöv birləşmənin funksiyası vasitəsiz iştirakçıların birinin funksiyasına uyğun olur. Burada əsas konstituyent bütün birləşmənin funksiyasını ifadə edir, digər vasitəsiz iştirakçının mənası bütün birləşmə ilə bağlı olur: *yaxşı kitab, qırmızı alma, şirin söz*. Subordinativ əlaqə üzrə düzələn birləşmələrə subordinativ və ya və ya modifikasiya birləşmələri deyilir. Bu birləşmələrdə iştirakçıların biri digərini təyin edir. Subordinativ birləşmələrin vasitəsiz iştirakçıları arasında predikativ əlaqə yoxdur. Substitusiya vasitəsilə bunlar belə müəyyən edilir: *Yaxşı kitab oxuyur* → *Kitab oxuyur*. *Qırmızı alma aldı* → *Alma aldı*. *Şirin söz deyir* → *Söz deyir*. Bu kimi vasitəsiz iştirakçıları arasında predikativ əlaqə olmayan birləşmələri O.Yespersen *funksional birləşmələr* adlandırmışdır.

Subordinativ birləşmələrdə feillər işlənərsə belə birləşmələr obyektli və ya *komplementativ* (*// komplementli*) birləşmələr adlanır: kitab oxumaq, alma almaq, söz danımaq. **Koordinativ əlaqə (koordinasiya)** üzrə düzələn birləşmələrdə birləşmənin funksiyası vasitəsiz iştirakçıların hər birinin funksiyasına uyğun gəlir. Koordinativ birləşmələr iki eyni hüquqlu iştirakçılardan təşkil olunur: *dost və düşmən, kənd və şəhər, yaxşı və yaman*. Koordinativ birləşmələrin iştirakçılarının hər ikisi – (hamısı) müstəqil vahidlərdən (sözlərdən) təşkil olunur. Məsələn, *Dost və düşmən üstümüza gülməsin* cümləsi aşağıdakı cümlələrdən təşkil olunmuşdur. *Dost(lar) üstümüza gülməsin və düşmən(lər) üstümüza gülməsin*. **Predikativ əlaqə (predikasiya)** bildirən birləşmənin ümumi funksiyası vasitəsiz iştirakçıların hər hansı birinin mənasından fərqlənir: *gün çıxdı, güllər açıldı, çiçəyi çırtlayır*. Predikativ əlaqə bəzən *nek-susku əlaqə* adlanır. **Aktual sintaksis** – Cümlənin aktual üzvlənməsini öyrənməklə məşğul olan sintaksis. **Böyük sintaksis** – Cümlə təlimi ilə məşğul olan sintaksis sahəsi; cümlə haqqında təlim. **Qrammatik sintaksis** – cümlənin əsil qrammatik quruluşunu öyrənən sintaksis. Adətən aktual sintaksisə qarşı qoyulur. **Daxili sintaksis** – Mürəkkəb sözün daxilində sintaqmatik əlaqələri öyrənən sintaksis. Məlumdur ki, mürəkkəb sözlər sintaktik əlaqələrin adları əsasında "tabeli" və "tabesiz" adı ilə qruplaşırırlar, habelə bu sözlər yanaşma, idarə və s. əlaqələr əsasında formalaşırırlar. **Dinamik sintaksis** – Bir kommunikativ vahid kimi cümləni öyrənən, yəni nitq situasiyası ilə əlaqədar olan, müəyyən intonasiya və söz sırasına malik olması ilə fərqlənən cümləni öyrənən sintaksis. Bu halda intonasiya və söz sırası cümlənin aktual üzvlənməsi vasitələri kimi təzahür edir. **Kiçik sintaksis** – Söz birləşməsi təlimi ilə məşğul olan sintaksis sahəsi; söz birləşməsi

haqqında təlim. **Kommunikativ sintaksis** – Cümlənin aktual və sintaqmatik üzvlənməsi, cümlə daxilində söz birləşmələrinin vəzifəsi, cümlələrin kommunikativ paradıqmaları. Söyləmlərin tipologiyası və s. məsələləri öyrənməklə məşğul olan sintaksis. **Mətn sintaksisi** – Söz birləşmələrinin, habelə sadə və ya mürəkkəb cümlələrin struktur sxemini öyrənməyib, yalnız müxtəlif söyləmləri – əsasən nitq situasiyası ilə əlaqədar olan söyləmləri öyrənən sintaksis. Mətnin linqvistik-üslubi təhlili işində mətn sintaksis çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. **Statik sintaksis** – Mətn və situasiya ilə əlaqədar olmayan strukturları (cümlə və söz birləşmələri) tədqiq etməklə məşğul olan sintaksis. Burada həm predikativ (cümlə), həm də qeyri predikativ (söz birləşməsi) vahidlər nəzərdə tutulur. **Funksional sintaksis** – 1. Əlaqəli nitqin təşkilində rolunu bütün sintaktik vasitələrin (vahidlərin, konstruksiyaların) funksiyasını öyrənən sintaksis.

2. “Funksiyadan vasitəyə” metodu üzrə tədqiqat aparana (funksiyadan çıxış etməklə ifadə vasitələrini müəyyənləşdirmə metodu), yəni müxtəlif anlayışların (zaman, məkan, səbəb, məqsəd, nəticə və s.) hansı vasitələrlə ifadə edildiyini tədqiq edən sintaksis. Bu sintaksis ənənəvi sintaktik metoda qarşı qoyulur. Ənənəvi sintaksis “vasitədən funksiyaya” prinsipinə (müəyyən qrammatik vahidin hansı vəzifəni yerinə yetirdiyini müəyyənləşdirmək) əsaslanırdı. **Xarici sintaksis** – Əsl sintaksis, yəni söz birləşmələri və cümlələri öyrənən, onların komponentləri arasında sintaqmatik əlaqələri öyrənən sintaksis. Sözüün daxilində sintaqmatik əlaqələri öyrənən daxili sintaksisə qarşı qoyulur.

Dilçilik elmində sintaksisin əsasını cümlə təlimi təşkil edir. Cümləyə 300-dən artıq tərif verilmişdir. Cümlə ən müx-

təlif nöqtəyi-nəzərlərdən öyrənilmiş və elə buna görə də sintaksislə əlaqədar dilçilikdə müxtəlif cərəyanlar vardır.

Sintaksisin predmeti haqqında müasir elmdə üç başlıca mülahizə hakimdir:

a) Bəziləri sintaksisi cümlə və onun hissələri, cümlə üzvləri haqqında təlim kimi təqdim edirlər. Burada söz birləşməsi sintaksisin tədqiqat obyektini hesab edilmir.

b) Bəziləri də sintaksisi məhz söz birləşmələri haqqında təlim sayırlar. Hazırda adətən az öyrənilmiş dillərin sintaktik təsviri verilir kən sözbirləşməsi sintaksisinə istinad edirlər.

c) Üçüncü qrup tədqiqatçılara görə həm sözbirləşməsi, həm də cümlə təlimi sintaksisin predmetidir.

Amerika diskriptivistləri sintaksis ilə heç də maraqlanmırlar. Dil strukturunun xüsusi bir səviyyəsi kimi sintaktik səviyyəyə o qədər də diqqət yetirmirlər. Onlar ənənəvi dilçilikdə sintaktik səciyyəli hesab olunan vahidləri morfemlər kombinasiyası saydıqlarından, sintaktik hadisələri də morfoloji hadisə kimi qələmə verirlər.

Kopenhagen məktəbi Amerika strukturalizminə əks mövqə tutur. Bu məktəb nitqin təhlili metodikasından dil sistemini modelləşdirməyə gəlib çıxır. Burada məzmun planı ilə ifadə planı paradigmatik və sintaqmatik oxlara qarşı qoyulur.

Sintaqm haqqında təlim Cenevrə və Praqa dilçilik məktəblərində inkişaf etdirilmişdir. Cenevrə dilçilərinə görə sintaqm kateqoriyası dəqiq qrammatik anlayış deyil, morfem də, söz də, söz birləşməsi də sintaqm təşkil edə bilər. Hər halda sintaksisin iki bölmədə təşkil olunduğu şübhəsizdir: a) sözlərin birləşmə xüsusiyyətləri haqqında təlim; b) cümlələr haqqında təlim.

SİNTAKTİK ÇOXMƏNALILIQ – Sintaktik vahid tərkibində işlənən ünsürlərin semantik-sintaktik əlaqələrin müxtəlif tərzdə izah oluna bilməsi imkanı. *O da sənin kimi pis oxumur* vahidindən belə çıxır ki, a) *sən də yaxşı oxuyursan, o da;* b) *sən pis oxuyursan, o isə yox.*

SİNTAKTİK ƏLAQƏ – Söz birləşmələrini və cümlələri təşkil edən ünsürlərin qarşılıqlı şəkildə bir-birindən asılılığını göstərmək, əks etdirmək üçün sözlərin əlaqəsi. Tabesizlik əlaqəsi. Tabelilik əlaqəsi.

SİNTAKTİK ƏLAQƏ FORMASI – Sintaktik əlaqənin ifadəsi, onun xarici (səslənmə) cəhəti.

SİNTAKTİK KATEQORİYA – Nitqdə bəzi sözlərin işlənmə formalarının başqalarından asılı olduğunu əks etdirən linqvistik (dilçilik) kateqoriya. Məsələn, ismin hal kateqoriyası (sözün hallanması feilin idarə etmək xüsusiyyətindən asılıdır). Halbuki, isimlərin hallanması, sifətin dərəcə şəkilçiləri qəbul etməsi sintaktik kateqoriya keyfiyyətinə malik deyildir. Burada sintaktik asılılıq yoxdur. Isimlərdə kəmiyyət, mənsubiyyət kateqoriyası, feillərdə şəxs, təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyaları, bir sıra dillərdə cins kateqoriyası da sintaktik kateqoriya hesab olunur.

SİNTAKTİK KONDENSASIYA – Budaq cümlə tərkibində müvafiq nisbi əvəzlik olduğu halda baş cümlədə antet-sedentiv işlədilməməsi. **Ol gün ki**, gözümdə var idi nur; Gözdən üzünü yaşırdın, ey hur! (M.Füzuli). Müq.ət: **O gün ki...**– onda.

SİNTAKTİK KONSTRUKSIYA – Sözlərdən, söz birləşmələrindən, cümlələrdən ibarət qrammatik bütöv, tam vahid. *Söz birləşməsi konstruksiyası. Mürəkkəb cümlə konstruksiyası.*

SİNTAKTİK QRUPLAR – Cümlədə axırıncı iştirakçılar kimi alınan və sintaktik cəhətdən eyni, yaxud bənzər əhatədə çıxış etdiyinə görə birləşdirilə bilən söz qrupları, məsələn, qoşmalı birləşmələr, ikinci növ təyini söz birləşmələri.

SİNTAKTİK MƏHDUDLUQ – Frazеoloji ifadənin xüsusiyyəti ilə əlaqədar sintaktik vahidin işlənilməsində özünü göstərən məhdudluq. “Mənim gözüm səndən (ondan) su içmir” tərkibində subyekt yerində yalnız birinci şəxsin təkli işlənə bilər. Başqa şəxslər işlənə bilməz ki, sintaktik məhdudluq da budur. Başqa üzvlərdə də bu məhdudluq özünü göstərir.

SİNTAKTİK OMONİMİYA – Sintaktik konstruksiyalarda (söz birləşmələri, cümlələr) müxtəlif və fərqli mənaların ifadə edilməsi. *Ana məhəbbəti* – a) ananın övlada məhəbbəti, b) övladın anaya məhəbbəti kimi başa düşülə bilər.

O da sənin kimi pis oxumur – a) sən pis oxuyursan, b) pis oxumursan kimi anlaşıla bilər.

SİNTAKTİK PARALELİZM – Müəyyən sintaktik sxemin, quruluşun eyni və ya qismən dəyişdirilmiş şəkildə təkrarı. **Tam sintaktik paralelizm** – Sintaktik ifadə tərzinin eyni quruluş sxeminin təkrarı. *Dağlarda lələlər, bağlarda meyvələr, tarlalarda sünbüllər dəyişmişdi* (Mir Cəlal). **Natamam sintaktik paralelizm** – Həmcins paralel tərkiblərin bir-birindən qismən fərqlənməsi ilə baş verən paralelizm. *Nə həyatdan doyruruq; Nə həyatı dinc qoyuruq* (R.Rza). Türk dillərində paralelizm hadisəsi dilin strukturu ilə əlaqədar mühüm linqvistik faktıdır.

SİNTAKTİK TƏHLİL – Sintaktik təhlilin iki növü vardır: cümlə üzvləri üzrə təhlil; cümlənin quruluşu və tipi üzrə təhlil.

Sadə cümlənin təhlili zamanı əvvəlcə bu cümlənin ümumi səciyyəsi verilir, onun nəqli, sual, əmr və ya nida cümləsi olduğu göstərilir; şəxslı və ya şəxssız olması qeyd edilir; cümlənin bir və ya iki baş üzvə malik olduğu göstərilir (bir baş üzvlü cümlədirsə, onun şəxssız, qeyri-müəyyən şəxslı, ümumi şəxslı, adlıq olduğu qeyd edilir), habelə cümlənin tam və yarımçıq olması, geniş və müxtəsər həmcins üzvlü, xüsusiləşmiş üzvlü olması nəzərə çarpdırılır.

Cümlə üzvləri üzrə təhlil zamanı bu üzvlərin morfoloji ifadəsi göstərilir; xəbərin sadə və ya tərkibi feillə, tərkibi adlarla ifadəsi qeyd edilir; ikinci dərəcəli üzvlərin hansı suala cavab verdiyi, hansı sözə aid olduğu, o sözlə nə kimi sintaktik əlaqəyə (uzlaşma, idarə, yanaşma) girdiyi göstərilir, tamamlığın vasitəli və ya vasitəsiz olması, zərflıklərin mənaca növləri göstərilir.

Mürəkkəb cümlənin təhlilində onun tipi göstərilir (bağlayıcı, bağlayıcısız, tabeli, tabesiz, qarşılıqlı), tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında mənə əlaqələri qeyd olunur, habelə onları əlaqələndirən qrammatik vasitələr (bağlayıcılar) göstərilir. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələr göstərilir, budaq cümlənin hansı suala cavab verdiyi, baş cümlə ilə nə cür (bağlayıcı ilə, bağlayıcı funksiyası kəsb etmiş sözlə) əlaqələndiyi, baş cümlənin bütövlükdə özünə və ya hansı üzvünə aid olduğu müəyyənləşdirilir; bir neçə budaqlı tabeli mürəkkəb cümlədə budaq cümlələrin sıralanma-əlaqələnmə üsulları göstərilir.

SİNTAKTİKA – İşarələrin öz aralarında mövcud olan əlaqələri öyrənən, bu işarələrin xarici aləm əşya və hadisələrinə və ya o dildə danışanlara münasibətindən sərf-nəzər edən dilçilik tədqiqatı. Sintaktika məndə hər işarənin bütün başqa işarələrlə birləşmə qaydalarını öyrənir.

SİNTAQM –1. Biri təyin edən, digəri təyinlənən funksiyasında işləniş iki üzvün birləşməsindən ibarət vahid. Sintaqmın üzvləri kimi həm sözlər, həm morfemlər, həm söz birləşmələri, həm də cümlələr çıxış edə bilər: *Kitab almaq, almaq, şəhər bağının yaşıl ağacları. Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin, dən Koroğlu!* Sintaqmın ikiüzlü vahid kimi anlaşılması F.de Sössür tərəfindən irəli sürülmüş və onun təlimi ilə əlaqədardır.

2. Məna bitkinliyinə malik ritmik söz qrupu. Bu halda sintaqm sırf fonetik hadisə kimi təqdim olunur. Sintaqmın fonetik anlayışını xaricdə M.Qrammon, Rusiyada L.V.Şerba, V.V.Vinoqradov, A.N.Qvozdev və başqaları irəli sürmüşlər.

3. Sintaqma sintaktik hadisə kimi yanaşanlar da vardır (Ş.Balli, S.O. Kartsevski, F.F.Fortunatov, B.V.Tomaşevski və başqaları). Bu fikrin tərəfdarlarına görə ritmik və xətilik cəhətdən sintaqma parçalayıb onun üzvləri arasına başqa söz daxil etmək olar, lakin sintaktik cəhətdən sintaqma parçalamaq olmaz, onun üzvləri həmişə bir sintaktik vahid kimi çıxış edəcəkdir. Müq. et: *Əhmədin kitabı – Əhmədin qırmızı cildli (rəngli dəyərlı...) kitabı – Əhmədin üç il bundan əvvəl Moskva-dan alınıb təzə şəkildə saxlanılmış kitabı...*

Sintaqm semantik-sintaktik nitq hadisəsi kimi alınub izah edilir. Bu baxımdan sintaqm cümlə daxilində məna və ritmik cəhətdən birləşmiş sözlər qrupudur. Sintaqm bir sözdən, hər cür söz birləşməsindən sintaktik tərkiblərdən, analitik vahidlərdən, bütöv cümlədən ibarət ola bilər. Sintaqm söz birləşməsinə müvafiq gələ də bilər, gəlməyə də. Bu iki vahidin mühüm fərqləri vardır. Belə ki, sintaqm cümlədə özünü göstərir, onun üzvlənməsi nəticəsində təzahür edir. Söz birləşməsi isə cümlənin üzvlərə bölünməsi nəticəsində yox, cümlə üzvlərinin birləşməsi nəticəsində yaranır. Məndən,

situasiyadan, danışanın məqsədindən, cümlənin məzmun müxtəlifliyindən asılı olaraq eyni bir cümlə müxtəlif şəkillərdə sintaqmlara bölünə bilər.

Xumar-xumar baxmaq / göz qaydasıdır,

Xumar-xumar / baxmaq/ göz qaydasıdır.

Nitqin sintaqmatik üzvlənməsindəki belə müxtəliflik üslubi sintaksisin ən maraqlı tədqiqat obyektidir. Halbuki sabit modellər təşkil edən söz birləşməsindəki müxtəliflik mümkün deyildir.

Sintaqm təqtiyə (şeir təqtisi) uyğun ola da bilər, olmaya da. Nəzərə alınmalıdır ki, təqti şeir texnikası ilə əlaqədar olub, sırf formal səciyyə daşıyır. Sintaqm isə keyfiyyətə ondan fərqlidir, çünki formal yox, semantik-sintaktik hadisədir.

Atributiv sintaqm – Təyin və təyinləndəndən ibarət qeyri-predikativ sintaqm, təyini söz birləşməsi. **Qeyri-preikativ sintaqm** – Bax: Söz birləşməsi. Atributiv, obyekt və relyativ sintaqmlar qeyri-predikativ sintaqmın müxtəlif növləridir.

Daxili sintaqm – Vasitəsiz iştirakçıları morfemlərdən ibarət sintaqm, vasitəsiz iştirakçıları sözlərdən ibarət xarici sintaqma qarşı qoyulur. Belə ki, xarici sintaqm sintaktik vahid hesab olunursa, daxili sintaqm düzəltmə və ya mürəkkəb sözlərdən ibarət olur. *İsti-ot, əl-cək*.

Determinativ sintaqm – Üzvləri təyin vəzifəsində işləyən sintaqm. *Gözləri sürməli qız. Qapısı çıxarılmış ev*.

İsmi determinativ sintaqm – *Əsəbləri polad oğlan. Ürəyi daş adam. Kolxozun sədri Əhməd*.

Koordinativ sintaqm – Bax: Tabesiz söz birləşməsi. **Gizli sintaqm** – Xəbərlilik anlayışı yalnız prosodik (ritmik-intonasion) vasitələrin köməyi ilə ifadə olunan predikativ sintaqm. – *Nə xəbər var, Məşədi?* – **Sağlığın!** (M.Ə.Sabir).

Obyekt sintaqmı – Feillə həmin feillə məxsus obyektin birləşməsindən ibarət sintaqm. *Kitab oxumaq. İş görmək*.

Predikativ sintaqm – Zaman və for-

ma əlaqələrini əks etdirən sintaqm. Qrammatikada “zaman” dedikdə iki zamanın münasibəti, əlaqəsi nəzərdə tutulur ki, bunlardan biri işin görüldüyü zaman, digəri bu iş haqqında xəbər verilən zamandır. İşin zamanı ilə danışığ zamanı uyğun gələndə indiki zaman, işin zamanı danışığıdan sonra baş verəndə gələcək zaman meydana çıxmış olur. Feilin formaları isə nitqin məqsədini əks etdirir: xəbərvermə, əmretmə, vaciblik, arzu və s. cümlə predikativ sintaqm hesab olunur. – Feillə onun hərəkət tərzini bildirən zərfin birləşməsindən ibarət sintaqm. *Yaxşı danışmaq. İti yazmaq. Cəld qaçmaq. Xarici sintaqm* – 1. Bir sintaktik vahid kimi çıxış edən sintaqm. Adətən “daxili sintaqm” termini ilə qarşılaşdırılır. 2. İki sözdən ibarət atributiv sintaqm (söz birləşməsi).

SİNTAQMATİKA – 1. Mətni getdikcə daha artıq xırda hissələrə bölməkdən ibarət tədqiqat üsuludur ki, həmin bölünmə nəticəsində alınan vahidlər yanaşı mövcud olur, bir-birilə birləşə bilir, habelə bir-birindən fərqlənir. Həmin vahidlər söyləm tərkibində söz, söz tərkibində morfem, səslər birləşməsi tərkibində səs olur. Qısa desək, nitqin sintaqmlara bölünməsi sintaqmatika adlanır. 2. Söz birləşməsi haqqında təlim. **Predikativ sintaqmatika** – Sintaqmın bir növü kimi başa düşülən cümlə haqqında təlim.

SİNTETİK DİLLƏR – Qrammatik mənaların ifadəsi üçün sözlərin öz formalarından (şəkilçilər, daxili fleksiya, vurğu, suppletivizm və s.) istifadə olunan dillər. Adətən bu mənaların ifadəsində köməkçi sözlərə, sözlərin sırasına, intonasıyaya əsaslanan analitik dillərə qarşı qoyulur. Sintetik dillərə qədim yunan və latın dilləri, qədim slavyan dili, rus və alman dilləri, türk dilləri və s. daxildir.

SİNTETİK FORMA – Kök (əsas) ilə sözdəyişdirici şəkilçinin birləşməsindən ibarət sadə forma. Adətən analitik

forma ilə qarşılaşdırılır. Azərbaycan dilində sifətlərin azaltma dərəcəsi adətən sintetik formada, çoxaltma dərəcəsi analitik formada özünü göstərir.

SİNTEZİK QURULUŞLU DİLLƏR – Qrammatik sistemində flektiv morfolojiya üstün yer tutan dillər. Adətən analitik quruluşlu dillərlə qarşılaşdırılır.

SİNTEZ – 1. Ayrı-ayrı xırda vahidlərin daha böyük vahid tərkibində birləşməsi. 2. Sintetik dillərin morfoloji quruluşu. Bu mənada “analiz” termini ilə qarşılaşdırılır.

SİSTEM – Bir-birilə sabit (invariant) əlaqələr, münasibətlər əsasında bağlanan dil vahidlərinin daxilən mütəşəkkil məcmusu; qarşılıqlı şəkildə bir-birindən asılı olan, bir-birinə təsir göstərən yekcins ünsürlərin vəhdəti, birliyi.

Dilin sistem təbiətli bir hadisə olduğu fikrini ilk dəfə V.Humboldt 1820-ci ildə söyləmişdir. 1870-ci ildə Boduen de Kurtene də dilin sistem səciyyəli olduğu fikrini irəli sürmüşdür. Lakin dilin sistemliliyi anlayışı ən çox F.de Sössürün adı ilə bağlıdır. Dil sistemini müəyyən etməyin elm üçün çox böyük əhəmiyyətini məhz F.de Sössür müəyyənləşdirə bilmişdir.

Strukturalistlər sistem anlayışını bir qədər başqa şəkildə, yəni qarşılaşdırma sistemi mənasında başa düşürlər ki, burada dil ünsürlərinin yalnız fərqləri nəzərdə tutulur. Halbuki dil ünsürlərinin həm fərqli, həm də oxşar cəhətləri onları səciyyələndirə bilər.

Dil faktları arasındakı oxşarlıq və fərqlər onların bir-birilə əlaqəsini müəyyənləşdirir və sistem əmələ gətirir. Sistem dil faktlarını, ünsürləri əmələ gətirmir. Hər dilin sistemi xüsusi milli səciyyə kəsb etmiş olur. Dilin müxtəlif cəhətləri müxtəlif tərzdə sistem təşkil edir: leksikaya nisbətən fonetika və morfolojiya daha artıq sistemliliyi ilə səciyyələnir. Dilin

müasir sistemi onun keçmişi və gələcəyi ilə bağlıdır: hər dilin sistemində həm keçmişin qalıqları, həm də gələcək inkişaf təmayülləri vardır.

Bəzən müəyyən qrammatik kateqoriyanı təşkil edən qrammatik formaların məcmusuna da sistem deyilir: feilin təsrif sistemi. **Fonoloji sistem** – Müəyyən fonetik (səs) sisteminə xas olan və onun semioloji funksiyasını yerinə yetirməsinə xidmət edən eyniyyət və fərqlərin (qarşılaşdırmaların) məcmuyu. *Hal sistemi*. **Qrammatik sistem** – Müəyyən dilə, dialektə məxsus sözdəyişmə formalarının, habelə söz birləşməsi və cümlə modellərinin məcmuyu. **Saitlər sistemi** – Sözləri və morfemləri fərqləndirməyə xidmət edən sait səslərin məcmuyu. **Samitlər sistemi** – Sözləri və morfemləri fərqləndirməyə xidmət edən samit səslərin məcmuyu.

SİTAT – Bir mətndən və ya şəxsin dilindən eynilə alınmış işlədilmiş dil vahidləri, iqtibas.

SİTUASIYA – Müəyyən sözləmin işləndiyi kontekst, nitq şəraiti, tərz, məqsədi və s. **Dilxarici situasiya** – Nitqin baş verməsinə və onun strukturuna, digər xüsusiyyətlərinə təsir göstərən situasiya, şərait. **Nitq situasiyası** – Ünsiyyət şəraiti, ünsiyyətin baş verdiyi şərait.

SİTUATİV – Həmin situasiya ilə əlaqədar (olan). **Situativ sözləm** – Konkret məzmunu yalnız həmin şəraitdə tam anlaşıla bilən sözləm. **Situativ cümlə** – Subyekt yalnız müvafiq şəraitlə əlaqədar müəyyənləşdirilə bilən. Mübtədə şəklində formal olaraq işlədilməyən cümlə. *Gətirməyəndə gətirmir. Verməyəndə vermir. Deyib ona, necə ki, necə?*

SLAVYAN DİLLƏRİ – Hind-Avropa dil ailəsi tərkibində xüsusi bir budaq təşkil edən və bir sıra yarımqruplara ayrılan dillər: a) Şərqi slavyan dilləri yarımqrupu – rus, belorus və Ukrayna dillərini əhatə edir; b) Qərbi slavyan dilləri ya-

rımqrupu – polyak (leh), çex, slovak, kaşub, lujç dillərini və ölü polab dilini əhatə edir; ç) Cənubi slavyan dilləri yarımqrupu – bolqar, serb-xorvat, sloven, makedon dillərini və ölü qədim slavyan dilini əhatə edir.

SLAVYANİZM – 1. Qədim slavyan sözü və ya ifadəsi. 2. Qədim slavyan dili üçün səciyyəvi olan sözdüzəltmə vasitəsi.

SONANT –1. Hecadüzəldici keyfiyyətə malik olan sait və ya yarısait. 2. Bax: Sonor (səslər).

SONLUQ – 1) Sözü sonuna əlavə olunan və morfoloji-sintaktik əlaqələrin ifadəsinə xidmət edən morfem: sözdəyişdirici şəkilçi. Hal sonluğu. 2) Bax: rekursiya.

SONOR (SƏSLƏR) – Məxrəcinin birinci mərhələsinə (ekskursiya) görə partlayan səslərə bənzər, lakin sonrakı mərhələlərinə görə həmin səslərdən fərqlənən səslər (Bax: yan səslər, titrəyən səslər, burun səsləri). Azərbaycan dilində (l), (m), (n), (r) və sağır nun səsləri sonor səslərdir. Bu səslərin əmələ gəlməsində adətən küy iştirak etmir, ya da çox zəif iştirak edir.

SOSİOLOJİ DİLÇİLİK – Ünsiyyət vasitəsi olma funksiyasını dilin başlıca funksiyası hesab edən cərəyan. XX əsrin əvvəllərində meydana çıxan bu cərəyanın baniləri F.de Sössür və A.Meye hesab olunur. Başqa görkəmli nümayəndələri J.Vandriyes, A.Seşe, Ş.Ballidir. Əsas prinsipləri: dil xalqa, kollektivə məxsus olub, ictimai hadisədir. Ünsiyyət vasitəsi olan dil psixi hadisə deyildir. Dil sistem təşkil edir. Dil sisteminin sinxron cəhətdən tədqiqi zəruridir. Dil işarəsi (söz) sistemin ünsürüdür və dəyərliliyə (valentliyə) malikdir. İşarə əks etdirdiyi predmetə görə şərtidir, danışıqna görə isə şərti (ixtiyari) deyil, məcburidir. Şərti işarələr sistemi olan dil ənənə üzrə nəsilən-nəslə keçir.

Dildə hər bir yenilik fərdlər tərəfindən yaradılrsa da, bu yeniliklərdən yalnız xalqın qəbul etdiyi vahidlər möhkəmlənib qalır. İctimai hadisə olan dil bütün fərdi cəhətləri rədd edir. İxtiyari olaraq tək-tək adamlar dil işarəsi yarada bilməz, bu işarəni dəyişə bilməz. Dilin dəyişməsinə səbəb olan psixoloji və ya fizioloji amillər deyil, ictimai-tarixi amillərdir. A.Meye səhvən dilçiliyi sosiologiyanın bir hissəsi hesab edirdi.

SÖZ – Öz səs tərkibi vasitəsilə əşyalar, proseslər, hadisələr və onların arasındakı əlaqələr haqqında məfhumu ifadə edən ən kiçik, başlıca dil vahidi. Sözdə fonetik (səs toplusu), leksik-semantik (məna) və qrammatik (morfoloji struktur və potensial cümlə) əlamətlər bir küll halında, toplu şəkildə birləşmiş olur. Odur ki, bu çoxcəhətli dil vahidi olan sözə ən müxtəlif cəhətlərdən yanaşılıb, onu müxtəlif şəkildə izah etmişlər, ona müxtəlif təriflər vermişlər. Odur ki, dilçilikdə “fonetik söz”, “leksik-semantik söz”, “qrammatik söz” kimi terminlər meydana gəlmişdir. **Adyektiv sözlər** – Müxtəlif nitq hissələrinə mənsub olsa da, semantik funksiyaca cümlənin təyini kimi işlənən bilən sözlər. *Möhkəm və dəmir iradəlidir.* **İsmi sözlər** – Sintaktik funksiyaca ismə ekvivalent olan sözlər, tərkiblər, söz birləşmələri, konstruksiyalar; isimlər üçün səciyyəvi sintaktik funksiyada edə bilən dil vahidləri. **İşarəvi sözlər** – Açıq şəkildə daxili forması olmayan, motivləşməmiş sözlər. **Sintaktik-bağlı sözlər** – Yalnız müəyyən tərkibdə və yalnız eyni mövqedə və funksiyada işlənən sözlər. Müasir dildə “və sair”, “adam-zad” tərkiblərində işlənən ikinci komponent vaxtilə sərbəst sintaktik vahid kimi işlənmişdir. *Sair uşaqlar kimi hər sözə aldanmayıır* (M.Ə.Sabir). *Bəs elə bir zaddır* (M.F.Axundov). **Feili sözlər** – Feili əlamətə (feillik əlamətinə)

malik olan sözlər. *Feili isimlər, feili sifətlər, feili bağlamalar, məsdərlər.*

SÖZALTI – Sözlə (verbal şəkildə) ifadə edilməyən, yalnız təsəvvür edilən. Söztəlti məna // Mətnəlti məna – Bilavasitə sözlə deyil, başqa vasitələrin köməyi ilə ifadə olunan mənalardan məcmuyudur. Mətnəlti məna məsələsi dilçiliyə, ədəbiyyatşünaslığa, nitq psixologiyasına, səhnə nitqinə, natiqlik sənətinə dair əsərlərdə dilçilik baxımından bu və ya başqa şəkildə qoyulur və həll edilir. Bütün bu əsərlərdə mətnəlti məna haqqında ümumi, yekdil fikir yoxdur. Bəziləri göstərir ki, mətnəlti məna danışanın (müəllifin) ifadə olunan fikrə münasibətidir. Bəziləri isə bu mənanı potensial semantika hesab edirlər. Elə tədqiqatçılar vardır ki, mətnəlti mənanı “emosional məna” adlandırırlar.

Bəziləri mətnəlti mənanı sözlər vasitəsilə də ifadə etməyin mümkünlüyünü göstərir. Mətnəlti yazının yalnız və yalnız intonasiya ilə (qismən də mimika ilə) əlaqədar olduğunu sübut etməyə çalışanlar da vardır. Cümlənin semantik təhlili zamanı mətnəlti mənadən əlavə daha bir anlayışdan da istifadə olunur ki, bu da “anlamdır”. “Anlam” anlayışı adətən məna və ya fikir anlayışına qarşı qoyulur.

A.A.Leontyev məna ilə “anlam”ı belə fərqləndirir: “Məna cəmiyyətin bütün üzvləri tərəfindən mənimsənilmiş ictimai təcrübə formasıdır”. “Anlam isə mənanın konkret fəaliyyətindəki analogudur (bənzəridir, oxşarıdır)”. Həm də sözün mənası ilə onun anlamı arasında kəskin fərqlərin ola bilməsi mümkündür.

Mətnəlti mənanı və ya anlamı ifadə edərkən həmin mətnin tərkibini təşkil edən dil vahidlərinin mənalara konkretləşdirilir. Bu zaman ümumi mətnin və şəraitin rolu böyükdür.

“Mətnaltı məna”, “anlam və mənanın konkretləşdirilməsi” anlayışlarını intonasiyanın semantik təhlil sistemində daxil (aid) etmək olarmı? Nəzərə almaq lazımdır ki, mətnaltı mənanın (anlamın) və ya mənanın konkretləşdirilməsinin dildə ifadəsi əslində çox mürəkkəb prosesdir və burada yalnız intonasiyanın yox, həm də digər dil vasitələrinin iştirakı mühüm əhəmiyyətə malikdir. Cümlə daxilində bu proses bütün dil vasitələrinin (leksik, sintaktik, intonasion vasitələrin) qarşılıqlı əlaqəsi şəklində təzahür edir. Məsələn, aşağıdakı ritorik sual cümləsində anlamın ifadə vasitələrini nəzərdən keçirək: *Ora indi getməyə mənim vaxtım var?* – cümləsini sual intonasiyası ilə tələffüz edirik. Burada sintaktik məna ilə intonasiya mənası bir-birinə uyğun gəlir və sual məzmunu ifadə olunur. Eyni zamanda həm sintaktik məna, həm də intonasion semantika baxımından burada təsdiq məzmunu müşahidə edilir.

Bir sıra hallarda intonasiyanın mənasını qavraya bilmək üçün sintaktik və leksik vasitələrə diqqət yetirmək lazımdır.

Real ünsiyyət prosesində ümumi mətndən və şəraitdən ayrılıqda götürülmüş cümlələr işlənə bilməz. Adətən müsaibinin cümləsini qavrayan dinləyici həm də ümumi mətndən və şəraitdən doğan əlavə informasiyanı qavramış olur. Məhz bu əlavə informasiya anlamı, cümlənin mətnaltı mənasını və onun konkret mənasını dərk etmə işində həlledici rola malikdir.

Hər mətn və şəraitə müvafiq olaraq anlam, mətnaltı məna fərqləndirici informasiyaya malikdir. Hər dəfə bu əlavə informasiyalar başqa-başqa səciyyə daşıyır. Lakin belə əlavə informasiya olmadıqda intonasiya yalnız modellər əsasında müəyyənləşdirilir.

SÖZ BİRLƏŞMƏSİ – İki və daha artıq müstəqil sözün mənaca və qrammatik baxımından birləşməsidir ki, bu birləşmə vahid, lakin daxilən üzvlənən məfhum bildirir, əşya və hərəkətin adı olur. *Dəmir qaşığı. Şirin söz. Söz birləşməsi. Sözüün dəyəri. Sözdən danışmaq. Söz deyib söz eşitmək.*

Söz kimi söz birləşməsi də cümlə üçün tikinti materialıdır. Bununla belə, söz birləşməsi əsas sintaktik vahidlərdən biri hesab olunur. Bəzi tədqiqatçıların (F.F.Fortunatov, M.N.Peterson) fikrincə isə sintaksis əslində söz birləşməsi haqqında təlimdir. Əgər cümlə məlumat (vermə) vahidi, əsas kommunikativ vahid hesab olunursa, söz birləşməsi yalnız adlandırma işinə xidmət edir və buna görə də nominativ vahid hesab olunur. Söz birləşməsi də sözlərlə birlikdə, onlarla eyni hüquqda cümlə tərkibinə daxil olur, əşya və hadisələrin mürəkkəb adları kimi leksik-semantik bir funksiya daşıyır. Odur ki, sözlərin hər cür birləşməsi söz birləşməsi təşkil etmir, yalnız sözlər kimi cümlə üçün bir tikinti materialı təşkil edən birləşmələr söz birləşməsi sayılır. Söz birləşməsi hesab olunmayan birləşmələr aşağıdakılardır: 1) Mübtəda və xəbərdən ibarət olan birləşmə; belə birləşmənin komponentləri arasında predikativ əlaqə mövcuddur, predikativ əlaqə isə yalnız cümləyə xasdır; 2) Xüsusiləşmiş tərkiblər və onlara aid olan, onları təyin edən sözlər; 3) Həmcins üzvlər qrupu (tabesiz birləşmələr); belə birləşmələrdə sıra açıq olur. Yalnız nominativ səciyyəli tabesiz birləşmələri söz birləşməsi hesab etmək mümkündür: qardaş və bacı, aşağı və yuxarı, ata və ana. **Adyektiv söz birləşməsi** – Tabeedici sözü (üzvü) sifətdən ibarət olan söz birləşməsi. *Dildən zirək. Əldən iti. Dağdan uca, təpədən alçaq.* **Zərfi-bağlayıcı söz birləşməsi** – Bağlayıcı funksiyasında çıxış edən zərfi söz birləşməsi. *O zaman ki. O gün ki. Bu məqsədlə də. O səbəbdən də. Və buna görə də.*

Onun üçün də. Zərfi söz birləşməsi – Tabeedici üzvü zərflərdən ibarət söz birləşməsi. *Mürəkkəb söz birləşməsi* – Əsas nitq hissələrinə məxsus sözlərlə mürəkkəbləşdirilmiş sadə söz birləşməsi. Sadə söz birləşməsinə isim, sifət, say, əvəzlik, feil əlavə etməklə meydana gələn söz birləşməsi. *Bayram ayından göyçək camal* (“Camalın göyçəkdir bayram ayından” – Aşıq Ələsgər). *Bizim kolxozun sədri. Sabit söz birləşməsi* – Bax: Frazeoloji vahid. *Sadə söz birləşməsi* – İki komponentdən (iki sözdən və ya onların frazeoloji ekvivalentlərindən) ibarət söz birləşməsi. *Ağ kağız. Dilli-dilavər uşaq. Gözü kölgəli adam. Səhər tezdən oxumağa başlamaq.*

Adətən sadə söz birləşməsi iki müstəqil sözdən düzəlir ki, bunların biri əsas, baş söz olur, digəri isə ondan asılı, ona tabe funksiya daşıyır. Müstəqil sözlərin hər birinin yerində frazeoloji birləşmələr və ya analitik (mürəkkəb) qrammatik vahidlər və ya mürəkkəb sözlər də işləndikdə yenə sadə söz birləşməsi alınır. Söz birləşməsinin baş üzvü – söz birləşməsi tərkibində müstəqil mövqə tutan və digər üzvü (üzləri) özünə tabe edən üzv; söz birləşməsinin sintaktik əsası, mərkəzi. *Maraqlı kitab, kolxoz sədri, dəvədən böyük, teatra getmək* söz birləşmələrində *kitab, sədri, böyük, getmək* baş üzlərdir. **Substantiv söz birləşməsi** – Tabeedici üzvü (komponenti) isimlərdən ibarət olan söz birləşməsi. Təyini söz birləşmələrinin hamısı substantiv söz birləşmələridir. **Feili söz birləşməsi** – Feilə xas olan sintaktik vəzifədə çıxış edən söz birləşməsi. **Şəxssiz feili söz birləşməsi** – Cümlənin subyektii ilə bilavasitə sintaktik əlaqəsi olmayan, modal məna bildirən frazeoloji söz birləşməsi. *Ola bilsin ki, Əhməd bu günlərdə gəlib çıxar* (Ə.Sadiq).

SÖZ-CÜMLƏ – Heç bir daxili üzv əsasında formalaşmayan, izahedici, aydınlaşdırıcı sözlər vasitəsilə genişləndi-

rilməyən, üzvlənməyən (üzvlərinə ayrılmayan), bir sözdən və ya birləşmədən ibarət cümlə. **Emosional-qiyətləndirici söz-cümlə** – Danışanın ifadə olunan fikrə, şəraitə, hadisə və predmetlərə münasibətini əks etdirən söz-cümlə. Adətən, bu cümlələr nidalardan və nidalaşmış sözlərdən ibarət olur: *Həmi ağsan, həmi çağsan; Afərin, əhsən, malades!* (Aşiq Ələsgər). **Ey dadi bidad, Ərdəbil!** (M.Ə.Sabir). **İnkar söz-cümlə** – Ya verilən suala inkari cavab kimi işlənən, ya başqasının fikri ilə razılaşmağı bildirən, ya da danışanın öz fikrini inkar edən söz-cümlə. İnkar söz-cümlə, əsasən inkar ədatları **yox, xeyr** sözləri ilə, habelə **əsla, qətiyyən, heç, heç vaxt** sözləri ilə ifadə edilmiş olur. *Yox canım, yox, yox, heç də yox* (C.Cabbarlı). *Onunla görüşmək? Əsla!* (H.Mehdi). **Sual söz-cümlə** – Müsahibin fikrinə modal qiymət vermə məqamında işlənib, təsdiq və inkar bildirən *hə, yox* ədatları və ya *heç, yaxşı, belə, elə* və s. sözlərlə ifadə edilən söz-cümlə. *Bəlkə sən də gələsən, hə? İndi belə oldu? Elə? Elə? Neylək? Təsdiq söz-cümlə* – Ya verilən suala cavab olan, ya danışanın razılığını bildirən, ya da danışanın fikrini təsdiq edən söz-cümlə. Bu cümlələr aşağıdakı sözlərin və birləşmələrin köməyi ilə düzəlir: *bəli, əlbəttə* (ki), *şübhəsiz* (ki), *sözsüz* (ki), *yaxşı, təbii* (ki), *yəqin* (ki), *çox gözəl, əla, çox pakiza, hə, həri, həri ya... yaxşı, sən deyən olsun! Əlbəttə, sən də onun tərəfini saxlayacaqsan.* **Təhrikedicilə söz-cümlə** – Əvvəlcə söylənən fikrə və ya yaranan vəziyyətə danışanın münasibətini, başqasını bir işə təhrik etdiyini bildirən söz-cümlə. Bu cümlələr məzmununda hərəkət anlayışı olan nidalar və ya nidalaşmaqda olan sözlərdən ibarət olur. *Marş! Şabaş! Haydi! Urra! Qaraul!*

SÖZ SONU – Xüsusi fonetik və fonomorfoloji keyfiyyətləri ilə səciyyələnən və sözün sonunda gələn heca və ya səs.

SÖZ-TİP – Dil vahidi kimi götürülən söz, dil sisteminin struktur ünsürü; leksem.

SÖZ-ÜZV – Nitq vahidi kimi alınmış söz, müəyyən nitq şəraitində işlənən leksem, leksemin nitqdə təzahürü.

SÖZDƏYİŞDİRİCİ QRAMMATİK KATEQORİYALAR – Sözdəyişdirici qrammatik kateqoriyalar nisbətən məhdud, dar, xüsusi qrammatik kateqoriyalardır. Məhz bu xüsusi qrammatik kateqoriyalar hər bir dil üçün səciyyəvi olub, onu başqalarından fərqləndirir. Ümumi və xüsusi qrammatik kateqoriyalar arasında müəyyən əlaqə vardır. Xüsusi qrammatik kateqoriyalar bu və ya digər nitq hissəsinə aid olur, onun fərqləndirici əlaməti kimi təzahür edir. Bu və ya digər nitq hissəsi üçün səciyyəvi olan qrammatik kateqoriyaların məcmuyu və bunların qarşılıqlı əlaqəsi müxtəlif şəkildə özünü göstərir. Məsələn, ismin hal kateqoriyası rus, alman, Azərbaycan, yapon dillərinə xasdır. Lakin Çin və Vyetnam dilləri isimləri üçün səciyyəvi deyildir. Rus dilində heç də bütün isimlər (bəzi alınma isimlər və bəzi mürəkkəb ixtisarlar) halanmır: metro, eskimo, OON, NATO, SSSR və s.

Morfologiyada ümumi qrammatik kateqoriya deyildikdə nitq hissələri nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə “qrammatik kateqoriya” anlayışı isə xüsusi qrammatik kateqoriyaları bildirmək məqsədi güdür.

Bütün qrammatik kateqoriyalar (yəni xüsusi qrammatik kateqoriyalar) ya ismin, ya da feilin ətrafında cəmlənmiş olur. İsmə məxsus kateqoriyalar bunlardır: cins kateqoriyası, kəmiyyət kateqoriyası, hal kateqoriyası, müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik kateqoriyası, mənsubiyyət kateqoriyası və s. Feilə məxsus kateqoriyalar: a) feilin ifadə etdiyi hərəkəti səciyəyləndirən kateqoriyalar – tərz, zaman kateqoriyası; b) hərəkətin əlaqədar olduğu şəxs və ya əşya ilə əlaqəsini səciyyə-

ləndirən kateqoriyalar – növ kateqoriyası, təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası, ç) kəmiyyət (adlarda olduğu kimi) və şəxs kateqoriyası və s.

SÖZDƏYİŞMƏ – Eyni sözün qrammatik formalarının əmələ gəlməsi. Sözün qrammatik formaları bu sözün başqa sözlərlə əlaqələrini əks etdirir. Analitik sözdəyişmə. Məhsuldar sözdəyişmə. **Morfoloji sözdəyişmə** – Sözlərin qrammatik formalarının əmələgəlmə üsullarını öyrənən morfologiya bəhsi. **Flektiv sözdəyişmə** – Fleksiya vasitəsilə baş verən sözdəyişmə. Belə sözdəyişmədə qrammatik sonluq eyni vaxtda bir neçə qrammatik mənanın ifadəsinə xidmət edir.

SÖZDƏYİŞMƏ FORMALARI – Söz birləşməsi və cümlə tərkibində bir sözün başqası ilə əlaqəsini əks etdirən söz forması.

SÖZDÜZƏLTMƏ – 1. Sözlərin quruluş xüsusiyyətlərini və onların düzəltmə qaydalarını öyrənən dilçilik bölməsi. 2. Şəkilçi morfemlərinin kök morfemlərə, kök morfemlərin kök morfemlərə qoşulması yolu ilə, ya da məna dəyişməsi nəticəsində yeni sözlərin əmələ gəlməsi. **Daxili sözdüzəltmə** – Feilin ismə və ya ismin feilə konversiyası. **Konfiksəl sözdüzəltmə** – Eyni zamanda həm son şəkilçidən, həm də ön şəkilçidən istifadə etməklə sözdüzəltmə. **Leksik-semantik sözdüzəltmə** – Sözün semantikə parçalanması əsasında sözdüzəltmə: *Pəncərə – pəncərə* (evin pəncərəsi, dərs cədvəlində pəncərə). Leksik -semantik sözdüzəltmənin ən bariz nümunəsi omonimlərin əmələ gəlməsidir: *ay-ay* (səma cismi, otuz günlük müddət); *yaşlı-yaşlı* (qoca, ahıl adam). **Leksik-sintaktik sözdüzəltmə** – Söz birləşməsi və cümlənin leksikləşib sözə çevrilməsindən ibarət sözdüzəltmə: *gözəgəlim, canbirqəlb, sinə-dəftər, başdansovdu, gözümcüxdü* (ya salmaq), *gedər-gəlməz*. **Morfoloji sözdüzəltmə** – Müxtəlif morfemlərin birləşməsi şəkl-

lində özünü göstərən sözdüzəltmə; şəkilçilər qoşmaqla, mürəkkəb sözlər şəklində, abbreviaturlar şəklində sözdüzəltmə. **Parasintetik sözdüzəltmə** – Eyni tərkibdə həm mürəkkəb, həm də düzəltmə söz şəklində təzahür edən sözdüzəltmə. Başqa cür desək, mürəkkəb-düzəltmə söz əmələ gəlməsi: *beşmərtəbəli* (beşmərtəbə)-li, *içərişəhərli* (içərişəhər)-li, *soyuqqanlı* (soyuqqan)-lı. **Semantik sözdüzəltmə** – Sözün mənaca dəyişməsi nəticəsində yeni semantik vahidlərin meydana gəlməsi. “*Ağlar*” (ağqvardiyaçılar, inqilab düşmənləri). “*Qırmızılar*” (inqilabçılar). Uşaqların nitqində: *bizimkilər, onlar*. **Sintaktik sözdüzəltmə** – Dildə mövcud olan sintaktik modellər əsasında mürəkkəb sözlər düzəldilməsi. Tabesizlik üzrə mürəkkəb sözdüzəltmə. İkinci növ təyini söz birləşməsi əsasında mürəkkəb sözdüzəltmə. **Sintaktik-morfoloji sözdüzəltmə** – Söz birləşməsi üzərinə şəkilçi əlavə etməklə bütöv vahidin mürəkkəb sözə çevrilməsindən ibarət sözdüzəltmə: on illik (onillik); iki dil-li (ikidilli); soyuq qan-lı (soyuqqanlı). Belə vahidlər “düzəltmə-mürəkkəb sözlər” adlanır. İngilis dilində: blue eue +(e)d →blue eued. **Sözdüzəltmə əsası** – Bir dilin sözdüzəltmə əsasını təşkil edən struktur-morfoloji xüsusiyyətlərin məcmusu. **Sözdüzəltmə morfologiyası** – Yeni sözlər düzəltmək üsullarından bəhs edən morfologiya bölməsi. **Fonetik-morfoloji sözdüzəltmə** – Sözün fonetik tərkibinin və vurğunun yerinin dəyişməsi şəklində baş verən sözdüzəltmə. S.Vurğunun pyeslərində vokativ söz kimi *şahim* sözü buna misal (səs tərkibi və vurğunun yeri dəyişir) ola bilər. Tarixən “*xanım*”, “*bəyim*” vahidləri də morfoloji sözdüzəltmə nəticəsi hesab olunur.

Sözdüzəltmə dilçiliyin nisbətən yeni sahəsidir. Lap bu yaxınlara qədər sözdüzəltmə ilə əlaqədar olan məsələlər morfologiyada öyrənilirdi. Son vaxtlar isə sözdüzəltmə müs-

təqil bilik sahəsinə çevrilmişdir. Sözdüzəltmə yeni sözlərin əmələgəlmə üsulları haqqında və onları əmələ gətürən maddə vasitələr haqqında təlimdir.

Dilçiliyin xüsusi bir sahəsi olan sözdüzəltmə elmi həm də sözlərin tərkibini, qohum sözlər arasında əlaqələri öyrənməklə məşğul olur. Beləliklə, “sözdüzəltmə” termini üç müxtəlif və bir-biri ilə əlaqədar hadisələri əhatə edir. Bunların fərqi müəyyənləşdirmək üçün nəzərdə tutmaq lazımdır ki, sözlərin nitq prosesində yarandığı fikri səhvdir və qəbul edilməməlidir.

Dilçiliyin digər sahələrinə nisbətən sözdüzəltmə sahəsində sinxronik və diaxronik təsvir prinsiplərini fərqləndirmək daha çətindir. Çox zaman canlı işləklidən qalan, artıq fəallığını itirmiş, sözdüzəltmə modeli üzrə düzəlmiş olan sözlər uzun müddət yaşamaqda davam edir. Ona görə də düzəltmə sözlər içində nəinki çoxlu sözdüzəltmə arxaizmləri vardır, habelə elə vahidlər vardır ki, onlar nitq prosesində yaranmır. Hər hansı digər sahəyə nisbətən sözdüzəltmə sahəsində nitq faktlarını dil hadisələrindən ayırmaq çətindir, yəni söz işlətmə ənənəsi və normalarını sistemlilik faktorundan ayırmaq çətindir. Dilin sistemi ilə bu sistemdən kənar hadisələr, müntəzəm və təsadüfi səciyyəli hadisələr, düzgün və “səhv” hadisələr arasında həddlər o qədər də dəqiq və müəyyən deyildir.

Sözdüzəltmə çoxcəhətli xüsusiyyətlərə malik olub, dilin leksikası, morfoloqiyası, sintaksis, semantikas, fonetikas və s. ilə əlaqədardır.

Dilçiliyin müstəqil bir şöbəsi olan sözdüzəltmə yeni sözlərin düzəldilməsi üsullarını araşdırır. Yeni sözlər düzəlməsində iki cəhəti fərqləndirmək zəruridir: a) nitqdə yeni sözün fəal sözdüzəltmə modeli üzrə düzəlməsi və b) düzəl-

miş sözün dildə sabitləşməsi, ictimai-zəruri lüğət vahidi keyfiyyəti kəsb etməsi. Birinci hal – sözdüzəltmə modeli əsasında yeni söz düzəlməsini sözdüzəltmə mexanizmi adlandırmaq olar və onun strukturunu müəyyənləşdirmək mümkündür. İkinci hal – yeni sözün sabitləşməsi isə uzun sürən prosesdir və struktur təsvir çərçivəsinə sığır.

Düzəltmə sözlərin əsas hissəsi şəkilçilər vasitəsilə düzəlmiş olur. Belə sözdüzəltmə həmişə müəyyən sözdüzəltmə modellərinə əsaslanır.

SÖZDÜZƏLTMƏ ÜZRƏ TƏHLİL – Sözün morphem tərkibini izah etməkdən ibarət təhlil. Bu təhlildə sözün hansı sözdən düzəldiyi göstərilir, şəkilçilər qeyd olunur. Sıralanan morphemlər ardıcıl şəkildə bir-bir şərh edilir. Mürəkkəb sözlərdə komponentlərin hansı nitq hissəsinə məxsus olduğu göstərilir, hansı sintaktik əlaqə əsasında birləşdikləri nəzərə çarpdırılır.

SÖZİŞLƏTMƏ – Nitqdə sözlərdən istifadə edilməsi (sözləri seçmə və birləşdirmə, əlaqələndirmə) qaydaları.

SÖZ YARADICILIĞI – Əsasən mövcud morphem və ya sözlərin yeni tərzdə birləşdirilməsindən, çox az halda isə yeni səs birləşməsindən ibarət söz yaratma. *Sənətkarın söz yaradıcılığı. Söz yaradıcılığı məsələləri.*

Söz yaradıcılığı (derivatologiya) bəhsi əslində həm morfologiya ilə, həm də leksikologiya ilə əlaqədardır. Morfologiya fənni kimi söz yaradıcılığında sözün morfoloji strukturu (quruluşu) öyrənilir. Lakin söz yaradıcılığı elmi sözün bu morfoloji strukturuna dilin nominativ vəsaiti kimi baxır. Morphemlər ilə məşğul olduğu üçün söz yaradıcılığı morfologiyaya daxildir. Nominasiya (adlandırma) nəzəriyyəsi ilə əlaqədar olduğu üçün söz yaradıcılığı leksikologiyaya daxildir.

SÖZ YUVACIĞI – Eyniköklü sözlər qrupu. Məsələn, *gül, güləb, güləbz, gülgəz, güllüstan, gülsüz, gülcü, güllü, güllük, güleşən ...*

“SÖZLƏR VƏ ŞEYLƏR” MƏKTƏBİ – XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində meydana gəlib inkişaf edən dilçilik cərəyanı. Hələ XIX əsrin sonlarında H.Şuxardt sözlərin tarixini bu sözlərin ifadə etdikləri əşyaların tarixi ilə birlikdə tədqiq etmək lazımdır – prinsipini irəli sürmüşdür. 1912-ci ildə onun “Şeylər və sözlər” kitabı nəşr olundu ki, burada həmin cərəyanın məqsədi və tədqiqat metodu geniş əsaslandırılmışdır.

H.Şuxardt göstərir ki, etimoloji təhlildə gənc qrammatiklər kimi hərəkət etmək, yəni yalnız səs qanunlarını və az-çox məna bənzərliyini nəzərə almaq kifayət deyildir. Burada həm də sözlərin əks etdirdiyi əşyaların, maddi-mədəni amillərin tarixi də mütləq öyrənilməli, nəzərə alınmalıdır.

1909-cu ildən başlayaraq Avstriya dilçi alimi Rudolf Meringer bir neçə əməkdaşla birlikdə “Wörter und Sachen” (“Sözlər və şeylər”) adlı jurnal nəşr etməyə başlamışdı ki, həmin cərəyanın adı da buradan götürülmüşdür. Həmin cərəyan sonralar bir sıra məsələlərdə dilçilik coğrafiyası və təcrübi fonetika ilə birləşmişdi. Odur ki, dialektografyanın (dilçilik coğrafiyası) inkişafında da bu məktəbin mühüm rolu olmuşdur.

SÖZLÜK – Lüğətlərdə müxtəlif cəhətlərdən izah olunan sözlərin siyahısı; lüğətdə baş sözlərin məcmuyü. *Lüğətin sözlüyü.*

SÖZÜN DAXİLİ FORMASI – Sözüün səs cildinin müvafiq məna ilə motivləşməsini əks etdirən morfoloji tərkibi. Sözüün daxili forması “nə üçün belə deyilir?” – sualına cavab verir. Düzəltmə və mürəkkəb sözlər daxili formaya malik

sözlərdir. İlkən sadə sözlər işə bu formadan məhrumdur. Çünki bunlarda sözün səs cildi ilə mənasının əlaqəsi tam şərti və ixtiyaridir.

SÖZÜN FORMASI – 1. Sözün qrammatik forması, qrammatik forma. *Cəm forma. Keçmiş zaman forması. Yiyəlik hal forması. Şərt forması. Təkrar forma. İntensiv forma.* 2. Sözün əsas və formal hissələrə bölünmə xüsusiyyəti. Sözün daxili forması. Sözün qrammatik forması (Bax: Qrammatik forma). Sözün əsas forması. 3. Bax: Söz-forma.

SÖZÜN FUNKSİYALARI – Leksik vahidlərin aktuallaşmasının, nitq prosesində işlədilməsinin məqsəd və vəzifələri. Sözün başlıca funksiyaları bunlardır: **Sözün deyktik (deyxis) funksiyası** – Sözün işarə etmə, göstərmə funksiyası. **Sözün estetik funksiyası** – Sözün bədii ifadə vasitəsi olması funksiyası. **Sözün kommunikativ funksiyası** – Sözün bir müstəqil ünsiyyət vasitəsi, habelə informasiya vasitəsi olması. **Sözün kumulyativ funksiyası** – Sözün obyektiv aləm haqqında insan biliyini özündə cəmləşdirməsi, mühafizə edib saxlaması funksiyası. *Nəsillərin əldə etdiyi bütün biliklər söz vasitəsilə yaddaşlarda həkk olunur.*

SÖZÜN FRAZEOLJİ-BAĞLI MƏNASI – Sözün yalnız frazeoloji birləşmə daxilində kəsb etdiyi məna: *əcəl-mayallaq olmaq; ağzını yabana qoymaq; şunu götür, şunu qoy.*

SÖZÜN LEKSİK MƏNASI – Təfəkkürdə sözün səs tərkibinin əksi ilə müvafiq əşya və hadisənin əksi arasında mövcud olan əlaqə. Sözün leksik mənası o sözün məzmununu təşkil edir. Leksik məna sözün özündə (söz kökündə, əsasda) mövcud olur. Söz kökündə ifadə olunan məna əşyavi məna adlanır, sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə ifadə olunan mənaya derivation məna deyilir. Bir əşya, alət adı kimi *gözlük* sözü iki hissədən ibarətdir: sözün kökü *göz-ün* bildir-

diyi əşyavi məna və *-lük* şəkilçisinin bildirdiyi derivasion məna.

SÖZÜN MƏNALI HİSSƏSİ – Sözün leksik mənasını əks etdirən hissəsi. Adətən, söz kökləri və düzəltmə sözlər (sözdəyişdirici şəkilçilər yox) sözün mənalı hissəsini təşkil edir.

SÖZÜN MORFOLOJİ ÜZVLƏNMƏSİ – Sözü təşkil edən morfemləri müəyyənləşdirmə, fərqləndirmə.

SÖZÜN MÜRƏKKƏBLƏŞMƏSİ – Bir morfemin sonralar iki morfem şəkli alması. Müasir dilimizdə iki morfemdən ibarət bayquş sözü əslində *piku//biqu//beku//bayqu* şəklində inkişaf yolu keçmişdir.

SÖZÜN NOMİNATİV (MÜSTƏQİL) MƏNASI – Şüurda obyektiv aləmə məxsus əşya və hadisələrin əksi ilə bilavasitə əlaqədar olub, onu əks etdirən məna: *kitab, gözəl, gəzmək, yeddi, mən, cəld*. Nominativ mənalı sözlər adətən sərbəst söz birləşmələrinin tərkibində çıxış edir.

SÖZÜN PARÇALANMASI – Morfemlər arasında hüdudun itməsi nəticəsində əvvəlki morfemin yeni şəkil (bəzən həm də yeni məna) kəsb etməsi.

Dilimizdə “öz” əvəzliyi *kənduzi* söz-formasının parçalanması ilə meydana çıxmışdır. Qədim mənbələrdə belə formalar işlənirdi: “*Qorxdum...kənduzini urasan, həlak olasan*” (Kitabi-Dədə Qorqud”).

Nitqi-əşya kəndü söz söylər ayan,

Kəndü-kəndü zatini eylər bəyan.

*Hər sifətdən xali etmiş **kənduzin,***

Kəndü-kəndü üzünə tutmuş üzün (Nəsimi).

Tarixən dilimizdə geniş miqyasda işlənən *kənduzi* sözündən “kəndü” və “öz”(i) vahidləri yaranmışdır. *Əmirzadə* sözünün parçalanmasından *mirza* sözü meydana çıxmışdır.

Sözün parçalanması türk dilləri üçün o qədər də səciyyəvi deyildir. Lakin bir sıra alınma sözlərdə xalq etimologiyası qanunu təsiri ilə belə hadisə özünü çox göstərir. Dilimizdə *pasport* sözü “baş bilet” şəklində parçalanmışdır (Bax. “Bakı” qəzeti, 19.XI. 69).

SÖZÜN SADƏLƏŞMƏSİ – İki morfemin birləşməsindən düzələn sözün tədricən bir morfemdən ibarət vahidə çevrilməsi. Məsələn, *gətir, apar, barış* sözləri müasir dövrdə bir morfem hesab olunur, əslində isə bunlar *gəl-tir, al(ıp)bar, bar-ış* morfemlərinin birləşməsi ilə düzəlmişdir.

“Sözün sadələşməsi” terminini dilçiliyə görkəmli rus alimi V.A.Boqoroditski gətirmişdir.

SÖZÜN SİNTAKTİK-BAĞLI MƏNASI – Yalnız müəyyən cümlə üzvü funksiyasında işləndikdə sözün kəsb etdiyi məna. Məsələn, “ayağına yazmaq” tərkibində *ayağına* sözünün mənası sintaktik bağlı mənadır.

SÖZÜN STRUKTUR DƏYİŞMƏLƏRİ – Zaman keçdikcə maddi səs tərkibində baş verən dəyişikliklər. Bu dəyişikliklərin üç növü vardır: *sözün sadələşməsi, sözün parçalanması, sözün mürəkkəbləşməsi*.

SÖZÜN TƏRKİBİ – Sözün morfoloji quruluşu, onun morfem tərkibi.

SÖZÜN VARIANTLARI – Eyni morfem tərkibi sabit qalmaqla sözün hər hansı bir cəhətdən (aksentə görə, morfoloji tərkibcə, habelə orfoepik, semantik, fonematik cəhətdən) dəyişməsi. **Sözün aksent variantları** – Yalnız vurğu ilə əlaqədar olan variantlar: kilo'metr-kilome'tr, nekro'loq-nekrolo'q, üçün-üçün. **Sözün morfoloji variantları** – Əsasən şəkilçilərlə əlaqədar təzahür edən variantlar: qorxaq-qorxacaq, dünən-dünənnəri, gedə bilmərəm-gedəmmərəm, sonra-sonradan-sonradannan. **Sözün orfoqrafik variantları** – Ədəbi di-

lin müəyyən mərhələsində sözün müxtəlif tərzdə yazılışı: meyid-meyit, çarşab-çarşov-çadırşəb, küzəm-güzəm. **Sözün orfoepik variantları** – Sözün tərkibində səslərin müxtəlif keyfiyyətdə tələffüzü ilə əlaqədar variantlar: Azərbaycan – Azərbaycan (əvvəlki “a” səsini uzatmaqla), gamış-camış, sıldırım-şıldırım. **Sözün semantik variantları** – Çoxmənalı sözün müxtəlif mənalاری: dil uzatmaq-əl uzatmaq-söz uzatmaq-hana uzatmaq- vaxtını uzatmaq-boynunu uzatmaq-ayağını (yorğanına görə) uzatmaq. **Sözün sözdüzəltmə variantları** – Morfemlərin əvəzlənməsi ilə meydana gələn variantlar: tələsik-tələm-tələsik, beşatılan-beşaçılan-beşatan, keçisaqqal-təkəsaqqal, balabançı-balabançalan. Sözün fonematik variantları – Sözün səs tərkibinin dəyişməsi ilə baş verən və onu morfoloji tərkibini dəyişməyən variantları; dram-drama, fonem-fonema, bəlkə-bəlkəm, məndən-mənnən, cəviz-cəviz-cövüz- cöyüz. **Sözün xəfif (müxəffəf) variantı** – Sözün yüngülləşdirilmiş bu və ya digər səsi və ya səs birləşməsi atılmış forması: *pərşan-pərişan, donuz-donquz, tütək-tütəng, tülək-tüləng, sora-sonra, mürvət-mürüvvət. Uydum da peyəmbərlərə, qanunə, kitabə, Duydum yenə qəsvət* (H.Cavid).

SÖYLƏM – Müəyyən fikir, anlam ifadə edən ünsiyyət vahidi. Söyləm cümlənin nitqdə reallaşması kimi cümləyə uyğun gələ bilər, habelə cümlənin sxemlərinə sığmaya da bilər. Xüsusilə danışıq dilində söyləm cümlədən daha geniş miqyas alır. Dialoqda cavab replikaları, söz-cümlələr söyləmlərə daxildir: *Məni sevirsən? – Mirəm* (S.Rəhman).

SÖYÜŞ SÖZLƏRİ – Müəyyən narazılıqla əlaqədar olan kobud,təhqiramiz, ədəbsiz sözlər. Məsələn, Aşiq Ələsgərin şeirlərində *çal köpək, özü himarın tayı, himarın dünbündə lağəri-məkəs* kimi sözlər işlədilmişdir.

SPELEONİM – Yerin altında təbii şəkildə meydana gələn mağara, kaha, uçurum, quyu, labirint, yeraltı yol, yeraltı çay, axın, şlalə kimi varlıqların xüsusi adı. *Anatoli gölü. Abxaziya salonu. Gürcüstan salonu* (İveriya dağlarında). *Siqalar mağarası. Raymond uçurumu. Vetra quyusu. Padirak çayı. Quey di Er kahası, Azıx mağarası.*

STANDARTLAŞMA – Tələffüzdə, dil vahidlərinin strukturunda, morfoloji dəyişmə üsullarında müxtəlif variantların ləğv edilib, vahid şəklə salınması. Əsas variantı elmi əsaslarla işləyib hazırlamaq nəticəsində dildə çox mühüm olan norma məsələsi əldə edilə bilər. Ədəbi dilə bəzən standartlaşmış dil də deyilir.

STATİK SAMİT – Öz keyfiyyətini itirmədən uzana bilən samit.

STATİKA – Dil hadisələrinə onların tarixən dəyişməsi, inkişafını nəzərə almadan yanaşaraq izah etmə. Adətən, “dinamika” termini ilə qarşılaşdırılır.

STRUKTUR – 1. Xüsusi və səciyyəvi sxemi olan leksik-qrammatik vahid. Morfoloji struktur. Leksik struktur. Sintaktik struktur. **Nüvə struktur** – Dilin ən sadə sintaktik modeləridir ki, mətnədə bunların ən müxtəlif transformları təzahür edə bilər. **Struktur əlamət** – Bax: Qrammatik əlamət. 2. Bax: Quruluş. **Analitik struktur** – Analitik morfologiyaya malik olması ilə səciyyəyə qrammatik sistem. **İsmi struktur** – Nitqdə təsriflənmiş feillərin işlənməməsi və ya çox az işlənməsi ilə səciyyəyə qrammatik struktur. **Sintetik struktur** – Flektiv morfologiya üstün yer tutan qrammatik sistem. **Feili struktur** – Nitqdə təsriflənmiş feillərin üstün yer tutması ilə səciyyəyə qrammatik struktur.

STRUKTURALİZM CƏRƏYANI – XX əsrin sonlarında formalaşan dilçilik cərəyanı. Bu cərəyanın fəlsəfi əsası “qəş-

talt-psixologiya" və "bihevizorizm" ("davranış psixologiyası")dır. Strukturalizmin London məktəbinə həm də məşhur sosioloq və etnoqraf B.Malinovskinin güclü təsiri olmuşdur.

Əsas strukturalizm məktəbləri bunlardır: Praqa (funksional) məktəbi, Kopenhagen (qlossematika) məktəbi, Amerika (deskriptiv) məktəbi, London məktəbi və Moskva məktəbi. Müxtəlif strukturalizm məktəblərinin, xüsusən Praqa məktəbinin linqvistik əsasını F.F.Fortunatovun, İ.A.Boduen de Kurteneenin və F.de Sössürün ideyaları təşkil edir.

Bu cərəyan dili "özlüyündə və özü üçün" mövcud olan bir hadisə, qapalı struktur hesab edir. Ona görə də dili daxildən tədqiq etmə cəhdi, dilxarici amillərə etinasızlıq özünü göstərir.

Strukturalizmə görə, dilçilik elmi dildaxili hadisələri öyrənməlidir və digər elmlərin köməyinə ehtiyacı yoxdur.

Dil mücərrəd işarələr sistemi hesab olunur. Dilçinin əsas işi dil faktlarını deyil, bu faktların əlaqələrini öyrənməkdir. Başlıca məqsəd isə dil strukturunun tədqiq edilməsidir. Müxtəlif məktəblər isə bu "struktur" terminini müxtəlif şəkildə başa düşürlər. Strukturalistlər dili bütöv sistem hesab edirlər ki, bu bütöv sistem daha kiçik sistemlərdən (səviyyələrdən) təşkil olunur. Həmin bu kiçik sistemlər arasında iyerarxiya asılılığı özünü göstərir. Dil səviyyələri izomorfdur, yəni eyni cür qanunauyğunluqlara malikdir və buna görə də hamısını eyni metodla tədqiq etmək olar.

F.de Sössürün təsiri ilə strukturalistlər dili substansiya yox, forma hesab edirlər. Dilin səs tərkibini ikinci dərəcəli hadisə kimi qələmə verirlər. Onların fikrincə, məzmun-dil hadisəsi deyildir; məzmun dilə dəxli olmayan ekstralingvistik hadisələrlə əlaqədardır. Nəticə etibarilə strukturalizmin xüsusən daha çox formalist olan məktəblərini linqvistik təhlildə mənadan sərf-nəzər etməyi tələb edirlər.

Dilin aşağıdakı təsvir metodlarından istifadə etmələrinə görə müxtəlif strukturalizm məktəbləri arasında bir ümumilik, müştərəklik vardır: sinxronik tədqiqata üstünlük vermək, tədqiqatda riyazi məntiq simvollarını, sübutetmənin deduktiv metodlarını tətbiq etmək; dilə sintetik yox, analitik yanaşmaq; seqmentasiya; (substitusiya, qarşılaşdırma, distribusiyaya metodlarından, habelə vasitəsiz iştirakçılar üzrə təhlildən istifadə etmək; dil vahidlərini təsnif etmək).

STRUKTUR ÜNSÜR – Əsasən türk dillərində ən sadə təqlidi söz köklərinə qoşulub onlarda kəmiyyət modifikasiyası yaradan köməkçi morfem. Struktur ünsür ya bir səsdən (*-şır-r, şır-p, şar-t, taq-q*), ya da bir hecadan *-il, -il, -ul, -ül* və ya *-ır, -ir, -ur, -ür* ünsürlərindən (*gupp (-ul), xım/-ır/-xım/-ır, əf/-il/-əf (-il)* və s.) ibarət olur.

SUAL – Danışana izah edilməsi lazım hesab olunan və ya dinləyəni naməlum şey barədə məlumat verməyə təhrik edən ifadə tərzii. **Alternativ sual** – İki mövcud imkandan yalnız birini təsdiq etməyi dinləyənə təklif edən sual: *Çoxdur, ya az?* **Vasitəsiz sual** – Dinləyəndən müstəqim tərzdə məlumat almaq məqsədi ilə verilən sual. **Vasitəli sual** (suala sual) – Cavab əvəzinə verilən sual: – *Gedirsən?* – *Bəs necə?* **Dəqiqələşdirici sual** – Cümlədə müəyyən üzvə verilən sual: kimi istəyirsən? **Əvəzlikli sual** – Tərkibində sual əvəzliyi olan sual. *Kim deyir, nə deyir, necə deyir?* **İkili sual** – Tərkibində müxtəlif hallrda işlənən iki sual əvəzliyi olan sual: *Kimə kimdən deyirsən?* **Məsləhət sualı** – Öz- özü ilə götür-qoy edərkən işlənən sual: *Görəsən yazım, yazmayım?* **Nidalı sual** – Sual tərzində işlənmiş nida: *Mənni qayıdım? Bunu görməzsən.* **R ritorik sual** – Emosionallıq yaratmaq və ya diqqəti cəlb etmək məqsədi ilə işlənən sual: *Kim bilir, neçədir tarixin yaşı?* (S.Vurğun). **Tam sual** – Sual şəklində işlənən, yaxud cavab almaq üçün yox, fikrini təsdiq üçün işlənən ifadə:

Axı sən də orada idin? Təsdiqli sual – Təsdiq cümləsi şəklində, lakin sual intonasiyasına malik sual: *Gəlirsən? Gedək? Sual sözləri* – Sual ifadə etmə funksiyasına görə bir-birinə yaxın olan sual əvəzlilikləri və sual hissəcikləri. **Sual işarəsi** – Sual cümləsindən sonra qoyulan durğu işarəsi. Bundan əlavə həmcins üzvlü sual cümlələrində hər üzvü müstəqilləşdirmək, nəzərə çarpdırmaq istədikdə onlardan sonra da sual işarəsi qoyulur....*Kimdir müqəssir? Yaşadaraq öldürən, öldürərək yaşadan, sevrək parçalayan, parçalayaraq sevrən ali qanlı səfillər padşahu Oqtay Eloğlumu? Bu zavallı, günahsız yavrumu? Əski mühitin bu zavallı heykəlimi və yaxud alman dahisi böyük Şiller özümü? (C.Cabbarlı).* Başqasından sitat verərkən bu sitatda şübhə oyadan, narazılıq doğuran söz və ifadələrdən sonra da sual işarəsi qoyulur.

SUAL CÜMLƏSİ – Sual məqsədi ilə (sual verib cavab almaq məqsədi ilə) işlədilən cümlə. Kommunikativ baxımdan sual cümləsi nəqli, əmr və nida cümlələrinə qarşı qoyulur. **Əsil sual cümləsi** – Real şəkildə cavabı gözlənilən, cavabı verilməli olan sual cümləsi: - *Nə xəbər var, Məşədi? (M.Ə.Sabir).* **Təsdiq sual cümləsi** – Müsahibə deyilən sual cümləsidir ki, cavabının mütləq təsdiq olunacağı gözlənilir: - *Birisi də orada mənə meymun demədi? – Dedi (Ü.Hacıbəyov).* **İnkâr-sual cümləsi** – Sual tərzində inkari məzmun bildirən cümlə: - *Bəs mənim gözlərim kordur? (Ü.Hacıbəyov).* **Əmr-sual cümləsi** – Sual vasitəsilə bir işə təhrik etmə məqsədi güdən cümlə: *Bəs evə niyə gəlmirsən? (Ə.Vəliyev).* *Qapımızdan sovuşursan; Bizə niyə gəlmirsən? (Mahnıdan).* **Ritorik sual cümləsi** – Sual formasında təsdiq və inkari məzmun ifadə edən, cavab tələb etməyən cümlə. Sual cümlələrinin qrammatik vasitələri bunlardır: 1. Sual intonasiyası (sualın mənası ilə bağlı olan söz yüksək tonda tələffüz edilir). 2. Söz sırası (adətən, sualın əlaqədar olduğu söz cümlənin əvvəlində işlənir). 3. Sual sözləri (sual əvəzlilikləri, sual zərfləri, sual ədatları).

SUBSTANTİVLƏŞMƏ – Başqa nitq hissələrinə məxsus sözlərin ismə çevrilməsi. Adətən belə sözlər əşyanın əlamətini, keyfiyyətini, miqdarını və s. əks etdirməkdən çevrilib bilavasitə əşyanın özünü əks etdirməyə başlamış olur. *Yaxşı yaxşıya uğrar, yaman yamana yetər* (M.Füzuli). *Üçdə alacağı yox, beşdə verəcəyi. Əmması var. Natamam substantivləşmə* – Atılmış isim (təyinlənən) asanlıqla bərpa oluna bilən substantivləşmə: *Hər yetən gözələ gözəl demərəm* (M.P.Vaqif). **Tam substantivləşmə** – Sifətlərin qəti olaraq ismə çevrilməsindən ibarət substantivləşmə: *toxucu, əyirici, pambıqçı, sağıcı, ölü, subay, kor, keçəl*.

Tam substantivləşən sözlər dilin lüğət tərkibinə daxil olur, semantik sözdüzəltmə vasitəsi hesab edilir. **Şerti substantivləşmə** – Yalnız müəyyən mətnədə, situasiyada sözün atılması ilə yaranan substantivləşmə. *Qaralar geyibsən, yasadır başın* (“El şairləri”). *Qaraya-göyə batasan* (Ə.Sadiq). *Ağlar nə istəyir bu qaralardan* (S.Vurğun).

SUBSTITUSİYA – 1. Deskriptiv dilçilikdə dil vahidlərinin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirməkdə əsas metoddur. Həmin məqsədlə dil vahidləri qarşılıqlı şəkildə əvəz edilməklə (bir vahidin yerinə başqası işlədilməklə) onların funksional xüsusiyyətləri, müəyyən qrupları (sinifləri) üzə çıxarılır. *Sintaktik-substitusiya*.

Fonetik substitusiya, adətən başqa dillərdən keçən sözlərdə özünü göstərir. Məsələn, rus dilində (h) səsi olmadığından başqa dillərdən keçən sözlərdə bu səs özünü göstərdikdə məxrəc etibarilə ona ən yaxın (q) və (x) ilə əvəz olunur: Heine – Гейне. Alman dilində (j) səsi olmadığından başqa dillərdən keçən sözlərin tərkibindəki bu səs məxrəc etibarilə ona yaxın (ş) ilə əvəz olunur: *Voronej – Voroneş*.

2. İfadə (səslənmə, forma) planında variantların qarşılıqlı nisbəti; ifadənin (səslənmə, forma) iki ünsürü arasındakı elə

nisbətdir ki, bunların birinin digəri ilə əvəz edilməsi həmin ünsürlərin əks etdirdiyi məzmununda (mənada) müvafiq dəyişikliyə səbəb olmur. Məsələn, “Kimi deyirsən, de görüm” və “de görüm kimi deyirsən” birləşmələrini müqayisə et. Habelə: *sımsırıq-musmırıq; gedirlərdi – gedirdilər* və s.

SUBSTRAT – İki dilin çarpazlaşması nəticəsində qalib dilin tərkibində qalan məğlub dil ünsürləri. *Substrat hadisəsi*. Substrat hadisəsi adətən dillərin uzun müddətli qarşılıqlı əlaqələri nəticəsində baş verir. Məsələn, hind dillərində qədim dravid dili substratı. **İctimai (kollektiv) substrat** – Bir dildə danışan adamların əsas (köklü, yerli, əsil) tərkibi.

“Substrat” terminini dilçiliyə 1821-ci ildə Bredsford gətirmişdir.

SUBYEKT – 1. Hökmün predmeti, məntiqi mübtəda. **Məntiqi** subyekt – Bax: Məntiqi mübtəda. Psixoloji subyekt – Bax: Psixoloji mübtəda. 2. Qrammatik mübtəda. Qrammatik subyekt.

SUBYEKTİV – 1. Subyektə aid, subyekt üçün səciyyəvi. *Subyektiv sözişlətmə. Subyektiv izahat*. 2. Danışanın fərdi istək və arzuları, emosiyaları ilə əlaqədar olan. *Subyektiv məna*.

SUFFIKSOİD – Şəkilçi yerinə keçmiş (ümumiləşmiş) olan kök morfem. Məsələn, *-xana* (*çayxana, çapxana, kitabxana, dərmanxana, boyaqxana*), *-namə* (*əmrnamə, xahişnamə, xasiyyətnamə, həbnamə, vəsiyyətnamə*), *-pərvər* (*vətənpərvər, əməlpərvər, ruhərvər*), *-şünas* (*ədəbiyyatşünas, dilşünas, tarixşünas, hüquqşünas*).

SUPERSTRAT – Yerli xalqın dilində gəlmə xalqın dilinin ünsürləri, izləri. Məsələn, bolqar dilində bulqarizmlər (türk dilləri ailəsinə mənsub bulqar dilinin ünsürləri) yerli slavyan dilinə daxil olmuş superstratdır. Bolqar və Bolqariya sözlərini misal göstərmək olar.

Başqa misal: ingilis dilinin həm lüğət tərkibində, həm də qrammatik quruluşunda Normand dili ünsürləri – superstrati çoxdur. “Superstrat” terminini işlətməyi 1932-ci ildə Romada roman dillərinə həsr olunmuş konqresdə V.Vartburq təklif etmişdir.

SUPPLETİV – Suppletivizm yolu (üsulu) ilə yaranmış, düzəlmiş. *Suppletiv forma. Suppletiv feil.*

SUPPLETİVİZM – Eyni sözün formalarının müxtəlif köklərdən (əsaslardan) düzəlməsindən ibarət qrammatik vasitə. Hind-Avropa dilləri üçün daha səciyyəvidir. Şəxs əvəzliliklərinin tək və cəm formaları müxtəlif sözlərdən ibarət olur: Я- мы, ты- вы, Jch – Wir, Oh – Jhr; sifət dərəcələri mxtəlif sözlərdən ibarət olur: хороший- лучший, gut – besser; feilin zamanları müxtəlif sözlərdən ibarət olur.

SUPRASEQMENT FONEMLƏR – Tək-tək səslər şəklində təzahür edən seqment fonemlərdən fərqli olaraq sözün bütün saiflərini (bəzən də samitlərini) müqayisə etməklə meydana çıxarılan, bir növ digər fonemlərin fəvqündə duran (supra latınca “üstündə” deməkdir) fonemlər. Bura *vurğu fonemi, ton fonemi* və *əlaqələndirmə fonemi* daxildir. Vurğu fonemi sözlərin vurğuya görə fərqləndirilməsinə xidmət edir: *bağlam'a-bağla'ma, oxucu'm-oxu'cum...* Ton fonemi sözlərin müxtəlif tonda tələffüzünün məna dəyişilməsinə səbəb olmasıdır. Bu fonem ən çox Çin dili üçün səciyyəvidir. Əlaqələndirmə fonemi sözləri, söz birləşmələrini, cümlələri fərqləndirməyə xidmət edir. Məsələn, *bir, iki, üç, dörd, beş* deyib dayandıqda *dörddən* sonra ton dəyişilir. Supraseqment ünsürlər (vurğu, ton və əlaqələndirmə fonemi) bir-biri ilə əlaqədar olub intonasiyanı təşkil edir və seqment fonemlərdən fərqli məna kəsb edir. Ona görə də bu ünsürləri bəzən morfemlərə aid edirlər.

SÜNİ AD – Təbii adlandırılma prosesindən təcrid olunan, süni yolla yaradılan hər hansı xüsusi ad.

Toponim: *İtqapan kəndi, Danabaş kəndi* (C.Məmmədəquluzadə), *Dəcəlabad* (Ə.Haqqverdiyev), *Hacıxana* (M.Ə.Sabir), *Azyazpoz idarəsi* (Anar); antroponim: *Marlen* (Marks və Lenin), *Şekmaq* (Şekspir və “Maqbet”), *Xanifiz* (Xaqani, Nizami, Füzuli), *Fəzəş* (Fərman-Zərifə-Şirzad), *Maroen* (Mars-Venera); zoonimlər: *Siçan bəy, Tülkü lələ, Tıq-tıq xanım, Cik-cik xanım* (A.Şaiq) və s.

Azərbaycan onomastikasında süni adlara ən çox bədii ədəbiyyatda rast gəlmək olur. Adətən süni adlar təbii adlar formasında meydana gəlir. Lakin burada həmin növdən olan adın leksik-semantik ardıcılığı, eyni zamanda o adın fonetik və morfoloji prosesinin təbii inkişafı pozulur.

SÜNİ DİLLƏR – Təbii dillərin ünsürlərindən düzələn və beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi funksiyasında işlənilmək üçün nəzərdə tutulan dillər: esperanto, ido, volapyuk, interlingva, oksidental, novial, acuvanto, universalqlot və s. Süni dillərdən ən çox yayılanı esperantodur. Esperantonun əlifbası 28 hərfdən ibarətdir ki, onlardan da beşi saitdir. Qrammatikası sadə olub, 16 qaydası var. Bu qaydalarda heç bir istisna yoxdur. Bir neçə saat ərzində həmin dili öyrənmək mümkündür. Bəziləri Esperantonu rəsmən beynəlxalq dil kimi qəbul etməyi tələb edirlər.

SÜRTÜNƏN SƏSLƏR – Danışığ üzvlərinin bir-birinə yaxınlaşması ilə əmələ gələn küylü səslər. Azərbaycan dilində: (f), (v), (s), (z), (ş), (j).

SÜZGÜN SAMİTLƏR – Sonor samitlərdən (l) və (r).

Ş

ŞƏCƏRƏ (NƏSİL ŞƏCƏRƏSİ) NƏZƏRİYYƏSİ – Alman alimi A.Şleyxerin irəli sürdüyü və onun fikrincə, dillərin bir-birindən ayrılıb uzaqlaşması prosesini izah edən nəzəriyyə. A.Şleyxer göstərir ki, ulu Hind-Avropa dili iki budağa: a) slavyan-baltik-german budağı və b) Hind-İran-yunan-alban-italyan budağına – bu budaqlar da özlüyündə daha kiçik budaqlara parçalanmışdır. Nəticədə eyni bir kökü olan “ağac” və onun “budaqları” meydana çıxmışdır. Sonralar A.Şleyxerin həmin nəzəriyyəsinə qarşı onun tələbələrindən A.Şuxardt “coğrafi tarazlaşdırma nəzəriyyəsi”ni, İ.Şmidt isə “dalğalar nəzəriyyəsi”ni irəli sürmüşdür.

ŞƏXS ADI – Fərdi antroponim növü. Azərbaycan antroponimikasında – 1. İnsan anadan olarkən ona verilən əsas, rəsmi ad və ya bəzən yaşlı adamın adını dəyişdirərkən özü üçün seçdiyi ad. 2. Xüsusi şəxs adının qeyri-rəsmi forması: Zərifə – *Zoya*, Fəridə – *Fira*, Zemfira – *Zema*, Yusif – *Yoska*, İbrahim – *İbiş*, Züleyxa – *Zulya*, Qürbət – *Qürbətçik*, Ədilə – *Edilya*, Elmira – *Ema*, Rübabə – *Ruba*. **Az işlənən şəxs adı** – Müxtəlif səbəblərə görə insanlara çox nadir hallarda verilən ad: *Bətura*, *Fəxrəntac*, *Həvva*, *Aftil*, *Bələmi*, *Bəhmənyar*, *Əbdüləzəl*, *Məmmədiyyə*. Az işlənən adların işlənmə dərəcəsi müxtəlif ictimai quruluşlarda, müxtəlif dövrlərdə müxtəlif ola bilər. Yuxarıda nümunə göstərilən adlar 30-cu illərə qədər işlək olmuşdursa da, indi onlardan təsadüfi hallarda istifadə edilir. **Ailəvi şəxsi ad** – Hər hansı ailədə bir neçə nəsil üçün tez-tez istifadə olunan ad: *Sahib* (baba) – *Sahib* (nəvə), *Qızlar* (nənə) – *Qızlar* (nəvə).

Azərbaycan antroponimikasında hörmət və xatirə əlaməti olaraq ata, baba, nənə, ana adlarından tez-tez istifadə olunur. Familiya isə ailənin adı hesab olunduğu üçün, o təsadüfi hallarda dəyişdirilir. **Apotropik şəxs adı** – Ölümdən, xəstəlikdən, şər qüvvələrdən və pis adamların nəzərindən qorunmaq və onları aldatmaq məqsədilə uşağa verilən ad. Məsələn, keçmişdə Azərbaycanda uşaqları bəd nəzərdən və şər qüvvələrdən qorumaq üçün onlara dəbdəbəli olmayan, diqqəti cəlb etməyən adı adlar qoyardılar: *Çoban, Nərbala, Tapdıq, Qaraş, Yetim, Yolçu* və s. Bəzən də iki addan istifadə olunardı. Uşağın əsil adı *Məmməd* olsa da, onu başqa adla – *Səlim* deyə çağırardılar. Bəzən də uşaq böyüyəndə onun iki adı birləşdirilib bir mürəkkəb ad halına salınardı. **Qadın (şəxs)adı** – Azərbaycan adət və ənənəsinə görə ancaq qadınlara verilən ad kateqoriyasına daxil olan adlar: *Lalə, Narınc, Yasəmən, Güllü, Reyhan, Alimə, Turac, Kəmalə, Ceyran, Solmaz, Zərifə. Zöhrə, Bəsti, Gülxanım, Səriyyə, Səyyarə, Aynur, Qənirə, Ədilə, Gülreyhan, Zərrintac. Qeyri-dini şəxs adı* – Heç bir din və dini adət-ənənə ilə bağlı olmayan ad. Valideynlər və digər şəxslər tərəfindən onların istək və arzuları ilə əlaqədar olaraq asan düşünülmüş, uşağın xasiyyəti, xarici görünüşü və s. ilə bağlı olan adlar: *Arzu, Ümid, Etibar, Vəfadar, Sevinc, Gözəl, Kəmalə, Əzizə, İqbal, Mükafat* (ata mükafat aldığı gün, anadan olduğu üçün). **Demunitiv şəxs adı** – Mənaca əzizləmə-kiçiltmə çalarlığına malik olan ad: *Qurban – Qubuş, Zərhanım – Zərri, Dilbər – Edilya, Gültəkin – Gültəkinçiyim, Gülnarə – Güllü, Fatma – Fatı. Əlavə şəxsi adı* – Müxtəlif səbəblərə görə şəxsin əsil adından başqa, ona əlavə olaraq verilən ad. Məişətdə işlənən adlar, ailədəki adlar, evlənmə zamanı qəbul edilən adlar, yaşayış yeri dəyişdirilərkən dəyişdirilən adlar da bura daxildir. Məsələn, pasportda *Lalə* - məişətdə *Tehran*, pasportda

Ulduz – ailədə *Xoşqadam*, pasportda *Tənzilə* - məişətdə *Zərifə*, pasportda *Asya* – ailədə *Təyyar* qızı. **Əlaqədar şəxs adları** – Forma və ya məzmun cəhətcə öz aralarında hər hansı prinsipə görə genealoji əlaqəni (nəsil tarixini) saxlamaq məqsədi ilə istifadə olunan iki və daha çox ad. İlk səs və hecaları eyni olan qardaş və bacı adları: *Malik–Mahirə*, *Elman–Elmira*; son hecaları eyni səslənən adlar (bunlara “qafiyə” adlar da demək olar): *Tahir–Nasir–Zahir* (qardaşlar), *Təranə–Pərvanə* (bacılar); *Nadir–Qadir* (əkizlər); eyni köklü adlar: *Gülmirə–Gülərə* (bacılar), *Nəzir–Nəzirə* (əkiz bacı-qardaş), *Şahbəyim–Şahxanım* (ana və qız); görkəmli şəxslərin adı ilə bağlı adlar : *Cavanşir – Babək* (ata və oğul), *Nigar–Həcər* (ana və qız), *Xaqani–Nizami* (əkizlər), *Zakir–Şakir* (qardaşlar); ədəbi qəhrəmanların adları ilə bağlı adlar: *Şirin–Şəkər* (bacılar), *Xuraman–Humay* (ana və qız), *Yusif* (həm ata, həm oğul), *Gülşən* (ana və qız, ana azad olarkən öldüyü üçün), *Sahib* (baba və nəvə), *Qızlar* (nəvə və nənə); sinonim adlar: *Etibar – Vəfadar* (ata və oğul), *Gözal– Qəşəng* (ana və qız). **Ənənəvi şəxs adı** – Ailənin bu adı daşıyan böyük üzvünün şərəfinə və ya yaxın adamının xatirinə, ənənəyə görə körpəyə verilən ad: *Məhəmməd // Məmməd*, *Əli*, *Həsən*, *Hüseyn*, *Fatmanisə*, *Tükəzban*. **Əsas şəxs adı** – Şəxsin yaş kağızında və pasportunda qeydə alınan rəsmi adı. **Yeni şəxs adı** – Qeyri-dini mənə daşıyan rəsmi ad. Sovet hakimiyyəti illərində süni və ya düşünülmüş şəkildə yaradılan adlar. Azərbaycan antroponimikasında başqa xalqlarla qarşılıqlı əlaqə nəticəsində meydana gələn adlar da vardır. *Lalə*, *Çiçək*, *Qızılgül*, *Qərənfil*, *Kimya*, *İnqilab*, *Maarif*, *Ədibə*, *Səadət*, *Rahim*, *Müştəfiq*, *Zoya*, *Maya*, *Elmira*, *Zemfira*, *Amalya*, *Liza*. **Ləqəbi şəxs adı** – Ləqəblərdən əmələ gələn şəxs adları: *Qaraca*, *Ağca*, *Çoban*, *Məşədi*, *Hacı*, *Pəhləvan*, *Məhinbanu*, *Sədr*, *Kapitan*, *Mayor*, *Xanım*, *Xatın*, *Xanı*, *Xanlar*, *Bəylər*, *Mirzə*, *Bəymirzə*, *Ağa*, *Haca-*

ğa, Ağalar, Xanverdi, Xanqulu, Xanağa, Xanbala, Xanhüseyn, Xanəli, Xannənə, Xanbikə. Kişi şəxs adı – Adət və ənənəyə görə kişilərə verilən ad kateqoriyası: *Arif, Fərhad, İlham, Kamil, Nadir, Vaqif, Elman, Elçin, Elşən, Rövşən, Babək, Nizami, Füzuli, İnqilab. Dəbdə olan şəxs adı* – Bu və ya digər ölkədə müəyyən dövrdə, xüsusən müəyyən insan təbəqələri və qrupları arasında geniş yayılan və daha çox istifadə olunan ad. XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq C.Cabbarlının öz əsərlərində işlətdiyi *Aydın, Solmaz, Yaşar, Sevil, Gündüz, Gülər, Güllüş* kimi şəxs adları respublikamızda geniş şəkildə yayılmışdır. **Peyorativ şəxs adı** – Ancaq müəyyən mətnlə əlaqədar olan təhqiramiz, ədəbsiz, mənasız ad. Bu cür adlara həm canlı danışıq dilində, həm də bədii ədəbiyyatda rast gəlinir. **Sülalə şəxs adı** – Bu və ya digər sülalənin nümayəndələri tərəfindən öz başçılarının adını əbədləşdirmək məqsədilə ənənəvi şəkildə təkrarlanan eyni ad. Məsələn, XVI əsrdə (1502-ci ildə) Şah İsmayıl Xətai tərəfindən əsası qoyulan *Səfəvilər* sülaləsinin adı qəbilə və təriqət başçısı Şeyx Səfiəddinin (1254-1334) adı ilə bağlıdır. **Teofor şəxs adı** – Tərkibində allah sözü və “allah” mənalı morfemlər olan şəxs adı : *Allahyar, Allahverdi, Allahqulu, Xudayar, Xudaverdi, Tanrıverdi*. İndi Azərbaycan dilində belə adlardan demək olar ki, istifadə edilmir. **Təqvim şəxs adı** – İslam dinini qəbul etmiş xalqların dini adət və ənənəsinə görə mərasim və bayramların adları ilə əlaqədar yaranmış şəxs adları: *Rəcəb, Şəban, Ramazan, Məhərrəm, Aşur, Oruc, Novruz, Qurban*. Azərbaycan antroponimiyasında sovet təqvimini ilə əlaqədar yaranan şəxs adları da çoxdur. Məsələn, *İnqilab, Şura, Sovet, Azad, Azadə* adları Aprel inqilabının qələbəsi, *Qalib, Qalibə, Zəfər* adları Böyük Vətən müharibəsində sovet xalqlarının tarixi qələbəsi, *Maya* adı isə may bayramı ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. **Fitofor şəxs adı** – Morfeminin mə-

nası bitki adı ilə əlaqədar olan şəxs adı: *Çiçək, Lalə, Bənövşə, Güllər, Güllü*. **Çox işlənən şəxs adı** – Müəyyən dövrdə, müəyyən quruluşda istifadə olunmasına görə həmişə həmişə birinci yeri tutan, geniş yayılmış ad. XX əsrin 20-ci illərinə qədər Azərbaycan dilində *Məhəmməd, Əli, Həsən, Hüseyin, Mahmud* ən çox işlənən adlar olmuşdur. Müasir dövrümüzdə isə *Elçin, Aynur, Gülnarə, Təranə, Lalə, Elşən, Elman, Sevdə, Babək, Nizami, Füzuli, Vaqif, Müşfiq, Nərgiz, Solmaz, Sevil* kimi adlar daha çox işləkdir. İşlək adların istifadə dairəsi müxtəlif ictimai quruluşlarda, müxtəlif mərhələdə qeyri-bərabər ola bilər. **Cüt şəxs adları** – Hər hansı bir cəhətdən əlaqədar olan iki və daha artıq ad. Qafiyəli cüt şəxs adları: *Əli–Vəli, Şakir–Şəkər*; alliterasiyalı cüt şəxs adları: *Firuz – Fizzə, Fəridə – Faiq – Fazil, Cəlil – Cəfər* (Bütün bunlar eyni ailələrdə olan adlardır).

ŞƏXSLƏNDİRMƏ – Canlılara məxsus əlamətlərin, xüsusiyyətlərin cansız əşya və hadisələrə aid edilməsindən ibarət məcaz növü. *Dəniz gülür. Yarpaqlar pıçıldayır. Sular dillənir.*

ŞƏXSLİ CÜMLƏ – 1. Xəbəri şəxslə feillərdən (feilin şəxs formasından) ibarət olan cümlə. Bu mənada şəxslə cümlə qeyri-müəyyən şəxslə və ümumi şəxslə cümlələrə qarşı qoyulur. 2. Tərkibində mübtədası bilavasitə işlənmiş olan cümlə. *Vasif pionerdir.*

ŞƏXSSİZ – Şəxs ifadə etməyən, şəxsi ifadə olunmayan. Şəxssiz feil – Üçüncü şəxsin təkində işlənsə də, dəqiq şəkildə heç bir şəxs bildirməyən feil. Mənə elə gəlir ki... **Şəxssiz cümlə** – Tərkibində mübtədə iştirak etməyən və təsəvvür də olunmayan təkrəkibli sadə cümlə. Bu cümlələr ismi və ya feili xəbər əsasında formalaşmış olur. **İsmi xəbərli şəxssiz cümlə** – Xəbəri isim, sifət və zərflərlə ifadə edilən, *-dir, -dir, -dur, -dür* xəbər şəkilçisinin və ya *idi* bağlamasının köməyi ilə dü-

zələn şəxssiz cümlə: **Səhərdir**. Günəşin rəngi sapsarı (S.Vurğun). Yenə ötür – **ötür, apar-apardır** (Q.B.Zakir) **Feili xəbərli şəxssiz cümlə** – Xəbəri feilin xəbər, məsdər və vacib şəkillərində işlənən şəxssiz cümlə. *Mənim iradəmə qarşı dayanılmaz* (C.Cabbarlı). *Aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqət verilməlidir* (Qəzetlərdən). *Dəfələrlə götür-qoy etmək gərəkdir* (S.Rəhimov).

ŞƏKİLÇİ – Sözün tərkibində işlənib onun məna, forma və ya funksiyasını dəyişdirən köməkçi morphem. Sözdə yerindən asılı olaraq müxtəlif növlərə ayrılır: **İç şəkilçi** – Sözüün kökünün tərkibinə daxil edilməklə onu dəyişdirən şəkilçi; məsələn: *feil, fail, məful...Ön şəkilçi* – Sözüün əvvəlinə artırılan şəkilçi; məsələn: *baməzə, nanəcib, antifeodal...Son şəkilçi* – Sözüün sonuna artırılan şəkilçi. Azərbaycan dilində ən çox işlənən şəkilçilər bunlardır: **Sözdəyişdirici şəkilçi** – Sözüün morfoloji və sintaktik əlaqələrini göstərən şəkilçi (hal, şəxs, zaman şəkilçiləri və s.) **Sözdüzəldici şəkilçi** – Yeni, əvvəlki sözdən fərqli mənalı sözlər əmələ gətirən şəkilçi: *otlaq, sevinc, dağlı*. **Sıfır şəkilçi (şəkilçisiz)** – Paradiqmin müəyyən formasında ifadə olunmayan, lakin müqayisə yolu ilə aşkar edilə bilən şəkilçi. *Sıfır şəkilçili təsirlik hal. Şəkilçisiz yiyəlik hal*.

İşlənmə xüsusiyyətlərinə görə şəkilçilər belə bölünür: **Qeyri-müntəzəm şəkilçilər** – Tək-tək sözlərdə özünü göstərən model əmələ gətirməyən şəkilçilər: dam-cı, tüpür-cək. **Müntəzəm şəkilçilər** – Müntəzəm şəkildə işlənib müəyyən model yaradan şəkilçilər; məsələn: *-luq, -lik, -luq, -lük* şəkilçisi.

Məhsuldarlığına görə şəkilçilər belə bölünür: **Məhsuldar şəkilçilər** – Yeni sözlər və ya yeni formalar düzəlməsində geniş miqyasda iştirak edən şəkilçilər: *top-çu, dol-ğun, əməl-li*. **Qeyri-məhsuldar şəkilçilər** – Çox az sözüün düzəlməsində iştirak edən şəkilçilər: *göyər-çin, bildir-çin, sığır-çin*. **Mürəkkəb şəkilçi** – İki morfemdən ibarət olan şəkilçi; daxilən

morfemlərə bölünən şəkilçilər. **Sadə şəkilçi** – Daxili morfemlərə bölünməyən şəkilçi: *yaz-yazı, baş-başla, kənd-kəndli*.

ŞƏKİLÇİSİZ – Tərkibində şəkilçi olmayan, şəkilçi iştirak etməyən (söz).

ŞƏRT BUDAQ CÜMLƏSİ – Baş cümlənin ümumi məzmununa aid olub, ondakı hal-hərəkətin və ya hökmün asılı olduğu şərti bildirən budaq cümlə. Şərt budaq cümləsi əsasən baş cümlədən qabaq işlənir. Bu budaq cümlələrin iki tipi vardır: 1. Xəbərləri xüsusi və ya ümumi şərt şəkilləri ilə ifadə olunan və ya şərt əlamətli ismi xəbərlərə əlavə edilən budaq cümlə. Budaq cümlələrdə məna qüvvətləndirici *əgər* (işdir, *şayəd*) və *hərgah* sözlərinin işlənməsi fakultativ (ixtiyarı) səciyyə daşıyır. *Əgər əvvəlki vaxtlar olsaydı, mən burda nə gəzirdim* (H.Abbsazadə). *Sən də əgər atanı çox istəyirsənsə, bir az tez gəl* (H.Seyidbəyli). *Bəli, əgər ata və anama qaldısa, biz xoşbəxt olmuşuq* (N.Nərimanov). 2. Budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcılarla bağlanır. Həmin bağlayıcılar aşağıdakılardır: *madam (ki), bir halda ki, indi ki, vaxta ki, ki. Vaxta ki, bir Mirzə Həsənin sözü ilə camaat haqqımızda bildiyini eləyəcək, daha biz nə durub baxırıq* (Ə.Haqqverdiyev). *Bir halda ki, qərar qəbul edilmişdir, onu pozmağa heç kimin ixtiyarı yoxdur* (“Kommunist” qəzeti).

ŞİFAHİ NİTQ – 1. Səsli nitq şəklində təzahür edən, canlı şəkildə səslənən (tələffüz edilən), yazıya alınmayan nitq. 2. Nitqin ədəbi dil normalarından istifadə dərəcəsi və üsulları əsasında fərqlənən qollarından biri. Bu mənada şifahi nitq daha sərbəst nitq növü. Ədəbi dil normalarına o qədər də riayət etməyən nitq növü kimi səciyyələndirilir və adətən yazılı nitqə qarşı qoyulur. Şifahi nitqi danışıq dili (nitqi) ilə eyniləşdirmək olmaz. Bədii əsərlərdə verilən dialoq nitqi danışıq dili nümunəsi hesab olunur və şifahi nitq sayılmamalıdır. Çünki bu nitq artıq yazıya alınmışdır və yazılı nitqdır.

ŞİVƏ – Kiçik ərazi birliyində yaşayan kollektivin ünsiyyəti üçün işlədilən dil variantı. *Quba dialektinin Aydınkənd şivəsi. Şəki şivəsi. Keçid şivəsi* – Digər şivələrlə ortaqlı cəhətlərə malik iki və daha artıq şivənin müxtəlif xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən şivə.

ŞÜHUDİ KEÇMİŞ ZAMAN – İş və hərəkətin qəti icra edilib, qurtardığını bildirən zaman forması. Şühudi keçmiş zamanın şəkli əlaməti feil əsasına qoşulan *-dı, -di, -du, -dü* şəkilçiləridir. Şühudi keçmiş zamanın bildirdiyi mənalər: a) iş və hərəkətin qəti icra olunub qurtardığını bildirir; b) iş və hərəkətin icrasında danışanın bilavasitə şahidliyini bildirir; c) icra olunmuş iş və ya hərəkətin birdəfəliliyini bildirir; d) hərəkətlərin bir-birini izlədiyini, növbələndiyini bildirir; e) hərəkətlərin dinamikliyini bildirir.

T

TABE – Tabelilik əlaqəsinə malik sintaktik vahidin qeyri-müstəqil, asılı üzvü. Tabe söz. **Tabe cümlə**. Bax: Tabeli mürəkkəb cümlə.

TABEEDİCİ ÜZV – Tabelilik əlaqəsində məna və qrammatik cəhətdən müstəqil olub, digər komponenti özünə tabe edən üzv.

TABELİ – Tabelilik bildirən, tərkibində sintaktik tabelilik əlaqəsi üzrə bağlanmış üzvlər olan. *Tabeli birləşmələr. Tabeli bağlayıcı*. **Tabeli mürəkkəb söz** – Tabeli söz birləşməsi modeli əsasında formalaşan mürəkkəb söz. **Tabeli pauza** – Cümlənin müvafiq hissələri arasında sintaktik əlaqələri əks etdirən pauza.

TABELİLİK ƏLAQƏSİ – Söz birləşmələri və cümlələr arasında, həmçinin mürəkkəb cümlənin predikativ səciyyəli komponentləri arasında özünü göstərən və əlaqədar vahidlərin sintaktik cəhətdən bərabərhüquqlu deyil, qeyri-bərabər hüquqlu olduğunu əks etdirən əlaqə. Tabelilik çevrilməzlik əlaqəsi hesab olunur. Bu əlaqənin göstəricisi sintaktik cəhətdən asılı sözdə təzahür edir. Başlıca tabelilik əlaqələri bunlardır: uzlaşma, idarə, yanaşma.

TABELİLİK ƏLAQƏSİ ƏSASINDA FORMALAŞAN MÜRƏKKƏB SÖZLƏR – Komponentləri müxtəlif sintaktik əlaqələr, habelə sintaktik və intonasion-fonetik əsasda birləşib bir söz kimi formalaşan vahidlər. Dilin qrammatik quruluşu ilə əlaqədar bu sözlərin müxtəlif təzahür şəkilləri müşahidə edilir.

Türk dillərində həmin mürəkkəb sözlərin əsas növləri aşağıdakılardır: 1. Birinci növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşanlar: *qaraqaş, göygöz, ağsaqqal, sarıköynək*. 2. İkinci növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşanlar: *qazayağı, kəklıkotu, dəvədabanı, keçəmcəyi*; 3. İdarə əlaqəsi əsasında formalaşanlar: *tozsoran, pambıqyığan, yolayrıcı, maşınqayırma*; 4. Təktərəfli birləşmələr əsasında formalaşanlar: *əliaçıq, diliuzun, ətiacı, gözüaçıq*.

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ – Qrammatik cəhətdən biri üstün, digəri isə ondan asılı, ona tabe olan cümlələrdən təşkil olunmuş mürəkkəb sintaktik vahid. Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında birtərəfli asılılıq vardır. Bu cümlələrin komponentləri (baş və budaq cümlələr) arasında aşağıdakı əlaqə vasitələri işlədilir: bağlayıcılar (*ki, çünki, ona görə ki, indi ki, bir halda ki, onun üçün ki, elə ki, onda ki, o vaxt ki, belə ki, ona görə, madam ki* və s.); bağlayıcı sözlər (*kim, nə, hər kim, hər kəs, hər nə, necə, nə cür, neçə, haçan, hara, hansı, nə qə-dər*), ədatlar (*isə//sall -sə dal//-sə dəll/-sa belə//sə belə; -mı,-mi,-mu, -mü*), əvəzlilər (*o, bu, elə, belə, o cür, bu cür, həmin, orası, burası, bəzisi, bəziləri, elələri, eləsi, belələri, beləsi* və s.), modal sözlər (*elə bil, guya, guya ki, deyəsən, deyəsən ki, sanki, elə bil ki* və s.) və intonasiya. Tabeli mürəkkəb cümlənin tabe olan komponentinə budaq cümlə, tabeədiçi komponentinə baş cümlə deyilir. **Analitik (tipli) tabeli mürəkkəb cümlə** – Budaq cümləsi baş cümləyə yalnız tabeli bağlayıcılar (*ki, çünki, ona görə ki, əgər, hərçənd, elə ki, belə ki, guya ki, nəki, nə vaxt ki*) vasitəsilə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlə. *Mehmanın arzusu belə idi ki, gec-tez yenə oxumağa qayıtsın* (S.Rəhimov). *Elə danışırsan ki, bişmiş toyuğun gülməyi gəlir*. **Analitik-sintetik (tipli) tabeli mürəkkəb cümlə** – Budaq cümləsi baş cümləyə bağlayıcılar (və ya bağlayıcı sözlər) və şəkilçilərlə bağlanan mü-

rəkkəb cümlə. *Külək hansı tərəfə əsirsə, oraya da əyilir* (Ə.Sadıq). *Əgər mənim köməyim lazım olsaydı, bir yol tapıb xəbər verərdi* (H.Mehdi). **Birözəkli tabeli mürəkkəb cümlə** – Baş cümlənin hər hansı bir üzvü ilə əlaqədar olub, onun funksiyasında işlənən budaq cümlə. *Ancaq hiss edirdim ki, Sarıköynək əvvəlkindən şad görünməyə çalışır* (İ.Əfəndiyev). Bir özəkli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümlə içərisində “əriyə” bilər. Yuxarıdakı mürəkkəb cümləni sadə şəkllə salsaq (sadələşdirsək) *Ancaq Sarıköynəyin əvvəlkindən şad görünməyə çalışdığını hiss edirdim* – kimi işlənər ki, budaq cümlə burada sadə cümlənin tamamlığı vəzifəsindədir. Qrammatikalarda cümlə üzvlərinin adları ilə adlandırılan budaq cümlələr bir özəkli tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində işlənir. **İkiözəkli tabeli mürəkkəb cümlə** – Baş cümlənin bu və ya digər üzvü ilə deyil, bütövlükdə onun məzmunu ilə əlaqədar olan budaq cümlə. Nəticə, şərt, qoşulma, səbəb, qarşılaşdırma və zaman budaq cümlələri ikiözəkli tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlələri hesab olunur. *İş belə gətirdi ki, yolumuz bura düşdü* (M.Süleymanov). *Atalarımız başlarına gələn işlər barəsində o qədər maraqlı nağıllar danışmışlar ki, biz də ovçu olmaq xəyalına düşmüşük* (İ.Əfəndiyev). **Sintetik (tipli) tabeli mürəkkəb cümlə** – Budaq cümləsi baş cümləyə əsasən şəkilçilər (bəzən də həm də da//də tabesiz bağlayıcı) vasitəsilə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlə. *O razı olsa, başqaları razı olmayacaq* (C.Cabbarlı). *Günün istisi torpağa nüfuz etsə də, yerdə hələ də qışın soyuq nəfəsi kəsilməmişdi* (H.Mehdi).

TABELİ SÖZ BİRLƏŞMƏSİ – Komponentləri bir-birilə tabelilik əlaqəsi əsasında bağlanan söz birləşməsi. Yanaşma, idarə, uzlaşma əlaqəsi əsasında formalaşan birləşmələr tabeli söz birləşmələridir.

TABESİZ – Sintaktik tabesizlik əlaqəsinə əsaslanan. Tabesiz birləşmə. Tabesiz mürəkkəb cümlə. Tabesiz bağlayıcı.

TABESİZ SÖZ BİRLƏŞMƏSİ – Komponentləri tabesizlik əlaqəsi əsasında (sadalama, qarşılaşdırma, yanaşı gəlmə) bağlanan söz birləşməsi.

TABESİZLİK (ƏLAQƏSİ) – Cümlədə sözlər arasında, habelə mürəkkəb cümlənin predikativ hissələri arasında təzahür edən, əlaqədar vahidlərin sintaktik cəhətdən bərabərhüquqlu olduğunu əks etdirən əlaqə. Tabesizlik əlaqəsi çevrilməlik prinsipinə əsaslanır. Bu əlaqənin göstəricisi əlaqədar vahidlər arasında mövcud olur və mənaca onların heç biri ilə ayrıca bağlanmır. **Əli, Vəli, Pirvəli pambıq toplayırlar. Nə yardan doyrur, nə əldən qoyur. Ya dövlət başa, ya quzğun leşə.**

TABESİZLİK ƏLAQƏSİ ƏSASINDA FORMALAŞAN MÜRƏKKƏB SÖZLƏR – Komponentləri qrammatik cəhətdən bərabərhüquqlu olub, bir-birindən asılı olmayan mürəkkəb sözlər. Bu sözlər semantik və fonetik bağlılıq əsasında formalaşmış olur və onların aşağıdakı növləri vardır: a) təkrarlar; b) qoşa sözlər; c) əlavəli sözlər.

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ – Komponentləri (əsas tərkib hissələri) bir-birinə tabesiz bağlayıcılarla bağlanan mürəkkəb cümlə. Tabesiz mürəkkəb cümləni təşkil edən cümlələr həm də digər vasitələrin (intonasiya, leksik vasitələr və s.) köməyi ilə bir-birilə əlaqələnir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında aşağıdakı əlaqə tipləri özünü göstərir. 1. **Birləşdirmə əlaqəsi.** Bu əlaqə növü bir sıra əlaqələri – zaman əlaqəsini, eynizamanlılıq, zaman ardıcılığı, səbəb-nəticə əlaqəsini, aydınlaşdırma (konkretləşdirmə) əlaqəsini birləşdirir. *Atlar qaçır, zınqırovlar səslənir, həkim düşüncəli halda susurdu* (B.Bayramov). *Fuad səkkizdə durur, səhər*

yeməyini yeyir, üzünü qırxır və doqquza on beş dəqiqə qalmış aşağı düşürdü (Anar). Qar ötən həftə yatmışdı, payızın zəif günəşi onu azca əritməmiş, sonra da sazaq dondurmuşdu, şüşəyə döndərmişdi, indi ayaq altında bərk xırtıldaıyır (S.Əhmədov). 2. **Bölüşdürmə əlaqəsi.** Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin ifadə etdiyi fikirlər növbə ilə bir-birini əvəz edir, ya da bir neçə fikirdən birinə üstünlük verilir. *Nə o buradan getdi, nə də mən Təbrizdən çıxdım (M.İbrahimov). Onda kazakları ya özü çağırıb, ya da onun xahişi ilə xozeyin göndərüb (S.Rəhimov).* 3. **Qarşılaşdırma əlaqəsi.** Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında müqayisə, fərqləndirmə mənalarını ifadə edən əlaqə. *Mən sənin ağzını çörəyə çatdırmaq istəyirəm, sən gör nələrlə məşğul olursan (Ə.Vəliyev).* 4. **Qoşulma əlaqəsi.** Tabesiz mürəkkəb cümlənin sonrakı komponentinin əvvəlkinə bir əlavə kimi, izahedici, aydınlaşdırıcı bir vasitə kimi qoşulması ilə ifadə olunan əlaqə. *Səməndər çox şirin yatırdı, üzünü də sakit idi, özünə arxayın olan adamların üzünü həmişə sakit olur (S.Azəri). Həsən kişi yoxsul bir kəndli idi, dünya malından qaratıkan bir qəlyanı, övlad adına da bir qızı var idi (C.Cabbarlı).* 5. **Ziddiyyət əlaqəsi.** Tabesiz mürəkkəb cümlənin sonrakı komponentində ifadə olunan fikir əvvəlki ilə ziddiyyət təşkil edən əlaqə növü. *İndi də arvadı tələsir, Misirxan isə cavab verməyi uzadırdı (Ə.Vəliyev). Ağıl başda olar, yaşda olmaz (Atalar sözü).*

TABE ÜZV – Tabelilik əlaqəsində məna və qrammatik cəhətdən asılı olub, digər komponentə tabe olan üzv.

TABU – İşlənilməsi dini inam, mövhumat, xurafat baxımından, habelə ədəbsizliyinə, kobudluğuna görə, senzura tələblərinə görə rəva görülməyən, qadağan edilən söz və ya ifadə. Tabu vahidlər əvəzinə dildə onların sinonimləri işlədilir; məsələn, *ağzıqara* (“canavar” əvəzinə), *azad olmaq* (“doğmaq” əvəzinə), *mübarək* (“qızılca” əvəzinə) və s.

3. Əsassız yerə ifadədə işlənən artıq ünsürlər. *Mən özüm öz gözlərimlə gördüm → "gördüm". Sən özün bu qulaqlarınla eşitdinmi → "eşitdinmi?"*

TAQMEM – Cümlə səviyyəsində nitqin qammatik üzvlənməsinin ən kiçik vahidi; nitqin morfosintaktik vahidi. Məsələn, məful olan mübtədadan fərqləndirmək üçün onunla qarşılaşdırılan və fail olan mübtədə. *Əli məktub yazdı – Məktub Əli tərəfindən yazıldı.*

TAQMEMİKA – Dilin taqmemlərini təsvir etməklə məşğul olan qrammatika bölməsi.

TAKSEM – Sintaktik struktur, tərtiblənmə vahidi. Sözformalar arsında zəruri (sintaktik) əlaqə. Məsələn, xəbərin mübtədə ilə uzlaşması.

TAKSONOMİK – Taksonomiya ilə əlaqədar olan; taksonomiya üzrə müəyyənləşdirilən. Taksonomik qrammatika. **Taksonomik qrup** – Bir sıra dillərin təşkil etdiyi elə qrupdur ki, bu dillərdəki bənzər hadisələrin qarşılaşdırılması nəticəsində meydana çıxır. **Taksonomik kateqoriya** – Bir dil daxilində və ya müxtəlif dillərdə bənzər hadisələrin planlı şəkildə qarşılaşdırılması imkanı nəticəsində meydana çıxan, dil müqayisəsinin (geniş mənada) bütün növləri (müqayisəli-tarixi tədqiqat, tipoloji tədqiqat, analitik qarşılaşdırma və s.) üçün nəzəri əsas olan kateqoriya; qrammatik, leksik, tipoloji, tarixi-müqayisəli təsvirlər, ümumiləşdirmələr üçün əsas olan bənzər dilçilik hadisələrinin məcmuyuy.

TAKSONOMİYA – Dil faktlarını və dillərin özlərini elmi şəkildə təsnif etmək üçün bir dildə və ya müxtəlif dillərdə bənzər hadisələrin qarşılaşdırılması, tutuşdurulması.

TAKTİKA – Dilin qrammatik vahidlərinin birləşmə qaydalarını, imkanlarını öyrənməklə məşğul olan qrammatika bölməsi.

TAMAMLIQ – Kompletiv əlaqə vasitəsi ilə əşya (geniş mənada) və proses arasındakı münasibəti ifadə edən ikinci dərəcəli cümlə üzvü. Adətən ismin yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında işlənən cümlə üzvüdür. **Vasitəli tamamlıq** – Əşya və proses arasındakı münasibəti müstəqil tərzdə deyil, müəyyən vasitə ilə, nisbətən uzaq və dolaylı yollarla ifadə edən tamamlıq. **Vasitəsiz tamamlıq** – Əşya və proses arasındakı münasibəti müstəqim şəkildə, prosesin bilavasitə əşyaya təsiri şəklində ifadə edən tamamlıq: *Kitabı oxudum. Fəhlələr ev tikirlər.* **Qoşmalı tamamlıq** – İsimlə qoşmanın birləşməsi şəklində çıxış edən tamamlıq. *Quşu quşla tutarlar.* **Qoşmasız tamamlıq** – Yalnız ismin hal formaları ilə ifadə olunan, qoşma işlədilməyən tamamlıq. *Çörəyi çörəkçiyə verərlər.* **Daxili tamamlıq** – İdarə edən feillə eyni kökə malik və yalnız intensivlik (məlumat yox) məqsədi ilə işlənən tamamlıq. *İş işləmək. Ütü ütüləmək. Dedişini demək. Alacağını almaq. Oxumağına oxuyar. Aşığı olmağına aşıqdır* (daxili tamamlıqlar da vasitəli və vasitəsiz növlərə bölünür). **Zərflik tamamlığı** – Formaca qoşmalı tamamlığa bənzəyən, mənaca zərflik səciyyəsinə malik olan ikinci dərəcəli cümlə üzvü. *Qonaqları gül-çiçəklə qarşıladılar.* **Sifət tamamlığı** – Sifətin idarə etdiyi söz. *Dəvədən böyük fil var. Bala baldan şirindir.* **Təyini tamamlıq** – İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfləri yerində işlənən sözlər. **Feili tamamlıq** – Feilin idarə etdiyi söz. *Gördüyündən göz kirəsi istəyir.* **Xarici tamamlıq** – Sözünləksik xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq yalnız sintaktik əlaqələrinə görə fərqləndirilən tamamlıq (adətən daxili tamamlıqla qarşılaşdırılır).

TAMAMLIQ BUDAQ CÜMLƏSİ – Baş cümlənin əsasən feili xəbərini tamamlamağa xidmət edən və tamamlığın suallarına cavab olan budaq cümlə. Tamamlıq budaq cümlə-

si feili xəbərdən başqa baş cümlədəki feili sifətə, feili bağlamaya, məsdərə, habelə feilin şərt şəklinə, sifətə və ismə də aid olur.

Tutduğu yerinə və düzəlmə qaydasına görə tamamlıq budaq cümləsinin iki növü vardır:1.Tərkibində bağlayıcı sözlər iştirak edən budaq cümlə baş cümlədən qabaq gəlir, baş cümlədə isə tamamlığın korrelyatı (“qəlibi”) olan əvəzlilər budaq cümlədəki bağlayıcıların qarşılığı kimi işlənir. Budaq cümlədəki bağlayıcı sözlər (*kim, hər kim, hər kəs, hər nə*) müxtəlif hallarda və vəzifələrdə çıxış edir, baş cümlədəki əvəzlilər isə tamamlıq vəzifəsində işlədilir. Ya bağlayıcı sözlərdən sonra *ki* ədatı, ya budaq cümlənin sonunda *-sa,-sə* şəkilçisi işlədilir. *Kimi kim dünyada bivəfa gördüm, bivəfa gördüm* (M.Füzuli). *Kimə kim dərdimi izhar* eləyib (M.Füzuli). 2. Əvvəl baş cümlə, sonra *ki* bağlayıcısı, daha sonra isə budaq cümlə gəlir. Budaq cümlənin korrelyatı baş cümlədə ya bilavasitə iştirak edir, ya da nəzərdə tutulur. Tamamlığın korrelyatı (“qəlibi”) kimi *o, bu, burası, orası, beləsi, eləsi, elələri, belələri* əvəzliləri işlənir, bəzən də bu korrelyat işlənmir. *Mən bunu təklif edə bilərəm ki, məclisin tamadası hörmətli Camal müəllim olsun* (İ.Əfəndiyev). *Eləsinə ümid ol ki, dar gündə sənə dayaq olsun* (O.Salamzadə).

TAM FORMALAŞMA – Dil vahidini parçalamağın, onun komponentləri arasına başqa vahidlər əlavə etməyin qeyri-mümkünlüyü. Bu termini dilçiliyə A.İ.Smirnitski gətirmişdir. Onun fikrincə dil vahidi olan sözün ən mühüm, zəruri əlaməti tam formalaşmadır. Söz fonetik, leksik, semantik, qrammatik (morfoloji, sintaktik), qrafik cəhətdən tam formalaşmış vahiddir. *Fonetik tam formalaşma. Qrafik tam formalaşma.*

TAM TƏKRAR – Müəyyən leksik və ya qrammatik anlayışı bildirmək məqsədilə eyni ünsürün iki dəfə təkrarlanmasından ibarət ifadə tərzii. Quruluşuna görə tam təkrarın iki növü vardır: a) Bitişdirici ünsürü olmayan təkrarlar (Bax: Asindetik təkrar); b) bitişdirici ünsürü olan təkrarlar (Bax: Kopulativ təkrar).

TAMLIQ – Bölünməzlik, hissələr arasına başqa ünsürlərin (vahidlərin) daxil edilməsinə imkan verməmək xüsusiyyəti. Sözünlə tamlığı.

TARİXİ – Zaman keçdikcə dil hadisələrinin dəyişmə və inkişafını öyrənən; dil faktlarının ən qədim dövrlərdən başlayaraq bu günə kimi keçib gəldiyi tədrici inkişafı öyrənən. *Tarixi qrammatika. Tarixi dilçilik. Tarixi fonetika. Tarixi dialektologiya.*

TARİXİ QRAMMATİKA – Bu qrammatikanın iki növü fərqləndirilir: a) **tarixi diaxonik qrammatika** – sözlərin, söz formalarının, söz birləşmələri və cümlələrin, habelə qrammatik kateqoriyaların tarix boyu dəyişmə və inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənir; b) **tarixi-sinxronik qrammatika** – müəyyən bir tarixi dövrdə qrammatik ifadə vasitələrinin və qrammatik hadisələrin xüsusiyyətlərini öyrənir.

TARİXİ SÖZLƏR – İfadə etdikləri əşyaların tərklə olunması ilə əlaqədar canlı ifadədən qalmış, gündəlik məişətdə işlədilməyən sözlər: *ərbab, rəmmal, münəccim, bay, əxəvizadə, boz qurd.*

Tarixi sözlər elmi-tarixi əsərlərdə nominativ (adlandırma) funksiyasında, bədii əsərlərdə ifadəlilik vasitəsi funksiyasında işlədilir.

TAVTOQRAM – Bütün sözləri eyni səslə başlayan şeir.

TAVTOLOGİYA – Cümlədə eyni köklü sözlərin birləşməsindən ibarət artıqlıq. *Ölü ölmək (Ölsə ölin, quyla əmanət*

onu Ə.Nəzmi.). *Sevgi sevmək* (*Sevgi sevən mərd olar* – M.Rahim). *Ütü ütüləmək*. *Mən mənəm, sən də sən, aldanma, xayr!* (H.Cavid).

TAVTOLOJİ – Tavtologiya səciyyəli; tavitologiya səciyyəsinə malik olan. *Tavtoloji izahat*. *Tavtoloji təyin*. Tavitoloji xüsusi ad – Eyni məna bildirən iki leksik vahidin birləşməsindən düzələn xüsusi ad: *Çayrud* (“rud” farsca çay deməkdir).

2. Eyni şeyi başqa sözlərlə təkrar etmə, yeni bir şey deməmək. *O mənim qardaşımdır, mən də onun qardaşı*. Xüsusi ad bildirən sözlərə xüsusi adlar deyilir.

TEXNİSİZM – 1. Məhdud sahəyə məxsus termin. Belə terminlər (texnisizmlər) başqa sahələrin mütəxəssislərinə az məlum olur. 2. Məhdud dairədə işlənən texniki terminlərə bədii əsərdə həddən artıq aludəçilik. Texnisizm bəzən müasir elmi-texniki tərəqqi dövrü ilə ayaqlaşmaq meyindən irəli gəlir.

TEMA – Aktual üzvlənmə zamanı ifadənin ən az informasiya bildirən hissəsi, əsasən məlum olanı əks etdirən hissəsi; məlumatı genişləndirmək üçün, yeni məlumat vermək üçün, əsl kommunikasiya üçün ifadənin bir çıxış nöqtəsi, əsası rolunu oynayan hissə.

TEMBR I – Səsin əsas tonuna və ya küyünə harmonik oberton və rezonator ton əlavə etməklə meydana gələn (səs) çaları. Səsin tembri əsas ton ilə digər tonların (harmonik oberton və rezonator ton) birləşməsindən ibarətdir.

TEMBR II – Nitqə müəyyən ekspressiv-emosionallıq verən supersegment mahiyyətli əlavə çalarlıq. Nitqin tembri.

TERMİN – Mənşəyinə görə latın dilinə məxsus “terminus” sözündəndir, hədd-hüddü deməkdir. Termin elmin, texnikanın, incəsənətin anlayışlarını, təbiət və cəmiyyətdə baş verən hadisələri, istehsal proseslərini bir-birindən fərqləndirir.

ləndirmək üçün onlara verilən səciyyəvi addır. Termin adı sözlər kimi söz mühiti ilə (kontekstlə) deyil, anlayışlar sistemi – müəyyən bir terminoloji sahə ilə bağlıdır. Terminlərdən tələb olunan əsas cəhət birmənalılıqdır, yəni termin aid olduğu sahədə tək-cəhətli bir mənada işlənməlidir. Bunsuz terminin və ümumiyyətlə elmi dilin dəqiqliyini təmin etmək mümkün deyildir. Termin ümumişlək sözə, ümumişlək söz isə terminə çevrilə bilər. Terminlər də dilin ümumi söz yaradıcılığı qaydalarına tabedir. Elmi-texniki, ictimai-siyasi və s. terminlər dildə artıq mövcud olan adi sözlərə əlavə, dəqiq terminoloji mənə verilməsi; ana dilinə məxsus və alınma sözlərə müxtəlif sözdüzəldici şəkildə artırılması, iki və daha artıq sözün birləşdirilməsi, başqa dillərin terminlərinin kəlləndirilməsi, sözlərin ixtisarı (abbreviatura) yolu ilə yaradılır.

TERMINOLOGİYA – Elmin, texnikanın, incəsənətin, istehsalatın, ictimai fəaliyyətin müəyyən bir sahəsinin anlayışları sistemində müvafiq terminlərin məcmuyunu. *Texniki terminologiya. İctimai-siyasi terminologiya. Peşə terminologiyası. Dilçilik terminologiyası.* Həmçinin dilçiliyin terminoloji leksikası, onun inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənən bölməsi də “terminologiya” (bunu “terminşünaslıq” da adlandırmaq olar) adlanır. Terminologiya dilin lüğət tərkibinin daha sürətlə dəyişən və inkişaf edən hissəsidir.

Azərbaycanda terminologiya məsələləri ilə məşğul olan ilk təşkilat – İstilah Komissiyası görkəmli partiya və dövlət xadimi N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə 1922-ci ildə Azərbaycan Xalq Komissarları Şurası yanında yaradılmışdır. Bir ildən sonra həmin Komissiya Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə köçürülmüş və S.Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə öz fəaliyyətini davam etdirmişdir. İstilah Komissiyası 1929-cu ildə Azərbaycan Dövlət Terminologiya Komitəsinə çevril-

mişdir. Komitəyə bir müddət professor B.Çobanzadə başçılıq etmişdir. Terminologiya Komitəsi 1930-cu ildən etibarən Azərbaycan Dövlət Elmi -Tədqiqat İnstitutu yanında fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Komitə 1952-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət heyəti yanında yenidən təşkil olunmuşdur. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Terminologiya Komitəsinə ayrı-ayrı vaxtlarda xalq şairi Səməd Vurğun, akademik Məmməd Arif, xalq yazıçısı, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Mirzə İbrahimov sədrlik etmişlər.

TERMINOLOJİ LÜĞƏT – Elmin, texnikanın, incəsənətin müəyyən sahəsinə məxsus terminləri ehtiva edən lüğət. Terminoloji lüğət birdilli, ikidilli və çoxdilli, habelə izahlı ola bilər.

Azərbaycanda ilk terminoloji lüğəti görkəmli bəstəkarımız Ü.Hacıbəyov tərtib etmişdir. 1907-ci ildə Bakıda “Mətbuatda, müstəməl, siyasi, hüquqi, iqtisadi və əsgəri sözlərin türk-rusi və rusi-türk lüğəti” adlanan həmin sözlükdə müxtəlif sahələrə aid 2 minə qədər termin verilmişdir. Lüğətdə rus dilinə məxsus terminlərin Azərbaycan dilindəki və Azərbaycan dilinə məxsus terminlərin rus dilindəki dəqiq qarşılığı müəyyənləşdirilməklə bərabər, bəzi terminlərin mənası da izah olunmuşdur.

TESEY NƏZƏRİYYƏSİ – Dilin mənşəyi haqqında antik yunan nəzəriyyələrindən biri. Bu nəzəriyyəyə görə dil insanların bir-birilə şərtləşməsi nəticəsində, müqavilə yolu ilə əmələ gəlmişdir. Əşyanın adı onun təbiəti, mahiyyəti ilə əlaqədar deyildir. Həmin fikri sübut üçün gətirilən dəlillər bunlardır: 1) bir sıra sözlər çoxmənalıdır; 2) bir sıra əşyalar bir neçə adla adlandırılır. Əgər dil “təbii” yolla yaransaydı, bu vəziyyət olmazdı; 3) zaman keçdikcə əşyanın bir adı digəri ilə əvəz olunur; 4) bir çox məfhumlar bir sözlə deyil, bəlkə də

söz birləşməsi, hətta cümlə (ad bildirən, substantivləşmiş cümlə) ilə ifadə olunur. Bütün bu mülahizələri Demokrit irəli sürmüşdür.

TEZLİK – Nitqdə işlədilmə dərəcəsinin, yayılmanın göstəricisi. *Sözlərin tezliyi. Nitq hissələrinin tezliyi. Tezlik lüğəti.*

TƏBİİ DİL – Əsil mənada dil, insan dili, ən mühüm ünsiyyət, fikri formalaşdırma və fikri ifadə etmə vasitəsi olan dil. “Təbii dil” termini “süni dil” termininə qarşı qoyulur. Lakin bu termin heç də dilin “təbii yolla” yarandığını əks etdirmir. Əslində dil insanlığın minlərcə nəsillərinin yaradıcılıq səyinin nəticəsidir.

TƏBRİK – Kommunikativ ifadə üsulunun bir növüdür. Xəbərvermədən, əmrvermədən fərqli olaraq dinləyicinin diqqətini müəyyən söz ştamplarına, formullara cəlb etməklə kifayətlənir.

TƏCRİDOLUNMA – 1. Məhsuldarlığı itirmə, idiom keyfiyyəti kəsb etmə. 2. Bir söz formasının başqa nitq hissəsinə keçməsi (ismin müəyyən hallarında olan sözlərin zərfə çevrilməsi və ya isimlərdən qoşma əmələ gəlməsi). Məsələn, *Birdən qapı açıldı.*

TƏHLİL – Adətən tədris məqsədi ilə mürəkkəb dil vahidlərinin elementlərini ayıraraq şərh etmək. *Morfoloji təhlil. Sintaktik təhlil. Orfoqrafik təhlil. Fonetik təhlil. Sözdüzəltmə üzrə təhlil. Punktuaşya üzrə təhlil.* **Assosiativ təhlil** – Allofon və allomorfların müvafiq fonem və morfemlərlə əlaqələndirilməsi, yəni nitqə məxsus allofon və allomorflarla dilin müvafiq struktur ünsürlərinin əlaqəsini bərpa etmə. **Binar təhlil** – Qarşılaşdırılan dil vahidlərinin qoşa şəkildə alınaraq izah edilməsi. **Qrammatik təhlil** – Dilin leksik vahidləri (sözlər, sabit söz birləşmələri) arasındakı qrammatik əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi. **Keyfiyyətə təhlil** – Elə bir təhlil növüdür ki,

öyrənilən müəyyən dil hadisəsinin az və ya çox işlənməsi deyil, yalnız mövcud olub-olmaması nəzərə alınır. **Kəmiyyətə təhlil** – Dil sisteminin elə bir təhlilidir ki, burada öyrənilən dil hadisəsinin işlənmə nisbəti (az və ya çox işləndiyi) əsas götürülür. **Komponentlər üzrə təhlil** – Eyni səviyyəyə məxsus dil vahidlərini bir-birindən fərqləndirmək üçün bir fərqləndirici meyar. Əlamət olaraq ayrı-ayrı tərkib elementlərinin (komponentlərin) müəyyənləşdirilməsi. **Mətnin təhlili** – Bir metodik üsul kimi xüsusilə xarici dil dərslərində müəyyən mətnin üslubi cəhətdən təhlili və öyrənilməsi. **Morfemlər üzrə təhlil** – Dilin ən kiçik mənalı ünsürlərini (morf) və onların moefemliliyini müəyyən etmək məqsədi güdən dilçilik tədqiqatı üsullarından biri. **Obyektiv təhlil** – Müqayisəli-tarixi və etimoloji məlumatlara əsasən dilin tarixini öyrənmək məqsədilə sözlərin morfoloji təhlili. **Ritmik təhlil** – Yazılı mətnin prosodik xüsusiyyətlərini izah etmək, bu və ya digər müəllifin hansı ritmik-melodik modelə üstünlük verdiyini müəyyən etmək məqsədilə obyektiv metodlar hazırlayan fonetika bölməsi. **Sintaktik təhlil** – Tədris üçün və ya elmi məqsədlə cümləni üzvlərinə ayırma, cümlənin tipini fərqləndirmə, mürəkkəb cümlələrin növlərini göstərmə və s. subyektiv təhlil – Elmi əsaslara malik olmadan dil vahidini ixtiyari tərzdə izah etmə. Bəzən bu hal xalq etimologiyasına səbəb olur.

TƏXƏLLÜS – Şəxsin ictimai həyatında mövcud olan həqiqi adı ilə yanaşı və ya onun yerində işlətdiyi düşünülmüş adı. Ə.*Firdovsi*, *Xətib Təbrizi*, *Xaqani Şirvani*, *Nizami Gəncəvi*, *Nəsimi*, *M.Füzuli*, *Həbib*, *Həqiqi*, *Dəqiqi*, *Ş.İ.Xətai*, *Qurbani*, *M.P.Vaqif*, *M.P.Vidadi*, *A.Bakıxanov*, *Qüdsi*, *M.Ş.Vazeh*, *Q.Zakir*, *B.Şakir*, *M.Ə.Sabir*, *A.Səhhət*, *H.Cavid*, *A.Şaiq*, *M.Müşfiq*, *S.Vurğun*, *S.Rəhman*, *C.Xəndan*, *Ə.Fəhmi*:

Azərbaycan antroponimikasında təxəllüs bütün ad formulu-
nu – familiyanı, şəxs adını, ata adını əvəz edə bilər. Təxəllüs-
lər ən çox aktyorlar, yazıçı və şairlər, inqilabçılar arasında
geniş yayılmışdır. **Allonim // geteronim təxəllüs** – Başqa bir
(ən çox vəfat etmiş) şəxsin adından ibarət təxəllüs. Bəzən şair
öz himayəçisinin şərəfinə onun adını təxəllüs kimi qəbul
edir. Abu Abdulla Müslihəddin Məhəmməd ibn Müşrifəd-
din (XIII əsr) Şiraz hakimi Əbu-Bəkr ibn Sədinin şərəfinə *Sədi*
(Şirazi) təxəllüsü qəbul etmişdir. Sədinin müasiri Cəmaləd-
din Rumi isə bir çox lirik şeirlərini himayədarı və dostu Şəm-
si Təbrizinin adı ilə yazmışdır. Məlumdur ki, “Molla Nəsrəd-
din” Cəlil Məmmədquqluzadənin təxəllüsüdür. Bu addan
eyni vaxtda Ö.F.Nemanzadə, M.Ə.Sabir və başqaları da isti-
fadə etmişdir. “Mozalan” təxəllüsü ilə C.Məmmədquluzadə,
Ə.Haqverdiyev, Q.Şərifzadə, Ö.F.Nemanzadə və Salman
Mümtaz da əsər yazmışdır. **Anaqram-təxəllüs** – Müəllifin öz
adında, familiyasında və atasının adında hərflərin yerini də-
yişməklə yeni ad – təxəllüs yaratması. Məsələn, *İpir* – Piri
Mürsəlzadə (“Azərbaycan” 1919); *Tay Əlif* (ad və familiyanın
baş hərflərinin yerini dəyişməsi ilə) – *Əsəd Tahirov* (“Kom-
munist”, 1934). **Andronim təxəllüs** – Qadın sənətkarlar tərə-
findən təxəllüs kimi qəbul edilmiş kişi adı və familiyası. *Jorj*
Sand (Avrora Dyudevan), *Anton Krayniy* (Zinaida Hippus),
Corc Eliot (Meri-Enn Evans). *Qeyd*: Azərbaycan antroponimi-
kasında *-zadə* və *-lı,-li,-lu,-lü* şəkilçiləri ilə düzələn familiya-
larda kişi və qadınları fərqləndirmək olmur. Odur ki, qadın
sənətkarlar tanınmasınlar deyər adlarının ilk hərfini və famili-
yalarını işlətdikdə bu imzaların qadınlara məxsus olması
şübhə doğurur. *Ş.Şeyxzadə* – Şəfiqə xanım Şeyxzadə (“Hə-
yat”, 1906), *X.Əlizadə* – Xurşid xanım Əlizadə (“Yeni qüvvə”,
1932), *M.Qiyasbəyli* – Mədinə Qiyasbəyli (“Maarif və mədə-

niyyət", 1926), *B.Haşımzadə* – Bilqeyis Haşımzadə ("Şəki fəhləsi", 1925), *T.Yusifbəyli* – sənətşünas. **Antonim təxəllüs** – Məşhur müəllifin həqiqi adının (və ya təxəllüsünün) ifadə etdiyi mənaya, onun amal və məqsədinə əks olaraq işlədilən təxəllüs. *Rəhimsiz, Lal uşaq, Kürd* (avam, heç nə başa düşməyən mənasında), *Bisavad* – Üzeyir Hacıbəyov; *Rəhmətlik, Molla Fırıldaq, Allahpərəst* – C.Məmmədquluzadə ("Molla Nəsrəddin"); *Mikrobdan Qorxan* – Nəriman Nərimanov; *Yaramaz, Yuxulu, Din dirəyi, Dindar* – M.Ə.Sabir; *Avarəqulu* – Ə.Vahid; *Avarə rəssam* – Əzim Əzimzadə və s. **Apokonim təxəllüs** – Ad və familiyanın (əvvəldən, ortadan və axırdan) bir hissəsinin atılması ilə yaradılan kriptonim təxəllüs. *Əziz* – Məşədi bəy Əzizbəyov ("Bak.izvestiya", 1905), *Übey* – Übeydulla Xusayinov ("Qızıl yıldız", 1926), *Rəşid* – Əbdül Rəşid İbrahimov ("Şərqi Rus", 1903-1904), *Axund* – Məmmədsadiq Axundov ("Baku", 1906), *Baba Səfər* – Sidqi Məmmədəli Səfərov ("Zənbur", 1919), *Əziz Şərif* – Əziz Şərifzadə, *Süleyman Rüstəm* – Süleyman Rüstənzadə, *Rəsul Rza* – Rəsul Rzayev, *Əli Kərim* – Əli Kərimov, *Tofiq Bayram* – Tofiq Bayramov. **Aristonim təxəllüs** – Müəllifin həqiqi adına ona aid olmayan ləqəb və titulun artırılması ilə düzələn təxəllüs. *Naxələf Sadiq* – *Molla Sadiq Süleymanzadə* ("İttifaq", 1905), **Nərimanbəy Nərimani** – *Nəriman Nərimanov* ("Bürhani tərəqqi", 1911) və s. **Astronim təxəllüs** – Əsərin sonunda müəllifin adının yerində qoyulmuş bir və ya bir neçə ulduzcuq. **Atelonim təxəllüs** – Müəllifin ad və familiyasının bir hissəsinin buraxılmasından alınan kriptonim təxəllüs. *Sənəti Eyni* – *Sənətulla İbrahimov* – *Eynullayev* ("Səda", 1910, "Ulduz", 1911). *Yu.T-zadə* – *Yusif Talıbzadə* ("Tərəqqi", 1909), *İsr.Nəzər* – *İsrafil Nəzərov* ("Pioner işçisi", 1932), *Əz.Əz.Ş.* – *Əziz Şərifzadə* ("Yeni işıq", 1924, "Dan yıldızı", 1926), *S.Vəli* – *Süleyman Vəliyev* (yazıçı). **Axtionim təxəl-**

lüs – Balıq adları ilə ifadə olunan təxəllüs. İnqilaba qədər rus yumoristik jurnallarında *Şuka, Akula, Okun* kimi imzalara tez-tez rast gəlmək olurdu. **Bədii obraz adından ibarət təxəllüs** – Folklor və bədii ədəbiyyat qəhrəmanlarının adlarından götürülmüş təxəllüs. Belə təxəllüs seçən müəlliflər ideyaca həmin qəhrəmanlar yaxın olduqlarını nəzərə çarpdırırlar. *Deyilənlərə görə, Aşıq Hüseyn aşıqlıq sənətini Gəncə yaxınlığındakı Alabaşlı kəndində yaşayan məşhur dəmirçi “Məcnun” təxəllüslü şair Kəblə Bağırdan öyrənmişdir* (Aşıq Ələsgər, II kitab, s.324). *Seyid Əbül Qasim Nəbatinin təxəllüslərindən biri də “Məcnun” olmuşdur* (Nəbat. Əsərləri); *A.Şaiqin ilk təxəllüslərindən biri də “Keçəl” olmuşdur* (A.Şaiq “Xatirələrim”); *Paşayev Monhayzer-Mir Cəlal Paşayev (“Kommunist”), Bəhlul – Seyid Hüseyn (“Bəhlul”, 1907), Bəhluli-divanə – Salman Əsgərov (“Tuti”, 1916), Koroğlu – Böyükağa Talıblı (“Yeni iqdəm”, 1915) (Qulam Məmmədli. “İmzalar”)*. **Eydonim təxəllüs** – Müəllifin xarici görünüşünü xarakterizə edən təxəllüs. Bu, ən çox müəllifə qohumları və ya ətrafdakılar tərəfindən verilən ləqəblərdir. VIII-IX əsrlərdə yaşamış ərəb şairi Həsən ibn Xani – *Əbu Nəvvəs* (qıvrımsaç) ləqəbi ilə məşhur olmuşdur. *Kor molla* ləqəbli xalq müğənnisi Türkmənistanda bizim günlərə qədər yaşamışdır. XX əsrin əvvəllərində bir çox Azərbaycanlı müəlliflər eydonim təxəllüslərdən də istifadə etmişlər. *Arıq – Ağahüseyn Rəsulzadə (“Günəş”, 1910), Balaca – Həmid Səfərov (“Molla Nəsrəddin” inqilabdan sonra), Qozbel – Məmmədli Manafzadə (“Tuti”, 1917), Çolax – Fərhad Ağazadə (“Azərbaycan”, 1920) (Qulam Məmmədli. İmzalar)*. **Entomonim təxəllüs** – Həşərat adları ilə ifadə olunan təxəllüs. *Ağcaqanad – Musayev İbrahim Tahir (“Zənbur”, 1909), Mozalan – Ə.Haqverdiyev, C.Məmmədquluzadə və bir çox başqa müəlliflər, Cırcırama və Hörümçək – C.Məmmədquluzadə, Mığmığa*

– Sənəd Mənsur Kazımsadə (“Tuti”, 1915-1916) (Qulam Məmmədli. İmzalar). **Etonim təxəllüs** – Müəllifin mənsub olduğu millətin adı ilə bağlı olan təxəllüs. *Lesya Ukrainka, Anatol Frans, Uygur Mənnan Məcidi* (özbək aktyoru), *Türkoğlu- Nasirli Yaqub* (“Türkmənistan”, 1923), *Azəri* – Soltanəhməd Məmmədov (“Kommunist”, 1928, artist), *Tatoğlu və Azəri* (Qulam Məmmədov. “Yeni qüvvə”, 1928, “Azərbaycan”, 1944-1945), *Balaş Azəroğlu* (şair), *Hüseyn Kürdoğlu* (şair). **Zoonim təxəllüs** – Heyvan adları ilə ifadə olunan təxəllüs. *Anaş Qurbabağa* – C.Məmmədquluzadə və Ü.Hacıbəyov (“Molla Nəsrəddin”); *Qurbabağa* – Cabbar Əsgərzadə (“Zənbur”: 1909-1910); *Qırxayaq* – Məşədi Qafar Abiyev (“Molla Nəsrəddin”, 1910); *Əqrəb* – Hacı İbrahim Qasimov və bir çox başqa müəlliflər (“Yeni İrşad”, 1912; “İqbal”, 1913); *Əfi* – Seyid Hüseyn Sadıqzadə (“İqbal”, 1912-1913), *Zəli* – Cəlil Məmmədquluzadə; *İlan* – M.Ə.Sabir (“Molla Nəsrəddin”, 1910); *Kirpi* – Əjdər Süleymanzadə (1920-ci illərdə) və bir çox başqa müəlliflər; *Gomuş* – Səməd Mənsur Kazımsadə (“Tuti”), *Aslan* – Əzim Əzimzadə və s. (Qulam Məmmədli. İmzalar). **İnisial təxəllüs** – Ad və familiyanın (ad və ata adının və ya ad, ata adı və familiyanın və s.) ilk hərfləri ilə ifadə olunan təxəllüs. *A.Q.* – Abbasəğa Qayıbov (“İrşad”, 1906-1908), *A.Ş.* – Abdulla Şaiq (“Günəş”, 1910, *A.Ş.* – Abbas Mirzə Şərifzadə (“Molla Nəsrəddin”, 1926), *A.S.M.* – Ağasəlim Manaflı, *B.A.T.İ.* – Böyük ağa Talıblı (“Kommunist”, 1921), *Ə.Q.N.* – Əliqulu Qəmküsar Nəcəfov (“Şərqi Rus”, 1904), *Ə.H.Q.* – Əliheydər Qarayev (“Zəhmət sədasi”, 1919), *G.M.S.* – Girmənşahlı Mir Seyfəddin (“Ədalət”, 1921), *M.S.O.* – Məmməd Səid Ordubadi, *H.M.C.* – Mirzə Hüseyn Camalov, *H.S.Ə.* – Hacı Seyid Əzim (“Ziya”, 1880), *H.İ.Q.* – Hacı İbrahim Qasimov (“Təzə xəbər”, 1912) və s. **İnkoqnitonim təxəllüs** – Əsl adını bildirməmək

məqsədi ilə müəllifin təxəllüs kimi istifadə etdiyi uydurma sözlər və uydurma adlar. XX əsrin birinci rübündə Azərbaycan mətbuatında bu cür adlardan geniş istifadə edilmişdir. Azərbaycanın inqilabçı demokratlarından Cəlil Məmmədquluzadə *Ağzı oruc, Adaş, Babı, Bekker, Bir nəfər, Bir nəfər ürəyi dağlı, Bir tiflisli, Vızvızı, Qanmaz, Qasımkənd ləzgisi, Qaxqulu, Qorxaq, Qəcələ, Qızdırmalı, Dəli, Dəmdəməki, Dəngəsər, Dərdmənd, Dinsiz, Donbalangöz, Əlişiası, Əməleyi mövta* və s., Mirzə Ələkbər Sabir isə *Dəli şair, Yaramaz sövdayi, Qabaqda gedən zəncirli, Mirat, Din dirəyi, Çayda çapan, Boynuyuğun, Düzəxi, Boynuburuq, Qoca İranlı, İran qurdu, Molla Cibişdanqulu, Qarınqulu, Məstəli şah güzgüsü, Obaşdançı, Ağlar güləyən, Güləyən, Yarı könül, Cingöz bəy, Acizləri qığıldayan* və s. bu kimi imzalardan istifadə etmişlər. **Yalançı inisial təxəllüs** – Müəllifin həqiqi ad və familiyasının yox, başqa bir şəxsin ad və familiyasının baş hərfləri ilə ifadə olunan imza (Bax: inisial təxəllüs). *Li* – Hənəfi Zeynəli (“Bakı, fəhlə, əsgər və matros şurasının xəbəri”, 1918), *M* – Qəzəli Gilasov (“Dağıstan fükərası”, 1929), *M.Q.* – Yusif Kənan Rəhimzadə (“Kəlniyyət”, 1912), *M.Z.* – Üzeyir Hacıbəyov (“Azərbaycan”, 1919), *M.M.* – Mirzə Ələkbər Sabir (“Molla Nəsrəddin”, 1906). (Qulam Məmmədli. İmzalar). **Yalançı koynonim təxəllüs** – Müəllifin öz əsərini bir neçə şəxs adından imza etməsi. *Biz* – Məmmədsadiq Axundov (“Günəş”, 1910), *Mürəttiblər* – Səməd Mənsur Kazımzadə (“Zəhmət sədasi”. 1919), *Kəblə biz* – Hacı İbrahim Qasımov (“Yeni həqiqət”, 1911) və s. (Qulam Məmmədli. İmzalar). **Yalançı titlonim təxəllüs** – Əsərin müəllifə aid olmayan titlul, vəzifə, peşə, məşğuliyyət və s. adlarla imzalanması. Bəzən bu titullar uydurulmuş adlarla da işlənir. *Binəva bəy* – Əliheydər Qarayev (“Azərbaycan fükərası”, 1919), *Qoca bəy* – M.Ə.Sabir (“Zənbur”, 1909), *Dərviş şah* – N.B.Vəzirov (hər

yerdə), *İstefa vermiş fərraş* – Məmmədəli Səfərov (“Tuti”, 1916), *Kərbəlayi Feyzulla* – M.Ə.Sabir (“Molla Nəsrəddin”, 1910), *Məşədi, Məşədi Qasım* – C.Məmmədquluzadə (“Molla Nəsrəddin”), *Mömin* – Qəzəli Gilasov (“Dağıstan fəqərəsi”, 1920), *Mömin çinovnik* – Salman Mümtaz (“Tuti”, 19116-1917; “Molla Nəsrəddin”, 1922). (Qulam Məmmədli. İmzalar). **Yalançı frenonim təxəllüs** – Müəllifin xarakteri haqında qeyri-dəqiq məlumat verən təxəllüs. *Avarəqulu* – Əliağa Vahid (“Molla Nəsrəddin”, 1924-1928), *Allahpərəst, Babı* – C.Məmmədquluzadə (“Molla Nəsrəddin”), *Acıdil* – Əli Nəzmi Məmmədşad (“Yeni fikir”, 1924), *Dəli Nemətulla* – Nemət Bəsir (“Səda”, 1910), *Əli Yezid* – Əli Həsənov (“Molla Nəsrəddin”, “Şərq qapısı”, “Yeni fikir”), *Kabla Seyid Sırtıx* – Seyid Mir Həsən Yusifşad (“Tuti”, 1915), *Mirzə Sadıq Naxələf // Naxələf Sadıq* – Molla Sadıq Süleymanşad (“İttifaq”, 1909) (Qulam Məmmədli. İmzalar). **Yalançı etnonim təxəllüs** – Müəllifin həqiqi milliyyətini gizlədən imza. *H.Məsud Poltaratski* – Məmməd Hüseyin Həsənzadə (“Qızıl yulduz”, 1920), *Türk ibni Yafis* – Məmmədəmin Əfəndizadə (“Molla Nəsrəddin”, “İqbal”, 1913), *Ukraynalı* – Tağı Şahbazi (“Baku”, 1914), *Doktor Pompoşalinski* – Səməd Mənsur Kazımşad (“Tuti”, 1916), *İbni Zülqərneyi* – Rüstəm İskəndərşad (“Yeni iqbal”, 1917), *Kommunist Frinberqi* – Qadir Heydərov (“İdarəmizin güzgüsü”, 1923), *Makrdonski* – Qulam Məmmədli (“Türkmənistan”, 1921), *Neon* – Əziz Əzizşad (rəssam), *R.Ərəbski* – Ruhulla Sidqi Axundov (artist) (Qulam Məmmədli. İmzalar). **Yarımallonim təxəllüs** – Başqasının familiyası, adı və ya təxəllüsünü qəbul edən şəxs özünün mənəvi cəhətcə ona yaxınlığını və eyni zamanda fərqli xüsusiyyətlərini nəzərə çarpdırmaq istəyir. müəllif başqasının ad və familiyasını bütövlükdə deyil, onun müəyyən hissəsini öz adına əlavə edir. Rus şairi

B.V.Jirkoviç 1920-ci illərin yumoristik jurnallarında Kozma Prutkovun adına işarə olaraq “İvan Prutkov” və hətta “İvan Kuzmiç Prutkov” adları ilə çıxış edərdi. XII əsr Azərbaycan şairi Xaqani Şirvani əmisi Kafiyəddinin məsləhəti ilə ilk şeirlərini “Həssani-əcəm” adı ilə yazmış və özünü VII əsrin məşhur şairi “Həssani-ərəb”ə bərabər tutmuşdur. **Kalka təxəllüs** – Başqa dildən kalka yolu ilə tərcümə olunmuş təxəllüs (Bax: Kalka ad). **Koynonim təxəllüs** – Bir çox müəllif tərəfindən işlədilən ümumi təxəllüs. “*Molla Nəsrəddin*” – Cəlil Məmmədquluzadənin təxəllüsüdür. Lakin bu təxəllüsdən eyni vaxtda Ömər Faiq Nemanzadə və M.Ə.Sabir də istifadə etmişdir. “Mozalan” təxəllüsündən ən çox Ə.Haqqverdiyev, sonra isə C.Məmmədquluzadə, Qurbanəli Şərifzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Salman Mümtaz və başqaları da istifadə etmişdir. **Kontaminasiya təxəllüs** – Bir neçə adın birləşməsindən əmələ gətirilən təxəllüs. Bu təxəllüsün məzmunundan bəlli olur ki, müəllif bir neçə şəxsdən ibarətdir. *Bəbirov qardaşları – CəmşidƏmirov, Rəfail Nağıyev, Şakir Abdullayev* (“Bakı”, 1964-1965). **Ginekonim təxəllüs** – Qadın ad və familiyasından ibarət olan kişi müəlliflərin təxəllüsü. *Kabla Dostu xanım xala, Gülgəz* – Cabbar Əsgərzadə (“Molla Nəsrəddin”, 1913), *Güddək Sara* – Haşım Ələkbərov (“Zəhmət”, “Molla Nəsrəddin”, “Hambal”), *Güləndam, Tükəzban Cici* – M.Ə.Sabir (“Molla Nəsrəddin”, 1909), *Gülgəz bacı, Mələkmənzər* – Əlabbas Müttəllibzadə (şair, “Babayi-Əmir”), *Molla Dostu xanım bacı, Xanbacı* – Əli Razi Şəmçizadə (“Yeni İrşad”, 1911), *Nazlı xanım* – Məmmədsadiq Axundov (“Şərq qadını”, 1923), *Sürəyya-Dərviş* (“Kəşkül”, 1885), *Telefon Xeyransa* – Ağa Əli Qasimov (“Molla Nəsrəddin”), *Xəbərçi Xəccə* – Süleyman Məlikov (“Zəhmət”, 1922), *Çeri Məsmə* – Paşa Cəfərov (“Molla Nəsrəddin”) (Qulam Məmmədli. İmzalar). **Matronim təxəllüs** –

Ananın adı və qızlıq familiyasından əmələ gələn ədəbi fəmilə. Gürcü şairi Alio Mirexulavanın təxəllüsü olan “Maşaşvili” anasının adı ilə bağlıdır. Tatar şairi Musa Cəlinin familiyası (Cəlil) ana babası Abdul Cəlilin adı ilə əlaqədardır. Azərbaycan dramaturgiyasının banisi Mirzə Fətəli öz familiyasını (Axundov və ya Axundzadə) anasının əmisi Axund Hacı Ələsgərin titulundan götürmüşdür. **Neqatonim təxəllüs** – Müəllifə aid olmayan xüsusiyyət, peşə və məşğuliyyət adı ilə ifadə olunan təxəllüs. *Bisəvad* – Üzeyir Hacıbəyov (“İrşad”, 1906), *Adsız* – Heydərli Ələkbər (“Kommunist”, 1920-1925), *Azyazan* – Camo Hacinski (“Kaspi”, 1906), *Qanacaqsız* – Əli Nəzmi (“Molla Nəsrəddin”), *Qanmaz* – Cəli Məmmədquluzadə (“Molla Nəsrəddin”), *Qarınqulu* – M.Ə.Sabir (“Molla Nəsrəddin”). **Neytronim təxəllüs** – İmza kimi heç bir şübhə oyatmayan uydurulmuş ad və fəmilə. *Mürşid* – Əliağa Vahid, *Məşədi Qasım* – Cəlil Məmmədquluzadə, *Mir Əzizli* – Seyid Cəfər Cavadzadə (“Hürriyyət”, 1919), *Kabla Qənbər* – Məmmədəli Səfərov (“Molla Nəsrəddin”, 1910). **Ornitonim təxəllüs** – Quş adlarından düzəldilmiş təxəllüs. Bəzən də təxəllüsün bir komponenti ornitonimdən ibarət olur. *Əndəlib Qaracadaği* – XIX əsrin birinci yarısında yaşamış Cənubi Azərbaycan şairi; *Hop-hop* – M.Ə.Sabirin əsas təxəllüsü; *Bülbül* – Murtuza Məmmədov (artist); *Gecəquşu* – Əbülfəz Abbasquliyev (“Gənc işçi”, “Kommunist”), *Sərçə və Bayquş* – Əhməd Abbasov (“Toxmaq”, “Molla Nəsrəddin”), *Qaraquş* – Hüseyn İsmayilov (“Yeni yol”), *Hacı Leylak və Ləklək* – Cabbar Əsgərzadə (“Lələk”), *Hacı Leylak* – Şərifzadə Qurbanəli (“Molla Nəsrəddin”), *Ala qarğa* – Ömər Faiq Nemanzadə (“Molla Nəsrəddin”), *Şahin* – Həbib Ağzadə (“Şahin”, 1941-1945), *Cüce* – Qəhrəman Sarovlu Əliyev (“Molla Nəsrəddin”, 1912), *Simürq* – Tağı Şahbazi, *Sığırçın və Çalağan* – Salman

Əsgərov ("Tuti", 1910-16), Xoruz – Əzim Əzimzadə ("Zənbur", 1910), Xoruz beçə – Cəfər Cabbarlı ("Tuti", 1915), *Bülbülcan* – Əbdülbaqi Zülalov (xanəndə) (Qulam Məmmədli. İmzalar). **Payzonim təxəllüs** – Gülüş yaratmaq məqsədi ilə istifadə olunan komik təxəllüs. Bu cür təxəllüslərdən ən çox satirik və yumoristik mövzuda yazan sənətkarlar istifadə edirlər. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində inqilabi satiranın banisi olan M.Ə.Sabir "Çayda çapan", "Boynuyoğun", "Molla Cibışdanqulu", "Qarınqulu", "Ağlar güləyən", "Çingiz bəy" və s., inqilabçı-demokrat C.Məmmədquluzadə "Lağlağı", "Dəli Dəmdəməki", "Cırcırama" və s., satirik şair Əli Nəzmi "Əlidəyənəkli", "Həcamətverdi", "Məşədi Sijimqulu", "Kefsiz", "Sərsəri" və s., Əliqulu Qəmküsar isə "Cüvəllağı bəy", "Sarsaqqulu bəy" və s. təxəllüslərlə çıxış etmişlər. *Paronim təxəllüs* – Səslənmə cəhətcə müəllifin həqiqi ad və familiyasına uyğun gələn təxəllüs. *Lir Məmməd* – Şirməmməd Məmmədov ("Kommunist", 1927), *Şlinq* – Oskar İvanoviç Şmerlin ("Molla Nəsrəddin"), *Sultan* – Sultan Məcid Əfəndiyev, *Seyfi* – Ələkbər Seyfulla oğlu (artist, "Dan yıldızı", "Yeni fikir"). **Patronim təxəllüs** – Müəllifin atasının adı, titulu və ya təxəllüsündən əmələ gələn təxəllüs. *Həsənoğlu* (XIII əsr). *Qurbanlioğlu* – Əziz Şərif ("Gələcək", 1919), Vəli *Hacıoğlu* ("İnqilab və mədəniyyət", 1929), *Divanbəyoğlu* – Abdulla bəy Sübhanverdixanov, Ənvər *Yusifioğlu* (yazıçı), B.*Mirzəoğlu* – Zeynal Babayev, Bəşir *Səfəroğlu* (artist), A. Qafarzadə və ya A.*Qafaroğlu* – Adil Babayev (şair), Gülhüseyn Hüseynoğlu, Yusif *Səmədoğlu*, *Kərimoğlu* (Sabit Rəhman) ("Kirpi", 1952-1959), Emin *Sabitoğlu* (bəstəkar). **Prenonim təxəllüs** – Müəllifin tək-cə adından ibarət imza. *İsfəndiyar* – İsfəndiyar Axundzadə ("Yeni qüvvə", 1932), *Yaqub* – Yaqub Nəsirli ("Yeni yol", 1923), *Məmmədqulu* – Məmmədqulu Əlixanov ("Kommunist",

1930), *Adil* – Adil Babayev (şair), *Qabil* – Qabil İmamverdiyev (şair), *Anar* – Anar Rzayev (yazıçı), *Həbibə* - Həbibə Zeynalova (yazıçı), *Kəmalə* – Kəmalə Ağayeva (şairə). **Proksonim təxəllüs** – Müəllifə yaxın olan şəxslərin (ər, arvad, oğul, qız, baba, nənə, dost və s.) adlarından düzəlmiş təxəllüs. “*Təriqətçi şairlərdən bəziləri təxəllüslərini sevdikləri gözəlin adı ilə əlaqələndirirlər. Nəbatinin müasiri olan və keçən əsrdə Azərbaycanın şimal hissəsində “nəqşbəndi” təriqətini yayan Mir Həmzə Əfəndi (Seyid Nigari) təxəllüsünü Nigar xanımın adı ilə əlaqələndirmişdir. Güman etmək olar ki, Nəbati də təxəllüsünü seçməkdə bu yolla getmişdir*”(F.Qasımzadə, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 1974, səh. 96). Müasir şairlərimizdən Hüseyn Hüseynzadə oğlunun xatirəsini əbədiləşdirmək üçün *Hüseyn Arif* təxəllüsünü qəbul etmişdir. **Rəqəm təxəllüs** – Müəllifin adının yerinə rəqəmlərin işlədilməsi. Bəzən də rəqəmlərin ilk hərfi müəllifin inisialını əvəz edir, ya da rəqəm müəllifin adında olan hərflərin sayını bildirir. *H.Doxsan üç* – Seyid Hüseyn Sadıqzadə (“Maarif və mədəniyyət”). Beş. Üç. İki. Bir. *Bir müəllim. Bir nəfər* – Üzeyir Hacıbəyov (“Həqiqət”, 1910), *Beş* – Cəfər Bünyadzadə (“Səda”, 1911), *Bir şəxs* – Nəriman Nərimanov (“Kəşkül”, 1893), *Bir alim* – M.Ə.Sabir (“Molla Nəsrəddin”, 1908) və s. (Qulam Məmmədli. İmzalar). **Səciyələndirici təxəllüs** – Müəllifi bu və ya digər cəhətdən xarakterizə edən təxəllüs. Burada müəllif heç də həqiqi familiyasını gizlətmək məqsədi güdməyir. Lakin müəllif bu və ya digər keyfiyyətini, məsələn, yaradıcılığında olan əsas sənətkarlıq xüsusiyyətini, xarici görünüşündəki cəhətləri, milliyyətini, vətəninə, peşəsinə, rütbəsinə, vəzifəsinə, ictimai mənşəyini, partiyalılığını və s. nəzərə çarpdırmaq istəyir. *Kapitan M.F.Axundov, Doktor Nərimanov, Hacı Səlim Qasımzadə* (“Kommunist”), **Stiqmonim təxəllüs** – Müəllifin adının yerində su-

al- ?, nida-!, mötərizə – (), tire –“- “, bir neçə nöqtə....., nömrə-

№, paraqraf -§, hətta həndəsi fiqur –□, Δ işlədilməsi.

Bu cür işarələrdən ən çox inqilabçı-demokrat şair M.Ə.Sabir istifadə etmişdir. Onun istifadə etdiyi işarələr bunlardır: (-) tire, “(.....)” -7 nöqtə, “(.....)” – 9 nöqtə, “(.....)” – 8 nöqtə, “(.....)”-11 nöqtə, “(.....)”- 5 nöqtə, “(.....)”-3 nöqtə, “.....” – 10 nöqtə və s.**Titlonim təxəllüs** – Müəllifin avtonimi yerində işlədilmiş peşəsi. Titulu, rütbəsi və s. ilə əlaqədar olan təxəllüsü. Titlonimlə çıxış edən müəlliflər oxucuların diqqətini özlərinə cəlb etmək məqsədi güdürlər. *Aktyor* (C.Cabbarlı), *Doktor* (Rəşid Sürəyya), *Əkinçi* (Həsən Mirzəyev), (Qulam Məmmədli. İmzalar). Hətta bəzi müəlliflər peşəsi, titulu, rütbəsi və s. ilə əlaqədar olan sözləri avtonimləri ilə yanaşı işlədirlər. *Kapitan* M.F.Axundov, *Doktor* Nəriman, *Kərbəlayi* Vəli Mikayılov (“Həyat”, 1905), *Genetik* Həsənli (Məmməd Həsənli – aqronom), *leytenant* Y. (Yusif Əzimzadə–yazıçı), *miüəllim* Naci (Naci Rəcəbzadə – “Yeni iqbal”, 1917) (Qulam Məmmədli. İmzalar; Şah Xətayi, *Molla* Vəli Vidadi, *Molla* Pənah Vaqif, *Aşıq* Ələsgər. **Fizionim təxəllüs** – Təbiət hadisələrinin adları ilə əlaqədar təxəllüs. *Nəsimi* sözünün ərəbcədən tərcüməsi “zəif əsən külək” deməkdir. Bu, Azərbaycanın böyük mütəfəkkir şairi Seyid İmadəddinin təxəllüsüdür. “*Səbuhi*” (səhər küləyi) isə məşhur dramaturqumuz M.F.Axundovun təxəllüsüdür. Azərbaycanlılar Xəzər dənizi tərəfindən əsən küləyə “*Xəzri*” deyirlər. Şair Nəbi (Xəzri) Babayev bu sözü özünə təxəllüs seçmişdir. *Seyid Cəfər Cavadzadə* isə “*İldırım*” təxəllüsündən istifadə etmişdir

(“Azərbaycan”, 1945) və s. **Fitonim təxəllüs** – Gül, bitki və ağac adlarından düzələn təxəllüs. Bəzən də təxəllüsün komponentlərindən biri fitonimlərdən ibarət olur. *İstiot* – Zinət Nuşirəvanova (“Molla Nəsrəddin”), *İstiot* – Kərimov Nuşirəvan (“Molla Nəsrəddin”, 1930), *Yoncasatan* – Mirzə Məmməd Axundov (“Molla Nəsrəddin”), *Kələm* – Məmmədov M. (Qusar, “Molla Nəsrəddin”), *Kələm dolması* – Seyid Hüseyn (“Tuti”, 1916) (Qulam Məmmədli. İmzalar). **Frenonim təxəllüs** – Müəllifin xarakterindəki, həyat və yaradıcılığında ən əsas xüsusiyyətləri göstərən və həm müəllifin özü tərəfindən seçilən, həm də başqaları tərəfindən verilən təxəllüs (başqası tərəfindən veriləndə bu ən çox ləqəbə yaxınlaşır). *Nizami Gəncəvi* (Nizami – ərəbcə nəzm sözüdür, “nizama düzmək” deməkdir). *Məhəmməd Füzuli* (çox bilən, çox danışan), *M.P.Vaqif* (xəbərdar olan və bilən adam), *Xurşid Banu Natəvan* (gücsüz, zəif), *Ə.Qəmküsar* (təsəlli verən, həmdərd), *Abbas Səhhət* (sağlamlıq), *A.Şaiq* (şövqlü, həvəsli), *M.Müşfiq* (mehriban, məhəbbətli), *C.Xəndan* (gülən), *S.Vurğun* (gözələ bənd olan, aşiq olan, vurulan) və s. Şərqi bir çox görkəmli şairləri ədəbiyyat tarixinə özlərinin qəbul etdikləri təxəllüslərlə deyil, ləqəblərlə daxil olmuşlar. Lakin bu cür təxəllüslər də frenonimə daxildir. Məşhur XII əsr Azərbaycan şairi Əfzələddin Xaqaniyə bu təxəllüsü (xaqani “xaqana layiq” deməkdir) müəllimi Əbül Üla Gəncəvi vermişdir. **Xromatonim təxəllüs** – Rəng adlarından götürülmüş təxəllüs. Bəzən də təxəllüsün bir komponenti rəng adlarından ibarət olur. *Qırmızı* – Cahanbaxş Cavadzadə (“Qızıl Gəncə”), *Qırmızı Saqqal* – Haçı İbrahim Qasımov (“Kəlniyyət”, 1912, *Qırmızı şair* – Hacı Səlim Qasımsadə (“Kommunist”), *Qara müxbir* – Nemət Həsən oğlu Məmmədov (“Molla Nəsrəddin”, 1924-25), (Qulam Məmmədli. İmzalar). **Hidronim təxəllüs** – Çay, göl, dəniz

adlarından yaradılmış təxəllüs. N.A.Dobrolyubov və 20-yə qədər digər rus şair və yazıçısı *Volqin* təxəllüsündən istifadə etmişlər. *Arazi* – erməni yazıçısı Movses Arutunyanın təxəllüsüdür; şair Əliağa Kürçaylının təxəllüsü “Kür” çayının adı ilə bağlıdır.

TƏQLİDİ SÖZLƏR – Səs təqlidi, (səs) təsviri və obrazlı sözlərin ümumi adı.

TƏQSİM – Klassik Şərq poetikasına və üslubiyyətə məxsus fiqurlardan biridir. Mahiyyəti belədir ki, bir misrada bir neçə mübtəda sadalanır, digərində isə bu mübtədalarla əlaqədar olan xəbərlər və ya epitetlər işlədilir. Füzulinin aşağıdakı beytində ikinci misradakı ilk üç söz mübtəda, sonrakı üç söz isə müvafiq şəkildə onların xəbərləridir:

*Bülbüli- qəmzədəyəm,baği-bəharım sənsən,
Dəhənü qəddü rüxun qönçəvü sərvü səmənəm.*

Aşağıdakı beytdə isə birinci misranın mübtədalarına ikinci misranın müvafiq epitetləri uyğunlaşdırılmışdır:

*Bir səf qız oturdu, bir səf oğlan,
Cəm oldu behiştə hurü qılman.*

TƏK – Kəmiyyətin kateqorial forması olub, ya əşyanın təkliyini bildirir, ya da hal-hərəkətin tək-tək fərdlərə (subyektə) aid olduğunu göstərir. *Tək isimlər. Feilin tək forması. Tək işlənən toplu isimlər* – Tək formada işləndikdə topluluq, mücərrədlik və əşyavilik mənası bildirən, lakin cəm şəkilçisi qəbul etməyən isimlər: *insanlıq, bəşəriyyət, camaat* və s. (A.Səhhətin işlətdiyi cəmaətlər sözü fərddir və üslubi səciyyə daşıyır).

TƏKKEÇİDLİ NOVLU SAMİTLƏR – Tələffüzü zamanı fəal danışıq üzvünün əmələ gətirdiyi yarımçıq maneə qeyri-fəal danışıq üzvlərindən birində olan novlu samitlər: *f, v, z, s, y, x, ğ, h*. Bu samitlərdən *f, v* samitlərinin tələffüzü zamanı alt

dodaq üst dişlərdə, *s, z* samitlərinin tələffüzü zamanı dilönü üst dişlərdə, *y* samitinin tələffüzü zamanı dilortası sərt damaqda, *x, ğ* samitlərinin tələffüzü zamanı dilarxası yumşaq damaqda, *h* samitinin tələffüzü zamanı dilkökü udlaq boşluğunun arxa divarında yarımçıq maneə əmələ gətirir.

TƏKMƏNALI – Yalnız bir mənaya malik; bir mənası olan. Təkmənalı söz – Təkcə bir mənası olan söz. Adətən terminlər təkmənalı sözlər kimi səciyyələndirilir: *katet, hipotenuz, kondensator, reostat, generator, batareya, tranzistor, sonor, məcaz, cümlə* və s.

TƏKMƏNALILIQ – Eyni söz və ya ifadədə özünü göstərən bircə mənanın mövcudluğu.

TƏKRAR – Eyni nitq vahidinin (səs, heca, söz, sintaqm, cümlə) eynilə və ya qismən dəyişdirilmiş tərzdə iki (bəzən də üç və daha çox) dəfə işlədilməsi. *Fonetik təkrar. Morfoloji təkrar. Leksik təkrar. Sintaktik təkrar. Üslubi təkrar.* 2. Söz kökünün, söz əsasının və ya bütünlükdə söz-formanın tam və ya yarımçıq şəkildə təkrarlanması nəticəsində düzələn yeni söz, yeni forma, frazeoloji vahid: *top-top, xala-xala, göy-göy, tez-tez, yanıb-yanıb* (töküldü), *oyum-oyum* (oymaq).

3. Bax: Repriz. **Daxili üzvlü təkrar** – Eyni söz (və ya eyni sözün derivatları) həm tabe (olan, həm də tabe edən üzv kimi işlənməklə meydana çıxan sintaktik vahidlər. *Daxili obyektli* (tamamlıqlı) *təkrar. Daxili təyin. Daxili zərflik.* Daxili üzvlü ismi təkrar. Daxili-üzvlü feili təkrar. **Əlavəli təkrar** – *Cümlə* üzvlərindən birinin və ya söz birləşməsinin birinci komponentinin əlavə kimi təkrarlanmasından ibarət ifadə tərzii. *Deyərəm, qurbanın olum, hamısını deyərəm* (Ə.Haqqverdiyev). *Bu bir növ kələk idi. Qız kələyi* (V.Babanlı). *Axmağın biri axmaq. Zalım uşağı zalım.* **Yarımçıq təkrar** – Komponentlərindən biri müəyyən fonetik dəyişikliyə uğramaqla baş verən təkrar. Sifətin yarımçıq tək-

rarı (*qap-qara, yamyaşıl, qosqoca*). İsmın yarımçıq təkrrarı (*mermeyvə, yeryemiş*). **Klassik-poetik təkrrar** – Klassik poeziya üçün səciyyəvi olan təkrrar. **Leksik təkrrar** – Yeni leksik vahid əmələ gətirən təkrrar: *qatar-qatar, qarış-qarış, addım-addım, kalkal, beş-beş*. **Morfem təkrrarı** – Eyni morfemin iki dəfə təkrrarlanmasından ibarət ifadə tərzı. *Bunları mən yazdırtmışam. Özünü bilməməzliyə, görməməzliyə qoymaq. Kimisi belə deyir, kimisi elə*. **Morfoloji təkrrar** – Morfoloji kateqoriyaların ifadə tərzı kimi özünü göstərən təkrrar: *qaça-qaça, yaza-yaza, gələ-gələ*. **Obrazlı (yarımçıq) təkrrar** – Ritm, ahəng, alliterasiya, qafiyə və s.-yə əsasən təkrrar olduđu kimi bilinən, lakin komponentlərinin heç biri ayrılıqda mövcud olmayan təkrrar: *hətərən-pətərən, çərən-pərən, dəngiş-düngüş, həlləm-qəlləm*. **Ritmik təkrrar** – Yalnız ritmik funksiya daşıyan təkrrar: *Ağa Kərəm, paşa Kərəm, xan Kərəm; Alış Kərəm, tutuş Kərəm, yan, Kərəm,..* **Səs təkrrarı** – Saitlərin və samitlərin bədiilik yaratmaq məqsədi ilə təkrrarı. **Sinonim(ik) təkrrar** – Nitqdə çoxlu sinonim söz və ya ifadələrin bir yerdə işlədilməsi: *Bəs ki uşaq olduđu anlamayıır, qanmayıır* (M.Ə.Sabir). **Sintaktik-konstruktiv təkrrar** – Komponentləri tabelilik əlaqəsi əsasında bir-birinə bağlanaraq sintaktik vahidlər (söz birləşməsi, cümlə) əmələ gətirən təkrrar. Sintaktik -konstruktiv təkrrarlar üzvlənməyən söz birləmələri və üzvlənməyən cümlələr təşkilində mühüm rol oynayır. *Yuxu yuxulamaq. Ayın aydınlığında. Gələn gəldi, gedən getdi. Olar olar, olmaz, olmaz*. **Sintaktik təkrrar** – Hər hansı söz və ya birləşmənin cümlə daxilində təkrrarı: *Ağıl yaşda deyil, başdadır, başda* (S.Rüstəm). *Amma mən mənəm ki, mənəm* (S.Rəhimov). *Anadan kim doyub, kim* (R.Rza). **Söz-formanın təkrrarı** – Sözü mütəyyən formada təkrrarından ibarət sözişlətmə üsulu: *Hərdən-hərdən gəlib baxma üzümə* (“Aşıqlar”). *Gündə-gündə bir söz deyir, Ellər, ellər, ay ellər* (Ə.Cavad).

Təkrar mürəkkəb söz – Müxtəlif nitq hissələrinə məxsus sözlərin təkrarı ilə yaranan mürəkkəb söz a) isim: *aşırıq-aşırıq, top-top, xala-xala, məra-məra, sinif-sinif*; b) sifət: *sarı-sarı* (sarıdıqlar), *qırmızı-qırmızı* (almalar), *incə-incə* (mətləblər); c) əvəzlilik: *mənəm-mənəmlik, bəzi-bəzi* (işlər); c) feil: *dedi-dedi* (ev yıxar), *yanıb-yanıb* (tökülmək), *olmaya-olmaya* (danışasan). **Təkrar samit** – Söz ortasında və sonunda (habelə tarixən morfemlər hüdudunda) eyni samitin iki dəfə işlənməsi: *Amma, doqquz, rədd, xətt, vurr! Suss!*

TƏKRAR SÖZ – Eyni sözün iki dəfə təkrarlanması ilə yaranan mürəkkəb söz: *Cəmcəm. Qarqar. Qamqam* (xüsusi isimlər). **Tərsinə təkrar** – Əvvəlki birləşməni təşkil edən vahidlərin əks sıra üzrə düzümündən ibarət bədii ifadə tərzii: *Başdan ayağa, ayaqdan başa fəsad!* (S.Rəhimov). *O güldü, ağladı, ağladı, güldü* (M.Müşviq). **Transfarmasion (yarımçıq) təkrar** – İkinci komponentdə birinci sözün ilk samitinin (söz samitlə başlanırsa) *m* ilə əvəzlənməsi və ya birinci sözün əvvəlini (söz saitle başlanırsa) *m* əlavə edilməsi nəticəsində yaranan təkrar: *doxtur-moxtur, xan-man, çit-mit, eşq-meşq, işmiş, üçün-müçün*. **Üslubi təkrar** – Yalnız müəyyən üsluba məxsus olan və yalnız o üslubda işlənən təkrar.

Folklor üslubuna məxsus təkrar (*İçəri bir oğlan girdi, bir oğlan girdi, elə bil şəkildi* – “Nağıllar”. *Div elə qəzəblənib, elə qəzəblənib, dırnaqlarınyan yer eşir* – “Nağıllar”). **Flektiv (yarımçıq) təkrar** – Komponentlərindən birində saitlərin dəyişməsi ilə baş verən yarımçıq təkrar: *kağız-kuğuz, kəndçi-kündçü, çarıq-çuruq, ağac-uğac*. **Calaq təkrar** – Əvvəlki sintaktik vahidin sön sözünü sonrakı vahidin ilk sözü kimi işlətməkdən ibarət üslubi-poetik təkrar. *O da bütüün bunları izləyirdi. İzləyir və düşünürdü ki...* (Ə.Sadiq). *Ol dəm gəldi ki, gəldi Adəm* (M.Füzuli).

TƏKRAR CİNAS – Qafiyə kimi işlənən dil vahidinin ardıcıl sıra üzrə iki dəfə təkrarlanmasından ibarət cinas növü. Məsələn, S.Ə.Şirvaninin aşağıdakı şeiri təkrar cinas əsasında yazılmışdır.

*Bir əhdinə sən etmədin, ey **bivəfa, vəfa,**
Qıldı fərağın ilə dili-**binəva, nəva.***

*Zənzəm tək oldu kuyinə **rəvan, rəvan,**
Ol Kəbə içrə görmədi əhli-**səfa, Səfa.***

*Derdim ləb üstə xal düşübdür **qələt, qələt,**
Derdim o çini-zülfünə müşki-**Xəta, xəta.***

*Mən sadələvhə qıldı o rüxsari-**al, al.**
Qıldı günümü ol səri-zülfi-**qəra, qəra.***

*Qıl kuyu-yarə kəştini, ey **çarəsiz, saz,**
Yarəb sənə muin ola, ey **naxuda, Xuda.***

*Məkr ilə sallama dəxi təhfül-**hənək, hənək.**
Zahid, būsati-eşqdədir **buriya, riya.***

*Ey çərxi-kəcmədar mənə oldu yar, yar,
Etməz o mahdən məni növkü – **cida, cüda.***

*Etmə şəkəstə Seyyidi, ey badəxar, xar,
Etsin sənə həmişə bu əhli – **dua, dua.***

TƏKTƏRKİBLİ CÜMLƏ – Yalnız bir müxtəsər və ya geniş üzvdən ibarət olub, formaca ya mübtədaya, ya da xəbərə müvafiq gələn cümlə. Belə cümlələrdə subyekt və pre-

dikat qrammatik cəhətdən ayrı-ayrı vahidlərdə ifadə edilmir, bunların hər ikisi cümlənin yalnız bir baş üzvündə (ya mübtəda, ya xəbər) ifadə olunur.

Azərbaycan dilində təktərkibli cümlələrin aşağıdakı növləri vardır: təktərkibli müəyyən şəxslı cümlə, qeyri-müəyyən şəxslı cümlə, ümumi şəxslı cümlə, şəxssiz cümlə, adlıq cümlə, söz-cümlə, müxtəsər təktərkibli sadə cümlə, geniş təktərkibli sadə cümlə, bütöv təktərkibli sadə cümlə, təktərkibli vokativ cümlə.

TƏKTƏRKİBLİ CÜMLƏNİN BAŞ ÜZVÜ – Təktərkibli cümlənin struktur əsası, qrammatik mərkəzi. Bu cümlələrin bəzilərində (müəyyən şəxslı, qeyri-müəyyən şəxslı, ümumi şəxslı, şəxssiz cümlələrdə) baş üzv cümlənin xəbərində müvafiq olur, başqalarında isə (adlıq cümlə) həm mübtəda, həm xəbərə müvafiq gələ bilər.

TƏKTƏRKİBLİ MÜƏYYƏN ŞƏXSLİ CÜMLƏ – Buraxılmış mübtədaları birinci və ikinci şəxs formalarında ifadə edilən xəbərlər vasitəsilə konkret şəkildə təsəvvür oluna cümlə. *Görürəm, anlayıram, ölməyəcəksən, bilirəm* (S.Rüstəm). Bu cümlələrin struktur əsası xəbərlərdən ibarətdir. Təktərkibli müəyyən şəxslı cümlələr xəbərlər üzərində qurulur və adətən bütün əlavə, ikinci dərəcəli üzvlər də bu xəbərlər ətrafında mərkəzləşmiş olur. *Səhər tezdən tarlaya getməli idik* (H.Mehdi).

TƏKTƏRKİBLİ ÜMUMİ ŞƏXSLİ CÜMLƏ – İş və hərəkətin bütün şəxslərə aid olduğunu göstərən, tərkibində mübtəda işlədilməyən, yeganə baş üzvü xəbərdən ibarət təktərkibli cümlə. *Cücanı payızda sayarlar. Buna da Koroğlu deyərlər*. Ümumi şəxslı cümlələrin əsas vəzifəsi ümumi hökmləri, atalar sözləri və zərbi-məsəllər səciyyəsi kəsb etmiş obrazlı fikirləri ifadə etməkdən ibarətdir. Təktərkibli ümumi şəxslı

cümlələr məzmunca müəyyən şəxsi cümlələrdən fərqlənir. Müəyyən şəxsi cümlələrdə müəyyən və dəqiq fikirlər, konkret şəraitlə əlaqədar mülahizələr söylənilsə, ümumi şəxsi cümlələrdə ifadə olunan fikirlər konkret şəxslərə deyil, hamıya aid olur, ümumiləşmiş olur.

TƏKTƏRKİBLİ VOKATİV CÜMLƏ – Əsas və yeganə üzvü müraciət edilən şəxsin adından ibarət olan cümlə: *Şeyda! Balaş! Güliş! Musa, Musa!*

TƏQTİ – Frazanın tərkibində ritmik intonasion vasitələrlə fərqlənən, ayrılan hər hissə (sözlər qrupu və ayrıca söz). Frazanın həmin əsasda üzvlənməsi zamanı təqti həm ayrı-ayrı nəfəsvermə qrupu ilə, həm də sintaqm ilə uyğun gələ bilər. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, nəfəsvermə qrupu fizioloji anlayış, sintaqm semantik-sintaktik hadisədirsə, təqti intonasiya hadisəsidir.

TƏLƏFFÜZ –1. Nitq səslərinin məxrəclərinə məxsus xüsusiyyətlər. *Səhv tələffüz. Düzgün tələffüz.* 2. Dilin bu və ya digər təzahür növlərinə məxsus orfoepiya normalarının məcmuyu. *Ədəbi tələffüz. Loru tələffüz.*

TƏRCİ – Ardıcıl gələn cümlələrdə eyni mövqedə eyni və ya yaxın mənalı sözlərin işlənməsi.

Qanı dövranda bir qəlbi dəğəlsiz,

Qanı aləmdə bir aricə dinar?

Qanı dünyada iqrar eyləyən kimi...(Nəsimi).

Yalqız mən ölüm əgər qıla qətl,

Tənha mən olam əgər qıla əzl (Xətayi).

Hərəsrdə bir nəbi zühuri,

Hər dövrdə bir rəsul nuri (M.Füzuli).

2. Klassik poeziyada tam sintaktik paralelizm.

*Saçın şərhini eylərəm hər gecə,
Ruxun vəsfini söylərəm hər səhər (Nəsimi).*

*Rəna başa sərübən ləçəklər
Nazik belə sancıban atəklər....(M.Füzuli).*

TƏRCÜMƏ – Şifahi sözlərin və ya yazılı mətnin məzmununun başqa dil vasitələri ilə ifadə olunması. Tərcüməşünaslıqda mənbə dil və obyekt dil terminlərindən istifadə olunur. Hansı dildən tərcümə edilsə o, **mənbə dil** adlanır, hansı dilə tərcümə olunursa ona **obyekt dil** deyilir. **Bədi tərcümə** – Həm mənbə dilin, həm də obyekt dilin semantik və ifadəlilik imkanlarını nəzərə alan, əcnəbi dilə məxsus mətnin incəliklərini mühafizə edən tərcümə. **Dildaxili tərcümə** – Sözlün (sözlün, bütün əsərin, kitabın) həmin dilə məxsus sözlərlə tərcüməsi. Məsələn, *üz* sözü *sifət, çöhrə, sima, bəniz* və s. sözlərlə tərcümə olunur. Adətən (birdilli) izahlı lüğətlər dildaxili tərcüməyə əsaslanır. **İzahlı tərcümə** – Dilin sözlərini söz olmayan işarələrə çevirməkdən ibarət tərcümə. Məsələn, "ehtiyatlı ol!" ifadəsi yol işarələri sistemində "!" kimi verilir və ya "salamat qal(ın)!" ifadəsi dilin jest sistemində müvafiq əl hərəkəti ilə bildirilir.

İnsanlar arasında əsas ünsiyyət vasitəsi adi, şifahi nitqdır. Lakin dilxarici (dildən kənar) işarələr sistemi hazırda dildən-ilə daha artıq yayılır, bu sistem vasitəsilə getdikcə daha çox informasiya verilir. Kitablardakı illüstrasiyalar, şəkillər, afişalar, lövhələr, diaqramlar, xəritələr, çertyojlar, vitrinlər, yol işarəsi və s. dilxarici işarələr alimlərə daha çox lazım olur. Bu işarələr daha əyani, daha yığcam və təkmənalı olma-

ları ilə fərqlənir və diqqəti cəb edir. **İnterlinqvistik tərcümə** – Bir dildə ifadə edilmiş məzmunu başqa dil vasitəsilə ifadə etmə, mənada tərcümə.

R.Rzanın “Qızıl gül olmayayadı” poemasında həmin tərcümə növündən bəhs olunur.

Gözlərimiz zilli varaqlara.

Miz üstə Mixail Lermontov.

Demon – Tamara.

Bir də Axundzadə Ruhulla.

Qrex-günah.

Qreşniy-günahkar.

Son-güruh.

Dux-ruh.

Dil açıb türkcə danışdıqca İblis.

Uşaq kimi əl çalır, atılıb-düşürdük biz.

Maşın tərcüməsi – Elektron maşınların verilən proqram əsasında mətni avtomatik tərcümə etməsi; koda çevirmə, kodlaşdırma. Tərcümə ilə kodlaşdırma bir-birindən fərqlənir. Biz dilimizin bütün hərflərini sıfırdan və vahiddən ibarət ikili işarələrin köməyi ilə kodlaşdırma bilərik. Məsələn, “a” - 0,1, “b” -10, “v” isə - 11 və s. olacaqdır. Dilimizdəki hər hansı bir mətni, poema və romanı bu üsulla koda çevirə bilərik. Lakin bu hal heç də həmin mətnlərin tərcümə edildiyini göstərmir. Məsələn, Morze əlifbası ilə də mətnləri həmin şəkildə vermək mümkündür.

Kodlaşmadan tərcümə onunla fərqlənir ki, tərcümə hər şeydən əvvəl, mənanın, anlamın tərcüməsidir. Tərcümə işarələr sisteminin tamamilə əvəz olunmasıdır. Burada sabit qalan şey işarələr yox, anlam özü olur. Kodlaşdırmada isə nəinki anlamın özü, həm də sözlər, onların sırası qalır. **Sərbəst tərcümə** – Əcnəbi dilə məxsus mətnin mənaca tam dəqiqliyi-

nə və emosional-ekspressiv çalarlarına o qədər də aludəçilik göstərmədən, obyekt dildə onun əsas məzmununu verməkdən ibarət tərcümə. **Hərfi tərcümə** – Əcnəbi konstruksiyanı saxlamaq şərtilə mənbə dildəki sözlərin yerinə onların obyekt dilə məxsus ekvivalentlərini tapıb qoymaqdan ibarət tərcümə.

TƏRKİB – Dilin qrammatik qanunları əsasında nitqdə birləşmələr şəklində təzahür edən sintaktik vahid tərkibi. *Məsdər tərkibi. Feili sifət tərkibi. Feili bağlama tərkibi.*

TƏRKİBİ – Bir neçə vahidin birləşməsindən ibarət. Tərkibi bağlayıcı. **Tərkibi ad** – Bir neçə sözdən ibarət olub, eyni bir obyektə bildirən birləşmə. *Hacı Həsən. Kərbəlayı Fatma. Məhəmməd Məhəmməd oğlu Məhəmmədov. Hüseyn Ərəblinski. Mikayıl Müşfiq. Azərbaycan Dövlət Universiteti.* **Tərkibi say** – Bir neçə sayın birləşməsindən ibarət olub, müəyyən kəmiyyəti (miqdarı) bildirən say. *On doqquz. Beş yüz on yeddi. Bir min doqquz yüz səksən birinci.* **Tərkibi modal söz** – Sadə modal sözə bağlayıcı və ya ədatın yanaşması ilə düzələn modal söz. *Yəqin ki, doğrudan da, kim bilir, bəlkə də, ola (bilər) ki. Ey Füzuli, ola ki, rəhm edər əfğanıma (M.Füzuli).*

TƏRKİBİ FEİLİ XƏBƏR – Müxtəlif nitq hissələrinə məxsus vahidlərin birləşməsindən düzələn xəbər. Bunlar əsasən aşağıdakı üsullarla düzəlir: a) Xəbər rolunda işlənən feilə müxtəlif ədatların qoşulması ilə: *gəl-gəl görüm – di bir gəl görüm – di bir gəl görüm ha! habelə: oxu görək, di yaz da!;* b) Hər hansı feilə *idi, imiş* bağlamalarının qoşulması ilə: *gəlir idi, gələsi imiş, qaçacaq imiş, qaçmalı idi;* c) *olmaq, etmək, eləmək, qılmaq* kimi köməkçi feillər vasitəsilə düzələn feili analitik konstruksiyalarla: *göz olmaq, söz eləmək, söhbət etmək, nəzər qılmaq;* c) müxtəlif feili idiomatik ifadələrdən ibarət olanlar: *başla salmaq, aldən düşmək, gözü su içməmək, gözündən gəlmək.* **Sadə fei-**

li xəbər – Feilin əmr, vacib, şərt, iltizam, lazım, xəbər, məs-dər forması ilə ifadə oluna xəbər. **Tərkibi feili xəbərin rəvayət forması** – Hər hansı feil formasına *imiş* bağlaması əlavə etməklə düzələn və rəvayət modallığı mənası bildirən xəbər forması: *yazmış imiş, yazacaq imişəm, yazmalı imişsən, yazar imişik, yazas imişsiniz*. **Tərkibi feili xəbərin hekayə forması**. Hər hansı feil formasına *idi* bağlaması əlavə etməklə düzələn və keçmiş zamanla əlaqədar modallıq (keçmişdəki işin icrası haqqında şahidlik yolu ilə məlumat vermə) mənası bildirən xəbər forması: *yazmış idi, yazar idim, yazır idin, yazacaq idi, yazmalı idim, yazas idik, yazsa idiniz, yazan idi, yazmaq idi, yazmaqda idi*.

TƏRKİBİ İSMİ XƏBƏR – Adlara *idi*, *imiş* bağlamalarının qoşulması ilə düzələn xəbər. **Tərkibi ismi xəbərin rəvayət forması** – Adlara *imiş* bağlaması qoşmaqla düzələn və rəvayət modallığı mənası bildirən xəbər forması: *adam imiş, yaxşı imiş, üç imiş, sən imişsən*. **Tərkibi ismi xəbərin hekayə forması** – Adlara *idi* bağlaması qoşmaqla düzələn və şahidlik modallığı mənası bildirən xəbər forması: *adam idi, yaxşı idi, üç idi, mən idim*. **Tərkibi xəbərin ad hissəsi** – Tərkibi xəbərin əsas mənasını ifadə edən hissəsi. Bu funksiyada ad nitq hissələrindən hər hansı biri müxtəlif hallarda, feili sifətlər, keyfiyyət tərzləri, qiymətləndirici nidalar. Sintaktik cəhətdən üzvlənməyən birləşmələr, frazeoloji tərkiblər çıxış edə bilər. *O çox oxumuş olar. Fikri-zikri kitabda idi. Allaha and olsun, budur deyirəm...*(Ü.Hacıbəyov).

TƏRZ – İş və hərəkətin daxili səciyyəsinə göstərən qrammatik feil kateqoriyası. Feilin ifadə etdiyi iş və hərəkətin baş vermə üsulu. *Bitmiş tərz. Təkrarlılıq tərz. Başlanğıc tərz. Çoxdəfəlilik tərz. İntensiv tərz. Uzunmüddətlilik tərz. Ani tərz* – İş və hərəkətin çox qısa bir zamanda, ani olaraq baş

verdiyini göstərən tərz (əsasən səstəqlidi sözlərdə). *Taxçadan düşdü "tapp" elədi* (Tapmacadan). "*Qa*" *edərkən hənuz bircə kərə; Pendiri dimdiyindən endi yerə* (M.Ə.Sabir). **Bitməmiş tərz** – İş və hərəkətin bitmədiyini, davam etdiyini göstərən tərz. Dilimizdə *-maqda,-məkdə* şəkilçiləri feilin bitməmiş tərzini əmələ gətirən morfoloji əlamət kimi diqqəti cəlb edir: *oxumaqda idi, təşkil etməkdə idik, yazmaqda imişlər, gəzməkdədir*. **Bitmiş tərz** – İş və hərəkətin bitib qurtardığını, sonunu, hüdudunu göstərən tərz. Azərbaycan dilində bir sıra köməkçi feillər (çıxmaq, getmək, bitmək, qurtarmaq və s.) analitik üsulla feilin bitmiş tərz formasının təşkilində mühüm rol oynayır. *Gəlib çıxdılar, ölüb getdi, çıxıb getdi, qurtardı getdi, yazıb bitirdi, öldü qurtardı* və s. **İnxoativ tərz** – İş və hərəkətin başlanmasını göstərən tərz. Azərbaycan dilində analitik yolla (əsas feilin yönlük halda işlənmiş məsdər forması – köməkçi "başlamaq" feili) düzəlidir. *Oxumağa başlamaq. Gəzməyə başlamaq*. **Uzunmüddətlilik tərz** – İş və hərəkətin uzun müddət ərzində baş verdiyini, mövcud olduğunu göstərən tərz. *Gülüb-gülüb uğunub getdi. Axdı, axdı sinəm üstə gölləndi* (Vidadi). **Çoxdəfəlilik tərz** – İş və hərəkətin bir neçə dəfə təkrarlandığını göstərən tərz: *Gedib-gedib qayıdır*. **Şiddətləndirici tərz** – İş və hərəkətin intensiv şəkildə baş verdiyini göstərən tərz. *Sızım-sızım sızıldamaq. Əzim-əzim əzmək*.

TƏRZİ-HƏRƏKƏT BUDAQ CÜMLƏSİ – Baş cümlədəki hərəkətin icra tərzini və ya hal-vəziyyətin meydana çıxma tərzini bildirən budaq cümlə. Tərz-i-hərəkət budaq cümləsi baş cümləyə müxtəlif vasitələrlə – ən çox bağlayıcılar, bağlayıcı sözlər, işarə əvəzlilikləri və intonasiya ilə bağlanır. **Məqsəd bildirən tərz-i-hərəkət budaq cümləsi** – Baş cümlədəki iş və hərəkətin tərzini bildirməklə yanaşı, həmin iş və hərəkətin müəyyən məqsəd izlədiyini aydınlaşdıran budaq cümlə.

Həmin budaq cümlə, baş cümlədən çıxan nə məqsədlə, nə üçün, nədən ötrü, niyə suallarından birinə cavab olur. Bu budaq cümlənin xəbəri arzu-iltizam və ya bu mənanı bildirən əmr şəklində işlənmiş feillə ifadə olunur. *Qoyunları elə gizlət ki, birini də tapmaq mümkün olmasın* (M.İbrahimov). *İşimizi elə qurmaliyıq ki, dağlarda bir dəqiqəmiz də boş keçməsin* (Ə.Vəliyev). **Nəticə bildirən tərzi-hərəkət budaq cümləsi** – Baş cümlədəki hərəkətin tərzini bildirməklə yanaşı, onlardan hasil olan nəticəni də göstərən budaq cümlə. *Bəzi vaxt elə boran qopur ki, üç-dörd gün buruqda gecələməli oluruq* (M.Hüseyn). *Ana-bala bir anda elə qucaqlaşıb bir-birinə elə sarıldılar ki, hamının nəzəri onlara tərəf çevrildi* (Mir Cəlal). Nəticə bildirən tərzi-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində tərzi-hərəkət zərfliyinin korrelyatı iştirak edir və budaq cümlə *ki* bağlayıcısı və intonasiya ilə baş cümləyə bağlanır. **Müqayisə bildirən tərzi-hərəkət budaq cümləsi** – Baş cümlədəki iş, hərəkət və ya hal-vəziyyətin tərzini müqayisə yolu ilə bildirən budaq cümlə. Bu budaq cümlələrin dilimizdə iki növü vardır: 1. Baş cümlədən qabaq gələn budaq cümlə. Budaq cümlədə *necə* (habelə: *nə cür, nə təhər, nə yolla*) bağlayıcı sözü, baş cümlədə bunun korrelyatı kimi *elə* (habelə: *o cür, o qayda, o qayda ilə*) işlənir, bəzən də baş cümlədə korrelyat işlənmir. Ya bağlayıcı sözün yanında *ki* ədatı, ya da budaq cümlənin sonunda *-sa/-sə/* şəkilçisi iştirak edir. *Necə ki, mən yanırım; Elə də sən yanasan* (Bayatıdan). *Müdir necə çalır-dısa, işçilər də o qayda ilə oynayırdılar* (S.Dağlı). 2. Baş cümlədən sonra gələn budaq cümlə. Baş cümlədə *elə* (*belə*) işarə əvəzliyi, budaq cümlənin əvvəlində *elə bil, sanki, guya* modal sözləri, həmçinin *deyəsən, deyirsən, deyərdin* modal feilləri iştirak edir. *Fətullah indi elə həvəs, elə bir eşqlə gedirdi ki, deyərdin qüdrəti dağları titrədəcək* (Mir Cəlal).

TƏSDİQ – Danışanın zənnincə məzmunu həqiqətə, obyektiv varlığa müvafiq olan söyləm. *Təsdiq söz* – Təsdiq, razılıq mənasını ifadə etmək üçün işlənən söz-cümlə; təsdiq söz-cümlə. *Bəli...Musanı da öyrədən odur* (M.İbrahimov). *Yaxşı, qızım, qoy sən deyən olsun* (C.Cabbarlı). *Təsdiq cümlə* – Nitqin obyektinə ilə onun haqqındakı məlumat arasında əlaqəni real bir əlaqə kimi əks etdirən cümlə. *Ümumi təsdiq sözü* – Azərbaycan dilinin *hə* (bəli) sözü və onun başqa dillərdə ekvivalentləri – *Gəlirsən? – Hə. Təsdiq olunmuş forma* – Tarixi-müqayisəli dilçilikdə; yazılı abidələrdə və real şəkildə müşahidə edilən forma. Hipotetik formanın əksi.

TƏSİRLİ – Təsirlilik kateqoriyasını ifadə edən (bildirən), təsirli olan. **Təsirli feil** – 1. İsmi təsirlik halını idarə edən, vəsaitəziz tamamlıq tələb edən feil. 2. Ümumiyyətlə hər hansı halda obyekt tələb edən feil.

TƏSİRLİK HAL – Feilin təsirinə bilavasitə məruz qalan obyekt halı. **Qeyri-müəyyən təsirlik hal** – Morfoloji əlaməti olmayan təsirlik hal: *Kitab oxumaq, yazı yazmaq, ev tikmək. Müəyyən təsirlik hal* – Morfoloji əlaməti *-i, -i, -u, -ü* şəkilçisi olan təsirlik hal: *evi tikmək, kitabı oxumaq.*

TƏSİRLİLİK – Obyektə təsiri keçən və təsirlik halla ifadə edilmiş hərəkət obyektini dəyişən feil kateqoriyası. *Təsirlilik mənası. Təsirlilik anlayışı. Vasitəli təsirlilik* – Təsirsiz feillərin vasitəli tamamlığı idarə etməsi: *Qorxmaq* (kimdən, nədən), *baxmaq* (kimə, nəyə) və s. *Vasitəziz təsirlilik* – Təsirli feillərlə idarə edilən təsirlilik: *Görmək* (kimi, nəyi), *bilmək, tanımaq* (nəyi, kimi).

TƏSRİF(LƏNMƏ) – Zaman, şəxs, kəmiyyət və şəkil kateqoriyaları üzrə dəyişmə. *Feilin şəxslər üzrə təsrifi. Zamanca təsrif.*

TƏSVİR – Dil vahidlərini sistemli surətdə şərh və izah etmək üçün müəyyən dilçilik tədqiqat metodunun tətbiqi. Sinxron təsvir. *Dilin müasir vəziyyətinin təsviri. Linqvistik təsvir metodu* (Bax: Linqvistik metod).

TƏSVİRİ – 1. Eyni məzmunu bir qədər genişləndirilmiş formada anladan, ifadə edən; izahedici. *Təsviri ifadə. Sifət dərəcəsinin təsviri yolla ifadəsi.* (Müq. et: *qırmızı-qıpqırmızı- olduqca// dedikə çox qırmızı- qırmızından da qırmızı və s.*) **Sözün təsviri forması** (Bax: Sözün analitik forması). 2. Dilin inkişafında şərti olaraq götürülən tarixi mərhələ. *Təsviri morfologiya. Təsviri qrammatika. Təsviri qrammatika* – Sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin quruluşunu, strukturunu sinxron aspektdə tədqiq edən dilçilik şöbəsi. **Təsviri sözlər** – İnsanın müəyyən fizioloji hərəkətləri ilə əlaqədar meydana gələn sözlər: *hort* (ilə su içmək), *hıqq* (udqunmaq), *çirt* (atmaq).

Bu sözlər dilxarici hadisələrlə linqvistik hadisələr arasında müştərək mövqə tutur. İnsanın müəyyən hərəkətləri zamanı çıxardığı səslər fonematik səciyyə daşımır, bunlar hələ üzvlənməmiş olan sinkretik səslərdir. Lakin bu səslər fonemlər vasitəsilə təsvir ediləndə müvafiq sözlər meydana çıxmış olur.

TƏYİN – Əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən, yaxud bütün cümlə üzvlərini hər hansı bir xüsusiyyətinə görə izah edən, aydınlaşdıran ikinci dərəcəli cümlə üzvü. **Atributiv-predikativ təyin** – Keyfiyyət və əlamət bildirən xəbərlərin ad (adlardan ibarət olan) hissəsi. *Axırı yaxşı olar. Bu, çox gözəl oldu. Gözləri qapqara idi.* **Atributiv təyin** – Sifətlə ifadə olunub isimlərin əvvəlinə gələn təyin. *Əlaçı tələbə. Qırmızı qələm.* **Daxili təyin** – Semantikasına və funksiyasına görə təyin olan, lakin formal cəhətdən əlaqədar olduğu sözdən ayrılmayan təyin. İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin bi-

rinci tərəfləri daxili təyin hesab olunur. Habelə bir sıra təkrar ifadələrdə və əslində təkrarla bağlı birləşmələrdə də daxili təyinlər işlənir. *Bu kitab yaxşı kitabdır // Bu kitab yaxşıdır. Günü bu gün – bu gün.* **Zərfi təyin** – Zərfin ifadə etdiyi miqdar, dərəcə və emosional qiymətləndirmə anlayışlarını səciyyələndirən üzv. *Çox yaxşı. Olduqca gözəl danışır. Həddən artıq çalışqandır.* **İşarəedici təyin** – Təyin mövqeyində işlənən və işarə anlayışı bildirən deyətik) sözlər. Məsələn, “*bu kitab*”, “*o (həmin, haman...) kitab*” tipli birləşmələrdə də işarə sözləri mövqecə “*yaxşı kitab*”, “*maraqlı (oxunaqlı, dəyərlı...) kitab*” birləşmələrindəki *yaxşı, maraqlı...*sözlərindən fərqlənir. **Nisbi təyin** – Başqa ismin əvvəlində gəlib onu təyin edən isim. *Ağac qaşığı. Daş yol. Polad iradə. Qızıl adam.* **Təyinin ifadə vasitələri** – Cümlədə təyin funksiyasında işlənən nitq vahidləri. Buraya sifətlər, saylar, əvəzlilər, isimlər, feili sifət tərkibləri, təyini söz birləşmələri, müxtəlif nitq hissələrindən əmələ gələn tərkiblər və bir sıra başqa vasitələr daxildir. **Həmcins təyinlər** – Cümlədə bir sözü (və ya eyni sintaktik vəzifə daşıyan bir sözü) təyin edən iki və daha artıq üzv. Həmcins təyinlər ya tabesiz bağlayıcılarla, ya da birləşdirici pauza ilə bir-birinə bağlanır və sadalayıcı intonasiya ilə deyilir. Həmcins təyinlər əsasən mübtədaya, tamamlığa, ismi xəbərə və ya bu vəzifələrdə işlədilən təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfinə aid olur.

TƏYİN BUDAQ CÜMLƏSİ – Baş cümlədə isimlə və ya substantivləşmiş sözlərlə ifadə edilmiş bir üzvə aid olan və *necə? hansı?* suallarına cavab verən budaq cümlə. Baş cümlədə təyinin (təyin budaq cümləsinin) korrelyatı (qəlibi) işləndə bilər, işlənməyə də. Təyin budaq cümləsinin üç tipi vardır: 1. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir və onun tərkibində bağlayıcı sözlərdən (nisbi əvəzlilik) biri iştirak edir. Baş

cümlədə isə təyinlənən isim, onun qarşısında isə təyinin korrelyatı (qəlibi) ya işlənir, ya da nəzərdə tutulur. *Qızım, ürəyini kimə yatsa, səni o adama ərə verəcəyəm* (Y.V.Çəmənəmənli). 2. Budaq cümlə baş cümlədən sonra gəlir və çox zaman *ki* bağlayıcısı ilə ona bağlanır. Baş cümlədə təyin budaq cümləsinin korrelyatı kimi *o, bu, həmin, elə, belə, elə bir, belə bir, bir, necə, nə cür* əvəzlilikləri işlənir, bəzən də korrelyat özünü göstərmir. *Qrip elə bir xəstəlikdir ki, adətən 5-6 gün çəkir* (Qəzetlərdən). *Elə vaxtlar olmuşdur ki, gecə səhərə qədər oyaqlıq zəhərini dadmışam* (M.Füzuli). 3. Təyinlənən isim daha qabarıq nəzərə çarpdırılmaq üçün ön plana çəkilir, ondan sonra *ki* bağlayıcısı və budaq cümlə, daha sonra baş cümlə işlədilir. Təyinlənən ismin əvvəlində işlənən korrelyatlar (budaq cümlənin korrelyatları) *o, bu, həmin, haman, bir* sözlərindən ibarət olur və ya belə korrelyatlar heç işləmir. *Bir şeyir ki, xoşuna gəldi, mütləq onu əzbərləyəcək* (S.Rəhman). *Həmən şəxs ki, sənə bədxahlıq etmişdi, indi səndən kömək gözləyir* (M.S.Ordubadi).

TƏYİNEDİCİ – Təyini söz birləşmələri tərkibində birinci yerdə gəlib ikinci komponenti təyin edən (üzv); təyin.

TƏYİNİ – Təyinə aid olan, təyidlə əlaqədar olan, təyin funksiyasında işlənən. **Birinci növ təyini söz birləşməsi** – Hər iki tərəfi heç bir sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmədən düzələn təyini söz birləşməsi. *Əlaçı tələbə, üçüncü sinif, həmin adam*. **Qeyri-müəyyənlik bildirən təyini söz birləşməsi** – Birinci tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik halında işlənən, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçili olan təyini söz birləşməsi: *sinif rəhbəri, dərs saati, xalqlar dostluğu, uşaq evi, ədəbiyyat dərnəyi*. **İkinci növ təyini söz birləşməsi** – Birinci tərəfi şəkilçisiz olub, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənən təyini söz birləşməsi: *kolxoz sədri, uşaq bağçası, həyat tərzi, səadət arzusu, vətən eşqi*. **Müəyyənlik bildirən təyini söz birləşməsi** –

Birinci tərəfi müəyyən yiyəlik halda işlənən, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edən təyini söz birləşməsi: *məktəbin qapısı, tələbələrin çoxu, kitabın maraqlısı, pionerin çalışqanlığı, gözəllərin gözəli*. **Təyini mürəkkəb söz** – 1. Birinci komponenti ikincinin təyini kimi təsəvvür edilə bilən mürəkkəb söz: *Açgöz, qaradaban, sarıtel, sarısaç*. 2. Birinci növ təyini söz birləşmələri əsasında formalaşan mürəkkəb söz: *yaşılbaş, qızıl-göz, yekəbaş, qaragün..* 3. Ümumiyyətlə təyini söz birləşmələri əsasında (birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələri, tək-tərəfli söz birləşmələri) formalaşan mürəkkəb söz: *əliaçıq, kəklikotu...* **Təyini söz birləşməsi** – Təyin (təyinlənən) və təyinlənəndən ibarət qeyri-predikativ söz birləşməsidir ki, adətən təyin birinci yerdə(əvvəl), təyinlənən ikinci yerdə (sonra) işlənir. Yalnız tək-tərəfli təyini söz birləşmələrində bu sıra əksinə olur. Müq.ət: *şirin dilli – dili şirin, ağ saqqallı – saqqalı ağ...* **Tək-tərəfli təyini söz birləşməsi** – Birinci tərəfi nisbət şəkilçili isim, ikinci tərəfi sifətdən ibarət təyini söz birləşməsi: *başı boş, saqqalı sarı, əlləri uzun, dili isə çox gödək*. **Üçüncü növ təyini söz birləşməsi** – Birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməklə düzələn təyini söz birləşməsi: *kolxozun sədri, tələbənin kitabı, ananın öyüdü, həyatın məqsədi*.

TƏYİNLƏNƏN – Təyini söz birləşmələri tərkibində ikinci yerdə gələn və birinci komponent tərəfindən təyin edilən üzv; təyin edilən, təyin olunan.

TƏZAD – Bir-birinə əks mənalar (anlayışlar, obrazlar) ifadə edən iki dil vahidinin qarşılaşdırılmasından ibarət üslubi fiqur. *Kiçilə-küçülə böyüyləri; Böyüyə-böyüyə küçülən gör-düm* (H.Arif).

Təzad təşkil edə vahidlər ifadə daxilində adətən simmetrik şəkildə yerləşdirilir və təsvir olunan hadisələrin əksli-

ynin qabarıq şəkildə nəzərə çarpmasına yardım edir: *Yaxşı gündə düşmən dönər dost olar; İgid odur yaman günə dayansın.*

TƏZMİN – Şeirdə başqa şairə məxsus olan misra, beyt, parçanın işlənməsi.

TİLDA – Qısa dalğalı bir cızıqdan ibarət (~) diakritik işarədir ki, adətə n lüğətlərdə sözlərin və ya onların hissələrinin əvəzində işlənilib, yığcamlığa səbəb olur. Tildadan həm də transkripsiyada müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunur.

TİPOLOGİYA – 1. Dillərin tipoloji təsnifat üsullarını işləyib hazırlayan və bu təsnifatın prinsiplərini tədqiq edən dilçilik bölməsi. 2. Mənşəyindən asılı olmayaraq ən müxtəlif dilləri müəyyən qruplara ayırmaq üçün əsas verən ümumi dilçilik taksonomik kateqoriyalarını müəyyənləşdirmə.

TİPOLOJİ TƏSNİFAT – İfadə vasitələrinin taksonomik kateqoriyalar əsasında sistemləşdirilməsi üzrə aparılan dil təsnifatı.

TİTRƏYƏN SƏSLƏR – Tələffüzündə havanın yolu ritmik şəkildə bir neçə dəfə açılıb-bağlanan sonor səslər. Məsələn, Azərbaycan dilindəki (r) səsi kimi.

TİTUL – Feodalizm və kapitalizm cəmiyyətində şəxsə irs qalan və ya bağlılanmış ad, ad-san, rütbə: knyaz, qraf, hersoq, baron, şah, şahənşah, xan, bəy, xanım, bəyim, banu, şahzadə, ağa, seyid, axund, molla, hacı, məşədi, kərbəlayı. Danışıqda və yazıda şəxsə müraciət olunan zaman tituldan bəzən müstəqil şəkildə istifadə olunur. Titul antroponimlə yanaşı işlənən termindir. *Qraf Tolstoy, Hersoq Alba, knyaz Mıışkin, Şah İsmayıl, Fətəli xan, Sultan Səlim, Pəricahan xanım, Burla xatun, Qasım bəy, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Ağa Zaman, Seyid Əzim, Axund Ələsgər, Molla Pənah, Hacı Murad, Məşədi İbad, Kərbəlayı Talib.*

TON I – 1. Gərginləşmiş səs tellərinin ritmik (ahəngdar) şəkildə rəqsetmə tezliyi ilə müəyyənləşən səsin fiziki keyfiyyəti. **Əsas ton (sadə ton)** – Saitlərin akustik əsasını təşkil edən və onların yaxşı eşidilməsinə imkan verən səs tonu. **Əlavə ton** – Bax: Oberton. **Səs tonu** – Hava təzyiqi nəticəsində bir-birinə yaxınlaşmış gərgin səs tellərinin titrəyişi (vibrasiya) ilə əmələ gələn səs. 2. Bax: Musiqili vurğu. 3. Nitqin ahəngdarlığını (melodika) təmin etmək üçün səsin qalxması və enməsi. Yüksələn ton. Enən ton.

TON II – Bax: Tembr II.

TOPLU – Topluluq xüsusiyyətinə malik olan. **Tək işlə-nən toplu isim.**

TOPLULUQ – Bir bütöv tam (kütlə, kollektiv və s.) kimi təsəvvür edilən eyni və ya bənzər əşyaların hissələrinə bölünmədən adlandırılması. *Topluluq anlayışı. Topluluq kateqoriyası.*

TOPONİM – Müxtəlif coğrafi adların məcmuyunu bildirən termin olub, şəhər, kənd, el, oba, qitə, çay, dağ düz, gö, ölkə, təpə, dərə, keçid, nohur, bulaq və s.-ni əhatə edir. Hər hansı coğrafi obyektin xüsusi adı. Bu termin hidronim, oykonim, speleonim, xoronim, urbanonim, dromonim, aqronim, drimonimləri əhatə edir. *Xəzər dənizi, Kür, Göy göl, Sumqayıt şəhəri, Daşkəsən şəhəri, Salahlı kəndi, Qafqaz, Səməd Vurğun küçəsi, Bolşevik küçəsi, Gənclər meydanı, 1 №-li kolxoz bazarı, Qarayı meşəsi, Şirvan düzü.*

Bütün toponimləri müxtəlif prinsiplər əsasında təsnif etmək mümkündür: a) ərazi (qurudakı obyektlərin adları) və akvatorial (sudakı obyektlərin adları) adlar; b) mikrotoponimik (kiçik obyektlərin adları) və makrotoponimik (böyük əraziyə məxsus obyektlərin adları) adlar. Toponimlərə həm də aşağıdakılar daxil edilir: xoronimlər (iri iqtisadi və ya ta-

rixi əhəmiyyəti olan rayonların adları), oykonimlər (bütün yaşayış məntəqələrinin – şəhər, qəsəbə, kənd və s. adları), dromonimlər (dəmir yolları, magistral yollar, marşrut adları), oronimlər (dağ, dərə, uçurum, təpə, gədik, zirvə, keçid adları), hidronimlər: yeraltı göl, çay adları), drimonimlər (meşə örtüklərinin adları, habelə oriyentir bildirən ağac adları), pelaqonimlər (dəniz adları), limnonimlər (göl adları), helonimlər (bataqlıq adları), potamonimlər (çay adları). **Qoşa toponim** – İki bütöv, quruluşca müstəqim, bir-birinə tabe olmayan adlardan düzələn və bütövlükdə hər hansı coğrafi obyektə bildirən toponim. *Orexovo-Zuyevo şəhəri, İvanovo-Voznesensk şəhəri, Volqa-Don kanalı, Samur-Abşeron kanalı, Lənkəran-Astara iqtisadi r-u, Gələsən-görəsən qalası, çaxırlı-Alvadi sovetliyi.* **Patronimik toponim** – Əvvəllər həmin yerdə yaşayan, atanın adı ilə bağlı olaraq meydana gələn coğrafi ad (adətən oykonim). Azərbaycan SSR-də “oğlu” ilə yaranan toponimlər azdır. Patronimik adlar ən çox ata (və ya baba adına) *-lı,-li,-lu,-lü* şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlir. *Saloğlu* (Qazax r-u), *Sarıcafərli, Kəlbəhüseynli, Orduxanlı, Əhmədli, Həsənli, Bəhmənli* (Masallı r-u), *Məmmədli.* **Posesiv toponim** – Hər hansı obyektin onun sahibinə məxsus olmasını göstərən toponim. *Xan sarayı, Şirvanşahlar sarayı, Şah Abbas məscidi, Salahlı kəndi, Həsənli kəndi, Əhmədli kəndi, Qız qalası, Hökumət evi.* Adətən posesiv toponim yiyəlik və mənsubiyyət xüsusiyyətlərinə malikdir. Azərbaycan toponimikasında həmin yolla əmələ gətirilən toponimlər çoxdur. Lakin bunların çoxu, xüsusən Sovet hakimiyyəti illərində yaradılan toponimlər sahiblik, mənsubluq mənasını ifadə etmir. Belə toponimlər ikinci növ təyini söz birləşməsi formasındadır: *Sabir bağı, Füzuli meydanı, Kirov parkı, V.İ.Lenin meydanı, Gənclik meydanı, Razin qəsəbəsi, Nəsimi rayonu.* *Sahilboyu toponim* – *Dənizdə və sahilə təbii və ya insan*

əli ilə yaradılmış hər hansı obyektin xüsusi adı: Meqanom burnu, Çoban-Bastı, Neft daşları, Hövsan burnu, Puta burnu, Səngəçal burnu, Ələt burnu, Pirsaat burnu. Səciyyələndirici toponim – Tərkibində obyektə təyin edən, onun müəyyən nişanını, keyfiyyətini, kəmiyyətini bildirən söz işlənmiş toponim. *Qırmızı-kənd, Qırxcıraq (kənd), Üçtəpə (kənd), Baş kənd, Ağdam, Ağdaş, Qarayeri (kənd), Qaracalı (kənd), Şorsulu (kənd), Göy göl, Qara çay, Əyri çay, Kor çay, İncəçay, Göyçay çay). Substrat toponim* – Müəyyən ərazidə əvvəldən yaşayan xalqın toponimiyasından həmin ərazidə yaşayan başqa xalqın toponimik sisteminə daxil olan əcnəbi toponim. Bu cür adlar öz “qida”sını əcnəbi toponimlərdən alaraq formalaşır. Substrat toponimi qəbul edən dil o adı çox vaxt elə yaxşı mənimsəyir ki, o, “özgə” elementi kimi diqqətə cəlb etmir; bəzən də etnik cəhətcə onları ayırmaq çox çətin olur. Məsələn, *Ordubad* toponimini götürək. Bu toponim iki hissədən ibarətdir: a) Ord-ordu sözündəndir; b) abad isə fars sözüdür. Həmin sözlər birləşəndə sözün ilk saiti düşmüşdür. *Abad* sözü fars dilinə məxsus olsa da onu əsil Azərbaycan sözlərindən fərqləndirmək mümkün deyil və bir çox başqa (*Sabirabad, Həziabad, Cəlilabad, Cəfərabad* və s.) toponimlərin də əmələ gəlməsində iştirak etmişdir.

TOPONİM – “LƏQƏB” – Coğrafi obyektin əsas, rəsmi adından əlavə, kinayə və eyhamla işlənən qeyri-rəsmi adı. ABŞ-da: *Axırıncı sərhəd* (Alyaska), *Qızıl ştat* (Kaliforniya), *Günəşli ştat* (Florida), *dilənçilər küçəsi, aristokratlar küçəsi* və s. Toponim-“ləqəb”dən ən çox şifahi danışıda istifadə edilir. Bu cür adlara artıq mətbuatda və bədii ədəbiyyatda da rast gəlinir.

1900-cü ildə Maştağa kəndində camaat üç hissəyə ayrılmışdı: *Seyidlər məhəlləsi, Xonxar məhəlləsi, Keçəl məhəlləsi* (H.Sarabski). Müasir toponim-“ləqəb”lər daha çox müsbət səciyyəlidir və fəxri ad kimi işlənir. *Şərqi qapısı* (Azərbaycan

SSR). *Gənclik şəhəri* (Sumqayıt). *İkinci Bakı* (Başqırdıstanın neft ərazisi). *Dünyanın səkkizinci möcüzəsi* (Neft daşları). *Küləklər şəhəri* (Bakı) və s.

TOPONİMİK – Toponimika və toponimlərlə əlaqədar olan; bağlı olan. *Toponimik adlar. Toponimik söz. Toponimik atlas* – Müəyyən bir ərazidə müxtəlif toponimik hadisələrin yayılmasını göstərən toponimik xəritələrin sistemli toplusu. *Venesiyanın toponimik atlası. Toponimik areal* – Bu və ya digər toponimlərin yayılma sahəsi. **Toponimik izoqlos** (topoizoqlos) – toponimik xəritə üzərində çəkilmiş bu və ya digər toponimik hadisənin yayıldığı ərazini göstərən xətt. *Azərbaycan hidronimlərinin leksik izoqlosu. Düzəltmə toponimlərin etimoloji izoqlosu. Toponimik substrat* – Tədqiq olunan dövrdə həmin ərazidə yaşayan xalqın toponimikasından yoxa çıxmış element və ya dil elementi. Məsələn, Novqorod slavyanlarının toponimikasında fin-uqor substratları. Belorusiya toponimikasında baltik substratları kimi. **Toponimik xəritə** – Ayrıca götürülmüş toponimin, onun müəyyən elementinin, bir qrup toponimin, toponimik hadisənin yayılmasını, dinamik inkişafını və ictimai hadisələrlə əlaqəsini göstərən tematik xəritə. **Toponimik kök** – Hər hansı toponimik leksemin şəkilçilərini atdıqdan sonra qalan hissəsi. **Xan**-lıq (kənd), **Xına**-lıq (kənd), **Qazan**-çı (kənd), **Dəmir**-çi (kənd), **Dərviş**-lər (kənd), **Quş**-çu (kənd), **Gümüş**-lü kənd, **Qapı**-cıq (dağ), **Mehman**-i (kənd), **Şorba**-cı (kənd), **Qubad**-lı (şəhər, rayon), **Dəvə**-çi (şəhər, rayon), **Daş**-kəsən (şəhər) və s.

TOPONİMİKA//TOPONOMASTİKA – 1. Onomastikanın toponimləri və onların meydanagəlmə qanunauyğunluqlarını, inkişafını, funksiyasını öyrənən şöbəsi; coğrafi adları tədqiq edən leksikologiya şöbəsi. 2. Müəyyən əraziyə məxsus coğrafi adların məcmusu. Poetik toponimika – Bədii

ədəbiyyatda işlənən toponimləri, onların yaranması və istifadə olunması xüsusiyyətlərini öyrənən toponimika şöbəsi.

TOPONİMİYA – Toponimlərin cəmi. *Azərbaycan toponimiyası. Aşağı Volqaboyu toponimiyası.*

TÖRƏMƏ SÖZ – Şəkilçi artırmaqla düzələn söz.

TRANSFORM – Şəklini dəyişmiş dil forması. struktur. *Nüvə cümlənin transformları. Kitab kitabdır (nüvə cümlə). Bunun transformları: Bu kitab kitabdır // Kitab bu kitabdır // Bu kitab yaxşı kitabdır. Əsl kitab bu oxuduğum kitabdır // Əsl kitab budur // Bu əsl kitabdır və s.*

TRANSFORMASIYA – Nüvə strukturu əsasında ikinci struktur (və ya nümunə) seçmə üsulu. Transformasiya metodu məna və formal strukturlarının əlaqəsini, münasibətini müəyyənləşdirir.

Transformasiya prosesinin əsasını nüvə cümlələr deyilən konstruksiyalar təşkil edir. Bu cümlələr ən kiçik və ya ən sadə konstruksiyalardır: *Böyük böyükdür, kiçik-kiçik. Olar olar, olmaz, olmaz.* Bu kimi ən kiçik nüvə cümlələrin komponentlərinin hər biri əlavə sözlər hesabına genişləndirilə bilər.

Vasitəsiz iştirakçılar üzrə təhlil metodu distibusiya metodundan üstün olduğu kimi, transformasiya metodu da vasitəsiz iştirakçılar üzrə təhlil metodundan üstündür. Transformasiya metodu vasitəsilə hər bir cümlənin (konstruksiyanın) düzəlmə (derivasiya) tarixini müəyyənləşdirmək mümkündür. Əlbəttə, düzəlmə tarixi heç də cümlənin işlənmə tarixi deyildir. Düzəlmə tarixi təhlil olunan vahidin başqa strukturlar (transformlar) ilə əlaqəsi, bütün əlaqədar strukturlar içərisində yerləşməsi deməkdir.

Transformasiya təhlil hər hansı konstruksiyanın başqa konstruksiyalarla əlaqəsini göstərməkdən əlavə, həm də ayrı-ayrı sözlərin çoxmənalılığını müəyyənləşdirməkdə mü-

hüm rol oynayır. Sözüün çoxmənalılığı bütün dillərə xas olsa da, morfoloji əlamətləri az olan dillərdə özünü daha çox göstərir.

Vasitəsiz iştirakçılar üzrə təhlil metodunun əsas qüsuru cümlələrin (və digər konstruksiyaların) dərinədəki və üzdəki strukturu arasındakı münasibəti əks etdirən yardımçı konstruksiyaların müəyyən edilə bilməməsidir. Məsələn, *O da sənin kimi pis oxumur* cümləsi bir neç şəkildə anlaşıla bilər : a) sən pis oxumursan, o da pis oxumur. b) Sən pis oxuyursan, o yaxşı oxuyur.

İmtahana gedirəm tərkibində birinci söz həm “imtahan verməyə”, həm də “imtahan götürməyə” mənası ifadə edə bilər. Vasitəsiz iştirakçılar üzrə təhlil metodu bütün bu kimi konstruksiyaların mahiyyətini açə bilmir. Çünki hər bir tərkibin üzdəki strukturu bir şəkildədir. Odur ki, bu kimi tərkiblər transformasiya metodu ilə öyrənilə bilər. Deməli, əslində transformasion model həm də vasitəsiz iştirakçıları əhatə edən və cümlənin (tərkibin) mənasını müəyyənləşdirən ən mükəmməl modeldir. **Transformasiya qaydaları** – Transformasion təhlil zamanı istifadə olunan qaydalar. Transformasiya qaydası əsas (nüvə) və düzəltmə modellər arasındakı əlaqənin müəyyən edilməsi üsuludur.

Transformasiya qaydaları həm vasitəsiz iştirakçılar üzrə təhlil qaydalarını, həm transformasiya modellərinin düzəlməsi qaydalarını, həm də morfofonemika qaydalarını əhatə etdiyindən ən mükəmməl və yaradıcı metod hesab olunur. Transformasiya prosesi analiz (təhlil) və sintez (tərkib) prosesindən ibarətdir. Transformasion təhlil (analiz) konstruksiyaların invariant mənasını müəyyənləşdirir, məlum mənanı (və ya məzmunu) formalaşdırır və morfofonemik təhlil aparır. Transformasion sintez (tərkib) isə mövcud konstruksiya-

ların ilkin vəziyyətini (nüvə konstruksiyaları) müəyyənləşdirməyə cəhd göstərir. Hər iki üsul (transformasion təhlil və tərkib) konstruksiyanın əsas məzmununu müəyyənləşdirməyə xidmət edir.

Transformasiya prosesi bölünməyən (üzlərinə ayrılmayan, üzvlənməyən) nüvə cümlələrini müəyyənləşdirib, onların transformlarını tapmaqdan ibarətdir.

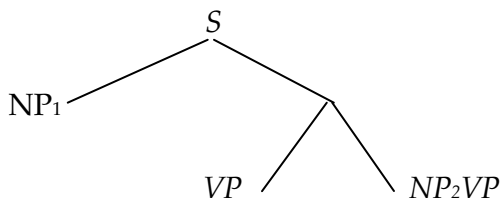
Transformasiya metodunun tətbiqi müxtəlif yollarla olur. Z.S.Xarris, N.Xomski və başqalarının əsərlərində bu metod ətraflı şərh edilmişdir. Strukturuna görə transformasiyanın müxtəlif növləri vardır. Sadə cümlə strukturunu saxlamaqla transformasiya. Belə transformasiyada söz birləşmələri (söz birləşmələri mərhələsində) dəyişib, başqa birləşmə şəklinə düşür. Burada feilin təsirli və ya təsirsiz olması mühüm rol oynayır. Təsirsiz feillərlə düzələn struktur mübtədə və xəbərdən ibarət (S+ V) olur. Nüvə cümlə S+V şəklində göstərilir.

Külək əsir formulu: S+V, NP +VP, NP →N, Vp →VB. Nüvə cümləni zərfləklə genişləndirək: Külək əsir → Bu gün külək əsir → Bu gün bərk külək əsir.

Zərflək D hərfi və ya Adv (Adverb) ilə formalaşdırılır. Əgər zərfləyin növlərini qeyd etmək lazım gələrsə, onun D və Adv formasına həmin zərflək növünün baş hərfi qoşulur.

Əli məktəbdə oxuyur cümləsini formalaşdıraraq: NP+ (D) +VP. Zərfləyi bildirən **D** dırnaq içərisinə alınır. Çünki bu vahid ixtiyari konstituent hesab edilir.

Təsirli feillər üçüzlü nüvə cümlələrdə özünü göstərir. Burada feillə əlaqədar sözlər feildən əvvəl gəlir: Əli dərsi qurtardı.

Burada dərsi sözü NP₂ feilə tabedir.

Təsirli feilləri olan nüvə struktur da zərflik hesabına genişlənə bilər: NP₁ + VP₁ + VP + NP₂ + Adv. **Təsdiq cümlənin transformasiyası.** Bu transformasiyanın da müxtəlif növləri vardır ki, onlardan bəzilərini qeyd edək : a) Tələffüzdə qısaltılmış sözlərin uzun formasını yazmaqdan ibarət transformasiya. O gələsiydi → o gələsi idi. Oxuyarmış →oxuyar imiş.

Bu transformasiya söz birləşmələri və mürəkkəb sözlərdə də özünü göstərir. *Qaragöz* → *qaragözlü* → *göz(ləri) qara olan* → *gözü qara*; b) Nida cümləsi transformasiyası (*şirin xəyal* → *nə şirin xəyal!*); c) Əmr cümləsi transformasiyası : *Mən istəyirəm (arzu edirəm...)* *ki, siz tez gedəsiniz* → *Siz tez gedin* → *Tez gedin* → *Gedin* → *Tez!* ç) Sual cümləsi transformasiyası: *Sən gedirsənmi?* → *Sən gedirsən?* → *Sən haçan (hara) gedirsən?* → *Sən?* → *Gedirsən?* **Nominallaşdırma transformasiyası** – Buradan nüvə cümlələrin mənası qalmaqla sözlərin birləşmə qaydalarının dəyişdirilməsi nəzərdə tutulur. Əgər substantivləşmə dedikdə ənənəvi dilçilik başqa nitq hissələrinin ismə çevrilməsi nəzərdə tutulurdusa, nominallaşdırma transformasiyası dedikdə sintaksisə məxsus olan cümlənin ad bildirən birləşməyə çevrilməsi nəzərdə tutulur. Bunun da növləri müxtəlifdir: a) Cümlədən köməkçi ünsürlər atılmaqla nominallaşdırma əldə edilir. *Həsən keçəldir* (idi) → *Keçəl Hə-*

sən; b) Sifətlərə sözdüzəldici şəkilçilər qoşulur: *Həsən qoçaq adamdır* → *Həsənin qoçaqlığı* → *Qoçaq Həsən*; c) Sahiblik, varlıq anlayışı müxtəlif yollarla bildirilir. *Əhmədin kitabı var* → *Əhməddə kitab var* → *Əhməd kitab sahibidir* → *Əhməd kitaba sahibdir* → *Əhmədin kitabı*. **Substitusiya** – Eyni nitq hissəsinə məxsus iştirakçıların funksional oxşarlıq əsasında bir-birini əvəz etməsi (yerində işlənməsi) metodudur. Bu metodun qrammatik rolu böyükdür. Substitusiya yolu ilə dil vahidlərinin əlaqələri, semantik münasibətləri müəyyənləşdirilir. Substitusiyanın iştirakçılarına substitutlar deyilir. Substitutların müxtəlif növləri vardır ki, bunlardan ən çox yayılanı paralel (müvazi) substitutlar hesab olunur. Mətnə işlənən sözlərlə bir ümumi qrup təşkil edən sözlər toplusuna paralel substitutlar deyilir. Aşağıdakı cümlələrdən bunu görmək olar:

Həsən iclasda yaxşı danışdı.

Əli yığıncaqda gözəl məruzə etdi.

Bu dərsdə...geniş dedi.

Qulunun atası...geniş dedi.

Müəllim ...ürəklə söylədi.

...səthi xəbər verdi.

nətiq....zəif...

Əvəzlilər şəxs adları, xüsusi adlar, saylar, sifətlər, söz birləmələri yerində işlənir. Bütün bir ifadə, cümlə bir feil ilə, köməkçi sözlə əvəz olunur. Bir sözdən ibarət cümlə əvəzləri substitusiyaya ən yaxşı nümunədir.

TRANSFORMASİON QRAMMATİKA – Müxtəlif qrammatik formaların, söz formalarının, düzəltmə və müəkkəb sözlərin, söz birləşmələri və cümlələrin transformasiyası qaydalarını öyrənir. Başqa sözlə, sözlərin morfoloji formalarının qoşmalı birləşmələrlə, nəqli cümlələrin sual cümlələri ilə və s. əvəzlənməsi qaydalarını öyrənir: *kamançaçı* –

kamançaçalan; təəssüflə demək – təəssüf hissi ilə demək; mənə kitab al – mənim üçün kitab al. Məlum feillərin məchul feillərlə əvəz olunması : *Həsənin yazdığı ərizə – Həsən tərəfindən yazılmış ərizə.* Feili cümlələrin ismi cümlələrlə (və əksinə) əvəzlənməsi: *Kimi çalır, kimi oxuyur – Çalan kim, oxuyan kim.* Təsdiq cümlələrin inkarla (və əksinə) əvəz olunması: *De, de, o bir bələdir – Demə, demə, o bir bələdir.* Nəqli cümlənin sual cümləsi ilə (və əksinə) əvəzlənməsi: *Sən məktəbə gedərsən – Sən məktəbə gedərsən?*

TRANSKRİPSİYA – 1. Elmi-tədqiqat məqsədi ilə nitqin yazılış qaydalarını tənziqləmə üsulu. 2. Əcnəbi dillərə məxsus sözlərin (əsasən xüsusi adların və terminlərin) Azərbaycan əlifbasına məxsus hərflərlə əks etdirilməsi. İngiliscə Shakespeare adı dilimizdə Şekspir, fransızca Rousseau – Russo, almanca Goethe – Göte, rusca Turqenyev isə Turgenev şəklində transkripsiya edilir. **Fonematik transkripsiya** – Səsli nitqin heç də bütün cəhətlərini deyil, yalnız fonematik cəhətlərini (fərqləndirici funksiyaya malik olan, sözlərin və morfemlərin səs cildini dəyişə bilən cəhətlərini) əks etdirən yazı. Bu transkripsiyanın prinsipi belədir ki, hər bir fonem nə qədər müxtəlif tələffüz variantlarında təzahür etsə də, həmişə eyni bir işarə ilə (hərflə) əks etdirilir. **Fonetik transkripsiya** – Tələffüzü mümkün qədər dəqiq şəkildə əks etdirmək üçün tətbiq edilən yazı üsulu, transkripsiya. Burada eyni bir fonemin bu və ya digər variant(lar)ını əks etdirmək üçün müxtəlif işarələrdən istifadə olunur. Beynəlxalq fonematik transkripsiya – Bax: Beynəlxalq.

TRANSLİTERASİYA – Bir əlifba sistemi əsasında yazılan mətni (söz, birləşmə, heca, səs) başqa əlifba sistemində məxsus vasitələrlə əks etdirmə. Adətən transliterasiya başqa xalqlara məxsus şəxs adı, familiya. Çay, şəhər adı və s. kimi xüsusi adları ana dilində əks etdirmək məqsədi güdür. Bu

termini ilk dəfə 1940-cı ildə L.V.Şerba iəli sürmüş və bir dilin xüsusi adlarının başqa dilin orfoqrafiya vasitələri ilə verilməsi kimi səciyyələndirmişdir. Onun ardıcılları (M.İ.Matuseviç, L.R.Zinder) transliterasiyanı transkripsiyadan fərqləndirməyə çalışmışlar. Transkripsiyanın birçə məqsədi var: əcnəbi adı tam dəqiq əks etdirmək. Transliterasiya daha bir sıra cəhətləri nəzərdə tutur: orijinalda müvafiq vahid necə yazılır; necə tələffüz edilir (Shakespeare adını ingilislər Şekspir tərzində tələffüz edirlər), bu ad ənənəyə görə necə yazılıb və s.

TRİFTONQ – Üç sait səsin bir hecada birləşməsi. Məsələn, ingiliscə twenty-Storeyed tventi storeyed (iyirmi mərtəbəli) sözündəki **eye** səsləri triftonqdur. Bu üç sait bir heca təşkil edir. Azərbaycan dilində triftonq yoxdur.

TUNQUS-MANCUR DİLLƏRİ – Evenk, even, mancur, nanay, udey, oroç, ulç dillərini əhatə edən dil ailəsi.

TÜFEYLİ SÖZLƏR – Nitqdə işlənən, lakin ünsiyyətə xidmət etməyən, məna yükü daşımayan sözlər və ya ifadələr. Bu vəziyyət ya danışanın nitq mədəniyyətinin o qədər də yüksək olmaması ilə, ya da bu və ya digər sözləri seçib işlətməkdə çətinlik çəkməsi ilə əlaqədardır. Məsələn, nitqdə istifadə edilən, *deməli, zad, şey, demək, beləliklə, demək olar ki, qeyd etmək lazımdır ki* kimi söz və ifadələr tüfeyli (parazit) sözlərdir. Bədii əsərlərdə personajın nitqini fərdiləşdirmək məqsədilə onların dilində tüfeyli sözlərin işlədilməsi bir bədii üsul hesab olunur. C.Cabbarlının “Sevil” pyesində avam kəndli Babakişi kəlməbaşı “türkün sözü” ifadəsini işlədir: *Deməli, Atakişi qazançıdır, mən də, türkün sözü, ocaqçı. Türkün sözü, kəndə getmək istəyirdik. Yol çala-çuxur idi.* Danışıq dilindən misallar: **Özüm üçün** gəzirəm. *Oxuyuram özüm üçün* və s.

TÜRK DİLLƏRİ – tarixi mənşəyinə görə iki budağa (qərbi və şərqə hun budağına) bölünən dillər ailəsi. Qərbi

hun budağına aşağıdakı qruplar daxildir: bulqar qrupu (qədim bulqar, suvar, sabir, avar, xəzər dilləri və müasir çuvaş dilir); oğuz qrupu (qədim oğuz, türkmən, müasir türkmən, qaqauz, Azərbaycan, türk, qədim səlcuq, osmanlı dilləri); qıpçaq qrupu (qədim qıpçaq və qızıl orda dilləri, müasir qairaim, qumıq qaraçay-balkar, tatar, başqırd, noqay, qaraqalpaq, özbək, qazax dilləri); karluq qrupu (qədim uyğur, çağatay, özbək. yeni uyğur dilləri). Şərqi hun budağına aşağıdakı qruplar daxildir: uyğur-oğuz qrupu (qədim oğuz, qədim uyğur, müasir tuva, karakas, yakut, xakas, şor, çulım, kamasın, altay, sarı uyğur dilləri); qırğız-qıpçaq qrupu (qədim qırğız, müasir qırğız, altay// oyrot dilləri).

U

UDLAQ SAMİTİ – Xirdəkdə əmələ gələn samit: h.

ULDUZ – Ulduzşəkili (*) mətbəə nişanı olub, yazıda sözlərin əvvəlində qoyulur və həmin sözlərin real şəkildə heç bir yerdə işlənilmədiyini (tələffüz edilmədiyini və yazılmadığını) bildirir. Yalnız müqayisəli-tarixi metod əsasında çox qədim dövrlərdə mövcud olduğu müəyyənləşdirilən, ehtimal edilən vahidlər bu nişanla göstərilir. Ulduz nişanı yalnız elmi əsaslarla bərpa edilən sözlərdə işlədilir.

ULU DİL – Qohum dillərin hamısının ən qədim ümumi əsasını təşkil edən, tarixi-müqayisəli metod vasitəsilə bərpa olunan dil. *Hind-Avropa ulu dili. Ümumslavyan ulu dili.*

UMLAUT – German dillərində daxili fleksiyanın bir növü olub, saitlərin əvəzlənməsindən ibarətdir. Saitlərin belə əvəzlənməsi qrammatik formaların yaranmasına səbəb olur. Bu termin dilçiliyə XIX əsrin birinci rübündə Yakob Qrimm tərəfindən daxil edilmişdir. Əsasən orta əsrlərdə meydana çıxan umlaut hadisəsi tək və cəmin fərqləndirici əlaməti kimi təzahür etmişdir. Sözdə tək halda arxa sıra saitləri (Bruder, Ofen Gast), cəm halda ön sıra saitləri (Brüder, Öfen, Gäste) çıxış edir. Müasir german dillərində umlaut hadisəsi bir-birindən fərqli şəkildə özünü göstərir.

UNİSEMİYA – İki və daha artıq dildə mövcud olan iki sözün bütün mənalarının bir-birilə tam uyğunluğu.

URAL-ALTAY NƏZƏRİYYƏSİ – Ural, türk , monqol və tunqus-mancur dil qruplarının bir dil ailəsi təşkil etdiyini irəli sürən nəzəriyyə. Guya bu dil ailəsi eramızdan qırx əsr əvvəl şərti olaraq “Ural-Altay dili” adlanan bir dil kimi möv-

cud imiş, sonralar isə müxtəlif dil qruplarına parçalanmışdır. Həmin nəzəriyyənin banisi isveçrəli zabit Tabbert Stralenberqdir. Onun hələ XVIII əsrdə nəşr olunmuş kitabında fin-uqor, türk, monqol, samodi, tunqus-mancur və Qara dənizlə Xəzər dənizi arasında yaşayan xalqların bir ulu kökdən törədiyi fikri irəli sürülmüşdür ki, bu mülahizə sonralar daha da genişləndirilmiş və inkişaf etdirilmişdir. Tarixi-müqayisəli metodun meydana çıxması və onun prinsiplərinin geniş yayılması Ural-Altay dilçilik nəzəriyyəsinə böyük zərbə vurmuşdur. Hazırda bu nəzəriyyə o qədər də perspektivli hesab olunmur.

URBANİZM – Şəhər əhalisi nitqi üçün səciyyəvi olan söz, ifadə, intonasiya və s. Adətən kəndlə bağlı dialektizmlərə, məhəlli sözlərə qarşı qoyulur, bir sıra jarqon və arqoları da (tələbə jarqonu, ziyalı jarqonu) əhatə edir.

URBANONİM – Hər hansı şəhərdaxili topoqrafik obyektlərin xüsusi adları. *Nizami küçəsi. Nərimanov prospekti. Gənclər meydanı. S.M.Kirov adına dağüstü park. "Nizami" kino-teatrı. Qaqarın körpüsü. Hökumət evi. Bakı Soveti.*

UŞAQ SÖZLƏRİ – Kiçik yaşlı uşaqların nitqini səciyyəvləndirən və lüğət tərkibinin çox az bir hissəsini təşkil edən sözlər. Uşaqların danışımağa başladığıda öyrəndikləri və tələffüz etdikləri ekspressiv çalarlara malik olan sözlər. Bu sözlər adətən, ya dilə məxsus normal sözlərin səs tərkibini sadələşdirmək yolu ilə, ya da səs təqlidi, alliterasiya və s.-dən istifadə yolu ilə düzəldilir: baba, bəbə, cici, tıq-tıq (xanım), ham-ham ("it"), xortdan və s.

UZAQ KEÇMİŞ (ZAMAN) – Bundan əvvəlki iş və ya hərəkəti, ya da uzaq keçmişdə baş vermiş iş və ya hərəkəti bildirən zaman forması. **Bundan əvvəlki uzaq keçmişini bildirən zaman forması:** *gəlmişdi, yazmış idik, qəbul etmişdi-*

niz...**Uzaq keçmiş zamanın hekayəsi:** *almış idi // almışdı, oxumuş idin // oxumuşdun. Uzaq keçmiş zamanın rəvayəti:* *almış imişəm // almışmışam, almış imişlər // almışmışlar.*

UZANMA – Səsin uzunluq ölçüsünün artımı, çoxalma-sıdır ki, müəyyən şəraitdə fonoloji cəhətdən relevant ola bilər. *Saitin uzanması. Samitin uzanması* (adi vəziyyətə nisbətən bir qədər uzun tələffüz edilməsi). **Əvəzləyici uzanma** – Düşən səsi əvəz etmək məqsədilə uzanma: *hovur- hōr, deyir- deṛ.*

UZLAŞMA (ƏLAQƏSİ) – Tabe sözün tabeedicisi sözlə şəxsə və kəmiyyətə (bəzi dillərdə həm də cinsə) görə uzlaşması. Adətən uzlaşma mübtədə və xəbər arasında özünü göstərir, xəbər mübtədəyə tabe olur. Eləcə də ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında uzlaşma əlaqəsi vardır. Bu birləşmələrin birinci tərəfi tabeedicisi üzv kimi çıxış edir, ikinci tərəfi isə tabe üzv kimi olarlar uzlaşır. **Kəmiyyətə uzlaşma** – Tabe sözün tabeedicisi sözlə kəmiyyətə uyğunlaşması. Kəmiyyətə uzlaşma əsasən mübtədə və xəbər arasında olur. *Adamlar buraya gələndə tələsirlər* (Ə.Sadıq). *Projektorlar nə isə axtarırlar* (H.Mehdi).

Mübtədə birinci və ya ikinci şəxslə ifadə olunduqda xəbər onunla kəmiyyətə mütləq uzlaşır: *Biz gedirik. Sən yazmalısən. Siz bilərsiniz.* Mübtədə üçüncü şəxslə ifadə olunduqda xəbər onunla kəmiyyətə uzlaşa da bilər, uzlaşmaya da. *Sərçələr özlərinə dən axtarırdılar* (Ə.Sadıq). *Səsimə səs verir quşlar yuvadan* (S.Vurğun). Atributiv birləşmələrdə uzlaşma əlaqəs mənsubiyyət şəkilçiləri vasitəsilə yaranır. Üçüncü növ təyini söz birləşmələrində uzlaşma bütün şəxslərdə, ikinci növ birləşmələrdə isə üçüncü şəxsdə təzahür edir. **Şəxsə görə uzlaşma** – Tabe sözün tabeedicisi sözlə şəxsə görə uyğunlaşması. Bu uzlaşma növü xəbərlilik və mənsubiyyət kateqoriyalarının şəkilçiləri vasitəsilə baş verir. Birinci, ikinci və üçüncü

şəxslərdən ibarət həmcins mübtədalar işlədildikdə xəbər birinci şəxsə tabe olur, onun əlamətini (birinci şəzsin cəminin şəkilçisini) qəbul edir. Həmcins mübtədə ikinci və üçüncü şəxsdən ibarət olduqda, xəbər ikinci şəzsin cəm şəkilçisini qəbul edir. *Fikirdəyik sən də, mən də; O tifil də, o çəmən də* (S.Vurğun). *Anan da, sən də gözüünüzü yola dikib onu gözləmisiniz* (Ə.Sadiq).

UZUAL – Cəmiyyətdə qəbul edilib işlədilən, ümumi normalara müvafiq olan. Adətən “okkazonal” termini ilə qarşılaşdırılır. *Uzual söz. Uzual məna. Uzual ifadə.*

UZUN – Eyni tempə malik nitqdə bəzi vahidlərə nisbətən uzadılmış şəkildə tələffüz edilən. *Uzun heca. Uzun diftonq* – Tərkibində uzun heca əmələ gətirən elementi olan diftonq. **Uzun sait** – Eyni templi nitqdə qısa saitə nisbətən uzadılmış şəkildə tələffüz edilən sait. **Uzun samit** – Tələffüz məxrəcində ləngimə halı baş verən samit, qoşa samit: *ciddi, baqqal, səssiz.*

UZUS – Sözlərin, ifadələrin, forma və konstruksiyaların işlədilməsinin cəmiyyətdə qəbul olunmuş üsulları.

Ü

ÜMUMXALQ LEKSİKASI – Heç bir konkret üslubla bağlı olmayan, dildə sinonim variantı olmayan və hamı tərəfindən həmişə işlənən leksika. Bütün saylar, bağlayıcılar, əvəzlilər, ədatlar, isim və sifətlərin isə bir qismi ümumxalq leksikasına daxildir.

ÜMUMXALQ SƏCİYYƏLİ VAHİDLƏR – Gündəlik-məişət danışığı dilində işlənən, heç bir işlənmə və ya üslub məhdudluğu ilə səciyyələnməyən, hamıya aydın olan dil vahidləri. Ümumxalq səciyyəli vahidlər fərdi-üslubi vahidlərə qarşı qoyulur. **Ümumxalq səciyyəli metafora** (məsələn, tülkü – “hiyləgər” mənasında, tərhan – “qoçaq” mənasında və s.

ÜMUMİ İNKAR CÜMLƏSİ – Xəbəri inkar formada işlənən cümlə. Belə cümlələrdə mübtədaya məxsus əlamət inkar edilir. *Sair uşaqlar kimi hər sözə aldanmayıır* (M.Ə.Sabir). *Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqdan* (M.Ə.Sabir).

ÜMUMİ ŞƏXSLİ CÜMLƏ – İş və hərəkətin müəyyən və qeyri-müəyyən şəxsə deyil, bütün şəxslərə - ümuma aid olduğunu bildirən mübtədasız təktərkibli cümlə tipi. Ümumi şəxslə cümlələrin xəbərləri qeyri-qəti gələcək və ya indiki zaman bildirən feilin ikinci şəxs təkli və üçüncü şəxs cəmi ilə, ya da əmr şəklinin birinci və ikinci şəxs təkli ilə ifadə olunur. Məsələn: *Nə akərsən, onu biçərsən. Palaza bürün, elilən sürün. Özümə yer eləyim, gör sənə nə əyərəm.*

ÜMUMİ VƏ YA UNİVERSAL QRAMMATİKA – Ayrı-ayrı xalqların deyil, bir çox xalqların dillərindəki söz formaları və söz birləşmələrinə xas olan ümumi qanunauyğunluqları öyrənən qrammatikadır. Bu qrammatika eyni zamanda

müəyyən qrammatik kateqoriyanın üslubi-tipoloji cəhətdən müəyyən dillərdə olub-olmadığını müəyyənləşdirməklə də məşğuldur. Müəyyən kateqorial məna dünyanın bir çox dillərinə xas olsa da, hər dildə özünəməxsus tərzdə ifadə edilə bilər. Dil universaliyasının vəzifəsi dillərin formal fərqlərindən sərf-nəzər etməklə, müəyyən kateqorial mənanın ifadəsində müxtəlif sistemlərin ümumi qanunlarını araşdırmaqdır. İki və daha artıq konkret dilin qrammatik sistemini öyrənilib ümumiləşdirmək yolu ilə ümumi və ya universal qrammatika yaratmaq müasir dilçiliyin başlıca vəzifələrindəndir. Universal qrammatikanın iki növü vardır: a) ənənəvi və ya tarixi ümumi qrammatika; b) tipoloji universal qrammatika. Ənənəvi və ya tarixi ümumi qrammatikalar orta əsrlərdə sxolastik qrammatika nəzəriyyəsi əsasında yaradılırdı. Bunlar qrammatik kateqoriyaları məntiqi kateqoriyalar əsasında aydınlaşdırır, bütün dillərə aid edir, onları məntiq, psixologiya, fəlsəfə ilə əlaqələndirirdilər. Tipoloji universal qrammatika kateqoriyaların konkret dillərdə ifadə üsullarını öyrənilir.

ÜMUMİLƏŞDİRİCİ SÖZLƏR – Həmcins üzvlərin hamısına aid olan və onları ümumiləşdirən cümlə üzvü. Ümumiləşdirici sözlər kimi işlənən cümlə üzvü ya bir sözdən, ya da söz birləşməsindən ibarət ola bilər. Ümumiləşdirici sözə onun ümumiləşdiridiyi həmcins üzvlərin məna əlaqəsi cinslə növ arasında əlaqəni xatırladır. Növlərin (həmcins üzvlərin) hamısı cinsə daxil olur. *Kənddəkilərin hamısı – kişilər, qadınlər, uşaqlər meydana toplaşmışdı* (Ə.Sadiq).

ÜMUMİŞLƏK – Heç bir üslub məhdudluğu, üslubi sinonimləri olmayan, adi məişətdə geniş miqyasda işlənən vahidlər. *Ümumişlək vahidlər. Ümumişlək sözlər. Ümumişlək leksika.* Buraya daxildir: isimlərin mühüm bir qismi (*çörək, su, yağ, bal, kitab, ay, gün, uşaq, müəllim*), sifətlər (*ağ, qara, şirin, duzlu,*

acı), feillər (*gəl, get, yaz, yat, yan, yu, al, öl*), bütün sayılar, bütün əvəzliliklər, zərflərin, qoşmaların və bağlayıcıların müəyyən hissəsi, ədat və modal sözlər, habelə səstəqlidi və nida sözlər.

ÜSLUB – 1. Ünsiyyət məqsədi ilə əlaqədar dil vasitələrini seçmə, seçilən vahidləri əlaqələndirib birləşdirmə baxımından səciyyəli dil növü. *Dil üslubu. Funksional üslub.* 2. Müəyyən müəllif, əsər, janr üçün səciyyəvi olan dil vasitələrindən istifadə üsullarının məcmuyü. *Füzuli üslubu. Klassik üslub. Dram üslubu. Satira üslubu.* 3. Ekspressiv çalarına görə dil vasitələrindən seçmə və əvəz etmə prinsipi üzrə istifadə. *Kitab üslubu. Satirik üslub.* 4. Dilin sintaktik qaydaları və sözləşmə normaları əsasında yazma və ya danışma. *Süni üslub. Səliqsiz üslub. Səhv üslub* (üslub səhvi). **Akademik üslub** – Kitab dili strukturunda təzahür edən, mücərrəd söz və ifadələrdən istifadə ilə səciyyəli üslub. **Arxaik üslub** – Mövzusu köhnə həyatdan alınmış əsərlərdə çoxlu arxaizmlər işlədilməsi ilə səciyyəli üslub. *Arvad...sübh namazını qılıb, "əli dəstəmazlıyam" – deyə özünü həyatə çatdırar, iri tabağı təndirin üstündən endirib, çuvaldan un götürər və ələyib xəmir yoğurmağa başlardı* (Ə.Cəfərzadə). **Dialoq üslubu** – Nitqin dialoq şəklində qurulması. Bir sıra atalar sözləri dialoq şəklində qurulmuşdur. – *Adın nədir? – Daşdəmir. Yumşalısan, yumşalı; – At kimindir? – Minənin. – Don kimindir? – Geyənin.* **Dil üslubu** – Dil sisteminə məxsus yarım sistemlərdən biri kimi götürülən üslub. Belə yarım sistemin realizə olunması isə nitq üslubu hesab edilir. Bütün funksional və ekspressiv prinsip əsasında qruplaşdırılan üslublar dil üslubu hesab olunur. **Janr üslubu** – Hər hansı bir janrı səciyyəli üslub. Ədəbiyyatşünaslıqda əsasən lirik, epik və dramaturji janrlar olduğu göstərilir. Bu janrların hər biri öz üslubi xüsusiyyətləri ilə

fərqlənir. **İsmi üslub** – Feillərdən çox az istifadə edən və ya heç istifadə etməyən üslub növü. **Klassik üslub** – Klassik, habelə romantik bədii ədəbiyyatın dil xüsusiyyətləri; səciyyəvi cəhətləri: şablon, trafaret ifadələr, əcnəbi, yad sözlərə meyletmə, mücərrədçilik, metaforalardan bol-bol istifadə və s. **Metaforik üslub** – Başdan-başa və ya əsasən metaforalardan ibarət olan üslub. Əsasən klassik poeziya üçün səciyyəvi olsa da, müasir mücərrəd yazılarda da üstün yer tutur. **Neytral üslub** – Heç bir xüsusi üslubi göstəricisi olmayan və dilin bütün üslublarında özünü göstərən nitq üslubu; orta üslub. **Nitq üslubu** – Müəyyən nitq sahəsinə xas olan dil üslubunun təzahürü. Müəyyən nitq sahəsində dil üslubunun tətbiqi, istifadə edilməsi. Nitq üslubu şifahi və yazılı nitqə bölünür. *Kitab nitqi üslubu. Şifahi nitq üslubu.* **Realist üslub** – Realist ədəbiyyatın dil xüsusiyyətləri, adətən klassik üslubla qarşılaşdırılır. Səciyyəvi xüsusiyyətləri: konkretlik və dəqiqlik, ana dili sözlərinə üstünlük verilməsi, sözün həqiqi mənasına meyletmə, xalq danışığı dilinə istinad etmə, loru, jarqon, vulqar və s. sözləri bədii ədəbiyyata gətirmə. **Rəsmi-idarə üslubu** – İşgüzar yazışmalarda, rəsmi sənədlərdə, idarələrə məxsus kağızlarda istifadə olunan üslubdur ki, adətən arxaik struktur dan və sözlərdən, söz birləşmələrindən istifadə etməsi ilə səciyyələnir. Məsələn, ərizələr adətən belə başlanır: *“Bununla yazıb sizə məlum edirəm ki...”*, *“Məlumunuz olsun ki...”* və s. **“Üç üslub” nəzəriyyəsi** – Dilin müxtəlif üslubi keyfiyyətlərini üç üslubi qarşılaşdırma əsasında üç qrupa ayıran nəzəriyyə. Bu nəzəriyyəyə görə üç üslub bunlardır: ali (yüksək) üslub, orta (neytral, adi) üslub, aşağı üslub. **Feili üslub** – Xəbəri (habelə digər üzvləri) feillə ifadə olunan cümlələrdən istifadə edən üslub növü. **Fərdi üslub** – Müəllifin bütün əsərlərində və ya müəyyən dövrdə yazılmış əsərlərin-

də özünü göstərən başlıca üslubi vahidlərin məcmuyü; müəyyən şəxsin şifahi və ya yazılı nitqini səciyyələndirən sözişlətmə, ifadə qurma və s. xüsusiyyətlər. **Funksional üslublar** – Dilin başlıca funksiyalarına (ünsiyyət, məlumatvermə və təsirgöstərmə) əsasən fərqləndirilən üslublar. Bunların aşağıdakı növləri vardır: elmi üslub (məlumatvermə funksiyası), bədii üslub (təsirgöstərmə funksiyası), mətbuat üslubu (təsirgöstərmə funksiyası), gündəlik-məişət üslubu (ünsiyyət funksiyası), rəsmi-idarə üslubu (ünsiyyət funksiyası). **Xalq poetik üslubu** – Folklora məxsus məcazlardan və fiqurlardan istifadə edən poetik üslubun (nitqin) bir növü. Məsələn: “**Biri varmış, biri yoxmuş; Yoxsulların dərdi çoxmuş**” (M.Müşfiq).

ÜSLUBİ – Üslub fərqlərinə əsaslanan; bu fərqlərə aid olan, üslub xüsusiyyətlərinə əsasən qruplaşan. *Üslubi norma. Üslubi hadisə. Üslubi səciyyə. Üslubi əlamət. Üslubi neologizmlər. Üslubi sinonimlər. Fonemin üslubi variantı. Üslubi leksika* – Leksik-semantik vasitələrdən üslubi məqsədlərlə istifadə haqqında təlim. Bu təlimdə çoxmənalı sözlərin, omonim, sinonim və antonimlərin üslubi vəzifələri, arxaizm və neologizmlərdən, habelə alınma sözlərdən üslubi istifadə qaydaları, dialektizmlərin və terminlərin bədii üslubda işlənmə xüsusiyyətləri, ekspressiv sözlərin, habelə frazeoloji vahidlərin müxtəlif üslublarda yeri və funksiyası, hər hansı üslubda müxtəlif səciyyəli sözlərin işlənmə tezliyi və onun səbəbləri və s. öyrənilir. **Üslubi morfolojiya** – Morfoloji vahidlərdən üslubi məqsədlərlə istifadə haqqında təlim. Burada müxtəlif nitq hissələrinin başlıca morfoloji əlamətlərinin üslubi imkanları və bu imkanlardan istifadə üsulları tədqiq edilir. **Üslubi morfolojiya** daha çox əsas nitq hissələri ilə məşğul olur. **Üslubi sintaksis** – Sintaktik vahidlərdən üslubi məqsədlə is-

tifadə haqqında təlim. Bu təlimlə sadə cümlənin müxtəlif növlərinin sinonimliyi, cümlədə söz sırasının üslubi funksiyaları, qoşmalı və qoşmasız birləşmələrin sinonimliyi, həm-cins üzvlərin üslubi rolu, müvazi (paralel) sintaktik vahidlərdən hər hansı birinin seçilib işlənmə prinsipləri, xitabların, ara sözlərin (birləşmələrin, cümlələrin) üslubi funksiyaları, mürəkkəb cümlənin müxtəlif tiplərindən istifadə məqamları, sintaktik fiqurlar (nitq fiqurları) və s. öyrənilir. **Üslubi fonetika** – Fonetik vahidlərdən üslubi məqsədlərlə istifadə haqqında təlim. Bu təlimdə fonemin üslubi variantları, fonem neytrallaşması, səslərin nitqdə tezliyi məsələsi, səs simvolizmi, səslərin qalın-incəliyinin məna ilə bağlılığı, sözlərin az və ya çoxhecalılığının üslubi əhəmiyyəti, vurğu və intonasiyanın rolu və s. məsələlər öyrənilir.

ÜSLUBİ ARTIQLIQ – Müxtəlif tipli məna təkrarından, sinonimlər yığınınından ibarət üslubi ifadə tərz; pleonazm. Məsələn: *Hətta Naznazın yanında belə Salmana daxili bir nifrət duyurdu* (M.İbrahimov). *O bunları izah etməyə, aydınlaşdırmağa, başa salmağa çalışırdı* (Ə.Sadiq).

ÜSLUBİYYAT – 1. Müxtəlif üslublar haqqında təlim. Dil və nitq üslublarını, janr üslubunu, fərdi üslubları tədqiq edən dilçilik sahəsi. 2. Dilin ekspressivlik (ifadəlilik) vasitələri haqqında və ünsiyyətin müxtəlif sahələrində onlardan istifadə haqqında təlim. Bu baxımdan üslubiyyatın iki növü fərqləndirilir: dil üslubiyyatı və nitq üslubiyyatı. **Dil üslubiyyatı**– Müxtəlif dil vahidlərinin emosional-ekspressiv və qiymətləndirici xüsusiyyətlərini dil sistemində (sistem daxilində) – yəni paradiqmatik planda öyrənilməsindən ibarət təlim. **Nitq üslubiyyatı** – Müxtəlif dil vahidlərinin müxtəlif ünsiyyət şəraitində, yəni sintaqmatik planda öyrənilməsindən ibarət təlim. Fransız dilçisi Ş.Balli üslubiyyatın üç növü

olduğunu göstərir: 1) **Ümumi üslubiyyət** – Bütün dillərə (və ya dillərin əksəriyyətinə) aid nitq fəaliyyətinin ümumi üslubi problemlərini öyrənən elm. 2) **Xüsusi üslubiyyət** – Konkret milli bir dilin üslubi xüsusiyyətlərini tədqiq edən elm. 3) **Fər-di üslubiyyət** – Ayrı-ayrı fərdlərin nitqini səciyyələndirən ekspressiv xüsusiyyətləri öyrənən elm. Akademik V.Vinoqradov da üslubiyyət elmini üç yerə bölür: 1) **Dil üslubiyyəti və ya funksional üslubiyyət** – Konkret tərzdə işlənib-ışlənməməsindən asılı olaraq dil vasitələrinin üslubi xüsusiyyətlərini. “sistemlər sistemi” olan dilin üslubi strukturunu öyrənməklə məşğul olan üslubiyyət. 2) **Nitq üslubiyyəti** – Dil vasitələrindən konkret şəraitdə yazılı və şifahi nitq formaları, növləri, janrları ilə əlaqədar istifadə üsullarını öyrənən üslubiyyət. 3) **Bədii ədəbiyyət üslubiyyəti** – Bədii əsərlərin, söz sənətkarlarının, ədəbi cərəyanların üslubunu səciyyələndirən bütün dil vasitələrini öyrənməklə məşğul olan üslubiyyət. **Analitik üslubiyyət** – Dillərin üslubi xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə qarşılaşdırmaqla öyrənən üslubiyyət. **Qrammatik üslubiyyət** – Qrammatik ifadə vasitələrinin üslubi baxımdan tədqiqi. **Dilçilik üslubiyyəti** – Bax: Dilçilik. **Praktik üslubiyyət** – Müxtəlif nitq şəraitində dil vahidlərindən düzgün istifadə qaydalarını tövsiyə edən dilçilik bölməsi. Praktik üslubiyyət “norma” anlayışı ilə əlaqədardır. Dilin çox zəngin leksik və qrammatik sinonim vahidlərindən cəmiyyətin zəruri ünsiyyət ehtiyacları üçün ən əlverişli (“düzgün”, “yaxşı”) variantların müəyyən edilməsinin mühüm ictimai-mədəni əhəmiyyəti vardır. Normativ səciyyə daşdığı üçündür ki, praktik üslubiyyət daha geniş filoloji elm olan nitq mədəniyyətinə yaxınlaşır. Beləliklə, praktik üslubiyyət aşağıdakı məsələləri əhatə edir: a) dil üslubları haqqında ümumi məlumat; b) dil vasitələrinin emosional-ekspressiv

rəngləri; c) dil vasitələrinin sinonimiyası. **Funksional üslubiyyat** – Funksional üslubları öyrənməklə məşğul olan üslubiyyat. Üslubiyyat müstəqil bir elm sahəsi kimi XX əsrin 20-30-cü illərindən formalaşmağa başlamışdır. Bu elmin başlıca sahələrindən biri olan funksional üslubiyyat isə 50-ci illərin ortalarında meydana çıxmışdır. Üslub anlayışı dil vahidlərindən istifadə ilə, deməli, dilin funksiyaları ilə əlaqədardır. Bu məsələnin tədqiqində Praqa funksional dilçiliyinin mühüm xidmətləri olmuşdur. Üslubiyyatın formalaşması norma anlayışı ilə, ədəbi dil anlayışı ilə əlaqədardır. Bu anlayışların müəyyənləşdirilməsi dilçilikdə V.Matezius, V.Qavranek, E.Koserius, V.V.Vinoqradov kimi alimlərin adı ilə bağlıdır.

ÜSLUBLAŞDIRMA – Hər hansı janr, dövr, ictimai şərait üçün tipik olan nitq üslubunu, yazı tərzini, ifadə manerasını yamsılama. M.Ə.Sabir “Şahnamə” adlı satirasını üslublaşdırma prinsipi əsasında yazmışdır (Firdovsinin “Şahnamə” si üslubunda).

Şəhim, tacidarım, qəvi-şövkətim!
Mələk -ehtişamım, fələk – rüfətim!
Rikabımda bir tövsəni-badpa,
Açılmış başım üstə zərrin liva;
Yəminü yəsarımda sərhənglər,
Nə sərhənglər? – Rüstəmi – cənglər!

ÜZVLƏNMƏYƏN – Müasir qrammatik anlayış baxımından üzvlərinə ayrılıb, təhlil olunma bilməyən. *Üzvlənməyən söz birləşmələri. Üzvlənməyən cümlələr.* Birinci növ təyini söz birləşmələri sintaktik təhlil zamanı üzvlərinə (təyin edənə və təyin olunana) ayrılıb, hər biri müstəqil cümlə üzvü kimi çıxış edərsə, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tə-

rəfləri üzvlənmiş, birləşmələr bütövlükdə bir cümlə üzvü olur. Bir sıra sabit birləşmələr, ifadə üsulları, adlıq cümlələr və s. üzvlənməyən cümlə kimi təzahir edir. Bunları cümlə üzvlərinə ayıraraq təhlil etmək olmaz. *Lap bişmiş toyuğun gülməyi gəlir. Böyük böyükdür, kiçik kiçik. Gedən getdi, qalan qaldı. Araz aşığındandır, Kür topuğundan.*

V

VAHİD – 1. Nitqə hazır şəkildə daxil edilən, hər dəfə danışığ prosesində yenidən düzəldilməyən və beləliklə də dilin sabit ünsürü səciyyəsi daşıyan nitq parçası. Vahid, dilə məxsus ünsürlərin səs tərkibi ilə məzmunu arasındakı vəhdəti əks etdirir. Vahid termini dilin müxtəlif səviyyələrində müxtəlif terminləri əvəz edir. Fonoloji səviyyənin vahidi fonemdir. Semantik səviyyəli vahidlər morfem, leksem, frazeolegem hesab olunur. Ona görə ki, bunlar müəyyən dilin morfoloji, leksikoloji, frazeoloji sistemlərinin stuktur hissələri kimi təzahür edir. Dilə məxsus vahidlər hissələrinə bölündükdə əvvəlki keyfiyyətindən məhrum olur. Dil vahidləri nitqə hazır şəkildə daxil olur, nitq prosesində yaranmır. **Dilin mənalı vahidləri** – Fonemdən fərqli olaraq müəyyən məna bildirən vahidlər (şəkilçi, söz, söz birləşməsi). **Leksik vahid** – Əsas məzmunu maddi, əşyavi (qrammatik yox) səciyyə daşıyan vahid. **Məzmun vahidi** – Müəyyən səslənmə vahidinə müvafiq olan (məna). **Səs vahidi** – Nitq axınında fərqlənən və nitqə hazır şəkildə daxil edilən səsli vahid. **Səslənmə vahidi** – Müntəzəm olaraq dilə məxsus məna ilə əlaqədar vahid. **Prosodik vahid** – Supersegment fonetika (fonologiya) vahidi; prosodem. **Ritmik vahid** – Nitqin ritmik cəhətdən üzvlənməsi vahidi. **Fonoloji vahid** – 1) Müəyyən səs parçasında fərqlənən ən kiçik və semioloji cəhətdən relevant dil vahidi. 2) Fonematik qarşılaşdırmanın hər bir ayrıca üzvü.

2. Dilin struktur ünsürü keyfiyyətinə malik olub nitqə hazır şəkildə daxil edilərək işlənən ritm, intonasiya, vurğu və söz sırası.

3. Sintaktik qaydalar üzrə düzələn, kommunikativ müstəqilliyə malik ifadə. **Kommunikativ vahid** – Müstəqil olaraq müəyyən məlumat bildirən nitq parçası. Başlıca kommunikativ vahid cümlə hesab olunur. **Nitq vahidi** – Nitq axınında (danışığ) aktında təbii və qanunauyğun şəkildə fərqləndirilən heca, söz, söz birləşməsi, cümlə. **Sintaktik vahid** – Sintaksis elminin tədqiqat predmeti kimi götürülən söz birləşməsi və cümlə. **Fonetik vahid** – Fonetik və fonoloji cəhətdən formalaşmış cümlə.

4. Mürəkkəb ünsiyyət vahidinin ayrıca, funksional baxımdan müstəqil hissəsi, ünsürü. *Məntiq vahidi. Psixoloji dilçilik vahidi.*

VALENTLİK – Bir sözün başqa sözlərlə birlikdə sözbirləşməsi əmələ gətirə bilməsi qabiliyyəti. Sözün valentliyi.

VARIANT – Eyni dil vahidinin və ya emanın (yəni fonemin, morfemin və s.) müxtəlif şəkillərdə təzahürü, işlənməsi, ifadə olunması. Üslubi variant. Fərdi variant. Səhv variant. **Fonemin kombinator variantı** – Fonemin mövqe ilə əlaqədar, mövqeli variantı. **Fonemin sərbəst variantı** – Fonemin mövqe ilə əlaqədar olmayan, mövqesiz variantı. **Fonemin üslubi variantı** – Xüsusi ekspressiv funksiyaya malik fonem variantı. Laf ilə qılıcdan urmağıl dən, Kim bilir bizim qılıncımız həm (M.Füzuli). Burada “qılıc” ilə qarşılaşdırılan “qılnc” bir “n” foneminə görə fərqlənir. **Fonetik variantlar** – Dil vahidinin müxtəlif fonetik tərkibdə təzahür edən variantları: *fonem// fonema, ovqat// ovqat, camış// gomuş, donuz// donquz.* **Frazeoloji variant** – Eyni bir frazeoloji ifadənin forma və strukturca müxtəlif dəyişmələrə uğraması nəticəsində meydana gələn variant. **Fonem variantları** – Sıgnifikativ funksiyada fonemin güclü mövqeyi elədir ki, o, qarşılaşdırmaya xidmət etməklə, özü fərqləndiyi kimi, mənalı dil vahidlərini

də fərqləndirir. Fonemin zəif mövqeyində isə qarşılaşdırılan fonemlər fərqlənmir və və dilin mənalı vahidlərini fərqləndirməyə də xidmət etmir. Məsələn, *-dir, -dir, dur,-dür* allomorflarındakı sait fonemlər qarşılaşdırmaya xidmət etmir və ümumi bir fonemin variantları kimi çıxış edir. **Əlavə variant** – Əsas variantdan başqa bütün variantlar. **Əsas variant** – Əhatədən (başqa sözlərlə əlaqədən) ən az asılı olan və nitqin neytral üslubunda işlədilən variant. **Leksik-sintaktik variantlar** – Sintaktik vasitələrlə meydana çıxan çoxmənalılıq. Məsələn, *Ayağa dura-dura dedi: – Sən dura-dura mən niyə gedin?* cümlələrindəki *dura-dura* sözləri. **Morfem variantları** – Mənaca eyni olub fonem tərkibinə görə fərqlənən variantlar, allomorflar. Məsələn, qoşmalarda: *-ilə // -la, -lə, üçün // -çın, -çin*. **Morfoloji variantlar** – Eyni kökə müxtəlif sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin qoşulması ilə yaranan variantlar. *Obrazlıq // obrazlılıq. Tabelik // tabelilik. Öhdəlik // öhdəçilik*. **Semantik variantlar** – Eyni mətndəki sözün müxtəlif mənada işlənməsindən ibarət variantlar. *Ey insanlar günüm yoxdur, günüm var*. Hər iki ifadə müxtəlif mənə (*gün, günü*) verə bilərlər. **Sözün dialekt variantı** – Bir və ya bir neçə dialektə məxsus fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərlə səciyyələnən söz variantları: *əv//övl//öy// ö'// ev/ ; qavın // qoun// qovun*. **Tələffüz variantları** – Vurğunun yeri dəyişməklə meydana çıxan variantlar: *qaçara'q // qaça'raq; sa'bah // saba'h; bi'rdən// birdə'n, olmaya // olmay'a*. Vurğudan asılı olaraq sözlərin mənası dəyişir. **Ümumi variant** – Müəyyən mövqedə meydana çıxması təbii olan variant; məhz mövqe ilə bağlılıqdandır ki, bu variant bir çox dillər üçün ümumi ola bilər. Məsələn, üzərinə qüvvətli vurğu düşən saitin intensivlik bildirməsi.

VARIANT ADLAR – Adların formasının və ya onların quruluş elementlərinin (fonem, morfem və leksemlərin)

müxtəlif linqvistik şəraitdə dəyişilməsi. **Adın rəsmi və məişət variantları** – Bir adın rəsmi sənədlərdə və məişətdə işlədilən müxtəlif formaları: (rəsmi) *Yusif* – (məişət) – *Yuska*; (rəsmi) *Tükəzban* – (məişət) – *Tamara və Toma*; (rəsmi) *İbrahim* – (məişət) – *İbiş*; (rəsmi) *Şahlar* – (məişət) – *Şah*. Bakı şəhərində kolxoz bazarları rəsmi şəkildə yerləşdiyi rayonun adı ilə adlanır. Məişətdə isə bu bazarlar *Bayıl bazarı*, *Təzə bazar*, *Mikrorayon bazarı*, *Sabunçu bazarı*, *Kömürçü bazarı* və s. şəkildə adlandırılır. Adın ədəbi və dialekt variantları – Eyni adın ədəbi dildə və dialektlərdə işlədilən müxtəlif formaları : *Rəhim* – *İrəhim*, *Rza* – *Rıza*, *Hüseyn* – *Hüsen*// *Söün*; *Kəlbə Hüseyn kəndi* – *Kəlbüsen kəndi*, *Cəlilabad* – *Cəllabad*, *Füzuli* – *Fizuli*, *Maştağa-Meşdağa*. **Adın transkripsiya variantları** – Başqa dillərə məxsus olan adların transliterasiyası zamanı meydana çıxmış variantlar: *Tiflis* – *Tbilisi*, *Eriwan* – *Yerevan*, *Ədes* – *Odessa*, *Göte-Hote* – *Qote*, *Hayne* – *Heyne*, *Tugenev* – *Turgenyev*, *Əbu Əli İbn Sina* – *Avissena*, *Vilyam* – *Uilyam*, *Xomski-Homski*. **Adın üslubi variantları** – Danışıq zamanı üslubi məqamdan asılı olaraq müxtəlif formada işlədilən eyni ad : *Peterburq* – *Piter* // *Fitilbörk*; *Leninqrad* – *Lenin şəhəri*, *Neft Daşları* – *Dünyanın səkkizinci möcüzəsi* // *Dəniz şəhəri*, *Bakı* – *Neft səltənəti*; *Kərbəlayı Hüseyn* – *Kərbəlayı*// *Kəbləyi*, *Usta Ramazan* – *Usta*; *Məhəmmədəli* – *Məmdəli*, *Molla Nəsrəddin* – *Moldayn* // *Molla əmi*. **Adın fonetik variantları** – Adın bir-birindən fərqlənən səs tərkibinə malik olan variantları: *Abasqulu* // *Abbasqulu* // *Abasquli*// *Abbasquli*, *Abgül* // *Abıgül* // *Abugül*, *Yaqub*// *Yağub*// *Yəqub* // *Yəğub*, *Kəmal* // *Kəmal*, *Mansur*// *Mənsur*, *Abdul* // *Əbdul*, *Bünyad* // *Bün-yad*// *Bunyat*, *Umud* // *Ümid*, *Xatun* // *Xatın*, *Səftər* // *Səfdər*, *Alxas* // *Alxaz*, *Almaz*// *Almas*, *Hümbət* // *Hümmət* və s. **Xronoloji variantlar** – Qədim zamanlardan indiyədək xüsusi adların

formaca dəyişməsi: *Tiflis // Tbilisi, Badkubə // Bakı, Əmirhacıyan // Əmircan, Mosullu // Masallı* və s.

Qeyd: Variantlı adlara həm ədəbi dildə, həm də canlı danışiq dilində təsadüf olunur.

VARIANTLILIQ – Nitq şəraitindən və danışanların ictimai və məhəllə mənsubiyyətindən asılı olaraq meydana gələn nitq müxtəlifliyi, nitq fərqləri.

VARVARİZM – 1. Dilin qaydalarına müvafiq olmayan vahidlər (sözlər, söz birləşmələri). Sabirin “Ölkə dərəbəylik deyə xan-xanımı sanırsan?” misrasındakı *xan-xanımı* vahidi dilimizin ümumi qaydalarına müvafiq deyildir. 2. Təsvirə yerli kolorit vermək məqsədilə işlədilən və başqa xalqların həyat tərzilə əlaqədar olan söz və ifadələr: *ser, müsyö, madam, madmazel* və s. – *Hə, genesvəle, həriflər sizə portmanat-zad atmırlar?* (S.Qədirzadə).

Qədim yunanlar yadelliləri, başqa xalqları (yunan olmayanları) *barbaros* adlandırırdılar. Sonralar bu söz latın dilinə keçmiş və orada həmin sözdən *barbaria* sözü düzəltmişlər ki, bu da “mədəniyyətsizlik, kobudluq, vəhşilik” mənasına uyğun gəlir. Yunan dilindən rus dilinə keçdikdə *barbar* sözü *varvar* şəklinə düşmüşdür. Çünki yunan əlifbasındakı “β” (beta) hərfini ruslar “v” kimi oxuyurdular. Əslində “b” ilə işlənən bir sıra başqa yunan sözləri də rus dilində “v” ilə əvəz edilmişdir. Yəni *Babilon, Bizantiya, Barbara* sözləri, *Vavilon, Vizantiya, Varvara* kimi qəbul edilib işlədilməyə başlamışdır.

VASİTƏ – Müxtəlif məzmun bildirmək, hər cür informasiya ifadə etmək üçün nitqdə istifadə olunan intonasiya və ya struktur vahid, model. Struktur vasitələr. İntonasion vasitə: Qrammatik vasitə // qrammatik ifadə vasitəsi // qrammatik üsul. Dil vaistələrini aktuallaşdırma. Dil vasitələrinin

standartlaşdırılması. **Dilin nominativ vasitələri** – Adlandırma funksiyası ilə səciyyələnən sözlər və sabit söz birləşmələri. Dilin kommunikativ vasitəsi sayılan cümləyə qarşı qoyulur. **Ənənəvi poetik vasitələr** – Ənənəvi olaraq əsasən bədii nitqdə işlənən üslubi vasitələr. Sabit epitetlər belə vasitələrdəndir. **İntonasion-sintaktik vasitələr** – Dilin prosodik vasitələri. **Sintaktik-suprasegment vasitələr** – Söyləmin intonasion baxımdan üzvlənməsi və sintaktik əlaqələrin ifadə üsulları.

VASİTƏÇİ DİL – 1. Beynəlxalq ünsiyyət işində, müxtəlif dilli xalqların bir-biri ilə əlaqə saxlamasında istifadə olunan köməkçi dil. Bir sıra ibtidai xalqlar arasında vasitəçi dil kimi jest dilindən istifadə olunur. Bu vasitəçi jest dili həmin xalqların səs dilini əvəz etmir. Bəlkə köməkçi ünsiyyət vasitəsi rolunu oynayır. Dövlətin əmələ gəlməsi ilə vasitəçi dilə olan ehtiyac daha da artmışdır. Müəyyən dövrlərdə vasitəçi dil kimi beynəlxalq jarqonlar, pidjinləşmiş dillər işlədilmişdir. Orta əsrlərdə Aralıq dənizi sahillərində “linqva franka” adlanan xüsusi jarqondan səyyahlar, tacirlər və sənətkarlar istifadə edirdilər. Bu dilin sözləri əsasən roman dillərinə (italyan, ispan, qismən də fransız) məxsus sözlər idi, qrammatikası isə həmin dillərə məxsus deyildi. Bu dildə ətrafda yaşayan bütün xalqların dillərindən ünsürlər var idi. Amerika hinduları arasında vasitəçi dil “çinuk”dur. Habelə “biçlamar”, “prio” kimi dillər də məlumdur. Müxtəlif xalqlar arasında vasitəçi dil kimi müxtəlif “dini dillərin” də rolu böyükdür. Qədim Hindistanda ən uzaq dillərdə danışan xalqların ünsiyyətini mümkün edən sanskrit dili, bir sıra Asiya ölkələrində yayılmış buddizmlə əlaqədar pali dili, Avropada latın dili, köhnə slavyan dili, Asiya, Avropa və Afrika xalqları arasında yayılmış ərəb dili də vasitəçi beynəlxalq dillərdir. 2. Bir

dilə məxsus xüsuiyyətləri başqa dilə məxsus xüsusiyyətlərlə əvəz etmək üçün istifadə olunan qaydalar toplusu. Belə vasitəçi dil maşın tərcüməsi, informasiyanın avtomatik verilməsi üçün zəruridir.

VASİTƏLİ NİTQ – Başqasının nitqinin budaq cümlə formasında verilməsi. Vasitəli nitq özgə nitqini eynilə deyil, onun yalnız məzmununu vermiş olur. Bu nitqin ifa tərzini onu bərpa edən nitqindən asılıdır. Məsələn, şəxs əvəzlilikləri, feilin şəxsi nitqi ilk söyləyəndən, fikrin ilk müəllifindən deyil, bəlkə də bu nitqi ifadə edəndən, budaq cümlə formasında verəndən asılı olur. *Yazıq o qədər canından asi olub ki, srağa gün deyir: Lap istəyirəm o kağızları da yandırım...özümü və gedim biryolluq atım çaya* (C.Cabbarlı). Vasitəsiz nitqdəki xitablar, vokativlər, nidalar vasitəli nitqdə atılır, onların bildirdiyi mənalar və emosional-ekspressiv çalarlar yalnız təxmini şəkildə ayrıca leksik vasitələrlə verilir. Məsələn, vasitəsiz nitqdə işlənən – *Xalis subayam ki, varam* (C.Cabbarlı) – cümləsi vasitəli nitqdə – *Dedi ki, subaydır* – şəkildə verilə bilər. **Vasitəli nitqdə müstəqil forma** – Vasitəli nitqdə budaq cümlədəki xəbərin mübtədadan asılı olmaması. *Dedi ki, subaydır* (müq.ət: *Dedi ki, subayam*). Habelə: *Deyirdi gedəcəyəm // Deyirdi gedəcək*.

VASİTƏLİ-VASİTƏSİZ NİTQ – Başqasının düşüncələrini ifadə etmə tərzini olub, həm vasitəli, həm də vasitəsiz nitqə məxsus xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən nitq. Xüsusilə bədi dildə qəhrəmanların (personajların) duyğu və düşüncələrini, mühakimələrini əks etdirən bu nitqdə həm vasitəli, həm də vasitəsiz nitq ünsürləri bir-birinə qovuşmuş şəkildə təzahür edir. Başqa sözlə, surət (obraz) düşünür, müəllif bu düşüncələri səciyyələndirir. "*Görünür, Yusif Cəlal paşa özünə görə bir kəllədir. Sultanın isə əsla kəllədən xoşu gəlməzdi, o ki bir buy-*

nuzlu kəllə ola? Kim olur olsun, Sultanın qardaşı, ya doğma oğlu, əgər onun kəlləsi görünsə şübhəli deyildimi? Şübhəli olduğu üçün də Sultanın xoşuna gələrdimi? Bəs axı nə etmək? İki kəllə qaranlıqda olsa da Sultana görünürdü". Bu cümlələrdə (nitqdə) müəllif məxsus cəhət odur ki, fikirlər üçüncü şəxsin dilindəndir (Düzdür, arada "Bəs axı nə etmək?" kimi cümlələr də var). Tipə məxsus cəhət isə ifadələrin emosionallığı, sual cümlələri, oradakı qırıqlıq və s. hesab edilə bilər. Vasitəli-vasitəsiz nitq növü həmişə qəhrəmanların daxili düşüncələri ilə bağlı olur və emosionallığa malikdir. Müəllifin sözləri ilə qəhrəmanların sözləri o qədər qaynayıb qarışmış ki, bəzən bunları ayırmaq, fərqləndirmək belə mümkün olmur. Hiss edilmədən müəllifin nitqi tipin nitqinə (və əksinə) keçir. Vasitəli-vasitəsiz nitq əslində daxili nitqin (monoloq nitqinin) bir növüdür. Daxili nitq isə sırf psixoloji hadisədir və onun kommunikativ funksiyasından daha artıq ekspressiv funksiyası əsas götürülür. Lakin sənətkar bədii dildə bu nitqi müəyyən qədər dəyişdirir. Burada personaj danışır, sadəcə düşünür, müəllif isə onun daxili aləmini, düşüncələrini açır. Üslub cəhətindən belə nitqdə nida cümlələrinin, nidaların bolluğu, emosional təkrarlar, ekspressiv dil vahidləri, ellipsis hadisəsi, fikirlər arasında sanki bir "qırıqlıq", "əlaqəsizlik" və s. nəzərə çarpır. Fikirlər arasındakı məntiqi əlaqə bir qədər çətin qavranılır, xüsusi diqqət tələb olunur.

VASİTƏLİ TƏQLİD – Dilin hər hansı səslərindən müəyyən təəssürat yaratmaq üçün istifadə olunan bədii üsul. Müq. et: alliterasiya, assonans və s. Klassik poetikada "ahəng-təqlidi" adlanan bu üsuldan geniş istifadə edilir. *Susən eşitdim ki, aydır dəmbədəm; Dəm bu dəmdir, dəm bu dəmdir, dəm bu dəm* (Nəsimi). Vasitəli təqlidə realist şeirdə də tez-tez rast gəlinir.

VASİTƏLİ-TƏSİRLİ FEİLLƏR – Hərəkətin ismin vasi-təli hallarında çıxış edən obyekt üzərinə təsirini əks etdirən feillər. Bunların da (təsirli feillər kimi) mənaca düzgün an-laşılması üçün obyektlə birlikdə işlənmələri zəruridir. *Bizə bax-mırsan?* (Ayrılıqda “baxmaq” feili bu mənada işlənməz). *Sö-zünün üstündə durmaq. Yoldaşdan utanmaq.*

VASİTƏSİZ İŞTİRAKÇILAR – İki sintaktik, morfoloji və leksik vahidin bir-birilə bilavasitə əlaqəsi. Deskriptiv dil-çilikdə sintaktik təhlil vasitəsiz iştirakçılar metodu əsasında aparılır. Vasitəsiz iştirakçılar üzrə təhlil zamanı əsasən yuxa-rı mərhələdə (yarusda) duran sintaktik vahidlərdən başlayıb aşağıya doğru gəlirlər. Hər hansı cümləni bu əsasda təhlil edərkən o (cümlə) təkrar-təkrar iki vasitəsiz iştirakçıya bölü-nür (burada cümlənin neçə ünsürdən düzəlməsinin, sadə, mürəkəb və s. olmasının əhəmiyyəti yoxdur). Təhlil o vaxta qədər aparılır ki, sonuncu vasitəsiz iştirakçılar müəyyən edil-sin. Artıq vasitəsiz iştirakçılara bölünə bilməyən ən axırını tərkib sonuncu iştirakçı adlanır. Bu sonuncu iştirakçı sintak-tik cəhətdən axırınıcı ola bilər. Sintaktik sonuncu iştirakçını morfoloji cəhətdən də vasitəsiz iştirakçılara ayırmaq lazım gəlir. Vasitəsiz iştirakçılar üzrə təhlil zamanı “ağac”, “ağacın budaqları” adlanan üsuldan istifadə olunur. Yəni bütöv va-hid – cümlə bir ağac şəklində təsəvvür edilir ki, onun vasitə-siz iştirakçıları qoşa budaqlar şəkilində (“dixotomik” tərzdə) şaxələnir. Hər şaxə özü də qoşa şaxələrə ayrılır və bu şaxə-lənmə prosesi sonuncu iştirakçıya qədər davam edir. Buna sintaktik şaxələnmə prosesi deyilir.

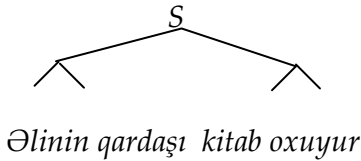
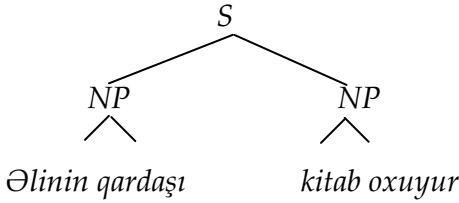
Buradakı təhlili həmin “ağac” diaqramı üzrə deyil, başqa diaqramlarla və digər vasitələrlə də göstərmək olar. Məsələn:

1. Əlinin qardaşı / kitab oxuyur.
Əlinin / qardaşı / kitab // oxuyur.

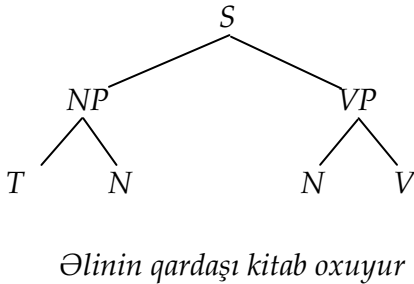
II. Əlinin qardaşı kitab oxuyur.

III. Əlinin qardaşı kitab oxuyur.

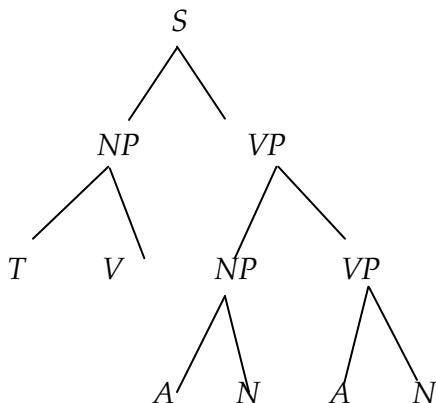
Lakin vasitəsiz iştirakçılar üzrə təhlildə “ağac” diaqramı daha əlverişli hesab olunur.

Nəhayət, cümləni belə sxemləşdirmək olar:

Cümləni bir qədər mürəkkəbləşdirək. *Əlinin kiçik qardaşı maraqlı kitab oxuyur.*

Əlinin kiçik qardaşı maraqlı kitab oxuyur.

Cümləni formalaşdırmaq lazım gələrsə belə yazılmalıdır.

- 1) $S \rightarrow NP + VP$
- 2) $NP \rightarrow T + NP$
- 3) $NP \rightarrow A + N$
- 4) $VP \rightarrow VP + V$
- 5) $VP \rightarrow A + N$

Vasitəsiz iştirakçılar bütün konstruksiyalardan, sözlərdən və morfemlərdən ibarət ola bilər. Morfoloji mərhələdə bunlar morfemlər üzrə şaxələlərə ayrılır. Hər dildə vasitəsiz iştirakçılar üzrə söz birləşməsi, söz və morfemlərin təhlili xüsusən səciyyə daşıyır. Azərbaycan dilində hələ bu cür təhlil aparılmamışdır.

Demək lazımdır ki, vasitəsiz iştirakçılar üzrə təhlil müasir dilçilikdə o qədər də mükəmməl təhlil sayılmır. Həmin təhlilin nöqsanlarını transformasiya təhlili üzə çıxarmışdır.

VASİTƏSİZ NİTQ – Başqasının nitqini olduğu kimi təkrar edib öz nitqi ilə müşayiət etmə. Müəllif sözlərinə nisbətən vasitəsiz nitq müstəqil cümlə kimi çıxış edir, lakin məna və intonasiyaca müəllif sözlərinə bağlı olur. Beləliklə, vasitəsiz nitqlə müəllif sözləri birlikdə iki ünsürlü bütöv vahid təşkil edir. Bəzən də müəllif sözləri ilə vasitəsiz nitq arasında əlaqə daha sıx olur. Bu zaman vasitəsiz nitq müəllif nitqi tərkibində bir cümlə üzvünə bənzəyir. Məsələn, *Dedi nişanlıyam, özgə malıyam* (Aşıq Ələsgər) – tərkibində *dedi* müəllif nitqinə, qalan hissə vasitəsiz nitqə məxsusdur. Müəllif nitqi məna bitkinliyinə malik deyildir, vasitəsiz nitq isə bitkindir. Odur ki, təsirli feil olan “dedi”dən sonra aydınlaşdırıcı hissə gəlməlidir: “*Dedi ki, nişanlıyam* (/ / nişanlıdır)” və s.

Vasitəsiz nitq belə hallarda işlənir: 1. Başqa şəxsin sözlərini vermək üçün. *Dedi*: “*Mənəm, gözüün aydın*” (S.Vurğun). 2. Danışan şəxs əvvəllər dediyini bərpa etdikdə: *Dedim* – “*Ada dayan*”, *dayanmadı...*(Ü.Hacıbəyov). 3. Tələffüz edilməyən fikri, daxili nitqi bildirmək istədikdə. “*Nə ola orada əlimə düşsən*”, *deyə Əli ürəyindən keçirdi* (Ə.Sadıq).

VASİTƏSİZ TƏQLİD – Təqlidi sözlərdən istifadə yolu ilə obrazlılıq, əyanilik yaratmaqdan ibarət bədii üsul.

VELYAR – Damaq arxası, arxa damaq. **Velyar səs** – Damaq arxası səs.

VELYARLAŞAN – Əsas artikulyasiyasına əlavə olaraq tələffüzünə velyarlaşma da özünü göstərən səslər. Rus dilində (r), (κ) samitləri velyarlaşan samitlərdən hesab olunur.

VELYARLAŞMA – Dil arxasının arxa damağa və ya yumşaq damağa yaxınlaşmasından ibarət olan və dilarxası samitlərindən başqa bütün samitlərin əmələ gəlməsində özünü göstərə bilən əlavə artikulyasiya növü. Velyarlaşma samitlərdə ton və küyü azaltmaqla, onların qalınlığını artırır.

Ona görə də bu hadisə metaforik mənada “qalınlaşma” da adlanır. Buna əks hadisə “palatallaşma” (metaforik mənada “incələşmə”) hesab olunur. Məsələn, rus dilində (л) səsi *люк, мелъ* sözlərində incə (л), *лык, мел* sözlərində “qalın” (velyarlaşmış) olur və buna görə də bu iki (л) səsi müxtəlif şəkildə eşidilir. Samitlərin velyarlaşma və palatallaşması rus dili fonetikasına üçün daha səciyyəvidir.

VERGÜL – Sözləri, birləşmələri və cümlələri fərqləndirmək üçün işlədilən durğu işarəsi. Bu işarədən aşağıdakı məqamlarda istifadə olunur: a) cümlənin həmcins üzvləri və təkrarlanan sözlər arasında. *Nizaminin, Füzulinin, Vaqifin; Gözəl-gözəl yadigarı məndədir* (S.Vurğun). *Könlümün sevgili məhbubu mənim; Vətənimdir, vətənimdir, vətənim* (A.Səhhət); b) bağlayıcısız (tabeli və tabesiz) mürəkkəb cümlələr və ya tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında. *Gələn gəldi, gedən getdi, bizə nə qaldı* (“Aşıqlar”); c) mürəkkəb cümləni təşkil edən müstəqil və asılı cümlələrdən (sonuncudan başqa) sonra. *Firidunun yadına düşdü ki, bu hadisə xırmanda olub* (M.İbrahimov); c) cümlədə əlavə və xüsusiləşmələri fərqləndirmək üçün. *Mən bu çeşmələrdən savayı həkim tanıtırəm* (S.Rəhimov). *Süfrəyə bal qoyuldu, əsl beçə balı* (Ə.Sadiq); d) cümlə üzvləri ilə qrammatik cəhətdən bağlanmayan sözləri (ara söz, xitab, nida, təsdiq, inkar sözləri) fərqləndirmək üçün.

VİRTUAL – Nitqdə işlənilib - işlənməməsindən asılı olmayaraq dil sisteminin elementi kimi təsəvvür edilən, düşünlülə bilən. *Virtual anlayış. Virtual işarə. Virtual pauza. Virtual fonem* və s.

VOKABULA – Leksikologiya və leksikoqrafiyanın predmeti kimi alınan ayrıca bir söz. **İlkin vokabula** – Yalnız

bir dildə (və ya qohum dillərdə) işlənməklə məhdudlaşan söz.

VOKAL İNFLEKSİYA – Qrammatik bir üsul, qrammatik formalar əmələ gətirmə vasitəsi kimi saitlərin əvəzlənməsi.

VOKALİZM – Dilin saitlər sistemi, onların xüsusiyyətləri və qarşılıqlı əlaqələri.

VOKALLAŞMA – Dildəki samit səsin sait səsə çevrilməsi; samitin hecadüzəldici xüsusiyyət kəsb etməsi.

VOKALLAŞMIŞ SAMİT – Küyə səs əlavə etməklə meydana gələn samit, cingilti samit.

VOKATİV – Çağırış, müraciət məqsədilə işlənən, lakin qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlanmayan söz və ya söz birləşməsi: *daydayı, cancanı, əzizim, cip-cip* və s. **Vokativ nida. Vokativ cümlə. Vokativ intonasiya. Vokativ forma.**

VOKATİV CÜMLƏ – Yalnız müraciətdən, xitabdan ibarət cümlə; Yeganə üzvü müraciət edilən obyektin (adətən şəxsin) adı olan təktərkibli cümlə. Belə cümləni tələffüz edən şəxs nəinki müraciət olunanın adını şəkir, həm də müvafiq intonasiya vasitəsilə müxtəlif emosiyalarını da bildirir ki, vahidin kommunikativliyi də burada təzahür edir. H.Cavidin “Şeyda” pyesindən alınmış aşağıdakı parçada şəxs adlarının vokativ cümlə funksiyasında işlənməsi çox aydın nəzərə çarpır. Kommunikasiya yaradan intonasiya növü emosionallıqla bağlı remarkalarda qeyd olunmuşdur:

Roza (nəvazişlə): *Şeyda!*

Şeyda (heyrətlə): *Aman, yarəbbi!*

Roza (həsrətlə): *Şeyda!*

Şeyda: *Ah, nə istiyorsan?*

Roza (təbəssümlə). *Şeyda!*

VOKATİV NƏZƏRİYYƏ – Dilin mənşəyini sürü halında yaşayan ilk insanabənzər meymunların səsi siqnailləri ilə

əlaqələndirən nəzəriyyə. İlk dövrlərdə bu səs siqnalları yalnız ekspressiv funksiyaya malik olmuşdur; aclıq, qorxu, susuzluq, razılıq hissi və s. bildirməyə xidmət etmişdir. Sürüdəki meymunlar bu səsləri eşitdikdə müvafiq şəkildə reaksiya vermiş: ya su içməyə yönəlir, ya qaçıb gizlənirlərmiş və s. Ekspressiv mahiyyətli bu siqnallar əmək prosesində müəyyən əmək ünsürləri, sahələri ilə assosiativ tərzdə əlaqələnmiş və beləliklə, onların adına çevrilmişdir. Başqa sözlə, ekspressiv funksiya ilə yanaşı, nominativ funksiya da kəsb etmiş, məlumat vermə vasitəsi olmuşdur.

Əvvəllər səs, söz, cümlə fərqləndirilməmişdir. “Sss”, “şşş” və s. vokativ vahidlər həm səs, həm söz, həm də cümlə vəzifəsini yerinə yetirmişdir. XIX əsrdə A.A.Potebnya ilk sözlərin feillərdən ibarət olduğu fikrini irəli sürmüşdür. N.Y.Marra görə isə ilk sözlər isimlər imiş. Lakin dünyanın bir çox dillərində indi də feil-isim omonimiyi özünü göstərir. Ehtimal olunur ki, ilk sözlər həm əşyanı, həm də onun hərəkətini bildirən diffuz sözlər olmuşdur. İlk dildə sait və samitlər bir-birindən ayrılmamışdı, səslər diffuz səciyyəli idi. Onların məxrəcləri diferensiallaşmamışdı.

VOKATİV SÖZ BİRLƏŞMƏSİ – Cümlənin strukturuna daxil olmayan və vokativ funksiya daşıyan söz birləşməsi. *Gözlərin dərd görməsin, a mənim bəxtəvər xanımım* (Ə.Haqverdiyev). *Dayan, dəymə, nankor övlad* (C.Cabbarlı). *Ay mənim istəkli Nazlı bacım!* (C.Məmmədquluzadə).

VOKATİV SÖZLƏR – İnsanlara və heyvanlara müraciət məqamında işlənən xüsusi tipli leksik-qrammatik kateqoriya: *ədə// alə// ayə// arə, əşil// əşşil//, aaz//ağız// ağəz// az, cip-cip, dü-dü-dü.*

VOLAPÜK – Keşiş İohan Martin Şleyerin (1831 -1912) 1879-cu ildən tərtibinə başladığı və 1880-cı ildə nəşr etdirdiyi

süni beynəlxalq dil. “Volapük” sözünün hərfi tərcüməsi “dünya dili” (“beynəlxalq dil”) deməkdir. 1889-cu ildə Parisdə volapükçülərin III Ümumdünya konqresi çağırılmışdır ki, burada bütün məruzə və çıxışlar volapük dilində olmuşdur. O zaman dünya üzrə təxminən bir milyon volapükçü var idi ki, onlar 225 cəmiyyətdə birləşmişdilər. Lakin III konqresdə volapükün rəhbərləri arasında narazılıq yarandı. Bəziləri volapükdə ciddi dəyişikliklər etməyi təklif edirdilər. Şleyer isə heç vəchlə güzəştə getmirdi. Odur ki, daxili çəkişmələr volapükçülər cəmiyyətini dağılmağa doğru aparırdı. Həm də bu dövrdə yaranan digər beynəlxalq süni dillərin müvəffəqiyyət qazanması volapükün əhəmiyyətini get-gedə azaldırdı.

Volapük dilinin qrammatikası mürəkkəb olsa da, məntiqə əsaslanırdı. Sözlər deyildiyi kimi yazılır, yazıldığı kimi oxunurdu. Vurğu həmişə sözlərin son hecasına düşürdü. Müəllif ingilis, fransız, alman, latın sözlərini kəskin surətdə təhrif edir, onları tanınmaz şəkllə salırdı. 1912-ci ildə Şleyerin vəfatı ilə bu “dünya dili” də məhv olub getdi. Bir sıra digər dillər kimi Azərbaycan ədəbi-bədii dilində də “volapük” sözü “anlaşılmaz, dolaşlıq dil” mənası kəsb etmişdir.

VULQAR – Aşağı üsluba məxsus, kobud (söz, ifadə).

VULQARİZM – Bədii üslubda müəyyən məqsədlə işlədilən kobud söz və ifadələr; söyüşlər. *Sözlərin danışib tez dızıldılar* (Q.B.Zakir). *Sən bu ayın sahibi, məndən qəmişini çək, dadaş* (M.S.Ordubadı).

VURĞU – Sözlərdəki hecalardan və cümlələrdəki sözlərdən birinin daha güclü və daha ucadan tələffüz edilməsi. Fonetik, morfoloji aspekt, həmçinin dilin müxtəlif vahidlərinə münasibəti, nitqin tembri nəzərə alınaraq dilçilik ədəbiyyatında vurğunun müxtəlif növləri müəyyənləşdirilmişdir. **Açıq vurğu** – Açıq heca üzərinə düşən vurğu. **Baş vurğu** –

Fərqləndirici, fonomorfoloji funksiya daşıyan vurğu, yəni sözlün tərkibindəki hecalardan birini fərqləndirmə funksiyasına malik olan vurğu; əsl vurğu. **Qapalı vurğu** – Qapalı heca üzərinə düşən vurğu. **Qarısqıq vurğu** – Həm gərginliyin və hava axınının artması, həm də tonun yüksəlməsi ilə fərqlənən vurğu. Tərkibində həm dinamik, həm də musiqili vurğu ünsürü olan vurğu. **Dinamik vurğu** – Gərginliyin və hava axınının çoxluğu ilə fərqlənən vurğu. Rus dilinə xasdır. **Emosional vurğu** – Xüsusi şəkildə nəzərə çarpdırmaq məqsədilə köməkçi vahidlərin üzərinə düşən vurğu. **Əlavə vurğu** – Xüsusən çoxhecalı mürəkkəb sözlərdə baş vurğudan əlavə, fərqləndirici funksiya daşıyan vurğu. Bu, baş vurğuya nisbətən zəif olması ilə səciyyələndirir. **Kəmiyyət vurğusu** – Səsin uzanması ilə fərqlənən vurğu. Yeni yunan dili üçün səciyyəvidir. **Məntiqi vurğu** – İfadə tərkibindəki sözlərdən birinin mənasını qüvvətləndirmək, nəzərə çarpdırmaq məqsədilə ucadan və güclü tələffüzü. Azərbaycan dilində məntiqi vurğu adətən xəbərin yanında işlənmiş cümlə üzvünün üzərinə düşür. **Musiqili vurğu** – Səs tellərinin ehtizazı, xüsusilə tonun yüksəlməsi əsasında fərqlənən vurğu. Koreya, yapon və Çin dillərinə xasdır. **Sabit vurğu** – Sözlün həmişə eyni bir hecasına düşən vurğu. Vurğu macar, çex, fin, eston və latış dillərində adətən sözlün birinci hecasının üzərinə düşür, fransız dilində və türk dillərinin çoxunda sözlün son hecası, polyak dilində isə sözlün axırdan ikinci hecası üzərinə düşür. **Sərbəst vurğu** – Sözlün tərkibində müxtəlif yerlərdəki hecaların üzərinə düşən vurğu. Rus dili üçün səciyyəvidir. **Söz vurğusu** – İki və ya çoxhecalı sözlün tərkibindəki hecalardan birinin hər hansı bir fonetik vasitə ilə fərqləndirilməsi, nəzərə çarpdırılması. **Təqti vurğusu** – Nitq təqtisi daxilində mənacə zəruri mühüm hesab edilən sözlün tələffüzdə fərqləndi-

rilib nəzərə çarpdırılması. **Heca vurğusu** – Sözün tərkibindəki hecalardan birinin qüvvətli şəkildə və ya səs tonunu dəyişməklə tələffüz edilərək başqalarından fərqləndirilməsi. Heca vurğusunun düz (müstəqim), qalxan, enən, qalxan – enən, enən-qalxan növləri vardır. **Həyəcanlı vurğu** – Bu və ya digər sözün cümlə daxilindəki ifadəliliyini qüvvətləndirmək məqsədilə tələffüzdə fərqləndirilməsi. **Hərəkli vurğu** – Bir hecadan başqa heca üzərinə düşən vurğu. Rus dilinə xasdır.

VURĞULU – Üzərinə vurğu düşən, vurğu ilə fərqlənən, vurğu qəbul edən. **Vurğulu sait** – Eyni sözün daxilində başqalarına nisbətən öz gücü, intensivliyi, uzunluğu ilə fərqlənən sait. **Vurğulu söz** – Cümlədə üzərinə məntiqi vurğu düşməklə başqalarından fərqlənən söz. **Vurğulu heca** – Sözün tərkibində üzərinə əsas vurğu düşən heca.

VURĞUNUN YERDƏYİŞMƏSİ – Məntiqi vurğunun müxtəlif cümlə üzvləri üzərinə düşməsi ilə cümlənin aktual üzvlənməsində dəyişiklik yaranması. *Uşaq yatıb* (ikinci komponentə vurğu düşdükdə məntiqi predikat qrammatik xəbə-rə uyğun gəlir). *Uşaq yatıb* (vurğu birinci komponentə düşdükdə məntiqi predikat qrammatik mübtədaya uyğun gəlir).

VURĞUSUZ – Vurğu qəbul etməyən, üzərinə vurğu düşməyən. **Vurğusuz səs**. **Vurğusuz şəkilçi**. **Vurğusuz söz**. **Vurğusuz heca**.

Y

YAD SÖZLƏR – Dildə tam mənimsənilməmiş, yadlığı aydın şəkildə nəzərə çarpan alınma sözlər; məsələn, *miüvəffə-qıyyət, ezamiyyət, məzuniyyət, mühasibat* və s. sözlər həm fonetik (çox zaman düzgün tələffüz edilmir), həm leksik-semantik (mənaca düzgün işlədilmir), həm də qrammatik (bu sözlər praktik olaraq adi isimlər kimi cəmlənmir) cəhətdən tam mənimsənilməmişdir. Halbuki digər alınma sözlərin (*müəllim, məktəb, tələbə, dərs, kitab, şəhər*) yadlığı hiss olunmur.

YAXŞI NİTQ – Adi, düzgün nitqə əsaslanan və ona əlavə estetik keyfiyyətlər daxil edən nitq. Həmin keyfiyyətlər ahəngdarlıq, obrazlılıq, emosionallıq, ekspressivlikdir. Estetik keyfiyyətlər bir sıra amillərlə – nitq üslubu və janrı, nitq situasiyası, söyləmin məzmunu və məqsədi, müəllifin əhvali-ruhiyyəsi və s. ilə əlaqədardır. Bütün bunlar bədii üslub üçün səciyyəvi olub, elmi üsluba xas deyildir. Ahəngdarlıq şeir dili üçün yaxşıdır, mətbuat dili, elmi dil üçün yox. Düzgün nitq anlayışına nisbətən yaxşı nitq anlayışı daha çox subyektivdir. Yaxşı nitq böyük ustalıq və yaradıcılıq qabiliyyəti tələb edir. Yaxşı nitq üçün yalnız normativ üslubiyyəti bilmək kifayət deyildir. Şərait, nitqin məzmunu və məqsədi ilə əlaqədar nitqi qurmağı bacarmaq zəruridir. Deməli, yaxşı nitq əsasən fərdi səciyyəvi olub, danışanın fəallıq, yaradıcılıq qabiliyyəti ilə bağlıdır.

YANAŞMA (ƏLAQƏSİ) – Tabe (olan) sözün tabe edici sözdən asılılığını leksik vasitələr, söz sırası və intonasiya köməyi ilə əks etdirən qrammatik tabelilik əlaqəsi. Azərbaycan dilində təyin təyinləməyə, zərflik aid olduğu feilə yanaşır.

YAN SƏSLƏR – Məxrəcinin ikinci mərhələsi sürtünən səslərin məxrəcinin ikinci mərhələsinə bənzəyən sonor səslər. Məsələn, Azərbaycan dilində **I** səsi.

YANILTMAC – Tez-tez təkrarlayarkən tərkibindəki səslərin düzgün tələffüzü çətinləşən və ya qeyri-mümkün olan söz və söz birləşmələrin əmələ gətirdiyi ifadə. Alliterasiya nəticəsində belə ifadələr tələffüzdə komik keyfiyyət kəsb edir. Yanıltmacda informasiya o qədər rol oynamır, forma məzmunu əvəz edir.

YARIMÇIQ CÜMLƏ – Üzvlərindən biri və ya bir neçəsi işlənilməmiş cümlə. Mübtədəsiz, yarımçıq cümlə. Xəbərsiz yarımçıq cümlə. **Kontekstual yarımçıq cümlə** – İşlənilməmiş olan və çatışmayan üzvü ümumi mətndən, şəraitdən məlum olan yarımçıq cümlə. Məsələn, *Buyur buraya, yuxarı başa! Yaxşı yol!* **Stasionar yarımçıq cümlə** – Eyni şəraitlə əlaqədar həmişə işləndiyindən şablon, klişe halı almış yarımçıq cümlə. Məsələn, adətən *necəsən?* və ya *nə var, nə yox?* sualına verilən “sağlığın” cavabı kimi. **Situativ - yarımçıq cümlə** – Situasiyadan aydın olan üzvün işlənmədiyini yarımçıq cümlə – *Bu, bu, bu da bu!* (C.Cabbarlı). *Buyur, bu da özü! Bu da belə!* Şəraitdən məlum olur ki, *bu* sözü nəyi bildirir.

YARIMÇIQLIQ – Müəllifin öz fikrini sona qədər söyləməsindən (yazmamasından) və deyilməyənləri bərpa etməyi oxucunun öhdəsinə buraxmasından ibarət üslubi fiqur. R.Rzanın “Min dörd yüz on səkkiz” poemasında *Əriniz (həyat yoldaşınız) qəhrəmancasına həlak oldu* əvəzinə üslubi fiqur kimi *qəhrəmancasına...sözü belə işlədilmişdir:*

Birdən söykənir divara
Gözlərində qarışır
Sətirlər qara-qara.
...qəhrəmancasına...

Gənc qızın gözlərində

Böyüdükcə böyüyür

Bir dəhşət, yanğı, marağ.

YARIMÇIQ SAİT – Tələffüzü zamanı alt çənə bir qədər aşağı düşən sait: *e*. Bu sait həm də yarımgeniş sait adlanır.

YARIMÇIQ TƏKRAR – Sözüün öz fonetik dubleti ilə və ya ayrılıqda işlənməyən iki qeyri-müəyyən mənalı səs tərkibinin birləşməsindən ibarət səciyyəvi dil vahidi. Yarımçiq təkrarların aşağıdakı növləri vardır: 1. **Qismən təkrar** – Sözüün ilk iki səsi (saitlə başlayan sözüün isə yalnız birinci səsi) alınıb, yerinə görə bunlara *m, p, r, s* səslərindən biri əlavə edilməklə düzələn elementin bütöv sözüün əvvəlinə qoşulması ilə düzələn təkrar: *lümlüt, zirzibil, qısqıvraq*. 2. **Transformasiyalaşmış təkrar** – Əsas söz saitlə başladıqda fonetik dubletə müəyyən samit əlavə etməklə, söz samitlə başladıqda isə fonetik dubletdə bu samitin dəyişməsi ilə düzələn yarımçiq təkrar: *uşaq-muşaq, şitil-mitil, dava-şava*. 3. **Flektiv təkrar** – Əsas sözüün ilk saiti bu sözdən sonra gələn fonetik dubletdə *a→u, ə→ü* əvəzlənməsinə məruz qalmaqla düzələn yarımçiq təkrar: *qara-qura, şəlpə-şülpə, gədə-güdə*. 4. **Qeyri-müəyyən təkrar** – Müasir dildə tərkib hissələrinin heç biri ayrılıqda işlənilib məna bildirməyən yarımçiq təkrar: *hətərən-pətərən, ələm-qəlləm*.

YARIMDAİR SAİT – Tələffüzü zamanı dil nisbətən yuxarı qalxmış vəziyyətdə olan sait. Uzun *e* saiti yarımdayar sait hesab olunur.

YARIMGENİŞ SAİT – Tələffüzü zamanı dil nisbətən aşağı vəziyyətdə olan sait: *e*.

YARIMQAPALI SAİT – Tələffüzü zamanı alt çənədəki dişlərə toxunması mümkün olmayan (sait). Məsələn, uzun *e* saiti. Bu sait həm də yarımdayar sait hesab olunur.

YARIMSAIT – Hecadakı yerindən asılı olaraq gah sait, gah da samit funksiyasında işlən bilən səs. İngilis dilində: j, w.

YARUS – Dil sistemində ayrı-ayrı, müstəqil və müxtəlif dərəcədə bir-birilə əlaqədar mikrosistemlərdən (fonologiya, morfologiya, sintaksis, leksika, dilçilik üslubiyatı) hər hansı biri. Dilin yaruslarının məcmuyu onun (dilin) strukturunu təşkil edir. Ardıcıl bir xətt üzrə düzülən bu yaruslar getdikcə daha çox mürəkkəbləşmiş olan bir sistemə çevrilir. Dil strukturunun əsasında duran və get-gedə ardıcıl şəkildə mürəkkəbləşən yaruslara məxsus vahidlər bunlardır: **fonem-morfem-leksem (söz)-söz birləşməsi – cümlə**. Xətti cəhətdən hər bir sonrakı vahid əvvəlki vahidlərdən təşkil edilir, onlardan miqdarca çox olur, hər bir yarus müxtəlif daxili bölmələrdən və ya paradiqmalar sırasından ibarətdir. Məsələn, fonetika-da: *sait-samitlər* və s.; morfologiyada: *nitq hissələri* və s.; sintaksisdə: *müxtəlif birləşmə üsulları*; leksikada: *müxtəlif semantik qruplar*.

YAZI – İnsanların öz fikirlərini bir-birlərinə çatdırmaq üçün istifadə etdikləri gözlə görünən qrafik işarələr sistemi. Yazı bir ünsiyyət vasitəsi kimi dilin zaman və məkanca təsir dairəsinin həddən artıq artmasına təkan vermişdir. Yazı öz inkişafında bir neçə mərhələ keçmişdir. Ən qədim yazı növü piktoqrafiya (şəkli yazı) hesab olunur ki, onun yaranması tarixi eramızdan 60-80 əsr əvvələ aiddir. Neolit dövrünün məhsulu olan bu yazı sonrakı inkişaf mərhələlərində cəmiyyətin ehtiyacını ödəyə bilmədiyindən, eramızdan 20-40 əsr əvvəlki dövrlərdə ideoqrafik yazı meydana çıxmışdır. Piktoqrafik (şəkli) yazıda əşyaların şəkli çəkilibdisə, ideoqrafik yazı artıq əşyadan uzaqlaşmış olur. Bu yazının işarələri olan ideoqramlar əşyanın yalnız mənasını bildirən şərti işarələr-

dən ibarətdir. Hər bir piktoqram bir fikri (cümləni) əks etdirirdisə, hər bir ideoqram bir sözü və ya morfemi əks etdirir. Mücərrəd anlayışları və fikirləri əks etdirə bilməsi baxımından da ideoqrafik yazının yaranması irəliyə atılmış çox böyük bir addım idi. İdeoqrafik yazı qədim Misirdə və Çində hakim olmuşdur. Müasir Çin heroqlif yazısı da ideoqrafik yazının bir növüdür. Yazıda xüsusi adları əks etdirmək ehtiyacı, dildə omonim və sinonim sözlərin varlığı və bunların yazıda fərqləndirilməsi zərurəti, sözlərin daha mücərrəd hissələrinin – şəkilçilərin və xalqlar arasında ünsiyyətin artması ilə əlaqədar alınma sözlərin də yazıda təsbit olunması ehtiyacı və s. amillərin təsiri ilə tədriclə ideoqrafik yazıdan fonografik yazıya keçilmişdir. Fonografik yazı heca (sillabik) və səs (fonetik) yazısı olmaqla iki yerə bölünür. Ən qədim heca yazısı Şumer yazısı hesab olunur. Qədim Assuriya – Babilistan və Hind yazıları, habelə qədim Krit və Kipr yazıları da heca yazısına daxildir. Səs (hərf) yazısı eramızdan əvvəl XI-X əsrlərdə qədim Finikiyada meydana gəlmişdir. Bu yazı sonralar qədim yəhudi, İran, ərəb, yunan və s. yazılarının yaranması üçün bütün Avropaya yayılmışdır. Heç bir yazı növünə “saf”, “təmiz” şəkildə təsadüf edilmir. Piktoqrafik yazının özündə ideoqrafik yazının rüşeymləri vardır. İdeoqrafik yazıda piktoqrafik yazının izləri və sonrakı fonografik yazının ünsürləri mövcuddur. Fonografik yazıda ideoqramlar (rəqəmlər, riyazi işarələr, fiziki, kimyəvi işarələr və s.) heç də az deyildir. **Qotik yazı** – Latın yazısındakı hərflərin formaca çıxıqlar (tin-tin) şəkli alması və onların şaquli xətt üzrə uzadılması ilə səciyyələnən yazı növü. **Yunan yazısı** – Finikiya əlifbası əsasında yaranan, həm saıtləri, həm də samitləri əks etdirmək üçün ayrı-ayrı işarələri olan hərfi yazı. Bir çox avropa xalqlarının yazısı Yunan yazısı əsasında meydana gəlmişdir.

Kipr yazısı – Krit yazısından əmələ gələn, qədimdə Kiprdə yayılmış olan heca yazısı. **Konsonant yazı** – Yalnız samit səsləri (fonemləri) əks etdirən işarələrə malik yazı sistemi. Məsələn, ərəb yazısı və qədim yəhudi yazısı. **Krit və ya Minoy yazısı** – Krit-Miken mədəniyyətinin yayıldığı ölkələrdə işlənən yazı. Krit adası ilə əlaqədar olan bu heca yazısının mənşəyi dəqiq məlum deyildir. **Runik yazı** – İşarələri əsasən ağaclarda, daşlarda və s. həkk olunan qədim alman yazısı. **Akrofonik yazı** – Sözlərin yalnız ilk səslərini əks etdirən hərfləri yazma. Bu prinsip belə bir səhv müddədən irəli gəlir ki, guya hərflər əşyanın adındakı ilk səsləri yazmaq yolu ilə meydana çıxmışdır. **Analfabetik yazı** – Müəyyən səsin tələffüzündə nitq orqanlarının iştirakını (səsin yaranma yeri və üsulu, rezenatorun forması və s.) əks etdirən şərti işarələrdən istifadə etməkdən ibarət fonetik transkripsiya sistemi. Bu sistemdə əlifbadakı hərflərdən istifadə nəzərdə tutulmur. **Bütöv yazı** – Sözlər arasında yer buraxılmayan, bütün sözləri bir-birinə yapışmış yazılan yazı növü. **Qlaqolitsa yazısı** – Qlaqolitsa hərflərindən istifadə edən qədim slavyan yazısı. **Demotik yazı** – Qədim Misir (əl) yazısının qrafik növüdür ki, hieratik yazının sonralar sadələşdirilməsi nəticəsində meydana çıxmışdır. **Yarımqıq yazı** – Yalnız samit səsləri ayrıca işarələrdə əks etdirə bilən qədim yəhudi yazısının qrafik sistemi. **Kapital yazı** – Roma imperiyası dövründə (b.e.ə. I əsrdən b.e.-nin V əsrinə qədər) latın yazısına deyilir ki, bunun bir-birindən fərqlənən iki şəkli var idi. **Kipr-Minoy yazısı** – Kipr və Krit yazıları arasında orta bir yer tutan yazı növü. **Kiril yazısı** – Kirillitsadan istifadə edən qədim slavyan yazısı, habelə Kirillitsaya əsaslanan müasir rus yazısı. **Linear yazı** – Fikri və ya onun hissələrini bilavasitə (müstəqim şəkildə) ifadə etmək (əks etdirmək) məqsədi daşıyan ideoqramlardan

və ya hər hansı başqa işarələrdən deyil, yalnız şərti işarələrdən – hərflərdən istifadə edən yazı sistemi. **Mayuskul yazı** – Yalnız mayuskulların işlədilməsindən ibarət yazı növü. **Miniskul yazı** – Yalnız miniskulların işlədilməsindən ibarət yazı növü. **Orfoqrafik yazı** – Müəyyən bir zaman ərzində dil üçün qəbul olunmuş orfoqrafiyaya əsaslanan yazı növüdür ki, elə bu cəhətdən transkripsiyaya qarşı qoyulur. **Piktoqrafik yazı** – Şəkillərdən ibarət olan qrafik işarələri nitqin yalnız məzmununu verməyə xidmət edən, lakin dil formalarını əks etdirməyən yazı növü. Müasir dövrdə mağaza vitrinlərində reklam üçün çəkilmiş şəkillər piktoqrafik yazını xatırladır. **Səs yazısı** – Bir qayda olaraq hər bir qrafik işarəsi ayrıca bir nitq hissəsini və ya fonemi göstərən yazı növü. **Tam yazı** – Samitlərdən əlavə saitləri də ayrıca işarələrdə əks etdirilə bilən qədim yəhudi yazısının qrafik sistemi. **Unisal (yazı)** – Orta əsrlərə məxsus yunan və latın əlyazmalarında özünü göstərən xüsusi tipli xətt növüdür ki, hərflərinin iriliyi və onların yazılışında iti, kəskin bucaqların olması ilə səciyyəlidir. **Fonetik yazı** – 1. Səs yazısı. 2. Heca və səs yazısının ümumi adı olub, adətən piktoqrafik və ideoqrafik yazılara qarşı qoyulur. **Heca yazısı** – Qrafik işarələri hecaları əks etdirən yazı növü. **Hieratik yazı** – Qədim Misir (əl) yazısının qrafik növüdür ki, ideoqrafik (heroqlif) yazının sadələşdirilməsi nəticəsində yaranmışdır.

YAZILI – Yazı ilə əlaqədar, yazı şəklində təzahür edən. *Yazılı abidələr. Yazılı dil.* **Yazılı nitq** – 1. Yazıda əks etdirilən, yazılmış olan nitq. 2. Nitqin ədəbi dil normalarından istifadə dərəcəsi və üsulları əsasında fərqlənən qollarından biri. Bu mənada yazılı nitq ədəbi dil normalarına ciddi şəkildə riayət etməsi ilə fərqlənir və şifahi nitqə qarşı qoyulur. Yazılı nitqi kitab dili (üslubi) ilə eyniləşdirmək olmaz. Kitab dili heç də

həmişə yazıya alınan dil deyil. Məsələn, natiqin nitqi çox zaman yazılmır, lakin kitab dili hesab olunur.

YENİ AD VERMƏ – Hər hansı obyekt adının başqa bir yeni adla əvəz olunması. *Həməşara* → *Astaraxanbazar* → *Cəlilabad*; *Biləsuvar* → *Puşkin*; *Gəncə* → *Yelizavetpol* → *Kirovabad*, *Qaryagin* → *Füzuli* (r-nu). “Yeni ad vermə” termini antroponimikaya aid deyildir. Burada “adın dəyişdirilməsi” terminindən istifadə olunur.

YENİ HUMBOLDTÇULUQ – XX əsrdə AFR -də meydana gəlmiş dilçilik cərəyanı. Başlıca nümayəndələri L.Vaysberger, İ.Trir və Q.İpsendir. Onların fikrincə, dil milli ruhun, milli dünyagörüşün təzahürüdür və dilin daxili formasını təhlil etməklə bunu müəyyənləşdirmək olar. Dil insanla xarici aləm arasındakı “aralıq dünya” hesab olunur. İohann Leo Vaysgerberə görə, dil “dünyanın açarıdır”. O, belə hesab edir ki, həm təfəkkürü, həm də insanların dünyagörüşünü dil formalaşdırır, dil insan şüuruna təsir göstərir. Dil dünya haqqında müəyyən obrazlar yaradır, insanların düşüncə və hərəkətlərinə, cəmiyyətə mühüm təsir göstərir və onları tənzimləyir. Yeni humboldtçular başlıca diqqəti dilin məzmununu öyrənməyə, onun təfəkkürlə əlaqəsini, xalqın psixikası və mədəniyyəti ilə əlaqəsini öyrənməyə yönəldirdilər. Onlar dilin “daxili forma”sını anlamağa, onun semantik strukturunu müəyyənləşdirməyə və beləliklə, milli dünyagörüşünün səciyyəsinə üzə çıxarmağa çalışırlar.

Yeni humboldtçuların dilin daxili formasını müəyyənləşdirmə üsullarından biri “dil sahələrini” (daha çox semantik sahəni) təhlil etməkdən ibarətdir. Dil bir sıra mikrosistemlərə (“sahələr”) bölünür və hər sahə daxilində dil komponentəri arasındakı struktur əlaqələr öyrənilir.

YER BUDAQ CÜMLƏSİ – Baş cümlədəki iş, hal və hərəkətin yerini bildirən və yer zərflərinin suallarından birinə cavab olan budaq cümlə. Yer budaq cümləsi baş cümlədən qabaq işlənir. Adətən budaq cümlədə onların korrelyatı kimi işarə əvəzlilikləri ya ismin eyni halında (*haraya-oraya, haradan-oradan*), ya da müxtəlif halında (*haraya-orada, harada-oraya, harada-oradan, haradan-orada*) işlədilir. Özü də baş cümlədəki işarə əvəzliyi yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarından birində işlənilməli olur: *Haranı bəyənb seçəsi olsam; oraya ay sənəm, sən mənimlə get* (H.Arif).*Niyyətin hara, mənzilin ora* (Atalar sözü). *Harada ki, bir ev tikmişən, orada şəhər salmaq olar* (H.Mehdi).

YERLİK HAL – Haqqında bəhs olunan əşya, iş, hal və hərəkətin məkanını və zamanını bildirən hal forması. Azərbaycan dilində yerlik halın morfoloji əlaməti *-da,-də* şəkilçisi hesab olunur. Yerlik hal qoşmalarla işlənir.

YİYƏLİK HAL – Yiyədurma, sahiblik, aid olma, yiyələnmə anlayışlarını bildirən isim halı. Bu halın morfoloji əlaməti *-ın, -in, -un, -ün* şəkilçisidir. Yiyəlik hal feillər tərəfindən idarə olunmur. Yiyəlik haldakı söz daxili təyin funksiyasında çıxış edir, öz təyinlənəni ilə ikitərəfli (idarə və uzlaşma) sintaktik əlaqəyə girir. Bu cür ikitərəfli tabelilik əlaqəsinin mahiyyəti isə belədir: a) “kitabın cildi” tipli birləşmələrdə *kitab* sözü ona görə hal şəkilçisi qəbul edir ki, *cild* sözü tərəfindən idarə olunur. Deməli, idarə əlaqəsinə görə həmin birləşmədə birinci komponent *tabe* (olan) tərəfdir; b) “kitabın cildi” birləşməsində *cildi* sözü ona görə üçüncü şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir ki, birinci tərəf üçüncü şəxsin təkindədir. Deməli, burada şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşma vardır və bu uzlaşmada ikinci komponent (*cild*) *tabe* olan tərəfdir. **Qeyri-müəyyən yiyəlik hal** – Yiyəlik hal mənasına malik olub, onun qrammatik funksiyasını yerinə yetirən, la-

kin şəkilçi ilə işlənməyən hal: *institut tələbəsi, həyat vəsiqəsi, ağac yarpağı, kitab vərəqi*. Qeyri-müəyyən yiyəlik hal formaca ilk baxışda adlıq hala oxşayır. Qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənən sözə müəyyənlik bildirən hal şəkilçisini əlavə etdikdə bu sözdə mənaca və sintaktik funksiyaca heç bir dəyişiklik yaranmır. **Müəyyən yiyəlik hal** – Yiyəlik hal şəkilçisi nitqdə real şəkildə işlənən forma: *kitabın (cildi), almanın (ətəri), qışın (günü), suyun (dadı), oxumağın (faydası)*.

YÖNLÜK HAL – İsmnin vasitəli (əlavə) obyekt tələb edən və hərəkətin istiqamətini (bəzən də zamanını) göstərən kateqorial hal forması. **Adlarla əlaqədar yönlük hal** – Bəzən isimlərlə əlaqələnib onların mənasını tamamlayan yönlük hal: **saraylara hər b, daxmalara sülh. Qana qan. Zaman yönlük halı** – İşvə hərəkətin vaxtını göstərən yönlük hal: *Üç aya yazıb bitirmək. Axşama yaxın gəlmək. Zəif idarəli yönlük hal* – Feil və ya qoşmanın tələbi ilə deyil, ifadənin ümumi məzmununun tələbi ilə işlənən yönlük hal. **İstiqamət (məkan) yönlük halı** – Feillə idarə olunan hərəkətin istiqamətini göstərən yönlük hal: *geriyə dönmək, gələcəyə doğru irəliləmək. Güclü idarəli yönlük hal* – Feil və ya qoşmanın tələbi ilə işlənən yönlük hal: *evə yönəlmək. Sənə görə gecikdik. Subyekt yönlük halı* – Şəxssiz cümlədə xəbərin təsirinə məruz qalan şəxs (və ya əşya): *mənə soyuqdur, sənə nə var? Possesiv yönlük hal* – Sahiblik, aidlik. Yiyəlik mənalarını ifadə edən yönlük hal: *İncəsənət xalqa məxsusdur. Feillərlə əlaqədar yönlük hal* – Vasitəli tamamlıq vəzifəsinə malik yönlük hal: *məktəbə getmək.*

YUMŞAQ DAMAQQ SAMİTLƏRİ – Yumşaq damağın iştirakı ilə əmələ gələn samitlər: (k), (q), (x), (ğ).

YUVA ÜSULU – Eyniköklü sözlərin bir lüğət maddəsinə qruplaşdırılması yolu ilə yerləşdirilməsi. Xüsusilə ərəb dili üçün yuva üsulu ilə lüğət tərtibi əlverişli hesab olunur.

Adətən bu üsul əlifba üsulu ilə qarşılaşdırılır. Məsələn, “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” əlifba üsulu ilə tərtib edilmiş və aşağıdakı sözlər bir-birinin dalınca gəlmişdir: *kin, kinayə, kinayəli, kinayəli-kinayəli, kindar, kindarlıq, kinematik, kinematika, kinematoqraf, kinematoqrafiya, kinematoqrafçı, kinematoqrafçılıq, kineskop, kinetik, kinə, kinəli, kin-kidurət, kin-kidurətli, kin-kidurətlik, kinlə, kinli, kinli-kinli; kino, kinoaktyor, kinoaktrisa, kinoaparat, kinoartist, kinovar, kinoqurğu, kinodrama, kinodramaturq, kinodramaturgiya, kinojurnal, kinokadr, kinokomediya, kinokonsert, kinolaboratoriya, kinolaşdırılma, kinolaşdırma, kinolaşdırmaq, kinolent, kinologiya, inomexanik, kinomexaniklik, kinoməcmuə, kinomontaj, kinoneqativ, kinopoperator, kinooperatorluq, kinooptika, kinooçerk, kinopavilyon, kinopovest, kinoprokat, kinorejissor, kinorejissorluq, kinoseans, kinossenari, kinossenariçi, kinstudiya, kinoteatr, kinotexnika, kinofabrik, kinofaciə, kinofestival, kinofilm, kinoxronika, kinoşünas, kinoşünaslıq; kinsiz, kinsizlik...*

Burada eyniköklü sözlər (*kin, kindar, kin-kidurət, kinli, kinsiz, kinsizlik*) əlifba sırasının tələbi ilə bir-birindən uzaq düşmüş, əlaqəsiz şəkildə düzölmüşdür. Yuva üsulunda isə bu kimi sözlər bir lüğət maddəsində toplanmış olur.

Lazar Budaqovun tərtib etdiyi “Sravnitelnıy slovar turetsko-tatarskix nareçiy” adlı lüğəti (Sankt Peterburq, 1896) yuva üsuluna əsaslanır. Odur ki, məsələn, “bəd” maddəsində toplanmış aşağıdakı vahidlər bir söz yuvası təşkil etmişdir: *bədi, bədtər, bədnam, bədnamlıq, bədxu, bədzad, bədxah, bədxətər, bədxəlaq, bədxisal, bədxəndam, bədxəslub, bədxəcins, bədxəçəsm, bədxəxal, bədxəxət, bədxədua, bədxədil, bədxəməzhəb, bədxəddin, bədxədrəy, bədxədrəftar, bədxədrü, bədxədrəng, bədxəzəban, bədxəkər, bədxəgüman, bədxəliqə, bədxəməhr, bədxənəfs, bədxənüma, bədxəniyyət...*

YUVACIQ – Bir kökdən törəmiş və ya müasir morfoloji, yaxud semantik əlaqələri bir-birinə yaxın olan sözlər qrupu.

Leksik yuvacıq: *əl, əlcək, əlli, əlləmək. Sinonim yuvacıq: üz, sifət, çöhrə, bəniz, bət, sima, liqa, üzər...Lüğət yuvacığı – Eyni bir lüğət maddəsi kimi verilə bilən, morfoloji cəhətdən eyniyyət təşkil edən söz qrupu.*

YUVAQ SAMİTLƏR – Dil ucunu üst dişlərin dibinə, yuvaqlara sıxmaqla əmələ gələn samitlər. Azərbaycan dilində – (ş), (j), (c), (ç), (r); rus dilində – (t), (d); ingilis dilində – (e), (n), (d), (t) samitləri yuvaq samitləri hesab olunur.

YÜKSƏLƏN – 1. Fasilənin (pauzanın) sonuna yaxın danışıq orqanlarının gərginliyinin yüksəlməsi, arması ilə səciyyələnən; snda ən çox intensivliyə malik olan. *Yüksələn səslər. Yüksələn diftonq* – Tərkibindəki saitlərdən yalnız ikincisi heca düzəldən sait kimi işlənən diftonq. *Yüksələn heca* – Yüksələn vurğuya malik heca. 2. Melodik əyrinin yüksəlmə, qalxma istiqamətindəki dəyişiklik. *Yüksələn ton. Yüksələn intonasiya* – Söyləmin bitmədiyini, habelə sual, inamsızlıq və s. bildirmək üçün tonun yüksəlməsi. *Yüksələn vurğu* – Hecanın sonunda ən çox intensivliyi ilə səciyyələnən heca vurğusu. 3. Ekspressiv-emosional keyfiyyətin tədricən yüksəlməsi ilə səciyyələnən.

YÜKSƏLMƏ – Müvazi (paralel) ifadələr sırasında hər bir sonrakı ifadənin əvvəlkinə nisbətən daha güclü emosional təsirə malik olması, məntiqi cəhətdən daha çox əhəmiyyətli, həcm etibarilə daha böyük olması: *Ərməğan gündən-günə, həftədən-həftəyə, aydan-aya özünə etibar qazanır (S.Rəhimov).*

Z

ZAMAN – İş və hərəkətin danışıq vaxtına nisbətini göstərən qrammatik feil kateqoriyası. Danışıq vaxtı (anı) üç qrammatik zamanı fərqləndirmək üçün çıxış nöqtəsi hesab olunur: danışığa qədərki vaxt – keçmiş zaman; danışıqdan sonrakı vaxt – gələcək zaman; danışıq vaxtının özü – indiki zaman.

ZAMAN BUDAQ CÜMLƏSİ – Baş cümlədəki hal-hərəkətin və ya hökmün zamanını bildirən və zaman zərfliyinin suallarına (nə vaxt? nə zaman? haçan? nə vaxtdan? nə vaxta kimi? haçanacan? nə zamana qədər? və s.) cavab olan budaq cümlə. **Bağlayıcı sözlər vasitəsilə düzələn zaman budaq cümləsi** – Tərkibində bağlayıcı söz (nisbi əvəzlilik) olub, baş cümlədən qabaq işlənən zaman budaq cümləsi: a) Budaq cümlə baş cümləyə *ki* ədatı və *-sa, -sə* əlaməti ilə bağlanır: *Nə qədər ki, quyu dərinlənməmişdi, mən baş idim, onlar quyruq* (A.Şaiq). *Nə vaxt Yaqutun yanına gəlirdimsə, həmişə gənc doktoru onun yanında görürdüm* (Ə.Məmmədخانlı); b) Budaq cümlə baş cümləyə *-mı, -mi, -mu, -mü* ədatı ilə bağlanır: *Nəsim əsib gəncliyin tellərini əsdirdimi, mənim də gəncliyim yadıma düşüb ürəyimin tellərini əsdirir* (Şəhriyar). **Bağlayıcıların və bağlayıcı birləşmələrin köməyi ilə düzələn zaman budaq cümləsi** – Tərkibində bağlayıcı və bağlayıcı birləşmələr olan baş cümlədən qabaq və ya sonra işlənən budaq cümləsi: a) baş cümlədən qabaq işlənənlər: *O gündən ki, mənim atam ölüb, mən yetim qalmışam* (Ə.Haqverdiyev). *Onda ki, ağ umuzlara töküldü saçlar; Əsdi yarpaq, coşdu ırmaq, güllər oynadı* (C.Cabbarlı); b) baş cümlədən sonra işlənənlər: *Dilruba onda xoşbəxt olar ki,*

siz onun göz yaşlarına rəhm edəsiniz (S.Rəhimov). *İnsanlar öz məskənlərinə o zaman qayıtdılar ki, su, od və vicdanla yoldaş oldular* (İ.Şıxlı).

ZAMANXARİCİ – Hər yerdə və həmişə (bütün zamanlarda) qəbul edilə bilən. Məsələn, hərəkət materiyanın varlıq formasıdır.

ZEVQMA – Bir ümumi üzvü olan və onun ətrafında toplanan tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri. Bu ümumi üzv həmin komponentlərin yalnız birində iştirak edir, başqalarında isə təsəvvür olunur: *Gətirəndə el gətirir, sel gətirir, yel gətirir*.

ZƏRF – Semantik əlamətinə görə hal və hərəkətin əlamətini, əlamətin əlamətini və bəzən də əşyanın əlamətini bildirən nitq hissəsi olub aşağıdakı qrammatik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir: zərf morfoloji cəhətdən dəyişmir (Tərzi-hərəkət zərfləri dərəcə əlaməti qəbul edə bilir), sözdüzəltmə baxımından isimlər və feillərə məxsus şəkilçiləri qəbul edir, sintaktik cəhətdən isə əsasən zərflik funksiyasında çıxış edir. **Düzəltmə zərf** – Digər nitq hissələrinə məxsus sözlərdən sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə, ya da müəyyən qrammatik formaların leksikləşməsi yolu ilə düzəldilən zərf: *təəsüflə, tezliklə, təzəcə, yavaşca, əksinə, dostcasına, yanakı, ağayana, təklidə, qorxudan, bayaqdan, olduqca, qaçaraq, hərdən*. **Zaman zərfi** – İş və hərəkətin icra vaxtını bildirən zərf: *indi, ertədən, gündən-günə, tez-gec, gec-tez, illərcə*. **Yer zərfi** – İş və hərəkətin yerini, istiqamətini bildirən zərf: *aşağı, yuxarı, uzaq, yaxın, irəli, geri, ora, bəri*. **Miqdar zərfi** – İş və hərəkətin qeyri-müəyyən miqdarını bildirən zərf: *az, çox, xeyli, olduqca, dedikcə*. **Mürəkkəb zərf** – Əsasən sözlərin müxtəlif şəkildə təkrarı ilə və ya söz birləşmələrinin leksikləşməsi yolu ilə düzələn mürəkkəb morfemlərdən ibarət zərf: *şirin-şirin, acı-acı, həzin-həzin, ax-*

şam-axşam, tez-tez, üz-üzə, əl-əl, boş-boşuna, için-için, üzüyuxarı, axşamüstü, olmaya-olmaya. Sadə zərf – Müasir dil baxımından tərkib hissələrinə ayrılmayan bir sadə morfemdən ibarət zərf: *indi, dünən, yuxarı, axşam, içəri, ertə. Səbəb zərfi* – İş və hərəkətin icra səbəbini bildirən zərf: *qorxudan, azğınlıqdan, qəsdən, bilə-bilə. Tərzi-hərəkət zərfi* – İş və hərəkətin keyfiyyətini, tərzini, xüsusiyyətini bildirən zərf: *yavaşca, tərs-tərs, qəsdən, qaçaraq, çəpəki.*

ZƏRFLƏŞMƏ – Başqa nitq hissələrindən olan sözlərin zərfə çevrilməsindən ibarət sözdüzəltmə üsulu. Məsələn, “Ölümün atı çaparaq olar” atalar sözü tərkibində əslində feili bağlama formasında olan söz adverbiallaşmışdır, zərfə çevrilmişdir. Aşağıdakı misallarda “səhər” sözlərini müqayisə et: a) *Səhər açıldı*; b) *Bu gün get, səhər gəl*. Adverbiallaşmanın əlamətlərindən biri sözün öz sintaktik funksiyasını dəyişib yeni funksiya kəsb etməsidirsə, digəri vurğunun yerdəyişməsidir.

ZƏRFLİK – Hərəkət və əlamət mənalı sözləri izah edən və hərəkətin hansı şəraitdə baş verdiyini göstərən ikinci dərəcəli cümlə üzvü. Zərfliyin morfoloji ifadə vasitəsi zərfdir. Bundan əlavə, ismin ismin məkani hallarında (qoşma ilə və qoşmasız) işlənən vahidlər, feili bağlamalar, məsdərlər, zərf mənalı frazeoloji vahidlər də zərflik funksiyasında çıxış edə bilər. **Zaman zərfliyi** – İş və hərəkətin icra zamanını, bu icranın davam etdiyi müddəti bildirən zərflik. Zaman zərfliyi, zaman zərfləri, zaman anlayışı bildirən isimlər, birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələri, feili bağlama tərkibləri və müxtəlif nitq hissələrindən (isim, sifət, say, qoşma və s.) əmələ gələn tərkiblərlə ifadə olunur: *Səhərdən bəri sizi gözləyirik. Qışda dağlar ağ geyinər, yaz qara* (Aşıq Ələsgər). **Yer zərfliyi** – İş və hərəkətin icra olunduğu yeri, hərəkətin istiqamət-

tini və yolunu bildirən zərflik. Yer zərflikləri isim, təyini söz birləşmələri və feili sifət tərkibləri ilə ifadə olunur: *Cərşənbə günündə çeşmə başında...* (Aşıq Ələsgər). *Dağ başından endim düzə* (S.Vurğun). **Kəmiyyət-miqdar zərfliyi** – İşin (hərəkət və halın) miqdarını bildirən zərflik. Kəmiyyət zərfliyi kəmiyyət zərfləri, isimlər və müxtəlif tərkiblərlə ifadə olunur. *Xeyli fikirləşəndən sonra dedi* (M.İbrahimov). *Planı ikiqat artıqlaması ilə yerinə yetirmişdir* (Qəzetlərdən). **Məqsəd zərfliyi** – İşin (hərəkət və halın) məqsədini bildirən zərflik. Məqsəd zərfliyi isim, məsdər, *üçün, ötrü* qoşmalarından birinin iştirak etdiyi müxtəlif nitq hissələrindən əmələ gələn tərkiblər və *deyə* sözünün iştirak etdiyi müxtəlif nitq hissələrindən əmələ gələn tərkiblərlə ifadə olunur. *Padşah gəzməyə çıxmışdı* (“Nağıllar”). *Oğlum, yaşatmağa yaranmış insan* (S.Vurğun). **Müqayisə zərfliyi** – İki işin, hərəkətin, prosesin bir-birilə müqayisə olunduğunu, bir-birinə bənzədildiyini göstərən zərflik : *Sona kimi cumub eşqin gölüna* (Aşıq Ələsgər). *Adı zəfər bayrağı tək şölə saçır üstümüzə* (R.Rza). **Səbəb zərfliyi** – İşin (hərəkətin və ya halın) səbəbini bildirən zərflik. Səbəb zərflikləri əsasən feili bağlamalar və feili bağlama tərkibləri, *üçün, ötrü və gərək* qoşmalarından birinin və *deyə* sözünün iştirak etdiyi müxtəlif nitq hissələrindən əmələ gələn tərkiblərlə ifadə olunur. *Anın üçün uymaz qeyriyə könlüm* (M.P.Vaqif). *Qabağına çıxan yoxdu deyə öyünmə* (“Nağıllar”). **Tərzi-hərəkət zərfliyi** – İş və hərəkətin necə, nə kimi şəraitdə, nə şəkildə icra olunduğunu bildirən zərflik. Tərzi -hərəkət zərfliyi adətən tərzi-hərəkət zərfləri, feili bağlama, feili bağlama tərkibləri, feili sifət, isim və digər nitq hissələrindən düzələn tərkiblərlə ifadə edilir: *Şirvanda şirin qoşun yığılır* (Y.V.Çəmənəzəminli). *Onlar pıçılı ilə danışımağa başladılar* (Ə.Sadıq). *Uşaqlar nəfəslərini dərmədən qulaq asırdılar* (Ə.Sadıq).

ZOONİM – Ev heyvanlarının və quşlarının xüsusi adları. Zooparklardakı, sirklərdəki vəhşi və əhliləşdirilmiş heyvan və quşlar da buraya daxildir. At adları – *Şəbdiz, Düldül, Qırat, Dürat, Alapaça, Bozat, Qəmərnişan, Şahbaz*; it adları – *Alabaş, Bozdar, Qorxmaz, Qurdbasar, Ayıbasar, Toplan*; qaramal adları – *Qaşqa, Mərcan, Maralgöz, Maral öküz, Gözəl, Xına, Təpəl öküz*; qoyun və keçi adları – *Qumral, Bənöyüş, Qəmər qoç, Çal kərə, Sağır kərə, Şişək, Albuynuz, Boz keçi, Şəngül, Şüngül, Məngül*; pişik adları – *Məstan, Mərmər*; quş adları – *Məstan xoruz, Şəlaquyruq xoruz, Çil toyuq, Ları xoruz, Saqqallı xoruz*. **Qeyd:** Zoonimlər eynicinsli canlılar üçün ənənəvi ola bilər. Tazılar: *Alabaş, Bənək, Bozdar, Toplan, Gümüş*; Ov itləri: *Axtar, Ayıbasar, Bəbir, Qorxmaz, Qurdbasar*. Zoonimlər ənənəvi adlardan ibarət olmaya da bilər. Bu cür adlara bədii ədəbiyyatda daha çox təsadüf olunur. Azərbaycan dilində (zoonimiya-sında) heyvan və quşlara ad qoyularkən ən çox onların xarici görünüşünə, “xasiyyətinə”, hərəkətlərinə “ata və analarının” adlarının ilk və son sözlərindən hecalarından istifadəyə və s. xüsusi diqqət yetirilir. **Antropozoonim (antroponimik zoonim)** – Hər hansı antroponimdən əmələ gələn zoonim: *Gülpəri* (inək), *Gülbala* (inəyin balası, buzov), *Qorxmaz* (it), *Gözəl* (inək), *Sarıqız* (inək); **Poetik zoonim** – Bədii əsərlərdə işlənən və buradan yayılan zoonim: *Siçan bəy, Siçan Solub bəy, Tıq-tıq xanım, Tülkü lələ, Qurd xan, Cik-cik xanım*. **Topozoonim (toponimik zoonim)** – Hər hansı toponimdən əmələ gələn zoonim: *Həştər xan toyuğu, Mazandaran çaqqalı, Salyan öküzü, Don kələsi, Qarabağ atı, “Baykal” (at), Prut (at)* və s.

ZOOFOR AD – Heyvan, quş adlarından əmələ gələn hər hansı xüsusi ad. Bunun aşağıdakı növləri vardır: a) **Zootoponim** – *Laçın* (şəhər), *Qarğabazar kəndi, Qarğalıq kəndi, Ceyranbatan qəsəbəsi, Ceyrançöl*; b) **Zoohidronim** – *Maralgöl, Cey-*

rangöl, Ceyrankeçməz (çay); ç) Zooantroponim – Azərbaycan onomastikasında zooantroponimlərə daha çox rast gəlinir: a) Şəxs adları: *Turac, Göyərçin, Maral, Ceyran, Kəklik, Qartal, Şahin*; b) Ləqəblər: *At Balaxanım* (Burada “at” Balaxanımın ləqəbidir. Lakin “At Balaxanım” ifadəsi də bütövlükdə ləqəb kimi işlənir), *İt Bəhmən, Donuz Əliağa, Pişik Əsəd, Dovşan Həbiş, Qoyun Həsən.*

Ə L A V Ə

Hər bir terminoloji sistemin inkişafı müvafiq bilik sahəsinin inkişafı, nəzəri səviyyəsi ilə əlaqədardır. Ümumiyyətlə dilin lüğət tərkibində olduğu kimi, terminologiyada da daim zənginləşməz, təkmilləşmə, dürüstləşmə mənasında müəyyən dəyişikliklər baş verir. Məsələn, Sovet hakimiyyətinin ilk illərində işlədilən bir çox ərəb-fars mənşəli dilçilik terminləri sonralar Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında söz yaradıcılığı vasitələri hesabına yaradılan yeni terminlərlə, həmçinin rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınan terminlərlə əvəz edilmişdir. Nəzərdə tutulmuş anlayışları dəqiq ifadə etməyən terminlər dəqiqləşdirilmiş, onların daha müvafiq variantı qəbul edilmişdir.

Hazırda dilçilik ədəbiyyatında, orta və ali məktəblər üçün dərsləklərdə, dərs vəsaitlərində terminlərdən istifadə məsələsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bəzən etnik məfhumun ifadəsi üçün Azərbaycan dilinin bilavasitə özünəməxsus terminləri ilə yanaşı, alınma terminlər də işlədilir.

Hətta bəzi arxaik terminləri yenidən dilçilik ədəbiyyatına qaytarmaq kimi yanlış bir meyl də özünü göstərməkdədir.

Odur ki, dilçilik terminologiyası sahəsindəki bu real vəziyyəti əks etdirmək, nəzərə çarpdırmaq məqsədi ilə lüğətdə müxtəlif variantlarda işlənən terminlərin siyahısını vermək vacib hesab edilmişdir.

Sinonim terminlərdən müəlliflərin invariant hesab etdikləri vahidlər lüğətin əsas hissəsində verilmiş, bunların sinonim variantları isə "Əlavə" hissədə qeyd edilmişdir. Əsas

variantın hansı lüğət maddəsində yerləşdiyi mötərizədə göstərilir.

- Absolyut məna – Mütləq məna (Məna).
- Absolyut sinonimlər – Mütləq sinonimlər (Sinonimlər).
- Abstrakt isim – Mücərrəd isim (İsim).
- Abstrakt leksika – Mücərrəd leksika.
- Abstrakt məna – Mücərrəd məna (Məna).
- Adi hərf – Kiçik hərf (Hərf).
- Adi metafora – Dil metaforası (Metafora).
- Adi inkar – Sadə inkar (İnkər).
- Adi yazı – Miniskul yazı (Yazı)
- Adlandırma funksiyası – Nominativ funksiya (Funksiya).
- Administrativ üslub – Rəsmi idarə üslubu (Üslub).
- Adverbiallaşma – Zərfləşmə.
- Adverbial söz birləşməsi – Zərfi söz birləşməsi (Söz birləşməsi).
- Affektiv – Emosional.
- Affiksəl morfem – Affiks.
- Afrikat samitlər – Kipləşən-novlu samitlər.
- Akkuzativ hal – Təsirlik hal.
- Akromonoqram – Anadiplosis.
- Aksentoloji variantlar – Tələffüz variantları (Variant).
- Aktiv növ – Məlum növ.
- Aqlomerasiya – İnkorporasiya.
- Alleqro – İti sürətli nitq (Nitq).
- Allofonem transkripsiyası – Fonetik transkripsiya (Transkripsiya).
- Alternativ sual – Bölüşdürmə sual (Bölüşdürmə).
- Alveolyar samitlər – Yuvaq samitləri. Amredita – Təkrar söz (Təkrar).
- Anadiplosis – Calaq təkrar (Təkrar).

- Analogiya – Bənzərlik.
Anlam subyekti – Məntiqi mübtəda (Mübtəda).
Annominasiya – Paronomaziya.
Antifraza – Evfemizm.
Antiteza qarşılaşdırılması – Antiteza.
Aorist tərz – Bitmiş tərz (Tərz).
Aparıcı söz – Nümunə söz.
Ardıcılıq – Sıra 1.
Ardıcıl metafora – Mürəkkəb metafora (Metafora).
Arxifonem – Qarışıq fonem (Fonem).
Asılı I – Mövqeli.
Asılı II – Tabe.
Asılı cümlə– Budaq cümlə.
Asindetik – Bağlayıcısız.
Assosiativ – köməkçi funksiya – Assosiativ funksiya (Funksiya).
Assosiativ plan – Paradiqmatika.
Atemporal – Zamanxarici.
Atribut – Təyin.
Atributiv sintaqm – Təyini söz birləşməsi (Təyini).
Atributiv söz birləşməsi – Təyini söz birləşməsi (Təyini).
Aşkar obrazlılıq – Evident obrazlılıq (Obrazlılıq).
Auslaut –Söz sonu.
Avtosemantik replika – Situativ replika (Replika).
Avtosemantik sözlər – Müstəqil sözlər.
Avtonom sözlər – Müstəqil sözlər.
Bağlayıcı söz – Nisbi söz.
Bağlı söz birləşməsi – Sabit söz birləşməsi (Söz birləşməsi).
Bağlı vurğu – Sabit vurğu (Vurğu).
Baş-ayaq – Rəddül-əcəz.
Başlanğıc – Ekskursiya.

- Başlanğıc tərz – İnxoativ tərz (Tərz).
Baza – Əsas.
Beynəlxalq sözlər – İnternasional sözlər.
Beynəlmiləl sözlər – İnternasional sözlər.
Bədii metafora – Nitq metaforası (Metafora).
Bərpa –Rekonstruksiya.
Bilabial – Qoşa dodaq səsləri.
Bilinqvizm – İkidillilik.
Birdəfəli inkar – Sadə inkar (İnkər).
Birfokuslu novlu samitlər – Təkkeçidli novlu samitlər.
Birinci hal – Adlıq hal.
Birinci məna – Əşyavi məna (Məna).
Bölgü tərz – Çoxdəfəlilik tərz (Tərz).
Bölünməz səs birləşməsi – Sabit söz birləşməsi (Söz bir-
ləşməsi).
Bölüşdürücü pauza – Ayırıcı pauza (Pauza).
Bölüşdürücü say – Distirbutiv say (Say).
Böyük hərf – Baş hərf (Hərf).
Bütöv yazı – Tam yazı (Yazı).
Calaq – Anadiplosis.
Canlı –Məhsuldar.
Cəzri – Amorf.
Cinas – mükərrər – Təkrar(lı) cinas.
Cümlə təhlili – Sintaktik təhlil.
Cümlənin fonologiyası – İntonasiya.
Cümlənin mürəkkəb üzvü – Mürəkkəb üzv.
Cütavazlı sait – Diftonq.
Cüttərəkibli kəlmə – Birema.
Çağırış forması – Vokativ söz.
Çağırış halı – Vokativ söz.
Çevrilmiş metafora – Tərsinə metafora (Metafora).

- Çoxbağlayıcılıq – Polisindeton.
Daxili obyekt – Daxili tamamlıq (Daxili).
Daxili subyekt – Daxili mübtəda (Daxili).
Daimi substantivləşmə – Tam substantivləşmə (Substantivləşmə).
Daimi vurğu – Sabit vurğu (Vurğu).
Damaqortası samit – Dilortası samit.
Danışıq nitqi – Danışıq dili.
Daşlaşmış metafora – Leksik metafora (Metafora).
Davamlılıq tərz – Bitməmiş tərz (Tərz).
Davamsızlıq tərz – Bitmiş tərz (Tərz).
Debitiv – Feilin vacib şəkli (Feilin şəkilləri).
Defetizm – Disfemizm.
Deqlütinasiya – Pozulma.
Deliberativ sual – Məsləhət sualı (Sual).
Delimitativ funksiya – Hüdudlaşdırıcı funksiya (Funksiya).
Denominativ – İsmi.
Dental samitlər – Dış samitləri.
Derivatologiya – Söz yaradıcılığı.
Desiqnat – İşarələnən.
Determinativ – Təyini.
Determinativ təyin – Nisbi təyin.
Deyktik təyin – İşarəedicici təyin (Təyin).
Dəftərxana üslubu – Rəsmi-idarə üslubu (Üslub).
Dəyişməyən vurğu – Sabit vurğu (Vurğu).
Diakritika – Diakritik işarə (İşarə).
Dierema – Demarkasiya işarəsi (İşarə).
Diferensiallaşdırıcı işarə – Diakritik işarə (İşarə).
Diferensiallaşdırıcı prinsip – Orfoqrafiyada heroqlif prinsipi (Orfoqrafiya).
Dilarxası saitlər – Arxa sıra saitləri.

- Dil assosiasiyası – Dil ittifaqı.
Dil birlikləri – Dil ittifaqı.
Dilçilik coğrafiyası – Dialektoqrafiya.
Dilçilik metodu – Linqvistik metod.
Dillərarası tərcümə – İnterlingvistik tərcümə (Tərcümə).
Dillərin mənşəcə təsnifi – Dillərin genealoji təsnifi.
Dillərin morfoloji təsnifi – Dillərin tipoloji təsnifi.
Dillərin real təsnifi – Dillərin genealoji təsnifi.
Dilortası saitlər – Orta sıra saitləri.
Dilönü saitləri – Ön sıra saitləri.
Dil sinekdoxası – Leksik sinekdoxa (Sinekdoxa).
Dil təfəkkürü – Verbal təfəkkür.
Dilşünaslıq – Dilçilik.
Direma –Birema.
Distinktiv funksiya – Siqnifikativ funksiya (Funksiya).
Distributiv tərz – Çoxdəfəlik tərz (Tərz).
Dişüstü samitlər – Yuvaq samitləri.
Divergent – Allofon.
Dizartriya – Anartriya.
Dizyunktiv – Bölüşdürmə.
Dorsal samit – Dilortası samit.
Durativ tərz – Uzunmüddətlik tərz (Tərz).
Durum – Fasilə.
Düzəltmə əsas –Törrəmə əsas.
Düzəltmə nida – Törəmə nida (Nida).
Düzəltmə omonimlər – Törəmə omonimlər (Omonim).
(Düzgün) yazı qaydaları – Orfoqrafiya.
Ekspirator vurğu – Dinamik vurğu (Vurğu).
Ekstensial adlıq cümlə – Mövcudluq bildirən adlıq cümlə (Adlıq cümlə).
Ekstralinqvistik – Dilxarici.

- Ekstralinqvistika – Xarici dilçilik (Dilçilik).
Ekstratemporal – Zamanxarici.
Ekzodilçilik – Metadilçilik.
Ekzosentrik mürəkkəb söz – Xarici mürəkkəb söz (Mürəkkəb söz).
Emfatik vurğu – Həyəcanlı vurğu (Vurğu).
Endofaziya – Daxili nitq (Nitq).
Endosentrik mürəkkəb söz – Daxili mürəkkəb söz (Mürəkkəb söz).
Enən qradasiya – Antiklimaks.
Enklitik söz – Enklitika.
Epanalepsis – Anadiplosis.
Epaniosemiya – Antifrazis II.
Erotema – Ritorik sual (Sual).
Etimologika – Etimologiya.
Etimologiyanın itməsi – Etimoloji əlamətin itməsi (Etimoloji).
Etnoqrafik dilçilik – Etnolinqvistika.
Eşitmə təsəvvürü – Akustik obraz (Akustik).
Evfoniya – Nitqin ahəngdarlığı.
Əlavə budaq cümlə – Nisbi budaq cümlə.
Əlavə ton – Oberton.
Əl-hərəkət dili – Kinetik nitq (Nitq).
Əlifba yazısı – Səs yazısı (Yazı).
Əmr intonasiyası – İmperativ intonasiya (İntonasiya).
Əmr nidası – İmperativ nida (İmperativ).
Əmr sözləri – Əmr ədatları.
Ən qədim məna – İlkin məna (Məna).
Ənənəvi tarixi prinsip – Ənənəvi prinsip (Orfoqrafiya).
Ənənəvi vurğu – Sərbəst vurğu (Vurğu).
Əsas vurğu – Baş vurğu (Vurğu).

Əsasın funksiyası – Sonluq.

Əsl inkar cümləsi – Ümumi inkar cümləsi.

Əsl nida – Emosional nida.

Əsl transkripsiya – Fonetik transkripsiya (Transkripsiya).

Fail – Subyekt.

Feildən düzələn isim – Feili isim (İsim).

Feili ad – Feili isim (İsim).

Feili icbar – İcbar növ feili.

Feili isim – Məsdər.

Feili-məchul – Məchul növ feili.

Feili-məlum – Məlum növ feili.

Feili-mütaviət – Qayıdış növ feili.

Feili-müşarikət – Qarşılıqlı növ feili.

Feilin ad formaları – Feilin təsriflənməyən formaları.

Feilin icbar növü – İcbar növ.

Feilin qarşılıqlı növü – Qarşılıqlı növ.

Feilin qayıdış növü – Qayıdış növ.

Feilin qeyri-müəyyən forması – Məsdər.

Feilin qeyri-predikativ forması – Feilin təsriflənməyən forması.

Feilin məchul növü – Məchul növ.

Feilin məlum növü – Məlum növ.

Feilin mürəkkəb xəbər formasının hekayəsi – Tərkibi feili xəbərin hekayə forması (Tərkibi feili xəbər).

Feilin mürəkkəb xəbər formasının rəvayəti – Tərkibi feili xəbərin rəvayət forması (Tərkibi feili xəbər).

Feilin şəxsiz forması – Feilin təsriflənməyən forması.

Fenotipik mərhələ – Protokol mərhələsi (Mərhələ).

Fənni-nəhv – Sintaksis.

Fənni-sərf – Morfologiya.

Fərdi dil – İdipekt.

Fərdi metafora – Nitq metaforası (Metafora).

Fərdi şivə – İdiolekt.

Fərqləndirici əlamət – Diferensial əlamət.

Fizioloji təsnifat – Antrofonik təsnifat.

Fleksiya – Sonluq.

Flektiv quruluşlu dillər – Sintetik quruluşlu dillər.

Fonem alternantı – Allofon.

Fonem çaları – Allofon.

Fonem sistemi – Fonoloji sistem (Sistem).

Fonem variantı – Allofon.

Fonematik sistem – Fonoloji sistem (Sistem).

Fonemik – Fonematik.

Fonemika – Fonologiya.

Fonemin əsas növü – Fonemin əsas variantı.

Fonemin əvəzləyicisi – Fonemin kombinator variantı
(Variant).

Fonemin müstəqil cəhəti – Diferensial əlamət.

Fonem nümayəndəsi – Allofon.

Fonemologiya – Fonologiya.

Fonetik simvolizm – Səs simvolizmi.

Fonetik yazı – Səs yazısı (Yazı).

Fonoloji – Fonematik.

Fonoloji funksiya – Fərqləndirici funksiya (Funksiya).

Fonoloji transkripsiya – Fonematik transkripsiya
(Transkripsiya).

Fonoloji vahid – Fonem.

Fonomorfonologiya – Morfonologiya.

Formadüzəldici təkrar – Morfoloji təkrar (Təkrar).

Formal məna – Qrammatik məna (Məna).

Formal morfem – Affiks.

Formasız dillər – İnkorporlaşan dillər (Dil).

Fraza – Cümlə.

Fraza vurğusu – İbarə vurğusu (Vurğu).

Frazadan böyük vahid – Mürəkkəb sintaktik vahid.

Frekventativ tərz – Çoxdəfəlilik tərz (Tərz).

Geminasiya – Təkrar.

Geminat – Təkrar samit (Təkrar).

Generativ qrammatika – Tərədici qrammatika (Qrammatika).

Genetik təsnifat – Antropofonik təsnifat.

Genetiv – Yiyəlik hal.

Genişləndirilmiş metafora – Mürəkkəb metafora (Metafora).

Genotipik mərhələ – Konstruktlar mərhələsi (Mərhələ).

Gizli işarə – Virtual işarə (İşarə).

Gizli obrazlılıq – Potensial obrazlılıq (Obrazlılıq).

Güc vurğusu – Dinamik vurğu (Vurğu).

Heca dissimilyasiyası – Haplologiya.

Heroqlifika – İdeoqrafik yazı.

Heroqlif yazısı – İdeoqrafik yazı.

Hərəkət adı – Feili isim (İsim).

Hərəkət üslub – Feili üslub (Üslub).

Hərəkət yazısı – Səs yazısı (Yazı).

Hərəkət yazısı – Səs yazısı (Yazı).

Hiperbola – Mübaligə.

Hipokoristik – Əzizləyici.

Hipotetik – Ehtimali.

Hüdud signalı – Demarkasiya işarəsi (İşarə).

Xarici fleksiya – Sonluq.

Xəbərlilik – Predikativlik.

Xətti fonem – Seqment fonem (Fonem).

Xətti nitq – Əl-hərəkət dili (Dil).

Xətti yazı – Linear yazı (Yazı).

- Xiazm – Tərsinə təkrar (Təkrar).
Xromatik vurğu – Musiqili vurğu (Vurğu).
İbtidai məna – İlk məna (Məna).
İcbar feiləri – İcbar növ.
İcbar növ feilləri – İcbar növ.
İç şəkiçi – İnfiks
İdeoqrafiya – İdeoqrafik yazı.
İdeoqrafik işarə– İdeoqramma.
İdiodiaxroniya – Diaxroniya.
İdiomatik cümlə Predikativ frazeoloji vahid (Frazeoloji vahid).
İdiomatik ifadə – İdiom.
İdiomatik söz birləşməsi – Sabit söz birləşməsi (Söz birləşməsi).
İdiomatizm – İdiom.
İdiomun deformasiyası – İdiomun dəyişdirilməsi (İdiom).
İdiosinxroniya – Sinxroniya.
İkili hərf – Diqraf.
İkili qarşılaşdırma – Binar qarşılaşdırma (Qarşılaşdırma).
İkinci dərəcəli vurğu – Əlavə vurğu (Vurğu).
İkinci fonem – İntonem.
İkinci məna – Əlavə məna (Məna).
İkitərəfli qarşılaşdırma – Bilateral qarşılaşdırma (Qarşılaşdırma).
İlkin tamamlıq – Vasitəsiz tamamlıq (Tamamlıq).
İltisaqi – Aqqlütinativ.
İltisaqi dillər – Aqqlütinativ dillər (Dil).
İmla qaydaları – Orfoqrafiya.
İmperativ cümlə – Əmr cümləsi.
İmperfektiv tərz – Bitməmiş tərz (Tərz).
İmplikasiya – İmplitit.
İmplitit sintaqm – Gizli sintaqm (Sintaqm).

- İndikativ – Feilin xəbər şəkli (Feilin şəkilləri).
İncə damaq səsləri – Arxa damaq səsləri.
İncələşməmiş samit – Qalın samit.
İncə saitlər – Ön sıra saitləri.
İnfinitiv – Məsdər.
İnqressiv tərz – İnxoativ.
İnkapsulyasiya – İnkorporasiya.
İnkari vahid – Sıfır vahid.
İntensiv tərz – Şiddətləndirici tərz (Tərz).
İntensiya – İntensionl məna (Məna).
İnseptiv tərz – İnxoativ tərz (Tərz).
İnternasional leksika – İnternasional sözlər.
İntralinqvistik tərcümə – Dildaxili tərcümə (Tərcümə).
İntredental samitlər – Dışarası samitlər.
İnzibati üslub – Rəsmi idarə üslubu (Üslub).
İsimləşmə – Nominalizasiya.
İsmi-cins – Ümumi isim.
İsmi ədəd – Say.
İsmi-fail – Məlum növ feillərdən düzələn sifət.
İsmi-xas – Xüsusi isim.
İsmi-işarə – İşarə əvəzliyi.
İsmi-məful – Məchul növ feillərdən düzələn sifət.
İsmi-sifət – Sifət.
İsmi-zəmir – Əvəzlik.
İstiarə – Metafora.
İstilah – Termin.
İterativ – Təkrar.
İterativ mürəkkəb söz – Təkrar mürəkkəb söz (Mürək-kəb söz).
İterativ say – Multiplikativ say (Say).
İterativ tərz – Təkrarlıq tərz.

- Ifadə nüvəsi – Rema.
İfadənin çıxış nöqtəsi – Tema.
İşarə təyini – İşarəedici təyin (Təyin).
İşgüzar üslub – Rəsmi idarə üslubu (Üslub).
İzafə – Yiyəlik hal.
İzofon xətti – İzofon.
İzolyasiya – Təcridolunma.
İzosemiya – Təkmənalılıq.
İzosintaqm xətti – İzosintaqm.
İzoton xətti – İzoton.
Kakofemizm – Disfemizm.
Kalliqrafiya – Xəttatlıq.
Kateqorematik sözlər – Müstəqil sözlər.
Keçici qoşmalar – Qeyri-sabit qoşmalar (Qoşma).
Keçici substantivləşmə – Şərti substantivləşmə (Substantivləşmə).
Kəlmə – Söz.
Kinayə – İroniya.
Kinetik nitq – Əl-hərəkət dili (Dil).
Kombinator – Mövqeli.
Komparativ dilçilik – Komparativistika.
Komparativ metod – Müqayisəli-tarixi metod (Linqvistik metod).
Konativ – İntensiv.
Konativ tərz – Şiddətləndirici tərz.
Kondisionalıs – Feilin şərt şəkli (Feilin şəkilləri).
Konfrontativ dilçilik – Kontrastiv dilçilik (Dilçilik).
Konservativ prinsip – Ənənəvi prinsip (Orfoqrafiya).
Konstant qarşılaşdırma – Sabit qarşılaşdırma (Qarşılaşdırma).
Konstitutiv əlamət – Diferensial əlamət.

- Konstruksiya – Tərkib.
Kontakt funksiyası – Fatik funksiya.
Konyuktiv – Feilin lazım şəkli (Feilin şəkilləri).
Konyunksionalizasiya – Bağlayıcılaşma.
Kopulyativ pauza – Birləşdirici pauza (Pauza).
Kök dillər – Amorf dillər (Dil).
Köksözlü dillər – Amorf dillər (Dil).
Köməkçi variant – Əlavə variant (Variant).
Köməkçi vurğu – Əlavə vurğu (Vurğu).
Kursiv tərz – Uzunmüddətlik təzi (Tərz).
Kvantitativ – Kəmiyyət.
Kvantitativ vurğu – Kəmiyyət vurğusu (Vurğu).
Qayıdış növ feilləri – Qayıdış növ.
Qayıtma – Rekursiya.
Qalın saitlər – Arxa sıra sitləri.
Qarışıq jarqon – Kreol dil (Dil).
Qarışıq sıra saitləri – Orta sıra saitləri.
Qarşılaşdırma dilçiliyi – Kontrastiv dilçilik (Dilçilik).
Qarşılıqlı-müştərək növ – Qarşılıqlı növ.
Qarşılıqlı növ feilləri – Qarşılıqlı növ.
Qat – Lay.
Qeyri-qəti gələcək (zaman) – Müzare (zaman).
Qeyri-müəyyən keçmiş (zaman) – Nəqli keçmiş (zaman).
Qeyri-müstəqil – Tabe.
Qeyri-müstəqim tamamlıq – Qoşmalı tamamlıq (Tamamlıq).
Qeyri-sabit vurğu – Sərbəst vurğu (vurğu).
Qlottologiya – Dilçilik.
Qolofrasis – İnkorporasiya.
Qolofrastik dillər – İnkorporlaşan dillər (Dil).
Qoşa qarşılaşdırma – Binar qarşılaşdırma (Qarşılaşdırma).

- Qoşulma budaq cümlə – Nisbi budaq cümlə.
Qovuşuq samitlər – Kipləşən -novlu samitlər.
Qradasiya – Yüksəlmə.
Qradual qarşılaşdırma – Pilləli qarşılaşdırma (Qarşılaşdırma).
Qrafik variant – Alloqraf(a).
Qrammatik əlaqə – Sintaktik əlaqə.
Qrammatik suffiks – Sonluq.
Qrammatik üsul – Qrammatik vasitə (Qrammatik).
Quru metafora – Dil metaforası (Metafora).
Qüvvətli fonem – Güclü fonem (Fonem).
Labial samit
Labiodental səslər – Diş-dodaq səsləri.
Lateral səslər – Yan səslər.
Leksik assosiasiya – Xalq etimologiyası.
Leksik məna – Əşyavi məna (Məna).
Leksik müqayisə – Vasitəsiz müqayisə (Müqayisə).
Leksik-sintaktik formalar – Leksik-sintaktik variantlar (Variant).
Leksik sözlər – Müstəqil sözlər.
Leksikləşmiş metafora – Leksik metafora (Metafora).
Leksikləşmiş söz birləşməsi – Sabit söz birləşməsi (Söz birləşməsi).
Ləfz-söz – Söz birləşməsi.
Ləfzi tərcümə– Hərfi tərcümə (Tərcümə).
Linqvistik qənaət qanunu – Qənaət qanunu.
Linqvistika – Dilçilik.
Linqvopaleontologiya – Dilçilik paleontologiyası (Dilçilik).
Linqvostilistika – Dilçilik üslubiyatı (Dilçilik).
Litoqrafik yazı – İdeoqrafik yazı.
Litota – Kiçiltmə.

Lokalizm – Məhəlçilik.

Lokal – Məhəlli.

Lokativ – Yerlik hal.

Lüğətçilik – Leksikoqrafiya.

Lüğətşünaslıq – Leksikoqrafiya.

Maddi isim – Əşyavi isim (İsim).

Maddi məna – Əşyavi məna (Məna).

Makrofonem – Fonem.

Makrolinqvistika – Makrodilçilik.

Mazi – Keçmiş zaman.

Melodik vurğu – Musiqili vurğu (Vurğu).

Melodika – Ahəng

Melodiya – Ahəng.

Metafoniya – Vokal infleksiya.

Metaforik hiperbola – Metaforik mübaliğə (Metaforik).

Metalingvistika – Meetadilçilik.

Metanaliz – Pozulma.

Metastaz – Rekursiya.

Məchul növ feili – Məchul növ.

Məful – 1. Təsirlik, yönlük, çıxışlıq və yerlik hallarının ümumi adı. 2. Feilin idarəsi ilə meydana çıxan tamamlıq.

Məfuli beh – Təsirlik hal.

Məfuli ənh – Çıxışlıq hal.

Məfuli fih – Yerlik hal.

Məfuli ileyh – Yönlük hal.

Məfuli mə' – Birgəlik hal.

Məxrəc – Artikulyasiya.

Məkan-zaman halı – Yerlik hal.

Məlumat – İnformasiya.

Məlum növ feili – Məlum növ.

Məna çaları – Əlavə məna (Məna).

- Məna haqqında elm – Semasiologiya.
Məna xüsusiləşməsi – Məna daralması.
Məna intiqalı – Məna köçürülməsi.
Məna təkrarı – Semantik təkrar (Təkrar).
Mənalının polyarlaşdırılması – Enantiosemiya.
Mənfi feil – İnkər feili.
Məntiqi nitq – İntellektual nitq (Nitq).
Məntiqi predikat – Məntiqi xəbər.
Məntiqi subyekt – Məntiqi mübtəda.
Mətn – Nitq parçası.
Mətnaltı – Sözləlti.
Mikrolinqvistika – Mikrodilçilik.
Mikrosintaqmatika – Kiçik sintaksis (Sintaksis).
Mimemlər – Təqlidi sözlər.
Mimeoqrafik sözlər – Təqlidi sözlər.
Minimal səs vahidi – Diferensial əlamət.
Monolinqvizm – Birdillilik.
Monosemantik – Təkmənalı.
Monosemiya – Təkmənalılıq.
Morfem bəxyyəsi – Morfem hüdudu (Hüdüdü).
Morfoloji dubletlər – Morfoloji variantlar (Variant).
Morfoloji təsnifat – Tipoloji təsnifat.
Morfofonemika – Fonomorfologiya.
Morfofonologiya – Fonomorfologiya.
Musiqili-nəfəsli vurğu – Qarışıq vurğu (Vurğu).
Mübtəda halı – Adlıq halı.
Mücərrəd hal – Adlıq hal.
Müxtəlif yerli vurğu – Sərbəst vurğu (Vurğu).
Müqayisə budaq cümləsi – Müqayisə bildirən tərz-i-hərəkət budaq cümləsi (Tərz-i-hərəkət budaq cümləsi).
Müqəyyəd metafora – Dil metaforası (Metafora).

Münadi – Çağırış hal.

Mürəkkəb cümlə üzvü – Mürəkkəb üzv.

Mürəkkəb sait – Diftonq.

Mürəkkəb sintaktik vahid – Abzas.

Mürəkkəbləşdirilmiş metafora – Mürəkkəb metafora
(Metafora).

Müsbət feil – Təsdiq feili.

Müstəqil vurğu – Baş vurğu (Vurğu).

Müstəqil tamamlıq – Qoşmasız tamamlıq (Tamamlıq).

Müstəqim hal – Adlıq hal.

Müşayiətedici məna – Əlavə məna (Məna).

Mütəradif – Sinonim(ik).

Müvəqqəti substantivləşmə – Şərti substantivləşmə
(Substantivləşmə).

Natiq nitqi – Kütləvi nitq (Nitq).

Nazal səslər – Burun səsləri

Neolinqvistik cərəyan – Neolinqvistika.

Neolinqvistik məktəb – Neolinqvistika.

Neytral fonetik mövqe – Neytral mövqe (Mövqe).

Neytral sözlər – Neytral leksika.

Neytrallaşma mövqeyi – Neytral mövqe (Mövqe).

Nəfəsli vurğu – Dinamik vurğu (Vurğu).

Nəql – Məna köçürülməsi.

Nəhv – Qrammatika. Sintaksis.

Nəzəri dilçilik – Sinxron(ik) dilçilik.

Nisbi antetsedent – Nisbi söz.

Nisbi deysis – Anafora.

Nisbi tamamlıq – Qoşmalı tamamlıq (Tamamlıq).

Nitq portreti – Nitqə görə səciyyələndirmə (Nitq).

Nitq sinekdoxası – Üslubi sinekdoxa (Sinekdoxa).

Nitq təqtisi – Təqti.

- Nitq fiqurları – Ritorik fiqurlar.
Nitq hissələri üzrə təhlil – Morfoloji təhlil.
Nitq şəraiti – Nitq situasiyası.
Nitqin tempi – Nitqin sürəti.
Nitqin yazılı forması – Yazılı nitq.
Nominasiya – Adlandırma.
Nominativ cümlə - Adlıq cümlə.
Nominativ hal – Adlıq hal.
Obrazlı metafora – Nitq metaforası (Metafora).
Obrazlı təyin – Epitet.
Obrazsız metafora – Dil metaforası (Metafora).
Obyekt – Tamamlıq.
Obyektiv tamamlıq – Vasitəsiz tamamlıq (Tamamlıq).
Okkazional məna – Şərti məna (Məna).
Okkazional substantivləşmə - Şərti substantivləşmə
(Substantivləşmə).
Onomapoetik sözlər – Təqlidi sözlər.
Onomatologiya – Onomasiologiya.
Onomatopoetik nəzəriyyə – Səs təqlid nəzəriyyəsi.
Oppozisiya – Qarşılaşdırma.
Optativ – Feilin arzu şəkli (Feilin şəkilləri).
Ölü metafora – Leksik metafora (Metafora).
Önlük – Ön şəkilçi.
Ötəri substantivləşmə – Şərti substantivləşmə (Substantivləşmə).
Palatallaşmamış samit – Qalın samit.
Paradiqmatik plan – Paradiqmatika.
Paradil – Vasitəçi dil.
Paraxronik – Diaxronik.
Parativ say – Kəsr sayı (Say).
Parazit sözlər – Tüfeyli sözlər.

- Parissologiya – Pleonazm.
Parsial ton – Oberton.
Pasimologiya – Kinesika.
Passiv feil – Məchul feil.
Pauza – Fasilə.
Perfektiv tərz – Bitmiş tərz (Tərz).
Perifraz – Parafraz.
Permutasiya – Yerdəyişmə.
Piktoqrafiya – Piktoqrafik yazı (Yazı).
Pişrov – Nağılbaşı.
Poetik metafora – Nitq metaforası (Metafora).
Poetik nitq – Vəznli nitq (Nitq).
Poetik sinekdoxa – Üslubi sinekdoxa (Sinekdoxa).
Polisem – Çoxmənalı söz.
Polisemantizm – Çoxmənalılıq.
Polisindetik əlaqə – Polisindeton.
Polisintetik dillər – İnkorporlaşan dillər (Dil).
Politoniklik – Politonizm.
Politoniya – Politonizm.
Postdental samitlər – Dışarası samitlər.
Postpalatal səslər – Arxa damaq səsləri.
Potensial işarə – Virtual işarə (İşarə).
Predikativ birləşmə– Cümlə.
Predikativ sintaqm – Cümlə.
Predikativ söz birləşməsi – Cümlə.
Predlinqvistika – Dilçilikqabağı.
Prefiks – Ön şəkilçi.
Prefiksəl morfem – Ön şəkilçi.
Prezens – İndiki zaman.
Pristavka – Ön şəkilçi.
Professionalizm – Peşə-sənət leksikası.

- Proklitik söz – Proklitika.
Proqressiv tərz – Uzunmüddətlik tərz (Tərz).
Pronominilizasiya – Əvəzləşmə.
Prosodem(a) – İntonem(a).
Prosodik fonem – Prosodem(a).
Provinsial – Məhəlli.
Provinsializm – Məhəlçilik.
Psixoloji dilçilik – Psixolinqvistika.
Psixoloji predikat – Psixoloji xəbər.
Psixoloji subyekt – Psixoloji mübtəda.
Rasional qrammatika – Məntiqi qrammatika (Qrammatika).
Real məna – Əşyavi məna (Məna).
Real təsnifat – Genealoji təsnifat.
Realizə olunmayan işarə– Virtual işarə (İşarə).
Reduplikasiya – Təkrar.
Regional – Məhəlli.
Regressiv ardıcılıq – İnversiya.
Relyativ – Nisbi.
Relyativ tamamlıq – Qoşmalı tamamlıq (Tamamlıq).
Rezonator ton – Oberton.
Rəmzi funksiya – Fərqləndirici funksiya (Funksiya).
Rəmzi prinsip – Heroqlif prinsip (Orfoqrafiya).
Rəsmi üslub – Rəsmi idarə üslubu (Üslub).
Ritmik intonasion qrup – Nitq təqtisi (Nitq).
Ritmomelodika – İntonasiya.
Sabit birləşmə – Frazeloji birləşmə (Frazeloji).
Sabit metafora – Dil metaforası (Metafora).
Sabit substantivləşmə – Tam substantivləşmə (Substantivləşmə).
Saitlər ahəngi – Ahəng qanunu.
Saitlərin mutasiyası – Vokal infleksiya.

Seçmə – Seleksiya.

Seqmentasiyalı konstruksiya – Seqment.

Seqmentasiyalı vahid – Seqment.

Seqmentüstü fonemlər – Supraseqmmnet fonemlər.

Semantema – Əsas.

Semantika – Semasiologiya.

Semantik alınma – Kalka.

Semantik intiqal – Məna köçürülməsi.

Semantik kontaminasiya – Məna köçürülməsi.

Semantik parçalanma – Məna köçürülməsi.

Semantik təkrar – Pleonazm.

Sematologiya – Semasiologiya.

Semiologiya – Semiotika.

Semiolojiləşmə funksiyası – Fərqləndirici funksiya
(Funksiya).

Səda – Səs tonu.

Sərapa – Rəddül-əcəz.

Sərbəst olmayan söz birləşməsi – Sabit söz birləşməsi
(Söz birləşməsi).

Sərf – Qrammatika, morfologiya.

Səsartımı – Proteza.

Səsdüşümü – Eliziya.

Səs simvolokası – Səs simvolizmi.

Səsin davamlılığı – Səsin uzunluğu.

Səsin intensivliyi – Səsin gücü.

Səsin məxrəci – Artikulyasiya.

Səsin yüksəkliyi – Səsin ucalığı.

Sətri hərf – Kiçik hərf (Hərf).

Səviyyə –Yarus.

Sibilyantlar – Fıxıltılı samitlər.

Sifət-şibh – Feil kökünə *-qm,-gin...*qoşmaqla düzələn sifət.

- Siğə – Feil forması.
Siqnifika – Semasiologiya.
Siqnifikativ funksiya – Fərqləndirici funksiya (Funksiya).
Sillabik yazı – Heca yazısı.
Simvolik funksiya – Fərqləndirici funksiya (Funksiya).
Simvolik prinsip – heroqlif prinsipi (Orfoqrafiya).
Simvolik yazı – İdeoqrafik yazı.
Sindezis – Polisindeton.
Sinharmonizm – Ahəng qanunu.
Sinkateqorematik sözlər – Köməkçi sözlər.
Sinqulyativ isim – Tək-tək olan isim (İsim).
Sinonimlik – Sinonimiya.
Sinsemantik replika – Kontekstual-situativ replikan
(Replika).
Sinsemantik sözlər – Köməkçi sözlər.
Sintaqm – Nitq təqtisi (Nitq).
Sintaqmatik plan – Sintaqmatika.
Sintaqmatik vurğu – Təqti vurğusu (Vurğu).
Sintaktik xəbər – Qrammatik xəbər (Xəbər).
Sintaktik pauza – Tabeli pauza (Tabeli).
Sintaktik sinonimlər – Sintaktik ekvivalentlər.
Sintetik yazı – Piktoqrafik (Yazı).
Sonant (səslər) – Sonor (səslər).
Sonluq – Rekursiya.
Sonluq suffiksi – Sonluq.
Sonrakı məna – Əlavə məna (Məna).
Soyuq üslub – Rəsmi idarə üslubu (Üslub).
Söz oyunu – Kalambur.
Söz yazısı – İdeoqrafik yazı.
Sözdəyişdirici təkrar – Morfoloji təkrar (Təkrar).
Sözdəyişdirici şəkilçi – Sonluq.

- Sözdüzəldici təkrar – Leksik təkrar (təkrar).
Sözdüzəltmə bazası – Sözdüzəltmə əsası (Sözdüzəltmə).
Sözlərin əks sırası – İnversiya.
Sözlü təfəkkür – Verbal təfəkkür.
Sözün əşyavi hissəsi – Sözün mənalı hissəsi.
Sözün inversiya sırası – İnversiya.
Sözün maddi hissəsi – Sözün mənalı hissəsi.
Sözün məna strukturu – Sözün daxili forması.
Sözün tərkibinə görə təhlili – Sözdüzəltmə üzrə təhlil.
Standart dil – Ədəbi dil (Dil).
Sterotip – Klişe.
Stilizasiya – Üslublaşdırma.
Struktur həd – Demarkasiya işarəsi (İşarə).
Substantivləşmə - Nominalizasiya.
Subyekt halı – Adlıq hal.
Subyektivsiz – Mübtədasız.
Supersegment fonem – İntonem.
Suprasegment morfem – İntonem.
Şəkilçiləşmək üzrə olan qoşmalar – Şəkilçiləşən qoşmalar (Qoşma).
Şəkilçi təkrarı – Morfem təkrarı (Təkrar).
Şəkilçi vasitəsilə sözdüzəltmə – Derivasiya.
Şəkli-sintetik yazı – Piktoqrafik yazı (Yazı).
Şəkli yazı – Piktoqrafik yazı (Yazı).
Ştamp – Klişe.
Tabe (olan) cümlə – Budaq cümlə.
Tabeli pauza – Sintaktik pauza (Pauza).
Tam mənalı sözlər – Müstəqil sözlər.
Tam sinonimlər – Mütləq sinonimlər (Sinonimlər)..
Tam sözlər – Müstəqil sözlər.
Tarixi omonim – Etimoloji omonim.

- Tarixi prinsip – Ənənəvi prinsip (Orfoqrafiya).
Tekst – Nitq parçası.
Tektonika – Sintaktika.
Tema – Əsas.
Terminlər lüğəti – Terminoloji lüğət.
Təbəqə – Lay.
Təbii obrazlılıq – Potensial obrazlılıq (Obrazlılıq).
Təcridləmə metodu – Atomistik metod (Linqvistik metod).
Təcrid olunmuş – Donmuş.
Təcrid olunmuş dillər – Amorf dillər (Dil).
Təhtəlləfz tərcümə – Hərfi tərcümə (Tərcümə).
Təkavazlı – Monoftonq.
Təkfokuslu novlu samitlər – Təkkeçidli novlu samitlər.
Təmsil – Assimilyasiya.
Tərkibi forma – Analitik forma.
Tərsinə alınma – Qayıdış alınma (Alınma).
Təsirlik halın şəkilçi forması – Müəyyən təsirlik hal (Təsirlik hal).
Təsirlik halın şəkilsiz forması – Qeyri-müəyyən təsirlik hal (Təsirlik hal).
Təsviri qrammatika – Deskriptiv qrammatika (Qrammatika).
Təsviri dilçilik – Sinxron(ik) dilçilik.
Təsviri metod – Deskriptiv metod (Linqvistik metod).
Təyini söz birləşməsi – Atributiv sintaqm (Sintaqm).
Təyinləyən – Təyinedici.
Tonik vurğu – Musiqili vurğu (Vurğu).
Tonun ucalığı – Səsin ucalığı.
Transmutasiya – İzahlı tərcümə (Tərcümə).
Transpozisiya – Yerdəyişmə.
Transpozision dillər – İnversion dillər (Dil).

- Tranzitiv – Təsirli.
Tranzitivlik – Təsirlilik.
Umlaut – Vokal infleksiya.
Unisemiya – Təkmənalılıq.
Universal münasibətlər – Dil universaliləri.
Universal variant – Ümumi variant (Variant)
Uvulyar samitlər – Dilçək samitləri.
Uzaq keçmiş (zaman) – Nəqli keçmiş zaman.
Uzun vurğu – Kəmiyyət vurğusu (Vurğu).
Uyğunlaşma – Akkomodasiya
Ümumdil metaforası – Dil metaforası (Metafora).
Üslubi fiqurlar – Ritorik fiqurlar.
Üslubi metafora – Nitq metaforası (Metafora).
Üslubi obrazlılıq – Bədii obrazlılıq (Obrazlılıq).
Variant forması – Variant.
Vasitəsiz hal – Adlıq hal.
Velyar səslər – Arxa damaq səsləri.
Verballaşma – Feilləşmə.
Verboid – Feilin ad forması.
Vokal infleksiya – Umlaut.
Vokal mutasiya – Umlaut.
Vokativ hal – Çağırış (hal)ı).
Yanıltmac – İtisürətli nitq (Nitq).
Yan sonantlar – Yan səslər.
Yardımcı vurğu – Əlavə vurğu (Vurğu).
Yarımqıq substantivləşmə – Natamam substantivləşmə (Substantivləşmə).
Yarımkalka – Hibrid sözlər.
Yeni dilçilik məktəbi – Neolinqvistika.
Yeni söz – Neologizm.
Yerdəyişmə – Metateza.

Yerli – Məhəlli.

Yiyəlik halın şəkilçili forması – Müəyyən yiyəlik hal.

Yiyəlik halın şəkilçisiz forması – Qeyri-müəyyən yiyəlik hal.

Yüksələn qradasiya – Klimaks.

Zəmir – Əvəzlik.

Zəncirləmə – Rəddül-əcəz.

Züqafiyəteyin – Cütqafiyə(li).

M.İ.ADİLOV
Z.N.VERDİYEVA
F.M.AĞAYEVA

İZAHLI DİLÇİLİK
TERMİNLƏRİ
LÜĞƏTİ

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 14.02.2020
Şərti çap vərəqi 41. Sifariş № 16
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib, çap olunmuşdur
E-mail: nurlan1959@gmail.com
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4